

ohs

ISSN 2490-3604(print)
ISSN 2490-3647(online)

Godina VI • Broj 3 (16) • Juli 2021. god.

društvene i humanističke studije

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA UTUZLI

Teme broja:

- Bosanskohercegovačka drama i pozorište/kazalište: književni i teatrološki aspekti
- COVID-19 and social changes

DHS - DRUŠTVENE I HUMANISTIČKE STUDIJE

Časopis Filozofskog fakulteta u Tuzli

Izdavač:

Filozofski fakultet
Univerziteta u Tuzli
Tihomila Markovića 1
75000 Tuzla, BiH

Glavni i odgovorni urednik:

Vedad Spahić

Tajnica redakcije:

Sanja Dukić

Urednički odbor:

Damir Matanović
Mirza Mahmutović
Adisa Imamović
Tamara Efendić-
Spahić
Hariz Šarić
Izet Šabotić
Vedada Baraković
Jasmina Đonlagić
Azra Bešić
Refik Bulić
Vanda Babić
Dijana Tiplić
Tatjana Vulić
Sead Alić
Anera Ryznar
Mirjana Matea Kovač
Emina Berbić Kolar
Zvonimir Užarević

Naučni odbor:

Keith Doubt, Wittenberg University, USA
David Elmer, Harvard University, USA
Peter McMurray, University of Cambridge, UK
Enisa Pliska, Europa-Universität Flensburg, Germany
Krystyna Pieniążek-Marković, Adam Mickiewicz University, Poznan,
Poland
Alenka Šauperl, University of Ljubljana, Slovenia
Samo Fošnarič, University of Maribor, Slovenia
Mario Brdar, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku
Danijela Majstorović, Univerzitet u Banja Luci
Vladislava Gordić-Petković, Univerzitet u Novom Sadu
Miroslav Brkić, Univerzitet u Beogradu
Esat Harmanci, University of Kocaeli, Turkey
Viktorija Car, Sveučilište u Zagrebu
Jelenka Vočkić-Avdagić, Univerzitet u Sarajevu
Amela Mujagić, Univerzitet u Bihaću
Jure Zovko, Sveučilište u Zagrebu
Sanela Mešić, Univerzitet u Sarajevu
Darko Gavrilović, Univerzitet u Novom Sadu
Adnan Velagić, Univerzitet "Džemal Bijedić" Mostar
Omer Hamzić, Univerzitet u Travniku
Mateo Žagar, Sveučilište u Zagrebu
Tanja Kuštović, Sveučilište u Zagrebu

Design:

Maja Dedić

Tehnička priprema:

Rešad Grbović

Štampa:

Tiraž: 200

Izlazi najmanje dva puta godišnje.

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.2
UDK 3+009

ISSN 2490-3604 (print)
ISSN 2490-3647 (online)

DHS

DRUŠTVENE I HUMANISTIČKE STUDIJE
časopis Filozofskog fakulteta u Tuzli

SOCIAL SCIENCES AND HUMANITIES
Journal of the Faculty of Humanities and Social Sciences

Godina VI
Broj 3 (16)

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
Faculty of Humanities and Social Sciences of the University of Tuzla
Tuzla, juli 2021.

SADRŽAJ

CONTENTS

BOSANSKOHERCEGOVAČKA DRAMA I POZORIŠTE/KAZALIŠTE: KNJIŽEVNI I TEATROLOŠKI ASPEKTI

Almir Bašović

BOSANSKOHERCEGOVAČKA DRAMA I POZORIŠTE: NEKI KNJIŽEVNI
I TEATROLOŠKI ASPEKTI / BOSNIAN DRAMA AND THEATER: SOME
LITERARY AND THEATRICAL ASPECTS 15

Tina Laco

ODNOS PREMA DOMAĆEM DRAMSKOM TEKSTU KROZ PRIZMU
SVEUKUPNOSTI TEATROLOŠKOGA ISKUSTVA BOSNE I HERCEGOVINE /
RELATION TOWARDS DOMESTIC PLAYS THROUGH THE PRISM OF
THEATROLOGICAL EXPERIENCE TOTALITY IN BOSNIA AND
HERZEGOVINA 25

Matija Bošnjak

ELEMENTI DRAMSKOG SIMBOLIZMA U POETICI MIODRAGA ŽALICE
/ ELEMENTS OF DRAMATIC SYMBOLISM IN THE POETICS OF
MIODRAG ŽALICA 43

Marko Misirača

50 GODINA BH DRAME NA POZORIŠNIM/KAZALIŠNIM IGRAMA BIH U JAJCU:
MALI ISTORIJAT BOSANSKOHERCEGOVAČKE DRAME KROZ PREGLED UČEŠĆA
NA FESTIVALU POZORIŠNE/KAZALIŠNE IGRE BIH U JAJCU / 50 YEARS OF
DRAMA FROM BOSNIA & HERZEGOVINA IN THEATER FESTIVAL OF
BOSNIA AND HERZEGOVINA IN JAJCE: A SHORT HISTORY OF BOSNIAN
THEATER PLAYS THROUGH AN OVERVIEW OF PARTICIPATION IN THE
B&H THEATER FESTIVAL IN JAJCE 59

Tina Laco, Kristian Pandža

IMPLIKACIJE REPERTOARA HRVATSKOG NARODNOG KAZALIŠTA U
MOSTARU OD 1993. DO 2005. / IMPLICATIONS OF THE REPERTOIRE
OF CROATIAN NATIONAL THEATRE IN MOSTAR 1993-2005. 71

Aida Čopra

PLESATI U RATU. PERCEPCIJA POZORIŠTA U RATNOM SARAJEVU
(1992-1995): PIPPO DELBONO, GIORGIO STREHLER I PETER SCHUMANN /
DANCING IN WAR. PERCEPTION OF THEATER IN WARTIME SARAJEVO:
PIPPA DELBONO, GIORGIO STREHLER AND PETER SCHUMANN 81

Hasan Zahirović

BOSANSKOHERCEGOVAČKA DRAMA NA ČEŠKOJ SCENI /
BOSNIAN DRAMA ON THE CZECH SCENE..... 95

Edina Murtić

DRAMSKI TEKST U NASTAVI KNJIŽEVNOSTI /
DRAMATIC TEXT IN THE TEACHING OF LITERATURE 117

COVID-19 AND SOCIAL CHANGES

Andraž Teršek

POLITICAL PRIORITIES OF PUBLIC ADMINISTRATION, WELFARE-STATE
AND CONSTITUTIONAL DEMOCRACY AFTER THE 2020-2021 PANDEMIC /
POLITIČKI PRIORITETI JAVNE UPRAVE, DRŽAVE BLAGOSTANJA I
USTAVNE DEMOKRATIJE NAKON PANDEMIJE 2020-2021. 135

Olivera Pavićević, Ivana Stepanović, Ljeuposava Ilijić

RESILIENCE IN THE TIMES OF COVID-19: RETHINKING THE NEOLIBERAL
PARADIGM AND CREATING NEW STRATEGIES FOR BATTLING THE GLOBAL
CHANGE / OTPORNOST U VREMENU COVID-19: PREISPITIVANJE
NEOLIBERALNE PARADIGME I STVARANJE NOVIH STRATEGIJA
ZA BORBU SA GLOBALNIM PROMENAMA 165

Irena Cajner Mraović, Jelena Pavičić Vukičević, Valentina Pavlović Vinogradac

SCHWARTZ'S VALUE MODEL AS A FACTOR OF COMPLIANCE WITH
EPIDEMIOLOGICAL MEASURES IN THE FIRST WAVE OF THE COVID-19
PANDEMIC IN SOUTHEAST EUROPE / SCHWARTZOV MODEL VRIJEDNOSTI
KAO ČIMBENIK PRIDRŽAVANJA EPIDEMIOLOŠKIH MJERA U PRVOM VALU
COVID-19 PANDEMIJE U JUGOISTOČNOJ EUROPI 183

Jelena Ilić Plauc, Ivona Šetka Čilić

COVID-19 TRENDING NEOLOGISMS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA /
NEOLOGIZMI IZ PERIODA COVID-19 PANDEMIJE U BOSNI I HERCEGOVINI 207

BOSNISTIKA

Tanja Kuštović

PARIŠKI ZBORNIK SLAVE 73 (1375) I *HVALOV ZBORNIK* (1404) U SUODNOSU /
THE CORRELATION BETWEEN 1375 *PARIS MISCELLANY* AND 1404 *HVAL'S*
CODEX 231

Amina Ajdinović Mehović

GLAGOLI I GRAMATIČKI FRAZEMI TURSKOG PORIJEKLA U EPU
AVDE MEĐEDOVIĆA *ŽENIDBA SMILAGIĆ MEHA* / VERBS AND
GRAMMATICAL IDIOMS OF TURKISH ORIGIN IN THE EPIC SONG
THE WEDDING OF SMILAGIĆ MEHO BY AVDO MEĐEDOVIĆ 247

ANGLISTIKA

Marijana M. Prodanović, Valentina M. Gavranović

HIGH VS LOW-STAKES LANGUAGE TESTING IN ONLINE ENVIRONMENT – WHAT HAS THE NEW NORMAL BROUGHT ABOUT? / TESTIRANJE GRAMATIKE U ONLAJN OKRUŽENJU: UPOREDNI PRIKAZ REZULTATA TESTOVA VISOKOG I NISKOGRIZIKA	265
---	-----

SOCIOLOŠKE STUDIJE

Lamija Subašić, Medina Mujić, Ajna Jusić

ZNAČAJKE POLOŽAJA BOSANSKOHERCEGOVAČKE ŽENE U DVJEMA JAVNIM SFERAMA (POLITIKA I AKADEMSKA ZAJEDNICA) U PRVIM DEKADAMA TREĆEG MILENIJA / FEATURES OF THE POSITION OF BOSNIA AND HERZEGOVINA'S WOMAN IN TWO PUBLIC SPHERES (POLITICS AND ACADEMIC COMMUNITY) IN THE FIRST DECADES OF THE THIRD MILLENNIUM	281
--	-----

POLITOLOŠKE I SIGURNOSNE TEME

Moses Joseph Yakubu, Adewunmi James Falode

ANALYSING NIGERIAN ARMY – BOKO HARAM CONFLICT THROUGH THE PRISM OF MARX'S THEORY OF ECONOMIC DETERMINISM / ANALIZA SUKOBA NIGERIJSKA ARMIIJA – BOKO HARAM KROZ PRIZMU MARXOVE TEORIJE EKONOMSKOG DETERMINIZMA	299
--	-----

PRAVNA MISAO

Dženeta Omerdić

PRINCIP KONSTITUTIVNOSTI NARODA: PREPREKA OSTVARENJU NARODNOG SUVERENITETA U BOSNI I HERCEGOVINI? / THE PRINCIPLE OF CONSTITUENCY OF PEOPLES: AN OBSTACLE TO THE ACHIEVEMENT OF POPULAR SOVEREIGNTY IN BOSNIA AND HERZEGOVINA?	323
---	-----

Ajdin Huseinspahić, Sedad Dedić

KONTINUITET NEUSTAVNOG I PROTUPRAVNOG DJELOVANJA NA
POLITIČKOJ SCENI U BIH OD KRAJA XIX VIJEKA DO DANAS - REALNOST
ILI IMAGINACIJA / CONTINUITY OF UNCONSTITUTIONAL AND ILLEGAL
ACTION ON THE POLITICAL SCENE IN BOSNIA AND HERZEGOVINA
FROM THE END OF THE XIX CENTURY TO THE PRESENT DAY -
REALITY OR IMAGINATION 351

Enis Omerović

ŠTETA U MEĐUNARODNOME PRAVU: PREDUVJET ZA ODGOVORNOST
DRŽAVA I MEĐUNARODNIH ORGANIZACIJA? / DAMAGE IN INTERNATIONAL
LAW: PRECONDITION FOR STATE AND INTERNATIONAL ORGANISATION
RESPONSIBILITY? 381

PEDAGOŠKO-DIDAKTIČKI PRILOZI

Gabriel Pinkas

PERCEPTION OF SCHOOL CLIMATE AS A MEDIATING FACTOR IN
RELATION BETWEEN TEACHER MOTIVATION AND THE PERCEIVED
SCHOOL PRINCIPAL LEADERSHIP STYLE / DOŽIVLJAJ ŠKOLSKE
KLIME KAO POSREDOJUĆI FAKTOR U ODNOSU MOTIVACIJE
NASTAVNIKA I OPAŽENOG STILA RUKOVOĐENJA ŠKOLSKIH DIREKTORA 411

Amina Odobašić, Anela Hasanagić

SOCIO-EMOCIONALNE KOMPETENCIJE I STAVOVI RODITELJA I
ODGAJATELJA KAO FAKTORI PERCEPCIJE DAROVITOSTI DJECE
PREDŠKOLSKE DOBI / SOCIAL AND EMOTIONAL COMPETENCIES
AND ATTITUDES OF PARENTS AND EDUCATORS AS DETERMINANTS
OF ABILITIES AND TALENTS PERCEPTION OF PRESCHOOL CHILDREN 435

Amina Smajović, Edina Nikšić Rebihić

IDENTITET MLADIH U KONTEKSTU PRIRODNE I VIRTUALNE SOCIJALIZACIJE /
SOCIALIZATION OF YOUTH IN NATURAL AND VIRTUAL CONTEXT 457

Dejan Đorđić, Ruženka Šimonji Černak, Mila Beljanski

IZAZOVI ZA NOVU ULOGU I NOVE KOMPETENCIJE NASTAVNIKA: ISKUSTVA
U NASTAVI NA DALJINU / CHALLENGES FOR A NEW ROLE AND NEW
TEACHER COMPETENCIES: DISTANCE TEACHING EXPERIENCES 481

Selma Porobić, Senada Mujić, Edina Malkić, Maida Delić, Ksenija Mujčević,

Mahir Bečakčić, Tarik Hasanić, Enver Tursunović, Almedin Rizvić

SAMOPROCJENA NASTAVNIČKIH KOMPETENCIJA O UPOTREBI
INFORMACIONO-KOMUNIKACIONIH TEHNOLOGIJA U NASTAVNOM
PROCESU / SELF-ASSESSMENT OF TEACHER COMPETENCIES ON THE
USE OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN
THE TEACHING PROCESS 505

PRILOZI IZ PSIHOLOGIJE

Mirsen Fehratović, Amela Dautbegović, Marija Tiosavljević

PROTEKTIVNI FAKTORI MENTALNOG ZDRAVLJA RODITELJA DECE SA
TEŠKOĆAMA U RAZVOJU / PROTECTIVE FACTORS OF MENTAL HEALTH
OF THE PARENTS OF CHILDREN WITH DISABILITIES 523

KOMUNIKOLOŠKA I MEDILOŠKA ISTRAŽIVANJA

Amer Džihana

SOCIOLOŠKI PRISTUP NOVINARSTVU I MEDIJIMA: PROIZVODNJA
VIJESTI / SOCIOLOGICAL APPROACH TO JOURNALISM AND MEDIA:
NEWS PRODUCTION 545

Amina Vatreš

DEEFAKE FENOMEN: NAPREDNA FORMA LAŽNIH VIJESTI I NJENE
IMPLIKACIJE NA KREDIBILNO NOVINARSTVO / DEEFAKE
PHENOMENON: AN ADVANCED FORM OF FAKE NEWS AND
ITS IMPLICATIONS ON RELIABLE JOURNALISM 561

Maja Dedić

APSRD U FUNKCIJI POSTMODERNIH VIZUELNIH KOMUNIKACIJA NA
PODRUČJU BOSNE I HERCEGOVINE / ABSURD IN THE FUNCTION OF
POSTMODERN VISUAL COMMUNICATIONS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA 577

SPECIJALNA EDUKACIJA

Damir Markulin

UMJETNIČKA LIKOVNA DJELA KAO POTICAJ LIKOVNOM IZRAŽAVANJU
INKLUZIRANE DJECE – STUDIJA SLUČAJA / WORKS OF FINE ART AS AN
INCENTIVE FOR ARTISTIC EXPRESSION OF CHILDREN WITH
DISABILITIES IN INCLUSIVE EDUCATION – A CASE STUDY 587

ANTROPOGEOGRAFIJA

Jelena Lončar, Ema Špehar

GLOBALIZACIJA SPORTA NA PRIMJERU PET NAJPOPULARNIJIH EUROPSKIH
NOGOMETNIH LIGA S NAGLASKOM NA PREMIERSHIP – GEOGRAFSKI
OSVRT / GLOBALIZATION OF SPORTS ON THE EXAMPLE OF THE FIVE
MOST POPULAR EUROPEAN FOOTBALL LEAGUES WITH AN EMPHASIS
ON PREMIERSHIP - GEOGRAPHICAL OVERVIEW 611

PRIKAZI

Emina Dedić Bukvić

VAŽAN DOPRINOS RAZVOJU MEDIJSKE I INFORMACIJSKE PISMENOSTI
U BOSNI I HERCEGOVINI (*MEDIJSKA I INFORMACIJSKA PISMENOST:
ISTRAŽIVANJE I RAZVOJ*, EMIR VAJZOVIĆ, UR., FAKULTET POLITIČKIH
NAUKA U SARAJEVU, SARAJEVO, 2020) 637

Izet Hadžić

PERSONALNA PARADIGMA BOSANSKOHERCEGOVAČKE POLITIČKE ELITE U SOCIJALISTIČKOJ JUGOSLAVIJI (DŽENITA SARAČ-RUJANAC, BRANKO MIKULIĆ: *POLITIČKA BIOGRAFIJA 1965-1989*, UNIVERZITET U SARAJEVU – INSTITUT ZA HISTORIJU, SARAJEVO, 2020) 643

Anes Makul

ZA SCIJENTIZACIJU POLITIKE, PROTIV SCIJENTOKRATIJE (ESAD ZGODIĆ, *NAUČNICI I UPRAVLJANJE DRŽAVOM I-III*, SLOVO BOSANSKO, SARAJEVO, 2020) 649

Ikbal Smajlović

STILSKO-FORMACIJSKA VERTIKALA NOVIJEG BOŠNJAČKOG PJESNIŠTVA (NEHRUDIN REBIHIĆ: *BOŠNJAČKA POEZIJA 20. I 21. STOLJEĆA*, ZAVOD ZA KULTURU SANDŽAČKIH BOŠNJAKA U REPUBLICI SRBIJI, NOVI PAZAR, 2020)653

Amira Dervišević

PROPITIVANJE KULTURNOG PAMĆENJA KROZ INTERPRETACIJE USMENE POEZIJE BOŠNJAKA (SEAD ŠEMSOVIĆ, *USMENA POEZIJA BOŠNJAKA*, ZAVOD ZA KULTURU SANDŽAČKIH BOŠNJAKA U REPUBLICI SRBIJI, NOVI PAZAR, 2020) 657

Dželaludin Hodžić

DA LI JE LOGOR PRAVILO I TRAJNA KATEGORIJA? (GIORGIO AGAMBEN, *WHERE ARE WE NOW? THE EPIDEMIC AS POLITICS*, PRIJEVOD S ITALIJANSKOG: VALERIA DANI, ERIS, LONDON, 2021) 661

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

BOSANSKOHERCEGOVAČKA DRAMA POZORIŠTE/KAZALIŠTE: KNJIŽEVNI I TEATROLOŠKI ASPEKTI

Almir Bašović

BOSANSKOHERCEGOVAČKA DRAMA I POZORIŠTE: NEKI KNJIŽEVNI I
TEATROLOŠKI ASPEKTI / BOSNIAN DRAMA AND THEATER: SOME
LITERARY AND THEATRICAL ASPECTS 15

Tina Laco

ODNOS PREMA DOMAĆEM DRAMSKOM TEKSTU KROZ PRIZMU
SVEUKUPNOSTI TEATROLOŠKOGA ISKUSTVA BOSNE I HERCEGOVINE /
RELATION TOWARDS DOMESTIC PLAYS THROUGH THE PRISM OF
THEATROLOGICAL EXPERIENCE TOTALITY IN BOSNIA AND
HERZEGOVINA 25

Matija Bošnjak

ELEMENTI DRAMSKOG SIMBOLIZMA U POETICI MIODRAGA
ŽALICE / ELEMENTS OF DRAMATIC SYMBOLISM IN THE
POETICS OF MIODRAG ŽALICA 43

Marko Misirača

50 GODINA BH DRAME NA POZORIŠNIM/KAZALIŠNIM IGRAMA
BIH U JAJCU: MALI ISTORIJAT BOSANSKOHERCEGOVAČKE
DRAME KROZ PREGLED UČEŠĆA NA FESTIVALU POZORIŠNE /
KAZALIŠNE IGRE BIH U JAJCU / 50 YEARS OF DRAMA FROM
BOSNIA & HERZEGOVINA IN THEATER FESTIVAL OF BOSNIA
AND HERZEGOVINA IN JAJCE: A SHORT HISTORY OF BOSNIAN
THEATER PLAYS THROUGH AN OVERVIEW OF PARTICIPATION
IN THE B&H THEATER FESTIVAL IN JAJCE 59

Tina Laco, Kristian Pandža

IMPLIKACIJE REPERTOARA HRVATSKOG NARODNOG KAZALIŠTA U
MOSTARU OD 1993. DO 2005. / IMPLICATIONS OF THE REPERTOIRE
OF CROATIAN NATIONAL THEATRE IN MOSTAR 1993-2005 71

Aida Čopra

PLESATI U RATU. PERCEPCIJA POZORIŠTA U RATNOM SARAJEVU
(1992-1995): PIPPO DELBONO, GIORGIO STREHLER I PETER
SCHUMANN / DANCING IN WAR. PERCEPTION OF THEATER IN
WARTIME SARAJEVO: PIPPO DELBONO, GIORGIO STREHLER
AND PETER SCHUMANN 81

Hasan Zahirović

BOSANSKOHERCEGOVAČKA DRAMA NA ČEŠKOJ SCENI /
BOSNIAN DRAMA ON THE CZECH SCENE 95

Edina Murtić

DRAMSKI TEKST U NASTAVI KNJIŽEVNOSTI /
DRAMATIC TEXT IN THE TEACHING OF LITERATURE 117

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.3.15

UDK 821.163.4(497.6).09-2
792

Primljeno: 20. 05. 2021.

Pregledni rad
Review paper

Almir Bašović

BOSANSKOHERCEGOVAČKA DRAMA I POZORIŠTE: NEKI KNJIŽEVNI I TEATROLOŠKI ASPEKTI

Tekst predstavlja uvod u tematski blok časopisa *Društvene i humanističke studije* o književnim i teatrološkim aspektima bosanskohercegovačke drame i pozorišta. Podsjeća se na prisustvo teatarskih i subteatarskih fenomena na tlu Bosne i Hercegovine u antici, a zatim se navode specifičnosti bosanske kulture u srednjem vijeku, iz kojih proističe i specifičan odnos prema drami i teatru. Odnos islamske kulture prema pozorištu i drami značajno je utjecao na status koji drama ima i nakon odlaska Osmanskog carstva sa prostora Bosne i Hercegovine, jer se sa dolaskom Austro-Ugarskog carstva pokazuju značajne razlike u odnosu na evropski građanski teatar. Zatim se preko najvažnijih zaključaka iz pojedinačnih tekstova koji čine ovaj blok ukazuje na status koji bosanskohercegovačka drama ima u našoj pozorišnoj kulturi.

Ključne riječi: bosanskohercegovačka drama; bosanskohercegovačko pozorište; repertoar; odnos drama-pozorište; melodrama

Blok koji je časopis DHS posvetio književnim i teatrološkim aspektima bosanskohercegovačke drame i pozorišta upućuje na važnost nekih kulturoloških pitanja koja su upravo u vezi s dramom i pozorištem najvidljivija. Ta se pitanja tiču i naše kulturne povijesti i naše sadašnjosti. U studiji *Tragovi antičkog teatra, muzike, gladijatorskih borbi i takmičenja iz arheoloških zbirki u Bosni i Hercegovini*, Adnan Busuladžić (2017) pokazuje da su teatar i subteatarski fenomeni na tlu naše zemlje bili prisutni kroz čitavu antiku. Zbog specifičnosti prilika, teško je govoriti o načinima na koje se u srednjem vijeku obnavlja ideja predstavljačke umjetnosti u Bosni, pogotovo ukoliko

se te prilike usporede sa prilikama u zapadnoevropskom kontekstu. Jer, nakon što u ranom srednjem vijeku pozorište kao institucija privremeno nestaje iz evropske kulture, ono se nekoliko stoljeća kasnije obnavlja iz crkvenih obreda, a zbog nedostatka izvora ne možemo sa sigurnošću tvrditi kako su stvari s tim obredima stajale unutar bosanske crkve te da li je njihova specifičnost možda odredila i odnos prema drami i pozorištu. Kako to kaže Vedad Spahić, „za razliku od religijski-institucionalno opresiranih evropskih društava, u srednjovjekovnoj Bosni intenzitet i sadržaj vjerskog života nije bio dostatan za oblikovanje jakih religijskih identiteta“ (Spahić 2017: 63). U Evropi su u kasnom srednjem vijeku izvedbe kršćanskih misterija značile izlazak prototeatarskih formi iz svetog prostora crkve na gradske trgove, a te misterije su bile povezane sa ponovnom dominacijom gradske nad seoskom kulturom. U vezi sa srednjovjekovnom Bosnom pitanje je u kojoj mjeri nedostatak većih gradova jeste odredio odnos prema srednjovjekovnim formama i postepenoj sekularizaciji pozorišta i drame, što je bio važan uslov za njihov nastanak u modernom smislu.

Ovo pitanje se nameće kao važno pogotovo ukoliko se ima na umu da su u ranom srednjem vijeku i kod nas, baš kao i u čitavoj Evropi, ideju o predstavljačkoj umjetnosti sačuvale putujuće glumačke družine i razni zabavljači, o čemu naprimjer piše Boris Nilević (1983) u svom kratkom tekstu *Glumac, muzičar, imitator*, navodeći pritom kako postoje izvori po kojima su bosanski velikodostojnici slali svoje glumce i zabavljače u Dubrovnik. Nedostatak izvora o prirodi obreda bosanske crkve i činjenica da u srednjem vijeku u Bosni nije bilo velikih gradova, bitno određuje i pitanje o statusu koji gluma ima prije dolaska Osmanskog carstva. Jer, upravo činjenica da u Evropi glumci sudjeluju u kršćanskim misterijama na gradskim trgovima dovodi do toga da gluma prestaje biti *infamia*, dakle to umijeće gubi status nedostojnog zanimanja, što kasnije omogućuje osnivanje cehovskih udruženja, gradnju stabilnih teatarskih kuća i pojavu drame kao književne forme koja se može i štampati.

Dolazak Osmanskog carstva i specifičan odnos islamske kulture prema teatru i predstavljačkim umijećima značajno će odrediti historiju bosanskohercegovačke drame i odnos prema instituciji pozorišta u stoljećima koja slijede. Teatar sjenki, odnosno karađoz teatar, sa svojim tipskim likovima, naglašenom shematičnošću zapleta, nepostojanjem dovršenog dramskog književnog djela kao temelja predstave, a pogotovo sa nedostatkom glume kao samostalne umjetnosti u evropskom smislu te riječi, bitno će odrediti razlike u odnosu prema instituciji pozorišta kakvu od Shakespeareovog doba poznaje evropska kultura. To će, izgleda, u mnogome odrediti

i status koji bosanskohercegovačka drama do danas ima u našoj kulturi, kako pozorišnoj tako i onoj široj.

Jer, postepena redukcija slike svijeta i svodenje scenskog prostora na prostor građanskog salona u devetnaestom stoljeću neodvojivi su od promjene perspektiva u evropskoj drami, koja prelazi put od tragedije kao „najuzvišenije“ forme do melodrame, a zatim i dobro skrojenog komada i vodvilja kao formi koje svjedoče o idealnoj slici koju je o sebi u teatru željela gledati građanska klasa. Nakon dolaska Austro-Ugarske, kod nas se osnivaju pozorišta, ali taj proces ispočetka nije povezan sa ovdašnjom građanskom klasom nego sa jezikom kao temeljom nacionalnog identiteta, o čemu svjedoči i riječ „narodno“ u nazivu naših pozorišta koja upućuje na činjenicu da se tu predstave ne igraju na njemačkom već na narodnom jeziku, a to govori ponešto i o statusu koji drama kod nas ima u tom trenutku.

S obzirom na dominantne tendencije u suvremenoj teatrologiji, koje pozorište ne shvataju kao umjetnost „predočavanja dramskog književnog djela“ te insistiraju na preformuliranju klasičnog odnosa drama-teatar, možda bi ovdje imalo smisla podsjetiti na fenomenološki aspekt tog odnosa. U svojoj slavnoj knjizi *Temeljni pojmovi poetike* Emil Staiger je primijetio kako, historijski gledano, dramsko pjesništvo prethodi pozorištu. On o tom odnosu dalje piše:

„Pozorišno“ i „dramsko“ ne znači dakle jedno te isto. Protuslovalo bi međutim svekolikoj naslijeđenoj terminologiji kad bi tko htio poricati najtješnju svezu među ovim pojmovima. Bi li je možda valjalo pronalaziti tako da se dramsko ne razumijeva iz biti pozornice, nego obratno, historijska izgradba pozornice iz biti dramskoga stila? Fenomenološko naziranje dopušta samo to tumačenje. Pozornica je stvorena iz duha dramskog pjesništva, kao jedino oruđe primjereno kakvoj novoj poeziji“ (Staiger 1996: 129).

Uzimajući u obzir ovo Staigerovo podsjećanje, ne iznenađuje što se u tekstovima koji u ovom bloku DHS-a tretiraju odnos bosanskohercegovačkog pozorišta prema domaćoj drami prepoznaje doza kritičnosti, odnosno što se u tim tekstovima upozorava na zanemarivanje naše drame od strane onih koji su kod nas odlučivali ili još uvijek odlučuju o teatarskim repertoarima. Takav je prije svega slučaj sa tekstom „Odnos prema domaćem dramskom tekstu u teatrološkome iskustvu Bosne i Hercegovine“ Tine Laco u kojem se donosi ozbiljan povijesni pregled statusa koji je naša drama imala u teatrima, a u kojem se upravo devetnaesto stoljeće po mnogočemu smatra prijelomnim. Tada se, kako primjećuje Laco, objavljuje prvi dramski tekst, nastaje prva stalna pozornica, prva kamerna scena, prvi pokušaji osnivanja stalnoga teatra, prvi pokušaj eksperimenta...

Teatrološko iskustvo i odnos prema domaćoj drami Laco razmatra uzimajući u obzir činjenicu da su pozorište i drama prije svega društveni fenomeni, što znači da se mora uzeti u obzir specifičnost teatarskog komunikacijskog trougla zasnovanog na relaciji autor(i) – djelo – uživaoci. A upravo bi se tu mogla pokazati jedna važna karakteristika ne samo pozorišne nego i naše kulture uopće. Društveni potresi u posljednjih stotinjak godina onemogućavali su stvaranje stabilne građanske klase sa viškom vremena i manjkom ekonomskih briga, onemogućavali su jednu vrstu „otmjene dokolice“ kao preduvjeta za uživanje u umjetnosti teatra. (Podsjećamo na prelomne historijske tačke: dolazak Austro-Ugarske 1878. godine, zatim Aneksija Bosne i Hercegovine 1908, nakon čega slijedi Kraljevina SHS 1918, Januarska diktatura 1929, pa njemačka okupacija i NDH od 1941. do 1945. godine, FNRJ ili SFRJ od 1945. do 1990. godine, sve do raspada Jugoslavije i samostalnosti BiH.) Zato Tina Laco naglašava stalnu borbu teatra za elementarni opstanak, upozorava na njegovu poziciju koja se uvijek iznova preispituje u odnosu na nove društvene, ideološke, političke i sve druge vrijednosti.

Dakle, od srednjeg vijeka pa gotovo sve do danas status dramske književnosti kod nas specifičan je u odnosu na evropsku kulturu. Srednjovjekovna dramska književnost i pozorište u evropskoj kulturi dovode do postepenog uvođenja narodnog jezika i svakodnevnice u sakralne forme, što će kasnije u evropskoj renesansi i baroku igrati važnu ulogu u samodefiniranju evropske kulture. (Prečesto se zaboravlja da Shakespeare nije samo prelomna tačka u evropskoj drami i evropskom teatru nego je i centar čitavog zapadnog književnog kanona!) Kod nas su ti procesi, ukoliko ih je uopće bilo, u začetku prekinuti dolaskom Osmanskog carstva, tako da naša kultura nije mogla uspostaviti živu vezu sa evropskim idejama klasicističkog „vraćanja“ antičkom uzoru i osporavanja onoga što u renesansi i baroku, zapravo, čuva sjećanje na evropski srednji vijek.

U formalnom smislu, romantizam je u evropskoj drami i pozorištu značio pobunu protiv klasicizma, protiv njegove normativne poetike i ponovno otkrivanje Shakespearea. Paradoks naše kulture ogleda se i u činjenici da se kod nas romantizam povezuje sa „vremenom melodrame“, kako glasi naslov poznate knjige Josipa Lešića (1989) o dramskoj književnosti u Bosni i Hercegovini za vrijeme austro-ugarske vladavine. U evropskom kontekstu, melodrama nastaje kada se „višak emocije“, povezan sa konstituiranjem nacija, istroši do te mjere da u pozorištu publika očekuje da kao dio dogovorne strukture između sebe i autora vidi formu koja za jedini cilj ima buđenje emocije zasnovane na mehaničkoj slici čovjeka i svijeta (usp. Baluhati 1990). Kod nas nije baš najjasnije da li dramski pisci tog perioda žele pokazati svoje umijeće

pisanja drama u skladu sa pravilima žanra, ili žele biti dio pokreta koji „oslobađa od neprijatelja“. Ukoliko u obzir uzmemo konkretne drame kao historijski konkretne realizacije tih intencija, pogotovo nije jasno u kojoj mjeri se zanatski nedostaci pokušavaju sakriti iza nekih „viših ciljeva“, a u kojoj mjeri su „viši ciljevi“ onemogućili da autori pokažu svoje navodno ili stvarno zanatsko umijeće i poznavanje konkretnog žanra.

Bosanskohercegovačka drama se od 1945. godine ponovo našla pred „višim ciljevima“, odnosno pred izvana definiranim zadacima ideološke prirode. Tina Laco tako upozorava na važne implikacije koje proizilaze iz skidanja sa repertoara *Djelidbe* Skendera Kulenovića, dakle iz sudbine drame „ocijenjene kao komedija koja guši životni elan, vaspitava publiku u negativnom smjeru i kojoj se može smijati samo onaj koji ne voli narodnu vlast“. I tu se pokazuju izvjesne specifičnosti bosanskohercegovačke kulture u odnosu na evropska pozorišna iskustva. U vrijeme kada se aristotelovski mišljena drama u evropskom kontekstu osporava antiaristotelovskom pobunom i ekspresionizmom kao prvom avangardom u evropskoj kulturi, kod nas još uvijek traje „vrijeme melodrame“. U Sovjetskom savezu revolucionarno pozorište je iznjedrilo sovjetsku pozorišnu avangardu i važne pozorišne fenomene kao što je to, na primjer, Teatar modre bluze. Kod nas se, kako kaže Laco, „Kulenovića oslikalo kao opasnoga pisca čije drame nemaju nikakvoga uporišta u stvarnosti“. Treba primijetiti da se o dramama u našoj kulturi tog doba govori onako kako se krajem devetnaestog stoljeća govorilo o Ibsenovim komadima s tezom, s tim što se umjesto ustaljene slike o građanskom moralu, od naših dramskih pisaca očekivalo da nude sliku idealnog socijalističkog društva u izgradnji.

Tu dolazimo do jednog paradoksa, što ga je u ovom bloku DHS-a reditelj i teatrolog Marko Misirača osvijetlio pišući mali istorijat bh drame kroz pregled učešća na Pozorišnim/kazališnim igrama u Jajcu, kao najstarijem bosanskohercegovačkom festivalu koji je bitno određivao i promišljanja pozorišnih repertoara. Naime, jasno je da bi drama koja poštuje pravila nenapisane normativne poetike ideoloških komesara u socijalističkom društvu morala imati nešto od propovjedničkog tona, tona toliko stranog drami i pozorištu kao formama komunikacije. S druge strane, sudbina predstava rađenih po domaćoj drami na Pozorišnim/kazališnim igrama u Jajcu pokazuje da upravo zbog pretjeranog poštivanja ideološkog okvira te predstave nisu dobro prolazile ni kod žirija ni kod kritike, što je motiviralo pozorišta da igraju provjerene klasičke umjesto domaćeg dramskog teksta.

Odnos prema domaćoj dramskoj književnosti se, kako to u svom tekstu pokazuje Misirača, postepeno mijenja, tako da na Igrama u Jajcu možemo pratiti izvjesni porast

povjerenja prema predstavama rađenim po bosanskohercegovačkoj drami. No, to još uvijek ne znači da u našoj kulturi drama ima mjesto kakvo ima u susjednim ili uopće u evropskim kulturama. Na tu činjenicu upozorava i tekst Edine Murtić o prisustvu dramskog teksta u nastavi književnosti, u kojem se upozorava na činjenicu da u metodici književnog odgoja drama zauzima marginalno mjesto. Akutni nedostatak dijaloga u javnom prostoru, nedostatak empatije, sukobi umjesto plodotvorne napetosti, sve su to osobine našeg društva koje bi možda mogle biti barem ublažene većim prisustvom drame u nastavi književnosti (uz dodatnu mogućnost učenja oponašanjem na koje upozorava još Aristotel u svojoj *Poetici*). Tome bi, naravno, mogla pomoći i jača veza između teataru i škola, usvajanje neke strategije za obrazovanje buduće pozorišne publike, što bi značilo imati nekakvu odgovornu repertoarsku politiku. A kod nas to, nažalost, nije slučaj. Jer u našoj pozorišnoj kulturi repertoari kao uređeni sistemi gotovo da ne postoje. U to bismo se uvjerali kada bismo danas napravili anketu i pitali naša pozorišta za planove koje imaju samo za narednu, a kamoli za naredne četiri sezone, kao što je to običaj u uređenim pozorišnim sredinama.

O tim problemima repertoarske politike za DHS pišu Tina Laco i Kristian Pandža na primjeru repertoara HNK Mostar u periodu od 1993. do 2005. godine. Velika zastupljenost komedije i mjesto koje na tom repertoaru zauzima melodrama, kako to pokazuju Laco i Pandža, navode na paralelu sa problemima koje je naše pozorište imalo nakon Drugog svjetskog rata. Slična borba za publiku, sličan deficit kadrova, slična lutanja u repertoarskom i estetskom smislu, pokazuju u kojoj mjeri se društvo, a zajedno s njim i teatar, usljed velikih socijalnih lomova vraća na stadij prije svoje posljednje reforme. Kako to u svom tekstu kažu Laco i Pandža, ostaje otvoreno pitanje da li će HNK Mostar, a to bi se moglo reći i za naša ostala pozorišta, izvući neke pouke iz vremena kada su se decenijama ranije i društvo i teatar suočavali sa sličnim problemima.

Tekst Aide Čopre bavi se percepcijom pozorišta u ratnom Sarajevu, s fokusom na svjetske ugledne autore kao što su Pippo Delbono, Giorgio Strehler i Peter Schumann. Ovaj tekst upozorava i na to da bi možda imalo smisla naše teatarske radnike češće podsjećati na činjenicu da je za pozorišnu umjetnost ponekad dovoljan prazan prostor, publika i glumci posvećeni svom zanatu, kao što je to bio slučaj u gradu pod opsadom od 1992. do 1995. godine, kada je pozorište u Sarajevu predstavljalo gotovo egzistencijalnu potrebu. Rečenica Pippa Delbona koju navodi Čopra, sažimajući ideju ovog autora zbog koje je on došao u Sarajevo, glasi: „Razumijeti bol drugog je također jedini način da mu se pomogne, to je otprilike pozorište“. Teško da bi se na sažetiji način mogla definirati i naša današnja potreba za teatrom koji bi vodio računa

o razumijevanju onog drugog kao jedne verzije nas samih, a ne kao neprijatelja koji nas ugrožava. Umjesto toga, u našoj pozorišnoj kulturi je postalo uobičajeno da pojedine predstave koje se bave bolom jednog naroda ne smiju gostovati u gradovima u kojima većinu čini neki drugi narod, kao što se na pojedinim festivalima ustalilo javno ili polujavno iznošenje mišljenja da je „još uvijek rano za takve teme“.

Tekst Hasana Zahirovića o bosanskohercegovačkoj drami na češkim scenama pokazuje da „za takve teme“ u češkoj pozorišnoj sredini nije rano, iz prostog razloga što se radi o sredini koja je lišena ideološke indoktrinacije i što u našim dramama tamnošnja publika želi pronaći isključivo pozorišni potencijal. O tome svjedoče prevodi naših suvremenih drama na češki jezik i njihova prezentacija pred češkom publikom. Zahirović u svom tekstu također podsjeća da je Branko Gavella, kao jedan od najuglednijih južnoslavenskih pozorišnih reditelja u povijesti, 1937. godine u Narodnom pozorištu u Brnu režirao komad *Na božjem putu* Ahmeda Muradbegovića. Dakle, Muradbegovićeva drama je tada imala tretman kakav su imale Krležine, Cankareve, Begovićeve, ili Vojnovičeve drame, a kasnija sudbina ovog dramskog pisca će pokazati u kojoj mjeri je naša pozorišna sredina spremna olako se odreći čak i onoga što je relevantno u evropskim okvirima.

Na izvjestan način o tome svjedoči i tekst Matije Bošnjaka koji se bavi elementima dramskog simbolizma u poetici Miodraga Žalice. Analizirajući njegov komad *Mirišu li jorgovani u Njujorku*, Bošnjak poetiku Miodraga Žalice komparira sa poetikama simbolizma u evropskoj modernoj drami na prijelazu iz XIX. u XX. stoljeće, pri čemu ukazuje i na neke specifičnosti ovog dramskog pisca. Te specifičnosti će se svakako najbolje provjeriti novim pozorišnim postavkama i ove i drugih Žalićinih drama, ukoliko tih postavki bude. Jer, i činjenica da se časopis DHS jedini nakon dugo vremena odlučio pozabaviti statusom koji bosanskohercegovačka drama ima u našoj pozorišnoj kulturi i našem društvu, također, upozorava na jedan simptom. S jedne strane treba imati na umu da je kazalište neodvojivo od domaće drame, jer je to mjesto na kojem se nešto *kazuje*. S druge strane, repertoari naših pozorišta kao da pokušavaju potvrditi onu slavnu misao Edwarda Saida, koji je pisao da kolonijalizirani aktivno sudjeluje u procesu kolonijalizacije.

LITERATURA

1. Busuladžić, Adnan (2017), *Tragovi antičkog teatra, muzike, gladijatorskih borbi i takmičenja iz arheoloških zbirki u Bosni i Hercegovini*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo
2. Baluhati, Sergej (1990), *Voprosy poetiki*, Izdatel'stvo Leningradskogo universiteta, Leningrad
3. Nilević, Boris (1983), "Glumac, muzičar, imitator. Iz pozorišne prošlosti srednjovjekovne Bosne", *Oslobođenje*, br. XL/12647, 7. XI 1983. (Kultura, umjetnost, nauka V/115), str. 7.
4. Lešić, Josip (1989), *Vrijeme melodrame: dramska književnost u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske vladavine*, Svjetlost, Sarajevo
5. Spahić, Vedad (2017), "Srednjovjekovni bosanski epitaf", *Preporodov Journal*, br. 194-195, str. 61-63.
6. Staiger, Emil (1996), *Temeljni pojmovi poetike*, preveo Ante Stamać, Ceres, Zagreb

BOSNIAN DRAMA AND THEATER: SOME LITERARY AND THEATRICAL ASPECTS

Summary

This text is an introduction to the thematic block of the journal Social Sciences and Humanities Studies on the literary and theatrical aspects of Bosnian drama and theater. It recalls the presence of theatrical and sub-theatrical phenomena on the territory of Bosnia and Herzegovina in antiquity, and then lists the specifics of Bosnian culture in the Middle Ages, from which arises a specific relationship to drama and theater. The attitude of Islamic culture towards theater and drama significantly influenced the status that drama has even after the departure of the Ottoman Empire from Bosnia and Herzegovina. With the arrival of the Austro-Hungarian Empire, there are significant differences concerning European civic theater. Through the most important conclusions from the individual texts that make up this block, the status that Bosnian drama has in our theatrical culture is pointed out.

Keywords: Bosnian drama; Bosnian Theater; repertoire; drama and theater relationship; melodrama

Adresa autora
Author's address

Almir Bašović
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
almirbasovic@hotmail.com

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.3.25

UDK 821.163.4(497.6).09-2:792

Primljeno: 17. 05. 2021.

Pregledni rad

Rewiev paper

Tina Laco

ODNOS PREMA DOMAĆEM DRAMSKOM TEKSTU U TEATROLOŠKOME ISKUSTVU BOSNE I HERCEGOVINE

Cilj je ovoga rada dvojak: a) uputiti na dosad neistražene ili zaboravljene činjenice vezane za povijest našega dramskog teksta, kako bi se pokazalo da se u Bosni i Hercegovini povijest dramskoga pisma može promatrati još od srednjega vijeka; b) pozicionirati i analizirati domaću dramu unutar šireg društvenog, kuturnog i umjetničkog konteksta. Osvrti na repertoare profesionalnih teatarskih kuća i navike publike, osobito u razdoblju nakon Drugoga svjetskog rata, pružaju podlogu za razumijevanje današnje – još uvijek „gostujuće“ – pozicije domaćeg dramskog teksta na bosanskohercegovačkim pozornicama.

Ključne riječi: domaći dramski tekst, kontinuitet, publika, kvaliteta, kriza, eksperiment

Uvid u (ipak) malobrojnu literaturu koja se bavi počecima teatarskoga života na bosanskohercegovačkome prostoru¹ ukazuje na dvije činjenice koje su važne za razumijevanje naše teatarske kulture: ponajprije, prvi se oblici teatarskoga djelovanja redovito vežu za srednji vijek, u kojemu se prepoznaje mogućnost „da su na dvorovima naših srednjevjekovnih vladara i velikaša postojale glumačke družine“ (Medaković 1955: 15), a, drugo, što je možda još znakovitije, u spomenutom razdoblju prepoznaju se isključivo određeni oblici *izvedbenosti*, ali ne i *dramskoga pisma*. Također, ovi se izvedbeni oblici u većini tekstova koji tematiziraju bosanskohercegovačku teatarsku povijest (objavljivani, primjerice, u periodičkim publikacijama poput

¹ Uz Josipa Lešića i Gordanu Muzaferija, u različitim se publikacijama s temama bosanskohercegovačke teatarske povijesti javljaju Marko Marković, Dušan Medaković, Hamid Dizdar, Dušan Komadina, Esad Horozčić.

Pozorišta i Života) tretiraju samo kao jedna „povijesna pojavnost“, informacija o tome da je nekakav oblik teatarske aktivnosti ipak bio prisutan. Tako Marko Marković pojavu naziva „glumac“ i „pozorište“ veže za 13. i 14. stoljeće, ali to ne analizira kao osobito značajan podatak, pojednostavljeno zaključujući da ionako „tama prekriva našu istoriju, svaku, pa i kulturnu“ (Marković 1961: 9).

Naravno, „proširi li se pojam izvedbe“ (pa i razumijevanja dramskoga teksta, op. T. L.), „uputit će se i posve drukčiji pogled na stare izvedbene prakse“ (Lukić 2010: 13). Pa prihvati li se i Brookovo promišljanje da teatar nastaje kada se netko kreće u praznome prostoru dok ga netko drugi promatra, razdoblje srednjeg vijeka može se razumijevati kao *početak neprekinutoga razvoja* bosanskohercegovačkoga teatrološkog iskustva.² Stoga, nasuprot promišljanjima kakva se javljaju u pojedinim pregledima bosanskohercegovačkih teatarskih tijekova, u kojima je dominantno prisutna ideja da teatar u Bosni i Hercegovini *ne postoji* naprosto zato što je *drukčiji*, stoji i sasvim opravdan zaključak da su i izvedbena praksa i dramsko pismo na ovim prostorima, u različitim oblicima i uz različitu razvojnu dinamiku, prisutni i neprekinuto traju još od srednjega vijeka. Prema tome, čak i u srednjemu vijeku, kada je glumac bio isključivo *zabavljač*, pa i u tzv. mračnim stoljećima turske okupacije, kada su svi oblici izvedbene prakse bili strogo kontrolirani i pod intenzivnim utjecajem novoga sustava kulture, na ovim su se prostorima stvarali, razvijali i održavali osobiti oblici dramskoga i izvedbenoga izričaja. Štoviše, oblici poput karadoza, tradicionalno smatrani svojevrsnim nadomjestkom za klasičnu europsku teatarsku konvenciju izravnoga kontakta živoga glumca i publike, u tolikoj su mjeri modificirani i prilagođeni novoj sredini da su zadobili autohtoni lokalni karakter te se mogu smatrati osobitim i nezostavnim dijelom bosanskohercegovačke kulture.³

U kontekstu izvedbenosti kontinuirana linija razvoja od srednjovjekovnih začetaka pa sve do XIX. stoljeća u kojemu se pronalaze začeci onoga što se smatra „suvremenim bosanskohercegovačkim teatrom“⁴ izgledala bi ovako: od glumaca-cirkusanata i akrobata, „anonimnih opsjenara“, „marioneta vlastelinskih obitelji“, improvizacije, nasmijavanja, odnosno *zabavljačke uloge* teatra do prilagođenoga karadoza, barok-

² Pridjev „teatrološki“ koristi se u značenju kakvo mu se pripisuje u *NTC's Dictionary of Theatre and Drama Terms* odnosno „sinteze sveukupnosti dramskoga iskustva“ (Usp. Senker 2010: 13).

³ S obzirom da u istraživanju geneze i razvoja karadoza Minka Memija i Lamija Hadžiosmanović ustanovljuju da se ovaj oblik redovito sastoji od tradicionalnoga, „fiksna“ temelja i lokalne nadogradnje/improvizacije, nije pretjeran zaključak Josipa Lešića koji ustvrđuje da se „primivši naš jezik i prilagodivši se našim shvatanjima karadoz konačno ispoljio kao 'samoniklo delo bezobraznog domaćeg genija'“ (Memija, Hadžiosmanović 1973: 379; Lešić 1985: 47).

⁴ Znakovito je da se u spomenutim povijesnim pregledima razvoja bosanskohercegovačkoga teatra pojam suvremenosti vezuje za razdoblje kada scenska igra i dramski tekst započinju neodvojivo koegzistirati.

nog uličnog teatra, pučkih igara, uličnih igara, izvedbi franjevačkih prerada dramskih tekstova, kada se zabavljačkoj ulozi pridružuje i ona *didaktička*.

Prihvati li se pak i teza o neprekinutoj prisutnosti dramskoga pisma od srednjeg vijeka naovamo, uočit će se također nekoliko značajnih faza. U zasada, nažalost, jedinome sustavnom pregledu povijesnog razvoja bosanskohercegovačkoga dramskoga pisma, J. Lešić nekoliko puta ističe *Majčin amanet* Ivana Lepušića kao prvi objavljeni dramski tekst u Bosni i Hercegovini. Od toga trenutka, dinamika pisanja domaćih drama postaje intenzivna, a od tada se može govoriti i o njihovim jasno uočljivim stilskim i tematskim osobitostima.

Međutim, srednjovjekovne glumačke družine, često pojednostavljeno nazivane „družinama za razonodu i uveseljavanje“, zapravo su autori prvih oblika dramske književnosti. Iako mnogi od njih nisu zapisani ili sačuvani, logično je prepostaviti da su za određene izvedbe postojali nekakvi pisani predlošci, odnosno, kako objašnava J. Lešić:

„Srednjovjekovni [je] glumac bio ne samo svirač na raznim instrumentima, mađioničar, akrobata, krotitelj zvijeri, imitator, ekvilibrista, pehlivan, pjevač, maskirani i kostimirani glumac, već i dramski pisac koji je za potrebe svog teatra pisao (ili improvizirao) odgovarajuće dramske (komediografske) dijaloge i monologe [pa se] prema tome u srednjovjekovnom bufo-pozorištu, na izvjestan način, nalaze i začeci dramske književnosti.“ (Lešić 1991: 12)

Na ove se tipove pretpostavljenih dramskih predložaka u sljedećim stoljećima vežu povremeni, usamljeni, ali ipak prisutni pokušaji dramskoga pisma, od kojih se najznačajniji pripisuju franjevcima. Iako, kako tvrdi Koroman, „glumac i kazališno djelo, drama u *europskom smislu* (kurziv T. L.) uopće ne postoje“ (2008: 9), dramski se tekst u franjevačkim krugovima doživljava kao iznimno potentan homiletički medij. Pridodavši tome specifične povijesne okolnosti, ne čudi da autori poput Matije Divkovića i Stjepana Margitića ne pretendiraju pisati originalne dramske tekstove, pa čak ni uprizoriti ih na sceni. Moguće je, uostalom, da publika, dotada naviknuta na spontana okupljanja pri igrama i improvizacijama, nije ni bila upoznata s ovakvom vrstom teatarske konvencije. No, osim toga, franjevačkim su piscima različiti dramski oblici (plačevi, skazanja), osim u didaktičke svrhe, zapravo poslužili i kao platforma za iskazivanje vlastitih književno-umjetničkih vještina: drama za njih nije bila nužno forma namijenjena prikazivanju na sceni nego prostor u kojemu se mogu poigrati s različitim mogućnostima jezika. Nisu, dakle, usredotočeni *isključivo* na praktičnu svrhu književnosti: Divković je, primjerice, svjestan da je „svaki tekst (...) istodobno i specifična jezična kreacija, odnosno umjetnički iskaz“ (Beljan 2014: 29). Ne treba,

međutim, odbaciti mogućnost da su, unatoč postojećim restrikcijama, neki od ovih oblika, ipak, makar i pojednostavljeno, bivali uprizoreni: naime, u XIX. su stoljeću na prvoj stalnoj pozornici na bosanskohercegovačkom tlu, u Fojnici, igrane tri-četiri (iznimno posjećene) predstave godišnje, stoga je logično pretpostaviti da se i prije ovih službeno zabilježenih događanja odigrala pokoja predstava na osnovi zapisanoga dramskog predloška.

Za razumijevanje kontinuiteta bosanskohercegovačkoga teatrološkog iskustva valja primijetiti da su ovakve dramske prerade europske literature **prvi strukturirani oblici dramskoga pisma** na ovim prostorima. Premda kao takvi predstavljaju značajnu pojavu u svojevrsnoj evoluciji dramskog pisma od kratkih zapisa, tj. simplificiranih monoloških i dijaloških dosjetki srednjovjekovnih zabavljača pa sve do *Majčinog amaneta* 1885. godine, mora se pridodati da je tursko-orijentalni kulturni sustav ostavio trajni trag na odnos prema dramskome stvaralaštvu uopće. Pokazat će se, naime, da je problem domaćeg dramskoga teksta koji će se redovito javljati kao žarišna tema osobito nakon institucionalizacije bosanskohercegovačkog teatarskog života, jednim dijelom prouzročen stvaralačkim ograničenjima i zabranama kojima su ovi prostori bili izloženi tijekom „tri mračna stoljeća.“ Sead Fetahagić, primjerice, smatra da je kronični nedostatak dramske literature o kojemu će se u teatrološkim krugovima brujati od polovine XX. stoljeća pa nadalje odraz bosanskohercegovačkog mentaliteta koji je pak oblikovan kulturom „istočnjačke šutnje“ koju su Turci ostavili na ovim prostorima: „Naši su ljudi od vajkada više voljeli monolog, nego dijalog, više bili istočnjački kontemplativni, nego mediteranski bučni“ (1968: 3). Razloge nedostatka postojanja teatra u europskome smislu, međutim, ne treba tražiti (samo) u tome: T. Kulenović, naime, pojašnjava da „već samo ljudsko lice, već sama pojava glumca na sceni nije (...), ni kao tema ni kao sredstvo, u skladu sa osnovnim preokupacijama islamskog istraživanja putem umetnosti“ (1983: 92), što je sigurno utjecalo na razumijevanje dramske književnosti uopće. Treba također spomenuti da je BiH u odnosu na europske tijekomve bila izrazito slabo urbanizirano područje, što je znatno usporilo razvoj teatra, pa tako i drame.

Devetnaesto se stoljeće po mnogočemu smatra prijelomnim: prvi objavljeni dramski tekst, prva stalna pozornica, prva kamerna scena, prvi pokušaji osnivanja stalnoga teatra, prvi pokušaj eksperimenta...) U kontekstu razvoja domaćeg dramskog pisma radi se o iznimno dinamičnoj produkciji (Lešić je, od *Majčinog amaneta* pa sve do kraja austrougarske vladavine, pobrojao impozantnih preko stotinu objavljenih drama bosanskohercegovačkih autora) te o razdoblju koje se može označiti, riječima Gordane Muzaferija, „početkom historije dramskoga žanra u BiH“. Radi se, zaista, o svo-

jevrskoj „pozorišnoj zarazi“, onakvoj kakvu je opisivao Josip Lešić, no nije suviše podsjetiti da ta zaraza nije stigla „iznenadno“: oslonjena je, naime, na prethodna teatrološka iskustva, i to upravo u onome smislu u kojemu Hans-Thiess Lehmann o teatru govori kao o „prostoru pamćenja“, a ne kao povijesti. Tako zasigurno i XIX. stoljeće vlastitu dinamiku gradi iz (pri)sjećanja na spomenuta stoljeća simplificiranih i usamljenih pokušaja umjetničkoga djelovanja.

Stoga, ako smo i iskustvo dramskoga pisanja sagledali u određenome kontinuitetu, onda se u periodu austrougarske vladavine, nakon zabavljačke i didaktičke uloge, teatru pridružuje jedna nova funkcija: preporodna. Ukazano je da je domaća dramska književnost kvantitativno izrodila *mnogo* – kakvi su, međutim, kvalitativni dosezi ovih tekstova? Vojislav Bogičević, primjerice, pretpostavlja da je „domaća književnost zakasnila u razvoju“ te „da nije mogla dade onoliko koliko bi dala da je njen razvoj bio slobodan“ (1953: 438). Čak i ako je ova pretpostavka znanstveno neutemeljena, ponajviše je zbog zanosa preporodnoga djelovanja dramski tekst dominantno ostao u granicama jednoga specifičnog žanra – melodrame.

Čini se da se njihov zajednički nazivnik ponajbolje ogleda u stavovima tadašnjega urednika časopisa *Nada*, S. S. Kranjčevića, koji je često upozoravao na važnost narodnoga govora na pozornici i poticao pisce na obradu tema iz bosanske prošlosti i sadašnjosti, vjerujući da je „umjetnički zadatak i uspjeh komada sadržan u igri na narodnom jeziku, u domaćoj dramskoj riječi“ (Čorić 1978: 108). Upravo ta koncentriranost prema *narodnome* odnosno uloga očuvanja i promicanja nacionalnog identiteta generirala je i uvjetovala prevagu melodramatskoga žanra u bosanskohercegovačkoj dramskoj književnosti. Kada Josip Lešić logički ovaj fenomen povezuje s činjenicom da „prosta melodramatska sredstva“ pogoduju „ograničenom dijapazonu shvatanja primitivnog gledaoca“, iz ovoga proizlaze dva problemska obilježja teatrološkoga iskustva: primitivna publika i slabi umjetnički dometi dramskih tekstova. I jedno i drugo imaju svoje društvenopovijesno opravdanje. Prema popisu stanovništva iz 1910. godine na koje se referira S. M. Džaja, čak 87,84% bosanskohercegovačkog stanovništva bilo je nepismeno, što objašnjava popularnost žanra u kojemu je nosiva poruka vrlo očita i koji izaziva emocije vrlo jednostavnim sredstvima. Idejna jednostranost, crno-bijela pojednostavljenost dramskih tekstova, njihova očita naivnost, dakle, sve ono što ih čini umjetnički irelevantnijima ipak su – opravdani. Ove su drame, naime, ponajprije rezultat *potrebe za opstankom*, te su uglavnom i nastajale programatski, u naporima za očuvanjem nacionalnog identiteta, te je njihova vrijednost prvenstveno kulturno-povijesna. Iz suvremene se perspektive, dakako, umjetnička kvaliteta ovih radova može i mora kritički analizirati, ali u vremenu u kojemu su

nastajali njihov je *preporodni zov* bio sasvim dostatna komponenta: zato je i S. S. Kranjčević naspram domaćeg dramskog stvaralaštva bio izrazito blag, težio je objektivnosti, ali da pri tome „ne zatre volju za pisanjem“, upravo suprotno – odlučio je „hvaliti napore autora i bodriti na nove pokušaje“ (Ćorić 1978: 459).

Takva je zadanost očito onemogućila i uključivanje u suvremene europske tijekomove. Moglo bi se, stoga, reći da je preporodna funkcija melodrame tijekom razdoblja austrougarske vladavine bila svojevrsni dvosjekli mač za bosanskohercegovačku dramsku produkciju: koliko god usmjerenost na *narodno* bila plodonosna u smislu opstanka nacije u tuđinskome sustavu, istodobno je to uzrokovalo dublju podijeljenost unutar bosanskohercegovačkoga društva: iz Ćorićevih se analiza iščitava da je B. Kállay zapravo samo proširio već potpaljenu vatru duboke nacionalne podijeljenosti, a S. M. Džaja pak dosljedno i analitički artikulira ideju da se upravo razjedinjenost nacionalno-konfesionalnih grupa značajno odrazila kako na društvene tako i na kulturne segmente.

Konačno oslobođenje od okupatorskih režima donekle je promijenilo lice bosanskohercegovačke dramske književnosti, ali ona će još dugo ostati u okovima *odgojnoga*, još dugo će se od drame očekivati da bude više *utile* nego *dulce*. Svedena je (i zatočena), dakle, opet na *ulogu* koja joj je dodijeljena idejama određenoga sustava: poslije Drugoga svjetskog rata idealno socijalističko pozorište bilo je ono koje je projiciralo sliku „istinskog pravog vaspitača radnih ljudi, izgrađenih u krvavoj borbi za slobodu i nezavisnost“ (Burina 1953: 14). Poslijeratni „prostor pamćenja“, nakon godina socrealističkog vakuma, počinje se ipak suočavati sa izazovima naslijeđenim iz prethodnih razdoblja – kritički promišljati o tome zašto se „naši gledaoci oduševljavaju jevtinim efektima sentimentalnih raspoloženja“, istraživati „zašto naš gledatelj bira to što bira i zašto se u svome izboru tako orijentira“ (Petrović 1966: 359) te problematizirati nedostatak domaćeg dramskog teksta na našim scenama, kao i njegove kvalitativne dosege.

Začeci problema kojim će se teatarski pregaoci desetljećima – pa sve do danas – intenzivno baviti postaju razvidni upravo u periodu kada su (barem donekle) ostvarena dva velika cilja: oslobođenje od tuđinske vlasti i institucionalizacija teatarske umjetnosti. Osim toga, L. Pavlović smatra da „period pretežno edukativne funkcije pozorišnih kuća (...) [mислеći na djela folklornoga tipa i melodrame, op. T. L.] nije, ipak, trajao toliko dugo da bi takva orijentacija onemogućila sve češće pokušaje razbijanja konvencija i standarda“ (Pavlović 1971: 718). Stvarnost je, međutim, bila drugačija: već se krajem pedesetih godina počinje govoriti o nečemu što će se vrlo brzo definirati kao „teatarska kriza“, a problem domaćeg dramskog teksta, kao jedan od „okidača“ spomenute krize, ogleda se na dva polja:

1) *Odnos objavljenih i izvedenih domaćih drama.*

Od 1945. do 1970. godine javilo se nešto više od tridesetak (ne isključivo) dramskih autora. Nije se, stoga, moglo govoriti o oskudici suvremenoga dramskog teksta. No jedino su drame Branka Ćopića i Hamze Hume izvođene u svim teatarskim kućama; nešto manju zastupljenost uživale su drame Skendera Kulenovića, Miodraga Mitrovića i autorskoga dvojca Safet Pašalić – Miodrag Žalica te Derviša Sušića. Tekstovi autora poput Miroslava Jančića i Drage Mažara (koje će i J. Lešić i G. Muzaferija okarakterizirati kao osobitu i vrijednu dramsku poetiku) u nekima od središnjih teatarskih institucija nikada nisu postavljeni.

2) *Kvaliteta/umjetnička vrijednost tekstova.*

Iako je Pavlović, kako je već spomenuto, ocijenio da melodrama nije mogla niti smjela do te mjere unazadati domaće dramsko stvaralaštvo da autori sustavno i godinama odbijaju, uvjetno rečeno, tematski i stilski eksperimentirati, stanje pedesetih i šezdesetih godina potvrđuje da je (pr)ocjena Gordane Muzaferija ipak bila bliže istini: bilo je potrebno „nešto više vremena za potpuno odbacivanje šablona i za pojavu djela koja neće gledati crno-bijelo na događaje iz revolucije i rata“ (1984: 78), a i na prijelaz će se s kolektivnog i općeg na intimni plan još neko vrijeme čekati.

Oba su ova dominantna problema posljedica višestrukih i međusobno povezanih uzroka. Više se njih pak zrcali u simptomatičnome slučaju drame *Djelidba* Skendera Kulenovića: ova je drama, naime, odmah nakon premijere odnosno vrlo negativne i ideloški motivirane kritike Slavka Mićanovića skinuta s repertoara. Ocijenjena kao komedija koja „guši životni elan“, „vaspitava puliku u negativnom smjeru“ i kojoj se „može smijati samo onaj koji ne voli narodnu vlast“, *Djelidba* je Kulenovića oslikala kao opasnoga pisca čije drame nemaju nikakvoga uporišta u stvarnosti (Mićanović 1948: 150). Ni njegovi tekstovi poput *Večere* i *Svjetla na drugom spratu* nisu doživjeli značajno bolju sudbinu, iako ih je autor, pod neizdrživim javnim i kritičkim pritiskom, prepravljao više puta kako bi „otupio“ njihovu kritičku oštricu. Kulenovića je osobito slučaj *Djelidbe* najprije obeshrabrio, a zatim, za jedno određeno vrijeme, potpuno paralizirao u dramskome smislu. Nije suvišno spomenuti da je ova komedija objavljena 1947. godine i kao *dramski tekst* nije izazvala nikakvu pažnju: indikativno je da je tek nakon što je postavljena na scenu ocijenjena kao „opasna“ i „pogrešna.“

Nema sumnje da je ova ružna epizoda osim Kulenovića demotivirala i mnoge druge pisce. Njegov je primjer, naime, pokazao kakvim zadanim smjerom dramski pisac toga doba mora ići – posredovati režimsku poruku putem književnosti. Koliko su ovi autori, stoga, uopće mogli biti kreativno motivirani ako su, kako je poznato, morali i po nekoliko puta preinačavati svoje tekstove kako bi pojačali njihovu ideo-

lošku dimenziju (primjerice, Rasim Filipović, Jovan Palavestra, Jakša Kušan, Emil Petrović) ili pak „ublažili“ mjesta koja bi (politička) javnost mogla identificirati kao-provokativna (osobito u komedijama)? Tematski i idejni raspon drame bio je ograničen s dva ideološka pola: ili podvući anomalije starog društva ili afirmirati ideje o ispravnosti novog poretka. U takvome okviru za „kreativno-umjetničke inovacije“ gotovo da nije bilo mjesta. Ne čudi onda da ni tada redovito objavljavani natječaji za dramski tekst nisu polučili mnogo uspjeha odnosno nisu uspjeli dodatno motivirati dramske pisce. S. Kulenović je, očito poučen vlastitim primjerom, vrlo sugestivno objasnio:

„Nije pravom dramskom piscu pravi stimulans milion dinara. Dramskom piscu, po mom osjećanju, treba stvoriti jednu spirituelnu atmosferu, u kojoj će se on raskriliti, u kojoj će proraditi njegova imaginacija, u kojoj će on osjetiti da može svoju misao da rekne slobodno i do kraja (...).“ (1963: 20)

Govoreći o „pravim dramskim piscima“, problem bosanskohercegovačke dramske produkcije između ostalog je ležao u činjenici da zapravo nije bilo *pravih*, odnosno *isključivo* dramskih pisaca. Drugim riječima, autori dramskih tekstova bili su ili povremeni „izletnici“ ili „kulturni multitaskeri“. Imena poput Ismeta Mujezinovića, Dušana Blagojevića i Drage Vučinića zapravo su slučajno zalutala u dramsku književnost: njihov je „izlet“ naslovljen „Kafanski stratezi“, a tekst je napisan u čast Oktobarske revolucije. Spomenuti *multitasking* karakteristična je pojava ovoga razdoblja: redatelji su djelovali kao kritičari, kritičari kao dramski pisci, glumci su povremeno „uskakali“ kao redatelji, kroničari ili jezikoslovci, čak su i političari nemalo puta zalazili u teatarsku kritiku, a, po svemu sudeći, mnogi su se dramski pisci u ovoj formi našli sasvim slučajno. S obzirom da se bosanskohercegovačko područje tek tada donekle počelo uključivati procese profesionalizacije, institucionalizacije, modernizacije, ovakva „svaštarenja“ nisu neobična, čak su bila i neminovna. No za kritičare/dramske pisce poput Kalmana Mesarića i Seada Fetahagića upravo je to predstavljalo veliku kočnicu u razvoju domaće drame.

„Baš je to ono što nam nedostaje: iskustvo prošlosti kako se pišu drame. Na ovom našem tlu nije nam još od ranije nedostajalo znanja i umijeća da pišemo pripovijesti i romane, generacije od ranije znale su u literaturi da pričaju, ali vještina vođenja razgovora nije bila jaka strana bosansko-hercegovačke proze, literature (...) U nas se još nije formirao ni jedan izrazito dramski pisac. (Fetahagić 1968: 123)

Mesarić pak detaljnije objašnjava da književnici koji odjednom odlučuju pisati *iz* drame jednostavno ne mogu pisati kvalitetno jer ne poznaju ni zahtjeve scenske li-

terature i, uopće, nisu svjesni da postoji nešto što se zove tehnika pisanja drame.

Međutim, poražavajući odnos teatarskih kuća prema domaćim piscima ne može se u potpunosti opravdati gore navedenim razlozima: Miodrag Žalica očit je primjer. Analizirajući njegov dramski uzlet, originalnost, samosvojnost i stilističku osobitost, ali uskoro potom i privremeno odsutajanje pisanja za kazalište (slučaj koji skoro u potpunosti korespondira s Kulenovićevim, samo s petnaestak godina razlike), sasvim jasno rasvjetljavaju da su teatarske kuće nerado postavljale tekstove bosanskohercegovačkih pisaca na scenu naprosto zato što je publika gajila ogromno nepovjerenje prema domaćem dramskom stvaralaštvu. Istraživanje tog potencijalnog nepovjerenja publike moglo bi biti vrlo plodonosno i u pokušaju razumijevanja današnjeg podjednako poraznog odnosa prema suvremenim domaćim dramskim autorima. Još je šezdesetih godina Moni Finci, tadašnji predstavnik sarajevskog Narodnog pozorišta na Savjetovanju bosanskohercegovačkih pozorišta, oslikao atmosferu koja s današnjicom korespondira do razine ozbiljne zabrinutosti: „Danas je [domaći, op. T. L.] pisac eliminisan iz teatra i njegovi su tekstovi stvar slučaja“. Finci upozorava da se čeka preko godinu ili više dana da se oni uvrste na teatarski repertoar no većina njih „nikada ne napusti mrak teatarskih ladica“ (1963: 23).

Lešić je početkom šezdesetih godina u svome kritički izrazito oštrom eseju „Pozorište je splet problema“ (točno) ustanovio da „naše pozorište izvan relacije Držić – Sterija – Nušić – Krleža ne računa više ni na koga“ (1963: 52). Pokazat će se, međutim, da ovako ograničen autorski četverokut nije proizvoljan izbor teatarskih kuća odnosno znak njihova zatvaranja prema ostalim piscima: radilo se, naime, o tome da su teatri u silnim naporima da privuku publiku na predstave naprosto morali osluški-vati zahtjeve te čiste publike. A gledatelji su, po svemu sudeći, bili vrlo isključivi i neumoljivi po pitanju onoga što na sceni žele gledati. Takvi su izbori dijelom bili posljedica objektivnih okolnosti (slabija razina pismenosti i obrazovanja, nedostupnost/neredovitost teatarskih sadržaja) ili uvriježenoga odnosa prema teatru kao prema mjestu zabave.

Omiljenost Držića, Nušića, Sterije i Krleže uvelike je posljedica spomenutih nepovoljnih okolnosti: suvremena drama je publici toga vremena, koja je bila nepismena ili vrlo slabo obrazovana, bila nepoznata, neshvatljiva i odbojna. Autorski kvartet kojega spominje Lešić čine pisci koji su bili zastupljeni upravo na osnovnim razinama obrazovanja. Računica teatarskih kuća bila je jednostavna: što je pisac poznatiji odnosno „isprobaniji“, dvorana će biti punija. Drugim riječima, odlučilo se igrati na sigurno: zašto eksperimentirati sa suvremenom domaćom dramom ako je većini gledatelja poznat i sasvim dovoljan jedan Držić ili pak Nušić?

U gledateljskim je izborima također očita sklonost komediji: čak i ako se radilo o inozemnom tekstu, to je morala biti komedija. Kako drukčije objasniti pojavu koju primjećuje Tvrtko Kulenović: ako se na scenu odluči postaviti francuski klasicizam, obvezno se igrao Molière, a nikako Corneille ili Racine. U nizu su članaka u tuzlanskoj *Pozorištu* ovakve gledateljske sklonosti detektirane (pa i kritizirane): Z. Petrović ih objašnjava kao dominantu želju za zabavom i lagodnošću, M. Milošević u tome vidi očaranost lakrdijom i lakom i plitkom zabavom, K. Mesarić oštro konstatira da je „publika pojena narkotikom jevtine zabave i lascivne radoznalosti“, a J. Lešić rezignantno zaključuje da se publika u teatru naprosto želi opustiti i zabaviti, a ne primiti „gorku pilulu života.“

Za razumijevanje umjetničkih preferencija gledateljstva pedesetih i šezdesetih godina, kao i stanovite odbojnosti koja se razvila prema domaćem dramskom tekstu, nije suvišno dometnuti da je, kada je riječ o inozemnim dramama, raspon htijenja također bio izrazito malen. „Zapadnjačke“ teme našeg gledatelja nikada nisu zadovoljavale, moderna drama je izazivala užas (Petrović pojašnjava da nije bilo užitka u gledanju „grotesknog svijeta lutaka i raspadanja, svega što naš svijet nije“), očekivalo se da se na sceni pojavljuju likovi i teme koje su u potpunosti publici bliske na iskustvenoj razini, stoga se, riječima Radoslava Zoranovića, podilazi sevdahom i romantikom. Očito, publika ne samo da je bila kreatorom repertoara teatarskih kuća nego je posredno i diktirala/usmjeravala razvoj suvremenog dramskog pisma. Jesu li naši dramski pisci uopće mogli odgovoriti na tražene izazove: drama koja je bogatstvom sadržaja slična zapadnjačkoj, ali tipom sadržaja nipošto; tekst koji mora tematizirati narodnu povijest dovoljno živopisno da se publika ne dosađuje, ali istodobno i dovoljno „crno-bijelo“ kako bi i oni manje obrazovani shvatili poruku; komedija koja mora služiti zabavi i opuštanju, a ako će posredovati neku poruku ona mora biti ideološki jasna, očita i nedvosmislena; teatar odabranim tekstovima mora oslušivati opći ukus, računati na razinu obrazovanosti, iskazati odanost režimu, zabaviti, ali umjetnički (pre)odgojiti.

S druge strane, pisci su marionete ideologije, uz to ograničeni i uvjetovani stanjem u postojećim institucijama (neškolovan glumački ansambl sposoban isključivo za realistički tip glume, predstave je trebalo pripremati ne samo za scene narodnih pozorišta nego i za improvizirane pozornice u obližnjim industrijskim arealima...), zarobljeni između „ozbiljne tematike“ s kojom će ostvariti odgojne tendencije i komedije s kojom će privući publiku, a ostati pri tome „partijski podobni“. Upravo se iz ove stalne napetosti između deklamativnoga poticanja, ali praktičnoga ignoriranja domaćeg dramskog stvaralaštva; između zahtjeva postojeće ideologije i krea-

tivnih potencijala autora; između publike kao „neumoljivog diktatora“ i pisaca koji u grču zbog postojećeg režima tim istim „diktatorskim“ prohtjevima nisu mogli ili nisu znali udovoljiti, pojavilo nešto što će se definirati kao ozbiljna teatarska kriza, ali malo što će se (uspješno) poduzeti u njezinu rješavanju. Rijetki su autori poput Miodraga Žalice umjeli plodonosno iskoristiti ovu neuralgičnu poziciju domaćeg autora: on postojeća ograničenja rabi kao okidač za traženje neke drugačije, suptilnije estetike, zapravo – eksperimentira u vremenu koje još nije bilo u potpunosti svjesno potrebe za eksperimentom kao modusom izlaska iz proglašene krize. Što su više pisci poput Žalice, Mažara ili Draškovića iskazivali nepovjerenje prema klasičnoj dramaturgiji, to je publika imala više nepovjerenja prema domaćem dramskom tekstu u cjelini.

Jedno se vrijeme vjerovalo da se rješenje ovakvih podvojenosti nalazi u – dramatizacijama.⁵ Matrica je bila jednostavna: poznata će se proza priređivati za scenu (tako će se publici ugoditi „zvučnim“ autorskim imenom), time će se afirmirati domaća književnost, popularizirati drama, a sam proces dramatizacije i prevođenja književnoga medija u jezik scene zapravo je „tragalački“, gotovo eksperimentalan sam po sebi, odnosno, kako navodi Velimir Stojanović, adaptirati nužno znači nanovo interpretirati. Međutim, bila je to samo jedna od pojava, jedan od načina suočavanja s krizom: dramatizacija zasigurno nije mogla u potpunosti riješiti problem tretmana, nedostatka ili – naprosto – ignoriranja domaćeg dramskog teksta na bosanskohercegovačkim scenama.

Nesumnjivo, promjena demografske slike sedamdesetih godina XX. stoljeća utjecala je na daljnji razvojni smjer domaće dramske književnosti. Propitivanje, poigravanje i eksperimentiranje s formama i žanrovim preuzima se gotovo kao obveza i jedini mogući modus. U razdoblju od jednog desetljeća broj nepismenih se gotovo prepolovio: od 23,2 % (1971.) na 14,5%. Postotak gradskog stanovništva se udvostručio.⁶ Tehnološki razvoj i urbanizacija promijenili su obrazovne potrebe i mogućnosti te u velikoj mjeri izmijenili i lice teatarske publike. Ako pak govorimo o čisto umjetničkim poticajima za ovu značajnu promjenu, valja podsjetiti da se ona nije dogodila naglo nego upravo pulsirajući na prethodnim desetljećima traganja i propitivanja. Najučestalije riječi teatrološkoga miljea šezdesetih godina „kriza“ i „eksperiment“ uvezane su u ideji koju je sjajno artikulirao Branivoj Đorđević: „(...) Traženje, kao pojava u razvitku, ne može biti shvaćeno i usvojeno kao novi vid umjetničkog izraza.

⁵ U ovome su smislu osobito popularni bili romani Derviša Sušića *Ja, Danilo* i *Danilo u stavu mirno*.

⁶ Usporedbe radi, a kako navodi H. Kamberović, neposredno nakon Drugog svjetskog rata 70% stanovništva je bilo nepismeno, a čak je 83% stanovnika živjelo na selu (Kamberović 1998: 359).

(...) Akcija nije rezultat, glagol nije imenica“ (1965: 145). Rezultati su, počevši od sedamdesetih godina pa dalje, vidljiviji zahvaljujući ne samo povoljnijim demografskim okolnostima nego i značajnim događanjima na različitim poljima teatrološke zbilje. Dramski pisci, iako i dalje pod ideološkim pritiskom, sve intenzivnije slijede put koji je najupečatljivije zacrtao M. Žalica: poigravaju se mogućnostima kreativnoga izričaja i propituju fleksibilnost intermedijalnoga susreta, otkrivaju nove zakonitosti i mogućnosti u odnosima dramskoga i izvedbenog medija. Tekstovi se, posljedično, ne kreću isključivo u krajnostima drama – komedija, žanrovski hibridi i stilske modulacije gotovo postaju pravilom. Prva klasa formalno obrazovanih glumica i glumaca, koju je iznjedrio sarajevski Dramski studio 1970. godine, početak je stvaranja glumačkih generacija koje će svojom igrom moći iskazivati, isticati i obogaćivati sve kompleksnija značenja postojeće dramske literature.

Upravo za ideju razumijevanja teatra kao igre usko se vezala problematika onoga o čemu će se nominalno raspravljati kao o krizi suvremenog teatra. Zanimljivo je – i pomalo paradoksalno – da se nakon toliko intenzivnih vapaja za institucionalizacijom teatarske umjetnosti, za poticanjem domaćeg dramskog stvaralaštva, inzistiranja na većoj zastupljenosti tih tekstova na bosanskohercegovačkim scenama, točnije, upravo kada su se ti uvjeti donekle ispunili ili barem počeli ispunjavati, povele su se vrlo oštre rasprave o tome koliko ovisnost izvedbenosti o dramskome tekstu može biti umjetnički destruktivna, te koliko umjetnost mora (ponovno) naučiti disati izvan okova institucionalnih zadataki. U tom je smislu značajan tekst Svetozara Radonjića *Rasa* koji predstavlja svojevrstan pledoaje za osuvremenjavanje teatarskoga izričaja:

„Mi imamo ovovremeni, ali ne i suvremeni teatar. Osuvremenjivanje podrazumijeva savremenost teksta, ideja, misli, savremenost u teatarskom poimanju i tretiranju svijeta, savremenost igre, traženje novih izražajnih sredstava, a lišavanje šabloniziranih i klišetiziranih izražajnih rekvizita koji ne idu dalje od školskog poimanja interpretacije.“ (1970: 470)

Domaće se dramsko stvaralaštvo, slijedom toga, našlo pred novom dilemom: kako ostate publici razumljiv, a istodobno prigrliti suvremenost i govoriti u ime umjetnika? Točnije, prema kategorizaciji Baza Kershawa, kako zadovoljiti gledatelja-mušteriju, a istodobno kreirati gledatelja-klijenta?

Analiza žanrovske i stilske anatomije domaćeg dramskog pisma pokazat će da su prominentni dramski pisci sedamdesetih i osamdesetih godina ovu dilemu rješavali

odlukom da ne prave značajnije tematske iskorake, ali svoju potrebu za nadilaženjem određene lokalne sredine i određenoga vremena zadovoljavali su intervencijama u dramskoj strukturi i specifičnim stilskim oblikovanjima. Ponekad se s ukidanjem uzročno-posljedičnih veza, crno-bijelog pamfletizma, fragmentarnosti, dakle, cijelog spektra *inovativnijih* modusa i sredstava izgubila ideja suvremenosti uopće. Radonjićevo rješenje djelovalo je logično i svelo se na sljedeće: umjesto stalnoga potraživanja *izvanjskih, formalnih* načina osuvremenjenja, domaći bi tekst naprosto trebao zaokrenuti svoj fokus s kolektivne na unutarnju, intimnu dramu bosanskohercegovačkog čovjeka. Nije, dakle, problem u tematiziranju narodne povijesti nego u poimanju čovjekova identiteta isključivo kao dijela određenoga kolektiva. „Ako se sagleda čovjekova duša u tim ključnim trenutcima [dramatičnim povijesnim okolnostima, op. T. L.]“, tvrdio je Ras, „to će posljedično generirati novog scenskog junaka.“ „No, kao i u prethodnim desetljećima, ideje su jedno, a praksa pokazuje nešto sasvim drugo. Prema (pr)ocjeni Josipa Lešića i Gordane Muzaferija, jedan broj pisaca mehanički je usvojio modernost, bez stvarnoga razumijevanja suvremenosti. Lešić navodi primjer Nedžada Ibrišimovića kojega je sklonost fragmentarnosti često dovodila do gubljenja uporišne točke cijele drame.

Iako je pisce ovoga razdoblja gotovo nemoguće sistematizirati po nekakvoj zajedničkoj odrednici, tematskome žarištu ili stilskome konsenzusu, moguće je izdvojiti nekoliko najčešćih postupaka kojima pribjegavaju u procesu, uvjetno rečeno, osuvremenjavanja svojih tekstova: fragmentarna gradnja drame, umetanje „igre u igru“, sklonost nagomilavanju određenih sredstava. Ono što im je u ovakvim sličnostima osiguravalo autentičnost jeste način na koji su koristili i ugrađivali svoja druga (prozna, lirska, novinarska, kritičarska) umjetnička iskustva u tehniku pisanja drame. Primjetno je, naravno, da je ovakva vrsta svojevrsnog *multitaskinga* pedesetih i šezdesetih godina smatrana utegom razvoja domaćega dramskoga teksta, a u ovome je pak razdoblju smatrana izrazito plodonosnom. Uočava se još jedna bitna razlika u odnosu na prethodno razdoblje: komedija je u opusima mnogih dramskih autora gotovo iščezla no, i ako je postojala, nije se ostvarivala u formama naivne lakrdije kojoj je cilj nasmejati publiku. Računalo se, naime, na viši stupanj obrazovanja publike, na šire razumijevanje prirode teatarske umjetnosti i brojnost njezinih izražajnih sredstava: eventualna je komika, stoga, u djelima pisaca kao što su Dževad Karahasan i Boro Drašković, suptilna, sofisticirana i proizlazi iz apsurdna odnosno ovisi ponajviše o gledateljskoj perspektivi. B. Milošević analitički sažima ovaj preokret u karakteru i odnosu između „nove publike“ i modernih teatarskih stremjenja:

„Nova publika i dobar deo one ‘stare’ prestali su da doživljavaju pozorišnu predstavu kao skraćeni kurs životnog iskustva ili kao zavod za izučavanje helenske ili socijalističke etike, kao što su prestali da smatraju posetu pozorištu trenutkom uzvišene radosti u svom prozaičnom životu. Pozorište je, za senzibilitet nove publike, postalo deo svakodnevnog razonode, intelektualniji oblik razbibrige ili produhovljeniji vid zabave. (...) Da bi se kompetentno odgovorilo ovim promenama, nije bilo dovoljno izmeniti repertoar, osvežiti ga novim, savremenim, stranim i domaćim delima, već je valjalo promeniti način pozorišnog mišljenja, metod, rad, stil, interpretacije.“ (Milošević 1974: 405)

Dramsko je pismo ovoga razdoblja, zahvaljujući autorima poput V. Stojanovića, Dž. Karahasana, I. Horozovića, N. Ibrišimovića, S. Plakala, u odnosu na prethodna ostvarenja, mnogo više od „neosporne činjenice“ i „simptoma vremena“: ono je simptom propitivanja drame kao medija i dramskoga prostora kao platforme za intermedijalne susrete.⁷

Dramska književnost II (1991.) Josipa Lešića i Muzaferijini tekstovi o suvremenoj bosanskohercegovačkoj drami (objavljivani u tuzlanskom *Pozorištu*, a zatim poslije prilagođeni, dopunjeni i okupljeni pod knjiškim naslovom *Činiti za teatar*) posljednji su pokušaji kronološke, žanrovske i stilske periodizacije bosanskohercegovačke književnosti. Autori kasnijih razdoblja, od sredine osamdesetih godina pa nadalje, u bosanskohercegovačkoj su teatrologiji u različitim kontekstima informativno zabilježeni, ali njihovo stvaralaštvo nije podrobnije analizirano, osobito ne u kontekstu suvremenog dramskog stvaralaštva ovih prostora. Muzaferija u tekstu nadopunjenom 2002. upućuje na Almira Imširevića, Almira Bašovića, Hasana Džafića, Zorana Mlinarevića, Natašu Govedaricu, Ines Tanović, Elmu Tataragić, Vedrana Fajkovića; Veselko Koroman u kontekstu hrvatske književnosti u Bosni i Hercegovini ističe Petra Miloša i Darka Lukića; na biltenima recentnijih Susreta kazališta/pozorišta u Brčkom uočljiva su imena Adnana Lugonjića, Ljubice Ostojić, Tanje Šljivar; u oskudnome su mostarskome stvaralačkom krugu zapaženi radovi Ante Marića i Dragana Komadine.

Nije potrebno upozoravati da je stvorena i više nego dovoljna vremenska distanca koja bi omogućila sustavan, analitički i kritički pristup povijesti bosanskohercegovačkog dramskog teksta u *kontinuitetu*, od srednjeg vijeka, preko perioda poslije dva

⁷ Nije suvišno spomenuti da se popularizacija dramskoga teksta ostvarivala na nekoliko planova: raspisivali su se natječaji za domaću dramu, pokrenut je Festival u Brčkom koji u svome programu inzistira isključivo na tekstovima domaćih pisaca, osniva se Pozorište u pokretu pokreće se tzv. Biblioteka Prva izvođenja u sklopu koje su se objavljivale sve one drame koje su doživjele svoju praiizvedbu na nekoj od bosanskohercegovačkih scena.

svjetska rata, a osobito onoga nakon posljednjega rata kojim je dubinski izmijenjena slika bosanskohercegovačkog društva, kao i kulturno-umjetničkoga (institucionalnoga) djelovanja. Samo se pažljivom analizom općega teatrološkoga iskustva, svih okolnosnih čimbenika koji su utjecali na razvoj domaćega dramskog teksta, kako kroz povijest, tako i u suvremenom, aktualnom kontekstu, može pokušati razumjeti i razriješiti fenomen poraznoga tretmana domaćega dramskog teksta u našim teatrima. Primjeri iz pedesetih i šezdesetih godina pokazuju da problem nije u nedostatku teksta, nego u nerazumijevanju podjednako sustava i publike. Sedamdesete i osamdesete godine svjedoče da se ne radi ni o upitnoj kvaliteti tekstova ni o, naprosto, izmjeni repertoara, nego o potrebi promjene „načina pozorišnog mišljenja“, kako se sugerira u tekstu simptomatičnoga naslova „Domaća drama: krivac bez krivice“. Nije suvišno u tome smislu porazmisliti ni o (gorkoj) aktualnosti ideje koju Midhat Begić artikulira još sredinom šezdesetih godina prošloga stoljeća u tekstu znakovitoga naslova „Kritika je mjerilo budnosti duha“:

„Postoji sklonost kod nekih ljudi da svaku iznenadnost i kulturnu novinu i neobičnost svode na utilitaristički račun: jest naš, nije naš, za ili protiv, sav je dobar ili sav ne valja, dakle, na linearnu mjeru trenutka, i to je možda naša ‘unutarnja cenzura’ koja nam smeta svima (...) Nepostojanje drame je naša književna trauma [osobito danas nepostojanje domaće drame na našim scenama!, op. T. L.], za koju su odgovorni i književnici i kritičari i publika, a pogotovu tumači naše društvene misli.“ (Begić 1966: 10)

LITERATURA

1. Begić, Midhat (1966), „Kritika je mjerilo budnosti duha“, *Odjek*, 9, str. 10.
2. Beljan, Iva (2014), *Na rubu književnosti*, Synopsis, Zagreb – Sarajevo
3. Bogičević, Vojislav (1953), „Uloga književnih časopisa u BiH u doba Kalajevog režima“, *Život*, 9, str. 438-443.
4. Burina, Safet (1953), „Naša publika“, *Pozorište*, 2, str. 12-16.
5. Ćorić, Boris (1978), *Nada – književnohistorijska monografija 1895-1903*, Svjetlost, Sarajevo
6. Đorđević, Branivoj (1965), „Pozorišta i negovanje domaće drame“, *Pozorište*, 1, str. 145-148.

7. Fetahagić, Sead (1968), "Stvarajući tradiciju", *Život*, 10, str. 3.
8. Finci, Moni (1963), "Savremeni teatar bez pisca nema perspektiva", *Pozorište*, 6, str. 22-23.
9. Kamberović, Husnija (1998), "Osnovna obilježja razvoja društva u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1953. godine", *Časopis za suvremenu povijest*, 2, str. 359-376.
10. Koroman, Veselko (2008), *Hrvatska drama Bosne i Hercegovine od Matije Divkovića do danas*, Školska naklada, Mostar
11. Kulenović, Tvrтко (1983), *Pozorište Azije*, Izdanja centra za kulturnu djelatnost, Zagreb
12. Lešić, Josip (1985), *Istorija pozorišta Bosne i Hercegovine*, Svjetlost, Sarajevo
13. Lešić, Josip (1991), *Dramska književnost II*, Institut za književnost – Svjetlost, Sarajevo
14. Lešić, Josip (1963), "Pozorište je splet problema", *Pozorište*, 2, str. 43-52.
15. Lukić, Darko (2010), *Kazalište u svom okruženju*, Leykam International, Zagreb
16. Marković, Marko (1961), *Članci i ogledi*, knjiga druga, Veselin Masleša, Sarajevo
17. Medaković, Dušan (1955), "Pozorišni život Bosne i Hercegovine u prošlosti", *Pozorište*, 9, str. 15-21.
18. Memija, Minka, Lamija Hadžiosmanović (1973), "Karagöz", *Pozorište*, 4, str. 379-385.
19. Mićanović, Slavko (1948), "Skender Kulenović, 'Djelidba'", *Brazda*, 2, str. 150-153.
20. Milošević, Brana (1974), "Domaća drama: krivac bez krivice", *Pozorište*, 5-6, str. 402-407.
21. Muzaferija, Gordana (1984), "Savremena dramska književnost Bosne i Hercegovine", *Pozorište*, 1-2, str. 92-137.
22. Pavlović, Luka (1971), "Napomene uz novu pozorišnu sliku Bosne i Hercegovine", *Pozorište*, 5, str. 718-721.
23. Petrović, Zvonko (1966), "Publika i pozorište", *Pozorište*, 3, str. 359-363.
24. Radonjić, Svetozar (1970), "Križa, nemoć ili nesporazum", *Pozorište*, 4, str. 466-478.
25. Senker, Boris (2010), *Uvod u suvremenu teatrologiju I.*, Leykam International, Zagreb

RELATION TOWARDS DOMESTIC PLAYS THROUGH THE PRISM OF THEATROLOGICAL EXPERIENCE TOTALITY IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary:

As M. Marković claims „there is dark over each of our histories, as well as over the cultural one“, the aim of this paper is: a) to show unexplored or forgotten facts related to the history of our plays, to prove that the history of plays in Bosnia and Herzegovina can be observed from the Medieval times; b) to position and analyze Bosnian and Herzegovinian plays in a social, cultural and artistic context. Overviews of repertoires of professional theatrical institutions and audience habits, especially in the post-World War II period, can help in the understanding of the specific contemporary position of domestic plays on theatre stages in Bosnia and Herzegovina.

Keywords: domestic plays; continuity; audience; quality; crisis; experiment

Adresa autorice
Author's address

Tina Laco
Sveučilište u Mostaru
Filozofski fakultet
tina.laco@ff.sum.ba

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.3.43

UDK 821.163.41/.42(497.6).09-2

Primljeno: 15. 05. 2021.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Matija Bošnjak

ELEMENTI DRAMSKOG SIMBOLIZMA U POETICI MIODRAGA ŽALICE

(simboli plodnosti i simboli steriliteta u komadu *Mirišu li jorgovani u Njujorku*)

U književnoj i pozorišnoj kritici svoga vremena (druga polovina XX. stoljeća), Miodrag Žalica je prepoznat kao predstavnik poetike simbolizma u bosanskohercegovačkoj drami. Osobine Žalicinog dramskog simbolizma su, međutim, vrlo rijetko posmatrane kroz analizu tehnika i postupaka u konkretnosti njegovog dramskog djela. Komad *Mirišu li jorgovani u Njujorku* napisan 1988. godine zasigurno predstavlja vrhunac Žalicine poetike, te je, u tom smislu, pogodan za analizu simboličkog tkiva ili simboličke mreže kao autorski specifične tehnike u komparaciji sa poetikama simbolizma u europskoj modernoj drami na prijelazu iz XIX. i u XX. stoljeće.

Ključne riječi: Miodrag Žalica; moderna drama; simbolizam; simbol; Sv. Đorđe, preporod; plodnost

1. UVOD

U domaćoj književnoj i pozorišnoj kritici prethodnog stoljeća, ne isključujući ni nekoliko pokušaja sistematizacije bosanskohercegovačke književne historije za vrijeme Jugoslavije, Miodrag Žalica (1926–1992) je po osobinama svoje dramske poetike prepoznat kao predstavnik simbolizma u historiji bosanskohercegovačke

drame modernog doba. Marko Kovačević u tekstu izvorno objavljenom u časopisu "Odjek" 1980. godine primjećuje da Žalicina drama teži biti "jedan oblik metaforičnog i simboličnog kazivanja" (1984: 190). U donekle apologetički intoniranom, nekoliko godina starijem predgovoru Žalicinoj zbirci drama *Drugi trio* iz 1975, Ivan Fogl, očigledno reagirajući na negativno ocijenjenu prezasićenost Žalicinih komada lirikom koju su primijetili raniji kritičari, pokušava objasniti da autor u njima zapravo "iskazuje život transformisan poetskom metaforom" (1984: 186). Za Luku Pavlovića je Žalicin komad *Rt prema mjesecini*, napisan u koautorstvu sa glumcem Safetom Pašalićem, "poetski simbol konkretnog" (1984: 286), a Sead Fetahagić (1984: 293-295) će povodom predstave Josipa Lešića *Glumci i rode* 1959. (drama koju Žalica također supotpisuje sa Pašalićem) u sarajevskom "Oslobođenju" pohvaliti to što su su *poetizacija* i *simbolizacija* glumaca i umjetnika (generalno "umjetničkog života") u slučaju ovog komada bile umjerene.

Upravo će Josip Lešić u svojim esejima o bosanskohercegovačkoj dramskoj književnosti, najizričitiije insistirati na vezi koju dramska poetika Miodraga Žalice njeguje sa simbolizmom belgijsko-francuskog korijena, čiji su najznačajniji predstavnici u dramskoj književnosti bili Maurice Maeterlinck i Lugné-Poe (Aurélien-Marie Lugné). Žalica je, prema Lešićevom mišljenju, "kao dramatičar inaugurisao kod nas jedan osebujni neosimbolički prosede" (1991: 119), utoliko što je, "slično simbolistima (...) ignorisao banalnu faktografiju svakodnevnice, politički realizam događaja, ukinuo iluzionističku uslovnost prostora sa njegovom sociološkom (pa i istorijskom) determiniranošću i logikom" (ibidem). Ljubica Ostojić u kritici predstave *Mirišu li jorgovani u Njujorku* (premijera 1989. godine) piše da je Miodrag Žalica "dramski pisac prevashodno simbolističke orijentacije"¹, što znači da se u njegovim dramama "likovi ne grade kao zatvoreni psihološki sistemi, da siže nije niz zbivanja u kojem jedno zbivanje logički proizlazi iz drugog, već je to put do figure, pojma, slike, koji bi trebali biti simbol postojanja kao središte drame" (ibidem). Povodom iste predstave, Bojan Korenić u "Oslobođenju" podsjeća na Žalicin stariji komad *Zagrljenici*, u kojem je ostvaren "osebujni spoj razudene, meterlinkovske simbolizirajuće poetičnosti i ironične, joneskovski shvaćene trilerske konstrukcije"², te ovu dramu proglašava početnim momentom profiliranja jednog autorskog postupka

¹ Ljubica Ostojić, "Igra života", kritika objavljena u svojstvu pogovora izdanju Žalicinog komada iz 1988. godine u sklopu "izdavačke djelatnosti Poslovne zajednice profesionalnih pozorišta". Dok u dostupnom izdanju nedostaje numeracija stranica, broj časopisa Odjeku kojem je kritika izvorno objavljena nije dostupan autoru ovog rada.

² Korenićev tekst je također objavljen kao pogovor izdanju Žalicinog komada pomenutog u prethodnoj napomeni.

čiji će vrhunac biti dosegnut komadom *Mirišu li jorgovani u Njujorku*. Gordana Muzaferija Žalčinu dramu *Rimski dani* smatra utemeljenom na “poetičkim načelima (...) neo-simbolističke poetski refleksivne drame”, a za cjelinu njegovog dramskog opusa tvrdi da je “samosvojan kreativni tok, izgrađen na premisama sopstvenog svijeta stilskog, tematskog i žanrovskog potencijala, poetsko-refleksivne neosimbolističke drame” (2001: 108).

Primarno zainteresirani za aspekt dramske tehnike, mi ćemo, uzimajući za polazište vezu Žalčine dramatike sa simbolizmom, koju su književna i pozorišna kritika, a potom i historiografija književnosti, prepoznale i apostrofirale, kroz analizu jednog Žalčinog komada *in concreto* razmotriti određena pitanja čiji je značaj središnji kako za historijsku pojavu simbolizma u dramskoj književnosti na prijelazu iz XIX. u XX. stoljeće, tako i za sve odjeke simbolizma u drugoj polovini XX. stoljeća, među kojima se Miodrag Žalica pojavljuje kao jedinstven primjer u bosanskohercegovačkoj drami.

Smatramo da imamo razloga za tvrdnju da je simbolizam u Žalčinim dramama vrlo idiomatski, ako ne i kriptičan, dakle radikalno autorski individualiziran, pa je i njegovoj poetici – njegovim karakterističnim postupcima, tehnikama i stilu – potrebno pristupiti kao svojevrsnoj *šifri* (koja traži svoju *odgonetku*), što otvara mogućnost razmatranja njegovih drama u kontekstu manirističke linije u historiji europske književnosti, onako kako je razumijeva Gustav Rene Hocke. Drama *Mirišu li jorgovani u Njujorku* (napisana i objavljena 1988. godine), koju za potrebe ove analize izdvajamo iz cjeline Žalčinog dramskog opusa, odabrana je koliko zbog svojih specifičnih osobina *vis-à-vis* simbolizma i njegovih elemenata, toliko i zbog mogućnosti da se njenom analizom dopre do istančanijeg razumijevanja Žalčine dramske poetike, odnosno Žalčinog dramskog simbolizma. Naime, iako je u više navrata Miodraga Žalicu proglasila predstavnikom simbolizma u bosanskohercegovačkoj drami XX. stoljeća, pozorišna i književna kritika nije ponudila tumačenje o kakvom simbolizmu, to jest o kakvim simbolima, ili, što je možda i najvažnije, o *simbolima čega* je riječ kada je u pitanju ova poetika.

2. SIMBOLIZAM U HISTORIJI MODERNE DRAME

Prihvatajući stajalište o Žalčinom afinitetu prema simbolizmu obavezujemo se ukratko razmotriti mjesto i značenje simbolizma u historiji moderne drame. Jean Moréas, rodonačelnik ovog pokreta i autor prvog simbolističkog manifesta, objavljenog

u časopisu *Le Figaro* 1886, objašnjava da u simbolizmu “predstave prirode, ljudskog djelovanja i svih stvarnih životnih zbivanja ne stoje sami za sebe”, nego su samo “vidljive pojave stvorene da upute na svoju ezoterijsku povezanost sa primordijalnim idejama”³ (1886: 150). U predgovoru antologiji *Dekadencija i simbolizam* Briana Stableforda, Moréasov argument o prevashodnosti “svijeta ideja” nad pojavnom realnošću tumači se kao izrazito “platonski”, pošto mu je polazište to “da je svijet koji posmatramo našim osjetilima (...) jedna vrsta simulakruma, puka sjenka jednog superiornijeg svijeta ‘primordijalnih ideja’”⁴ (2018: XXVII).

U poznatoj studiji o simbolizmu u književnosti, *Axelov zamak*, Edmund Wilson pojašnjava da je simbolizam razvio i sasvim osobit odnos prema fenomenu po kojem je dobio ime: simbolu. Za razliku od tradicionalnih simbola, kao što su kršćanski, ili od konvencionalnih, kakvi su mahom simboli opće upotrebe u društvu, “simboli simbolističke škole birani su obično po proizvoljnom nahodaženju pjesnika, da bi stajali za njegove specifične ideje, da bi se u njima ove ideje na svojevrsan način prurušile”⁵ (1959: 20).

Time dolazimo i do problema komunikativnosti temeljnog simbolističkog postupka, a on je u dramskoj i pozorišnoj umjetnosti posebno osjetan, imajući u vidu visok stepen njihove “društvenosti”. Moguće je govoriti o tome da se moderna drama okreće simbolizmu u trenutku nestajanja zajedničkog *referencijalnog okvira* između umjetničkog djela na pozornici i društva za koje se ono izvodi. Prema mišljenju Almira Bašovića, zaokret ka simbolizmu u epohi građanskog teatra može se posmatrati kao izraz *čežnje za tragedijom*, koja je “proizvela (...) zanimljive pokušaje da se trivijalnoj građanskoj svakodnevnicu pomoću simbola da nekakav viši smisao kakav su imali događaji u tragediji” (2008: 99). Dva usporediva primjera kada je riječ o konstrukciji simbola u drami su Ibsenova *Divlja patka* i Čehovljev *Galeb*: simboli *divlje patke*, odnosno *galeba*, u ovim su dramama tačke ukrštanja perspektiva likova, što znači da se oni konstituiraju u odnosu na jedan središnji simbol. Tehnika konstrukcije simbola u ovom maniru, koju su istraživali Ibsen i Čehov, jedan je od puteva dramskog simbolizma na razmeđu stoljeća. Drugi je vodio radikalnoj simbolizaciji

³ “Ainsi, dans cet art, les tableaux de la nature, les actions des humains, tous les phénomènes concrets ne sauraient se manifester eux-mêmes ; ce sont là des apparences sensibles destinées à représenter leurs affinités ésotériques avec des Idées primordiales.”

⁴ “The metaphysical aspect of Moreas’ argument is understandably numinous, but crucial. It is basically Platonic, contending that the world we observe with our senses is best regarded, a mere shadow of a superior world of ‘primordial ideas.’”

⁵ “But the symbols of the Symbolist school are usually chosen arbitrarily by the poet to stand for special ideas of his own – they are a sort of a disguise for these ideas.”

čitavog dramskog svijeta, što je u osnovi značilo krajnje apstrahovanje dramskog lika, dramskog sižea (događaja) i dramske radnje, a tim su putem krenuli Strindberg, sa svojom obnovom srednjovjekovnih pozorišni formi u takozvanoj “drami stanica”, i Maeterlinck sa svojim “statičnim dramama”. U simbolizmu ovog tipa dramski lik (Strindbergov Nepoznati u *Putu za Damask*, Maeterlinckovi Slijepci u istoimenoj dramu) gubi sve individualne crte da bi postao eksponent čovječanstva, a realizam građanske epohe biva u potpunosti zamijenjen stvarnošću koja je sva u potpunosti simbolična.

Slobodan Selenić Mauricea Maeterlincka naziva glavnim predstavnikom struje “ekstremnog simbolizma” opredijeljenog da u književnosti “izrazi neizrazivo” (1971: 140). Radovan Vučković u poglavlju svoje *Moderne drame* posvećenom simbolizmu primjećuje da su Maeterlinckovi komadi nerijetko svojevrstne bajke, u kojima likovi “izvode neku simboličku radnju” koja “sugerira rešenje ljudske životne enigme” (1982: 48). U eseju *La tragique quotidien* (Svakidašnje tragično) Maeterlinck će, “shodno svojoj mističnoj zainteresovanosti za nepoznato” (Selenić 1971: 141), pred modernog dramatičara (dakle, samoga sebe) postaviti zadatak da “pokaže čega ima začuđujućeg u samoj činjenici da se živi”. Umjesto “velikih podhvata”, koji su “zastarjela”, “jučerašnja zagonetka” (Maeterlinck 1975: 94), moderna drama treba osloviti *svakidašnje tragično*, jer ono je “mnogo realnije, mnogo dublje i mnogo bliže našem istinskom biću” (Maeterlinck 1975: 87). Na osnovu ovog uvjerenja, Maeterlinck uvodi takozvanu “statičnu dramu”, u kojoj je ono što on naziva “spoljašnjom radnjom” u potpunosti odbačeno (njegova riječ glasi *paralisano*). Simbol postaje sredstvom univerzalizacije dramske situacije (sljepilo likova je simbol sljepila čovječanstva), a osnovi postupak ove poetike – *alegorizacija*.

Peter Szondi u svojoj *Teoriji moderne drame 1880-1950* Maeterlinckov simbolizam prepoznaje kao jedan od simptoma krize dramskog oblika u modernom dobu, koji se očituje već u paradoksima kakav je onaj u njegovom komadu *Slijepci* gdje dvanaestoro slijepih ljudi (očigledna aluzija na dvanaest apostola) iščekuje dolazak jednog Sveštenika (aluzija na Spasitelja), dok on sve to vrijeme među njima sjedi mrtav. “Posmatrano dramaturški”, kaže Szondi, kod Maeterlincka se “kategorija radnje nadomješta situacijom” (2001: 49), a ona je takva da *dramu*, u njenom najdoslovnijem značenju, čini nemogućom. Jedinu preostalu “dramsku crtu”, nastavlja Szondi, koju imaju Maeterlinckovi komadi “zahvaljuju situaciji katastrofe” (2001: 77), koja, ma koliko bila neizbježna i neminovna, ipak garantira određenu napetost. Maeterlinck je u historiji “krize drame” odigrao važnu ulogu time što se, nakon Strindberga, intenzivno pozabavio modelom *jednočinke*. U pozadini njene tehnike

održavanja napetosti pred konačnu katastrofu, djeluje i jedna *metafizika*, izrazito znakovita po tome što razotkriva nemogućnost ove moderne dramske forme da zadovolji primarni interes klasične drame (drame u pravom smislu riječi, u smislu njenog *apriornog dramskog oblika*): čovjek u svjetlu svoga djelovanja. Tako nam se *jednočinka* svojom historijskom pojavom, objašnjava Szondi, ukazuje kao “drama neslobodnog čovjeka”, čiji nastanak i razvoj “pada u epohu determinizma” (2001: 77).

Prije no što pristupimo konkretnoj analizi elemenata Žalicine simbolističke poetike na odrabanom primjeru, trebalo bi reći da se između Žalicinog i “prvobitnog” simbolizma s kraja XIX. i početka XX. stoljeća dogodilo nekoliko desetljeća raznovrsnih i različitih eksperimenata sa dramskog formom. Zbog toga je simbolističku poetiku Miodraga Žalice bitno rasvijetliti konkretnom analizom, jer bi ona mogla pokazati da simbolizam ovog autora stoji negdje u sredini između dvije glavne linije dramskog simbolizma o kojima smo govorili, budući da u njegovom slučaju nije riječ ni o tehnici konstrukcije dramskog simbola na način Ibsena i Čehova, ni o postupku simboliziranja cjelokupnog dramskog svijeta u stilu Strindberga ili Maeterlincka. Shodno tome, predložiti ćemo koncept *simboličkog tkiva* ili *simboličke mreže* koja, u odsustvu jednog središnjeg simbola, odnosno ne ciljajući na univerzalizaciju dramskog zbivanja *per symbolo*, u ovoj poetici djeluje disperzirano.

3. ANALIZA SIMBOLIČKOG TKIVA U KOMADU *MIRIŠU LI JORGOVANI U NJUJORKU* MIODRAGA ŽALICE

Čini se da na “maeterlinckovski gen” u Žalicinoj poetici ukazuje i simboličko značenje cvijeta pomenutog u samom naslovu njegovog komada *Mirišu li jorgovani u Njujorku*. Simbolika cvjetova uglavnom se vezuje za period njihovog cvjetanja, što je u slučaju jorgovana – rano proljeće. Sam Maeterlinck je mnogo vremena provodio proučavajući svijet prirode i posebno cvjetove, budući zainteresiran, ne samo za njihovu simboliku (jer ona je, manje-više, uvijek vezana za plodnost), nego i za njihovu *inteligenciju*. U manje poznatoj knjizi *Inteligencija cvjetova* on na primjerima botaničkog izobilja pokušava dokazati da u načinu razmnožavanja ovih biljaka leži ključ njihove genijalnosti. Nije najmanje zanimljivo što u Maeterlinckovom slučaju simbolizam, pružajući otpor naturalističkom “fiziološkom čovjeku” (dakle, čovjeku svedenom na svoje primarne potrebe), biološku realnost otkriva navlastito, pogotovo prisjetimo li se da je čovjek u njegovim “statičnim dramama” *paraliziran* u

iščekivanju svoje sudbine (koja je uvijek u znaku činjenice da je smrtan), dok je u njegovim esejima biljni svijet fascinantniji upravo zbog *statičnosti*.

U drami otvorene forme, čovjek se, kako primjećuje Volker Klotz, nalazi pritisnut svojoj biološkom konstitucijom. Mi se usuđujemo reći da je upravo biološka realnost ljudskog života ono što Žalica nastoji simbolizirati, uzimajući za temu onaj domen ljudske egzistencije o kojem ljudi gotovo da i nisu u stanju reflektirati. A uzimanjem jednog cvijeta, i svega što cvijet jorgovana konotira, za jedan od svojih važnijih simbola, Žalica poetika kao da otvara zanimljivu mogućnost da se komad *Mirišu li jorgovani u Njujorku* pročita kao drama o biološkom izumiranju jedne vrste.

Na tragu Szondijevih zapažanja o jednočinki, možemo primijetiti da su dvije katastrofe u Žalicinom komadu najavljene veće na samom početku: smrt majke Radojke i Pupa Havino samoubistvo. Jasno je da ove katastrofe, same po sebi, ne mogu imati simbolički značaj tragičnog događaja, jer njihov je “univerzum” jedna stambena jedinica u gradu New Yorku. Egzistencijalna realnost komada je reducirana na (građanski) ambijent modernog velegrada, dok se (radikalno) odsutan svijet prirode priziva nostalgijom likova. Moglo bi se čak reći da *izgubljena priroda* postaje svojevrsna tema ovog komada, u čijoj se asocijativno-metaforičkoj mreži – simboličkom tkivu – simboli moderne civilizacije neprestano sudaraju sa simbolima prirode.

Žalica simbolizam ne ogleda se u pokušaju da se konstruira jedan simbol, kao tačka ispreplitanja perspektiva likova, već radije jedno složeno *simboličko tkivo*, disperzirano po njihovim tačkama gledišta. U tom smislu, može se govoriti o jednoj vrsti *polisimboličnosti*, gdje nekoliko različitih, ali semantički srodnih simbola, zajedno obrazuju složenu mrežu značenja. Grad u kojem se odigrava radnja komada *Mirišu li jorgovani u Njujorku* simbolizuje modernu civilizaciju gotovo univerzalno (u općoj kulturi), a ona se, od početka do kraja komada, dosljedno kontrastira sa simbolima pagansko-kršćanskih sinkretizama, i to po principu koji se uvodi već na nivou scenskog prostora autorovom didaskalijom: na jednom od zidova blagovaonice stoji ikona Sv. Đorđa, a u centru je okačena zastava Sjedinjenih američkih država. U skladu sa činjenicom da su Ameriku, kakvu poznajemo danas, utemeljile generacije migranata europskog porijekla, “fond zajedništva” među likovima Žalicinog komada čini njihovo južnoslavensko porijeklo i njihov imigrantski status u “novom svijetu”. Stan na 41. spratu jednog njujorškog “bilinga” u vlasništvu gospodina Alfreda Hajndmana, boravište je porodice koju čine majka Radojka, njena kći Nevenka, Nevenkin muž Stefan i Stefanov brat Pupa Hava, a sa njima živi i djevojka po imenu Đurđija, njihova prijateljica i uposlenica Hajndmanove kompanije. Tokom ekspozicije

se dešavaju tri stvari koje će na kraju komada, svaka na svoj način, biti razriješene: Nevenkina majka, odnosno Stefanova punica, Radojka je na samrti i Stefan i Nevenka iščekuju njenu smrt kao svojevrsno spasenje; Pupa Hava u svojoj radionici pravi vješala i kontemplira samoubistvo; Đurđija izgubi svoje mače;

Pokazatelj da Žalicin komad svjesno teži ustanoviti horizont simboličkih značenja vezanih za legendu o Sv. Đorđu jeste i trenutak kada Stefan okreće broj njujorškog “lazareta”, odgovornog za brigu o starijim osobama, nazvanog po ovom kršćanskom svecu, koji je u brojnim narodnim pjesmama osvjedočen kao zaštitnik bolesnih, a u legendama kao heroj koji zajednicu spašava omogućavajući joj preporod. Na izvjestan način, radnju Žalicinog komada bismo mogli definirati kao *iščekivanje majčine smrti* popraćeno nadom u novi početak. Stefanovo ime, pritom, asocira na Sv. Stefana Prvomučenika, prema *Djelima apostolskim* prvog kršćanskog martira i arhidakona najstarije Jerusalemske crkve koji je stradao kamenovanjem, a upravo vlastitim martirijem kršćanin ponavlja Hristove muke i stradanje na križu, te time potvrđuje i svoju vjeru u preporod putem smrti. Dokaz da simbolizam legende o Sv. Đorđu nije stvar slučaja jeste, uostalom, i Đurđijino ime: ona za sebe, pjevajući pjesmu, kažeda je rođena na Uskrs, a krštena na Đurđevdan. U uspostavljanju simboličke mreže koja se pleće oko figure Sv. Đorđa, Đurđija ima važnu ulogu. Izgubivši svoje mače, ona se moli svom “muškom imenjaku” Sv. Đorđu pod njegovom ikonom da pomogne “ludim ljudima”.

Ako smrt oca u europskoj drami konotira simboličko propadanje određenog moralnog, ideološkog i svjetonazorskog poretka, onda zacijelo nije slučajno ni to što je na početku Žalicinog komada na samrti majka, čija bi smrt, na kraju komada, mogla simbolizirati umiranje porodice kao biološke zajednice, ili, čak, uzimajući u obzir važnost južnoslavenskog porijekla likova, *izumiranje jedne vrste*. Ne treba, pritom, previdjeti ni to što je Pupa Hava, koji se u komadu konstituirao najavom vlastitog samoubistva, po zvanju doktor biologije, ali ni etimološko značenje starogrčke riječi “dijaspóra” (διασπορά) – “rasipanje, raspršivanje sjemena”.

U ikonografijama zapadnog i istočnog slikarstva Sv. Đorđe (Sv. Juraj) najčešće se pojavljuje kao konjanik koji gazi preko zmaja i probada ga kopljem. Figura Sv. Đorđa spada među najupečatljivije pagansko-kršćanske sinkretizme, jer se, prema historičarima religije i mitologije, legenda o svecu (po određenim predanjima, rimskom legionaru), koji ubija čudovište (zmaja, aždaju) kako bi oslobodio izvor vode i omogućio ljudima da zalijevaju usjeve, očigledno kalemi na drevne, predkršćanske kultove plodnosti, mitove o “Novoj Godini” i vjerovanja o proljeću kao periodu obnove svijeta. Već je antropolog James George Frazer u svojoj slavnoj

knjizi *Zlatna grana* primijetio da “festival Sv. Đorđa na 23. april ima nacionalni koliko i eklezijastički karakter u Rusiji, te da mitološka svojstva na taj dan posvećenih mu pjesama potvrđuju da je svetac nadomjestio neko staro slavensko božanstvo koje se štovalo tokom ovog perioda u paganskim vremenima”⁶ (Frazer 2012: 332). Zanimljivo je i da u tipologiji književnih arhetipova Northropa Fryea priča o junaku koji ubija čudovište oblikuje ono što se naziva formom *romanse* – “mitosom ljeta”. Središnja tema romanse je ubijanje *čudovišta* koje na simboličkoj ravni predstavlja “neplodnost zemlje”⁷ (Fry 1973: 189) u koju dolazi junak. O sinkretizmu paganskih i kršćanskih vjerovanja sublimiranih u figuri ovog sveca dovoljno govori romski praznik Ederlezi koji pada na isti dan kao i Đurđevdan, te se obilježava u slavu dolaska novog proljeća. Zagonetnoj logici tvorbe interkulturnih i interreligijskih sinkretizama pripadaju i paralele koje se često uspostavljaju između kršćanske figure Sv. Đorđa i islamske figure Al-Khidra (الْخَضِر), čija čuda sutakođer povezana sa svijetom vegetacije, jer prema jednom hadisu poslanika Muhammeda, a.s., Al-Khidr svoje ime – “zeleni čovjek” – dobija po tome što se pustinja zazeleni kada on sjedne na tlo. Pomenuti praznik Ederlezi, u turskom jeziku se zove *hidirellez* i u islamskoj se kulturi smatra danom kada su se na zemlji susreli Al-Khidr i Ilijas, a. s., odnosno starozavjetni prorok Ilija (Elijas), poštovan kao zaštitnik vegetacije, poznat i kao “donosilac kiše”.

Vratimo li se ikoni Sv. Đorđa u Žalicinoj drami, primjećujemo da nam se ona nameće kao interpretativno polazište u približavanju temi i značenju komada. Prije svega, treba reći da je simbolično prisustvo Sv. Đorđa kroz ikonu koja visi na zidu sobe sugestivno na način karakterističan za dramu “otvorene forme” u kojoj prostor, po principu “komplementarnih niti”, “deluje kao katalizator koji omogućava da se vidi ono što radnja, sama za sebe, ne bi mogla da učini vidljivim” (Klotz 1995: 104). Kao što ikona Sv. Đorđa aktivira simboličku sugestivnost prostora, tako je i vremenski okvir komada simbolički impregniran: Žalicina se drama simbolički događa u periodu između Uskrsa i Đurđevdana. Gospodin Hozn, koji se pojavljuje u drugoj sceni, u pratnji dvojice fizičkih radnika, Garsije i Kalderone, dolazi da porodici, u ime vlasnika nekretnine i svoga šefa Alfreda Hajndmana sa zakašnjenjem čestita minuli Uskrs, a da povodom aktuelnog Đurđevdana bolesnoj majci Radojki pokloni

⁶ “The festival of St. George on the twenty-third of April has a national as well as an ecclesiastical character in Russia, and the mythical features of the songs which are devoted to the day prove that the saint has supplanted some old Slavonic deity who used to be honoured at this season in heathen times.”

⁷ “The ritual analogies of the myth suggest that the monster is the sterility of the land itself, and that the sterility of the land is present in the age and impotence of the king, who is sometimes suffering from an incurable malady or wound, like Amfortas in Wagner.”

televizor. U tom smislu, ikonu Sv. Đorđa treba uzeti i za hermeneutičko središte cjelokupnog komada i u odnosu na njega tumačiti ono što smo, dakako na tragu Klotzovog pojma “metaforičke ligature” u otvorenoj drami, prethodno nazvali simboličkim tkivom Žalicinog dramskog teksta. Ikona Sv. Đorđa, praznici Đurđevdan i Uskrs, Đurđijino ime i njena tvrdnja da je na Uskrs rođena, a na Đurđevdan krštena, kao i samrt majke Radojke i Pupa Havina struka pripadaju “slikovnom polju” (Klotzov pojam) koje preuzima funkciju razvijanja središnje teme komada. Tom, nazovimo ga, asocijativnom i simboličkom polju nedvojbeno pripada i “izjava o porijeklu”, u čijem znaku protiče gotovo cijela iduća scena.

Ekstremna komičnost čitave ove scene leži u disproporciji između “čovječanstva” kojem je Hoznov govor adresiran, i činjenice da ga sluša sve skupa šestero ljudi. U ovoj sceni također vidimo da se Đurđija u komadu konstituira svojim prezirom prema New Yorku i otporom prema modernoj civilizaciji, onako kako se Pupa Hava ističe svojim naumom da si oduzme život; to jest njen, uvjetno rečeno, “kulturni pesimizam” se dovodi u ravan sa Pupa Havinim “egzistencijalnim”, te su oba kontrastirana sa Hoznovim glorifikacijama Amerike i ideje progresu. U trenutku kada Hozn spomene kako se bliži milenijum, Pupa Hava to prokomentira predskazanjem da će to nadolazeće XXI. stoljeće biti “apsolutan svijet propasti”, jer će u odnosu na prethodno ljudima oduzeti čak i nadu. Đurđija izjednačava XXI. stoljeće sa 41. spratom njujorškog bildinga u kojem živi, jer je, u njenoj perspektivi, napredovanje na planu vremena jednako značajno koliko i uzdizanje po vertikali. Garsija, koji se čitavom ovom situacijom pokušava okoristiti tako da (o trošku kuće u koju je došao poslom) telefonski kontaktira porodicu u Crnoj Gori, u jednom trenutku kaže da je i samo vrijeme kao takvo bezvrijedno, jer kada bi ono zaista bilo “novac” (kao što je svojevremeno tvrdio jedan od utemeljitelja Sjedinjenih Američkih Država, Benjamin Franklin), tada bi i svi ljudi bili milijarder.

U grupu simbola moderne civilizacije spada i “televizor Telefunken Brodbignag” koji je Alfred Hajndman odlučio pokloniti bolesnoj Radojki, a to što se o uređaju govori kao o “čudu” [tehnik] sugerira da njegova “pojava” na sceni ima karakter dramskog događaja. Možemo naslućivati na koje sve načine bi scena “događanja” televizora mogla biti režirana, ali bi veoma tačan način bio taj da televizor u dnevnom boravku zakloni ikonu Sv. Đorđa, jer je očigledno da se pometnjom u prostoru koja nastaje prilikom pokušaja instaliranja televizora podcrtava radikalna neusklađenost ova dva “medija”. Naime, isto onako kako ikona oko sebe organizira sveti prostor, tako i televizor, jednom “ustoličen”, uvjetuje raspored stvari i ljudi u prostoriji, zauzimajući, gotovo bez iznimke, uvijek središnju poziciju u bilo kojem modernom

dnevnom borakvu. No, ne treba pritom izgubiti iz vida da je i na planu svoje funkcije, televizor, kao medij, kao ekstenzija čovjekovih osjetila, kako ga je razumio svojevremeno kanadski teoretičar Marshall McLuhan, tehničko pomagalo “gledanja na daljinu” (shodno etimološkom značenju grčko-latinske kovanice τῆλε – na daljinu, i “visio” – gledanje) i utoliko groteskna parodija ikone kao simboličkog prozora u vječnost: dok je ikona ona vrste slike koja pogled upućuje ka metafizički onostranom, televizična je slika maksimalno doslovna, reducirana na čulnu realnost, te kao takva parodira svaku metafiziku svodeći je na doslovnost. Povrh toga, “dogadaj” televizora je, dramaturški posmatrano, istovremeno vrhunac komičnosti ove scene, shodno definiciji po kojoj je komika rezultat *napetog iščekivanja koje se pretvara u ništa*: povrh toga što je “mrtav” objekat, televizor je, ispostaviti će se i pokvaren. Pošto su simboli, među koje spada i televizor, u cjelini kontrastirani sa simbolima plodnosti, rađanja, proljeća i preporoda, dolazimo do zaključka da u simboličkom tkivu Žalicinog komada djeluje dvije grupe simbola: oni koji konotiraju *plodnost* i oni koji konotiraju *sterilitet*.⁸

Izvedemo li krajnje implikacije Žalicinog simbolizma na temelju slikovnih, metaforičnih i simboličkih asocijacija koje smo naveli, fokusirajući se na simboliku Sv. Đorđa, praznike Uskrsa i Đurđevana, kao i na činjenicu da su likovi – jedna dijaspora – raspršeno sjeme, izgubljeno na sterilnom tlu moderne civilizacije, komad *Mirišu li jorgovani u Njujorku* će nam se razotkriti kao drama o biološkom izumiranju jedne vrste (ili, ako hoćemo, jednog naroda). Simbolizam ovog komada bi u tom pogledu savršeno korespondirao i sa Žalicinim poigravanjem žanrovskim pravilima komedije, i to u duhu odnosa koji apsurdna komedija modernog doba njeguje spram ritualno-religijskog porijekla komedije. Suzane Langer u eseju o vitalističkom raspoloženju komedije piše da je u pitanju “umetnička forma koja se prirodno javlja tamo gde se ljudi okupe da bi slavili život, na prolećnim festivalima...” (1981: 384). Božanstvo slavljeno u obredu Komus “bilo [je] božanstvo plodnosti, simbol večnog ponovnog rađanja, neprolaznog života” (ibidem). Prema mišljenju Charlesa Mourona “izvori komičke umetnosti su religiozni” (1981: 413), a komediji kao teatarskoj formi prethodile su “povorke falofora”. Ova, ako tako možemo reći, *metafizika komedije* odražava se i u tehnici njenog gotovo stereotipno čestog raspleta: komedija, u klasičnom maniru, preferira biti završena vjenčanjem, jer time simbolizuje trijumf društvenog kolektiva kojem je, ljubavlju dvoje mladih ljudi, obećana reprodukcija. Primijetimo li dramaturšku simetriju između dva ljubavna para – Stefan-

⁸ U ovom smislu bi se moglo ukazati i na suptilnu tematsku vezu između Žalicinog komada i T. S. Elliotove poeme *Pusta zemlja*, koja u liriku XX. stoljeća na izvjestan način uvodi sterilitet moderne civilizacije kao temu.

Nevenka/Pupa Hava-Đurđija – uvidjeti ćemo da u načinu na koji i jedna i druga ljubav na kraju komada umiru treba prepoznati finalni potpis Žalicinog simbolizma.

Pupa Hava je riješio da svoj život dovrši samoubistvom sutra ujutro, što ostavlja prostor da mu se život još jednom obrati tokom sna. Ovaj nadrealni san, u kojem se Pupa Havi Đurđija pojavljuje u astronatskom odijelu kao izaslanica “onog svijeta”, Žalica koristi kao tehničko sredstvo kako bi nagovijestio mogućnost koju komedija slavi od pamtivijeka – sretan završetak u ljubavi. U tom snu Đurđija Pupa Havi nudi *sladoled s okusom jorgovana* i odlazi. Pupa Hava se vraća u javu, na dan svog samoubistva, i Đurđiju, koja spava u sobi pored, budi s pozivom da njih dvoje idu na sladoled, pod objašnjenjem da se opredijelio za život. Čak i na nivou replika, ovaj nagli preokret simbolizira preporod: iznenađena prijedlogom, Đurđija pita “Šta je ovo? Smak svijeta?”, a Pupa Hava joj odgovara: “Nije. Obrnuto je”. Sladoled u završnici komada djeluje kao nekakvo, naizgled nevažno, “čudo svakodnevnice”, koje budi nadu da bi stvari unatočsvemu mogle imati bolji ishod. U dramaturškom pogledu, to je onaj “momenat posljednje napetosti”, veoma važan u Freytagovom modelu dramske piramide. Sa motrišta forme i tehnike, teško je povlačiti paralele između Žalicinog komada i srednjovjekovnog *mirakuluma*, ali bi se o *čudu svakodnevnice* u modernoj drami definitivno moglo govoriti kao o nečemu što zamjenjuje pojavu Djevice Marije koja u posljednjem času spašava središnjeg lika od propasti. Poziv na sladoled ima spasonosno značenje; zacijelo nije slučajno da Pupa Havin replika pred Đurđijinim vratima glasi “Lijepa gospo, otvori dveri svoje”, a vrijedi pomenuti i to da kulturne predstave o Djevici Mariji nastaju na tlu istih onih kršćansko-paganskih sinkretizama što su Sv. Đorđu pripisale simboliku preporoditelja: njen srednjovjekovni kult je vezan za simboliku plodnosti, kao i Demetrin u Antici. (V. Bašović 2019: 147)

Međutim, u samo nekoliko sekundi događa se još jedan iznenadni preokret. Dok se Đurđija oblači za izlazak, Pupa Havu odjednom spopadne neobjašnjiv nemir; on se bez riječi povuče u svoju radionicu, gdje će ga Đurđija pronaći obješenog. Pošto je Nevenka otišla sa čovjekom koji živi u hotelu (i koji joj je obećao da će ljubav u njihovom prostranu zajedničkom apartmanu biti zaključana u jednu od soba), a Stefan ostao sam i izgubljen, pošto se Pupa Hava ubio, a Đurđija pobjegla u nepoznatom pravcu – prazna scena simbolizira nestanak jedne porodice u najdoslovnijem smislu, pripremajući teren za temeljni simbolični događaj: smrt majke.

Odustajući od klasičnog raspleta komedije, čiju je mogućnost prethodno, očigledno namjerno, nagovijestio, Miodrag Žalica u krajnje radikalnom smislu iznevjerava i *metafiziku* komedije. Shodno tome je indikativno da umjesto

“vjenčanja” (ne nužno u doslovnom, koliko u simboličkom smislu ljubavi dvoje ljudi), imamo na kraju jedan raspali brak, između Stefana i Nevenke, i jednu neostvorenu ljubav, između Pupa Have i Đurđije. Epilog komada je svojevrsan dokaz Žalicinog majstorstva u raspolaganju simboličkim potencijalom svog komada: u prazan stan se vraća Garsija sa pronađenim mačetom, konačno uspijeva obaviti telefonski razgovor sa rodbinom, iz čega saznajemo da je i neko njegov preselio u Ameriku, a to može značiti samo ulazak u novi ciklus *izumiranja*. Garsija pozornicu napušta znakovitim savjetom mačetu: “Doviđenja, moje mače, i čuvaj se slobode”. Za naročito tragigroteskan apsekt ove crne komedije treba uzeti činjenicu da Žalicin komad ne završava ljudskom replikom, nego mačetovim mijaukanjem, u razmjeni sa samrtničkim krikovima majke Radojke. U mačetu koje jedino ostaje da posvjedoči smrti majke poantirana je doslovna i simbolička smrt jedne biološke zajednice.

LITERATURA:

1. Bašović, Almir (2008), *Čehov i prostor*, Sterijino pozorje, Novi Sad
2. Bašović, Almir (2019), “Još jedna efeška priča”, *Behar*, 147, 12-16.
3. Fetahagić, Sead (1984), “Dvije atmosfere jedne predstave”, u: Josip Lešić (ur.), *Savremena drama i pozorište u Bosni i Hercegovini*, Sterijino Pozorje, Novi Sad, 293-295.
4. Fogl, Ivan (1984), “Drame Miodraga Žalice”, u: Josip Lešić (ur.), *Savremena drama i pozorište u Bosni i Hercegovini*, Sterijino Pozorje, Novi Sad, 183-188.
5. Frazer, James Georg (2012), *The Golden Bough*, 3. izdanje, Cambridge University Press
6. Fry, Northrop (1973), *Anatomy of Criticism – Four Essays*, 3. izdanje, Princeton University Press
7. Hocke, Gustav René (1984), *Manirizam u književnosti*, Cekade, Zagreb
8. Hristić, Jovan (1981), *Čehov, dramski pisac*, Nolit, Beograd
9. Klotz, Volker (1995), *Zatvorena i otvorena forma u drami*, Lapis, Beograd
10. Kovačević, Marko (1984), “Nerešiv paradoks: prolegomena dramskom delu Miodraga Žalice”, u: Josip Lešić (ur.), *Savremena drama i pozorište u Bosni i Hercegovini*, Sterijino Pozorje, Novi Sad, 189-193.
11. Langer, Suzana (1981), “Velike dramske forme: komički ritam”, u: Mirjana Miočinović (ur.), *Moderna teorija drame*, Nolit, Beograd, 379-401.

12. Lešić, Josip (1991), *Dramska književnost II*, Institut za književnost – Svjetlost, Sarajevo
13. Maeterlinck, Maurice (1975), *Moderna drama*, u: Mirjana Miočinović (ur.), *Drama*, Nolit, Beograd, 92-95.
14. Maeterlinck, Maurice (1975), "Svakodnevno tragično", u: Mirjana Miočinović (ur.), *Drama*, Nolit, Beograd, 89-91.
15. Maeterlinck, Maurice (2008), *The Intelligence of Flowers*, State University of New York Press, Albany
16. Moréas, Jean (1886), "Un Manifeste littéraire, Le Symbolisme", *Le Figaro*, 38, 150.
17. Moron, Šarl (1981), "Pobednička mašta", u: Mirjana Miočinović (ur.), *Moderna teorija drame*, Nolit, Beograd, 409-427.
18. Muzaferija, Gordana (2001), "Bosanskohercegovačka drama ili dijalog s vremenom", *Kazalište*, 7-8, 104-113.
19. Pavlović, Luka (1984), "Poetski simboli konkretnog", u: Josip Lešić (ur.), *Savremena drama i pozorište u Bosni i Hercegovini*, Sterijino Pozorje, Novi Sad, 285-287.
20. Selenić, Slobodan (1971), *Dramski pravci XX veka*, Umetnička akademija u Beogradu, Beograd
21. Stableford, Brian (ur.) (2018), *Decadence and Symbolism – A Showcase Anthology*, Snuggly Books, United Kingdom
22. Szondi, Peter (2001), *Teorija moderne drame 1880–1950*, Hrvatski centar ITI-UNESCO, Zagreb
23. Vučković, Radovan (1982), *Moderna drama*, Veselin Masleša, Sarajevo
24. Wilson, Edmund (1931), *Axel's Castle: A Study in Imaginative Literature of 1870-1930*, Charles Scribner's Sons, New York

ELEMENTS OF DRAMATIC SYMBOLISM IN THE POETICS OF MIODRAG ŽALICA

Summary

In the literary and theatrical critique of his time (second half of the 20th century), Miodrag Žalica was recognized as a representative of symbolist poetics in Bosnian-Herzegovinian drama. The features of Žalica's dramatic symbolism have, however, rarely been observed through analyzing the technique of his dramatic works in concreto. The Piece *Mirišu li jorgovani u Njujorku*, written in 1988, certainly represents the culmination of Žalica's poetics, and is, in that sense, suitable for an analysis of the symbolic network as a specific trademark of his authorship with regards to the poetics of symbolism in European modern drama at the turn of the 19th to 20th century.

Keywords: Miodrag Žalica; modern drama; symbolism; symbol; St. George, rebirth; fertility

Adresa autora

Authors' address

Matija Bošnjak

Univerzitet u Sarajevu

Filozofski fakultet

matija.bosnjak@ff.unsa.com

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.3.59

UDK 792.09(497.6 Jajce)

Primljeno: 16. 05. 2021.

Pregledni rad
Review paper

Marko Misirača

50 GODINA BH DRAME NA POZORIŠNIM/ KAZALIŠNIM IGRAMA BiH U JAJCU: MALI ISTORIJAT BOSANSKOHERCEGOVAČKE KROZ PREGLED UČEŠĆA NA FESTIVALU POZORIŠNE/ KAZALIŠNE IGRE BiH U JAJCU

Tekst donosi pregled prisutnosti bosanskohercegovačke dramske i prozne književnosti na profesionalnim pozorišnim scenama u BiH kroz predstave koje su učestvovala na festivalu Pozorišne/kazališne igre BiH u Jajcu u posljednjih pola vijeka. Kroz pregled učešća predstava na jednom od najvažnijih državnih festivala, analizira se prisutnost bh drame u profesionalnim bh teatrima u pomenutom periodu i tretman bh drame od strane pozorišnih kuća, ali i percepcija od strane stručne javnosti.

Ključne riječi: bosanskohercegovačka književnost; bosanskohercegovačka drama; Pozorišne/kazališne igre BiH, Jajce; domaći dramski tekst; bosanskohercegovačka pozorišta

Tekuće 2021. godine bosanskohercegovačka kulturna scena obilježiće dvostruki značajni jubilej: 50 godina od osnivanja jednog od najstarijih festivala u zemlji, Pozorišnih/kazališnih igara BiH u Jajcu, svojevrsnog sezonskog pregleda najrelevantnijih pozorišnih produkcija u zemlji, i 40 izdanja ovog festivala (s obzirom na pauzu u periodu 1992-2002, ove godine će se festival održati po 40. put). Ovaj, nekada najznačajniji festival pozorišta u BiH, nakon rata i obnavljanja u potpuno novim političkim okolnostima, iz godine u godinu nastoji da povrati sjaj predratnih godina

i da, uprkos materijalnim i drugim nedaćama, ponovo bude događaj od velikog značaja za pozorišnu umjetnost i kulturni život u BiH. Uvidom u pregled repertoara Igara možemo sagledati istoriju pozorišta BiH u malom, u svim njenim segmentima, pa tako i u onome šta je bosanskohercegovačka drama značila i koliko je dala u ovom periodu. Gordana Muzaferija u svom radu bh dramsku književnost posmatra u kontekstu njene multikulturalnosti:

„U multikulturalnoj Bosni i Hercegovini i književnost se zasniva na višeglasju, pa u njenom specifičnom integralnom otisku, gdje se dodiruju literarne tradicije Istoka i Zapada, prepoznajemo četiri različite komponente: bošnjačku, hrvatsku, srpsku i židovsku, ali one se međusobno ne isključuju nego istodobno stoje i u usporednom i u prožimajućem odnosu i tvore jedinstvo u razlikama. Tom složenom modelu bosanskohercegovačke literature pripada sa svim svojim posebnostima i drama, koja je na književnopovijesnoj vertikali jedan od najmlađih žanrova, jer je prvi dramski tekst objavljen tek 1885. godine. Bila je to “vesela igra” *Majčin amanet* svećenika Ivana Lepušića, nastala ponajviše pod utjecajem melodramskih pučkih igara Ilije Okrugića Sremca. (...) Međutim, historija dramskog žanra u Bosni i Hercegovini započinje ipak tek u doba austro-ugarske vladavine, naročito, u posljednjem desetljeću 19. stoljeća, kada se događa kulturni preporod kod svih bosanskohercegovačkih naroda, a manifestira se kroz pokretanje časopisa, otvaranje čitaonica i amaterskih scena, na kojima se izvode i prve predstave putujućih teatarata (iz Srbije, Hrvatske, Austrije i Mađarske), što postaje svojevrsan poticaj za pisanje domaćih dramskih tekstova.“ (2001: 104)

U predgovoru jedne od prvih ambicioznijih antologija bosanskohercegovačke dramske književnosti (u ediciji “Savremena književnost naroda i narodnosti BiH u 50 knjiga” u izdanju sarajevske Svjetlosti) Josip Lešić, praveći presjek dramskog stvaralaštva u BiH nakon Drugog svjetskog rata, zaključuje:

„Od prve komedije-agitovke *A šta sad* (1945) Skendera Kulenovića do prve i još neprikazane drame Dževada Karahasana *Kralju ipak ne sviđa se gluma* (1983), u rasponu gotovo pune četiri decenije, dramsko stvaralaštvo Bosne i Hercegovine prošlo je zanimljiv i dinamičan stvaralački put, praćen uspjesima i zabludama, promašajima i rezultatima, i u tom postupnom (često mučnom i napornom) osvajanju i kretanju uspjelo je da se nametne (i temom i strukturom) kao neosporna kreativna činjenica na koju će naša pozorišta i sada i u budućnosti morati da računaju.“ (1985: 21)

Lešić nas takođe podsjeća da u vrijeme kada se rađa ideja o Pozorišnim igrama Bosne i Hercegovine u Jajcu (početak 70-ih godina XX vijeka), profesionalna pozorišta u BiH repertoarski se otvaraju prema djelima moderne svjetske drame i da

neposredni pozorišni kontakti sa najznačajnijim jugoslovenskim i evropskim dramatičarima (prvenstveno preko beogradskog BITEF-a i sarajevskog MESS-a), te pojava teoretske literature iz oblasti dramaturgije, direktno i plodonosno utiču na razvoj savremene dramske književnosti u BiH.

Igre u Jajcu prvi su bazično bosanskohercegovački pozorišni festival (i prvi festival nakon sarajevskog MESS-a uopšte u BiH). Osnovane su kao smotra najboljih ostvarenja u vlastitoj produkciji bosanskohercegovačkih scena u toku jedne sezone i tokom prve dvije decenije postojanja nisu imale instituciju selektora već su profesionalna pozorišta u BiH (u periodu SFRJ ih je bilo ukupno sedam¹) svake godine sama delegirala svoju *najbolju* predstavu. Vojislav Vujanović nas u svojoj nezaobilaznoj studiji o prve dvije dekade Igara podsjeća na naslove iz štampe koji najavljuju početak jedne nove institucije bosanskohercegovačkog teatra:

„Pripreme za početak Igara dosta su dugo vršene i o tome je, povremeno, glas dospijevao do javnosti. Ipak, prvi novinski zapis o Igrama objavljen je u “Oslobođenju” 17. maja 1971. godine, nekih mjesec dana prije početka. U nadnaslovu je stajalo: “Pismo iz grada na Plivi”, naslov je glasio “JAJCE – KONTINENTALNI DUBROVNIK”, a u podnaslovu je stajalo: “Tema dana: Pozorišne igre Bosne i Hercegovine od 20. do 27. juna”. (...) Sljedeća informacija je objavljena u “Borbi” 2. juna, a autor je bio banjalučki dopisnik ovog lista Hamid Husedžinović. Njegov tekst, pod naslovom “Pozorišne igre u Jajcu”, čitav je posvećen ovoj manifestaciji. U tom tekstu autor obavještava javnost da su Igre “zamišljene kao smotra domaćih tekstova i dostignuća bosanskohercegovačkih pozorišta” i da će sredstva biti obezbijedena “iz republičkih izvora i budžeta grada domaćina”, pri tom apostrofirajući da su organizatori pazili “da ne naprave kopiju Sterijinog pozorja, nego originalnu, zanimljivu i korisnu manifestaciju”. Husedžinović zapisuje i to da će “na Pozorišnim igrama u Jajcu bosanskohercegovačka pozorišta učestvovati s tekstovima domaćih autora koje prvi put izvode” i da je namjera organizatora “stimulacija domaće dramske književnosti”.“ (2000: 10-11)

Od ideje da ovo bude festival isključivo domaćih autora se, očigledno, već u prvoj godini odustalo, te su na Prvim igrama 1971. od 7 takmičarskih predstava samo 3 predstave izvedene po djelima bh. autora (*Vučica* Jovana Spreme u izvođenju Narodnog pozorišta Bosanske krajine iz Banje Luke, *Veliki vezir* Derviša Sušića u izvođenju tuzlanskog Narodnog pozorišta i *Ugursuz* Nedžada Ibrišimovića zeničkog

¹ I to su: Narodno pozorište u Sarajevu (osn. 1921), Narodno pozorište Bosanske krajine u Banjoj Luci (danas Narodno pozorište Republike Srpske, osn. 1930), Narodno pozorište u Mostaru (osn. 1949), Narodno pozorište u Tuzli (osn. 1949), Pozorište mladih u Sarajevu (nastalo od Pionirskog pozorišta i Pozorišta lutaka, osn. 1950), Narodno pozorište u Zenici (danas Bosansko narodno pozorište, osn. 1950) i Kamerni teatar 55 u Sarajevu (osn. 1955).

Narodnog pozorišta). Jedan od aktivnijih hroničara pozorišnog života u BiH tog vremena, Svetozar Radonjić-Ras pozdravlja promociju domaćeg dramskog stvaralaštva na Igrama ali i izražava bojazan prema takvoj orijentaciji:

„Već na Prvim igrama znatna pažnja poklonjena je domaćim dramskim piscima, pa se može očekivati da će ova manifestacija i ubuduće stimulirati domaće dramsko stvaralaštvo. Od sedam predstava izvedenih u službenoj konkurenciji tri su rađene na tekstovima bosanskohercegovačkih autora. Istina, to ne znači da ovakvoj orijentaciji treba dati bezrezervnu podršku, to prije što ova manifestacija ima natjecateljski karakter pa se puna pažnja mora poklanjati kvaliteti. Pokazalo se, naime, da se domaćim autorima mora prilaziti s izvjesnim oprezom. To se osjetilo na prvoj predstavi domaćeg autora *Vučica* Jovana Spreme koju je izvelo Narodno pozorište iz Banjaluke.“
(Radonjić 1971)

Vojislav Vujanović nas detaljnije uvodi u atmosferu nakon prve izvedene predstave na Igrama, i to praižvedbe domaćeg teksta. Iz njegovog sjećanja jasnija nam je Radonjićeva teza o “izvjesnom oprezu” kada se radi o domaćim praižvedbama:

„S druge, pak, strane, ova je predstava zadovoljavala sve intencije koje su, u početku, stavljene u temelj Igara: da bude domaći i da bude prvo izvođenje, mada je iz repertoara vidljivo da se, na samom startu, odustalo od takvog koncepta. Publika je, kako svjedoče novinski izvještači, predstavu dočekala cvijećem i aplauzima, međutim: za Okruglim stolom situacija je bila upravo obrnuta. Prisutni kritičari su bili prevashodno okupirani izvedenim tekstom, pa su se same izvedbe, pogotovo glumačkih kreacija, doticali sasvim ovlaš. O tekstu se govorilo isključivo negativno i pored toga što je voditelj pokušao da sugerira drugačiji odnos. Prvu repliku je sebi prisvojio Sead Fetahagić. Za dramu je rekao da je plakatska, feljtonistička, gdje je “sve lažno i gdje je to sve goli šablon”. (...)“ (2000: 14-15)

I pored toga što su druge dvije predstave rađene po bh. autorima kod stručne javnosti “prošle” nešto bolje, te što je stručni žiri vrlo solidno darivao ansamble koji su izveli domaće pisce (od 10 nagrada, čak šest je otišlo u njihove ruke, kao i nagrada publike za tuzlanskog *Velikog vezira*), reklo bi se da su pozorišta preozbiljno (ili nedovoljno ozbiljno!) shvatila upozorenja kritičara, te su u narednim godinama prilično izbjegavali da delegiraju domaće autore za Igre. Tako se u narednih nekoliko godina i izdanja festivala stidljivo, tek ponegdje probija riječ domaćeg dramskog pisma. Godine 1972. u takmičarskom programu Igara pojavio se samo jedan bh. autor i to u vidu dramatizacije proznog djela (*Kuća oplakana* Rodoljuba Čolakovića u dramatizaciji Miroslava Belovića i Slobodana Unkovskog iz sarajevskog Narodnog pozorišta), te jedna u pratećem programu, izvedena u čast nagrađenih, takođe

dramatizacija proze (Kočićeve *Krajiške legende* u dramatizaciji i režiji Jovana Putnika iz banjalučkog teatra). Igre će 1973. i 1974. proteći će bez ijedne predstave bh. autora (!), osim monodrame Josipa Pejakovića *Oj, živote* u pratećem programu, Godine 1975. tek jedna od sedam predstava donosi domaćeg autora, Miroslava Jančića i njegov komad *Grešni Herceg* u izvedbi pozorišta iz Mostara, da bi tek na Šestim pozorišnim igrama 1976., kao na samom početku, jajačka publika vidjela tri nova domaća dramska teksta (*U korovu* Uroša Kovačevića iz sarajevskog Narodnog pozorišta, *Vode se povlače* Drage Mažara iz banjalučkog pozorišta i dramatizaciju romana *Hodža Strah* Derviša Sušića iz zeničkog pozorišta). Od oko 150 izvedenih predstava u takmičarskom programu u toku dvije predratne decenije Pozorišnih igara (21 izdanje festivala od 1971. do 1991), manje od jedne trećine (39) je predstava bh dramskih i proznih autora.

Izuzetak i ekskluzivitet je godina 1978. kada je od osam predstava u takmičarskom programu domaći autor bio prisutan u 4 predstave: dramatizacija Andrićevog romana *Na Drini ćuprija* pozorišta iz Zenice, predstava sarajevskog Narodnog pozorišta *Slobodo* po Petru Kočiću, savremeni komad Dragoljuba Jeknić *Šest lica traže pisca – ponovo* u produkciji Pozorišta u pokretu iz Sarajeva, *Gorko sunce* Anđelka Vuletića u izvedbi mostarskog pozorišta, te monološke partije u pratećem programu: *Glumac je... glumac je... glumac* Zijaha Sokolovića i *Nijemo kolo* Dare Sekulić. Obeshrabrujuće je, međutim, vjerovatno bilo za uprave teataru što baš ove godine nije dodijeljena nagrada za predstavu u cjelini pošto, očigledno, nijedna predstava nije zadovoljila visoko postavljene kriterijume. Zanimljivo je da i revnosni hroničar Igara Vojislav Vujanović bilježi osmu sezonu Pozorišnih igara kao “evidentan pad kvaliteta u gotovo svim teatarskim segmentima” (ibid. 85).

Iznenadujući obrat i povjerenje u domaćeg dramskog pisca donosi 1982. godina. Na dvanaestim Pozorišnim igrama čak 5 od ukupno 7 takmičarskih predstava izvelo je djela domaćih autora. Mostarski teatar predstavio se originalnom dramatizacijom *Majčine Sultanije* Svetozara Ćorovića autorskog tandema Milosav Marinović – Miloš Lazin (pojaviće se i na prestižnom Sterijinom pozorju), Kamerni teatar 55 iz Sarajeva predstavio se praizvedbom *Voćnog dana* Velimira Stojanovića, Dramska scena sarajevskog Pozorišta mladih autorskim projektom Dubravka Bibanovića *Ljubavna konzerva*, sarajevsko Narodno pozorište odigralo je novu verziju Sušićevog *Velikog vezira*, a zeničko pozorište nastavilo je sa tradicijom dramatizacija velikih književnih djela i izvelo Andrićevu *Prokletu avliju*. Međutim, stručni žiri se te godine opredijelio da većinu nagrada dodijeli *Molijerovom Tartifu ili sudbini jednog komada* iz banjalučkog teatra i time, možda nesvjesno, još jednom pošalje oštru poruku teatrima

da se drže “sigurnih i provjerenih” repertoarskih poteza. Sljedstveno tome, u narednim godinama do rata, u takmičarskom programu će se pojavljivati tek jedna do dvije predstave po predlošku domaćeg autora, dok pozorišta iz BiH kao *najbolje* delegiraju uglavnom predstave rađene po svjetskim klasicima i, još više, savremenim autorima iz drugih republika: Srbije (Dušan Kovačević, Dragan Tomić, Siniša Kovačević, Ljubomir Simović, Nenad Prokić), Hrvatske (Slobodan Šnajder, Marijan Matković, Ivo Brešan), Slovenije (Tone Partljič, Drago Jančar), Makedonije (Goran Stefanovski, Jordan Plevneš).

I letimičan pregled repertoara jajačkih Igara u prve dvije dekade pokazuje nam da su se bosanskohercegovačka pozorišta, kada su se okretala domaćem autoru, okretala i *vremenu prošlom* (kako Josip Lešić u citiranom predgovoru klasifikuje jednu od nekoliko tendencija u savremenoj bh. dramskoj književnosti). Reklo bi se da bh. autori nisu u dovoljnoj mjeri uspijevali da odgovore na stvarnost u svojim komadima kao autori iz drugih republika, pa su posezali za istorijskom građom i dokumentarnim materijalima iz prošlosti. Ili pak pozorišta nisu savremene teme i ambijente u komadima bosanskih autora smatrali *najboljim* u svojoj sezonskoj produkciji te ih, prosto, nisu delegirali za Pozorišne igre. Tu su „drame sa istorijskom tematikom” koje “obuhvataju hronološki gotovo sve važnije istorijske događaje i ličnosti Bosne i Hercegovine: uspon i pad bosanske države (Tvrtko, herceg Stjepan, bogumili), turska vladavina (Mehmed-paša Sokolović, Hasan Kaimija, Omer-paša Latas, Ivo Franjo Jukić), austro-ugarska uprava (mostarski muftija Karabeg, Petar Kočić, Gavriilo Princip i drugovi), period između dva rata, od proglašenja Obznane do početka drugog svjetskog rata (Alija Alijagić, Rodoljub Čolaković, Akif Šeremet, Gojko Vuković)” (Lešić 1985: 16).

Od autora sa istorijskim proserdeom višestruko je prisutan Derviš Sušić (sa čak dvije postavke *Velikog vezira* o sudbini Mehmed-paše Sokolovića, komadom *Posljednja ljubav Hasana Kaimije*, te dramatisacijom romana *Hodža Strah* u vidu ansambl predstave, kao i u formi monodrame *Ja, Vehab Koluhija* u pratećem programu), zatim, sa svojim kanonskim djelima Ivo Andrić i Meša Selimović (dramatisacije Andrićevih prozних djela *Na Drini ćuprija*, *Anikina vremena* i *Prokleta avlija*, te Selimovićeve *Tvrđave* i *Derviša i smrti*). Pogled u istoriju daju nam i dramatisacije djela Petra Kočića (predstave *Krajiške legende* i *Sloboda*), Svetozara Ćorovića (*Majčina Sultanija*), Nedžada Ibrišimovića (*Ugursuz*), te originalni dramski tekstovi Ahmeda Muradbegovića (*Na božjem putu*) i Isaka Samokovlije (*Plava Jevrejka*). Sa po jednom originalnom dramom u istorijskom miljeu, na Igrama su se u ovom periodu predstavili i savremeni pisci Miroslav Jančić (*Grešni Herceg*), Dušan Anđić (*Omer-paša Latas*),

Nijaz Alispahić (*Zmaj od Bosne*) i Darko Lukić (*Bašeskijsa, san o Sarajevu*). Svojevrsan kuriozitet predstavlja i prisustvo dva izuzetno popularna prozna autora i pjesnika, Branka Ćopića i Skendera Kulenovića, sa satiričnim prikazima ratne (Drugi svjetski rat) i poratne zbilje (Ćopićev *Vuk Bubalo* i Kulenovićeva *Djelidba*).

Podsjećajući nas na početke *neosimbolističke drame* i na inovacije i istraživanja u dramskoj formi u bh književnosti, Josip Lešić piše o konstituisanju „jedne osebujne neosimbolističke dramske poetike: ukidanje banalne faktografske svakodnevnice, eliminacija realistički determinisanih karaktera, stvaranje osjećanja ‘zagrobnog’ i tajanstvenog, miješanje realnog i irealnog, uvođenje simbolističke vizuelno-akustične (svjetlosne) scenske skripcije, što je sve dovelo do *oneobičavanja* stvarnosti i do izgrađivanja jednog novog i poetski osebujnog dramskog prosedeala!” (ibid. 13). Ovaj opis odnosi se prvenstveno na dramske poetike Miodraga Žalice i Velimira Stojanovića, ali i ostale dramatičare ovog perioda koji stvaraju pod uticajem avangardne drame 60-ih godina (Jonesko, Beket) kao i filozofske parabole (Sartre, Kami). Iako ovi autori donose na bosanskohercegovačku scenu autentične dramaturške inovacije, na Igrama su prisutni tek sporadično: Miodrag Žalica sa komadima *Lambetvok ili nepristojna ptica* u produkciji zeničkog pozorišta (1981) i *Mamurni golubovi* tuzlanskog pozorišta (1985), Velimir Stojanović sa *Voćnim danom* (1982) Kamernog teatra 55, Zlatko Topčić sa *Kolapsom* (1987) zeničkog pozorišta i Dževad Karahasan sa komadom *Sreća je tamo* banjalučkog teatra (1988). Tek će poslijeratna jajačka publika na obnovljenim Igrama vidjeti Žalicine *Zagrljenike*, Stojanovićev kulturni komad *Nije čovjek ko ne umre*, Topčićevu *Sretnu novu 1994!!!*, Karahasanov *Koncert ptica* te niz komada drugih savremenih bh dramatičara.

Zanimljivo je na ovom mjestu makar letimično osvrnuti se na laureate, što će nam potvrditi opšteprihvaćenu “sumnju” u domaći (bosanskohercegovački) dramski tekst na Igrama u tadašnjim jugoslovenskim okvirima. Naime, od 21. izdanja festivala, tek će dva puta stručni žiri dodijeliti priznanje za najbolju predstavu u cjelini onima rađenim po bh. autorima: prvi put 1981. za Žalicin *Lambetvok* u zeničkoj produkciji i 1988. za predstavu *Plava Jevrejka* Samokovlije iz Kamernog teatra 55. Žiri publike će, međutim, biti blagonakloniji prema domaćim autorima: sedam puta će (od 1976. do 1991) publika za najbolju predstavu proglasiti bh. književnu baštinu, ali uglavnom predstave sa pogledom u istoriju i *vrijeme prošlo* (Sušićeve *Hodža Strah*, *Posljednju ljubav Hasana Kaimije* i *Velikog vezira*, Ćorovićev komad *Kao vihor*, predstavu *Sloboda* po P. Kočiću, Andrićeva *Anikina vremena* i Kulenovićevu *Djelidbu*). Iz ovoga možemo izvući zaključak da su publici bliži bili klasičniji narativi i kanonizovana djela od savremenih komada sa inovativnim pristupom. Igre su 1976. (6. izdanje fes-

tivala) ustanovile Nagradu za savremeni domaći dramski tekst koju je dodjeljivalo Novinsko-izdavačko preduzeće “Glas” iz Banje Luke, dok je odluku o nagradi donosio stručni žiri Igara. Međutim, u tadašnjim državnim okvirima domaći tekst podrazumijevao je sve jugoslovenske autore, tako da su bh. pisci samo tri puta tokom 21 godine postali laureati ovog priznanja: Uroš Kovačević za komad *U korovu* (1976), Velimir Stojanović za *Voćni dan* (1982) i Darko Lukić za *Bašeskiju, san o Sarajevu* (1991).

Trebalo je da protekne gotovo čitava decenija od završetka rata da bi se, u novoj političkoj klimi države Bosne i Hercegovine, ponovo organizovale Pozorišne/kazališne igre u Jajcu. Nakon tuzlanske manifestacije “Čekajući Jajce i Brčko” (1996) koja je pokušala baštiniti nekadašnja dva najznačajnija festivala u državi, te manifestacije “Glumački susreti na Plivi – U očekivanju Igara” u Jajcu (2002) koja je naznačila volju lokalnih vlasti za novi početak jajačkog festivala (predstavili su se glumci iz Mostara, Banje Luke, Zenice, Tuzle i Sarajeva sa kamernim teatarskim formama), 2003. održane su prve poratne, a 22. redovne Igre u obnovljenom Domu kulture. Te i naredne godine Igre su imale status revije, 2005. uvodi se ponovo institucija stručnog žirija i nagrađivanja, da bi 2006. Igre dobile definitivni današnji oblik, sa institucijom selektora koji odabira predstave iz, sada, dvocifrenog broja pozorišnih kuća (ne nužno institucionalnih) iz čitave BiH. Nekadašnjim pozorištima (zeničko Narodno pozorište promijenilo je ime u Bosansko narodno pozorište, dok je Narodno pozorište Bosanske krajine iz Banje Luke sada Narodno pozorište Republike Srpske) pridružili su se novoformirani teatri i udruženja građana: Hrvatsko narodno kazalište iz Mostara (nastalo odvajanjem dijela ansambla iz mostarskog Narodnog pozorišta), Teatar Kabare Tuzla (scena formirana pri tuzlanskoj Akademiji), Pozorište Prijedor i Mostarski teatar mladih (u bivšoj državi veoma uspješni amaterski ansambli koji su sada dobili status profesionalnih kuća) itd.

Domaći dramski tekst i u novim okolnostima teško pronalazi put do profesionalnih scena. Višeglasje književnosti u BiH sada je, nažalost, prilično narušeno, te se one *četiri različite komponente* o kojima je pisala Gordana Muzaferija, makar u prvim poratnim godinama međusobno isključuju, što se vidi u pozorišnoj praksi novih-starih teatar: npr. Hrvatsko narodno kazalište iz Mostara i Narodno pozorište Republike Srpske iz Banje Luke do danas gotovo da nijednom neće staviti bošnjačkog autora na repertoar, dok će pozorišta iz sredina sa većinskim bošnjačkim stanovništvom (Narodno pozorište iz Mostara, sarajevski teatri, te teatri u Tuzli i Zenici) biti nešto spremnija, naročito u novom milenijumu, da stave na repertoar autore iz Hrvatske i Srbije ali i hrvatske i srpske autore iz BiH. Na probleme repertoarskih politika, i neza-

hvalnu ulogu mladog domaćeg dramskog pisca u savremenom bh. teatru osvrnuće se već prilikom prve selekcije za Jajce Marko Kovačević:

„Od 16 oficijelno registrovanih teatarskih organizacija u BiH, samo je u jednom slučaju zaposlen kvalificiran dramaturg (BNP, Zenica). U još dva primjera dramaturg oficijelno postoji (u različitim statusima angažmana, NP RS, B. Luka i Pozorište mladih, Sarajevo), a u jednom je umetnički rukovodilac istovremeno i dramaturg (SARTR, Sarajevo). Zna se, svugdje u svijetu, da koncept jednog teatra, profilira umjetnički rukovodilac, ako ga ima, ili dramaturg sa dovoljno snažnim pravom autonomnosti. Mi tek trebamo doseći ovaj presudni stručni standard. Iz ovakvog stanja i dugogodišnje inertnosti, proističe i odnos naših teatarara prema tzv. domaćoj drami i mladim dramskim piscima. Naime, nije dovoljno samo pasivno čekati da neko od autora stidljivo ili bahato zakuca na teatarska vrata. Neophodno je staviti se u potpuno aktivnu ulogu, agresivnije otkrivati i stimulisati na razne načine dramske pisce i dramaturge, to je jedna od primarnih funkcija teatra, poglavito onog koji uživa finansijsku potporu bilo koje države, odnosno državne razine.“ (2013: 198)

Na prvi pogled, reklo bi se da je situacija za domaći dramski tekst u novim okolnostima nešto bolja. Od 126 predstava izvedenih u takmičarskom programu 18 poratnih Igara (2003-2020), nešto manje od trećine (38) je predstava rađenih po djelima bh autora. Po novom statutu Igara, uvodi se kategorija Nagrade za “dramski tekst suvremenog autora” koju dodjeljuje stručni žiri. Možemo pretpostaviti da je bila namjera da se i ovom nagradom dodatno skrene pažnja na domaće dramsko pismo. Međutim, kako se u samom statutu nije preciziralo da li se misli samo na domaće, regionalne ili i na svjetske autore, ni da li se mora nužno raditi o praizvedbi ili ne (da li opet iz onog straha sa predratnih Igara i *opreza* prema domaćem dramskom tekstu?), stručni žiri bio je doveden u nezahvalnu poziciju da paušalno procjenjuje svojstva ove nagrade (pa su je tako u prvih nekoliko godina dobili Januš Glovacki, Šarlota Džons, te Goran Stefanovski za svoj kulturni, tri decenije star komad *Divlje meso*). Pregled laureata po godinama ukazuje nam da se naknadno žiriju skrenula pažnja (ili se žiri interno dogovarao) da se pri odlučivanju za ovu nagradu akcenat stavi na bh. autore. To je konačno iznjedrilo jednu pristojnu antologiju nagrađenih tekstova (10) koju čine: *Sretna nova 1994!!!* i *Krokodil Lacoste* Zlatka Topčića, *Igra plakanja* Almira Imširevića, *Na dnu kace* Nikole Pejakovića (pod pseudonimom Pavle Teodorović), *U Zvorniku ja sam ostavio svoje srce* Abdulaha Sidrana, *Bunar* Radmile Smiljanić, *Koncert ptica* Dževada Karahasana, *Brašno u venama* Igora Štiksa, *Sve se nekako preživi, osim smrti* Ljubice Ostojić i *Pink Moon* Darija Bevande. Pored ovih, stručni žiri i žiri publike nagradama su skretali pažnju i na vrijedne postavke

Zagrljenika Miodraga Žalice (najbolja predstava stručnog žirija 2007), dramtizaciju romana *Nevakat* Derviša Sušića (nagrada žirija publike 2009), te predstave po romanu i scenariju Abdulaha Sidrana *Sjećaš li se Doli Bel* (najbolja predstava oba žirija 2019).

Jajačka publika i stručna javnost se, od obnavljanja Igara do danas, u takmičarskom i pratećem programu, mogla sresti i sa novim postavkama djela Meše Selimovića (*Derviš i smrt i Tvrđava*), Derviša Sušića (*Veliki vezir, Teferić i Posljednja ljubav Hasana Kaimije*), Ive Andrića (*Ćorkan i Prokleta avlija*), Skendera Kulenovića (*Djelidba*), Miodraga Žalice (*Mirišu li jorgovani u New Yorku?*) i Velimira Stojanovića (*Nije čovjek ko ne umre*), ali i praižvedbama savremenih komada Safeta Plakala (*Čežnja i smrt Sylvie Plath*), Nijaza Alispahića (*Hasanaginica*), Nenada Veličkovića (*Carev vodonoša i car bumbar, Vremenski tunel i Kapetan Džon Piplfoks*), Darka Lukića (*Nada iz ormara i Važno je biti pozitivan*), Amira Bukvića (*Djeca sa CNN-a*), Ljubice Ostojić (*Nevjesta od kiše*), Aide Pilav (*Crvenkapica na tačke, naopačke*), Vahida Durakovića (*Tamo gdje sunce zalazi i Boja krvi i ilovače*), Emira Imamovića (*Samo nek' ne puca!*), Selvedina Avdića (*Moja fabrika*) i Borisa Lalića (*Mirna Bosna*). Poseban kuriozitet predstavlja omnibus projekat zeničkog pozorišta *Stranci* koji je objedinio pet naručenih kratkih komada bh. autora (Darka Lukića, Aide Pilav, Hasana Džafića, Radmile Smiljanić i Almira Imširevića) i koji je na Igrama 2012. dobio dvije glumačke, te nagrade za režiju, kostimografiju i muziku. Sve češća tendencija savremenog teatra da "briše" granicu između dramskog teksta i predstave i postavlja autorske projekte reditelja, najčešće nastale u sprezi sa dramaturgom i ansamblom predstave, prisutna je posljednjih godina i na jajačkim Igrama. Tako je publika vidjela autorske projekte Seada Đulića [*Labirint i Oda radosti (Deveta nedovršena)*], Roberta Krajinovića (*Kolaž ljubavnih snova i noćnih mora*), Harisa Pašovića (*Za šta biste dali svoj život?*), Aleša Kurta i Nejre Babić (*Jedvanosim-soboakalomistobo*) i Tanje Miletić-Oručević (*Identitluk*).

I na kraju, mora se istaći važnost uloge selektora u promovisanju domaćeg dramskog teksta. Iako je opštepoznata stvar da je selektor ovakve vrste festivala "osuđen" da bira unutar ponuđene (rijetko kad u poratnoj BiH previše bogate) produkcije, u dosadašnjih 15 selekcija posebno su na popularizaciju domaćeg teksta uticali glumica Kaća Dorić (2007. izabrala 4 domaća teksta od ukupno 7 takmičarskih predstava), reditelj Marko Misirača (2012. izabrao 3 od 7), profesor i književnik Nedžad Ibrahimović (2013. izabrao 3 od 7), profesor i sâm dramski pisac Almir Bašović (2017. izabrao 3 od 7 i 2018. 2 od 6) i kritičar i teatrolog Strajo Krsmanović (2019. izabrao 4 od 6).

Bez obzira na probleme na koje je ukazivano prilikom *novih početaka* bh teatarskog života, danas sa distancom od gotovo dvije decenije (prošle godine održane su 18. poratne Igre) možemo sa sigurnošću potvrditi da ima nade za domaću dramu u bh. teatru i da je Gordana Muzaferija u pravu kada u svom radu zaključuje sljedeće:

“U svakom slučaju, bosanskohercegovačka dramatika, koja se u prošlom stoljeću morala boriti s hijatusom zakašnjenja i dokazivanja vlastitog identiteta, na početku novog stoljeća, ako stvari ostanu ovako, imat će sve više šanse za europska i svjetska propitivanja, jer to je već sad dramatika s jasnom fizionomijom, naročito na planu suvremenih dramaturških modela i poetičkih načela.” (2001: 113)

LITERATURA

1. Kovačević, Marko (2013), “Izvještaj selektora 25. Pozorišnih/kazališnih igara BiH u Jajcu”, u: Vujanović, Vojislav (ur.), *Plodovi i trajanja*, JU “Dom kulture Jajce”, Jajce, str. 197-201.
2. Lešić, Josip (1985), “Savremena dramska književnost u Bosni i Hercegovini (Tema i struktura)”, u: Lešić, Josip (ur.), *Drame (izbor)*, Svjetlost, Sarajevo
3. Muzaferija, Gordana (2001), “Bosanskohercegovačka drama ili dijalog s vremenom”, *Kazalište: časopis za kazališnu umjetnost*, br. 7/8, str. 104-113.
4. Radonjić-Ras, Svetozar (1971), *Uspješan početak*, Borba, Beograd, 3. VII 1971.
5. Vujanović, Vojislav (2000), *Plodovi i rađanja*, Centar za kulturu i obrazovanje, Tešanj
6. Vujanović, Vojislav (2013), *Plodovi i trajanja*, JU “Dom kulture Jajce”, Jajce

50 YEARS OF DRAMA FROM BOSNIA & HERZEGOVINA IN THEATER FESTIVAL OF BOSNIA AND HERZEGOVINA IN JAJCE: A SHORT HISTORY OF BOSNIAN THEATER PLAYS THROUGH AN OVERVIEW OF PARTICIPATION IN THE B&H THEATER FESTIVAL IN JAJCE

Summary:

The text reviews the presence of Bosnian drama and prose literature on professional theater stages in BiH through performances that participated in the Theater Festival of BiH in Jajce in the last 50 years. Through an overview of the participation of performances at one of the most important state festivals, the presence of BiH plays in professional theaters in Bosnia is analyzed in the mentioned period - the treatment of BiH dramas by theaters as well as perceptions of them by the professional audience.

Keywords: Bosnian literature; Bosnian drama; Pozorišne/kazališne igre BiH, Jajce; domestic dramatic text; Bosnian theaters

Adresa autora
Authors' address

Marko Misirača
pozorišni i radio reditelj, Beograd
markomisiraca@gmail.com

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.3.71

UDK 792.091(497.6 Mostar)“1993/2005“

Primljeno: 20. 05. 2021.

Pregledni rad
Review paper

Tina Laco, Kristian Pandža

IMPLIKACIJE REPERTOARA HRVATSKOG NARODNOG KAZALIŠTA U MOSTARU OD 1993. DO 2005.

Hrvatsko narodno kazalište u Mostaru relativno je nova kulturna ustanova u odnosu na druge teatarske institucije. Turbulentna događanja novije bosanskohercegovačke povijesti te povijesno-političke i društvene mijene ostavili su traga na svim aspektima života pa tako i kulturno-umjetničkim tijekovima u gradu Mostaru. Stoga, repertoar ovoga Kazališta, od njegova osnivanja 1994. godine (kada je prvotno djelovao pod naglaskom „Ratna scena“) potrebno je kritički analizirati ne samo u odnosu na realitet tadašnjih političkih i nacionalnih previranja nego i u suodnosu s teatrološkim pojavnostima nakon Drugoga svjetskog rata. Ovaj rad u tome smislu propituje repertoar HNK Mostar od 1993. do 2005. godine.

Ključne riječi: HNK Mostar; analiza; repertoar; izvedba; poslijeratno razdoblje

Datum 28. ožujak 1992. godine u mostarskoj će kulturnoj povijesti ostati zabilježen kao dan posljednje prijeratne izvedbe kazališne predstave. Sasvim slučajno radi se o dramatisaciji Selimovićevog romana *Derviš i smrt*, čiji naslov djeluje kao predskazanje traumatičnih zbivanja u godinama koje će uslijediti. Ovim će činom biti prekinuta 43 godine duga djelatna tradicija prve profesionalne mostarske teatarske kuće. Malo je tko mogao pretpostavljati da nakon toga čina i početka rata obrisi kazališne kulture u ovome gradu, koji se od tog razdoblja razvija kao radikalno podijeljen grad na svim, pa tako i kulturnim razinama, više neće biti isti: temelji zgrade Narodnog pozorišta su srušeni, dio djelatnika posvetio se pokušaju oživljavanja izvedbenosti, na čelu s direktoricom Hadžijom Hadžibajramović, koja je okupivši amaterske

glumce, postavljala manje zahtjevne (uglavnom improvizirane) predstave. No jedan dio glumaca odlučuje nastaviti svoj rad kroz novoosnovano Ratno kazalište: Velimir Pšeničnik Njirić, Sanda Krgo, Toni Pehar i Ante Vican tako postaju prvim članovima improviziranoga ansambla koji će uskoro postati glumački temelj prvog profesionalnog hrvatskog kazališta u Bosni i Hercegovini. Možda, stoga, pomalo nezgodno formuliran podnaslov uvodnika prvoga monografskog prikaza rada i repertoara ove institucije, može navesti na krivi trag (Usp. Ovčar 2002: 99: „Kako je pozorište postalo kazalište“) budući da ne svjedoči točnu razvojnu situaciju onoga što se događalo s najznačajnijim kulturnim mostarskim institucijama. Narodno pozorište, koje je pod tim imenom djelovalo od 1949. godine, nastavilo je svoj rad pod tim istim imenom. Hrvatsko glumište u Mostaru, pak, oslonjeno na tradiciju pjevačkoga društva „Hrvoje“ koje je značajan dio svoga djelovanja posvetio upravo dramskoj izvebenosti, okuplja se ponajprije pod okriljem spomenutoga Ratnog teatra na koji će se osloniti i razvoj Hrvatskog narodnog kazališta u Mostaru kao profesionalne teatarske kuće.¹ Pred novim je ansamblom i novom upravom izazovno razdoblje koje Ovčar sasvim opravdano opisuje kao „godine strepnje i ponosa“. Ovoj je formalno osnovanoj ustanovi trebalo nekoliko godina da pronade svoje utočište – nakon korištenja školskih dvorana i prostora Hrvatskoga doma hercega Stjepana Kosače, početkom novoga milenija službenim djelatnim prostorom postaje tzv. Mala scena dugo planiranoga projekta gradnje impozantnog teatarskog zdanja koji, međutim, nije ostvaren ni do današnjih dana. Unatoč tome što je ansambl upravo zbog nedostatka prikladnoga prostora namijenjenoga isključivo za vlastite, izvedbene svrhe, godinama funkcionirao gotovo po principu „putujućega teatra“, od prvih je predstava u ratnim sezonama, uz lokalne izvedbe i prekogranična gostovanja (Laco 2019: 150), preko mnoštva premijera u privremenome prostoru spomenutoga kulturnoga doma, uočen planski kreiran repertoar koji paradigmatički slijedi simptomatiku umjetničkih programa u bosanskohercegovačkim teatrima nakon Drugoga svjetskog rata. Moglo bi se reći da su potreba za dominacijom domaćega dramskoga teksta (osobito onoga koji ima vrlo izražen značaj za jednu lokalnu sredinu), sklonost prema komediji te značajan broj dramatizacija već viđen, ali i logičan i povijesno opravdan obrazac razvoja teatarskih institucija u poslijeratnim razdobljima.

Repertoar tadašnjeg Ratnog kazališta bio je skroman², ali izuzetno vrijedan u kontekstu naosjetljivijeg perioda novije bosanskohercegovačke povijesti. Intenzivna

¹ Prvi je intendant ove ustanove bio Ivan Ovčar, a Vlada tadašnje Hrvatske republike Herceg-Bosne donijela je odluku kojom se kazalište proglasilo državnim: službenim se datumom osnivanja smatra 22. rujan 1994. godine, a kamen temeljac položen je dvije godine kasnije.

² Radi se o tekstovima *Božićna bajka*, *Cinco i Marinko* (oba potpisuje Mate Matišić), *Urotnici* Mire Gavrana, te *Tena*, dramatizacija novele Josipa Kozarca.

produkcija kulturnih događaja u jeku ratnih trauma općenito se čini kao nevjerojatan paradoks ovih prostora, počevši od kontinuiranoga razvoja dramskog pisma i izvedbenosti tijekom stoljeća turske, a zatim i austro-ugarske vladavine, preko pokušaja osnivanja teatarskih institucija u godinama neposredno nakon Prvoga svjetskog rata, mnogobrojnih izvedbenih praksi tijekom narodnooslobodilačke borbe, pa sve do nevjerojatne živosti i entuzijazma bosanskohercegovačkih glumaca i glumica koji su usred najstrašnijih ratnih zbivanja umjetnost održali živom te istodobno umjetnošću sebe i svoju publiku održavali živima. Potvrđuje se time i točnost promišljanja Gordane Muzaferija koja ovo tvrdoglavo inzistiranje na najrazličitijim formama izvedbenosti u najtežim razdobljima vidi kao „rađanje estetskoga iz egzistencijalnog“, kada „čarolija umjetnosti posreduje u suprotstavljanju života smrti“ (Muzaferija 2004: 147).

Kroz daljnu će se analizu repertoara Hrvatskog narodnog kazališta u Mostaru pokazati da, unatoč vrlo skromnome broju premijera za koje se čini da su u dramskome – autorskom i žanrovskom smislu – birane po načelu slučajnosti, dostupnosti ili trenutne mogućnosti, i ova institucija slijedi već ranije zacrtanu matricu kreiranja programskoga materijala tipičnu za svako poslijeratno odnosno krizno razdoblje.³ Analiza će se ograničiti na jedno desetljeće što je sasvim dovoljno (i sadržajno opravdano) razdoblje za potvrđivanje ove teze.

Simptomatično je da prva sezona koja nominalno nije označena kao „ratna“ (1994/1995) započinje komadom *Ante i Jozo* koji je zapravo lokalna preinaka teksta *Golden Boys* američkoga autora Neila Simona. Upravo se u ovoj prilagodbi stranoga teksta „lokalnome duhu“ prepoznaje pojava tipična za rano poslijeratno razdoblje četrdesetih godina XX. stoljeća. Teatarske su se kuće nalazile u raskoraku između želje da svojoj publici ponude žanrovski i tematski šarolik repertoar i činjenice da nije bilo sigurno koliko je ta ista publika spremna i koliko (kognitivnu) sposobnost ima da se poveže s nečim što joj kulturološki nije blisko. Sasvim jasan primjer toga pronalazi se 1949. godine, kada je tekst *Duboko je korijenje* američkoga dramskog dvojca A. D’Usseaua i J. Gowa postavljen najprije u sarajevskom (u režiji Ognjenke Milićević), a zatim i u tuzlanskom Pozorištu (u režiji Ahmeda Muradbegovića). Indikativna je gotovo rezignirajuća kritika iznošenja ovakvog teksta pred domaću publiku, u kojoj

³ Osim indikativnosti repertoarskog izbora, ovaj se obrazac sličnosti uočava i na organizacijskome planu: bosanskohercegovački su teatri u i nakon Drugog svjetskog rata funkcionirali po principu „putujućih teatar“, no cijelo su vrijeme tražili stalnu scenu i stalno dostupni djelatni prostor, svjesni da će to umnogome poboljšati kvalitetu sadržaja koje nude. Drugim riječima, institucionalizacija teatarske umjetnosti bila je veliki san svih značajnih središta (u to su vrijeme samo Sarajevo i Banja Luka imali narodna pozorišta, Sarajevo čak i instituciju s preko dva desetljeća duge tradicije).

se očituje stav da gledateljima treba povlađivati temama i svojevrsnim „scenskim atmosferama“ kakve bi im mogle biti bliske i kakve bi se mogle shvatiti kao metafora određenih pojava iz njihova lokalnoga kruga:

„Sve se odigrava u jednoj specifično američanskoj atmosferi koju je teško ostvariti na našoj sceni. (...) Amerikanac sve doživljava na drugi način u drugim niansama nego Evropejac i stoga, pored sve plastičnosti, i najdarovitijem glumcu može se dogoditi da oklizne u svoju ‘evropejstinu’.“ (Zec 1949: 202)

Autor ove opaske nadalje ističe kako je posao redateljice – Ognjenke Milićević – utoliko bio teži što se filozofija samoga teksta razvila u „izražajne oblike koji nama nisu bliski i dovoljno razumljivi“. Zaključno, iako je „djelo pisano za američkog gledatelja“, iz autorova se opširnog prikaza zaključuje da bi cijela postavka mogla zadobiti na svojoj uvjerljivosti ako bi bila prilagođena domaćem gledatelju. U tadašnjem dominantnom režimu to je podrazumijevalo da bi se djelo trebalo shvatiti kao „napredak u buđenje pozitivnih i progresivnih snaga“, a 1994/1995. u mostarskome HNK postizanje ove bliskosti inicirano je preimenovanjem glavnih likova: Willie i Al dobivaju tipična, tradicionalna hrvatska imena Ante i Jozo, čime i sam naslov zadobiva funkciju privlačenja gledatelja u kazalište obećavajući nešto što se iskustveno i kulturološki može dobro razumjeti.

U sljedećoj je sezoni odigrana komedija *Veseli četverokut* te dramaturška obrada proze Ante Marića *U godinama gladi*. Priča o „hercegovačkome Mojsiju“ fra Didaku Buntiću koji je tijekom Prvog svjetskog rata spasio stotine djece od gladi i sigurne smrti poslužila je kao idealna platforma za dramski tekst u kojemu je sasvim jasno i nedvosmisleno podcrtan crno-bijeli princip pristupa likovima i događanjima: na jednoj su strani Didak Buntić i tradicionalna hercegovačka obitelj, a na drugoj pak nemilosrdni predstavnici inozemne vlasti koji nemaju razumijevanja za altruističku pozadinu fra Didakovih pothvata. Ne može se poreći da je ovako očit podsjetnik na tradicionalne vrijednosti posjedovao preporodnu dimenziju, istu onakvu kakva je upravo u razdoblju austrougarske vladavine u Bosni i Hercegovini proizvela i popularizirala melodramu. Melodramu J. Lešić karakterizira kao žanr „koji je svojim čistim tehničkim načelima i svojom emocionalnom i moralnom teleologijom (ali i svojim fabularno-sižejnim mehanizmima) najpotpunije odgovarao ‘socijalnim potrebama masovnog gledaoca druge polovine XIX. stoljeća’“ (1991: 38). Ona je istodobno bila i teatarsko sredstvo očuvanja i promicanja nacionalnog identiteta; stoga, na repertoar Hrvatskog narodnog kazališta koje se, podsjetimo, u ovome razdoblju zapravo tek rađa kao prva profesionalna teatarska institucija s predznakom „hrvatska“,

dramaturška obrada teksta fra Ante Marića nije postavljena slučajno. Dakle, kao takva, zaista je zadovoljavala potrebe svoga gledatelja u danome povijesnom trenutku.

Bosanskohercegovački će se teatarski repertoari, međutim, u desetljećima nakon Drugoga svjetskog rata teško riješiti melodramskoga naslijeđa: iako se u kritikama pedesetih i šezdesetih godina jasno ukazuje na potrebu za *inovacijom*, ukidanjem *crno-bijeloga* pristupa temama i događanjima, osobito kada je riječ o temama iz domaće povijesti, činjenica je da, prema analizi J. Lešića i G. Muzaferije, većina dramskih tekstova spomenutoga razdoblja inzistira na jasnoj idejnoj dimenziji predstave utemeljenoj na dihotomiji *dobro – loše*. To što je tekst *U godinama gladi*, koji nosi poruku upravo takve razine razvidnosti, uvršten na repertoar HNK u sezoni 1995/1996. zapravo dokazuje kako je melodrama u izuzetno osjetljivim razdobljima najplauzibilniji žanr za prenošenje određene (osobito nacionalne, rodoljubne/domoljubne) ideje.

Spomenutom komedijom *Veseli četverokut* započinje zapravo dominacija ovoga žanra na sceni HNK u sljedećim sezonama. Od toga trenutka pa sve do sezone 2004/2005. odigrano je 18 predstava, a skoro polovina njih nominalno su označene kao komedije (ne uključujući tekstove poput *Nade iz ormara* i *Slučajne smrti jednog optimista* koji sadrže komične elemente, ali nisu tako službeno atribuirane u monografijama ove institucije). Među domaćom su publikom najveću popularnost stekli komadi Vanče Kljakovića (*Giči-Giči, Teštament*) i Milana Grgića (*Probudi se Kato*), vodviljskoga ritma, neočekivanih zapleta, razigranih dijaloga i šarmantnih likova, koje nude mnogo manevarskoga prostora u smislu glumačkoga izričaja. S komedijama je HNK ostvario najveći broj gostovanja, ali i festivalskih sudjelovanja.⁴

Sve češća zastupljenost komedija na repertoaru HNK u prvome desetljeću poslijeratnoga razdoblja zapravo dokazuje da je prioritet ove teatarske kuće bio privući gledatelje (ponovno) u kazalište. Logika je jednostavna: publika voli komediju, više komedija = više posjetitelja. Nije ništa neuobičajeno u činjenici da teatar želi puniti svoje dvorane, ali je indikativno kada dominantno počinje pribjegavati jednome žanru da bi se ta namjera ostvarila. Nije, dakako, HNK prva institucija koja, gotovo po inerciji, računa upravo na komediju po sustavu „igranja na sigurno“, naime, u post-traumatskoj stvarnosti teatri su bili osuđeni usmjeriti se prema krajnostima kakve slikovito opisuje Josip Lešić:

⁴ Prema podacima koji su za potrebe ovoga istraživanja zatraženi u Hrvatskom narodnom kazalištu u Mostaru, predstava *Probudi se Kato* odigrana je 40 puta, a *Teštament* 34 puta, što je mnogo više čak i u odnosu na predstave koje su bile dijelom repertoara HNK u posljednjem desetljeću.

„Postati proizvođač smeha, celofanskih problema s čokoladnim oblatnama za lakšu probavu, šarenih dinđuva spektakla i lažnog sjaja – i imati publiku; ili do kolena zagaziti u probleme ove današnje, biti savest, oko vremena, uhvatiti se ukoštac sa temama dana, potvrditi tako smisao i razlog svog postojanja i – nemati publike“ (1963: 45)

Iako se komedije igrane na repertoaru HNK ne mogu ovako kritički naoštreno okarakterizirati metaforom „čokoladnih oblatni“ (a bilo je i gorih esejističkih definicija poslijeratnih komedija sredinom XX. stoljeća: od Lešićeve „šarene laže u kojoj je glumac samo droga“ do Mesarićevog „narkotiziranja jevtinom zabavom“), čini se da je uzrok prevage komičkoga žanra u svojoj srži isti: *zabaviti* i *opustiti* publiku kojoj, u fazi oporavka od bliskih ratnih trauma, ni u teatru nije trebala, lešićevski rečeno, „gorka pilula života“.

Treba također napomenuti da, sudeći po kritičkim izvatcima iz dnevnih listova, koje je analitički prokomentirao Dragan Komadina u monografiji *25 godina Hrvatskog narodnog kazališta u Mostaru* (2019), na predstave izvođene na Maloj sceni gledalo se blagonaklono: pozitivne kritičarske ocjene, naravno, dijelom su rezultat objektivnosti, ali još i više inteligentna strategija i pitanje specifične odgovornosti prema teatarskoj umjetnosti, istoj onoj o kakvoj je, primjerice, pisao Miodrag Žalica kada je pedesetih godina XX. stoljeća pozvan da teatarskoj rubrici u časopisu *Život* dadne kritičku dimenziju. Naime, nakon iznimno loše postavke teksta *Majka* Ahmeda Muradbegovića, kritički je milje toga vremena osjetio da „rešetanje“ ove predstave dugoročno kazalištu neće donijeti ništa dobro, štoviše, bit će kontraproduktivno i udaljiti ionako pasivnu i sumnjičavu publiku od teatra.

Nas četvorica [Bogićević, Leovac, Žalica, Pavlović, op. T. L.], manje ili više, nismo imali najružičastija mišljenja o ovim predstavama (...) no pisati strogo kritički o ovim premijerama, dublje ulaziti u njihove režiske postavke (...) dovelo bi dotle da bismo stvorili ovakvu situaciju: na jednom istom mjestu našla bi se četiri negativna prikaza na četiri uzastopne premijere. Stojeći na stanovištvu da ovaj momenat ne bi pozitivno djelovao na Pozorište, niti bi samoj javnosti pružio stvarnu sliku o vrijedosti našeg dramskog kolektiva, mi smo naša izvjesna stanovišta u ovom slučaju ublažili, nastojeći da svemu damo inteligentan ton i da, u granicama naših mogućnosti, djelujemo i na Pozorište. (Žalica 1953: 103)

Razlog za dominaciju komedije pedesetih i šezdesetih godina XX. stoljeća nije ležao samo u dimenziji opuštanja koju ona nudi: u većini su slučajeva laki zapleti i duhoviti dijalozi sastavljeni od nagomilavanja jezičnih dosjetki bili jedino što je publika toga vremena mogla razumjeti. Stopa pismenosti je bila porazna, a mnogo je

ljudi steklo samo osnovnu razinu obrazovanja, onu koja je po pitanju poznavanja književnosti bila vrlo nezahtjevna (osobito kada je riječ o stranim piscima). Osim toga, ono što je komediju „razoružalo“, oduzelo joj toliko potrebnu kritičku oštricu jest ideološki okvir koji nije dopuštao poigravanje s „ozbiljnim temama“, a kamoli izrugivanje nekim društveno-političkim pojavnostima. Komedije zastupljene na repertoaru HNK ne ukazuju na ovakve ograničenosti i dileme: radi se o slojevitim i britkim komadima razigrane vodviljske dinamike koji, prije svega, računaju na umjetnost glumca. Početkom 2000-ih Hrvatsko narodno kazalište konačno se smješta u vlastiti prostor, a ansambl se, iz predstave u predstavu, proširuje mladim glumcima koji svoje talente bruse na novoosnovanom Odsjeku za dramsku umjetnost – glumu pri Fakultetu humanističkih nauka Univerziteta „Džemal Bijedić“. U seriji ovih objektivno povoljnijih okolnosti nije suviše istaknuti da domaći dramski tekst, koji se dominantno i dugo problematizirao u periodu nakon Drugoga svjetskog rata (usp. Laco 2019: 57-72), na repertoaru HNK Mostar nikada nije doveden u pitanje: predstave su rađene po dramskim tekstovima lokalnih autora odnosno hrvatskih pisaca.

Zanimljivo je, međutim, i u jednome i drugome promatranome poslijeratnom razdoblju, očekivanje kako će se temeljni teatarski problemi (domaćih dramskih pisaca, žanrovskih preferencija publike, scenskoga izričaja) riješiti *institucionalizacijom* kazališta. I jedan i drugi slučaj, paradoksalno, svjedoče da je upravo to bio početak problema. Spoznalo se, kako sugerira, primjerice, Svetozar Radonjić Ras, da se slika „pravoga“, suvremenoga teatra dobiva kada se on analizira *izvan* svojih institucionalnih okvira, izvan administrativno-tehničkih ustrojstava. Za teatar sedamdesetih godina XX. stoljeća to je značilo svojevrsnu krizu jer se počelo tragati za novim izrazom na svim razinama, ali nije bilo konsenzusa oko toga na čemu i u kojoj teatarskoj domeni taj pretpostavljeni „novi izraz“ počiva. Pri kraju svog prvog djelatnog poslijeratnog desetljeća, HNK u Mostaru, unatoč svojevrsnoj *re-institucionalizaciji*⁵ počinje također iskazivati simptome određene krize. Zarobljeno između novih objektivnih tegoba vezanih za pravni status i sustavno financiranje institucije, naslijeđenih repertoarskih navika kreiranih prema zahtjevima publike, potrebom za odgojem nove generacije gledatelja kroz program koji će biti izazovan, inovativan i poticajan, obvezom da razmišlja o odnosu domaćega i stranoga, klasičnoga i „avangardnoga“, modernog i postmodernog teatra na sceni koja nosi predznak „hrvatske“ i „narodne“, nemogućnošću proširenja/pomlađivanja ansambla koji bi unio novu svježinu u teatar, ali i ponudio glumački izričaj koji bi mogao odgovoriti zahtjevima i potrebama suvremenih

⁵ Kazalište je, do otvorenja Male scene, dakle, formalno postojalo, ali nije moglo računati na vlastiti prostor, što je uzrokovalo niz drugih ustrojbenih problema.

poetika, Hrvatsko narodno kazalište u Mostaru u tom je razdoblju počelo poprilično „tapkati u mjestu“. Ta se kriza oslikala i na repertoaru, baš onako kako bi je opisao Josip Lešić, rezignantno zaključujući komentar teatra šezdesetih godina: „Od svačeg pomalo, za svakog ponešto – i od pozorišta ništa“. No, nimalo dalje od istine nije i mnogo optimističnija, trezvenija ocjena Luke Pavlovića koja se odnosi na tzv. „novi teatar“ sedamdesetih godina, a koja sasvim uredno opisuje i situaciju izazovnoga razdoblja u kakvo je ulazilo HNK u Mostaru: „Ako se kaže da je svako pozorište imalo u sezonama poslije II. svjetskog rata svoje zvjezdane trenutke i svoje razumljive padove (i u repertoaru i u scenskoj realizaciji) onda je to, po prirodi stvari, jedina moguća i istini najbliža generalna ocjena pozorišnog života u BiH.“ (1971: 719)

Poučeno iskustvima (vlastite) prošlosti, izborivši se s logističkim nedaćama i hvatajući se u koštac s različitim umjetničkim izazovima, otvarajući se modernitetu, analitički i pomno promišljajući o kvaliteti repertoara, inzistirajući na obogaćivanju ansambla, obrazovanju novih naraštaja glumaca i stjecanju nove publike, Hrvatsko narodno kazalište u Mostaru danas, više no ikad, ima mogućnost stvaranja sve većega broja vlastitih, Pavlovićevim rječnikom rečeno, „zvjezdanih trenutaka.“

LITERATURA

1. Komadina, Dragan (2019), „U potrazi za prostorom“, u: Josip Blažević, Dragan Komadina, Azra Merdan, Robert Pehar, Ivan Vukoja (ur.), *25 godina Hrvatskog narodnog kazališta u Mostaru*, HNK, Mostar, str. 53-60.
2. Laco, Tina (2019), *Bosanskohercegovačka teatrologija nakon Drugoga svjetskog rata*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb
3. Lešić, Josip (1963), „Pozorište je splet problema“, *Pozorište*, 2, str. 43-52.
4. Lešić, Josip (1991), *Dramska književnost I*, Institut za književnost – Svjetlost, Sarajevo
5. Muzaferija, Gordana (2004), *Činiti za teatar*, Centar za kulturu i obrazovanje, Tešanj
6. Ovčar, Ivan (2002), „Prvo profesionalno hrvatsko kazalište u Bosni i Hercegovini“, *Hrvatsko narodno kazalište u Mostaru 2002.*, Hrvatsko narodno kazalište u Mostaru, Mostar, str. 9.
7. Pavlović, Luka (1971), „Napomene uz novu pozorišnu sliku Bosne i Hercegovine“, *Pozorište*, 5-6, str. 718-721.

8. Radonjić, Svetozar (1970), "Krizna, nemoć ili nesporazum", *Pozorište*, 4, str. 466-478.
9. Zec, Nedo (1949), "Duboko je korijenje", *Brazda*, 3, str. 200-206.
10. Žalica, Miodrag (1953), "Sezona 1952/1953 drame Pozorišta NR BiH", *Život*, 10-11, str. 92-103.

IMPLICATIONS OF THE REPERTOIRE OF CROATIAN NATIONAL THEATRE IN MOSTAR 1993-2005.

Summary

Croatian National Theatre in Mostar is a relatively new cultural institution when compared to other theatrical institutions. Turbulent incidents of newer Bosnian and Herzegovinian history, as well as historical, political and social changes, left their marks on all levels of the city of Mostar. Therefore, the repertoire of this Theatre, since it has been founded in 1994 (and was primarily named as „War Scene“), needs to be critically analyzed not only in relations to the reality of political and national occurrences of that period but also in comparison with theatrological specificities after the World War II. This paper questions the Theatre's repertoire under those terms from 1993 to 2005.

Keywords: HNK Mostar; analysis; repertoire; performance; after-war period

Adresa autora
Author's adress

Tina Laco
Sveučilište u Mostaru
Filozofski fakultet
tina.laco@ff.sum.ba

Kristian Pandža
Akademija medijskih umjetnosti u Kölnu
veneyy@gmail.com

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.3.81

UDK 792(497.6 Sarajevo)“1992/1995“

Primljeno: 30. 04. 2021.

Pregledni rad
Review paper

Aida Čopra

PLESATI U RATU. PERCEPCIJA POZORIŠTA U RATNOM SARAJEVU (1992-1995): PIPPO DELBONO, GIORGIO STREHLER I PETER SCHUMANN

„Kada sam otišao u Sarajevo, sreo sam jednog dječaka“, priča nam Pippo Delbono. Razgovarali su, i dječak mu je u jednom trenutku rekao: „Vidio sam jedan cijeli grad u ljutnji. Vidio sam ljude koji postaju čudovišta“. A Delbono mu je odgovorio: „I ja sam vidio ljude koji me gledaju kao da sam čudovište. I sve stvari koje se pretvaraju u monstroznost“. Putovanje, za Delbona, jeste životno iskustvo koje se u isto vrijeme pretvara i u ono pozorišno. Godine 1998. Delbono stvara predstavu *Rat*. Priča o dječaku kojeg sreće tokom svog putovanja u Sarajevo jeste uvod u Delbonov magični svijet pozorišta kroz koji izražava potrebu da predstavi život koji se rađa iz patnje, bolesti, *rata*, ali u kojem i dalje „plešemo“. *Danzare nella guerra*, „plesati u ratu“, za Delbona znači suprostaviti ratu ljepotu, radost i poetičnost pokreta.

Godine 1995. Giorgio Strehler režira predstavu *Majka hrabrost Sarajeva* na osnovu teksta Bertolta Brechta. Za Strehlera, *Majka hrabrost Sarajeva* nije samo predstava, ona je simbol, politički čin koji prikazuje rat kao ljudski neuspjeh. Strehler je svoju viziju pozorišta zasnivao na Brechtovom epskom pozorištu. Godinu dana prije, 1993. godine, sa svojom marionetskom trupom *Hljeb i lutka* (The Bread and Puppet) Peter Schumann dolazi u Sarajevo da pruži svoju podršku.

Na prvom mjestu želimo pokazati na koji način se Delbonova koncepcija pozorišta i iskustvo tokom putovanja u Sarajevo isprepliću sa primarnim ciljem sarajevskog pozorišta tih godina, kao „duhovnog otpora“, „duhovne potrebe“, „poziva da se liječe ranjene duše“, jednog „natpozorišta“, kako ga naziva Izudin Bajrović, u kojem su i pozorište i život bili i jedno i drugo. Kroz Strehlerovo pozorište, njegov odnos sa Sarajevom i brisanje „četvrtog zida“, govorit ćemo o pozorištu kao pronalasku onih vječnih ljudskih vrijednosti, ali i povratku u humano pozorište.

Na trećem mjestu, kroz Schumannov rad pokazat ćemo na koji način se isprepliće vanjska pozorišna stvarnost s onom unutrašnjom kao odlikom snažne političke angažovanosti.

Ključne riječi: savremeno pozorište; Delbono; Strehler; Schumann; pozorište u ratnom Sarajevu; epsko pozorište; političko pozorište

PIPPO DELBONO: *PLESATI U RATU*

„Kada sam otišao u Sarajevo, sreo sam jednog dječaka s kojim sam se malo sprijateljio i malo smo porazgovarali u jednom kafiću. I on mi je rekao: „Vidio sam željezo. Spaljeno. Slomljeno. Željezo koje postaje ranjivo kao meso. Vidio sam gomilu metaka. Kamenja. Spaljenog kamenja. Kamenja koje eksplodira. Rupe od metaka na svim zidovima. Vidio sam ljude koji čekaju satima u redu za vodu, na minus dvadeset stepeni, na meti snajperista. Vidio sam djecu na ulici, otkinute glave. A ti, ti nisi ništa vidio“.

A ja sam mu rekao: „I ja sam, u svojoj zemlji – a nije bio rat – vidio bolnicu, bolesne ljude, užasne tragove na koži, kosu, spaljenu kosu, rane“.

A on: „Vidio sam jedan cijeli grad u ljutnji. Vidio sam ljude koji postaju čudovišta“.

A ja: „I ja sam vidio ljude koji me gledaju kao da sam čudovište. I sve stvari koje se pretvaraju u monstroznost. Vidio sam da sam postajao čudovište. Da sam mogao ubiti. Da sam se mogao ubiti. Ali bilo me je strah, kao tebe“.

„Porodice protiv porodica u Sarajevu. Braća protiv braće u Sarajevu“, rekao mi je.

Ja sam bio sam, snažan. Rekli su mi: „Vi ste već skoro mrtvi“.

„Deset hiljada mrtvih u Sarajevu. Osamdeset hiljada ranjenih. Narodi protiv naroda. Rase protiv rasa. Klase protiv klasa. Kaste protiv kasta. Porodice protiv porodica. Braća protiv braće“, rekao mi je, „u Sarajevu“.

A ja sam mu rekao: „Ne želim više ništa znati o ratu. Vidio sam sliku u jednoj knjizi. To je bila Hirošima. Bila je u potpunosti prekrivena cvijećem“ (Delbono 2004a: 167-168).

Priča o dječaku kojeg Delbono sreće tokom svog putovanja u Sarajevo jeste uvodni monolog u njegovoj predstavi *Rat* (Guerra) koja je nastala 1998. godine, ali ona može biti i uvod u našu temu kroz koju želimo da predstavimo smisao i ulogu pozorišta u kontekstu jedne okrutne gradske stvarnosti koja je pronašla način da *govori* i da utječe ne samo na život unutar njenih granica već i izvan njih, da nađe svoje mjesto ne samo na lokalnoj sceni već i na onoj internacionalnoj.

Sa predstavom *Rat Debono* je želio proširiti temu rata već prisutnu u predstavi *Skitnice* (Barboni), nastaloj 1997. godine u Italiji, a iste godine predstavljenoj i sarajevskoj publici. *Rat* je na neki način nastavak *Skitnica* u kojima Delbono priča priču o svom unutrašnjem ratu, o ratu protiv svojih vlastitih demona. Sa *Ratom*, inspirisanim životom u ratnom i poslijeratnom Sarajevu, Delbono je želio „prošiti temu unutrašnjeg rata, onog koji se rađa u unutrašnjosti čovjeka, na temu ratova koji se rađaju među ljudima“ (Delbono 2004a: 173).

U Sarajevu je, kaže Delbono, sreo dječaka koji je koristio slikovit opis rata koji je zatim Delbono preuzeo kako bi napisao tekst. Ali ono što je u Sarajevu po prvi put shvatio i što je označilo potpuno novi period u njegovom životu jeste osjećaj boli „koja se nije odnosila na [njegovu] vlastitu smrt, već na smrt drugih, smrt ljudi koje [nije] poznavao“ (Delbono 2004a: 173).

Delbonovo pozorište je, kako ga je definisao Baptiste Pizzinat, „svako mjesto života na kojem možemo pronaći hrabrosti da gledamo jedni druge“ (2012: 155), tj. u svijetu „u kojem je sve fikcija, politika, društvo, moda, televizija...“ (Delbono 2004b: 80), Delbono traži „život u pozorištu“ (2004b: 80). Radeći sa *netipičnim* glumcima koji imaju socijalne ili zdravstvene poteškoće¹, Delbono istražuje i postavlja na scenu druge forme pozorišnog stvaralaštva s ciljem da u boli pronađe nevjerovatnu energiju života. U tom pogledu Delbonovo pozorište se približava konceptu Artaudovog pozorišta okrutnosti: „ideja o pozorištu koja vrijedi samo kroz magičnu, jezivu vezu sa stvarnošću i opasnošću“ (Artaud 1938: 95).

Glumac za Delbona je stvaralac, *créateur*, koji u isto vrijeme „mora postati režiser samoga sebe“. „Naravno, [...] moramo uzeti ratne okolnosti u kojima su se predstave igrale“, kaže Izudin Bajrović u *Svjedočanstvima*.

„Nekako je granica između pozorišta i života bila izbrisana. Pitanje je šta je bilo veće „pozorište“, život ili samo pozorište? Šta je bilo teatralnije? Život je postajao pozorište, tragično pozorište, a pozorište je postajalo život. [...] Mi smo jednostavno stvarali pozorište. Glumiti, igrati, učestvovati iz neke najdublje životne potrebe i sve ono što je moj život prenijeti na scenu, i ne namjerno, nego se to jednostavno tako dešavalo [...]. To je bila suština pozorišta, a i života u kojem smo se našli“ (Bajrović u Diklić 2017: 29).

¹ Svoju trupu Pippo Delbono je osnovao 1986. godine zajedno sa argentiskim glumcem Pepeom Robledom. Sačinjavaju je profesionalni glumci zajedno sa glumcima amaterima koje je Pippo susretao u različitim periodima života: Nelson, beskućnik; Armando koji boluje od dječije paralize; Gianluca rođen s Downovim sindromom; i Bobò koji je bio gluhonijem i bolovao od mikrocefalije. Svoju posljednju predstavu, *Sreća* (Gioia 2019) Delbono posvećuje Bobu koji umire iste godine.

Dječak kojeg je Delbono sreo u Sarajevu jeste metonimija stvarnosti tokom rata, ne samo one društvene i političke, već i one umjetničke. On može simbolizirati i samog glumca, jer kako kaže Delbono: „upravo su živa bića ta koja želim da vidim na sceni“ (2004a: 100). Glumci, u gradu pod opsadom koji i sam postaje *theatron* „u kojem prirodno igramo *ljudsku komediju*“ (Chaudoir 2008: 190), traže *život u pozorištu*, život koji se rađa iz patnje, bolesti, *rata*, ali u kojem i dalje *plešemo*. To je ono što je osnova i za stvaranja predstave *Sklonište*, u režiji Dubravka Bibanovića, premijerno izvedene 1992. godine u tek osnovanom Sarajevskom ratnom teatru. „*Sklonište* nije bila priča o strahoti rata, nego o grotesknosti rata“ (Bečić u Diklić 2017: 35). Nastala na osnovu tragikomičnih priča običnih ljudi o njihovoj svakodnevnici, koje je Bibanović susretao u skloništu, u Kabareu Pozorišta mladih, predstava je bila, kako kaže glumica Emina Muftić, prilika da se na sceni igra život ne samo tih običnih ljudi, već i život onih koji su stvarali predstavu². Predstava je nastala iz života, a *život* je pronašla na sceni; ideja za koju možemo vezati Foucaultovu *estetiku postojanja*, „to je ideja na osnovu koje sama umjetnost mora da uspostavi sa stvarnošću odnos koji se ne zasniva na ukrasu, imitaciji, već na ogoljavanju, demaskiranju, razotkrivanju, iskopavanju, brutalnom svodenju na suštinu postojanja“ (Foucault 2009: 173); a to je ono što je i u osnovi Delbonove poetike. „Mislim da smo se nalazili u jednom ogoljelom trenutku“, kaže redateljica Aida Begić, „znači u trenutku gdje je zaista život sam bio suština“ (Begić u Diklić 2017: 39).

Danzare nella guerra, „plesati u ratu“ (Delbono 2004a: 177), za Delbona znači suprostaviti se ratu i kroz umjetnost prikazati sve njegove kontradikcije. „U Sarajevu, mnogo ljudi je umrlo nakon završetka rata. Objasnili su mi da su neki imali rak, npr., i da su se tokom rata borili da se tome odupru; ali kada se rat završio, prestali su da se bore i umrli su“ (Delbono 2004a: 177). „Pozorište je borba protiv smrti i [...] treba poći od smrti da bi se kretalo prema životu“ (2004a: 177), kaže Delbono, „*Rat* počinje smrću i progresivno pronalazi život“ (2004a: 175). „Plešimo, inače smo izgubljeni“, poznate su riječi njemačke koreografkinje Pine Bausch, velike Delbonove inspiracije. Klimaks predstave *Rat* je scena u kojoj se glumci kreću uz muziku nijemog filma. Razrađena samo nekoliko dana prije premijere, Delbono je tu scenu htio izbaciti, ali kada je vidio koliko života ona u sebi nosi, ostala je. Ples u Delbonovim predstavama, „postaje spontani ples glumca sretnog što postoji“ (Purkhardt 2009: 127), a ljepota njegove umjetničke forme ogleda se u „neravnoteži, čistoći pokreta,

² Godine 1997., povodom obilježavanja 25. godina od osnivanja Sarajevskog ratnog teatra, prikazan je dokumentarni film *Sklonište*, u režiji Emira Kapetanovića, baziran na sjećanjima kreativnog tima koji je učestvovao u stvaranju predstave.

nevinosti pogleda, velikodušnosti prisustva“ (Purkhardt 2009: 126). Svi elementi njegovih predstava uvijek nose karakteristike „anegdote u alegoriji, politike u poetičnosti, klasičnog u narodnom, tragedije u komičnom“ (Purkhardt 2009: 127).

U predstavi *Nakon borbe* (Dopo la battaglia), nastaloj 2011. godine, s temom političke i kulturne licemjernosti, unutrašnjih i vanjskih sukoba i ludosti, Delbono kaže: „Zadovoljan sam, vidim, plešem, smijem se, pjevam“. Pa tako je i *Sklonište* „otkrilo jedan mikrosvijet ljudskog u tom skloništu gdje su se stradalnici, patnici, našli u situaciji koja je teatarskim sredstvima pretvorena u proslavu života“ (Bosto u Diklić 2017: 54).

„Sanjala sam jedan san. Prisustvovala sam probama Pine Bausch: scena je bila sva crna i siva, a pred scenom se nalazio jedan fotograf koji je slikao Polaroid kamerom. Ali na jednoj od slika koja se razvijala, nije bilo te sive scene, već prelijepi vrt. Odmah je fotograf počeo pokazivati svima sliku uzvikujući: „Kako je ovo moguće, na sceni ne postoji vrt?“. Potom je stigla Pina i ne rekavši ništa pogledala je scenu i ja sam vidjela da se u njenim očima odražavao taj vrt“.

Radi se o monologu iz predstave *Nakon borbe*. Tekst izgovara snimljeni ženski glas. Delbono je sam na sceni, s mikrofonom i papirom u ruci, scena je siva i prazna. Nakon posljednje izgovorene rečenice, Delbono iznosi buket crvenih ruža i spušta ih na proscenijum. Čuje se muzika sefardske pjesme „Adio Querido“, a dvije glumice u crvenim haljinama izlaze na scenu i počinju „spontano“ plesati sa Delbonom. *Plesati u ratu* znači pretvoriti sivilo i prazninu scene u vrt s cvijećem. Na taj način se Delbonova koncepcija pozorišta i iskustvo tokom putovanja u Sarajevo isprepliću sa primarnim ciljem sarajevskog pozorišta tih godina: glumci su *plesali u ratu*, a zajedno sa njima i publika, u jednom *natpozorištu*, kako ga naziva Izudin Bajrović, u kojem su i pozorište i život bili i jedno i drugo.

RUŠIMO ZIDOVE

U Palermu, ispred kuće gdje je Mafija 1992. godine ubila suca Paola Borsellina, Giorgio Strehler šalje buket crvenih ruža Borsellinovoj majci Mariji prilikom održavanja javnog govora koji je prethodio premijeri njegove predstave *Majka hrabrosti Sarajeva* (Madre coraggio di Sarajevo) na osnovu teksta Bertolta Brechta. Govor je održan 28. juna 1996. godine, a čitala ga je, u Strehlerovo ime, glumica Giulia Lazzarini u siromašnoj odjeći građanke Sarajeva.

„Ovo nije predstava, ovo je simbol. Odbrana naše kulture kao osnovnog akta naše države, odbrana naše kuće i kuće svih onih koji rade u italijanskom pozorištu. Tekst *Majka hrabrosti Sarajeva* Bertolta Brechta [...] je i simbol i djelo koje govore o našoj tragičnoj sposobnosti da nastavljamo da ratujemo i da živimo sa ratom. Rat je znak ljudskog neuspjeha. Sarajevo je simbol. Sarajevo je svugdje gdje ljudi ubijaju druge ljude“ (Strehler 1996; Arhiva Piccolo Teatro).

Od 1956. godine Strehler počinje detaljno izučavati Brechtovo pozorište i postavlja na scenu veliki broj njegovih tekstova: *Prosjačka opera* (1956), *Dobri čovjek iz Sečauna* (1958), *Schweik u Drugom svjetskom ratu* (1960) i *Život Galilea* (1963). Jedan od osnovnih Brechtovih pristupa koje Strehler preuzima jeste onaj po kome pozorište mora ispuniti društvenu odgovornost i učiniti da publika učestvuje u pozorišnom *ritualu* odbijajući ideju po kojoj je pozorište stvarnost odvojena od života. To su principi Brechtove integralne transformacije pozorišta: „morat ćemo prirodno napustiti pojam četvrtog zida, tog fiktivnog zida koji razdvaja scenu od sale i stvara iluziju da se proces koji se prikazuje odvija u stvarnosti bez pristustva publike“ (Brecht 1972: 331).

Strehler počinje opsesivno „tražiti kritičko učešće gledaoca, ali ne odustajući nikad od njegovog emocionalnog uplitanja“ (Bosisio 2017: 54).

„Ono što me je Brecht naučio [...] i što me i dalje uči, jeste jedno ljudsko pozorište, bogato, u potpunosti pozorište, [...], ali koje ne predstavlja krajnji cilj, koje nije samo pozorište. Pozorište stvoreno za ljude da se zabave, ali isto tako da im pomogne da se promijene i da pretvore svijet u jedan bolji svijet, u svijet za čovjeka. Biti glumac i čovjek pozorišta, ali postojati i kao svjesan i odgovoran pojedinac. Mogućnost da se živi integrirajući ova dva ljudska plana u isto vrijeme i sa istim intenzitetom. Ne radi se o pozorištu izvan historije, izvan vremena, ne radi se o vječnom pozorištu, ne radi se o historiji protiv pozorišta, već o historiji i pozorištu, svijetu i životu u isto vrijeme, u stalnom dijalektičkom odnosu, teškom, ponekad tužnom, ali uvijek aktivom, uvijek usmjerenom na sveopće postojanje“ (Strehler 1980: 121).

Dva Strehlerova gospodara: „pozorište i život“, kako ih je definisala Danelle Zana (1991) u optici Brechtovog epskog pozorišta, bili su neophodni da bi njegova poetika živjela. Zbog toga je i predstava *Majka hrabrosti Sarajeva* nastala kao veza između historije i pozorišta, kao politički čin koji prikazuje rat kao ljudski neuspjeh. Prikazana u ulici D'Amelio gdje je Borsellino ubijen, postaje neminovno uronjena u historiju, ne samo historiju Italije, već i Sarajeva, jer je ulica D'Amelio, „kao i Sarajevo, projekcija svih mjesta na kojima čovjek diže ruku na čovjeka“ (Ovadia 1996), kaže

glumac predstave, Moni Ovadia. Sjetimo se riječi dječaka kojeg Delbono sreće u Sarajevu: „Vidio sam jedan cijeli grad u ljutnji. Vidio sam ljude koji postaju čudovišta“. Godine 1992. počinje rat u Sarajevu, 1992. je ubijen Borsellino, 1995. završava rat, 1995. Strehler stvara predstavu.

Godine 1993. u Kamernom teatru 55 izvedena je predstava Dine Mustafića *Zid*, na osnovu Sartreove novele. Mustafić kaže da je izabrao temu Španskog rata jer su „situacije iz tog rata i iz našeg, Bosanskog rata, imale mnogo analogije. Tada se dogodilo po prvi put da su nevjerovatna mržnja i nasilje rukovodili grupu ljudi na uništenje ostalih isključivo bazirano na toj mržnji“ (Mustafić u Diklić 2017: 169). Strehler je izabrao da kroz Brechtov tekst govori o borbi i ljutnji, o Sarajevu kao simbolu ne samo jednog krvavog rata, već i *rata* u Palermu i svih krvavih ratova koji su izazvali bol i očaj. Mustafić bira Sartrea: „onda smo u scenografskom rješenju željeli da taj zid predstavlja tjeskobu koja vrši presiju na sve, tako da je zid trebao da se kreće tokom predstave i da u različitim situacijama pravi različitu strukturu prostora“ (Mustafić u Diklić 2017: 170). S obzirom da je u ratu bilo nemoguće naći drvo kao materijal za scenografiju, Mustafić je dobio, za gradnju njihovog zida, drvo od kojeg se prave mrtvački sanduci od preduzeća Pokop.

„U tom smislu se naša stvarnost, takva kakva je bila – surova, svaki dan se ginulo i sahranjivalo, smrt je bila sastavni dio našeg svakidašnjeg života – potpuno pomiješala sa stvarnošću naše predstave. Meni kao reditelju nije bilo teško objasniti glumcima šta u stvari igramo, šta je metafora komada i kako preskočiti tu smrt; to je ono sartrovsko preskakanje egzistencije: kako spoznati slobodu? Kako do te slobode doći?“ (Mustafić u Diklić 2017: 170).

Ljubica Ostojić kaže za ovu predstavu da su taj *zid* svi osjećali. „Ta predstava je bila na rubu podnosivosti uopće da se gleda, toliko je tu bilo jedne istine, i scenske, i ljudske, i životne“ (Ostojić u Diklić 2017: 178). I opet se vraćamo na Delboнову ideju da treba poći od smrti da bi se kretalo prema životu. *Zid*, kao simbol zatvorenog prostora, mentalnog ili fizičkog, ali i *zid* kao dio scenografije doniran od Pokopnog društva, odražava upravo ono što je Strehler preuzeo od Brechta: pozorište i život koji su u stalnom dijalektičkom odnosu, teškom, ponekad tužnom, ali uvijek aktivnom, uvijek usmjerenom na ljudsko postojanje. *Zid* je predstavljao nadu u pronalazak onih vječnih ljudskih vrijednosti, ali i povratak u humano pozorište, u potpunosti pozorište, koje veže historiju i pozorište i svijet i život. Uvijek se radi o zidu koji se treba srušiti, onom Delboновom koji se često odnosi na predrasude, stereotipe i diskriminaciju, ali i onom koji sprečava političku i društvenu demistifikaciju, kao u Strehlerovoj *Majci hrabrosti*, ili onom Brechtovom koji se

treba ukloniti da bi pozorište sačuvalo „određeni zemaljski i prozaični karakter koji navodi na razmišljanje“ (Brecht 1972: 356).

KRIK SARAJEVSKOG HAPPENINGA

„Samo jedan pogled na običnu publiku“, kaže Peter Brook, „daje nam neodoljivu želju da je prodrmano – naprije to učiniti, a onda postavljati pitanja. To je ono što vodi ka *happeningu*. [...] *Iza happeninga* je krik: Probudite se!“ (1977: 78). Godine 1994. Peter Schumann dolazi u Sarajevo sa svojom marionetskom trupom *Hljeb i lutka* (The Bread and Puppet) i izvodi predstavu *Cirkus Veliko stopalo* na otvorenoj sceni ispred Narodnog pozorišta. Osnovana 60-ih godina prošlog stoljeća, trupa će uvijek nastojati da scenu pretvori „u prolepsu revolucije“ (Puppa 2018: 34), a njihov rad će biti usmjeren na promjenu društvenih struktura i mentaliteta obraćajući se ljudima koji inače nemaju naviku da idu u pozorište. Miješajući tradiciju i savremene elemente narodne kulture, Schumann se suprostavlja kapitalističkom konzumerizmu i buržujskom društvu koji ga potvrđuje. Već 1968. godine, njegova trupa na Festivalu Radikalnog pozorišta u San Francisku izlazi na ulicu kako bi stvorila urbani *happening* s ciljem da se direktno obrati ljudima u njihovom svakodnevnom životu. Tretirajući društveno-politički angažovane teme i inspirišući se „vašarskim paradama, komedijom dell’arte, putujućim trupama Dalekog istoka“, Schumann izvodi predstave „svugdje gdje se ljudi okupljaju: crkve, fabrike, sportske dvorane“, odbijajući da „se obraća publici definisanoj kao skup ljudi koji su platili svoja mjesta“ (Simon 1970: 1140). Njegovo pozorište je uvijek „sredstvo društvene kritike podobno da pretvori gledaoce u glumce revolucije“ (ibidem, 1137).

Veliki broj Schumannovih predstava predstavlja borbu protiv rata, nepravde, represije i imperijalističke politike. Godine 1966. Schumann stvara kratku predstavu uličnog pozorišta *Čovjek kaže majci zbogom* (Man Says Good Bye to His Mother), u kojoj u ulozi pripovjedača, na jednostavan način, upotrebljavajući samo nekoliko riječi, priča priču koja aludira na Vijetnamski rat:

„Pripovjedač kaže: „Djeca se plaše. Sakrivaju se iza svoje majke“. Pruža lutku majci Vijetnamki koja počinje da je ljulja. Pripovjedač kaže: „Čovjek uzima svoj avion i traži neprijatelja. Bombarduje djecu“. [...] Pripovjedač kaže: „Djeca umiru“. Žena spušta lagano lutku na zemlju. Pripovjedač kaže: „Žena uzima makaze i napada čovjeka“. [...] Žena se saginje da uzme makaze, uspravlja se i diže ruku kako bi napala čovjeka. Pripovjedač uzima ženinu ruku kako bi je

usmjerio, i ona počne udarati čovjeka po leđima. Pripovjedač kaže: „I ona ga ubi. [...] I čovjek umre“. Čovjek pada. Čuju se tri udarca o veliki bubanj“ (Nichet 2013: 875).

Predstava je posvećena majkama Istočnog Harlema koje su pustile svoje sinove u Vijetamski rat kako bi izbjegle nezaposlenost i diskriminaciju. Godine 1968. Schumann preuzima ovu uličnu scenu i na osnovu nje stvara predstavu *Ponavljanje* (Reiteration). U ovoj novoj verziji čovjeka ne ubijaju makazama, već izlazi pred sud, biva proglašen krivim i smaknut.

I u predstavi *Vatra* (Fire, 1965), u kojoj učestvuje pet glumaca i petnaest lutaka, svi pod maskama i obučeni na isti način – jer su „marionete bučnije od auta“ (Schumann u Nichet 2013: 874) – Schumann odaje počast žrtvama Vijetnama. „Prva živa slika podsjeća na bdenje nad pokojnikom u potpunosti nepomično, a zatim, nakon duge tišine, nekoliko glumaca se počinju neprimjerno kretati u tišini“ (Nichet 2013: 876). Gotovo sve predstave u kojima Schumann tretira temu rata nose teret tuge, crnine, boli, i potrebe da se kroz mučni krik prodrmaju široke mase; ali kada dolazi u Sarajevo, 1994. godine, odlučuje da na otvorenoj sceni postavi cirkus, sinonim jednostavne zabave i radosti. Schumann kaže da je imao namjeru da na drugačiji način pristupi temi rata i okrutnoj stvarnosti, da ponudi Sarajevu veseli *happening*. Plato ispred Narodnog pozorišta postaje cirkusna pozoronica šarenih kostima, maski, muzike i umjetnih konja. U predstavi su učestvovali glumci i studenti Režije Akademije scenskih umjetnosti u Sarajevu. *Cirkus* je zapravo druga predstava koju Schumann realizuje u Sarajevu:

„Te godine [1994] je Piter Šuman došao u Sarajevo [...]. Radili smo sa njim Oratorij uskrснуća. To je bila jedna dosta jednostavna predstava u prostorima MESS-a, a osnov za predstavu bio je američki ustav i nama mladim ljudima je bilo interesantno da se igramo sa nepravilnostima američke politike. Piter Šuman je vrlo dobro znao šta i zašto je to radio. Na kraju smo napravili jednu vrlo lijepu predstavu [...]. Nakon toga je Piter Šuman došao sa Cirkusom i to je bilo opet jedno predivno iskustvo, radeći teatar koji mi nismo imali prilike raditi u Sarajevu. To je bio pravi teatarski cirkus i izvođen je na otvorenom, ispred Narodnog pozorišta“ (Begić u Diklić 2017: 41).

Ako uzmemo u obzir razmatranja Jean Cocteaua koji u cirkusu pronalazi isti intenzitet kao i u grčkoj tragediji – Cocteau poredi braću Fratellini sa velikim figurama grčkog pozorišta – onda možemo reći da Schumannov cirkus nije usmjeren da pobudi samo jednostavna osjećanja. Schumannovo pozorište i kad *pleše u ratu* obraća se „stomaku koji ispušta krik protiv velike gladi svijeta i velike patnje“ (Schu-

mann u Nichet 2013: 876). „Marionetsko pozorište je pozorište svih mogućnosti. Marionete i maske bi trebale glumiti na ulici. One su snažnije od zvukova saobraćaja. [...] One viču i plešu i udaraju se po glavi i prikazuju život u najjasnijem obliku“ (Schumann 2017).

PRIMARNA FUNKCIJA POZORIŠTA

Na kraju svake predstave glumci trupe *Hljeb i Lutka* nude publici komad hljeba koji su prepemili isti dan. „Upravo je komad hljeba taj koji vam damo u isto vrijeme kad i marionetsku predstavu jer naš hljeb i pozorište idu zajedno“ (Schumann u Nichet 2013: 874). Paolo Grassi, koji zajedno sa Strehlerom 1951. godine osniva Piccolo Teatro u Milanu, okarakterisao je pozorište kao „kolektivnu potrebu, kao građansku potrebu, kao *javni servis*, isto kao što su to metro ili vatrogasci“. Mi želimo, kaže Grassi, „da zbog tog veoma dragocijenog *javnog servisa* stvorenog zbog kolektiva, kolektiv donese potrebne mjere kako bi se pozorište izvuklo iz trenutne ekonomske oskudice i trenutnog monopola nad ograničenim brojem publike, vraćajući mu njegovu staru i istinsku suštinu i funkcije“ (1946). Schumann daje pozorištu još radikalniju ulogu, ono postoje hrana, jedna od primarnih ljudskih potreba. U vrijeme kada Schumann osniva svoju truppu, 1962. godine, svijet je prodrman političkim i društvenim događajima – Maj '68, radnička borba protiv sistema produkcije, pobune studenata, stvaranje ekstremnih ljevica, borba protiv konformizma, feministički pokreti – koji vode do kodifikacije novih vrijednosti. Pozorišna produkcija se razvija unutar tih političkih i društvenih pokreta i postaje instrument analize i kritike svakodnevnosti u cilju promovisanja novih vrijednosti kao što su to anti-autoritarno uređenje, prava čovjeka i ljudsko dostojanstvo. Pozorište teži ka kolektivu, ka negiranju podjele glumac–gledalac, i izlazi na ulice kako bi se direktno obratilo ljudima izvan utvrđenog pozorišnog konteksta.

Politički i društveni kontekst nije jedini razlog zbog kojeg se pozorište politizuje i izlazi *na ulicu*, što može biti metaforički shvaćeno kao pozorište dostupno svim tipovima publike (raditi *na, sa, u* ulici). Drugi razlog su novi načini komunikacije, kinematografija prije svega, a zatim televizija. Luigi Allegru objašnjava da je kinematografija počela zamjenjivati pozorište ispunjavajući funkcije koje su historijski uvijek pripadale pozorištu: „pričati nevjerovatne priče, predstaviti proživljenu stvarnost, zabaviti i dirnuti, fascinirati gledaoca vodeći ga na daleka mjesta u vremenu i prostoru“ (2014: 9). Pozorište se sve više udaljava od gledaoca,

još više zbog činjenice da je televizija *kod* gledaoca i dopušta mu mentalnu distrakciju. „Scena, nekada pluća, mozak i srce *polisa*, procesni i kognitivni instrument“, čini se da „više nije potrebna“ (Puppa 2001: 48).

S obzirom da se život u opkoljenom Sarajevu odvijao bez struje, pozorište je bilo gotovo jedina vrsta medija, pa je na neki način po automatizmu povratilo tu svoju primarnu ulogu o kojoj i Grassi govori. A s obzirom da je izlazilo iz svih utvrđenih pozorišnih konteksta, u pogledu načina i mjesta izvođenja predstava, postajalo je neminovno kolektiv i brisalo granice glumac–gledalac.

„Ne samo da smo mi, pozorišni ljudi, funkcionisali kao jedno biće, nego smo mi zajedno sa publikom funkcionisali kao jedno biće, jedan duh. I tu je smisao našeg rada. Mi smo uvijek imali prepune sale ljudi koji su osmišljavali naš rad. Publika je bila dio predstave; čak i više: publika je bila jedan od likova u predstavi“ (Diklić 2017: 30).

Pozorište u opkoljenom Sarajevu je postalo jedna od primarnih potreba. Za Mustafića, ono će imati jednu antropološku funkciju.

„Kao da sam u pozorištu, i kroz pozorište, imao i sačuvao lice, obraz, oči, dušu, i sve ono što je bukvalno napadnuto nasiljem, surovošću ratne logike, zabrana, i svim onim što čovjeka ne čini bićem, ne čini jednakim. Pozorište mi je pomoglo da sačuvam svoju osobenost, s jedne strane, i da ostanem u dubokoj ljudskoj vezi sa drugima, s druge strane. Pozorište je za mene bila jedna vrsta zraka u zagušljivom, klaustrofobičnom prostoru, u jednom sarajevskom autizmu koji smo tada imali, u jednom pravom konclogoru – ona vrsta zraka koja mi je davala osjećaj slobode“ (Mustafić u Diklić 2017: 174-175).

„Razumijeti bol drugog je također jedini način da mu se pomogne, to je otprilike pozorište“ (Delbono 2004a: 175). Ova Delbonova ideja je ono što će ga i navesti da ode u Sarajevo, a kasnije i da stvori predstavu *Rat*. Rat u zemljama bivše Jugoslavije inspirisat će sociologa Luca Boltanskog da teorizuje, u svom djelu *Patnja na daljinu* (2007), pitanje pasivnog gledaoca koji vidi i koji zna, ali ne može ništa uraditi. Kada je takav pasivni gledalac umjetnik, posebno podložan da bude dirnut patnjom drugoga i da smatra svojom dužnošću da reaguje, onda on pretvara predstavu kojoj prisustvuje kao nemoćan gledalac u predstavu u kojoj će djelovati kao aktivni *glumac*. To je i u osnovi Strehlerove namjere da kroz Sarajevo govori o italijanskoj stvarnosti tih godina, ali i u osnovi Schumannovog rada da kroz urbani *happening* dovede *Cirkus* u Sarajevo. I Delbono i Strehler i Schumann su težili da ožive pozorište kao jednu od primarnih potreba ljudske svakodnevice, pozorište koje, naročito nakon koncepta Brechtovog epskog pozorišta, preuzima snažnu političku ulogu, nastoji da postavlja

pitanja o problematikama savremenog čovjeka, i favorizuje uplitanje gledaoca, ili bolje reći svih tipova gledalaca, u dramsku akciju.

U posljednjoj predstavi *Radost* (Gioia 2019) koju stvara u znak sjećanja na Boba koji je bio dio njegove trupe od 1995. godine, Delbono kaže: „Nikad nisam vidio zimu koja se nije pretvorila u proljeće“. U jednom od posljednjih prizora scena je prekrivena cvijećem – jedan od elemenata koje Delbono preuzima od Pine Bausch iz njene koreografije *Nelken* – to je ono isto cvijeće koje i kad nije na sceni, odražava se u očima onoga koji tu scenu posmatra, to je i onaj osjećaj slobode o kojem Mustafić govori, to je i onaj isti *ples u ratu* koji postoji i onda kada razloga za ples nema.

BIBLIOGRAFIJA

1. Allegri, Luigi (2014), *L'artificio e l'emozione, L'attore nel teatro del Novecento*, Laterza, Roma - Bari
2. Artaud, Antonin (1938), *Le théâtre et son double*, Gallimard, Paris
3. Bosisio, Paolo (2017), "Regia e citazione. Il caso di Giorgio Strehler", *Parole Rubate*, 15, 51-69.
4. Brecht, Bertold (1972), *Écrits sur le théâtre*, L'Arche Editeur, Paris.
5. Brook, Peter (1977), *L'espace vide, Écrits sur le théâtre*, Édition du Seuil, Paris.
6. Chaudoir, Philippe (2008), "Art public, arts de la rue, art urbain", *Études théâtrales*, 41-42, 183-191.
6. Delbono, Pippo (2004a), *Mon théâtre*, Myriam Blœdé i Claudia Palazzolo, Le Temps du théâtre/ACTES SUD, Arles
7. Delbono, Pippo (2004b), *Le Corps de l'acteur ou la nécessité de trouver un autre langage*, Les Solitaires intempestifs, Besançon.
8. Foucault, Michel (2009), *Le Courage de la vérité. Le Gouvernement de soi et des autres II. Cours au Collège de France, 1984*, Hautes Études – Gallimard – Seuil, Paris
9. Nichet, Jacques (2013), *Le théâtre n'existe pas*, Collège de France
10. Pizzinat, Baptiste (2012), "Pippo Delbono et le courage de la vérité", *Jeu*, 143, 154-158.
11. Puppa, Paolo (2001), "L'attore et la strada", *Trans/Form/Ação*, 24, 47-56.
12. Puppa, Paolo (2018), "La Commedia dell'arte e il teatro politico", *Rebento*, 8, 4-24.

13. Purkhardt, Brigitte (2009), "Entre la danse des ténèbres et l'hymne à la lumière, *Questo buio feroce (Cette obscurité féroce)*", *Jeu*, 133, 125-127.
14. Simon, Alfred, "Théâtre Et Désastre: Qui Croit Encore Au Théâtre Populaire?", *Esprit (1940-)*, 393 (6), 1136-1156.
15. Strehler, Giorgio (1980), *Un théâtre pour la vie*, Fayard, Paris.
16. Davor Diklić (ur.) (2017), *Teatar u ratnom Sarajevu (1992-1995)*, *Svjedočanstva*, MESS, Sarajevo
17. Thomson, Peter (1997), *Mother Courage and Her Children*, Cambridge University Press.
18. Zana, Danielle (1991), "Giorgio Strehler, poète et serviteur de deux maîtres: le théâtre et la vie", *Jeu*, 60, 17-22.

Novinski članci i arhiva:

1. Grassi, Paolo (1946), "Teatro, pubblico servizio", *Avanti !*
2. Ovadia, Moni (1996), "L'allegoria e la tragedia da Sarajevo a via d'Amelio", *La Repubblica*, dostupno na: <https://ricerca.repubblica.it/repubblica/archivio/repubblica/1996/06/28/allegoria-la-tragedia-da-sarajevo-via.html> [konsultovano 18. januara 2021]
3. Schumann, Peter (2017), "Notre manifeste artistique", dostupno na: <https://la-paroleerrantedemain.org/index.php/2017/10/24/8-novembre-cantastoria-du-bread-puppet/>, [konsultovano 19. januara 2021]
4. Strehler, Giorgio, *Archivi*, Piccolo Teatro di Milano, dostupno na: <https://archivio.piccoloteatro.org/eurolab/index.php?tipo=4&ID=98&imm=1&contatore=0&real=0> [konsultovano 09. januara 2021]

DANCING IN WAR. PERCEPTION OF THEATER IN WARTIME SARAJEVO: PIPPO DELBONO, GIORGIO STREHLER AND PETER SCHUMANN

Summary:

„When I went to Sarajevo, I met a boy“, Pippo Delbono tells us. They talked, and suddenly the boy told him, „I saw an entire city in anger. I’ve seen people become monsters“. And Delbono replied, „And I’ve seen people look at me like I’m a monster. And all the things that turn into monstrosity“. Traveling, for Delbono, is a life experience that turns into a theatrical one at the same time. In 1998, Delbono created a play called War. The story of the boy he meets during his trip to Sarajevo is an introduction to Delbono’s magical world of theater through which he expresses the need to present a life that is born from suffering, illness, war, but in which we still „dancing“. *Danzare nella guerra*, „dancing in the war“, for Delbono means to oppose the war to the beauty, joy, and poetics of the movement.

In 1995, Strehler directed a play called *Mother Courage of Sarajevo* based on the text written by Bertolt Brecht. For Strehler, *Mother Courage of Sarajevo* is not just a play, it is a symbol, a political act that portrays war as a human failure. Strehler based his vision of theater on Brecht’s epic theater. One year before, in 1993, with his puppet troupe, *The Bread and Puppet*, Peter Schumann came to Sarajevo to provide his support.

In the first place, we want to show how Delbono’s conception of theater and experience during his trip to Sarajevo intertwine with the primary goal of Sarajevo theater in those years, as „spiritual resistance“, „spiritual needs“, „call to heal wounded souls“, a „super theater“, as Izudin Bajrović calls him, in which theater and life were the same. Through Strehler’s theater, his relationship with Sarajevo, and the breaking of the „fourth wall“, we will talk about theater as research of those eternal human values, but also returning to humane theater. In the third place, through Schumann’s work, we will show how the external theatrical reality intertwines with the internal one as a feature of strong political engagement.

Keywords: contemporary theater; Delbono; Strehler; Schumann; theater in war Sarajevo; epic theater; political theater

Adresa autorice
Author’s address

Aida Čopra
Sorbonne Université
aidacopra@gmail.com

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.3.95

UDK 821.163.4(497.6).09-2

Primljeno: 02. 06. 2021.

Pregledni rad

Review paper

Hasan Zahirović

BOSANSKOHERCEGOVAČKA DRAMA NA ČEŠKOJ SCENI

Bosanskohercegovačka drama na čehoslovačkoj i češkoj sceni se povremeno inscenirala. Nije se sistematski prevodilo, niti su se planski izgrađivali kulturno-umjetnički kontakti posebno kada je u pitanju dvadeseto stoljeće. Dolaskom studenata u Češku Republiku u posljednje dvije decenije se počelo sistematski prevoditi, organizovana su razna scenska čitanja i bosanskohercegovačka književnost, uključujući i dramsku, se počela publikovati. U historiju češkog teatra bosanskohercegovačku dramu i njene dramatičare upisuje Ahmed Muradbegović, dok savremenim dramatičarima se i nakon insceniranja čitaoci mogu vratiti preko publikovanih prevoda (Bašović, Imširević) ili putem pozorišnih agencija koje zastupuju prevode (Bukvić, Karahasan, Milenić, Šljivar). Adaptacije tekstova bh. autora, dramoleti, performansi i razni scenski eventni se održavaju u Češkoj zahvaljujući bosanskohercegovačkoj zajednici u Pragu.

Ključne riječi: bosanskohercegovačka drama; Češka Republika; scensko čitanje; site-specific; performansi; pozorišna adaptacija; Ahmed Muradbegović; Almir Bašović; Almir Imširević

Iako su u bivšoj Čehoslovačkoj i današnjoj Češkoj Republici mnoga pozorišta uvrštavala u svoje repertoare južnoslavenske dramske tekstove, bosanskohercegovački dramatičari su dugo ostali velika nepoznanica.¹ U periodu između dva svjetska rata se na sceni Zemaljskog pozorišta u Brnu inscenirana je drama Ahmeda Muradbegovića *Na Božijem putu* i libreto koji je napisao za operu *Morana* Jakova Gotovca. U drugoj polovini dvadesetog vijeka postavljen je komad Mladena Materića

¹ U tekstu ne obrađujemo slovačku scenu, iako historijski, isto kao i češka, pripada nekadašnjoj čehoslovačkoj.

Tetovirano pozorište, dok posljednjih godina su se češkoj publici predstavljale bosanskohercegovačke drame formom scenskog čitanja ili pozorišnih skica (Almir Bašović, Almir Imširević). Postoje i dva magistarska rada na Masarikovom univerzitetu u Brnu koji pregledno obrađuju refleksiju cjelokupne jugoslovenske drame na čehoslovačkim i češkim scenama, uključujući i bosanskohercegovačke tekstove. Hasan Zahirović (2008) obrađuje refleksiju u periodu između dva rata, a Markéta Zelená (2017) period nakon Baršunaste revolucije od 1989. do 2017. O sistematskijem prevođenju bosanskohercegovačkih drama može se govoriti posljednjih godina sa dolaskom bosanskohercegovačkih studenata – stipendista Češke Republike. Bosanskohercegovačke drame i njihove autore zastupaju dvije pozorišne agencije Dilie i Aure-Pont.²

PRVA BOSANSKOHERCEGOVAČKA DRAMA NA ČEŠKOJ SCENI

Među posljednjim inscenacijama tzv. slavenskog repertora³ u Zemaljskom pozorištu u Brnu (današnje Narodno pozorište) u periodu između dva svjetska rata premijerno je izvedena drama *Na božjem putu* Ahmeda Muradbegovića (1898–1971). Brnjska publika je još od prije poznavala Muradbegovića kao libretistu opere Jakova Gotovca *Morana* u režija Otokara Zitéka.⁴ Drama *Na božjem putu* je obogatila slavensku dramaturgiju u Brnu gdje su u pomenutom periodu bili najviše izvođeni dramski tekstovi i libreta autora iz bivših jugoslavenskih zemalja. Zahvaljujući

² Drame Almira Bašovića i Almira Imširevića o kojima pišemo u ovome tekstu su zastupane agencijom Aura-Pont. Ostale prevode bosanskohercegovačkih drama na češki jezik zastupaju:

Agencija Aura-Pont

BUKVIĆ, Amir: *Berlinská zed' (Berlinski zid)*, prevod Marketa Zelená, 2013.

BUKVIĆ, Amir: *Děti z CNN (Djeca sa CNN-a)*, prevod Hasan Zahirović i Jana Cindlerová, 2013.

IMŠIREVIĆ, Almir: *Hra na pláč (Igra plakanja)*, prevod Hasan Zahirović, 2007.

KARAHASAN, Dževad: *Král přece jen nemiluje herectví (Kralju ipak ne sviđa se gluma)*, prevod Mihad Mujanović, 2013.

MILENIĆ, Žarko: *Je to holka! (Prvo pa žensko!)*, prevod Marketa Zelená, 2013.

SIDRAN, Abdulah: *Ve Zvorniku jsem nechal své srdce* (odlomak iz drame *U Zvorniku sam ostavio svoje srce*), prevod Mihad Mujanović, časopis Plav, Roč. 4, č. 7/8 (2008), 58-59.

Agencija Dilia

HODŽIĆ, Džejna: *Máma 22 (Mama 22)*, prevod Hasan Zahirović i Alžběta Johanka Petrová, 2020.

ŠLJIVAR, Tanja: *Jako všechny free holky (Kao i sve slobodne djevojke)*, prevod Hasan Zahirović i Alžběta Johanka Petrová, 2020.

³ Brnjsko Zemaljsko pozorište u periodu između dva rata je izvodilo brojne najvažnije jugoslovenske dramske pisce. Prodor južnoslovenskih dramskih djela do čehoslovačkih pozorišta, posebno na brnjsku scenu, je pripadao „po broju prevedenih i izvedenih drama najplodnijem razdoblju čehoslovačko-južnoslovenskih odnosa“ (Dorovský 1995: 129).

⁴ Praizvedba *Morane* u Zemaljskom pozorištu u Brnu održana je 29. 11. 1930. Hrvati su je slušali na radiju i nakon čehoslovačke inscenacije su je premijerno izveli i u Hrvatskoj.

Muradbegoviću bosanskohercegovačka drama se upisala u slavnu brnjansku pozorišnu epohu kratko prije fašističke okupacije. U okviru pomenutog slavenskog repertora (1918–1939) premijerno je uprizoreno trideset i sedam inscenacija čiji su dramatičari, libretisti, kompozitori i koreografi bili sa bivših jugoslovenskih prostora.

Skica kostima za operu Jakova Gotovca *Morana* (libreto Ahmed Muradbegović)

Postavljeni Muradbegovićev tekst *Na božjem putu* je premijerno izveden 11. 10. 1937. u režiji Branka Gavella⁵, koji je deset godina djelovao kao kućni režiser i nekoliko godina je bio umjetnički direktor Zemaljskog pozorišta u Brnu.⁶ Gavella je prije toga na istoj sceni postavio Krležine *Glembajeve* i *U agoniji*, Cankarevu *Sablazan u dolini Šentflorijanskoj*, Begovićevu dramu *Bez trećeg*, Vojnovićevu *Smrt majke Jugovića* i neke druge hrvatske i srpske dramske tekstove.

⁵ Branko Gavella (1885–1962), hrvatski dramski i operni redatelj, pozorišni kritičar i teoretičar, teatrolog, esejist, prevodilac, član Zemaljskog pozorišta u Brnu 1931–1940. Hrvatska enciklopedija (mrežno izdanje) navodi brojem dramski i operni režiserski Gavellin opus koji sadrži 279 izvedbi. Sumnjamo u tačnost ovog broja jer ne postoji niti jedan tekst koji obrađuje repertoar i umjetnički rad Branka Gavella u Čehoslovačkoj. Tokom II. Svjetskog rata napušta Čehoslovačku kojoj se ponovo vraća nakon kraja okupacije, mada ne režira više u Brnu već u Bratislavi i Ostravi. (Grupa autora 1994: 330) (Hrvatska enciklopedija 2021).

⁶ U brnjanskoj izvedbi su igrali: Jaroslav Lokša (Omer-beg Idrizbegović), Jarmila Urbánková (njegova žena Arifa), Vlasta Fabianová (kćerka Lejla), Kamil Blahovec (Lafet), Oldřich Lukeš (Ismet), Jarmila Lázníčková (Zuhra), Marie Secová (Mina), Karel Höger (Čamil-beg Kusturica), Helena Krtičková (Esma), Božena Žáková (Najla), Karel Hospodský (Hasan).

Češki prevod *Boží cestou* Rajmunda Habřine⁷ nije sačuvan. Habřina se više specijalizirao na slovenačku književnost, mada je dobro znao i srpski odnosno hrvatski. Branko Gavella je znao češki, poznavao je život Bošnjaka i rad svog prijatelja Muradbegovića i bez sumnje glumački tim je imao veliku dramaturšku podršku i čvrstu režisersku ruku. U Brno je doveo kolegu scenografa Ljubu Babića⁸, saradivali su još u Zagrebu i diljem Jugoslavije. Gavella je trebao potpunu koncentraciju, borjao se nerazumijevanja drame od strane čeških kolega, trebao je nekog pouzdanog i mjerodavnog saradnika u timu i znao je da će Babić više ponuditi i prilagoditi scenografiju režiji nego bilo koji drugi češki kolega. Štaviše, Babić je do scenografije *Na božjem putu* imao nekoliko uspješnih pozorišnih projekata u Čehoslovačkoj⁹, saradivao je na spomenutoj operi *Morana* Jakova Gotovca u saradnji sa režiserom Otakarom Zítkem u Brnu (premijera 29. 11. 1930.).

Brnjanska teatrologinja Jiřína Telcová-Jurenková (Jirdžina) piše da je Muradbegovićev tekst ponudio „drukčiji pogled na podneblje slavenskog juga“ (1958: 125) jer nisu bili naviknuti na priče iz daleke historije, iako se u Brnu izvodila Ogrizovićova *Hasanaginica*. Telcová-Jurenková piše da Muradbegović za mjesto radnje bira Bosnu koja je češkoj publici ipak u to vrijeme bila egzotična.¹⁰ Repertoarskom politikom u Brnu su htjeli da ponude neobičnu temu za koju su računali da je možda konzervativna publika moravske prijestolnice neće prihvatiti, ali sama borba Omer-bega za očuvanje patrijarhalno utemeljene porodice, gdje je najvišim i

⁷ Rajmund Habřina (Habdžina, 1907–1960), umjetničko ime prevoditelja Rajmunda Hatnog (Chatrný), češkog pjesnika, novinara i prevoditelja sa slovenačkog, srpskog i hrvatskog jezika. Sudjelovao je u anifašističkom pokretu, zbog čega mu je 17. januara 1942. ratni sud u Brnu izrekao presudu i predao ga Gestapu, koji ga isporučuje u koncentracijski logor Mauthausen-Gusen, gdje ostaje do kraja rata. Specijalizirao se na radio žanrovima, dramama i dramatzacijama stranih romana. Prevodio je slovenačku dramu i prozu, obavještavao češku štampu o slovenskom i općenito jugoslavenskom književnom životu, pisao kritike i objavljivao rasprave o češkoj književnosti u jugoslavenskim časopisima. Koristio je šifre R. H., rh, r. H.

⁸ Ljubomir Tito Stjepan Babić (1890–1974), poznatiji kao Ljubo ili Ljuba, bio je hrvatski slikar, historičar umjetnosti, likovni pedagog, ilustrator i scenograf. Zajedno s Brankom Gavellom reformira hrvatsku pozorišnu umjetnost. (Gavella je neko vrijeme studirao u Beču, a Babić u Minhenu.) Kao autor scenskih ostvarenja prekida sa šablonama jeftinog iluzionizma, unoseći u scenu elemente plastike i konstrukcije, ali zadržavajući uvijek prvotno slikarsko djelovanje, prilagođeno bitnosti pojedinog djela. Njegov scenografski rad sadržava preko 200 pozorišnih realizacija.

⁹ Pretežno je radio scenografije za insceniranu južnoslavensku dramatiku i opere. U praškom Narodnom pozorištu je saradivao sa režiserom Emilom Nádvořníkom na Begovićevo *Božjem čovjeku* (premijera 24. 11. 1925.) kao i dan poslije praške brnjanskoj premijeri iste drame u saradnji sa režiserom Jaroslavom Auerswaldom (25. 11. 1925.).

¹⁰ Brnjanski čitaoci su mogli steći više informacija i neki opći pregled o Bosni i Hercegovini koju je neumorno u Čehoslovačkoj predstavljao dramatičar i dramaturg glavne brnjanske scene Jiří Mahen (Jirdži, 1882–1939). *Hercegovinu* je nazivao svojom domovinom. Napisao je i zanimljiv poetski intoniran putopis Hercegovina (1924). Više u Zahirović (2017: 298-302)

neprikosnovenim autoritetom otac kao čuvar zaštitnik stožer njene stabilnosti, bila im je, kako navode inscenatori i kritika, zanimljiva. Uprava pozorišta je upozorila Gavellu da brnjanska publika nije navikla na ovakve „nerazumljive“ komade. Nasreću, pokazalo se da predstava „ne samo da je ispunila svoj zadatak, nego je bila dobro prihvaćena“ (Telcová-Jurenková 1958: 125).

I sam Gavella je u češkoj štampi priznao da se boji za prihvaćenost ovoga komada, mada po njegovoj procjeni adekvatniji savremeni tekst za scensko proučavanje u tom periodu nije postojao. „Premda sam na različite načine pomagao i usmjeravao svog mladog prijatelja a bivšeg studenta Muradbegovića, na finaliziranju definitivne verzije njegova teksta, dugo sam se bavio mišlju da li se taj materijal može uopće predložiti za postavku van granica naše zemlje“ (1937: 84). Gavella nije smatrao da se radi o manje vrijednom tekstu od tekstova drugih jugoslavenskih autora, koji su već bili predstavljeni češkoj publici. Naprotiv, naglašavao je da su ovaj i ostali Muradbegovićevi tekstovi kvalitetniji od nekih u Čehoslovačkoj već izvođenih jugoslovenskih komada. Režiser se bojao dramatičnih scena iz intimnog *muamedanskog* života Bosne, koje bi češkoj publici eventualno bile neshvatljive, štaviše primitivne, i to je htio da izbjegne. Izjavio je da „svijet bosanskih muslimana nije samo stran zapadnim gledaocima nego i Hrvatima“ (ibidem). Omer-Beg, protagonist, ne bori se za stari poredak koliko misli na mentalnu čistotu života. Za njega dunjaluk ne znači ništa drugo do pripremanje za ahiretski život, što tvori snažan kontrast između „ovoga“ i „onoga“ svijeta. Uprkos odlučnosti, njegov je argument donekle lirski, poetično formulisan, iako uzrokuje najoštrije mentalne šokove.

Muradbegović je po povratku u Zagreb nakon brnjanske premijere napisao tadašnjem direktoru Zemaljskog teatra Václavu Jirikovskom (1891–1842) pismo, u kome se zahvaljuje za srdačno prihvatanje tekstova autora „slavenske braće“. Muradbegović moli direktora da se zahvali svim izvođačima drame jer je interpretacijom svog teksta bio jako zadovoljan:

„Njihova harmonična, duboka, do najsitnijih detalja razrađena, glumačka interpretacija teksta, uspjela je otkriti unutrašnje monologe likova, koji nisu nakon prvog čitanja pristupačni i razumljivi za svakog; zato je predstava, zahvaljujući prije svega interpretatorima, vrela primljena kako od strane brnjanske publike, tako i kritike.“ (1937: 112)

Muradbegović je jedini reprezentovao bosanskohercegovačko dramsko stvaralaštvo u Čehoslovačkoj između dva rata. Ubrzo nakon igranja drame *Na božjem putu* većina čehoslovačkih pozorišta su bila zatvorena od strane njemačkih okupacionih vlasti. Igralo se malo, pod cenzurom ili na njemačkom jeziku. Mnogi

umjetnici odlaze u egzil ili bivaju odvedeni u logore. Čehoslovačku napušta i Branko Gavella. Brnjanski direktor Václav Jiřikovský je zarobljen i otpremljen u Auschwitz.

BOSANSKOHERCEGOVAČKA DRAMA U KOMUNISTIČKOJ ČEHOSLOVAČKOJ (1948–1989)

Socijalistički period Čehoslovačke nije se mnogo razlikovao od predratnog po pitanju zastupljenosti bosanskohercegovačke drame na češkoj sceni. Češka pozorišna databaza navodi samo jedan inscenirani tekst. Paradoksalno, radi se o drami bez ijedne riječi: *Tetovirano pozorište* Mladena Materića¹¹. Čehoslovačka premijera je održana 14. januara 1988. godine u režiji Zdeneka Potoužila u tadašnjem Državnom pozorištu Zdeňka Nejedlog u gradu Ústí nad Labem (današnje pozorište Činoherní studio Ústí nad Labem). Naziv na češkom je bio izveden iz konteksta predstave: *Zoologický druh: Králíček plyšový* (Zoološka vrsta: Plišani kunić). Jan Votruba u svojoj recenziji piše o zanimljivom dramskom predlošku, koji namjerno nema niti jednu repliku. Kvalitet prije svega leži u njegovoj poetičnosti koja manipulira sa okrutnošću i nježnošću čovjeka kao društvenog bića jer „čovjek čovjeku ne škodi iz zooloških razloga nego socijalnih“. U češkoj izvedbi, za razliku od neverbalne sarajevske, uveden je i glas; predstavu završava recitacijom zaslužni umjetnik-glumac Rudolf Hrušínský. „Njegovo majstorsko kazivanje stihova ulivalo je nadu da se jedinka životinjske vrste može promijeniti i postati potpuni čovjek“ (Votruba 1988: 5). Drama se odigravala između zidova stana, od kuhinje do dnevnog boravka, ali provizorne „providne“ kulise zidova govorile su i više od mučne tišine, glavnog izražajnog sredstva ukućana. Zdenek Potužil, režiser zanimljivih improvizacija i neverbalnog teatra, u to vrijeme je vodio Studio Rubín u Pragu i redovno je saradivao sa teatrom u Ústima. Votruba piše da je sa Materićevim „tekstom“ uradio dobar posao. Muzičari Jiří Benda i Miki Jelínek su komponirali na osnovu mnogo muzičkih motiva, od čehoslovačkog pop-rocka do klasične muzike: M. David, J. Dosa, P. Hapka, L. Lučenič, W. A. Mozart, S. Prokofjev, B. Smetana, K. Svoboda, J. Šimon i drugi. Podjela uloga: On (Josef Carda), Ona (Jana Špaňurová), Ono (Martin Franěk, dječja uloga), Ono (Ondřej

¹¹ *Tetovirano pozorište* je premijerno izvedeno na Otvorenoj sceni Obala, gdje je početkom 80-ih Materić radio kao umjetnički rukovodilac Scene, ali i kao predavač scenskog pokreta na Akademiji scenskih umjetnosti. Kulturna predstava je imala velikog uspjeha na tadašnjoj jugoslovenskoj pozorišnoj sceni, a donijela je i nekoliko nagrada sa evropskih gostovanja. U predstavi su igrali Haris Burina, Jelena Čović/Milijana Zirojević, Maja Mijatović, Mirko Vlahović, Željko Ninčić, Miralem Musabegović. Materić danas živi i radi kao direktor pozorišta Théâtre Tattoo u Toulouse u Francuskoj. Povremeno režira u Bosni i Hercegovini.

Škarvada, dječja uloga), Oni (Plišani kunić: Jelena Juklová), Onaj (Gospodin K.: Marek Tomažič).

BOSANSKOHERCEGOVAČKA DRAMA U ČEŠKOJ NAKON BARŠUNASTE REVOLUCIJE (1989)

U svom magistarskom radu Markéta Zelená cijelo jedno poglavlje posvetila je novoj bosanskohercegovačkoj drami u Češkoj Republici. On konstatuje da ta drama nije zastupljena na češkoj sceni i da su dramski autori iz Bosne i Hercegovine još uvijek velika nepoznanica. Češka pozorišna dramaturgija, posebno praška, poznata je po svojoj zapadnoj orijentaciji, gdje se uprizoruje skoro svaki važniji njemački dramatičar, a u više pozorišta se mogu u jednoj sezoni pratiti insceancije istog teksta. Engleska i skandinavska drama također prednjače. Tematika najzastupljenijih dramskih tekstova često rješava tri politička pitanja: istrebljenje Jevreja, masovna iseljavanja čeških Nijemaca iz sudetskog dijela Češke i drame o „komunističkim svinjama“. Nova bosanskohercegovačka drama se na češkoj sceni najčešće pojavljivala u formi scenskog ili javnog čitanja, gdje se kompletno predstavlja tekst bez skraćivanja, publika se upoznaje sa životom autora i njegovim djelom, vode se diskusije, a neki prevodi su i publikovani. U jednom danu su bile premijere i ujedno posljednje izvedbe (dernijere). Insceniranje tekstova se nije svodilo na interpretaciju i puko čitanje; radilo o scenskoj skici, gdje je mizascen bio izrežiran, a interpretacija teksta se odnosila na konkretni prostor jer su se skoro svi tekstovi izvodili u site-specific prostoru, rijetko na klasičnoj pozorišnoj sceni.

Scensko čitanje Pozorišnog udruženja K4 (2002)

Među prvim scenskim čitanjima autora sa bosanskohercegovačkog područja bio je tekst *Kažeš anđeo* Miljenka Jergovića, djelo koje je pripovjedač i esejista, pozorištarac „protiv svoje volje“, u podnaslovu nazvao „neočekivano – drama“. Riječ je o dijaloškim slikama bez dramskih situacija u klasičnom smislu.¹² Preciznih podataka o projektu nemamo jer ne postoje pisani dokumenti, ali po sjećanju režiserke insceniranog čitanja Ksenije Krčar¹³ možemo rekonstruisati okvirnu sliku izvođenja.

¹² Prije književnog izdanja Jergović je, po riječima Ksenije Krčar, napisao prvih deset scena po narudžbi Hrvatskog narodnog kazališta u Varaždinu, gdje je praiizvedbu režirala Hana Veček u sezoni 2000/2001. Književno izdanje sadrži trideset i dvije, kako ih autor naziva, priče.

¹³ Izlične e-mail korespondencije Krčar-Zahirović, februar 2021.

Premijera je upriličena 2002. godine u studiju Pozorišta na Vinogradima za vrijeme umjetničkog šefovanja Jiří Menzela (Jirdži, 1938-2020), sa kojim je Krčar dogovarala produkcijsku stranu projekta. U to vrijeme je Krčar studirala režiju na Pozorišnoj akademiji u Pragu (DAMU), a u okviru Teatarskog udruženja K4¹⁴ planiran je projekat javnog čitanja. Jergovića su izabrali nakon konzultacija sa kolegama iz odjeljenja za kulturu Hrvatske ambasade u Pragu, sa kojim je Krčar saradivala i koje je već ranije organizovalo manje neformalno scensko čitanje Jergovićeovog *Sarajevskog Marlboro*. Izbor priča za ovo scensko čitanje preveo je Karel Jirásek. Režiserka smatra da se kod *Kažeš anđeo* ne radi o drami u klasičnom smislu, tekst i „nema dramskih situacija, doista su to više razgovori. Ali vrlo su topli, duhoviti, i lako se s likovima poistovjetiti. Zato ih valjda Jergović zove pričama. Zato smo to i napravili u formi scenskog čitanja“¹⁵. Rediteljica Krčar nastavlja da glumci nisu sjedjeli na sceni, već su dolazili kao likovi, zauzimali svoje pozicije i sa tekstem u ruci su u poluigranoj glumačkoj atmosferi dalje interpretirali priče. Glumci nisu bili sve vrijeme na sceni, već su dolazili i odlazili kad bi zaokružili svoju priču. Jergovićev tekst u režijskoj postavi Ksenije Krčar, uz dramaturšku pomoć Martine Kinske, interpretiralo je nekoliko vrhunskih čeških glumaca (Eva Salzmanová, Eliška Vavříková, David Švehlík...) i studenti DAMU.

Ciklus scenskih čitanja: Pet balkanskih stubova (2004)

Nakon Jergovića nastupa „almirovska“ faza, gdje su se inscenatori nekoliko puta vraćali tekstovima Almira Bašovića (1971) i Almira Imširevića (1971). „Njihove drame povezuje teška tematika bosanskog rata devedesetih godina dvadesetog stoljeća. Iako je svaki autor u svojoj drami razrađuje subjektivnim objektivom, ono što ih ujedinjuje je težnja da se kroz dramske tekstove nose sa stigmatizacijama koje je rat nanio društvu i njima samima“ (Zelena 2017: 89-90).

Najplodnije rezultate donijeli su festivali scenskih čitanja, koji su osim sistematskog pristupa južnoslavenskoj drami, uključili u realizaciju nekoliko pozorišta, tako da je veliki broj umjetnika ozbiljno pristupio predavljanju dramske baštine „braće sa Juga“. Prvi ciklus trodnevnih javnih čitanja pod nazivom „Pet balkanskih stubova“ (12-14. 2. 2004) održan je pod supervizijom dramatika i režisera Miroslava Bambuška.

¹⁴ Pozorišnu družinu K4 su osnovale režiserka Ksenija Krčar i scenografkinja Kristina Křížová 2000. godine u Pragu. Poslije im se pridružila glumica Eliška Vavříková. Krčar se nakon apsolviranja režije na DAMU (2002) vratila u Hrvatsku, gdje trenutno radi kao kućni režiser Hrvatskog narodnog kazališta u Varaždinu.

¹⁵ ibid.

Ciklus je bio sastavni dio pretposljednog projekta dvogodišnje balkanske sezone, koju je organizirao Multiprostor Louny u saradnji sa nekoliko čeških pozorišta koja se bave savremenom dramom. Bambušek je naveo da je festival protivnikom zapadne dramske linije, koja dominira češkom scenom (2004). Od dvadesetak tekstova južnoslavenske drame izabrano je pet „najsazetijih“, ali je preovladavala makedonska drama jer je kućnom prevoditeljicom festivala bila Oldřiška Čtvrtníčková, koja pretežno prevodi sa makedonskog. Pripreme su trajale godinu dana i osim tri makedonska teksta svoje mjesto su dobile jedna bosanskohercegovačka i jedna srpska drama.¹⁶ Od bosanskohercegovačkih autora predstavljen je Almir Imširević sa dramom *Kad bi ovo bila predstava...* (*Kdyby tohle bylo divadlo...*¹⁷), čija praiizvedba je bila u Sarajevu 1998. godine u Pozorištu mladih. Prevod Oldřiške Čtvrtníčkové je donio na scenu režiserski duo SKUTR, Lukáš Trpišovský i Marin Kukučka sa glumcima praškog Divadla Na zábradlí¹⁸. Iako naslov Imširevićevog teksta u Češkoj podsjeća na koserije Karela Čapeka iz dvadesetih godina prošlog stoljeća, koje satirički govore o procesu rađanja predstave, Imširevića drama se žanrom i strukturom razlikuje od Čapekove proze, ali ono što ih spaja je princip koji koriste – teatar u teatru.

Ciklus scenskih čitanja: Kuhanje supe (2010)

U okviru *Vaření polívky* (Kuhanje supe)¹⁹, ciklusa scenskih čitanja savremenih dramskih autora studenata Janačkove akademije u Brnu i eksperimentalnog pozorišta Husa

¹⁶ 12. 2. 2004. Pozorište Ponec, Prag: Dejan Dukovski: *Mamu mu jebem tko je prvi počeo!*, režija Ján Šimko, izvođači Multiprostor i M.U.T.; Milena Marković: *Paviljoni*, režija David Czesany, izvođači Činoherní studio Ústí nad Labem

13. 2. 2004. Narodno pozorište, Kolowrat, Prag: Jugoslav Petrovski: *Porculanska vaza*, režija Ivan Rajmont, izvođači Narodno pozorište Prag

14. 2. 2004. Pozorište Na zábradlí, Prag: Mladen Srbinovski: *Makedonski Faust* (prevod Alaxandr Kolevski, sve ostale tekstove je prevela Oldřiška Čtvrtníčková), režija Thomas Zielinski, izvođači Západočeské divadlo v Chebu; Almir Imširević: *Kad bi ovo bila predstava*, režija SKUTR (Lukáš Trpišovský i Martin Kukučka), izvođač Pozorište Na zábradlí

¹⁷ Drama je publikovana nekoliko godina poslije prvog javnog čitanja u Češkoj. Almir Imširević: *Kdyby tohle bylo divadlo*, In *Čtyři jihoslovanská dramata* (2008), Albert, Boskovice. Česi pišu izvorno sva inostrana imena, ali „é“ nemaju, pa su prezimena naših autora na –ič.

¹⁸ Pozorište Na zábradlí je dugi niz godina prednjačilo u pantomimskim i eksperimentalnim predstavama. Slovi i za pozorište Václava Havela, gdje su se tajno čitali njegovi tekstovi za vrijeme komunističkog režima.

¹⁹ *Vaření polívky* (vadženi polivki), ciklus scenskih čitanja, koji je započet u Brnu još 2005. godine od strane eksperimentalnog pozorišta Husa na provázku (Guska na uzici) i izdavačke kuće Větrné mlýny (Vjetreni mlinovi). Nekoliko godina poslije se projektu pridružuju i studenti Janačkove akademije muzičkih umjetnosti (JAMU) u Brnu, gdje su najintenzivnije izvodili svoja javna čitanja, posebno u sezoni 2009/10. Savremeni dramski tekstovi su predstavljani jednom ili dvaput mjesečno. I režiserka Miletić Oručević je u to vrijeme na doktorskom programu na JAMU. Poslije svakog čitanja / scenskih skica su se vodile diskusije i konzumirala se supa.

na provázku, 24. marta 2010. godine u režiji Tanje Miletić Oručević uprizorena je praizvedba dramskog djela *Priviđenja iz srebrnog vijeka* Almira Bašovića. Prevod *Obrazy ze stříbrného století*, po kojem je Miletić Oručević izrežirala scensku skicu, uradio je prevodilački duet Jana Cindlerová i Hasan Zahirović.²⁰ „*Priviđenja iz srebrnog vijeka* doživljam inicijativno – to je kapija Balkana. [...] prva bosanska drama [...] koja prikazuje strahote, ali bez obzira na njih sadrži izvrsne dramske situacije / dramatična je. Dugo smo radili na tekstu, proživljavali smo sretne i radne momente, donijelo mi je to mnogo historijskih saznanja...“ (Honsová 2012: 8)

Dramaturgiju je potpisao Josef Kovalčuk (1948–2018), tadašnji profesor JAMU i dramaturg pozorišta Husa na provázku. U ovom projektu je samo izvršio podjelu uloga tj. odabrao je glumce, dok se Miletić još prije proba posvetila dramaturškim pripremama i upoznavanju glumaca sa historijskom pozadinom bosanskohercegovačkog rata iz devedesetih godina prošlog stoljeća. Praizvedbu *Priviđenja* su izveli glumci spomenutog teatra. Nije se radilo o klasičnom sjedenju i interpretiranju teksta. Miletić je češkoj publici suptilno približila začudan svijet glavne junakinje Fatime (Kateřina Mančalová), koja uzaludno, ali uporno, traži svoje nestale. U svemu joj pomaže komšinica Sena (Lucie Schneiderová). Vješto su bile uprizorene tragikomične scene, posebno kod „kancelarijskih“ i „vojničkih“ likova holandskih pripadnika jedinica UN (Vladimír Hauser, Radúz Mácha, Tomáš David) gdje Miletić sa opreznom, ali preciznom dozom humora uspijeva da stvori „ventil-pauze“, kada je publika mogla da odahne, zamisli se i apsolvira zahtjevnije prizore. Nisu bile zaobiđene ni neke konkretne ili simbolične rekvizite koje su direktno podsjećale na tragediju likova – Fatima se pojavljivala sa civarama i fotografijom ubijenog muža i sinova, Pisac (Robert Mikluš) ne samo da je fizički podsjećao na autora drame (Miletić Oručević mu je kostimski pripisala „pulover i naočale da liči na Bašu“²¹), nego se i referiralo na evidentni autoironijski otklon koji je autor utkao u dramu. Nakon izvedbe slijedila je diskusija na kojoj su osim rediteljice i glumačkog ansambla prisustvovali i prevodioci drame. Dvije godina nakon izvedbe u Brnu Cindlerová se prisjećá toka diskusije:

²⁰ Jana Cindlerová (1979) i Hasan Zahirović (1975) su još kao studenti magistarskog studija teatrologije na Masarikovom univerzitetu u Brnu 2007/2008. godine počeli da prevode ovu dramu. Nakon toga slijedili su zajednički prevodi drama i drugih bosanskohercegovačkih dramskih autora Ž. Milenića, A. Bukve, hrvatske autorice N. Mitrović, srpskog autora D. Kovačevića. Prevod *Priviđenja* je i publikovan: BAŠOVIĆ, Almir: *Obrazy ze stříbrného století* (Priviđenja iz srebrnog vijeka). In Disk 38 (decembar 2011), 179-191.

Dva prizora iz drame (*Duhovi i Prikaze*) i razgovor sa dramatičarem Bašovićem su objavljeni su u književnom tjedniku Tvar 2014. (god. XXV, br. 13, 12–13.).

²¹ Iz lične e-mail korenspondencije Miletić Oručević – Zahirović, februar 2021.

„Dok sam radila na tekstu, prolazila sam kroz isti emotivni proces kao i pozorišna publika u Brnu, gdje se izvodilo javno čitanje teksta. Neke podkontekste replika je većina shvatila na diskusiji: Zar se sve ovo zaista dogodilo tokom naših života, nedaleko od ovdašnjih avlijskih ograda? Ne, to je nemoguće! Živimo potpuno u nekom drugom vremenu! [...] Iz *Priviđenja* bismo mogli izvući lekciju tokom souočavanja sa vlastitom prošlošću: nikada ne živimo u nekom drugom vremenu, nego uvijek nastavljam u tom istom“ (Honsova 2012: 8).

Scenskoj interpretaciji *Priviđenja iz srebrenog vijeka* vratili su se 2020. godine, u kraćoj formi, i bosanskohercegovački umjetnici koji žive i rade u Češkoj. Ambasada Bosne i Hercegovine u Pragu, na čelu sa ambasadoricom Martinom Mlinarević, održala je 09. jula 2020. godine²² komemoraciju u sjećanje na genocid u Srebrenici u praškom historijskom kinu Lucerna. U okviru umjetničkog programa izveden je dramsko-muzički performans po adaptiranoj verziji teksta Almira Bašovića u režiji Hasana Zahirovića. Odlomci iz Bašovićeve drame igrani su na engleskom jeziku zbog međunarodne publike i diplomacije.²³ Bosanskohercegovački umjetnici su se u ovoj adaptaciji pojavili prvi puta zajedno na sceni: Ilda Mayami, rođena Bisić (Fatima), Sára Lutovská Mesihović (Sena), Zlatko Teskeredžić Teskere (Major Frank), Hasan Zahirović (Pisac). Prizore je svojim zanimljivim vokalom scenski povezivala Aida Mujačić, tuzlanska muzikologinja, koja je pokazala ne samo svoju naobrazbu iz oblasti etno muzike, nego je i nesvakidašnjom emotivnom interpretacijom uspjela stvoriti unikatnu atmosferu.

Priviđenja iz srebrenog vijeka, Prag, 2020.

²² Nije se mogao naći slobodan prostor/sala za komemoraciju i izvedbu na dan genocida u Srebrenici 11. jula.

²³ „Uz veliki broj zvanica iz javnog i političkog života, komemoraciji je prisustvovao iznimno velik broj stranih ambasadora akreditovanih u Češkoj Republici, a posebno dirljiv trenutak je bio govor ambasadora Holandije koji je izrazio želju da kaže nekoliko riječi.“; <https://radiosarajevo.ba/vijesti/bosna-i-hercegovina/u-ceskoj-odr-zana-komemoracija-u-znak-sjecanja-na-genocid-u-srebrenici/382907>. Pristupljeno 15. 2. 2021. godine.

Igralo se na praznoj sceni, koristile su se stepenice u gledalištu, glumci su imali na sebi osnovne crne kostime koji su bili jednolični i nisu se odnosili na likove. Izbjegavale su se velike dramske situacije, interpretiralo se više narativno, epski, demonstrativno u slikama, koristeći *en face* preformansku formu.

Iako su *Priviđenja* na neki način našla svoj put u Češkoj, javno su se čitala, publikovala, analizirala na nastavi – posebno na Šleskom univerzitetu u Opavi u okviru pozorišnih vorkšopova, u pozorišnim krugovima se o njima govori... ipak ih tek čeka pravo vrijeme da budu inscenirana na nekoj od vodećih čeških scena.

Festival scenskih čitanja: festival YOUGO! (2011)

Alternativni teatar Feste iz Brna je organizovao *YUOGO!*, festival scenskog čitanja/skica tekstova savremenih autora iz zemalja bivše Jugoslavije. Umjetnički šef teatra Jiří Honzík je u svoj umjetnički tim pozvao nekoliko studenata i studentica Masarikovog univerziteta, koji su pomogli ne samo u prevodu nekih tekstova, nego su i osmišljavali program, pomagali produkciji teatra, preuzimali ulogu lektora radionica.²⁴ Festival je trajao sedam mjeseci, od aprila do decembra 2011. Svakog mjeseca se predstavila zemlja, autor, tekst i neki program vezan za tu zemlju. Uz svaki tekst odabran je adekvatan site-specific prostor i tim inscenatora iz jednog od pozorišta. Nije se radilo o pukom čitanju tekstova, već se inscenirala drama u kojoj su glumci mogli da koriste i tekstove u rukama. Od bosanskohercegovačkih autora su bile predstavljene drame *Mousefuckers* Almira Imširevića i *Re: Pinocchio* Almira Bašovića.²⁵ Festival je otvoren u starom nefunkcionalnom brnjanskom zatvoru Kaznice iz 18. stoljeća²⁶ scenskom skicom *Mousefuckers* Almira Imširevića u režiji Davida Pizingera.²⁷ U svojoj analizi i Martin Macháček, koji je pratio sve produkcije festivala, zapaža da je Kaznice „svojim neugodnim izgledom ostavljala dojam klaustrofobičnog tunela – Pizinger je gotovo svaki prizor smjestio u različiti dio

²⁴ Organizacijski tim – Dramaturgija: Hasan Zahirović. Produkcija: Bára Doležalová, Klára Mišunová, Hana Svobodová. PR: Šárka Syslová, Veronika Bröcknerová. Za svako scensko čitanje je odabrano jedno pozorište koje je imalo svoj poseban tim (režisera, glumce, tehničko osoblje). <http://www.divadlofeste.cz/dalsi-akce/yougo/>. Pristupljeno 15. 2. 2021.

²⁵ Ostali uvedeni tekstovi: *The bed is too short, or just Fragments*, Nina Mitrović (Hrvatska); *Smeće na mjesecu*, Rok Gre (Slovenija); *Hajdemo skakati po tim oblacima*, Elvis Bošnjak (Hrvatska); *Everyman*, Goran Stefanovski (Makedonija); *Profesionalac*, Dušan Kovačević (Srbija).

²⁶ Mladi brnjanski pozorištarci su htjeli od njega napraviti kulturni centar, ali ova historijski značajna zgrada je pod zaštitom grada, pa su i probe i izvođenja bili pod strogom kontrolom.

²⁷ Zatvor je jedno vrijeme služio kao sirotište, u II. svjetskom ratu ga je koristio Gestapo, dok su komunisti tamo zatvarali političke osuđenike. Posljednjih dvadeset godina je prostor zatvoren, zgrada je oronula i povremeno se otvara tokom kulturnih aktivnosti. Smješten je u romskoj ili izmještenoj četvrti, ne toliko popularnoj u Brnu.

kompleksa i radio je na kontrastu prostranog sa skućenim prostorom prilikom razigravanja party-scena u stanu. [...] U uskim hodnicima publika se stiskala kao u tunelima, a nekoliko pacova [glumci] se im motalo oko nogu“ (Macháček 2012: 171). Režiser Pizinger naglašava funkcionalnost prostora koji „kao da je ispisao svoju začudnu historijsku atmosferu, koja se tamo osjeća“ (Hodulík 2011).

Mousefuckers, Brno, 2011.

Prvi problem sa kojim se režiser Pizinger sreo bila je tematika predstave. Bosansku stvarnost i posljednja dešavanja na ovim prostorima malo je poznavao, ali temeljito je pristupio projektu i prostudirao realije. U razgovoru za web verziju književnog časopisa "Rozrazil" naznačio je nekoliko kvaliteta Imširevićevog teksta:

„Najzanimljivije u samom tekstu je njegova poetična pozadina. Ima poseban background. [...] U suštini se kroz cijeli tekst provlači izbjeglička politika. Osjećaj teškoće izgnanstva je primjetno zastupljen.[...] Također jedna temeljna osobina teksta je izvorni jezik – duhovit i posjeduje neobičnu dozu vulgarnosti.[...] Rečenice su ravne i kratke, sažete. [...] Dakle, tekst je u nečemu trivijalan, jer je neornamentalan, ali istovremeno nevjerovatno učinkovit“ (Hodulík 2011).

Dramu su za potrebe festivala preveli Barbora Doležalová i Hasan Zahirović. Prevod teksta nije mogao u potpunosti da prenese jezičku igru jer se razlike između ijekavice i ekavice nisu mogle adekvatno prevesti niti adaptirati, pa se koristila prevodilačka deskriptivna metoda, što režisera nije uslovalo jer je želio da radi sa „sirovim materijalom“. Napravljene su dvije verzije prevoda: jedna književna, a druga scenska, gdje su psovke ostavljene izvorno (češki jezik je u odnosu na bosanski oskudan kada su psovke u pitanju).

Predstava je počinjala u uskom dugom hodniku, gdje umjesto realnog Enkijevo (Hasan Zahirović) telefonskog govora režiser Pizinger smješta njegova sjećanja u svijet podsvjesnog i bolesno imaginarnog. I sve je u Enkijevoj glavi, kompletan svijet,

pa i njegova supruga i njihovi gosti. S obzirom da je brnjanski zatvor prilično dug i širok, publika nije sjedila nego se kretala za glumcima, koji su svaku scenu igrali u drugom prostoru. S jedne strane insceniran je prostrani stan u Ženevi, vidjela se široka kuhinja, sobe, atrij, balkon, hodnici, dok je s druge strane taj stari i neobnovljeni brnjanski zatvor ukazivao na ratom razrušeno Sarajevo. Posljednja soba ili prolaz bio je čuveni Sarajevski tunel, gdje je Enki ponovo doveden u svoj svijet, ogoljen i kruto bezizlazan. Scenografiju i kostime su radile Katka Miholová i Veronika Watzková, koje su ujedno igrale i „miševe“ i ostala čudesna stvorenja što su se šunjala u nepreglednom prostoru napuštenog starog zatvora, a svjetla, osim scenskog, nije bilo. Ostali dio glumačke ekipe su sačinjavali: Václav Hanzl (Gile), Tereza Lexová (Tamara), Hana Mrázková (Ajša), Vít Pištěcký (Gazda), Alfred Texel (ostali).

U svojoj recenziji Žaneta Skálová govori o tome kako nam Imširević u drami *Mousefuckers* nudi vlastitu varijaciju na teme drame E. Olbija: „... jedino što u ovom slučaju tematski dodaje je kraj o raspadanju partnerstava, otkrivanje pravog lica karaktera sa kojim je spojena i doza agresivnosti koja se odnosi na otuđenost od svoje zemlje, fizičko ili posredno iskustvo rata i njegovih posljedica“ (Skálová 2011).

Treće upriličeno scensko čitanje festivala *YOUGO!* predstavilo je 7. juna 2011. još jednu bosanskohercegovačku dramu, *RE: Pinocchio* u prisustvu samog autora Almira Bašovića.²⁸ Tekst u prevodu Zuzane Perútkove i Hasana Zahirovića²⁹ režirao je Michal Zetel, tadašnji direktor Buranteatra u Brnu, sa glumcima iz tog pozorišta, a za adekvatni site-specific prostor su uzeli ravni krov multikulturnog centra Stadion u Kounicovoj ulici u Brnu. Svako iz publike se morao potpisati da se na svoju vlastitu odgovornost penje na krov čije ivice su bile „ograđene“ trakom „pazi mine“.³⁰ Zelená navodi da se radilo „o parafrazi na svjetski poznatu priču Carla Collodija o drvenom dječaku-lutki [...] Iako njegov junak nije od drveta susreće se u svom životu sa mnogim problemima“ (Zelena 2017: 92). Bašović sam u naslovu označava svoju dramu pričom koja je već viđena, koja se ponavlja (RE:). Od drveta ne postaje čovjek, ali meso se zamjenjuje drvetom. Nakon gubitka nekih dijelova tijela u ratu, čovjek ih nadograđuje drvetom. Priča je smještena u 21. stoljeće u današnjoj Bosni, gdje se

„dječak (Vašek Hanzl) suočava sa ratom, koji nije iskusio, ali je traumom i posljedicama okružen

²⁸ Praizvedba teksta paradoksalno nije bila u Bosni i Hercegovini nego u Makedoniji na albanskom jeziku u Pozorištu CTC u Skoplju 2006. godine pod režijskim vodstvom Tanje Miletić Oručević.

²⁹ Almir Bašović: *RE: Pinocchio*, Disk, 2012/41., Praha, s. 174–182.

³⁰ Bašović je to prokomentirao da je jedini autor na svijetu koji ima imena gledaoca, koji su vidjeli izvedbu njegove drame.

svakim danom, kao na primjer, amputirana noga njegova oca (Vojtěch Blahuta). Dječak dopušta mašti da ga nosi, zamišlja bajkoviti svijet igračaka i lutaka, u koji ga prima cvrčak (Jiří Krupica). U tom svijetu nema boli i niko ne umire. [...] Često priziva dobru Vilu modre kose, pomagačicu, koju u stvarnom životu smatra majkom (Kamila Zetelová)“ (Skálová 2011).

RE: *Pinocchio*, Brno, 2011.

U svojoj reportaži Skálová nastavlja da su u drami svijet snova i bajke u jednakim razmjerima sa okrutnim ratnim i postratnim realnim svijetom. „Glavom u oblacima u svojoj fantaziji, nogama čvrsto usidren u teškoj stvarnosti“ (Skálová 2011). Martin Macháček u svojoj studiji *„Sedam pucnjeva u Sarajevu“* (2012) tvrdi da je autor uprkos ozbiljnoj temi uspio razigrati dijaloge i obojiti ih ironijom. Potcrtava zanimljiv eho pucnjave koja se sa krova, gdje se insceniralo, razlijevala Brnom i podsjećala na pucnjavu koja se čula po praznim srušenim i izgorjelim ratnim kućama. Scensko čitanje se završilo poznatom pjesmom *„Sarajevo“*, češkog kantautora Jaromira Nohavice.³¹

U pratećem programu festivala Bašović je brnjanskim studentima održao predavanje na temu *„Rat i drama, konflikt i tenzija“* na maloj sceni Kabineta za pozorišne studije na Masarikovom fakultetu. Na predavanju se govorilo o savremenoj bosanskohercegovačkoj drami i o utjecaju rata iz devedesetih godina prošlog stoljeća na dramsko pisanje. Macháček piše da je predavanje svojom strukturom bilo na stepenu „master class“ autorskog pisanja – opisao je kako je tokom rada na drami moguće

³¹ *I sad gori vatra moja djevo/ Ali vrijeme je za san/ Tamo za brdom je Sarajevo/ Sutra ćemo imat svadben dan.* (prevod Mato Pejić) ;http://www.nohavica.cz/cz/tvorba/preklady/chorv/t_chorv_pejic.htm#Sarajevo. Pristupljeno februar 2021.

imati svoj umjetnički pogled na rat zahvaljujući vlastitom posrednom i neposrednom iskustvu.

„Tokom prezentacije interpretirao je jednu uznemirujuću ideju koja iz temelja mijenja trenutnu percepciju tragedije. Suprotno tvrdnji da danas više nije moguće inscenirati tragediju, izjavio je da svako društvo ponaosob još uvijek čeka na svoju tragediju.“ (Macháček 2012: 172)

Inscenacijski tim Re: *Pinocchia* i autor drame Almir Bašović, Brno, 2011.

Osim predavanja Bašović je gostovao na Češkom radiju u Brnu, a nakon večernje izvedbe *RE: Pinocchia* otvorena je debata sa autorom, gdje je zajedno sa prevoditeljem Zahirovićem pročitao i odlomak iz drame na bosanskom jeziku.

ADAPTACIJE TEKSTOVA BOSANSKOHERCEGOVAČKIH AUTORA NA ČEŠKOJ SCENI

Udruženje "Luka" u Češkoj je 20. maja 2011. godine na sceni kina Světozor u Pragu priredilo književno-muzički performans *Naš brat Aleksa* prilikom promocije dvojezičnog izdanja izabrane poezije Alekse Šantića *Mi znamo sudbu*. Scenarij u dvojezičnoj verziji Hasana Zahirovića, koji je ujedno preveo bosanski original teksta, režirao je Boban Dedejić. Češku verziju teksta prevela je Gabriela Filippi. Koreografiju potpisuje Ivana Dukić, a u programu učestvuje i nekoliko bosanskohercegovačkih muzičara iz Češke.

S pomenutim režiserom Davidom Pizingerom, zaljubljenikom u Bosnu i Hercegovinu, rađena su još dva zanimljiva pozorišna projekta. U okviru Deepcampa, međunarodnog rezidencijskog kampa, koji je održan od 14. do 24. avgusta 2012. u arealu bivše rudničke jame Důl Hlubina u Ostravi, publika je mogla da vidi i performans *Mým plemenitým* (Mojim plemenitim), koji se pripremao osam dana u istom prostoru gdje su izvođači bili smješteni. Kao predložak za performans su poslužili zapisi sa stećaka koje su na češki jezik preveli Senka Kreso i David Pizinger. „Iako se ne radi o insceniranju izvornog dramskog teksta bh. autora, spominjemo ovaj projekat da pokažemo da kod naših pozorišnih radnika interes za bosanskohercegovačku sredinu postoji“ (Zelená 2017: 91). Performans počinje u ogromnom prostoru starih kupaonica, činom simboličnog muslimanskog čišćenja – gusula, nakon čega su izvođači bili spremni za ritual. Praznim halama, sa diskretnim češkim akcentom, odjekuje ilahija na bosanskom – *Tesnimsko vrelo kada zahuči...*

„Predstava od samog početka privlači pažnju svojom mističnom atmosferom. Pod tuševima ogromnih mlazeva vode se blista pod koji čiste tri ženske figure. Iznad njih, na monumentalnim prozorima, stoji isti broj muškaraca s crvenim svijećama u rukama. Dalje tokom performansa se nižu slike pročišćenja (ili možda olakšanja) uz izgovaranje religioznih ili duhovnih odlomaka.“ (Černický 2012)

Presudan trenutak za Černickog je bila simbolična poveznica očišćene zemlje na koju glumci legnu i počnu da izgovaraju „Ase leži...“ Zahvaljujući zanimljivom svjetlosnom dizajnu predstave, performer i publika su *plovili bezvremenskim podzemnim svjetovima*, nastavlja Černický, tamo gdje su smještene duše i čekaju na oslobođenje (Berzah). Mističnu atmosferu zajedno sa ceremonijalnim ritualima pomogli su pod vodstvom Pizingera i dramaturga Zahirovića ostvariti studenti i diplomirani glumci iz Bosne i Hercegovine, Finske i Češke.³²

Pizinger je uspio da realizira još jedan autorski projekat – *Bilo* (naziv se nije prevodio), u praškom pozorištu Alfred ve dvoře.³³ Opet pod utjecajem bosanskohercegovačkih političkih i književnih događanja, režiser svoj scenarij o sudbonosnom preplitanju nekoliko životnih priča mladih iz BiH razrađuje zajedno sa inscenatorima performansa tokom proba. U formi dokumentarnog teatra Pizinger se bavio pitanjima

³² Ostali saradnici – scenografija: Kateřina Miholová, Kateřina Michálková; svjetlo: Jonáš Garaj; tehnika: Vítězslav Čaněk; produkcija: Petr Cibulka; performer i: Vít Mašťalíf, Samuel Neduha, Jiří Novák, Reetta Puska, Gabriela Pyšná, Norbert Žid.

³³ Inscenatorski tim – režija: David Pizinger; dramaturgija: Hasan Zahirović; igraju: Josef Rabara, Hasan Zahirović, David Steigerwald, Darie Demirović; muzika: Pták (Pavel Ptáček); pokret: Zuzana Sýkorová; produkcija: Alfred ve dvoře i Sanja Šarić Demirović; scénografija i kostimi: Kateřina Miholová.

o porijeklu zla, uslovima života u ratu i posljedicama koje nose oni koji su ga preživjeli. Projekat *Bilo* je pripadao rezidencijskom programu teatra Alfred ve dvoře, gdje je predstava praižvedena 16. maja 2013., a drugi dan je održana posljednja izvedba.

Na inscenaciju bosanskohercegovačkog dramskog komada u cijelosti češka je publika morala da čeka od 1988. do 2016. godine. Praško amatersko pozorište Vedro je u sezoni 2015/16. odigralo tragikomediju Almira Imširevića *Mousefuckers*, za koju je brnjanska publika znala još sa festivala *YOUGO!*. Premijera je održana 29. februara 2016. u prostorijama Pozorišta Gong u Pragu, u režiji Miroslava Pokornog, koji je u tom pozorištu vodio dramski studio i unutar kojeg je izvršio podjelu uloga za ovaj projekat. Velika dramaturška podrška Pokornom bio je češki glumac porijeklom iz Zenice Zlatko Teskeredžić (Gile). Radilo se o mladoj i nadarenoj glumačkoj ekipi, čije nedostatke su pokrile filmske projekcije i video mapping Tomáša Hoffmanna Polenskog, koji se potrudio da audiovizualni dio predstave podrži tekstualni predložak (prizori bombardovanja Sarajeva). Nakon sedmog igranja predstava je skinuta sa repertoara jer su dvoje glumaca bili primljeni na glumu na DAMU (Zuzana Černá – Ajša, Jakub Vaverka – Enki) i nisu mogli više da igraju.³⁴ Niki Katsianikoy (Tamara) je bila također u podjeli, dok lik Gazde u interpretaciji pozorišta Vedro je zamijenjen glasom iz etera.

Mousefuckers, Prag, 2016.

Nekoliko projekata je vezano za ime češkog glumca rođenog u Zenici Zlatka Teskeredžića (umjetničko ime Zlatko Teskere), koji se pretežno bavi filmskom glumom na češkom i engleskom jeziku. Kad je u pitanju pozorište radio je spomenute

³⁴ Sve reprize su odigrane u 2016: 29. 3; 19. 4; 30. 5; 15. 6; 27. 9. Darnijera *Mousefuckersa* je održana na festivalu Divadlení tříška 12. marta 2017.

Imširevićeve *Mousefuckerse* i autorski projekat stand-up komedije *Kde identita má?*. U autorskom tekstu, praižvedenom na češkom jeziku 25. septembra 2019. godine u Studiju Alta u Pragu, satirično predstavlja svoj izbjeglički put od BiH preko Hrvatske do Češke. Humoristično opisuje školske dogodovštine i pokušava smjestiti svoje vlastite tradicionalne vjerske i kulturne navike na neku marginu kako bi bio prihvaćen u novoj češkoj sredini. Zanimljiva, štaviše groteskna etida, Teskeredžićev stand-up prvijenac je pokušaj da se Čehu objasni bosanski ćeif i razne vrste ispijanja kafe. Uz svoje stand-up nastupe Teskeredžić je često osmišljavao i cjelovečernje balkanske programe, gdje su nastupali sa svojim životnim pričama i drugi „Jugoslaveni“ koji žive u Češkoj. Dramaturgiju i režiju potpisuje Barbora Johansson³⁵, koja je radila i promo video *L'Étrangerza* drugi dio Teskeredžićeve stand-up komedije. S autorskim pozorištem Zlatka Teskere se i zatvara scensko predstavljanje bosanskohercegovačkih drama i adaptacija na češkoj sceni u pandemijskoj 2020/2021. sezoni, ali njihov život se nastavlja novim prevodima.

LITERATURA I IZVORI

1. Bambušek, Miroslav (2004), „5 balkánských pilířů – cyklus scénických čtení“, online recenzija, *ProCulture*, 11. 2. 2004.
2. Bundálek, Karel (1967), *Kapitoly z brněnské dramaturgie*, Státní pedagogické nakladatelství, Brno
3. Černický, Viktor (2012), „Ty poutníče / který moje utrpení znáš“, online recenzija, Dozvuky multimediálního Deepcampu, *Divadlení noviny*, 22. septembar 2012.
4. Gavela, Branko (1937), *Divadelní list*, god. XIII, br. 1, 21. avgusta 1937, Zemské divadlo Brno, 84.
5. Muradbegović, Ahmed (1937), *Divadelní list*, god. XIII, br. 5, 23. oktobra 1937, Zemské divadlo Brno, 112.
6. Dorovský, Ivan (1995), *Dramatické umění jižních Slovanů, 1. část (1918–1941)*, Masarykova univerzita – Filozofická fakulta, Brno
7. Grupa autora (1974), „Almanach II – Soupis repertoáru českého divadla v Brně 1884–1974“, *Státní divadlo v Brně 1974*, Brno
8. Grupa autora (1994), „Postavy brněnského jeviště III. 1884–1994“, *Národní divadlo v Brně, 1990-1994*.

³⁵ Kostime je dizajnirala Eva Růžičková.

9. Hodulík, Ervin (2011), "YOUGO – rozhovor s Davidem Pizingrem", *Rozrazil Online.cz*, 18. 5. 2011.
10. Honsová, Petra (2012), "Jana Cindlerová a Hasan Zahirović, překladatelé", *Činoherní čtení*, Činoherní klub Prag, 7-8.
11. Hrvatska enciklopedija (2021), mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=21428>; pristupljeno 11. 2. 2021.
12. Macháček, Martin (2012), "Sedm kulí v Sarajevu", *Theatralia*, br. 15, 169-173.
13. Skálová, Žaneta (2011), "YOUGO – Dozvuky Sarajeva v brněnské káznici", *RozrazilOnline.cz*, 18. 5. 2011.
14. Telcová-Jurenková, Jiřina (1958), "Jihoslovanská dramatika v Brně v letech 1918–1938", *Časopis Moravského musea – Acta Musei Moraviae*, god. XLIII, 113-130.
15. Votruba, Jan (1988), "Zoologický druh", *Průboj: krajský týdeník KSČ Ústeckého kraje*, god. XL, br. 20, 26. 1. 1988, 5.
16. Zahirović, Hasan (2012), "Jugoslávští dramatikové na brněnském jevišti", *Disk – časopis pro studium scénické tvorby*, br. 42, 121-138.
17. Zahirović, Hasan (2008), *Jugoslávští dramatikové v inscenacích Národního brněnského divadla, 1918–1941*, Magistarski rad, Katedra pozorišnih studija Filozofskog fakulteta Masarikovog univerziteta u Brnu
18. Zahirović, Hasan (2017), "Jiří Mahen – Sarajevo / Kako je nastao putopis *Hercegovina* češkog autora Jirži Mahena (1882–1939)", *Život*, god. LXIV, br. 5-6, 298-302.
19. Zelená, Markéta (2017), *Jihoslovanské drama na českých scénách od roku 1990 do současnosti*, Magistarski rad, Filozofski fakultet Masarikovog fakulteta, Brno

BOSNIAN DRAMA ON THE CZECH SCENE

Summary:

The Bosnian-Herzegovinian drama was occasionally performed on the Czechoslovak and Czech stages. The plots were not systematically translated, nor cultural-artistic contacts were planned, especially when it came to the twentieth century. With the arrival of students in the Czech Republic in the last two decades, systematic translation began, various stage readings were organized and Bosnian-Herzegovinian literature, including drama, began to be published. In the history of Czech theater, Ahmed Muradbegović was the first Bosnian dramatic who was tagged in Czechoslovakia, while the audience could also read contemporary playwrights, which were either published (Bašović, Imširević) or represented by theater agencies (Bukvić, Karahasan, Milenić, Šljivar). Text adaptations of Bosnian authors, dramalets, performances, and various stage events are presented and held in the Czech Republic thanks to the Bosnian community in Prague.

Keywords: Bosnian-Herzegovinian drama; Czech Republic; stage reading; site-specific; performance; theatrical adaptation; Ahmed Muradbegović; Almir Bašović; Almir Imširević

Adresa autora

Author's address

Hasan Zahirović

Šleski univerzitet u Opavi, Češka Republika

hasanzahirovicart@gmail.com

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.3.117

UDK 82-2:371.3

Primljeno: 03. 06. 2021.

Pregledni rad
Review paper

Edina Murtić

DRAMSKI TEKST U NASTAVI KNJIŽEVNOSTI

U ovom tekstu analiziramo zastupljenost dramskog teksta u nastavi književnosti na temelju dosadašnjih iskustava iz nastavnih planova i programa, kao i trenutno prisustvo dramskih tekstova u Nastavnom planu i programu za Kanton Sarajevo. U znanosti i metodici književnog odgoja je davno uočen i dugo prisutan problem nedovoljnog učešća dramskog žanra u nastavi književnosti. Cilj nam je pokazati kako dramski tekstovi mogu i trebaju biti više prisutni u nastavi kroz značajniju međupredmetnu korelaciju. Pri tome se naglašava važnost scenskog odgoja, koji se prvenstveno stiže u nastavi književnosti i jezika, ali može naći mjesto i u nastavi ostalih predmeta.

Ključne riječi: drama; dramski tekst; igra; nastava; književnost

Drama i dramski tekst imaju posebnu važnost sa stanovišta književnog, stilsko-jezičkog i općeg kulturnog odgoja i obrazovanja. Uprkos tome dramski tekst je kontinuirano na marginama u našim nastavnim planovima i programima, ali ne samo u Bosni i Hercegovini, nego je to zajedničko naslijeđe iz bivših obrazovnih sistema na južnoslavenskim prostorima, koje se proteže do danas.¹ A možda bismo djelimičan odgovor na pitanje zašto je to bilo i ostalo tako mogli pronaći u zapažanju Josipa Lešića o odnosu vladajuće ideologije prema umjetnosti, posebno prema dramskoj

¹ U dosadašnjim nastavnim programima drama je u odnosu prema ostalim književnim rodovima zauzimala skromno mjesto. To potvrđuju programske odrednice koje iskazuju sadržaj nastave dramske književnosti, broj djela koja se interpretiraju i broj nastavnih sati koji se namjenjuju dramskoj književnosti. (Rosandić 2005: 501-502)

književnosti u cjelokupnom društveno-historijskom kontekstu nakon Drugog svjetskog rata.

„U komediji Derviša Sušića *Baja i drugovi*, Komesar upozorava Pisca: „Pazi, svako umjetničko djelo je ili revolucija ili kontrarevolucija!“ Ovakav otvoreni utilitaristički i dogmatski odnos prema umjetnosti najpotpunije je došao do izražaja upravo u odnosu prema dramskoj književnosti i pozorištu, jer su odmah nakon oslobođenja zemlje, u vrijeme revolucionarnog socijalističkog preobražaja društva, pohodi u teatar dobili karakter mitinga, pozorišta (pa samim time i dramska književnost) postaju vatreni i beskompromisni propagatori novih ideoloških tendencija sa zadatkom da odgajaju narod (...).“ (Lešić 1991:5)

O procesu čitanja i metodičkog tumačenja dramskog teksta napisano je nekoliko značajnijih studija. Ali je još uvijek ostalo nejasno, kako je dramski tekst u nastavi „zaglavljen“ na margini. Za to postoje djelomično istraženi uzroci o kojima je već pisano i u metodičkoj literaturi o nastavi književnosti (Diklić 1989; Kermek-Sredanović 1985; Rosandić 2005), kao i u jezičko-stilističkim studijama o dramskom tekstu (Katnić-Bakaršić 2003; Šehović 2012). U narednim poglavljima ćemo iznova aktuelizirati temu² koja povezuje prirodu drame i dramskog teksta sa njihovom zastupljenošću u nastavi književnosti, pa i nastavi bosanskog, hrvatskog, srpskog jezika i književnosti.

1. ZAŠTO DRAMA I DRAMSKI TEKST?

Dramski tekst naspram ostalih književnih tekstova odlikuje izrazito dualna priroda. Upravo ova činjenica osnova je za decenijsko uvriježeno mišljenje o “kompleksnosti” tekstova dramskog žanra, “zahtjevnosti” i “složenosti” za analizu, interpretaciju ili scensku izvedbu u okviru nastavnog procesa.³ Već samim izgledom dramski tekst se razlikuje od drugih tekstova, jer su uz njega naznačena lica koja uz to što govore tekst i čine/rade ono što je naznačeno u didaskalijama/uputama za scensku izvedbu. Autor u samom nastanku teksta podrazumijeva čitatelja, a u teatrološkom smislu isti tekst

² Pošto je u protekloj deceniji došlo do određene revizije NPP-a u Kantonu Sarajevo, koji smo uzeli kao uzorak istraživanja za ovaj rad, zanimalo nas je u kakvom je odnosu sada zastupljenost dramskih tekstova naspram poezije i pripovjedne proze. Izmjene se odnose na predmet ili dokument Nastavni plan i program za Bosanski jezik i književnost / Hrvatski jezik i književnost / Srpski jezik i književnost od VI do IX razreda osnovne škole (juli 2018), kao i na Nastavni plan i program za gimnazije Bosanski, hrvatski, srpski jezik i književnost (avgust, 2016). Naziv predmeta u oba slučaja navodimo kao što stoji u naslovima preuzetih dokumenata sa zvanične stranice Ministarstva za obrazovanje, nauku i mlade Kantona Sarajevo. (<http://www.mon.ks.gov.ba>), pristupljeno 21. januar 2021.

³ O zanemarivanju drame, kao i mogućnostima interpretacije dramskog teksta u nastavi vidjeti Murtić (2010).

se upućuje, komunicira sa gledateljima. Iako su brojni primjeri prelaska iz književnog narativa u neku drugu formu npr. film, samo dramski tekst autor piše podrazumijevajući da se paralelno, jednakovrijedno obraća različitim recipijentima i različitim načinima percepcije⁴.

Na tragu Lotmanove (1976: 282) zamisli o tome kako se neki pojam može objasniti tek kada se ukaže na njegovo porijeklo, Almir Bašović ukazuje na višestruki dualizam u porijeku dramskog subjekta, pa tako i drame i pozorišta:

„Porijeklo dramskog subjekta neodvojivo je od kulta iz kojeg nastaju drama i pozorište, kulta u čijem središtu stoji Dioniz – “bog s maskom”. Dramski subjekt kao da je određen raznim vidovima ambivalentnosti tog boga, a svi primjeri te ambivalentnosti jedva da bi se mogli nabrojati.“ (2015: 14)

Ovo podsjećanje na porijeklo obavezuje da spomenemo temeljena određenja drame, koja je još Aristotel definirao u svojoj *Poetici*, kao odgovor na njemu neprihvatljivo Platonovo idealitičko poistovjećivanje umjetnosti sa *podražavanjem* već postojećeg. Svijet ideja i predmetni–realni svijet prema Platonu⁵ prethode onome što nastaje u procesu umjetničke transformacije. Ali nasuprot Platonu, Aristotel upravo u ljudskoj prirodi pronalazi uzroke zašto je ono ljudima blisko, kao prirodno svojstvo ljudskog karaktera. Prema Aristotelovom mišljenju ljudi upravo preko podražavanja stiču prve spoznaje o svijetu. Umjetnost, uopće, pa i dramska umjetnost, pruža mnogo više mogućnosti za spoznaju i samospoznaju, što je ključno u procesu obrazovanja i odgoja. Tako Aristotel u svom viđenju daje poseban značaj „pjesničkoj umjetosti“. Do danas je neprevaziđeno Aristotelovo tumačenje po kojem se razlikuju historičar i pjesnik. U slobodnoj interpretaciji „pjesnika“ možemo u kontekstu naše teme i savremenog književnoteorijskog diskursa izjednačiti sa piscem dramskog teksta.

„Istoričar i pjesnik ne razlikuju se po tome što prvi piše u prozi a drugi u stihovima – jer bi se i dela Herodotova mogla dati u stihovima, kao i u prozi – nego se razlikuju po tome što jedan govori o onome što se istinski dogodilo, a drugi o onome što se moglo dogoditi. Zato i važi

⁴ Važno je naglasiti da se u našim nastavnim planovima i programima, kako ćemo kasnije i vidjeti, upravo izostavlja ono što se naziva doživljaj, odnosno percepcija, koju možemo povezati sa Flemingovim isticanjem važnosti ciljeva koje je postavilo Umjetničko Vijeće Velike Britanije, a u vezi je sa doživljajem i odgovaranjem učenika na pročitani tekst ili dramu koju su učenici priredili ili gledali učešće njihovih kolega u izvedbi (Fleming 2003: 76).

⁵ Mada i sam vješt pisac, prvenstveno u formi dijaloga koji imaju i elemente dramskog, filozof Platon je u njegovoj idealnoj državi, opisanoj u istoimenom čuvenom djelu, odbacio umjetnost kao manje važnu, gotovo nepotrebnu. To se odnosilo i na pjesničku umjetnost i sve što se u tom smislu ubrajalo u pjesništvo u koje je, prema toj klasifikaciji, spadao i dramski tekst.

pesništvo kao više filozofska i dostojanstvenija stvar negoli istorija, jer pesništvo više prikazuje ono što je opšte, a istorija ono što je pojedinačno. Opšte je kad kažemo da lice s ovakvim osobinama ima da govori ili dela ovako ili onako po verovatnosti ili po nužnosti; a na to pesništvo i obraća pažnju kad licima nadeva imena. Pojedino je kad kažemo šta je Alkibijad uradio ili doživeo.“ (Aristotel 1451 b 1-2)

Aristotel dalje daje definiciju tragedije u kojoj naglašava dragocjen efekat koji tragedija, dok se izvodi ili čita, ostvaruje na publiku/čitatelje. Izvođenje tragedije možemo dovesti u vezu sa drevnim grčkim ritualima, kojima se također izazivanjem osjećaja „sažaljenja i straha“ doživljavala kolektivna katarza (pročišćenje). Mnogo vremena poslije Aristotela Johan Huizinga, promatrajući različite kulture od njihovih prapočetaka, uočava važnost igre u životu čovjeka. Prema njegovom zapažanju igra je uvijek povezana sa nekom vrstom nadmetanja, natjecanja, suprotstavljanja između onih koji učestvuju u igri. Za Huizingu igra je, kao način održanja zajednice, prisutna od obrednih svetkovina do današnjih nadmetanja u sudskim procesima, vjerskim obredima i brojnim drugim društvenim događajima. Govoreći nadalje o drami kao igri Huizinga navodi da, gubeći vezu sa svetkovinama, ep i lirika su izgubili vezu sa igrom, jer one se više ne izvode pred publikom, već se sada čitaju.

Svoju vezu s igrom ep gubi čim se ne izvodi u društvu koje svetkuje, čim je, naime, određen za čitanje. Pa i liriku, kad je ona već jednom raskinula vezu s glazbom, jedva da još možemo shvatiti kao funkciju igre. Čvrsto povezana s igrom ostala je jedino drama, jer joj je svojstvo: biti radnjom ostalo nepromijenjeno. Taj prisni savez odražava i jezik, ponajprije latinski i jezici koji se napajaju na zdencu Latija. Drama se naziva igrom, ona se odigrava. (Huizinga 1970: 192)

Kada je riječ o tragediji, kao podvrsti drame u Aristotelovoj definiciji⁶, pored podražavanja se posebno naglašava dejstvo *katarze*. Katarzični doživljaj gledatelja, pa i izvođača nekog dramskog teksta, poznato je, čini važan dio cjelokupnog procesa u komunikaciji sa dramskim tekstom i njegovom scenskom izvedbom. Olakšanje koje doživi gledatelj promatrajući u nekoj drami situacije iz života drugih ljudi, može se uzeti i kao princip na kojem se gradi jedan metodički pristup u nastavi, u kojoj dramski tekst treba imati važno mjesto. Pojam katarze i njenog učinka na

⁶ S obzirom na izuzetan značaj i uticaj Aristotelove teorije *O pjesničkoj umjetnosti*, teorijska određenja bitnih književnih pojmova koja u teoriji književnosti i danas vrijede, posebno kada govorimo o dramskom tekstu, ovdje navodimo Aristotelovu definiciju tragedije. *Tragedija je, dakle, podražavanje ozbiljne i završene radnje koja ima određenu veličinu, govorom koji je otmen i poseban za svaku vrstu u pojedinim delovima, licima koja delaju a ne pripovedaju; a izazivanjem sažaljenja i straha vrši pročišćavanje takvih afekata.* (Aristotel VI 1449 b 27)

gledatelja/čitatelja trebao bi biti nešto što ne smijemo prenebreći kada planiramo savremenu nastavu, jer nam je danas potrebna u životu i odgojno-obrazovnom procesu, jednako kao što je bila važna u Aristotelovo vrijeme. Bez obzira na to o kakvom se dramskom tekstu radi klasičnom ili savremenom, u procesu čitanja/gle-danja učenici imaju priliku suočiti se sa brojnim situacijama iz života, koje bi mogle poboljšati razvoj empatije, proces spoznaje ljudskih odnosa i složenosti života i svijeta. Iskustvo proživljenog „šta se nekom dogodilo, i šta se sve čovjeku može dogoditi“ jako je korisno u spoznajnom procesu sazrijevanja adolescenata. Nadalje, ovim procesom se mogu ciljano ostvariti postavljeni ishodi nastave jezika i književnosti, o čemu će biti detaljnije pojašnjeno u narednim poglavljima.

2. RAZLIČITI METODIČKI PRISTUPI DRAMSKOM TEKSTU

Peter Slade⁷ je posmatrajući kreativnu dječiju igru zapazio sposobnost djece da se na ovaj način ispoljavaju i potvrđuju vlastitu osobnost. Centralno mjesto u njegovoj teoriji ima pojam “dramske igre”. Upravo ovo stajalište je, prema mnogim kasnijim tumačima njegove ideje, ključno za razumijevanje razvoja i razlikovanja uloge “drame” i “dramske igre” u obrazovanju. U ovom procesu dramska igra podupire integralni spoznajni proces i razvoj učenika, u kojem oni učestvuju kroz dodijeljene uloge. Pored njega, Dorothy Heathcote je također zaslužna za širu primjenu “drame kao metode” u nastavi prvenstveno, ali i u cjelokupnom procesu učenja i poučavanja. Njena tehnika “nastavnik u ulozi”⁸ zasnovana je na podjeli uloga u procesu učenja. Baveći se dramom teorijski, kao profesorica drame, i empirijski primjenjujući je u radu sa učenicima pokazala je njenu učinkovitost. Učenici su postizali vještine govorenja, slušanja, vođenja konverzacije, što ih je pripremalo za realne društvene situacije za cijeli život. U podjeli uloga Dorothy Heathcote je tražila stvaranje situacije “napetosti”, čije razrješenje, smatrala je, postiže trajan rezultat kod učenika.

⁷ Peter Slade (1912-2004) je bio pionir na području teatra za djecu, dugogodišnji profesor i savjetnik za područje drame za djecu. Zagovornik je dramske igre (dramatic playing) kao forme koja, prema njegovom ubjedenju, pomaže razvoj djece. Za njega drama je esencijalna na svim obrazovnim nivoima. Otkada je objavljena knjiga *Child Drama* (1954) do danas ne prestaje zanimanje za Sladeove ideje. On je u ovoj knjizi pozvao nastavnike da preispitaju svoje poimanje predstave, drame i pozorišta. Smatrao je da djeca imaju pravo na vlastitu ulogu u razumijevanju smisla pozorišta i drame. Uz to, Slade je ranih četrdesetih godina XX vijeka bio urednik radijske emisije za djecu na BBC, pokretač pozorišta za djecu u Birminghamu, nacionalni savjetnik za dramu, jedan od inicijatora uvođenja “dramaterapije” u radu sa djecom koja su imala različite poteškoće.

⁸ Metoda “nastavnik u ulozi” (teacher in role) danas je široko rasprostranjena u različitim oblastima učenja i sticanja znanja. Jedna od njih je npr. Process Drama. Prema ovoj metodi učenje se ne pretvara u teatar, već u proces u kojem se postiže interakcija stvaranjem napetosti, a zatim se rješava problem koji je postavljen u procesu učenja.

Ovo je bio poticaj za uvođenje drame kao “forme” u metodičkim pristupima nastavi različitih predmeta, ali i nastavi književnosti. Oko 1960. godine najžešće polemike vođene su o statusu drame, te pitanju kako pristupiti izučavanju drame, jer je kod nekih autora prevladavalo mišljenje da dramu treba izučavati kao zaseban predmet u školi.

Pored ovog pristupa drami koji je i zaživio, imamo onaj u kojem se dramski tekst aktuelizira kroz izvođenje dramskih predstava, koje onda ispitne komisije na završnim ispitima posebno vrednuju upravo za *izvođenje predstave*, gdje je dramski tekst samo dio cjelokupnog procesa koji je uključen u ocjenjivanje (Fleming 2003: 31). Od 1980-tih, pod uticajem filozofskih i psiholoških perspektiva, više se razmišljalo o približavanju učeničkim potrebama u procesu učenja i spoznajama da postoje različiti stilovi sticanja znanja u kojima se drama pokazala kao snažno metodološko/metodičko sredstvo. Pri tome se misli na kvalitetan rad na “improviziranoj predstavi” u obrazovnom procesu u kojem se nastavni sadržaji različitih predmeta transformišu u tekst zasnovan na elementima drame i dramske predstave. Na našim prostorima ova metoda je našla svoju primjenu kroz problemsko-projektnu i korelacijsku nastavu. Zapažanja se obično podudaraju u tome da je osnovnoškolski uzrast pogodnije razdoblje za inovativne pristupe u učenju.

Umjetničko Vijeće Velike Britanije (2003) identificira tri ciljne vještine za dramu: izvedba, pripremanje i reagiranje (Fleming 2003: 76). Zbog duge tradicije povezanosti sa razvojem dramske vrste i pozorišta u Velikoj Britaniji, uprkos svim ranije navedenim činjenicama o “zahtjevnosti” i “složenosti”, drama se uključuje u nastavni proces različitim metodičkim pristupima. Ova vertikalna kontinuiranog prožimanju drame kroz obrazovni sistem izložena je neprestano novim preispitivanjima i zahtjevima, koji su povezani sa prilagođavanjem obrazovnog sistema za vrijeme u kojem će živjeti sadašnji učenici. Način tumačenja drame i uključenost učenika u proces dramskog odgoja podrazumijeva dugo poznati, ali i savremeni, interes za prisustvo dramskog teksta ili dramskog postupka u nastavi za edukatore širom svijeta. Zahvaljujući društvenim i kulturnim okolnostima mijenjalo se i mišljenje samih nastavnika u Velikoj Britaniji, pa dramski odgoj ne samo da je dobio svoje mjesto u nastavi, nego je i uticao na mnogo šire aspekte obrazovanja diljem svijeta. S druge strane, dugo vremena u metodičkoj literaturi južnoslovenskih prostora bio je prisutan tradicionalan pristup izučavanja dramskog teksta u nastavi. Ovakav pristup kao što znamo uvijek daje prednost čitanju dramskog teksta u odnosu na dramsku predstavu. Takav model pronalazimo u opsežnoj i za metodičku znanost značajnoj knjizi Milije Nikolića (2009), gdje on uz vrlo iscrpan terorijski pristup daje i sedamnaest primjera

proučavanja književnih djela. Za pristup dramskom tekstu odabran je samo jedan dramski tekst, komedija Branislava Nušića *Sumnjivo lice*. „Ma na kom školskom uzrastu je obrađivali, neophodno je da je učenici prethodno pročitaju i da sa svežim utiscima o njoj dođu na čas. Gledanje pozorišne predstave je poželjno, ali ne i neophodno“ (Nikolić: 552). Zanimljivo je kako autor posmatra ovo književno djelo u kontekstu nastave osnovne i srednje škole. On predlaže jedinstven pristup dramskom tekstu za učenike viših razreda osnovne škole i za srednjoškolsku nastavu. Nikolić navodi da se za učenike osnovne škole mogu izostaviti neki teži zadaci i kompleksnije teme koje oni ne bi mogli razumjeti, kao na primjer neobična sudbina komedije *Sumnjivo lice*, njena provokativnost za tadašnju monarhističku vlast, zbog čega nije postavljena na scenu punih tridestpet godina. Nastavnicima se preporučuje provjera da li su učenici pročitali tekst komedije, tzv. „probni razgovor“ na času, pa tek onda se može pristupiti obradi odabranog dramskog teksta. Ukoliko učenici nisu pročitali dramski tekst sugerira se odlaganje nastavnog sata, jer se ne bi mogli u potpunosti ostvariti ciljevi nastave. Nikolić predlaže zadatke za učenike u kojima prepoznajemo tradicionalan pristup nastavi književnosti, koji se može primijeniti i u obradi različitih prozaičkih tekstova. Od učenika se traži da sažeto ispričaju sadržaj komedije (dramsku fabulu), da uoče dijelove drame⁹ i njihovu „estetičku funkciju“, dominantne karaktere glavnih likova, kao i da uoče smiješne situacije i načine postizanja humora. Ovakav pristup nastavi književnosti dugo je bio prisutan u Bosni i Hercegovini, kako to ističe Muhidin Džanko prisjećajući se „međašne uloge“ Zdenka Lešića i njegovog zalaganja za teoretizaciju nastave književnosti, koja se „odvijala se u širim evropskim relacijama, osobito pod uticajem znamenite knjige *Književna teorija* Teryja Eagletona koja je na hrvatski jezik prevedena 1987. godine“ (Džanko 2010 :74).

Lešićeva metodička studija o nastavi teorije književnosti, kao i njegov cjelokupni udžbenički, univerzitetsko-nastavnički i književnoteorijski rad imali su međašno i prijelomno značenje za razvoj suvremene metodičke misli u Bosni i Hercegovini, jer su označili raskid sa tradicijom didaktičkog formalizma i partikularizma u nastavi književnosti koja se decenijama, čak i do dana današnjeg, često svodila na izučavanje **fabule, kompozicije, teme i ideje, likova, jezika i stila u proučavanju epskih djela, a na nabranje lirskih slika i stilskih figura u školskoj analizi lirske poezije**. (Džanko 2010: 74) (Istaknula E. M.)

⁹ Ovdje se misli na sljedeće dijelove dramskog teksta: uvod, ekspoziciju, zaplet, kulminaciju, obrt (peripetiju) i rasplet dramske radnje.

Za razliku od Nikolića, Milka Andrić je u *Metodičkim prilazima književno-umjetničkom djelu* (Andrić: 2002) među dvanaest metodičkih interpretacija uvrstila i jedan metodički pristup dramskom tekstu, Čehovljevoj drami *Ujka Vanja*. Autorica metodičku interpretaciju zasniva uglavnom na problemskom pristupu, gdje se motiv vremena uzima kao bitan činilac u kompoziciji ovog Čehovljevog dramskog teksta. Od učenika se traži rad i priprema za interpretaciju kroz iscrpno navedene istraživačke zadatke. Ovaj pristup je prema teorijsko-metodičkoj literaturi zahtjevan sam po sebi, ali predstavlja izazov za nastavnike i učenike, i prisutan je u nastavi književnosti, pa i u nastavi dramskih tekstova u Bosni i Hercegovini. Iz navedenih primjera možemo primijetiti nesrazmjer u zastupljenosti dramskih tekstova naspram drugih književnih tekstova, bez obzira na to koji je metodički pristup dramskom tekstu odabran u znanstvenometodičkim radovima. Uočena malobrojnost metodičkih interpretacija dramskih tekstova u znanstvenometodičkoj literaturi, uzročno-posljedično utiče na mjesto dramskog teksta u današnjim nastavnim planovima i programima.

3. DRAMSKI TEKST U NASTAVNOM PLANU I PROGRAMU

Nastavni program je dokument kojim se uređuje, upravlja i planira odgojno-obrazovni proces. Nastavni programi književnosti imaju svoj sadržaj, ciljeve, ali su i “svojevrsan odraz dosega književne znanosti, stupnja razvijenosti metodološke teorije i nastavne prakse kao i odgojnih ideala društvene sredine i pedagoško-psiholoških pogleda na nastavni proces; oni su dakle stručno metodičko djelo” (Benjak, Marušić 2013: 156). U posvemašnjoj rascjepkanosti obrazovanja u Bosni i Hercegovini na entitetske i kantonalne jedinice, odgovore na pitanja koja se tiču zastupljenosti drame i dramskog teksta u nastavi odlučili smo potražiti u trenutnom Nastavnom planu programu za Kanton Sarajevo.¹⁰ Zbog ograničenosti obima ovog rada bilo bi neprikladno analizirati sve kantone pojedinačno, a to i nije nužno, jer svi kantoni u Federaciji Bosne i Hercegovine imaju zajednički Okvirni nastavni plan i program, pa su varijacije neznatne. Savremena nastava se zasniva na temeljitom planu i pripremi za njegovo provođenje. O planiranju nastave književnosti studiozno je pisao Dragutin Rosandić¹¹:

¹⁰ Riječ je o revidiranom NPP-u za Kanton Sarajevo.

¹¹ Rosandić je utvrdio različite vrste programa i kriterija prema kojim se isti oblikuju. Tako se prema ovim kriterijima razlikuju:

1. programi za različite škole prema obrazovnim stupnjevima (programi za predškolski odgoj, programi za osnovnu školu, programi za različite vrste srednje škole, programi za fakultetsko obrazovanje);
2. programi koji uvažavaju pojedinačne interese učenika i specifičnost sredine (*zavičajno-regionalni kriterij*);
3. programska osnova (obavezni dio) i dopunski (izborni) dio. Obavezni dio je, kao što se može zaključiti, obavezujući za sve učenike istog razreda, za razliku od izbornog koji učenici samostalno biraju. (2005: 24-25)

„Program književnog odgoja i obrazovanja (nastave književnosti, izvannastavne i izvanškolske djelatnosti) sastavni je dio nastavnog programa iz nacionalnog jezika. Kao sastavni dio nastavnog programa iz jezika zadržava sve značajke **samostalnog nastavnog programa** jer ima svoj sadržaj, svoju svrhu (cilj), svoje zadaće i pedagoško-metodičke posebnosti“ (2005: 24).

Planiranje savremene nastave književnosti i jezika bazirano na obrazovnim ciljevima i ishodima učenja, kako stoji u nastavnom planu i programu, ima zadatak pripremiti učenike za dramatiziranje proznog teksta i pisanje proze na osnovu dramskog teksta, kao i za pisanje scenarija za pozorišne predstave u starijim razredima osnovne škole. Ovi ciljevi i ishodi su dobro postavljeni, međutim primjetan je nesrazmjern odnos u razradi NPP, na osnovu kojeg bi učenici bili dovoljno pripremljeni za postavljene zadatke. Slična ili još lošija situacija je sa prijedlogom za lektiru, gdje opet primjećujemo da je dramski tekst puno manje zastupljen naspram ostalih književnih rodova i vrsta. Za pisanje scenarija, kao i za dramatizaciju tekstova, važan preduvjet je i upoznavanje, čitanje, razumijevanje, doživljavanje, diskusija dramskih tekstova, jer je to najbolji način da učenici kroz nastavu upoznaju prirodu, zatim različite dramske podvrste i druge osobine dramskoga teksta. Ne zanemarujući sve ono što je o ulozi čitanja pisao Diklić¹², važno je učenike, kako smatra Rosandić¹³, uputiti u toku obrazovanja i u osnovne elemente scenske umjetnosti, ali i u analitičko-interpretacijski pristup dramskom tekstu i scenskoj, filmskoj izvedbi, kroz nastavni plan i program već od nižih razreda osnovne škole. Zbog toga bi, uz značajniju zastupljenost autorskih dramskih tekstova, bilo dobro da se učenici već od šestog razreda osnovne škole kroz pismene vježbe i zadatke navikavaju postepeno da samostalno pišu kratke dramske tekstove u formi dijaloga. Ovakva vrsta vježbe bi imala značaj i za razvoj dramskog odgoja, koji podrazumijeva sve elemente drame i dramskog teksta, ali i za ostvarivanje postavljenih obrazovnih ciljeva i ishoda koji traže da

¹² „U sastav metode rada na tekstu uključuju se ovi postupci: postupak čitanja teksta, postupak slušanja, postupak analize teksta, postupak citiranja, postupak bilježenja i sl. Čitanje i tumačenje teksta ne mogu se promatrati i ostvarivati kao cjeline odvojene jedna od druge; one su veoma povezane i međusobno se dopunjuju. Osim toga čitanje ima veoma važno mjesto u interpretaciji književnog lika. Ono potiče doživljaj, utječe na bolje i potpunije razumijevanje emocionalne i intelektualne komponente likova književnoga djela, aktivira psihičke procese – emocionalne, imaginativne, intelektualne. Prema tome, čitanje književnog djela posebno u suvremenoj nastavi književnosti, ne treba tražiti izvan cjelokupne percepcije književnog teksta i zadataka rada na književnom djelu“ (Diklić 2009: 110).

¹³ „Program postavlja zahtjev da se učenici uvedu „u **samostalno čitanje književnog djela i gledanje scenskih i filmskih ostvarenja**“. Samostalno čitanje odnosi se i na čitanje dramskih tekstova (igrokaza). Samostalno gledanje odnosi se na gledanje dječjih igrokaza. Takvom se programskom orijentacijom osigurava usporedno razvijanje književnog i scenskog pristupa. Program afirmira **čitatelja** dramskog teksta i **gledatelja** scenskog djela (Rosandić 2005: 503).

učenici savladaju vještinu komunikacije, sposobnost učešća u argumentiranom dijalogu itd.

3.1. *Dramski tekst u osnovnoj školi*

Osvrnemo li se na nastavne programe za osnovnu školu, primijet ćemo već dobro poznatu činjenicu: drama je kao i u prethodnim decenijama marginalizirana i zanemarena u NPP-u već na samom pragu obrazovanja, a to se uglavnom proteže i dalje.

„Književni su interesi učenika u žanrovskom smislu vrlo usko usmjereni. Drama, esej i poezija nalaze se “na rubu” učeničkih interesa, s malim nijansama s obzirom na dob. Tako stariji srednjoškolci nešto više čitaju poeziju, ali zato manje dramu negoli mlađi učenici, a zajednička im je usmjerenost prozi kao i nepoznavanje eseja.“ (Kermek-Sredanović 1985: 112)

Prema važećem NPP-u za osnovnu školu Kantona Sarajevo dramski tekst u nastavi bosanskog jezika i književnosti, hrvatskog jezika i književnosti, srpskog jezika i književnosti od VI do IX razreda je zastupljen na slijedeći način:

Tabela1.

Razred (osnovna škola) / Ukupan broj časova	Dramski tekst
VI/175	G. Vitez: <i>Plava boja snijega</i> (igrokaz)
VII/140	F. Šehović: <i>Putovanje kapetana Porporelosa</i> (odlomak)
VIII/140	M. Ogrizović: <i>Hasanaginica</i> (odlomak iz drame)
IX/140	B. Nušić: <i>Ožalošćena porodica</i> (odlomak), N. Ibrišimović: <i>Zmaj od Bosne</i> (odlomak), D. Sušić: <i>Veliki vezir</i> (odlomak).

U opisu lektire za osnovnu školu drama je kao književni rod navedena samo u osmom razredu (B. Nušić: *Sumnjivo lice*) i devetom razredu (A. P. Čehov: *Višnjik*, W. Shakespeare: *Romeo i Julija*, Molière: *Tvrđica*). Pošto godišnji prosjek broja sati nastave iz jezika i književnosti prema navedenom planu iznosi preko 140 sati, sedmično četiri ili pet nastavnih sati, zaista ima prostora da se u narednim planovima broj sati dramskog i scenskog odgoja unaprijedi. Jer upravo je uzrast osnovne škole, ukoliko je u predškolskom odgoju započela inicijacija u vezi sa dramskim odgojem, pravo vrijeme da se taj kontinuitet nastavi. Potreba i težnja za *igrom* je u ovom

periodu kod učenika još uvijek jako prisutna i važna za normalan razvoj i funcionisanje mlade ličnosti. Taj razvoj podrazumijeva i oslobađanje od napetosti prilikom javnog govora, što se sasvim prirodno usvaja kod učenika koji imaju priliku da u redovnoj nastavi učešćem u različitim aktivnostima, koje se baziraju na prirodi i strukturi drame, pripremaju, izvode i doživljaju različite vrste dramskih tekstova. Pri tome pod pojmom *igra* podrazumijevamo onaj primarni kulturalni poriv *homo ludensa* prema kojem, po shvatanju Johana Huizinge, „kultura nastaje iz igre, te (...) se kultura već u početku “igra”. Pa i one djelatnosti, koje su bile usmjerene izravno na zadovoljenje životnih potreba, npr. lov, u prastarim društvima rado poprimaju oblik igre” (1970: 67-68).

3.2. Dramski tekst u gimnaziji

Zastupljenost dramskih tekstova u gimnaziji pokazuje da se situacija sa zastupljenošću u nastavi iz osnovne škole proteže na sličan načinu u nastavku obrazovne vertikale.

Tabela 2.

Razred/ Ukupan broj časova/ Broj časova književnosti	Dramski tekst u redovnoj nastavi (lektira)	Dramski tekst u izbornoj nastavi (lektira)
I/140/85	Sofokle: <i>Antigona / Kralj Edip</i>	Nema izborne nastave
II/140/85	Molière: <i>Tvrđica</i>	Nema izborne nastave
III/105/70 III (izborna)/ 175/110	Muradbegović: <i>Pomrčina krvi</i>	Ibzen: <i>Nora</i> Muradbegović: <i>Pomračina krvi</i>
IV/90/60 IV(izborna)/150/90	Krleža: <i>Gospoda Glembajevi</i>	Krleža: <i>Gospoda Glembajevi</i> Ionesco: <i>Čelava pjevačica / Čas</i>

U prvom razredu gimnazije nastava književnosti uključuje 85 časova, od ukupno 140, pri tome je 10 časova predviđeno za ponavljanje, utvrđivanja i provjere. U obrazovnim ciljevima pronalazimo poveznice sa našom temom, prepoznavanje odlika tragedije i komedije, osnovni dramski pojmovi (sukob, tragična krivica, katarza, didaskalije, dijalog, monolog, upoznavanje sa najpoznatijim starogrčkim mitovima).¹⁴ U ishodima učenja također svih trinaest ishoda bismo mogli povezati sa nastavom u

¹⁴ Vidi <http://mon.ks.gov.ba/aktuelno/novosti/revidirani-nastavni-programi-za-gimnazije.:5> (pristupljeno 21. januar. 2021)

kojoj se pojavljuje dramski tekst, a posebno ističemo adaptiranje i dramatiziranje tekstova, pisanje sinopsisa, zatim samostalna priprema radova u „kojima do izražaja dolazi kreativnost, inovativnost, originalnost i sl.”¹⁵ Na kraju u prijedlogu za lekturu navodi se deset tekstova, od kojih je samo jedan dramski tekst, Sofokle: *Antigona / Kralj Edip*. Nastavnicima je prepušten izbor da se sa učenicima obradi jedna od dvije navedene antičke drame, a pored toga još je kao prijedlog za lekturu navedena *Hasanaginica*. Nije precizirano da li se *Hasanaginica* radi kao balada ili kao dramski tekst. U svakom slučaju ovo bi bila dobra prilika da se učenici upoznaju kako su od poznate balade, koja sama po sebi ima izuzetan značaj u bosanskohercegovačkoj i evropskoj književnosti i kulturi, u dugom kontinuitetu pisani dramski tekstovi različitih autora.

„Posebno mjesto ne samo u bosanskohercegovačkoj nego i u južnoslavenskoj dramatici pripada dramama inspiriranim bošnjačkom narodnom baladom Hasana-ginica koju su od početka stoljeća do danas obradili David Todorović, Milan Ogri-zović, Aleksa Šantić, Nikola T. Đurić, Vladislav Veselinović Tmuša, Ljubomir Simović, Alija Isaković, Nikola Topić i Tomislav Bakarić, a po ljepoti se izrazito izdvajaju Ogrizovićeve, Šantićeve i Isakovićeva. (...) Alispahićeva drama je doista novi korak sa Hasnaginicom, koja je paradigma bosanskog tajanstvenog univerzuma što je u baladesknoj formi progovorio o tragediji individue pod udarom kolektivnih normi.“ (Muzaferija, Rizvanbegović, Vujanović 2000: 14, 15)

Zastupljenost dramskih tekstova, nastavnih sati predviđenih za dramski i scenski odgoj i obrazovanje ista je i u ostalim razredima redovne i izborne nastave u gimnaziji, što se može uočiti iz navedene tabele. Ovo bi, smatramo, u narednim planovima i programima trebalo unaprijediti većim brojem nastavnih jedinica koje uključuju dramske tekstove, igrokaze, ili dramatizirane problemske situacije iz različitih nastavnih sadržaja u međupredmetnoj korealaciji. Uočeni broj nastavnih sati pruža dovoljno mogućnosti da se nastava književnosti, jezika, ali i drugih predmeta, obogati kroz dramski tekst, “dramsku igru”, povezivanje umjetnosti u nastavi itd. Ostaje mogućnost da se i u važećim nastavnim planovima i programima povežu ciljevi nastave za gimnaziju i dopuštena sloboda izbora nastavnika za naslove lektire. Tako bi učenici osim kanonskih pisaca, pročitali i neke najsavremenije književne tekstove, a za nas bi bilo bitno da se na tom popisu nađu i savremeni bosanskohercegovački dramski tekstovi, jer učenici gimnazije imaju u programu tek

¹⁵ <http://mon.ks.gov.ba/aktuelno/novosti/revidirani-nastavni-programi-za-gimnazije.:6> (pristupljeno 21. januar. 2021)

jedan takav tekst. U tradicionalnoj nastavi književnosti drama se uglavnom posmatra kao narativ, prozni/literarni tekst, a zanemaruje se njena scenska dimenzija. Od učenika se u ovako koncipiranoj nastavi očekuje da pročitaju tekst i analiziraju ga prema uobičajenoj uputi; da uoče fabulu, likove, temu i ideju književnog teksta. Zbog toga književno-scenski odgoj u našim nastavnim planovima zaslužuje posebno mjesto, što bi podrazumijevalo paralelno izučavanje dramskog i scenskog pristupa tekstu, ne zanemarujući dramski tekst u kontekstu razrade metodičkih strategija čitanja. Pošto je u nastavnom planu i programu za gimnazije navedeno da je odlazak u pozorište obavezan barem jednom u toku polugodišta, ove posjete bi svaki put trebalo dobro osmisliti. Učenici mogu dobiti upute prije odlaska u pozorište, zadatke da uoče određene pojedinosti u toku izvođenja predstave (scenografiju, kostimografiju, muziku, rediteljske intervencije...), ili zadatke za poređenje predstave sa književnim tekstom, gdje je to moguće. Napominjemo da se iz pozicije metodike književnosti uvijek preporučuje prvo čitanje teksta, pa onda gledanje predstave, ali ukoliko je u prvom planu scenska umjetnost, onda ne mora biti proveden ovaj redoslijed. Ove aktivnosti bi trebale biti sastavni dio nastavnog plana. Naredni nastavni planovi i programi trebali bi uvažiti metodički potencijal primjene dramskog teksta, primijeniti različite nastavne metode i raznovrsne tipove nastavnog sata u nastavi književnosti i jezika: grupni rad, rad u parovima, rad dramskog kluba, izbornu nastava, kao i brojne mogućnosti intermedijalnog pristupa.

4. ZAKLJUČAK

Analizirajući zastupljenost dramskog teksta u nastavi, posebno u nastavi književnosti, zapazili smo da je situacija sa dramom u nastavi složenija od očekivanog. Međutim, analiza nastavnih programa je potvrdila prethodna teorijska i empirijska stajališta o zastupljenosti dramskih tekstova u nastavi književnosti, a samim tim i jezika. I dalje dramski tekst ostaje na margini u odnosu prema ostalim književnim rodovima i vrstama. Problem je kompleksniji, jer se proteže po vertikalni obrazovnog sistema; uočavamo nedostatak dramskih tekstova bilo koje vrste; manjak bosanskohercegovačkih autora kao i tekstova iz svjetske književnosti, kanonskih, nekanonskih, mlađih ili starijih tekstova i autora. Nije iskorišten potencijal koji bi učenici mogli razviti, a koji je povezan sa postavljenim ishodima nastave. Proživljavanje emotivnih stanja: straha, sreće, sažaljenja itd. u kombinaciji sa sticanjem teorijskih znanja o drami iz nastavnog plana i programa, itekako su potrebni u postizanju postavljenih ciljeva i ishoda učenja, te sazrijevanju ličnosti učenika kroz odgojno-obrazovni

proces. Pokazali smo kako je u savremenoj nastavi uspješnih obrazovnih sistema moguće uključiti elemente dramskog teksta i dramske igre u nastavni proces. Smatramo da bi neka naredna istraživanja trebala uključiti i anketu koju mi nismo mogli provesti zbog objektivnih okolnosti.¹⁶ Uprkos tome uvjereni smo da je bar u određenoj mjeri ispunjen cilj ovoga rada – skrenuti pažnju na dugogodišnju plansku marginalizaciju dramskog teksta u nastavi književnosti, kao i na važnost ozbiljnijeg pristupa nadležnih institucija sveobuhvatnom planiranju, realizaciji i analizi nastavnog procesa na svim obrazovnim nivoima.

LITERATURA

1. Andrić, Milka (2002), *Metodički prilazi književnoumetničkom delu*, (knjiga druga), Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
2. Aristotel (1990), *O pesničkoj umetnosti*, prevod Miloš N. Đurić, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
3. Bašović, Almir (2015), *Maske dramskog subjekta*, Buybook, Sarajevo/Zagreb
4. Benjak, Mirjana, Marko Ljubešić (2013), *Od Peruška do otvorenog sustava*, Školska knjiga, Zagreb
5. Diklić, Zvonimir (2009), *Književnoznanstveni i metodički putokazi nastavi književnosti*, Školska knjiga, Zagreb
6. Diklić, Zvonimir (1989), *Lik u književnoj, scenskoj i filmskoj umjetnosti*, Školska knjiga, Zagreb
7. Džanko, Muhidin (2010), *Filipove frajle (Studije i interpretacije iz teorije i povijesti metodike nastave književnosti)*, Bosanska riječ, Tuzla
8. Fleming, Mike (2003), *Starting Drama Teaching*, Second Edition, David Fulton Publishers, New York
9. Huizinga, Johan (1970), *Homo ludens (o podrijetlu kulture u igri)*, s njemačkog preveo Ante Stamać, Matica Hrvatska, Zagreb
10. Katnić-Bakaršić, Marina (2003), *Stilistika dramskog diskursa*, Vrijeme, Zenica
11. Kermek-Sredanović, Mira (1985), *Književni interesi djece i omladine*, Školske novine, Zagreb

¹⁶ U vrijeme rada na ovom tekstu nastava za osnovne i srednje škole, zbog pandemije virusa COVID 19, nije izvođena u prostorima osnovnih i srednjih škola Kantona Sarajevo, već različitim on line metodama. Bilo bi nerealno očekivati objektivne rezultate da smo anketu trebali provesti u takvim okolnostima, zbog već ionako poremećene situacije u svim segmentima života, pa i obrazovanju. Ali bi svako naredno planiranje trebalo uvrstiti i mišljenja učenika i njihove sklonosti za čitanje i recepciju književno-umjetničkih tekstova.

12. Lešić, Josip (1991) *Dramska književnost II*, Institut za književnost, Svjetlost, Sarajevo
13. Lotman, Jurij M. (1976), *Struktura umetničkog teksta*, preveo Novica Petković, Nolit, Beograd
14. Murtić, Edina (2010), *Drama u školi*, DES, Sarajevo
15. Muzafferija, Gordana, Fahrudin Rizvanbegović, Vojislav Vujanović (2000), *Antologija bosanskohercegovačke drame XX vijeka*, Alef, Sarajevo
16. Nikolić, Milija (2009), *Metodika nastave srpskog jezika i književnosti*, 5. dopunjeno izdanje, Zavod za udžbenike, Beograd
17. Rosandić, Dragutin (2005), *Metodika književnog odgoja (temeljni metodičko-književne enciklopedije)*, Školska knjiga, Zagreb
18. Šehović, Amela (2012), *Jezik u bosanskohercegovačkim dramama*, Institut za jezik u Sarajevu, Posebna izdanja, knj. 18., Sarajevo

Internetski izvori

1. <http://mon.ks.gov.ba/aktuelno/novosti/revidirani-nastavni-programi-za-gimnazije>,
2. http://mon.ks.gov.ba/sites/mon.ks.gov.ba/files/1._bosanski_jezik_i_knjizevnost_O.

Nastavni programi

1. *Nastavni plan i program za Bosanski jezik i književnost/hrvatski jezik i književnost/srpski jezik i književnost od VI do IX razreda osnovne škole*, Ministarstvo obrazovanja Kantona Sarajevo
2. *Revidirani nastavni program za gimnazije Kantona Sarajevo*

DRAMATIC TEXT IN THE TEACHING OF LITERATURE

Summary:

In this text, we analyze the presence of dramatic texts in the teaching of literature based on the previous experiences from the Curricula, as well as the current presence of dramatic texts in the Curriculum for the Sarajevo Canton. In the science and methodology of literature education, the issue of a lack and insufficiency of the dramatic genre in literature teaching has been recognized for a long time. Our objective is to present how dramatic texts may and have to be more present in teaching through more significant inter-subject correlation. Thereby the importance of scene education is emphasized, which is primarily acquired in the literature and language teaching, but it may be applied in the teaching of other subjects as well.

Keywords: drama; dramatic text; play; teaching; literature

Adresa autorice
Authors' address

Edina Murtić
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
edina.murtic@ff.unsa.ba

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

COVID-19 AND SOCIAL CHANGES

Andraž Teršek

POLITICAL PRIORITIES OF PUBLIC ADMINISTRATION, WELFARE-
-STATE AND CONSTITUTIONAL DEMOCRACY AFTER THE 2020-2021
PANDEMIC /POLITIČKI PRIORITETI JAVNE UPRAVE, DRŽAVE
BLAGOSTANJA I USTAVNE DEMOKRATIJE NAKON
PANDEMIJE 2020-2021. 135

Olivera Pavićević, Ivana Stepanović, Ljeptosava Ilijić

RESILIENCE IN THE TIMES OF COVID-19: RETHINKING THE
NEOLIBERAL PARADIGM AND CREATING NEW STRATEGIES
FOR BATTLING THE GLOBAL CHANGE / OTPORNOST U
VREMENU COVID-19: PREISPITIVANJE NEOLIBERALNE
PARADIGME I STVARANJE NOVIH STRATEGIJA ZA BORBU
SA GLOBALNIM PROMENAMA 165

Irena Cajner Mraović, Jelena Pavičić Vukičević, Valentina Pavlović SCHWARTZ'S VALUE MODEL AS A FACTOR OF COMPLIANCE WITH EPIDEMIOLOGICAL MEASURES IN THE FIRST WAVE OF THE COVID-19 PANDEMIC IN SOUTHEAST EUROPE / SCHWARTZOV MODEL VRIJEDNOSTI KAO ČIMBENIK PRIDRŽAVANJA EPIDEMIOLOŠKIH MJERA U PRVOM VALU COVID-19 PANDEMIJE U JUGOISTOČNOJ EUROPI	183
Jelena Ilić Plauc, Ivona Šetka Čilić COVID-19 TRENDING NEOLOGISMS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA / NEOLOGIZMI IZ PERIODA COVID-19 PANDEMIJE U BOSNI I HERCEGOVINI	207

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.3.135

UDK 35.07:578.834

Priljeno: 25. 05. 2021.

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Andraž Teršek

POLITICAL PRIORITIES OF PUBLIC ADMINISTRATION, WELFARE-STATE AND CONSTITUTIONAL DEMOCRACY AFTER THE 2020-2021 PANDEMIC¹

At the time of the official Coronavirus, 2020-2021 Pandemic emergency measures and general restrictions on the freedom of movement and the other fundamental human and constitutional rights and freedoms were and still are in place. The question of what kind of world will we enter after the official end of the Pandemic was quickly raised. The problem of fear intensified. This is not only a social problem but also a legal one: people have a fundamental human right to protection against fear. The absolute short-term priorities of public administration in all EU and Council of Europe Member States will have to be focused on ensuring that fear and anxiety do not become a new epidemic. Concern for the efficiency and quality of the public health system should be strengthened and improved. Including mental health care and suicide prevention, care for the well-being of the elderly and terminally ill, people with disabilities (in general and disabled workers), care for children, especially children with special needs, and care for large, diversified, and quality palliative care. Also, a need exists for a changed and improved legal policy regarding the system of education, scientific research, and employment. Last but not least, care must be taken not to take fundamental human rights and freedoms for granted. The health crisis will result in a new economic crisis. It should not be accepted as the end of the Welfare (Social) State. It is a new opportunity to defend social and economic human rights and to create the common European Welfare State. Right now, new ideas are needed –even crazy ideas. We

¹ This article was created by partial modification, rearrangement, shortening and in some places by supplementing in particular the author's two previously published articles Teršek (2020e; 2021a). In some other places, the author uses individual parts of some of his other already published articles and places them in the overall context of this article. These articles are listed in the bibliography at the end of the article.

need a kind of utopia. And faith and hope in it, which will be the driving force of active action. The experience of the Pandemic must not prevent or take this away from us.

Keywords: social challenges after the 2020-2021 Covid-19 Pandemic; short-term priorities of the public administration; urgent changes in legal policies; problem of fear; protection of fundamental rights and freedoms; public health system; realizing utopia; the need for new and “crazy” ideas

1. INTRODUCTION

We will have to build a different normality with difficulty (Žižek 2020). Can we achieve this goal? Well, we most certainly can. Having said that, it still doesn't mean we will be able or successful in achieving it. But we absolutely *have to and must* try to achieve it.

One of the important insights of psychology is that an individual should not waste time, energy, and emotional charge on communicating to those who do not want to hear him. Or they – simply – can't. The effort should be directed to other things. One should rather discover those with whom he or she can communicate with a mutual willingness to hear and learn, to examine carefully his or her views and truthfulness, and to nod gracefully to his or her error when he or she reveals himself or herself in a sympathetic and constructive conversational analysis of issues. So, it is all about the relationships between people, about the relationship of the individual to other people. Also, to (in a psychoanalytic sense) the Other (Gilbert 2013; Goleman 2010).

Concretized habits and beliefs are not just a matter of individuals. They are also a matter of “crowds.” Those “crowds,” however, are not difficult to influence. Nor to “exploit” the psychology of the crowd in pursuit of obscene and/or wrongful, particular or group goals (Cialdini 2015; Le Bon 2016).

The attitude of an individual concerning the State (let me be allowed to use the capital S, as a matter of emphasis), towards the public administration, is different. This can be called a psychological rule, though not in the legal, literal sense of the word, but rather in the sense of guidelines, even aspirations and goals. The State and its public administration must be addressed critically, but in the best faith and with the best intentions, at all times, constantly, permanently, resolutely and persistently, even if the addressee does not seem to hear or really know or care (*unwillingness*) what has been really sad or trying to communicate – by us and/or others.

This “unwillingness” is primarily determined by the *will to power*, which strikes with the “desire to be heard” (Nietzsche 2004). Nevertheless, this desire can also be described as the *will to power of hearing*, which can contradict the *will to listen, to hear and to respect* the good, the thoughtful, the noble, the useful etc. ideas and suggestions. And here comes the paradox: the less willing the public administration is to listen to, heed, and especially heed good and useful warnings and suggestions, the more one must insist on addressing the public administration with such warnings and suggestions. Sustained, determined, unwavering (Comp. Bauman 2016).

2. PAINFUL AND EXHAUSTING EXPERIENCE

At the time of the official 2020-2021 SARS-Cov-2, Coronavirus, Covid-19 pandemic, when emergency measures and a general ban on the freedom of movement and other fundamental human and constitutional rights and freedoms were in effect, questions were quickly raised in the public mind about what kind of world we would end up in after the official end of the pandemic (if this is going to happen at all during our lifetimes - this question no longer seems excessive). Philosophically minded questions posed a mental challenge as to whether we would be “awakened” or perhaps even more “dreamed” after a pandemic (which was quite quickly publicly described as “just the first wave”, followed by the second and now – March 2021 – the State is already talking about a third one)? Individuals, nations and global society. Prominent philosophers, representatives of the medical profession, and commentators on everyday social life have mused aloud, almost unanimously, that it will most likely be a slow transition to the normalization of social life, i.e., a return to daily tasks planned and set, scheduled and used. Step by step (Comp. Velasquez 2020; Najam 2021).

In this assumption, which seems reasonable and not surprising, there is a *trap*. It can be recognized as a “danger:” a return to former routines, habits, and internalized patterns of behaviour and thought (Duhigg 2015). This danger has two poles. The first is obvious: old habits, routines and internalized patterns of thinking have led to humanity being confronted with the problem and challenge of the pandemic to a not inconsiderable extent and living in “quarantine” (See Teršek 2021c).

The second became evident during the pandemic. Especially in Slovenia: Fear increased – generally. And enormously. Not only the fear of the disease and of the unpredictability of nature, which can react unforgivingly to human irresponsibility and imprudence. Fear among people, fear in the relationship between people, has also increased. Frightened people, on the other hand, comply more quickly and easily, of

their own accord and without any particular external compulsion, with “rules” (See Teršek 2020i, 2021c), even those that are less reasonable or even “made up out of thin air” (Comp. Graeber 2017).

This fear also quickly began to manifest itself in people’s rhetoric and in the behaviours with which some responded to the behaviour and conduct of other people (Comp. Teršek 2020g, 2020i; Mazzini 2020). I am thinking of rhetoric and behaviours that reflected “hostile attitudes” toward other people. Also, in general to (all) the Other. Also or mainly because of this (and I am not the only one alone) I have repeatedly emphasized publicly, at home and in articles published abroad, that fear must not become a new epidemic. But and unfortunately – more than sadly – it did.

“Fear” is not only a social problem. It is also a legal category. That is why I have long emphasized that people also have a fundamental human and constitutional right to “*protection from fear*” (Strah 2018).

3. SHORT-TERM PRIORITIES OF THE PUBLIC ADMINISTRATION

Prior to the Coronavirus Pandemic, mental illness and the number of suicides (*per capita* per year) were one of the major social problems according to the Slovenian *National Institute of Public Health* (NIJZ), the *World Health Organization* (WHO) (Comp. Ferlič Žgajnar 2018), and the European Commission (European Commission, 2004). So the existence of a national mental health program and the existence of the *Mental Health Act* are far from sufficient. Above all, what is already “on paper” must not only become part of social practice, but also be incorporated into the everyday life of society, legal policy and the functioning of institutions (Comp. Doljak 2020; Teršek 2020b, 2020d).

Therefore, I want to stress the concern for the mental health of the individual, the nation, the people of European countries and global society as an absolute, imperatively urgent priority of public policy and public administration – in the short and long term. Undoubtedly, the absolute priority in the coming years (given the online materials and media coverage, there does not seem to be much disagreement on this issue) will have to be increased and improved concern for the efficiency and quality of the public health system (Teršek 2020b, 2020e). Including the aforementioned care for mental health, care for the wellbeing and health of the oldest and terminally ill, people with disabilities in general and disabled workers (Comp. Teršek 2014), children - especially children with special needs, care for comprehensive, diversified and

high-quality palliative care (because this is a positive legal duty of the state that derives directly from the right to life, not just the right to health) (See Teršek 2020f). And (finally, but by no means least) a significantly improved, indeed significantly changed, legal policy concerning the system of education, scientific research and employment (*labour market*).

4. A NEW OPPORTUNITY FOR THE WELFARE STATE AND FOUNDATIONAL CONSTITUTIONAL DEMOCRACY

As members of the global society, we are facing the unprecedented test of our *democratic culture* and *social awareness*. Our political self-understanding must clearly and convincingly show that we have not forgotten the political and philosophical ideas regarding democratic, welfare (“social”) and just society (Comp. Hunt 2016; McChesney 2020). The health crisis is becoming and it will become even more an economic and social crisis as well.

This should not be accepted as the end of the Welfare (Social) State (Comp. Giddens 1999). The mysteriousness of the future of global political and legal systems and its socio-democratic quality must be once again taken as a new opportunity to realize our democratic commitments and ambitions for the highest possible standards of the Welfare (Social) State (Comp. Wallerstein 2003). In other words, we have to accept this challenge as a new opportunity to defend fundamental social and economic (human and constitutional) rights and to create the *European Welfare State* worthy of its name (Loïc 2003). The fundamental principles of modern constitutionalism (Alexander 1998; Siedentop 2000; Tuori 2015; Weiler, Wind 2003), including the principle of socio (Welfare)-liberalism and genuine Welfare state must finally be transformed from the theoretical concepts into the social reality - with more determination and more effectiveness (Joerges 2003; Armstrong 1998).

To act accordingly, it would be of greater importance than anything else to increase and reinforce social and economic rights. In the sense of policymaking and socio-political system, we should expect and demand more from the State, which claims its sociality as a political quality and one of the most important criteria for its legitimacy (Teršek 2014a). We should make a few changes in the systemic understanding of the concept and fundamental constitutional principle of the Welfare State. We should use a more aggressive and daring legal policy as a tool to realize this goal. We should especially think about using constitutional law and constitutional law-making as the institutionalized answer to political arbitrariness and unresponsiveness when social and

economic rights are concerned (Teršek 2017). This also means the time has come to finally realize the idea and concept of *governing with judges* – with more courage, determination, responsibility, ethics, authority and with more determined advocacy of its legitimacy (Stone Sweet 2000; Ewing 2009).

A reflection, even an appeal towards defending social and economic rights, requires a theoretical foundation. *Models* of constitutional democracy do matter. By *models* I especially refer to the distinction between *monistic*, *dualistic* and *foundational* models of constitutional democracy (Ackerman 1992). Different models of constitutional democracy established in a particular state/country often outline different starting points for addressing certain and concrete constitutional questions and quite clearly point to the right answer on a concrete and important constitutional question.

The Slovenian democracy is a *parliamentarian and representative democracy* in an organizational sense. But at least in theory, it has a deeper political and legal quality. It must be addressed as a *social* (meaning *welfare*) *constitutional democracy* (one of the three most important constitutional principles, besides the principle of “democracy” and the principle of “the rule of law”, is the principle of “social” or “welfare state”, and the Slovenian Constitution, similar to the constitutions of other EU and/or Council of Europe Member States) includes numerous social and economic rights and as an example of the model of *foundational democracy*; democracy of fundamental human rights, freedoms and constitutional principles. I claim the same goes for other EU (European Union) the Member States and Council of Europe Member States.

Since all the EU Member States are also the *Council of Europe* Member States, all of them are subordinated to the ECtHR case law and legally obliged to respect and implement the judgments of this Court: as binding *erga omnes*. (Note: except in cases where the ECtHR recognizes the so-called *margin of appreciation* concerning a particular Convention – *European Convention on Human Rights* – right or its particular segment.) For this reason and this reason alone, one could hardly argue all of the EU Member States, who are also members of the Council of Europe, can’t be reasonably and logically considered to be *foundational constitutional democracies*. The minimum standards for the protection of human rights established by the ECHR and explained in more detail by ECtHR case law are also the minimum standards of *genuine democracy* and the *rule of law*; in the function of *Humanity* (Teršek 2020).

This theoretical foundation should provide necessary theoretical assumptions for convincingly justifying an appeal to a *more active constitutional policy* and a demand

for greater *positive obligations of the state* (Mowbray 2001). As an example of such a theoretical foundation, one could point out the model of modern European democracy, which is also a model of socio-liberal constitutional democracy. It is essential for this model that the modern concept of the Welfare State moves beyond classical ideas of political liberalism and the classical conception of the Welfare State (Habermas 1998; Siedentop 2000).

In this model of social (in the sense/meaning of “welfare”, not “socialism”) liberalism and constitutional democracy the fundamental human rights and liberties, as well as fundamental constitutional principles do not have only the so-called negative status. The state is not held responsible only in cases when its active practices directly interfere and violate said rights and principles. Its legitimate obligation, which is not only political, does not end by the state simply refraining itself from interfering with fundamental rights and principles, from “leaving them alone” (Akandji-Kombe 2007).

So fundamental human rights and liberties and the fundamental principles, set down by the international and constitutional law, also have the so-called *positive status*. This status is essential for the quality surplus of modern social (Welfare) liberalism and constitutionalism, in comparison with their classical beginnings (Judt 2009). It establishes a political responsibility and legal obligation of the state to undertake active measures to ensure the best quality of the legal protection of fundamental rights and principles it reasonably can, and at the same time to facilitate their effective exercise in the social practice. Among them are the social rights and the constitutional principle of the Welfare State with special importance. This practical aspect of the State’s responsibility substantiates its broad, systemic and strict liability for the quality of legal protection of the economic and social rights. It also establishes the responsibility of the state for the existence of the system which provides opportunities for the actual and effective realization of social and economic rights. Therefore, it establishes the liability of the state for the effectiveness of such a system as a whole. This aspect of the constitutional obligations of the state has the crucial importance for the quality of legal protection and systemic possibilities for the realization of social and economic rights. In other words, the state has a legally binding and legally actionable duty to do everything in its power and what can reasonably be expected of it that ensures the highest possible degree of the legal protection of these rights and principles and ensures the efficiency of their realization in social practice. This constitutional obligation of the state can be fulfilled with the implementation of proper political programs, with constitutionally correct, quality legislation and with a quality “legal policy” in general. Finally, this obligation of the state can be fulfilled with the establishment of

a whole social system of rules, authorities and institutions, which must be constitutionally correct, legally and politically proper, transparent and efficient (Comp. Mau, Veghte 2007; Gardbaum 2006).

Should we change the modern European philosophy of the Welfare state and the doctrine of its positive obligations regarding fundamental rights and freedoms, including those with social and economic nature and substance? I most strongly believe we must not. And I do not find any convincing, much less necessary reason or argument to abolish such conviction and belief calling upon the consequences of the 2020-2021 Pandemic.

However, daily-party politics is far too often out of tune with this doctrine. It has been before the beginning of the official pandemic, it remained during the 2020-2021 official Pandemic (throughout its first and second wave), and there seems to be no reason why we should not be very concerned that in the future the public political power – the State, AND the EU – will further neglect the effective political and legal (institutional and systemic) protection of these rights.

As far as the Slovene courts are concerned they have been showing little interest in acknowledging the doctrine of the positive obligations of the State, while the lawyers, both practitioners and professors of law, pay this doctrine very little attention in their professional and research endeavours. As a consequence, students of law and other social studies know very little about this doctrine or were not even aware of it during their studies. Attempts at asserting it in courts are rare, and even when this does happen, they are predominantly unsuccessful in regular courts. As far as Slovenia is concerned, this doctrine shares the fate of the Constitution and constitutional law, which also play a small role and are not given enough importance in the rulings of regular courts (The decision of the High Court in Maribor).

It is precise with social rights where the responsibility of the State is even slightly more emphasized and particular. On one hand, these rights namely have the biggest, most direct impact on citizens themselves, while on the other hand the constitutional provisions of these rights are often not only abstract but also have “program” characteristics. The Slovenian Constitution, which in Article 2 already defines the state as *social/welfare* (Article of the Constitution of the Republic of Slovenia), thus for example in Article 50 talks about the right to *social security* (the Constitution of the Republic of Slovenia), in Article 66 about *creating opportunities for work and about workplace protection*, and in Article 72 about *the state providing for health and healthy living environment protection*. There is also a special Article 67, explicitly assuring *the social function of private property*.

However, all these constitutional guarantees require concretization of their content (Teršek 2015). The positive obligation of the state in this regard means that the state needs a well-crafted political program that defines how the state will systemically ensure legal protection of the highest possible quality and the exercise of these rights and principles in practice. It must adopt legally correct and effective legislation, which regulates a particular social or economic field. It is responsible for the quality and especially for the effectiveness of the entire system of protection, control and exercise of these rights and principles.

If the state fails to do so, it similarly violates the Constitution as if it directly violated any other constitutional right of an individual. The State is objectively responsible for the establishment and quality of the system of the social/welfare State and protection of social and economic rights, as well as for its proper and efficient operation – in daily social practices. Its constitutional legal responsibility therefore, does not affect only the direct relations between individuals and the State. It is too often forgotten that the State must take responsibility for the adoption of relevant legislation and for the establishment of a system of institutions that enable the protection of constitutional rights, liberties and principles in relations between individuals (the so-called *drittwirkung* doctrine) (Macdonald, Matscherand, Petzold 1993; Mowbray 2004; Teršek 2014a: 312-325). In other words, a system of institutionalized protection of human rights and liberties must be above all *practical, of a high quality and effective* (Comp. Macdonald, Matscherand, Petzold 1993).

Under no circumstances should we allow the awareness of the importance of this legal philosophy, teachings and doctrine to diminish, or the responsibility of state policy under this title to be reduced, nor should we agree to the 2020-2021 Pandemic to be a reason to push (above explicitly mentioned and others) social and economic rights even further to the margins of legislative decision-making, legal policies and social practices of the state bodies and public institutions.

5. POLITICAL AND LEGAL RESPONSIBILITY FOR THE PEOPLE ON SOCIAL MARGIN

It does not seem superfluous to repeat what has already been written above, with special emphasis. This legal philosophy, teachings and doctrine *must be* directly linked to other current and highly important social issues. In particular, those that concern the scope of social and economic rights. The State must have, above all, an appropriate program for the protection of mental health. Even more so if there is a

well-known and traditional problem of a high rate of suicides *per capita*. The State must produce high-quality legislation in this area and establish an effective system of prevention and assistance. The same applies to the general system of health care. It must be an absolute priority (Teršek 2020b, 2020d, 2020e, 2020f).

The State should be *objectively legally responsible* – this is my strong constitutional conviction – for long waiting periods in medical institutions. It should also be legally responsible for the lack of effective procedures for determining the liability of medical staff for (professional) mistakes at work and for the damage patients suffer from the side effects of treatment, medications, or vaccines. Legal order and judiciary should reassure a quality and effective protection of the patients' rights (– as victims).²

The same applies to the legal system and regulation of issues concerning the disabled (including disabled workers), elderly, chronically or terminally ill, Roma, same-sex partners, single parents, children, especially children with special needs, young and educated people who are unemployed, young families, foreign workers, etc.

This doctrine should also be used as an effective tool for solving problems of people on the social margins of society, or people with the lowest personal income. In the case of workers in the factories, who receive low or even the lowest personal income, barely enough to survive from day to day, the State which claims to be a real Welfare State (as it is written in the second Article of the Slovenian Constitution) should be legally responsible for setting up the legal system, which effectively protects those workers in the maximum possible, while still reasonable degree. The State should ensure the effective supervision of the protection of the rights and interests of workers and the fast, simple and low-cost procedures for the exercise of their rights and to address their complaints. The State should be convincingly and provably successful in preventing mobbing at the workplace. It should ensure the effective protection of the most vulnerable groups of workers, easily actionable and quickly payable social benefits and pensions, etc. Lastly, it should also be held responsible for cases where the managers and directors are paid high severance pay, while the most deprived social workers are deprived of their minimum personal income and other statutory additions, or even get fired.

² I cannot elaborate on these points here, as it would clearly exceed the intended scope of the article. It is worth mentioning, at least alternatively, that in Slovenia during the 2020-2021 Pandemic, legislation was changed in the opposite direction, with the opposite goal: to reduce or even eliminate any liability of medical personnel for professional errors and side effects of treatment processes. Readers may be interested to know that in 2020 I submitted several petitions against all these changes to the Constitutional Court of the Republic of Slovenia in order to review the constitutionality of these changes or of the provisions that legally regulate these issues. But see Teršek (2020a). Readers can find some articles on this topic, including two extensive constitutional analyzes, on my website: <https://andraz-tersek.si>

In such cases and circumstances, the State should be legally responsible in a similar manner as in the case, for example, where it does not carry out criminal prosecution of perpetrators, or when the system does not guarantee the victims and their relatives efficient and rapid procedure for compensation, or if it does not prevent the censorship of freedom of expression in the media, or it does not ensure an effective system of conditional releases (parole) of prisoners, or if it does not respond to its responsibility and undertake a proper action to guarantee safety at the most dangerous stretches of roads, etc. The list is long, too long (Comp. Teršek 2012).

If and when the State shall take appropriate programs and enact proper legislation in this regard or when it is trying to establish a sound institutionalized system in any area of social life, then the State did not place its “goodwill”, the citizens were not “awarded” or “given gifts” from the State. Such action of the State is not the example of “over-standards” in its policy and the legislation; the State has only realized its necessary, positive and constitutionally legitimate obligation towards the people and their fundamental rights and freedoms.

So, the constitutional policy should also be used as means to achieve these goals. Constitutional judges should hesitate less when using this doctrine to decide cases involving the social and economic rights of the people/citizens/residents. In this context, slightly increased judicial activism would not seem illegitimate (Comp. Ribičič 2010).

European Court for Human Rights (ECtHR) should also be actively involved in the process of application of constitutional policy and judicial law-making with a purpose to establish a *genuine European Welfare State*, worthy of that name. Self-understanding of the social role of this Court on a global scale should be modified in the direction of accepting and using the social and economic rights as an integral part of its decision-making. Social and economic rights must become a permanent subject of the judicial law-making of this Court and its creation of minimum common standards for European society, which will be truly *social (welfare)* in its character. Separation of political and social rights is therefore not in place. There is a need for unity in the understanding of all human rights and freedoms which may be deemed to be fundamental. They have to be uniformly enforced on the transnational level. What is needed is therefore a new, possibly unique, or at least very similar constitutional and social policy. Therefore, the Strasbourg Court has to change its principled position and take the corpus of social and economic rights, as well as the *European Social Charter*, as an undoubted matter of its judicial law-making (Harris and Darcy 2001;

Comp. Roth 2004). If the ECHR does not change its principled opinion in this regard³ there will be no effective legal protection of social and economic rights for the citizens of the Member States of the Council of Europe at the supranational level. This would not seem an appropriate path to combat the global health crisis, which is undoubtedly going to resolve in an even greater economic crisis (Comp. Gopinath 2021; Jones, Palumbo, Brown 2021; Kurt 2021; Daianu 2021).

6. FUNDAMENTAL HUMAN RIGHTS MUST NOT BE TAKEN FOR GRANTED

Fundamental human rights and freedoms are too often taken for granted. And that's not good (Comp. Khan 2021; Criley 2021). I am convinced that the citizens of European countries will feel this strongly after the official end of the pandemic that has been going on for a year and a half. If we are to see its actual end at all.

Let me be allowed to mention one example that I recently wrote about (for the third or fourth time): *compulsory vaccination* (See Teršek 2020a, 2020c). In Slovenia, the atmosphere is very electrified when this, obviously very controversial topic comes up in public. The dimensions of this issue will not be discussed here in detail. Nevertheless, I will repeat the main points that are legally relevant.

Again, the legal policy of the public administration must not be directed in such a way that a new, additional problem of discrimination, stigmatization, or social isolation of people, especially children, arises from this issue or any of its consequences. In the future, awareness of this, undoubtedly, will become even more important. The SARS-CoV-2 COVID-19 Coronavirus Pandemic is accompanied by the announcement that medical science is intensively searching for an effective and safe vaccine against this disease and several companies have already introduced it and sent it out to the market. One segment of the public is applauding this vaccine. The other and by no means insignificant part of the public is confused and uncertain, even scared. Public administration must not be indifferent to this fear.⁴

³ See judgement of the ECtHR in case *Botta vs. Italy* (1998), where the ECtHR denied its general jurisdiction over social and economic rights when they cannot be directly linked with the Article 8 of the *European Convention on Human Rights* and the private or family life issues under this Article. With such principled conviction of the ECtHR the *European Social Charter* also stays without effective judicial protection and applicability. Comp. Mowbray (2004).

⁴ I believe that it is not necessary to mention the manufacturers of this vaccine, the market situation, the different responses of governments in the EU Member States and/or the Council of Europe, nor to highlight the problems that countries, medicine and the general public are already facing – because of the vaccine.

The governments of the EU and Council of Europe Member States have already introduced legal controls on the privacy and free movement of persons, justifying this on the grounds of “general health prevention” regarding the communicable disease concerned and evoking the “public interest”. It is with great concern that European states, by amending existing laws or adopting new ones, are expected to classify people into different groups according to their assessed “health-risk”: pre-existing conditions, chronic diseases, or even age. This will most likely lead to changes in terms of an increase in insurance premiums, i.e. prices for health insurance and prices for health services not included in universal health coverage under the public health system. As a consequence, it is to be expected that more medical interventions will have to be paid for – additionally. What this means legally, even constitutionally, is foreseeable: we will be faced with new, perhaps very large encroachments on fundamental human rights and freedoms, such as the right to privacy and the right to freedom of movement.

I, therefore, repeat the thought: Europe and the EU Member States will face new, unforeseen challenges and problems before the 2020-2021 Pandemic. And we may have to ‘fight’ again, so to speak, for the rights and freedoms, we have already acquired and taken for granted. Tough, unpredictable, unnerving, and changeable times are coming our way (See Teršek 2020a, 2020e, 2020i, 2021a).

7. TOWARDS A NEW REALITY – UTOPIANISM?⁵

For years, or better for more than the last two decades, political and related legal practice has been constantly and continuously unconstitutional to the extent that it prevents the development of the genuine *rule of law* as the rule of *material* legal correctness, which includes *reasonableness* and *fairness* as the quality of legally binding decisions, the exercise of the power of a rationally convincing and morally grounded argument, genuine human reason and logical thought. Consequently, and in the absence of the empathy of decision-makers, it also prevents the proper implementation of the material emphasis on the social *solidarity*, written in the constitutions of the European states and numerous international legal documents, thus it prevents the materialization of a *genuine welfare state*. It is an unreasonable feature of social reality.

This and such social reality, one could claim, is extremely unreasonable, because it would not be necessary to resort to radical changes in the social foundations, or exaggerations, revolutionary interventions in the normative principles of the political system, or even Utopias – to solve the fundamental causes of irrationality. A moderate

⁵ This chapter is a small part and slightly edited text of the already published article Teršek (2021a).

increase in the quality of social decision-making practices, the functioning of the rule of law and the social solidarity of the institutional system is not just a political fantasy, but a quickly attainable goal. To achieve it, it would suffice if, through more rational, open-hearted and vigilant behaviour on the part of influential and privileged people, the so-called “decision-makers” and “influencers”, we were to recognize what (as has already been said) the constitutional orders already determine, and if we were to remove the obstacles to the realization of what the constitutional orders already determine; which are obvious, which have long been publicly spoken about and written about and which are not difficult to understand, so that they can be quickly and easily remedied.

Among all the negative characteristics of jurisprudence and legal practice, the problem of the devotion of the vast majority of lawyers and judges to sheer *legal formalism* is probably the most disturbing, professionally unacceptable and fatal for the development of the *rule of law* – as a concept, value and *virtue*. Uncritical understanding of written law, reading acts, and statutes, and sub-statutory legal acts, and decrees *letter-by-letter*, letter-by-word, instead of understanding and realizing their *purpose, spirit, meaning, and goal*. Instead, all representatives of all legal professions should be aware of their social role and responsibility to discover the meaning and purpose of the legislation, to recognize material reasonableness and vital logic in the practical application of the law, to exercise justice in this way and thus to achieve legal correctness. Since this is not the case in practice, the social role of lawyers can rightly be attributed to greater responsibility for the errors and problems of the social system and social practices.

In the period of the 2020-2021 Pandemic, which is still ongoing, this has been reflected and expressed to an even greater extent. Especially in Slovenia, adoption of new legal regulations one after another, encroachment (gross and extensive encroachment) on fundamental constitutional rights and freedoms by executive regulations, mutual substantive contradictions of these regulations, their conceptual, textual and substantive ambiguity, and thus the inability of citizens to provide for, or to plan, to foresee legally permitted and legally prohibited actions, the passivity of the judiciary, slowness of the Constitutional Court in deciding on the constitutionality of these legal regulations, the arbitrariness of state representatives (the police, inspectors and wardens) in interpreting and implementing these regulations in social practice (in punishing people for - alleged - violations of these regulations), adoption of laws in the form of *packages* (the so-called “Anti-Corona-Acts”, with numbers from 1 to – currently – 9; in Slovenian: *PKP – Proti-Koronski-Paket*), and so on. A

detailed analysis of this situation and developments would significantly go beyond the purpose and intended scope of this article. However, I can write, or better, I have to write, that since independence in 1991, we have not witnessed such an obvious, far-reaching and astonishing political use, exploitation and abuse of *law-as-a-technique* to retain political power and subjugate, almost “enslaving” people, not only for their physical, mental, medical and financial suffering.⁶

That is the way it is, and only with conscious scepticism and ignorance can one argue that it is different. And because that is so, it is not surprising that the decisions of the ordinary courts are so often not a model example of correct, professionally sovereign and lucid, intelligent and in *bona fide* interpretation and direct application of constitutional principle, provisions, standards, doctrines and possibilities, offered by methods of persuasive legal argumentation and interpretation. Even less so are findings of legal philosophy, basic principles of constitutional law and moral foundations of the law. For this reason, the constitutional courts must continue to explain in their decisions to the judges of the ordinary courts that they must apply the constitution in their work, that they must comment on constitutional issues and that they must demand constitutional review if they have doubts about the constitutional admissibility of legal norms (Mavčič 2018).

For more than two decades the Constitutional Court has been (if I leave aside some but rare exceptions that seem to be a statistical error in the system rather than anything else) the only judicial institution that deals with questions of constitutionality and the interpretative dimension of constitutional provisions at all. Unfortunately, this institution is becoming the peak of the problem – in Slovenia. The reason for this is quite simple – and it is a daily political reason. The greatest and best experts in constitutional law, who have proved their worth through academic and public work in this field in the past, do not come to Constitutional Court. Once again, exceptions appear to be a matter of statistical error. On the other hand, lawyers who ideologically correspond to the prevailing political option or who are not problematic for anyone, because almost nothing is expected of them in the sense of knowledgeable, thinking, determine, principled, argumentatively persuasive and lucid reading, protecting and empowering of the Constitution and constitutionality (*constitutionalism* in *constitutionalization* of the political system and legal regime), do become constitutional judges. Some can become constitutional judges because they have good connections and acquaintances. Exceptions only confirm this rule. And it happens, in Slovenia,

⁶ At this point, I again kindly invite readers to read the articles in which I address this topic, this problem, on my website.

that the judge of the Constitutional Court becomes someone who has never in his or her life dealt with constitutional law, which he or she more than obviously does not understand, and who has never in his or her life been able to write a single article on constitutional law. And here the door for entering the “argument of power” rather than “the power of argument” opens. And it hurts, it hurts us constitutionalists, when “politically” or “ideologically” *acceptable* lawyers moralize and deceive themselves and the public. Especially when professors of constitutional law approach to decisions of the Constitutional Court with criticism, based on rich, verifiable and proven knowledge, with the “power of argument”.

That is the *reality*. This reality is already too high price to pay: the continuation and still valid of the legal rules adopted under the title and time of *Pandemic*, which clearly and strongly, unreasonably, disproportionately and therefore unconstitutionally, interfere with the constitutional rights and freedoms of our people. That is why we need a new reality, even if it seems like utopia: that such people cannot even think of being judges of the Constitutional Court (See Teršek 2021).

The deviation of political practice and legal practice from what should be understandable or even self-evident according to the text of the Constitution, the findings of the judiciary and common sense in implementing the law in force is so great that what is understandable, feasible or even self-evident seems paradoxically utopian. How harmful is that? How disturbing it is to realize that so many major and persistent social problems can be solved so easily and so quickly simply by a rethink of the legal system? I remain convinced that, to enhance the quality of the rule of law and constitutional democracy, we do not need more law students or legal professions, lawyers and notaries, legal advisers and legal rules. Even less do we need even more, lengthy and literal legislation, even more public servants, officials, services and functions, or even constitutional amendments. *We need to change the way people think about law and by law, or the prevailing legal thinking as such. The consciousness. The culture.* By changing this way of thinking, it is necessary to change the process of legal education, legislative practice, interpretation of the law, legal argumentation and legal practice as such and as a whole. In this way, it is necessary to start changing social practice as such and as a whole.

Is this really an unattainable goal? Is it unattainable because it depends directly on the people who are supposed to achieve it? Are we really prepared to accept the fact that this is an unattainable goal? Is it a utopia? Even if the problem is understandable and even if it would be reasonable to solve it because it is in itself quickly solvable?

We are dealing with a new paradox here: exactly what is understandable and therefore could reasonably be expected to be quickly achievable remains unattainable in the long run (Judt 2011). But there is also another paradox here: for what remains unattainable, it is the greatest and most enduring undertaking. This is how we keep it feasible. We need this utopia (Dilas-Rocherieux 2004).

8. EMPTY HOLES OF CIVIL LIBERTY⁷

We must not let the concept of freedom float in space. Again and again, we should address the issue of civil liberty and fundamental civil liberties. They are directly conditioned by political alternatives and the choice at every election. This segment of civil liberties poses a considerable problem. The fact that it is possible to win an election without a political program, without ideas, without *content*, without answers to questions, without a vision, even without a political program, and even only through empty and repetitive rhetoric or naked arguments with the encouragement of one of the two sides, supposedly left or supposedly right, and the space in between is empty, hollow, is not the only problem of substantive hollowness, lack of a vision of development and conceptual non-articulation in politics. Nor is the lack of the right political alternatives, i.e. the right political choice, the only problem of substantive hollowness, the lack of a development vision and conceptual non-articulation in politics. There are even more problems (Dahl 1997).

These include the research-proven finding that it is very difficult to get voters to vote for a person other than the one they normally vote for or have already voted for, once voters develop a sense of “belonging” or “attachment” to a particular political party. Or when they begin to “believe” in a particular politician and a particular political party. Even more so, if they became the believers in a cult of personality. Regardless of what a particular party or politician or party-president does, even if what it or he or she does is different from what it or he or she formally promotes. And no matter what the party leader does, how often he or she makes mistakes or lies, or violates the law, or violates the constitution. And no matter how much of what he or she promises, he or she does not keep it because he or she never intended to keep it at all (Gilbert 2013).

⁷ “People who are convinced of the opposite do not need to force unusual and alien opinions on them because they cannot influence them; you should rather go around the corners and try to present your ideas as insightfully as possible so that you can achieve that this or that, if not good, at least less bad. It is impossible for everything to be good unless all people are good, and we should not expect this to happen for many years” (More 2014: 50).

This is also explained in the book *The Righteous Mind* by Haidt (2013; Comp. Dolan 2012). Therefore, even substantively convincing, well-founded, analytically constructed, and credible substantive arguments based on verifiable factual evidence will not persuade determined voters as supporters of a particular party or its president (usually it is all about the party-leader, the party-president because the campaigns and elections are so very and irritatingly personalized!) to deny support to that political party and its leader. On the contrary, the more the object of their affiliation is attacked by critics, the more justified and the greater the indecency or irregularity in the conduct of the party or its leader, the greater the voter's sense of belonging and the less willing the follower is to follow objective truth or other justice. Belonging demonstrably increases dopamine levels, or simply put, the feeling of comfort. Therefore, on a large scale, voters cannot be persuaded to vote for someone else by detailed and substantive reasoning. Nor, therefore, with professional sovereignty or ingenuity, nor with sense and intellectuality. It is all about emotions, beliefs, prejudice, self-deception, manipulation, concretized beliefs and a habit (Gilbert 2007).

Then what is to be done? More in Utopia answers this question indirectly. He suggests, similarly to Machiavelli in *The Ruler (Il Principe)*, that a man with knowledge should still go into politics because the rulers will not listen to his wise advice, even if he is too wise for the voters. He suggests using his wit and knowledge to convince voters in a way he knows he can or will succeed. And if he is successful, he should change the social order step by step, not too abruptly and not too radically, for the better (More 2014).

I would like to believe in the existence of hope that with a non-utopian political alternative another social reality can be created and realized. It is our task to maintain this hope, to try to articulate it, and to try to realize it piece by piece. I, therefore, insist that hope exists and that it can be recognized in a paradox; is it not the case that voters cannot be sufficiently convinced by intellectuality, professionalism, demonstrable moral virtue, knowledge and intelligence, the reason for trying to constantly question, test and undermine the steadfastness of party loyal, ideologically steadfast and politically apathetic voters? How about doing this with insightful criticism, legitimate doubts, analytical disclosure, moral credibility, knowledge and professional sovereignty?⁸

⁸ It should be stressed that the universities, especially in the post-socialist EU Member States, have themselves become a problem of senseless, rampant and exploitative ultra-neo-capitalism. Instead, they should be aware of this in the first place. It is a growing problem. Also, a growing moral problem. They do not place themselves on the margins of the state, its neoliberal capitalist policies and naked market logic, but follow it. They adapt to it. They do not educate critical citizens. They do not strive to maintain the social significance of knowledge

The words of the philosopher Dolar should not be ignored or overheard: “The level of a theoretical production that is emerging today in Slovenia and around the world, a production of which I am a part is something I can believe in. I believe it has its substance, and it always emerges and reaches its own in the long run. We must trust in the power of ideas” (2012).

9. POLITICS, NOT ANTI-POLITICS

What we are experiencing today in Slovenia and Europe, locally-nationally and globally is at best “*post-politics*”. Or, in Crauch’s words, *post-democracy* (Crouch 2013). My friend, prof. Kuzmanič, published the book *Creating Antipolitics* – already in 1996: and it is *anti-politics* (Kuzmanič 1996).

In Slovenia there have been many “protests in the streets” in recent months. And, of course, as expected, nothing has been achieved. Or changed. It has only become worse. And we are still on this path – to the point of no return. I hope not, but as far as it seems from the current social reality, it could be that we have already crossed the border of no return. Which is, I want to emphasize this once again, not necessarily a bad thing – but only if we think of this problem as “there is nothing to go back for” and “we don’t want to go back”, what we want is to go straight forward without having to go back first. So, we need utopia. Crazy ideas. We need to exit the existing coordinate system. We need to think outside the box, outside the cube.

In addition to the social topicality, we should keep in mind the words of professor Žižek: “The value of protests is measured by what is left the day after, after the change in our normal everyday life” (2012). And if we also address the issue of “freedom”, which is addressed both with *systemic violence* and *violence by officials in the service of the system* and with *protests and resistance to violence*, there is also a remark: “Formal freedom is freedom of choice within the coordinates of existing power relations, and real freedom is created by changing the coordinates of the choice itself” (Ibid. 2012).

In addition to this is the rhetorical question: “Is not it the sad fact that resistance to the system cannot be articulated in the form of a realistic alternative, or at least as

as a value and to develop high-quality knowledge as a virtue and educational purpose. They produce graduates, award diplomas and justify themselves with the same neoliberal or naked market logic. This is a very particular problem, because the moral attitude of an active and critical citizen thus has no institutional systemic support. It also captivates young people as passive and politically apathetic consumers, with no educational ambitions, no motivation to study, no real aims in life, no community vision, no generational aspirations and no critical civic passion. At last no future. Comp. Galimberti (2010).

a meaningful utopian project, but only as a meaningless outburst, the sharpest reproach of our predicate? Where is the vaunted freedom of choice, if one can only choose between playing by the rules and (self)destructive violence, which is almost exclusively directed against one's own people? Hidden in outbreaks. What is most difficult to accept is precisely its extreme insignificance". And: "The ultimate difference between radical-emancipatory politics and such outbreaks of impotent violence is that authentic radical politics is active, imposing itself, imposing its vision, while outbreaks of impotent violence are fundamentally reactive, a response to a disturbing intruder" (Žižek 2007).

And then, new issues arise. Such as intrusion into the right to privacy and protection of personal data (with proposals and already enacted new laws on surveillance via mobile phones, Classification of persons into different groups according to the degree of their "risk" due to previous illnesses, a positive COVID-19 test or age), into the right to a free movement and social association (with the same reason), into personal integrity (with introducing new vaccines as compulsory, without any control, restraints and limits on legal policies of the governments), enacting a law prohibiting children to enrol into kindergartens and schools if they were not vaccinated, doing the same to the youth regarding high schools and faculties... And so discriminating, stigmatizing and socially isolating people... (Fukuyama 2003). With the political knock-down of the people and humanity: all people must wear the so-called "protective masks" at all times and in all places. Even first graders, on the first day of their first entry into the first grade of primary school. It's hard to stay reasonable. Peacefully. And thoughtful. It's hard not to go crazy. It's hard not to become furious. And take it on the street.

10. CONCLUSION

Perhaps there are never too many different theories about the organization of society, ideas about the normative framework of life in a political community and suggestions on how to institutionalize the political system. Perhaps they go out in public too early. This could also apply to those reflections on society and to those political philosophies that bear the label of utopia. There is no doubt about the importance of such human investigations of what is and what should be. And there is no doubt about the usefulness of constantly imagining what it should be. However, analytical and explanatory caution is required when the word utopia is used to suggest the utopian nature of an idea.

In other words, what looks like a utopia can already be presented to us as a provable and tangible fact, only that too many people do not perceive it for too long, and therefore it remains unfulfilled in social practice. Is this really a utopia? On the other hand, what may seem completely understandable, feasible, or even self-evident can appear extremely utopian when it comes to the normative approaches to social regulation and the conditions for achieving a “better society”. The deviation of political practice and legal practice from what should be understandable or even self-evident according to the text of the constitution and international law, the findings of jurisprudence, philosophical insights and common sense in political decision-making and the drafting and implementation of the applicable law is so great that, paradoxically, precisely that which is understandable, feasible or even self-evident appears utopian.

And how can utopianism be combined with the realization that so many major and persistent social problems can be solved so easily and quickly – even if only by rethinking the legal system and social realm? How can a human being efficiently oppose neoliberal politics and unbridled capitalist practice, the poor functioning of the rule of law, the low quality of the welfare state, the excessive threat to fundamental human rights and freedoms, the inadequate protection of social rights, the insufficient commitment to the value of solidarity and the inadequate role and weakness of morality in social practice? Can the answers to fundamental social questions and solutions to the greatest problems only be found in a real and literal utopia? I do not believe so.

I believe that *communitarianism* can be a good political alternative. Understood as social liberalism and as a social democracy based on the rule of law, morally founded on social solidarity as a fundamental value. I am convinced that the constitutions of the EU Member States and the EU legal order enable it. A strong and interventionist state is needed to realize the constitutional possibilities of a high-quality welfare state, effectively protected social rights, the realized social function of property and a society based on solidarity. Ideas are needed. Even if they seem so crazy, even if they seem utopian. In these times when the devil has taken the joke away, when people are again protesting massively in the streets, when they protest (unsuccessfully, of course), when it is difficult to know exactly what is happening and why, when more and more people are increasingly confused and frightened, when systemic violence increasingly turns into physical violence, when it is difficult to remain calm and thoughtful, when it is difficult to tame anger and rage..., *it is necessary to step out of the existing coordinate system, out of the cube*, to form and communicate ideas that seem *crazy, utopian...* Now, right now, ideas are needed, crazy ideas. We need a utopia. And faith and hope in it. Faith and hope, which will be the driving force of

active action, of striving for realization – of a *utopia*. The experience of the *Pandemic* must not prevent or take this away from us.

LITERATURE AND SOURCES:

1. Ackerman, Bruce (1992), *We the People 1. Foundations*, The Belknap Press of the Harvard University Press, Cambridge
2. Akandji-Kombe, Jean-Francois (2007), *Positive obligations under the European Convention on Human Rights*, Human rights handbooks, No. 7, Council of Europe, Belgium
3. Alexander, Larry (1998), *Constitutionalism*, Cambridge University Press
4. Armstrong, David (1998), "Globalization and the social state", *Review of International Studies*, 24, 461-47.
5. Bauman, Zygmunt (2016), *Postmoderna etika*, Znanstvena založba Filozofske fakultete, Ljubljana
6. Cialdini, Robert B. (2015), *Vplivanje*, UMco, Ljubljana
7. Criley, Richard (1985), *Can We Take our Freedoms for Granted?*, Bill of Rights Foundation, Chicago
8. Crouch, Colin (2013), *Postdemokracija*, Založba Krtina, Ljubljana
9. Dahl, Robert (1997), *Uvod v teorijo demokracije*, Krt, Ljubljana
10. Daianu, Daniel (2020), "The pandemic and the economic crisis: what lies ahead for the Western model?", *Friends of Europe*, #criticalthinking, <https://www.friendsofeurope.org/insights/the-pandemic-and-the-economic-crisis-what-lies-ahead-for-the-western-model/> (20. 3. 2021)
11. Dilas-Rocherieux, Yolène (2004), *Utopija ali spomin na prihodnost. Od Thomasa Mora do Lenina, večnesanje o drugačni družbi*, Mladinska knjiga - Premiki, Ljubljana
12. Dolar, Mladen (2012), "Vrednote so smrtno nevarna stvar", *Delo*, <https://old.delo.si/zgodbe/sobotnapriloga/vrednote-so-smrtno-nevarna-stvar.html>
13. Doljak Tjaša (2015), "Postopke hospitalizacije duševnih bolnikov ovira neživljenjska zakonodaja", STA, <https://www.sta.si/2114491/postopke-hospitalizacije-dusevnih-bolnikov-ovira-nezivljenjska-zakonodaja-tema> (28. 6. 2020)
14. Duhigg, Charles (2015), *Moč navade*, UMco, Ljubljana
15. European Commission (2004), *The State of Mental Health in the European Union*, Evropska komisija, Brussels https://ec.europa.eu/health/ph_projects/2001/monitoring/fp_monitoring_2001_frep_06_en.pdf (10. 3. 2020)

16. Ewing, Keith D. (2009), "Judicial Review, Socio-Economic Rights and the Human Rights Act – Weak Courts, Strong Courts: Judicial Review and Social Welfare Rights in Comparative Constitutional Law", *International Journal of Constitutional Law*, 7(1), 155-169.
17. Ferlič Žgajnar, Brigitte (2018), "Število samomorov spet v porastu", *Delo*, <https://www.delo.si/novice/slovenija/stevilo-samomorov-spet-v-porastu-68491.html> (15. 12. 2020).
18. Fukuyama, Francis (2003), *Konec človeštva. posledice revolucije v biotehnologiji*, Učila, Tržič
19. Galimberti, Umberto (2010), *Grozljivi gost. Nihilizem in mladi*, Modrijan, Ljubljana
20. Gardbaum Stephen (2006), "Where the (State) action is", *International Journal of Constitutional Law*, 4(4), 760-779.
21. Giddens, Anthony (1999), *The Third Way. The Renewal of Social Democracy*, Polity Press, Cambridge, UK
22. Gilbert, Daniel (2013), *Spotikanja o sreči*, Lisac&Lisac, Ljubljana
23. Goleman, Daniel (2010), *Socialna inteligenca. Nova veda o odnosih med ljudmi*, Mladinska knjiga, Ljubljana
24. Gopinath, Gita (2020), "The Great Lockdown: Worst Economic Downturn Since the Great Depression", IMFBlog, <https://blogs.imf.org/2020/04/14/the-great-lockdown-worst-economic-downturn-since-the-great-depression/> (20. 3. 2021).
25. Graeber, David (2017), *Utopija pravil*, Beletrina, Ljubljana
26. Habermas, Jürgen (1998), *Between Facts and Norms*, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts;
27. Haidt, Jonathan (2013), *Pravičniški um*, UMco, Ljubljana
28. Harris, David, John Darcy (2001), *The European Social Charter*, Transnational Publishers Inc., New York, Ardsley
29. Hunt, Paul (2006), "Taking Economic, Social and Cultural Rights Seriously", *Alternative Law Journal*, 31(3), 120-152.
30. Joerges, Christian (ed.) (2003), *The Darker Side of a Pluralist Heritage: Antiliberal Traditions in European Social Theory and Legal Thought*, Special Issue of *Law and Critique* 14: 3
31. Jones, Lora, Daniele Palumbo, David Brown (2021), "Coronavirus: How the pandemic has changed the world economy", BBC News, <https://www.bbc.com/news/business-51706225> (20. 3. 2021).

32. Judt, Tony (2009), *Deželi se slabo godi. Razprava o sedanjem nezadovoljstvu*, Mladinska knjiga, Ljubljana
33. Khan, Javed (2015), "We take our human rights for granted – but they're under threat", News Statesman, <https://www.newstatesman.com/politics/staggers/2015/12/we-take-our-human-rights-granted-theyre-under-threat> (21. 3. 2021).
34. Kurt, Daniel (2021), "The Special Economic Impact of Pandemics", Investopedia, <https://www.investopedia.com/special-economic-impact-of-pandemics-4800597> (20. 3. 2021).
35. Kuzmanič, Tonči (1996), *Ustvarjanje antipolitike: elementi genealogije družboslovja*, Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana
36. Le Bon, Gustave (2016), *Psihologija množic*, UMco, Ljubljana
37. Macdonald, Ronald St. J., Franz Matscherand, Herbert Petzold (1993), *The European System for the Protection of Human Rights*, KluwerAcademic Publishers, Netherlands
38. Mau, Steffen, Benjamin Veghte (2007), *Social Justice, Legitimacy and the Welfare State*, Ashgate, London
39. Mavčič, Arne (2018), CONCOURTS.NET. <https://www.concourts.net/> (1. 9. 2020)
40. Mazzini, Miha (2020), "Zagrenjena psiha teh nesrečnikov hočev se stlačiti v blato", SiolNET, <https://siol.net/siol-plus/kolumne/miha-mazzini-zagrenjena-psiha-teh-nesrecnikov-hoce-vse-stlaciti-v-blato-522218> (26. 6. 2020).
41. McChesney Allan (2000), *Promoting and Defending Economic, Social and Cultural Rights: A Handbook*, AAAS Science and Human Rights Program, Washington
42. More, Thomas (2014), *Utopija*, Studia Humanitatis, Ljubljana
43. Mowbray Alastair (2001), *Cases and Materials on the European Convention on Human Rights*, Butterworths, London – Edinburgh – Dublin
44. Mowbray Alastair (2004), *The Development of Positive Obligations Under the European Convention on Human Rights by the European Court of Human Rights*, Cambridge University Press, Oxford
46. Najam, Adil (2021), "I spoke to 99 big thinkers about what our 'world after coronavirus' might look like – this is what I learned", The Conversation, <https://theconversation.com/i-spoke-to-99-big-thinkers-about-what-our-world-after-coronavirus-might-look-like-this-is-what-i-learned-146986> (19. 3. 2021)

47. National Institute for Public Health - NIJZ, <https://www.nijz.si/sl/oznake/samomor> (5. 12. 2020).
48. Nietzsche, Friedrich (2004), *Volja do moči*, Slovenska matica, Ljubljana
49. Redacción MAPFRE (n.d.), "Philosophy and coronavirus, how the pandemic is changing us", <https://www.mapfre.com/en/insights/transformation/philosophy-coronavirus-pandemic/>
50. Redshaw, Megan (2021), "COVID Triggers Mental Health Crisis Among Teens, The Defender", https://childrenshealthdefense.org/defender/covid-mental-health-crisis-teens/?utm_source=salsa&eType=EmailBlastContent&eId=2925182b-373c-4e8f-95aa-00c4b77b4082 (3. 3. 2021).
51. Ribičič, Ciril (2010), *Človekove pravice in ustavna demokracija*, Beletrina, Ljubljana
52. Roth, Kenneth (2004), "Defending Economic, Social and Cultural Rights: Practical Issues Faced by an International Human Rights Organization", *Human Rights Quarterly*, 26 (1), 63-73.
53. Siedentop, Larry (2000), *Democracy in Europe*, Penguin Books, London
54. Stone Sweet, Alec (2000), *Governing With Judges. Constitutional Politics in Europe*, Oxford University Press, New York
55. Strah, Osho (2018), *Razumevanje in sprejemanje negotovosti v življenju. V pogledi v nov način življenja*, Primus, Ljubljana
56. Teršek, Andraž (2012), "Social rights and economic crisis: activate constitutional policy and secure the positive obligations of the state", *Jurnalul de studii juridice*, Vol. 7, No. 1-2, 77-87.
57. Teršek, Andraž (2014), "Neznosnost legalistične ignorance (13): grobo kršenje pravic delavcev invalidov", *IUS INFO*, <https://www.iusinfo.si/medijsko-sredisce/kolumne/128315> (25. 6. 2020).
58. Teršek, Andraž (2014a), *Teorija legitimnosti in sodobno ustavništvo*, Univerzitetna založba Annales, Koper
59. Teršek, Andraž (2015), "God is in the house alias A Political Alternative between utopia and dystopia", In: Neven Borak et al. (ed.), *Utopije – še vedno. Zbornik o utopijah v 21. stoletju*, Studia Humanitatis, Ljubljana
60. Teršek, Andraž (2017), *Socialna ustavna demokracija*, Univerzitetna založba Annales, Koper
61. Teršek, Andraž (2019), "Odziv na pobudo za pravno ureditev pomoči pri dokončanju življenja", *IUS INFO*, <https://www.iusinfo.si/medijsko-sredisce/kolumne/237607> (26. 6. 2020)

62. Teršek, Andraž (2020), "A Critique of Wrong Constitutional Teaching Regarding the Concept of "Sovereignty of the People" and the Prevailing Model of Constitutional Democracies in Europe", ECHRCASELAW.com. Available at: <https://www.echrcaselaw.com/en/constitutional-democracy/a-critique-of-wrong-constitutional-teaching-regarding-the-concept-of-sovereignty-of-the-people-and-the-prevailing-model-of-constitutional-democracies-in-europe/>
63. Teršek, Andraž (2020a), "Compulsory Vaccination and Fundamental Human Rights", In: Kresal F. and Amon M. (eds.), *Sustainability and physiotherapy: III. scientific symposium, Collection of Papers*, Institution of Higher Education Fizioterapevtika, 105-112.
64. Teršek, Andraž (2020b), "Constitutional Aspects of the Legacy of Prof. Dr. Andrej Marušič: Positive Obligations of the State Regarding Mental Health and Suicide", *Physis. Journal for Physical Culture and Rehabilitation*, No. 1, Vol. 1, 63-77.
64. Teršek, Andraž (2020c), "Kontroverznost in naelektrenost polemik glede obveznega cepljenja", *Finance*, <https://www.finance.si/8963276/Kontroverznost-in-naelektrenost-polemik-glede-obveznega-cepljenja?cctest&> (25. 6. 2020)
65. Teršek, Andraž (2020d), "Legal and political priorities regarding the problem of mental health and suicide after the 2020 coronavirus pandemic", *Javno zdravje*, 06, 1-4.
65. Teršek, Andraž (2020e), "Največji in nujni izzivi slovenske javne uprave in držav članic EU po pandemiji 2020", Editorial, *Javna uprava*, No. 1-2, 7-13.
66. Teršek, Andraž (2020f), "Palliative Care as a Human Right After 2020 Pandemic", *Physis. Journal for Physical Culture and Rehabilitation*, No. 1, Vol. 1, 25-35.
67. Teršek, Andraž (2020g), "Pravica do zaščite pred strahom in pred poniževanjem", IUS INFO, <https://www.iusinfo.si/medijsko-sredisce/kolumne/258783> (26. 6. 2020)
68. Teršek, Andraž (2020h), "Protestniki na kolesih; v izrednih razmera očitno vznikajo tudi pravni paradoksi", *Reporter*, <https://reporter.si/clanek/kolumnisti/protestniki-na-kolesih-v-izrednih-razmerah-ocitno-vnikajo-tudi-pravni-paradoksi-774755> (26. 6. 2020).
68. Teršek, Andraž (2020i), "The right to be protected from fear", Editorial, *The Slovenia Times*, <http://www.sloveniatimes.com/the-right-to-be-protected-from-fear> (22. 8. 2020).

69. Teršek, Andraž (2021), "A Populist Monster and the Future of Constitutional Democracy," *Open Political Science (De Gruyter)*, Vol. 4, Issue 1, 83-100.
70. Teršek, Andraž (2021a), "Political Alternatives for Constitutional Democracy: Between Utopia, Pandemic and Dystopia", *Open Political Science (De Gruyter)*, Vol. 4, Issue 1, 45-63.
71. Teršek, Andraž (2021b), "Spoštovani gostinci in spoštovane gostinke, ali O Pravu in Nepravu", Constitutional Blog, <https://andraz-tersek.si/spostovani-gostinci-in-spostovane-gostinke/> (19. 3. 2021)
72. Teršek, Andraž et al (2021c), "On the Legality and Constitutionality of the Measures by which the Slovenian Government Restricted Constitutional Rights and Freedoms Before and After the 2020 Coronavirus Pandemic: Part 1 & 2," *Open political science journal (De Gruyter)*, Vol. 4, Issue 2, 147-173.
73. Tuori, Kaarlo (2015), *European Constitutionalism*, Cambridge University Press
74. Velázquez Gonzalez, Lourdes (2020), "The role of philosophy in the pandemic era", *US National Library of Medicine, National Institutes of Health (NCBI)*, 6(2): 92-100. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC7462448/>
75. Wacquant, Loïc (2003), "Penalizacija revščine in vzpon neoliberalizma", *Družboslovne razprave*, XIX, 43, 65-75.
76. Wallerstein, Immanuel (2003), *Decline of American Power: The U.S. in a Chaotic World*, The New Press, New York
77. Weiler, Joseph, Marlene Wind (2003), *European Constitutionalism Beyond the State*, Cambridge University Press
78. World Health Organization – WHO: *The European Mental Health Action Plan 2013-2020*. WHO. Regional office for Europe, København 2015, https://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0020/280604/WHO-Europe-Mental-Health-Acion-Plan-2013-2020.pdf (10. 12. 2020).
79. Žižek, Slavoj (2007), *Nasilje*, Založba Analecta, Ljubljana
80. Žižek, Slavoj (2012), *Življenje v času konca*, Cankarjeva založba, Ljubljana
81. Žižek, Slavoj (2020), "Z muko bomo morali zgraditi drugačno normalnost", Radio-interview for VAL 202, <https://val202.rtvslvo.si/2020/03/slavojzizek/> (21. 12. 2020)

Legal Acts

1. *Resolution on the National Mental Health Program 2018–2028* (ReNPDZ18–28, *Uradni list RS*, No. 24/19).
2. *Mental Health Act* (ZDZdr, *Uradni list RS*, No. 77/08 and 46/15 –odl. US).

Court Decisions

1. Constitutional Court of the Republic of Slovenia, Decision no. U-I-60/03.
2. Constitutional Court of the Republic of Croatia, Decisions no. U-III-4150/2019, U-III-4388/2019, U-III-4389/2019, U-III-4390/2019, U-III-4396/2019, U-III-4516/2019, U- III-4532/2019.
3. District Court in Murska Sobota, no. I 147 / 2020-26, of the date 23. 2. 2021.
4. High Court in Maribor, Decision no. I Ip 877/2020, VSM00041664, of the date 15. 12. 2020.

POLITIČKI PRIORITETI JAVNE UPRAVE, DRŽAVE BLAGOSTANJA I USTAVNE DEMOKRATIJE NAKON PANDEMIJE 2020-2021.

Sažetak:

U vrijeme službenih pandemijskih mjera Coronavirus 2020-2021. uvedena su opća ograničenja slobode kretanja i ostalih temeljnih ljudskih i ustavnih prava i sloboda i ona još uvijek traju. Brzo se postavilo pitanje u kakav ćemo svijet ući nakon službenog završetka pandemije. Problem straha se intenzivirao. Ovo nije samo socijalni, već i pravni problem: ljudi imaju temeljno ljudsko pravo na zaštitu od straha. Apsolutni kratkoročni prioriteti javne uprave u svim državama članicama EU-a i Vijeća Europe morat će biti usmjereni na osiguravanje da strah i tjeskoba ne postanu nova epidemija. Brigu o efikasnosti i kvalitetu javnog zdravstvenog sistema treba ojačati i poboljšati, uključujući brigu o mentalnom zdravlju i prevenciji samoubistava, brigu o dobrobiti starijih i smrtno bolesnih, osoba sa invaliditetom (općenito i radnika s invaliditetom), brigu o djeci, posebno djeci s posebnim potrebama, i brigu o raznolikom i kvalitetnom palijativnom zbrinjavanju. Također postoji potreba za izmijenjenom i poboljšanom pravnom politikom u pogledu sistema obrazovanja, naučnog istraživanja i zapošljavanja. I na kraju, ali ne najmanje važno, mora se voditi računa da se osnovna ljudska prava i slobode ne uzimaju zdravo za gotovo. Zdravstvena kriza rezultirat će novom ekonomskom krizom. To ne bi trebalo shvatiti kao kraj socijalne države. Nova je prilika za odbranu socijalnih i ekonomskih ljudskih prava i stvaranje zajedničke evropske socijalne države. Trenutno su potrebne nove ideje – čak i lude ideje. Treba nam neka vrsta utopije. I vjera i nada u nju, koja će biti pokretačka snaga aktivnog djelovanja. Iskustvo pandemije to nam ne smije spriječiti ili oduzeti.

Ključne riječi: socijalni izazovi nakon pandemije 2020-2021; kratkoročni prioriteti javne uprave; hitne promjene u zakonskim politikama; problem straha; zaštita temeljnih prava i sloboda; javni zdravstveni sistem; ostvarenje utopije; potreba za novim i "ludim" idejama, stvaranje zajedničkog evropskog socijalnog društva

Adresa autora

Authors' address

Andraž Teršek

University of Primorska

Faculty of Education and Faculty of Humanities

Republic of Slovenia

andraz.tersek@gmail.com

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.2.165

UDK 316.4.05:578.843
35.1:17

Primljeno: 10. 06. 2021.

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Olivera Pavićević, Ivana Stepanović, Ljeposava Ilijić

RESILIENCE IN THE TIMES OF COVID-19: RETHINKING THE NEOLIBERAL PARADIGM AND CREATING NEW STRATEGIES FOR BATTLING THE GLOBAL CHANGE

The paper is an attempt to redefine the concept of resilience in the context of changes taking place globally. One of the key changes was caused by the Covid-19 pandemic. It has shown the inadequacy of the neoliberal discourse of resilience that shifts responsibility to individuals who must be prepared to overcome the circumstances of crisis or shock. However, resilience can be seen in terms of solidarity, dignity and responsibility towards others. Resilience also implies strategies that involve large investments in public health, ecology and self-sustainable solutions to battle climate change that is causing infectious diseases. The purpose of this paper is to raise awareness of the need to start creating a set of public policies that would imply an ethical evaluation related to the success or failure of treating others responsibly.

Keywords: resilience; COVID-19; neoliberalism; environment; ethic responsibility

1. INTRODUCTION

Over the past decades, the notion of resilience permeates various fields of science, theoretical concepts, political and organisational doctrines, security projects and many spheres of everyday life. The widely accepted and widespread use of resilience has attracted the critical attention of the scientific community, primarily in the sphere of policy and particularly in the field of social sciences. From that point of view, the pop-

ularisation of resilience is perceived as an integral part of the neoliberal governance, which, through the discourses of risk and capability of both individual and collective actors, creates an ideological set of qualities of resilience which represents a generator of chances, self-improvement and creative recoveries from the inevitable stresses.

In the context of the Covid-19 pandemic, the concept of resilience is seen as a strategy to restore „social justice, and principles that bring people together” and focus on public funding which deeply undermines the logic of neoliberalism that relies „on the narrow market efficiency” (Akar 2020: 516). The concept of resilience seems like an adequate response to a globally widespread state of catastrophe such as Covid-19 pandemic and possible future pandemics. It is evident that SARS-CoV-2 effectively stems from larger global problems such as climate change, technology development, urbanisation and human impact on ecosystems (Brooks 2020; Horton 2020; Mackenzie 2020). However, it also stems from the pure ideology of neoliberalism which tends to subsume all human activities under one single purpose which is production of capital. And it does so regardless of the consequence it has on public health and transformations of natural ecosystems that are brutally exploited.

The Covid-19 pandemic has shown that neoliberalism has left the world unprepared for catastrophes such as climate change and new deadly viruses because they require international cooperation, strong governmental control, substantial investments into public goods and solidarity among individuals (Horton 2020; Mackenzie 2020). Moreover, „confluence of two interconnected global dynamics – neoliberalism and the climate emergency – the destructive nature of which forces the world to rethink the organisation of societies and our relationship with other human being and the planet” (Nunes 2020). The ideals of neoliberal resilience epitomised in the independent individual and free market economy proved to be obsolete and inadequate in the times of natural disasters. Even the concept of physical distance which is a necessary epidemiological measure to prevent the spread of a deadly virus such as Covid-19 is contradicting the basic principles of neoliberalism because it implies close collaboration and empathy between individuals who are *de facto* closer and more interdependent during the crisis such as a global pandemic.

Methodology is based on theoretical analysis which comprises literature review to map the key thinkers and the most important ideas related to the notion of resilience and analytical philosophical research which aimed to examine and (de)construct the concept of resilience as an ideological construct and explore the possibilities to transport it outside of the given neoliberal discourse and relate it to the current Covid-19 crisis as well as climate change that is inherently connected to the pandemic.

2. RESILIENCE BEYOND NEOLIBERALISM

“The concept of resilience arose not as a direct product of neoliberal doctrines but as an element of the critique of neoliberalism which sustainable development itself pertained to be at its origin. This should not surprise us. Neoliberalism is not a homogeneous doctrine, nor are its particular forms of dogmatism homeostatic” (Reid 2013: 108). Adaptive capacity and hybrid nature of neoliberalism are limiting the engagement in everyday practices through constant movement, mutations and adjustments to local settings while connecting heterogeneous elements into inconsistent batches of limited duration is challenging to analyse (Pavićević, Bulatović & Ilijić 2019: 18). The neoliberal regulation of the self as a breakthrough of neoliberal governance is continuously redistributing advantages and drawbacks while shifting discursive structures and promoting certain normative frameworks that are defining ways in which people should live their lives and determining what they are capable of (Hall & Lamont 2013). In this sense, resilient subjects could be subjects that permanently struggle to accommodate themselves to the world (Reid 2012: 75), and hence they cannot change and transform the outside world or can only do so to a limited extent. In order to survive and possibly thrive in the face of uncertainty, perturbations, and shocks, the resilient subject must abandon the liberal modernist hubris „of seeking to shape the external environment through conscious, autonomous and goal-oriented decision-making”, and embrace a resilience-oriented form of agency as constant work „on inner life through learning from exposure to the contingencies of ontological complexity” (Schmidt 2015: 404).

Abandoning the idea that the state and its mechanisms of governance are capable of coping with the unpredictable circumstances has brought about the logic of resilience which shifts responsibility to the socially networked and self-efficient individuals (Pavićević, Bulatović & Ilijić 2019: 14). Understanding sociability as a network changes the quality of social interactions and relations with the surrounding environment. It represents a shift from individual autonomy towards interconnectedness (Chandler 2014a) and towards building human capacities through strategies of resilience. The focus is on creating resilient individuals and communities rather than institutions. Promoting new networks and alliances makes resilience a part of the new set of practices that should fill in the gaps in the rationality of the market by introducing a social element (Joseph 2016). This follows an idea that „the current imaginary of resilience does not operate in continuation of a paramount neoliberal paradigm, but can be understood as a response to its inherent frustrations” (Schmidt

2015: 404). Consequently, the „frustrations” of the liberal and neoliberal paradigms performed by the post-neoliberal discourse of resilience may open up the possibility for new forms of self-reflexive governance in which individuals are not mere targets of top-down or bottom-up frameworks of government, but empowered selves constantly involved in learning processes (Mavelli 2019). However, as a response to the dilemma on whether the postliberal resilience really is an alternative, Mavelli warns that the concept of resilience fails to recognize the manufactured complexity as a product of regimes of power and knowledge¹.

Resilience discourses recognise the complexity of the world as a creative and untameable source of the „power of life” which escapes appropriation by liberal and neoliberal power (Chandler 2014b). According to Mavelli, promotion of resilience encompasses the bare essence of the neoliberal overcoming of its own weaknesses. Moreover, the post-neoliberal resilience rests on an ultimately reductive understanding of the state as the enforcing power of liberal/modernist top-down rationalities of government (Mavelli 2019).

The reduction of equality to meritocracy was especially noteworthy. The progressive-neoliberal program for a just status order did not aim to abolish social hierarchy but to “diversify” it by “empowering” “talented” women, people of colour, and sexual minorities to rise to the top. And that ideal was inherently class-specific, ensuring that “deserving” individuals from “underrepresented groups” could attain positions on equal grounds with the straight white men of their own class. The feminist variant focused on “leaning in” and “cracking the glass ceiling”, while its principal beneficiaries could only be those already in possession of the requisite social, cultural, and economic capital. Everyone else would be stuck in the basement (Fraser 2017).

3. DIGNITY AND RESILIENCE

If the „pervading fatalism” (Joseph 2016: 381) lies in the heart of the concept of resilience as a macro discourse of the (post)liberal governance, the question is whether this concept can be defended from the perspective of the micro or mezzo level or whether individual and local levels are just imaginary „vital resources” (Chandler 2014b: 38) that (un)consciously work in favour of the neoliberal paradigm. The use

¹ In post-Marxist vein for Laclau power is manifest in the sedimentation of social relations through techniques of governance and political management, and through the elaboration of ideologies which function to conceal the contingency of social relations and naturalise relations of domination (Webb 2018).

of the concept of resilience on micro levels also implies hegemonic discourse around resilience as it is either instrumental because it enhances performance, or it is understood as an individual responsibility to ensure wellbeing (Bal 2020). Because the neoliberal concept of resilience implies the potential to generate economic output, it is imposed as a necessary strategy. People who are not resilient have no utility, and therefore organisations are discouraged from investing or even employing individuals who are not resilient (Cabanas & Illouz 2019). However, this concept of resilience disregards the differential possibilities of people and underlines the division between winners and losers (Bal, Kordowitz & Brookes 2020).

In search of a possibility to anchor resilience outside the instrumental and individualistic neoliberal ideological pattern, some authors suggest taking the dignity-perspective (Lucas 2015; Kostera & Pirson 2017) and making it available for wider use in academic research and practice (Bal, Kordowitz & Brookes 2020). The theoretical concept of human development and capabilities approach (Sen 2009; Nussbaum 2000) begins with the concept of dignity as a truly „human functioning” (Nussbaum 2003:40) which retains the idea of resilience and explores how it can be used in alternative ways. The concept of „dignity” (Bal 2017; Kostera & Pirson 2017) offers an alternative framework to conceptualize resilience with a fundamentally different meaning that breaks away from the neoliberal construct and uses collective welfare as an anchoring point (Bal, Kordowitz & Brookes 2020).

Resilience is a highly complex human phenomenon, but it becomes simplified and deprived of its core meaning due to the superficial discourse and its instrumental purpose (Bal, Kordowitz & Brookes 2020). It implies that contemporary humans need to be ‘entrepreneurs of the self’ (Bauman 2000; Žižek 2014) and individualized atoms of self-interest. These principles are incorporated within governing institutions, social relations, academic disciplines or workplaces and they encourage individuals to build themselves through their practices, understanding, and manner of speaking according to the rules and out of necessity (Hamann 2009: 50).

Resilience can also be seen as an important factor for developing „human maturity” (Bauman 1993) and can be defined through notions of dignity, solidarity and autonomy. It does not have to be merely an instrument for organisational performance, but can also have important intrinsic attributes (Stewart 2011). The concept of responsibility corresponds with the idea of moral dignity and the concept of resilience. From this perspective, resilience is the empowerment of the social actors who are capable to act independently from social structures (Abercrombie et al., 1984) with moral responsibility and the „nature of freedom” (Pavićević 2016).

The postmodern conditions are opening up the chance for „true morality” which is not subordinated to the universal principles and ethical codes but is founded on „possibilities for individual responsibility which is translated (in the domain of practice, not even in theory) into lack of respect of the socially adopted ethically legal rules” (Bauman 1993: 29). Modernism has been built on the mistrust towards human spontaneity, incentives, impulses and inclinations which were supposed to be replaced by the universal „staring into a non-emotional calculated reason” (Bauman 1993). However, according to Bauman, true human moral acting is based on ambiguity and responsibility. Bauman believes that moral acting incorporates the possibility for individuals to say „no” (Dawson 2012). This shift from the „modern ethics” towards „postmodern morality” does not represent nihilism or radical, but rather points towards the possibility of humanist maturity (Morgan 2013).

The discourses of complexity and social relativity have disassembled power relations into intricate processes of indirect interpersonal connectedness and equal sharing of responsibility between actors differently positioned in the social hierarchy. This shift towards collective responsibility leads to the ethics of resilience which sees problems as societal and therefore ontological rather than political, economic or moral (Chandler 2013).

The individual is no longer seen as an isolated actor but rather as a socially, environmentally and materially embedded subject (Chandler 2013). Therefore, resilience ethics suggest that the market and its outcomes are a shared responsibility. Even attempts to exclude ourselves from the market make no ethical sense as our power to influence the world through our own ethical reflexivity depends on it. Resilience ethics therefore reverses the power relations and implies that governments may even need to „interfere” in our own private choices of consumption to enable us to recognise our responsibilities.

The dignity of human life as a basic idea is an attempt to justify a list of capabilities as central requirements for a dignified life. To some extent, all supposed capabilities are part of a minimum account of social justice. A society that does not guarantee capabilities at an appropriate threshold level to all of its citizens fails to be a fully just society regardless of it’s level of opulence. Capabilities are important for each and every person: each person is treated as an end and nobody is a mere adjunct or means to achieve others’ goals (Nussbaum 2003: 40).

4. RESILIENCE, BIOPOWER AND THE PANDEMIC

Re-conceptualising resilience as a potential for empowerment of dignity should include the analysis of new power relations. Foucault's analysis shows that power is ubiquitous and conceived as structuring a field of possible actions. Governability is the mechanism by which human beings are predisposed towards a certain activity and towards a certain praxis that makes it the subject of this activity (Webb 2018). Power functions by investing, defining, and caring for the body which is understood as a bioeconomic entity. The operation of biopower is defining the freedom and truth of the individual in economic and biological terms. The formation of the disciplines marks the moment where it was absorbed within biopolitics. This „critical attitude” that Foucault repeatedly refers to in all of his discussions on Kant from the 1970s and 1980s is inseparable from both his analysis of governmentality and his discussions of ethics and the history of experience of the relationship between the subject and truth. Foucault has been fascinated with „care of the self” he discovered in Greek and Roman ethics which was the „spiritual” relationship that existed between the subject and truth (Hamann 2009: 56). To gain access to the truth, that is, in order to acquire the „right” to the truth, individuals had to take care of themselves by engaging in certain self-transformative practices or ascetic exercises (Ibid.). Here we find critical and resistant forms of subjectivation where individuals engaged in practices of freedom that allowed them to engage in ethical „parrhesia” or speak truth to power rather than objectifying themselves within a given discourse of power/knowledge. In modernity, however, following what Foucault identified as „the Cartesian moment”, the principle of „taking care of yourself” has been replaced by the imperative to „know yourself” (THS, 1–24 according to Hamann 2009: 56). In contemporary life, the individual is granted access to the truth which is knowledge and knowledge alone, including knowledge of one's self. In this context, knowledge of the self is not something produced through the work individuals perform on themselves, but it is rather something given through disciplines such as biology, medicine, and the social sciences. These modern forms of knowledge, of course, become crucial to the emerging biopolitical forms of governmentality. Whereas individuals were once urged to take care of themselves by using self-reflexive ethical techniques to give form to their freedom, modern biopolitics ensures that individuals are already taken care of in terms of biological and economic forms of knowledge and practices (Hamann 2009). Power, in its governmental form, according to Foucault, presupposes the freedom of a subject who acts or has the capacity to act and not to act (Webb 2018). On the other hand,

Foucault's analysis of panopticism describes how the disciplined biopolitical subject is made to internalize particular forms of responsibility for him or herself through practices of subjectivation. One of the tasks required for producing genealogies of neoliberalism and Homo economicus is to identify the specific forms of knowledge that are both individual and institutional as well as informative and produced by neoliberal practices (Hamann 2009: 53). The new values promulgated in this contemporary form of panopticism are exclusively entrepreneurial ones.

Foucault's concepts of panopticism and disciplinary power are relevant today, especially when we are trying to make sense of the key ideological shifts caused by the Covid-19 pandemic. In his book „Discipline and Punish: the Birth of Prison”, he introduces the notion of panopticism by painting the picture of a 17th century plague and practices of surveillance and control at the time. He writes that the „enclosed, segmented space, observed at every point, in which the individuals are inserted in a fixed place in which the slightest movements are supervised, in which all events are recorded, in which an uninterrupted work of writing links the centre and periphery, in which power is exercised without division, according to a continuous hierarchical figure, in which each individual is constantly located, examined and distributed among the living beings, the sick and the dead – all this constitutes a compact model of the disciplinary mechanism” (Foucault 2020: 192).

In the times of Covid-19, the concept of panopticism is extended to include stricter forms of control and surveillance that no longer stay within the borders of visible and instead go „under the skin” (Harari 2020). Measuring bodily temperature, using PCR and IGG tests, practicing contact tracing strategies and issuing digital vaccine certificates shows how governments utilise technology to introduce new, more intrusive systems of monitoring and controlling large populations. Some argue that one of the possible consequences of this pandemic could even be „death of neoliberal capitalism that will lead to higher state intervention” (Singh 2020: 635). One of the paradoxes is the fact that governments who have been advocating for tremendous cuts in public spending including public healthcare can suddenly summon up trillions to mitigate consequences of the pandemic, which violates „all the conventional market rules” (Žižek 2020: 93).

The concept of neoliberalism not only fails to grasp the problem of the Covid-19 pandemic, but also starts to collapse under pressure of the increasingly worsening consequences of climate change, emergence of new infectious diseases and demands for better public health. Moreover, the ideal of empowered individuals who should be able to take care of themselves has been completely overrun due to the pandemic

as we are witnessing calls for close cooperation in terms of physical distancing and other measures that will protect people from each other. Consequently, resilience is often being perceived as a collective rather than individual activity.

5. RESILIENCE IN THE TIMES OF COVID-19: A SHIFT TOWARDS STRATEGIES FOR FIGHTING CLIMATE CHANGE

„Scientists have been warning for at least a generation about the potential impact of EID (emerging infectious diseases) in a world experiencing climate change” (Brooks, Hoberg & Boeger 2019: 4), and yet countries across the globe were „not prepared” for a pandemic such as Covid-19 (Horton 2020: 25). This shows that neoliberal systems are not capable of coping with major health crises and that they are fragile and vulnerable during global emergencies (Sheehan & Fox 2020: 264).

After the outbreak of SARS in 2002, H1N1 in 2009, MERS in 2012, Ebola in 2013 and Zika virus in 2016, „there was ample evidence to signal the urgent need for countries to strengthen their preparedness for new infectious pandemic. But as WHO has described, fewer than half the countries of the world have the public health capacity to prevent or respond to new outbreaks of disease” (Horton 2020: 34). Worryingly, „despite increasing alarm among researchers and global health experts about emerging infectious disease for almost three decades now, the mainstream attitude, especially in rich countries, had been complacency – perhaps because, as always in public health, problems tend to be invisible until it’s too late” (Mackenzie 2020: 41). A lack of resources, hospital capacities, qualified doctors, nurses and other medical staff shows how impactful and damaging neoliberal ideology and its policies were to public health as they failed to recognise the needs and address the problems (Bell & Green 2016: 242). In other words, neoliberalism gets in the way of responding to crucial global transformations and problems that are stemming from the climate change and human impact on nature (Taylor 2020; Devine & Baca 2020).

Major cuts and austerity measures have started with the economic crisis of 2008 (Labonte & Stuckler 2016: 312) when „the health sector was often a particular victim of cuts in social spending” (Horton 2020: 35). With „intensive global trade and travel” it has never been easier to „transport” illnesses across the world instantaneously (Mackenzie 2020: 38), and the Covid-19 pandemic caught the governments unprepared to deal with high pressure on the public health sector. From the attempts to contain the virus, to the strategies used to control the pressure on public health services, minimise the spread of the virus, mitigate the devastating effects on economy,

lower the number of deaths and vaccinate people, Covid-19 has turned out to be a responsibility for governments and their public services rather than a job for the private sector. The pandemic has elevated the governmental control over finances, as well as public and private lives of citizens. Imposing police-enforced curfews, quarantines and all kinds of bans has cut through the private lives of citizens who were no longer able to perceive themselves as self-sustainable individuals, but a part of a collective in which everyone is responsible for everybody else's health.

Despite the warnings coming from WHO and many voices in the scientific community, the UK, USA and many other countries started off with a weak approach, whereas China has imposed a total lockdown of entire cities and provinces and completely turned off the economy (Horton 2020: 54; Mackenzie 2020: 30-31). Countries which opted for less severe measures in the beginning have suffered much worse pressures on their health systems and economies in the long run while China has managed to start recovering after only three months. The libertarian *laissez-faire* approach to the Covid-19 pandemic has created pressure on public health and the economy. Due to the multiple „waves” of the pandemic and the discovery of new mutations, many western countries were forced to keep imposing lockdowns and maintain balance between health and economy, but only countries who imposed draconian measures which involved strong government intervention and breaching of human rights and freedoms tackled the problem successfully. In other words, „deficiencies in decision-making reflect not only the surprising fragility of modern science-based societies but also something far worse – inherent failures in the mechanics of Western democracies that threaten their very existence” (Horton 2020: 40).

Covid-19 has revealed the „astonishing fragility of our societies” and „inability to cooperate” (Horton 2020: 56). On the one hand, it has shown how much our economies are interdependent and that the globalisation has interwoven the processes of production and distribution which are effectively dispersed across the globe. On the other hand, it has proven that a consensus on preventive measures or even common approaches to global problems are a big challenge. This was especially visible in the context of the problem of vaccine distribution when the COVAX plan has failed. Individualism as one of the basic principles of neoliberalism has failed to provide an answer to the question how to approach a global pandemic which requires solidarity and cooperation. The idea of creating a reliable health service is based on the principles of solidarity, collective action and responsibility towards one another (Horton 2020: 63). „One lesson of Covid-19 is that every country must now begin a national conversation about how far it is willing to go – and how much the public is willing

to pay – for a health system that can save lives when a pandemic arrives again” (Horton 2020: 83).

Addressing these global changes require global cooperation and coordinated actions. In addition to the Paris Agreement² which should be the priority and “humanity’s most important public health goal” even though it still is not (Maibach et al. 2021), there are also other neglected initiatives across the world that are calling for immediate action. One of them is Greta Thunberg’s ‘School Strike for Climate’ movement demanding three key changes: 1) no new oil, coal and gas projects, 2) 100% renewable energy generation and exports by 2030 and 3) funding a just transition & job creation for all fossil fuel workers and communities³. The DAMA Protocol is a policy recommendation that provides ‘a foundation for proactive activities to directly address potential and realized infectious diseases’ and calls for ‘documenting’, ‘assessing’, ‘monitoring’ and ‘actions’ that are necessary to battle emerging diseases (Brooks et al 2020). Finally, the ‘Green New Deal’ formulated and backed by DiEM25⁴, Progressive International⁵ and Bernie Sanders⁶ provides a comprehensive solution to entwined economic and ecological problems while calling for the both social change and action for climate that radically opposes all the neoliberal postulates. Nevertheless, there is no firm political will to tackle these issues and start global actions that will battle against climate change, emerging diseases or rising poverty in the world. The current crisis shows the urgent need for new policies and radical changes on the individual, local, national and international level.

6. CONCLUSION

Neoliberalism has failed as the dominant ideology because it has been proven to be insufficient when it comes to the basic needs of the humanity such as health and environment. It has become evident that the neoliberal paradigm which prioritises production of capital under any circumstances and no matter what lead to the ecological and climate catastrophe which caused disruptions in planet’s ecosystem and global pandemics. The Covid-19 pandemic has also made it obvious that neoliberalism as

² United Nations Climate Change <https://unfccc.int/process-and-meetings/the-paris-agreement/the-paris-agreement> (Accessed: 05. 05. 2021)

³ School Strike for Climate <https://www.schoolstrike4climate.com/about> (Accessed: 05. 05. 2021)

⁴ Diem25 <https://diem25.org/campaign/green-new-deal/> (Accessed: 05. 05. 2021)

⁵ Progressive International <https://progressive.international/movement/campaign/organizing-for-a-green-new-deal-7af9e89d-542f-44b1-816c-d79745459027/en> (Accessed: 05. 05. 2021)

⁶ Bernie Sanders <https://berniesanders.com/issues/green-new-deal/> (Accessed: 05. 05. 2021)

an economic system cannot withstand any major pressures caused by natural disasters. Major lockdowns across the planet have caused economic problems which could be solved only through actions such as bailouts that are fundamentally at odds with neoliberal principles.

The concept of resilience in the times of Covid-19 is focusing on public or collective good as a contrast to the interests of an atomised individual (Akar 2020: 516). This pandemic has shown the need to address the underlying issues that are causing the emergence of new diseases such as climate change which requires a collective action and global cooperation. At the same time, individual contribution to these universal goals can also be seen as a form of resilience and resistance to the dominant neoliberal ideology. Similarly, strategies for battling the spread of the extremely contagious virus are also incompatible with the basic principles of neoliberalism as they call for solidarity and collaboration between states, communities and individuals as well as involvement of public services or stricter governmental controls.

In other words, climate change and emergence of new infectious diseases have a profound effect on our societies and require organised actions that are not in line with the neoliberal ideology. The usual attitudes towards global problems that include „pretending nothing is happening”, „hiding inside the castle” and “running away from home” are not solutions because „the entire planet is a minefield of evolutionary accidents waiting to happen” (Brooks, Hoberg & Boeger 2019: 260-264) even after the Covid-19 pandemic is over. There is the need to address the main processes that are allowing dangerous mixing of pathogens and the crisis of emerging diseases, which include climate change, globalised trade and travel and increasing urbanisation (Brooks et al., 2020: 4).

BIBLIOGRAPHY

1. Abercrombie, Nicholas, Stephen Hill, Bryan S. Turner (1984), *The Penguin Dictionary of Sociology*, Penguin Books, London.
2. Akar, Ismail (2020), “Post-Coronavirus Disease 2019 Health Care and University: From Efficiency to Resilience”, *OMICS A Journal of Integrative Biology*, 25(9), 515-518.
3. Bal, P. Matthijs, Maria Kordowicz, Andy Brookes (2020), ”A Workplace Dignity Perspective on Resilience: Moving Beyond Individualized Instrumentalization to Dignified Resilience”, *Advances in Human Resources* 22(4), 1-14.

4. Bal, P. Matthijs (2017), *Dignity in the Workplace, New Theoretical Perspectives*, Palgrave MacMillan, Basingstoke, UK
5. Bal, P. Matthijs (2020), "Why we should stop measuring performance and well-being", *German Journal of Work and Organizational Psychology* 64(3), 196–200.
6. Bauman, Zygmunt (1993), *Postmodern ethics*, Blackwell, Oxford, UK & Cambridge, USA
7. Bauman, Zygmunt (2000), *Liquid modernity*, John Wiley and Sons
8. Bell, Kirsten, Judith Green (2016), "On the Perils of Invoking Neoliberalism in Public Health Critique", *Critical Public Health* 26(3), 239-243.
9. Sanders, Bernie, <https://berniesanders.com/issues/green-new-deal/> (Accessed: 05. 05. 2021)
10. Brooks, Daniel R., Eric P. Hoberg, Walter A. Boeger, Scott L. Gardner, Sabrina Araujo, Katalin Bajer, Sebastian Botero-Canola, Brian Byrd, et al. (2020), "Before the Pandemic Ends: Making Sure this Never Happens Again", *WCSA Journal* 1(1), 1-10.
11. Brooks, Daniel R., Erich P. Hoberg, Walter A. Boeger (2019), *The Stockholm Paradigm: Climate Change and Emerging Disease*, The University of Chicago Press, Chicago and London
12. Cabanas, Edgar, Eva Illouz (2019), *Manufacturing Happy Citizens: How the Science and Industry of Happiness Control Our Lives*, Polity Press, Cambridge
13. Chandler, David (2013), "Resilience Ethics: Responsibility and Globally Embedded Subject", *Ethics and Global Politic* 6(3), 175-194.
14. Chandler, David (2014a), "Beyond neoliberalism: Resilience, the new art of governing complexity", *Resilience: International Policies, Practices and Discourses* 2(1), 47–63.
15. Chandler, David (2014b), *Resilience: The governance of complexity*, Routledge, Abingdon and New York
16. Creteny, Raaven (2014), "Resilience for Whom? Emerging Critical Geographies of Socio-ecological Resilience", *Geography Compass* 8/9, 627–640.
17. Dawson, Matt (2012), "Optimism and agency in the sociology of Zygmunt Bauman", *European Journal of Social Theory* 15(4), 555-570.
18. Devine, Jennifer A., Jenny A. Baca (2020), "The Political Forest in the Era of Green Neoliberalism", *Antipode* 52, 911-927.
19. DiEM25, <https://diem25.org/campaign/green-new-deal/> (Accessed: 05. 05. 2021)

20. Evans, Brad, Julian Reid (2013), "Dangerously exposed: The life and death of the resilient subject", *Resilience: International Policies, Practices and Discourses* 1(2), 83-98.
21. Evans, Brad, Julian Reid (2014), *Resilient Life: The Art of Living Dangerously*, Polity Press
22. Financial Times, "Yuval Noah Harari: The World After Coronavirus", March 20th 2020. Retrieved: <https://www.ft.com/content/19d90308-6858-11ea-a3c9-1fe6fedcca75> (Accessed: 23. 03. 2021)
23. Foucault, Michel (2020), *Discipline and Punish: the Birth of Prison*, Penguin, London
24. Fraser, Nancy (2017), "From Progressive Neoliberalism to Trump – and Beyond", *American Affairs Journal* 1(4), 46-64.
25. Hall, Peter, Michèle Lamont (2013), *Social Resilience in the Neoliberal Era*, Cambridge University Press, Cambridge
26. Hamann, H. Trent (2009), "Neoliberalism, Governmentality and Ethics", *Foucault Studies* 6, 37-59.
27. Harari, Noah Y. (2020), "The World After Coronavirus", <https://www.ft.com/content/19d90308-6858-11ea-a3c9-1fe6fedcca75> (Accessed: 04. 04. 2021)
28. Higgins, Vangham, Wendy Lerner (eds.) (2017), *Assembling Neoliberalism Expertise, Practices, Subjects*, Palgrave Macmillan, US
29. Horton, Richard (2020), *The COVID-19 Catastrophe: What's Gone Wrong and How to Stop it Happening Again*, Polity, Cambridge
30. Joseph, Jonathan (2013), "Resilience as embedded neoliberalism: A governmentality approach", *Resilience: International Policies, Practices and Discourses* 1(1), 38-52.
31. Joseph, Jonathan (2016), "Governing through failure and denial: The new resilience agenda", *Millennium* 44(3), 370-390.
32. King, Danielle D., Alexander Newman, Fred Luthans (2016), "Not if, but when we need resilience in the workplace", *Journal of Organizational Behavior* 37(5), 782-786.
33. Kostera, Monica, Michael Pirson (eds.) (2017), *Dignity and the organization*, Palgrave Macmillan
34. Labonté, Ronald, David Stuckler (2016), "The rise of neoliberalism: how bad economics imperils health and what to do about it", *Journal of Epidemiology and Community Health* 70, 312-318.

35. Lucas, Kristen (2015), "Workplace dignity: Communicating inherent, earned, and remediated dignity", *Journal of Management Studies* 52(5), 621-646.
36. Mackenzie, Debora (2020), *COVID-19: The Pandemic that Never Should Have Happened and How to Stop the Next One*, Hachette Books, New York
37. MacKinnon, Danny, Kate D. Derickson (2012), "From Resilience to Resourcefulness: A Critique of Resilience Policy and Activism", *Progress in Human Geography* 37(2), 253-270.
38. Maibach, Edward Jeni Miller, Fiona Armstrong, Omnia El Omrani, Ying Zhang, Nicky Philpott, Sue Atkinson, Linda Rudoph, Josh Karliner, Jennifer Wang, Claudel Pétrin-Desrosiers, Anne Stauffer, Génon K. Jensen (2021) "Health professionals, the Paris Agreement and the fierce urgency of now", *The Journal of Climate Change and Health* 1, 1-3.
39. Mavelli, Luca (2019), "Resilience beyond neoliberalism? Mystique of complexity, financial crises, and the reproduction of neoliberal life", in: Humbert, Clemence and Johnatan Joseph (eds.), *The Politics of Resilience, International Policies, Practices and Discourses*, 7(3), 224-239.
40. Morgan, Marcus (2013), "The poverty of (moral) philosophy: Towards an empirical and pragmatic ethics", *European Journal of Social Theory* 17(3), 129-146.
41. Nunes, João (2020), "The COVID-19 pandemic: securitization, neoliberal crisis, and global vulnerabilization", *Cadernos de Saúde Pública* 36(5), <https://www.scielosp.org/pdf/csp/2020.v36n5/e00063120/en> (Accessed: 05. 04. 2021)
42. Nussbaum, Martha (2003), "Capabilities as Fundamental Entitlements: Sen and Social Justice", *Feminist Economist* 9(2-3), 33-59.
43. Nussbaum, Martha (2000) *Women and Human Development: The Capabilities Approach*, Cambridge University Press, Cambridge
44. Pavićević, Olivera (2016), *Resilience and Moral Agency*, IKSI, Belgrade
45. Pavićević, Olivera, Aleksandra Bulatović, Ljeposava Ilijić (2019), *Resilience – Asymmetry between Macro Discourse and Micro Process*, IKSI, Belgrade
46. Pollard, Tyler J. (2014), "Education, the Politics of Resilience, and Wor on Youth: A Conversation with Brad Ewans", *The Review of Education, Pedagogy, and Cultural Studies* 36, 193-213.
47. Progressive International, <https://progressive.international/movement/campaign/organizing-for-a-green-new-deal-7af9e89d-542f-44b1-816c-d79745459027/en> (Accessed: 05. 05. 2021)

48. Reid, Julian (2012), "The Disastrous and Politically Debased Subject of Resilience", *Development dialogue* 58(1), 67-79.
49. Reid, Julian (2013), "Interrogating the Neoliberal Biopolitics of Sustainable Development – Resilience Nexus", in: Mezzadra Sandro, Julian Reid and Ranabir Samaddar (eds.), *The Biopolitics of Development: Reading Michel Foucault in the Postcolonial Present*, Springer Science & Business Media, 107-123.
50. Schmidt, Jessica (2015), "Intuitively neoliberal? Towards a critical understanding of resilience governance", *European Journal of International Relations* 21(2), 402-426.
51. School Strike for Climate, <https://www.schoolstrike4climate.com/about> (Accessed: 05. 05. 2021)
52. Sen, Amartya (2009), *The Idea of Justice*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts
53. Sheehan, Mary C., Mary A. Fox (2020), "Early Warnings: The Lessons of COVID-19 for Public Health Climate Preparedness", *International Journal of Health Services* 50(3), 264-270.
54. Singh, Paramjit (2020), "Beyond the COVID-19 Pandemic: Gauging Neoliberal Capitalism and the Unipolar World Order", *International Critical Thought* 10(4), 635-654.
55. Stewart, E. Donna (2011), "Toward understanding resilient outcomes", *Canadian Journal of Psychiatry* 56(5), 256-257.
56. Taylor, Lisa (2020), *Addressing Anthropogenic Climate Change: How Contemporary Latent Neoliberalism is Getting in the Way*, OCAD University, Toronto
57. Thaning, S. Moren, Marius Gudmand-Høyer, Sverre Raffnsøe (2016), "Ungovernable: Reassessing Foucault's Ethics in Light of Agamben's Pauline Conception of Use", *International Journal of Philosophy and Theology* 77(3), 191-218.
58. United Nations Climate Change, <https://unfccc.int/process-and-meetings/the-paris-agreement/the-paris-agreement> (Accessed: 05. 05. 2021)
59. Webb, Stephen A. (Ed.) (2018), "Resistance, biopolitics and radical passivity", In: *Routledge Handbook of Critical Social Work*, Routledge Handbook Online.
60. Žižek, Slavoj (1989), *The Sublime Object of Ideology*, Verso Books, London
61. Žižek, Slavoj (2014), *Trouble in Paradise: From the End of History to the End of Capitalism*, Melville house, London
62. Žižek, Slavoj (2020), *Pandemic! COVID-19 Shakes the World*, OR Books, New York and London

OTPORNOST U VREMENU COVID-19: PREISPITIVANJE NEOLIBERALNE PARADIGME I STVARANJE NOVIH STRATEGIJA ZA BORBU SA GLOBALNIM PROMENAMA

Sažetak

Rad predstavlja pokušaj redefinisavanja koncepta otpornosti u kontekstu promena koje se dešavaju na globalnom nivou. Jednu od ključnih promena izazvala je pandemija Covid-19 koja je pokazala neadekvatnost neoliberalnog diskursa o otpornosti, koji odgovornost prebacuje na pojedince koji moraju biti spremni da prevaziđu okolnosti krize ili šoka. Međutim, otpornost se može posmatrati u smislu solidarnosti, dostojanstva i odgovornosti prema drugima. Otpornost takođe podrazumeva strategije koje uključuju velika ulaganja u javno zdravlje, ekologiju i samoodrživa rešenja za borbu protiv klimatskih promena koje uzrokuju zarazne bolesti. Svrha ovog rada je podizanje svesti o potrebi započinjanja i stvaranja niza javnih politika koje bi podrazumevale etičku procenu povezanu sa uspehom ili neuspehom odgovornog postupanja prema drugima.

Ključne reči: otpornost; COVID-19; neoliberalizam; životna sredina; etička odgovornost

Adrese autorica

Authors' address

Olivera Pavićević

Institute of Criminological and Sociological Research Belgrade

oliverapavicevic4@gmail.com

Ivana Stepanović

Institute of Advanced Studies Kőszeg (iASK), Hungary

ivana.stepanovic@iask.hu

Ljeuposava Ilijić

Institute of Criminological and Sociological Research Belgrade

lelalela_bgd@yahoo.com

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.2.183

UDK 17:578.834

Primljeno: 20. 06. 2021.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Irena Cajner Mraović, Jelena Pavičić Vukičević, Valentina Pavlović Vinogradac

SCHWARTZ'S VALUE MODEL AS A FACTOR OF COMPLIANCE WITH EPIDEMIOLOGICAL MEASURES IN THE FIRST WAVE OF THE COVID-19 PANDEMIC IN SOUTHEAST EUROPE

The paper aims to investigate the theoretical assumption that the value system (according to the Schwartz model) is associated with compliance with recommendations to combat the spread of the COVID-19 pandemic. According to the theoretical assumption, persons whose value system emphasises social focus and whose values are self-transcendence and conservation will comply with measures to a greater extent. On the other hand, people whose value system is focused on personal focus and whose values self-direction and openness to change will be less compliant with measures for combating the spread of the virus. The research was conducted in three Southeastern European countries – Bosnia and Herzegovina, Croatia and Serbia using a survey of 1024 students. The Schwartz scale on basic human values was used as a research instrument. The research was conducted at the very beginning of the pandemic (March and April 2020). The results of the hierarchical regression showed that the values of openness to change (personal focus) and conservation (social focus) are significant predictors of compliance with measures and trust in institutions and sex.

Keywords: values; COVID-19; trust in institutions; Southeastern Europe; compliance with measures

INTRODUCTION

The COVID-19 pandemic caused by the SARS-CoV-2 virus has stopped the world. The disease first appeared in the Chinese city of Wuhan, after which it spread across

the globe. The countries of Southeast Europe were more easily affected in the so-called first wave of the pandemic. Despite the relatively more minor number of patients than in other European countries, the countries of Southeast Europe have determined measures to combat and prevent the spread of the virus.

During the research (April 1), 963 cases were reported in Croatia¹ since the beginning of the pandemic, 1,060 in Serbia², and 459 cases of COVID-19 infection in Bosnia and Herzegovina³.

The measures taken during this research are curfew in Serbia⁴ and Bosnia and Herzegovina⁵ and a ban on leaving the place of residence in the Republic of Croatia⁶. In all countries, it is recommended to stay at home and reduce the gathering of more people.

Prosocial behaviour in crises such as the COVID-19 pandemic is of paramount importance. Drawing on Shalom Schwartz's theory that assumes that individuals with strong self-transcendence and conservation values largely follow COVID-19 recommendations to help loved ones (Wolf, Haddock, Manstead, & Maio 2020), this paper aims to investigate this theoretical thesis.

Values and adherence to rules in crises

Values represent an essential concept in the theoretical and research approach of many social sciences and humanities. Unlike attitudes that can change, values come above attitudes because they are enduring and relatively stable are extremely important to one society (Abercrombie, Hill, & Turner 2008: 431). However, due to the action of various factors and sudden social changes, they can change (Manfredo et al. 2017).

One of the most commonly used theories related to values is undoubtedly that of Shalom H. Schwartz. Values, according to Schwartz et al. (2016: 107), denote: "Emotion-related beliefs, which relate to desired goals that motivate action, that transcend certain actions and situations, serve as standards for evaluating actions, policies, people, and events. They are patterns of a relative hierarchical system sorted by importance". Schwartz's model of values consists of four values of a higher order or dimension (*openness to change, conservation, self-enhancement, self-transcendence*)

¹ <https://www.worldometers.info/coronavirus/country/croatia/>, accessed May 21st 2020.

² <https://www.worldometers.info/coronavirus/country/serbia/>, accessed May 21st 2020..

³ <https://www.worldometers.info/coronavirus/country/bosnia-and-herzegovina/>, accessed May 21st 2020.

⁴ <https://covid19.rs/> accessed May 21st 2020

⁵ <https://www.koronavirus.hr/najnovije/34>, accessed May 21st 2020.

organised into ten basic values (universalism, benevolence, tradition, conformism, security, power, achievement, hedonism, stimulation, self-direction) and 19 specific values (see Graph 1). The values are displayed in a circle so that the values that are opposite to each other are negatively correlated. For example, if openness to change is more important to a person, conservation is less important for them.

The dimensions of conservation and self-denial are considered values ‘with a social focus’ while openness to change, and self-profit are regarded as dimensions of values and personal focus (Schwartz et al., 2012). The values of self-interest and openness to change denote ‘absence of anxiety’ and ‘growth’. In contrast, values of maintaining traditional relationships and self-profit mean ‘avoiding anxiety’ and ‘focus on self-protection’ (See Graph 1).

Graph 1 – Circular representation of the value system (Schwartz 1992; 2012; 2017)

The social focus of a value system consists of two higher-order values: *conservation* and *self-transcendence*. The value of higher-order *conservation* means obedience and directing one’s actions to maintain the existing state. This higher-order value consists of three basic values: *conformism*, *security*, and *tradition*. The value of *conformism* means “meeting social norms and avoiding harassing others” (Schwartz 2017: 8). The value of *security* means “avoiding danger and preserving social order and system stability” (Schwartz 2017: 7). *Tradition* as a value means “maintaining and preserving a cultural, family or religious tradition” (Schwartz 2017: 31). The value of *conformism* is divided into two specific values: conformism according to

rules and interpersonal conformism, and the value of a *security* is divided into social and personal (Schwartz 2012).

The value of higher-order self-transcendence consists of the basic values of *benevolence* and *universalism*. The value of *benevolence* is defined as “caring for the well-being of group members” (Schwartz 2017: 9) and is divided into specific values of benevolence-care and benevolence-reliability. *Universalism* means “understanding, respecting, tolerating and protecting the well-being of all people and caring for nature” (Schwartz 1992). The basic value of universalism is divided into the specific values of universalism-tolerance, universalism-concern and universalism-nature (Schwartz 2012).

The personal focus of the value system consists of the value of a higher order of *self-enhancement* and *openness to change*. The value of a higher order of *self-enhancement* consists of basic values: *power* and *achievement*. The value of power consists of two specific values of power over people and power over resources and means “the goal of promoting one’s own interests by controlling what happens and minimising or avoiding threats that cause anxiety” (Schwartz 2017: 6). *Achievement* signifies “personal success by demonstrating competence according to social standards” (Schwartz 2017: 60). The value of higher-order *openness to change* consists of the core values of *self-direction*, *stimulation* and *hedonism*. The value of *self-direction* is divided into two specific values – self-direction in thought and self-direction in action and denotes creativity, curiosity, choosing one’s own goals, independence and self-confidence (Schwartz 2017: 5). Schwartz (2017: 60) describes *stimulation* as a value as “excitement, novelty and change”. The value of *hedonism* signifies “pleasure and sensory gratification” (Schwartz 2017: 60).

A study from Oklahoma, in which a quasi-experiment was conducted after a bomb exploded in a state office building, killing 168 people, showed that this traumatic event at the macro level impacted the value system. The results showed that higher-order self-transcendence and conservation values were significantly associated with concern immediately after the explosions, while those relationships were weaker after one year. According to research from Oklahoma, individuals who had pronounced values of *self-transcendence* and *conservation* helped the casualties to a greater extent after an accident (Frink, Rose, & Canty 2004).

According to theoretical assumptions, values are permanent characteristics that remain stable (Schwartz 1992) even at traumatic events. However, values significantly affect how people will behave in such circumstances and to what extent they will be concerned about such an event (Schwartz, Sagiv, & Boehnke 2000). Schwartz, Sagiv,

and Boehnke (2000) distinguish two types of concern: concern for oneself and society and the world. According to the mentioned research, persons who have more pronounced values of *self-transcendence* express higher macro-concern. In contrast, persons who have a more pronounced value of *self-enhancement* show higher micro-concern. According to Frink, Rose, and Canty (2004), it can be assumed that events that impact society as a whole will hit people with more emphasis on *self-transcendence* and *conservation*. On the contrary, events with an individual impact will hit people with more focus on *self-enhancement* and *openness to change*.

Myrsky, Juujärvi, and Pessa (2010) investigated compliance with norms in the context of values. According to the results of their research, the values of conformism and security proved to be significant predictors of compliance with social norms.

It is important to emphasise that the values form an integrated system that is manifested so that the strength of the correlation 'moves along the circle'. For example, according to Myrsky and Helka (2001), empathy as a variable has the strongest positive correlation with the value of *universalism* and a negative correlation with the value of *power* as opposed to the value of *universalism* in the circular model. Other values or correlations with empathy increase and decrease as they move within the circle of values so that, in the case of empathy, those closer to the values of *universalism* are positively correlated, and those closer to *power* are negatively correlated.

Furthermore, research has shown that the value of conformism is associated with adherence to norms (Lan et al. 2008). The value of universalism has revealed a significant predictor of moral judgment already in people as young as 13 years (Helkama et al. 2005).

According to Wolf, Haddock, Manstead, and Maio (2020), it is to be assumed that a person whose value system is more in social focus will also adhere more to coronavirus control recommendations. However, people with a value system with a more pronounced personal focus will stick less to measures.

Trust in institutions as a factor in compliance with measures

Trust in institutions is a prerequisite for the normal functioning of society (Levi and Stoker 2000). Likewise, trust in institutions is crucial in citizen participation in democratic processes (Franc, Maglić and Sučić 2020). Thus, research has shown that people who trust institutions are more likely to participate in elections (Hornsey et al. 2006), while people who do not trust institutions are more likely to participate in protest activities (Grasso and Giugni 2016). Suppose we view anti-virus measures as

something that comes from institutions. In that case, it is expected that people who have less trust in institutions will be less likely to comply with measures during the COVID-19 pandemic. Political mistrust also occurs due to significant unexplained events that lead to feelings of helplessness (Edelson et al. 2018), resulting in non-compliance with epidemiological measures recommended by the government. Also, trust in institutions can reduce the perception of environmental and health hazards risks so that people of different ideological orientations will perceive certain risks differently and, consequently, act differently (Shao and Hao 2020).

Trust in institutions is related to the value system, so people who value conservation will have more trust in institutions, while, on the other hand, people who are more open to change will have less trust (Davide, Spini, & Devos 2015; Devos, Spini and Schwartz 2002; Spini and Devos 2012; Pavlović Vinogradac 2020; Pavlović Vinogradac, Pavičić Vukičević and Cajner Mraović 2020).

Consequently, it is assumed that those who have confidence in the institutions will respect the government's epidemiological measures. This finding is confirmed by some previous research related to trust in institutions and adherence to the COVID-19 pandemic measures, according to which distrust in institutions, viewing preventive practices as unnecessary getting mixed messages from various sources about effectiveness play a vital role an individual's decision to adhere to measures. (Caplanova, Sivak and Szakadatova 2020; Wang et al. 2021; Banai, Banai & Mikloušić 2020).

Research on people's compliance with COVID-19 measures

Since the beginning of the COVID-19 pandemic, several studies have been proven on the will of citizens to respect epidemiological measures. Socio-demographic characteristics have proven to be significant factors, so employees, retirees and the elderly, people who perceive that they are at risk will be more likely to respect epidemiological measures (Geana 2020; Akesson et al. 2020). the measures will be less appreciated by younger people and men, while the measures will be more respected by women, older people and higher education (Solomou and Constantinidou 2020; Almutairi et al. 2020; Zhi Zhao et al. 2020; Nivette et al. 2020; Papageorge et al. 2020; Farias et Pilati 2020). A study on "anti-maskers" (Ančić and Cepić 2021) showed that people who do not want to wear masks tend to be young end educated. They are often supporters of conspiracy theories, lower socioeconomic status, working in the private sector and, in general, people who are existentially vulnerable during a pandemic.

In addition to socio-demographic characteristics, contextual factors have also proved to be significant regarding the appreciation of existing measures (Briscese et al. 2020): belonging to a risk group or the existence of a close person belonging to a risk group for developing more severe disease (Franzen and Wöhner 2020). On the other hand, the study by Kooistra et al. (2020) showed that people who are more afraid of the virus would be less likely to respect the measures and people who are generally more pronounced negative emotions related to the virus. Also, according to Reuben et al. (2021), those who know more about the virus will adhere more to the measure, while those who spend more time on social media will adhere less to the measures (Caplanova, Sivak & Szakadatova 2020). Varella et al. (2021) investigated compliance to measures concerning the chronotype. Their findings reveal nocturnal chronotypes would be less ready to adhere COVID-19 measures because this type of person, have some characteristic like being paranoid, risk-taking and have higher antisocial personality. According to Kooistra et al. (2020), individuals will be more likely to comply with measures given their more pronounced moral obligation to comply with the law, regardless of their position on whether the measures should be adhered to or not.

2. GOAL AND PROBLEMS OF PAPER

This paper aims to investigate the statistical significance of four higher-order values (*self-transcendence*, *self-enhancement*, *openness to change* and *conservation*) *sex* and *trust in institutions* as predictors of students' compliance with measures during the COVID-19 pandemic in three Southeast European countries (Bosnia and Herzegovina, Croatia and Serbia). Given the goal of the research, the paper will answer the following research problems:

1. The first research problem is to predict compliance with measures to combat the COVID-19 pandemic concerning sex in three countries of Southeast Europe (Croatia, Bosnia and Herzegovina, Serbia)
Given the literature review, it is assumed that females will be more compliant with measures to combat the COVID-19 pandemic.
2. Second research problem is to predict compliance with measures to combat the COVID-19 pandemic concerning trust in institutions in the three countries of Southeast Europe (Croatia, Bosnia and Herzegovina, Serbia)
Given the literature review, it is assumed that persons who trust institutions will have more respect for measures to combat the COVID-19 pandemic.

3. The third research problem is to predict compliance with measures to combat the COVID-19 pandemic concerning higher-order values (conservation, openness to change, self-direction, self-enhancement) in the three countries of Southeast Europe (Croatia, Bosnia and Herzegovina, Serbia)
Given the literature review, it is assumed that individuals with more pronounced *conservation* and *self-transcendence* values will be more likely to adhere to measures to combat the COVID-19 pandemic.

3. METHODOLOGY

The research method was an online survey.

Instrument

The data collection instrument was a questionnaire that contained questions on socio-demographic characteristics, questions about compliance with measures, trust in institutions, and students' value system. Compliance with measures was measured on a scale of 1 to 5, where 1 indicated complete non-compliance, 2 non-compliance, 3 neither compliance nor disrespect, 4 compliance, 5 full compliance. The variable 'compliance with measures' was generally measured on a single plot to obtain as uniform results as possible. The survey was conducted in three different contexts and three different countries with various measures. Trust in institutions (military, government, school system, courts, parliament, police, political parties, universities, president, health system) was measured on a scale of 1 to 5, where number 1 indicated "complete distrust" and 5 "complete trust". The PVQ-rr scale measured the student value system on basic human values by author Shalom H. Schwartz. PVQ-rr has 57 statements based on which research participants should indicate the extent to which each described person is similar or not similar to them on a scale from 1 to 6 – 1 - not like me at all; 2 - not like me; 3 - a little like me; 4 - moderately like me; 5 - like me; 6-very much like me. Example of a person's description: it is essential for her to build her own views of things on her own. The 57 particles of the questionnaire ultimately form 19 specific values, ten core values, and four higher-order values. The value system is shown in Graph 1.

In this paper, the higher-order value is analyzed: *self-enhancement*, *self-transcendence*, *conservation* and *openness to change*. Coefficients of reliability for the stated value of the higher-order are given in Table 1.

Table 1. Values (Schwartz 1992)

High order value	Basic value	Cronbach alpha
Self-transcendence	Benevolence	0,917
	Universalism	0,897
Conservation	Conformism	0,842
	Tradition	0,795
	Security	0,850
Self-enhancement	Power	0,818
	Achievement	0,729
	Hedonism	0,765
Openness to change	Stimulation	0,740
	Self-direction	0,878

Sample

The research was conducted through an online questionnaire using the survey method from March 29 to April 12, 2020. As the most extensive quarantine in this part of Europe was in force, the online mode was the only possible choice of data collection. One of the best populations for online research is the student population (Vehovar, Lozar Mafreda & Callegaro 2015: 25-26). It is familiar with this way of surveying and is most accessible through social networks. Participants were recruited through the social network Facebook. Requests for voluntary participation and links to the online questionnaire were distributed to student Facebook groups. In the introduction to the questionnaire, the participants were explained the purpose of the research. They were guaranteed anonymity as well as the possibility to withdraw at any time during the research.

The research involved 1024 students from Bosnia and Herzegovina (n = 216), Croatia (n = 513) and Serbia (n = 295), with the share of males being 17.9%, which is common in online research since women are more likely to volunteer to complete the questionnaire. The average age of the respondents was 22.12 (SD = 2.82), and the age range was 18 to 45 years. Socio-demographic characteristics of participants can be found in Table 2.

Limitations

The most significant limitation of the research is the unrepresentative sample consisting of the majority female and, for the most part, social science students. As international face-to-face research was impossible during the pandemic, data collection was via an online questionnaire. The online survey has its limitations as survey participants are invited to access the link to the survey voluntarily, so the sample cannot

Table 2. Socio-demographic characteristics

Bosnia and Herzegovina		Frequency	Structure (%)
Sex	Male	36	16.7
	Female	180	83.3
Field of study	Biomedicine and health	27	12.5
	Biotechnical science	6	2.8
	Social science	90	41.7
	Humanities	15	6.9
	Interdisciplinary area	2	.9
	Natural science	31	14.4
	Technical science	34	15.7
	Art	7	3.2
Croatia		Frequency	Structure (%)
Sex	Male	93	18.1
	Female	420	81.9
Field of study	Biomedicine and health	59	11.5
	Biotechnical science	17	3.3
	Social science	208	40.5
	Humanities	68	13.3
	Interdisciplinary area	22	4.3
	Natural science	28	5.5
	Technical science	82	16.0
	Art	24	4.7
Serbia		Frequency	Structure (%)
Sex	Male	54	18.3
	Female	241	81.7
Field of study	Biomedicine and health	22	7.5
	Biotechnical science	8	2.7
	Social science	94	31.9
	Humanities	43	14.6
	Interdisciplinary area	8	2.7
	Natural science	21	7.1
	Technical science	73	24.7
	Art	24	8.1

be controlled. There is also the possibility that people who are more willing to participate in survey research have a specific value system or different from those who do not usually participate in online research. Furthermore, since the values are researched, there is a possibility that persons who are otherwise willing to help or who have more pronounced values of universalism and benevolence participated more often in the research, which is an additional limitation of the sample. In future research, it would be desirable to measure 'compliance to measures' through multiple variables. Therefore, future research should review the results, especially international study, which is most desirable when the topic is the value system.

4. RESULTS

Data analysis

Hierarchical regression analysis was used to verify the statistical significance of the four values of higher order, sex, and trust in institutions as predictors of compliance to measures during the COVID-19 pandemic in three Southeast European countries. Three blocks of variables were used in the analysis. The blocks are formed by the researcher and determine the order in which the blocks will enter the analysis, and this is most often decided based on data from previous research and findings (Field 2009). The first block consisted of the variable gender, the second block the variable trust in institutions during the COVID-19 pandemic, and the third consisted of four variables of higher-order values.

Descriptives

Table 3 shows descriptive indicators of linear combinations of four higher-order values – self-transcendence, self-enhancement, conservation and openness to change. According to the presented data, we can see that the dominant value in all countries is self-transcendence, then openness to change, then conservation, and finally self-enhancement in all three countries.

Table 3. Values (descriptive)

Country		M	SD
Bosnia and Herzegovina	Self-transcendence	4.85	1.00
	Self-enhancement	3.53	0.98
	Openness to change	4.68	0.98
	Conservation	4.32	1.02
Croatia	Self-transcendence	5.09	0.76
	Self-enhancement	3.58	0.87
	Openness to change	4.87	0.74
	Conservation	4.32	0.89
Serbia	Self-transcendence	4.94	0.89
	Self-enhancement	3.41	0.91
	Openness to change	4.60	0.85
	Conservation	4.10	0.92

Trust in institutions during the COVID-19 pandemic was formed as an average of trust in each individual institution, and for Bosnia and Herzegovina it is $M = 2.49$

(SD = 0.89), for Croatia M = 3.13 (SD = 0, 85) and for Serbia M = 2.41 (SD = 0.97). The results show low trust in institutions in all three countries.

For all three states, the conditions of normality, homogeneity and multicollinearity are met.

Compliance with measures in Bosnia and Herzegovina

By inserting sex as the first block of hierarchical analysis, the coefficient of determination $R^2 = .209$ was obtained, which explains 2.9% of the variance in compliance with the recommendations. Gender proved to be a significant predictor at the population level ($F = 6,470$, $df1 = 1$, $df2 = 214$, $p = .012$). With the entry of the second block, trust in institutions during the COVID-19 pandemic, the coefficient of determination increased by $\Delta R^2 = .027$ to $R^2 = .057$ and is significant at the population level ($F = 6.379$, $df1 = 2$, $df2 = 213$, $p = .002$). Trust in institutions is a slightly better predictor ($\beta = .165$) than gender ($\beta = .159$). By introducing a block of higher-order value, the coefficient of determination increased by $\Delta R^2 = .604$ to $R^2 = .121$ and is significant at the population level ($F = 4.780$, $df1 = 6$, $df2 = 209$, $p < .001$). Ultimately, significant predictors proved to be the retention of traditional relationships as the best, followed by one's own gain and gender as the weakest statistically significant predictor of adherence to recommendations. However, it is important to emphasise that the percentage of explained variability increases very little with introducing new variables, and a tiny percentage of variance is explained overall.

Table 4. - Correlations

	2	3	4	5	6	7
1	.173*	.178**	.075	-.225**	-.157*	.221**
2		.076	.193**	-.174*	.030	-.051
3			.025	-.113	-.099	.123
4				-.564**	.155*	-.317**
5					-.098	-.294**
6						-.635

** $p < 0,01$; * $p < 0,05$ (one-way); 1 – Compliance with measures; 2 - Sex; 3 – Trust in institutions; 4 – Self-transcendence; 5- Self-enhancement; 6 – Openness to change; 7 – Conservation

Table 5. Standardised and non-standardised coefficients of analysed blocks of predictors of criteria for compliance with measures with testing of their significance

	Non-standardised coefficients		Standardised coefficients		
	B	Std. err.	β	t	p
1 (Constant)	3.816	0.268		14.240	<.001
Sex	0.364	0.143	.171	2.544	.012
2 (Constant)	3.534	0.288		12.262	<.001
Sex	0.338	0.142	.159	2.383	.018
Trust in institutions	0.137	0.055	.165	2.477	.014
3 (Constant)	3.445	0.364		9.454	<.001
Sex	0.306	0.141	.144	2.162	.032
Trust in institutions	0.094	0.057	.114	1.634	.104
Self-transcendence	0.043	0.116	.054	0.371	.711
Self-enhancement	-0.147	0.070	-.180	-2.098	.037
Openness to change	-0.113	0.106	-.138	-1.065	.288
Conservation	0.252	0.086	.322	2.916	.004

Compliance with measures in Croatia

By inserting sex as the first block of hierarchical analysis, the coefficient of determination $R^2=0.008$ was obtained, which explained 0.9% of the variance in compliance with the measures. Sex proved to be a significant predictor at the population level ($F = 4,033$, $df1 = 1$, $df2 = 511$, $p = .045$). With the entry of the second block, trust in institutions during the COVID-19 pandemic, the coefficient of determination increased by $\Delta R^2 = .040$ to $R^2 = .048$ and is significant at the population level ($F = 12.768$, $df1 = 1$, $df2 = 506$, $p < .001$). Sex loses its predictor significance, and trust in institutions becomes a significant predictor ($\beta = .201$). By introducing a block of higher-order value, the coefficient of determination increased by $\Delta R^2 = .040$ to $R^2 = .088$ and is significant at the population level ($F = 8.098$, $df1 = 6$, $df2 = 506$, $p < .001$). Ultimately, maintaining traditional relations as the best and trust in institutions proved to be significant predictors. Also, the percentage of explained variability increases very little by adding variables to the model.

Table 6. Correlations

	2	3	4	5	6	7
1	.088*	.208**	-.017	-.122**	-.177**	.257**
2		.103*	.153**	-.190**	-.151**	.085
3			.008	-.181**	-.311**	.336**
4				-.564**	.076	-.266**
5					.008	-.325**
6						-.699**

** p<0,01; *p<0,05 (one-way); 1 – Compliance with measures; 2 - Sex; 3 – Trust in institutions; 4 – Self-transcendence; 5 – Self-enhancement; 6 – Openness to change; 7 – Conservation

Table 7. Standardised and non-standardised coefficients of analysed blocks of predictors of criteria for compliance with measures with testing of their significance

	Non-standardised coefficients		Standardised coefficients	t	p
	B	Std. err.	β		
1 (Constant)	4.442	0.118		37.568	<.001
Sex	0.128	0.064	.088	2.008	.045
2 (Constant)	4.085	0.139		29.318	<.001
Sex	0.098	0.063	.068	1.560	.119
Trust in institutions	0.131	0.028	.201	4.620	<.001
3 (Constant)	4.073	0.202		20.201	<.001
Sex	0.058	0.064	.040	0.912	.362
Trust in institutions	0.070	0.032	.107	2.208	.028
Self-transcendence	-0.031	0.052	-.042	-0.599	.550
Self-enhancement	-0.042	0.033	-.066	-1.294	.196
Openness to change	-0.031	0.047	-.041	-0.659	.510
Conservation	0.171	0.039	.272	4.353	<.001

Compliance with measures in Serbia

By inserting sex at the first block of hierarchical analysis, the coefficient of determination $R^2 = 0.208$ was obtained which explains 2.9% of the variance of adherence to measures. Sex proved to be a significant predictor at the population level ($F = 8.531$, $df1 = 1$, $df2 = 293$, $p = .004$). With the entry of the second block, trust in institutions during the COVID-19 pandemic, the coefficient of determination increased by $\Delta R^2 = .045$ to $R^2 = .074$ and is significant at the population level ($F = 11.630$, $df1 = 2$, $df2 = 293$, $p = .004$).

= 292. $p < .001$). Confidence in institutions is a slightly better predictor ($\beta = .214$) than gender ($\beta = .151$). With the introduction of the higher-order value block, the coefficient of determination increased by $\Delta R^2 = .499$ to $R^2 = .123$ and is significant in the population level ($F = 6.746$. $df1 = 6$. $df2 = 288$. $p < .001$). Ultimately, significant predictors proved to be maintaining traditional relations as the best followed by openness to change gender and trust in institutions as the weakest statistically significant predictor. Also, the percentage of explained variability increases very little by adding variables to the model.

Table 8. Correlations

	2	3	4	5	6	7
1	.170**	.228**	-.015	-.073	-.268**	.229**
2		.084	.153**	-.123*	-.110	.001
3			.023	-.103	-.249**	.281**
4				-.564**	-.056	-.167**
5					.107	-.470**
6						-.581**

** $p < 0.01$; * $p < 0.05$ (one-way); 1 – Compliance with measures; 2 – Sex; 3 – Trust in institutions; 4 – Self-transcendence; 5 – Self-enhancement; 6 – Openness to change; 7 – Conservation

Table 9. Standardised and non-standardised coefficients of analysed blocks of predictors of criteria for compliance with measures with testing of their significance

	Non-standardised coefficients		Standardised coefficients		
	B	Std. err.	B	t	p
1 (Constant)	3.966	0.204		19.424	<.001
Sex	0.322	0.110	.169	2.929	.004
2 (Constant)	3.581	0.224		15.972	<.001
Sex	0.288	0.108	.151	2.672	.008
Trust in institutions	0.179	0.047	.214	3.780	<.001
3 (Constant)	3.756	0.303		12.386	<.001
Sex	0.268	0.108	.140	2.474	.014
Trust in institutions	0.115	0.051	.136	2.243	.026
Self-transcendence	0.006	0.076	.007	0.075	.940
Self-enhancement	0.045	0.055	.055	0.815	.416
Openness to change	-0.208	0.077	-.237	-2.686	.008
Conservation	0.195	0.063	.243	3.118	.002

5. DISCUSSION AND CONCLUSION

According to the presented results, gender proved to be a significant predictor of compliance to the measures related to COVID-19 in a way that women in Bosnia and Herzegovina and Serbia in a way that women were more compliant with the measures. This result is similar to that of the author Buljan Flander and co-workers (2020), where women in Croatia proved to be significantly more concerned about the coronavirus and perceived that they respected the measures of the headquarters to a greater extent. These results are also expected in line with previous studies of compliance during the COVID-19 pandemic.

The results also partially confirmed the theoretical assumption. They showed that the values of *conservation* and *openness to change* are significant predictors of compliance with the measures for combating the COVID-19 pandemic. The results showed that as the importance of *conservation* grows, so does compliance with measures to combat coronavirus and prosocial behaviour in the studied countries. On the other hand, people who value *openness to change* have less compliance with measures in Serbia. Trust in institutions has also proved to be a significant predictor of compliance with the measures of the headquarters: those who have more confidence in the institutions in Serbia and Croatia perceive that they have more followed the measures of the coronavirus headquarters. Trust in institutions has not proved to be a significant predictor in Bosnia and Herzegovina.

Ančić and Cepić (2021) find in their research that those who respect the measures are voters of the ruling party in Croatia (right-wing oriented), with trust in institutions, which has proven to be a significant factor. However, it should be argued that trust in institutions has proved to be a significant factor in respondents in Serbia, where the left option is in power. At the same time, the *openness to change* inherent in the left option is negatively correlated with compliance to measures. However, it would be expected to correlate positively given the ruling option in that country. According to the presented results, the results in Croatia and Bosnia and Herzegovina (where the right option is in power) show that the value of *conservation* is a significant factor in compliance with the measures, as well as trust in institutions, which supports the thesis set by Ančić and Cepić (2021). Several other studies have addressed this topic. Thus, according to Cheng (2020), the measures will be more respected by people with left-wing political views, while according to Farias and Pilate (2020), they will be more respected by right-wing parties. According to the results of a similar study conducted by Painter and Qiu (2020), persons in republican states will comply with

measures to a greater extent than those in democratic states. However, given the different findings of different studies, it is necessary to pay additional attention to this topic.

Furthermore, since a tiny part of the variance is explained in this research, it is necessary to research the topic of compliance with measures further and consider factors other than the value system and trust in institutions. That is, to explore the same phenomenon from different perspectives, for example, through an institutional theory of trust in institutions, as opposed to a cultural theory more appropriate to a value system. Future research should undoubtedly consider the nature of individual measures, their effectiveness and other factors related to the functionality of institutions during a pandemic.

The results of this work certainly have practical implications. Decision-makers and policymakers may keep in mind that people who care about maintaining traditional relationships are likely to *a priori* adhere more to the measures and recommendations made. *Conservation* contains the core values of security, conformism, and tradition (Schwartz 1992). Thus, people who meet social norms, avoid conflicts and dangers, preserve cultural, family, and religious traditions will to a greater extent respect the recommendations related to pandemic control.

Therefore, policies should adapt to those who comply less with the measures. In this case, those who are more important to be open to change, i.e., care about independence in thought and action, encouragement and hedonism (Schwartz 1992). Descriptively, these are people marked by curiosity, creativity, choosing their own goals, excitement, novelty, pleasures and a sense of satisfaction. Policies that could be effective in a pandemic situation should adapt the recommendations to the characteristics of such people so that they, on the one hand, meet their needs and, on the other hand, combat the spread of viruses and protect vulnerable groups. This can be achieved by taking into account what is important to such people when developing epidemiological measures. Of course, safety is one of the basic human needs, and its satisfaction should be unquestionable for everyone. Still, the modalities of this satisfaction can vary, among other things, precisely as a result of a person's value system.

LITERATURE

1. Abercrombie, Nicholas, Stephen Hill, Bryan S. Turner (2008), *Rječnik sociologije*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb
2. Akesson, Jesper, Sam Ashworth-Hayes, Robert Hahn, Robert D. Metcalfe, Itzhak Rasooly (2020). "Fatalism, Beliefs, and Behaviors During the COVID-19 Pandemic", No. w27245, National Bureau of Economic Research, Cambridge, MA https://www.nber.org/system/files/working_papers/w27245/w27245.pdf
3. Almutairi, Adel F., Ala'a Bani Mustafa, Yousef M. Alessa, Saud B. Almutairi, Yahya Almaleh (2020), "Public trust and compliance with the precautionary measures against COVID-19 employed by authorities in Saudi Arabia", *Risk Management and Healthcare Policy*, 13, 753-760.
4. Ančić, Branko, Dražen Cepić (2021), "Tko su antimaskeri u Hrvatskoj? Prilog istraživanju antimaskerske reakcije tijekom pandemije bolesti COVID-19 u Hrvatskoj", *Sociologija i prostor*, 59 (219), 187-218.
5. Banai, Irena P., Benjamin Banai, Igor Mikloušić (2020), "Beliefs in COVID-19 conspiracy theories predict lower level of compliance with the preventive measures both directly and indirectly by lowering trust in government medical officials", *PsyArXiv*, <https://psyarxiv.com/yevq7/>
6. Boehnke, Klaus, Shalom H. Schwartz (1997), "Fear of War: Relations to Values, Gender, and Mental Health in Germany and Israel", *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 3(2), 149-165.
7. Briscece, Guglielmo, Nicola Lacetera, Mario Macis, Mirco Tonin (2020), "Compliance with covid-19 social-distancing measures in Italy: The role of expectations and duration, No. w26916, IZA – Institute of Labor Economics, Germany, <http://ftp.iza.org/dp13092.pdf>
8. Buljan Flander, Gordana, Romana Galić, Mia Roje Đapić, Ana Raguž, Krešimir Prijatelj (2020), "Zaštitni i rizični čimbenici u prilagodbi na pandemiju COVID-19 u Republici Hrvatskoj", *Socijalna psihijatrija*, 48 (3), 285-300.
9. Callegaro, Mario, Katja Lozar Manfreda, Vasja Vehovar (2015), *Web survey Methodology*, SAGE Publications Ltd., London and Ljubljana
10. Caplanova, Anetta, Rudolf Sivak, Estera Szakadatova (2020), "The Impact of Trust in Public Institutions on Compliance With Epidemiological Measures to Slow Down the Spread of COVID-19", *Research Square. Preprint*, <https://www.researchsquare.com/article/rs-115303/v1>

11. Cheng, Jiuqing, Ping Xu (2020), Individual Differences in Social Distancing and Mask-Wearing in the Pandemic of COVID-19: The Role of Need for Cognition, Self-control, and Risk Attitude”, *PsyArXiv*, <https://psyarxiv.com/5k4ve/>
12. Devos, Thierry, Dario Spini, Shalom H. Schwartz (2002), “Conflict Among Human Values and Trust in Institutions”, *British Journal of Social Psychology*, 41, 481-494.
13. Edelson, Jack, Alexander Alduncin, Christopher Krewson, James A. Sieja, Joseph E. Uscinski (2017), “The effect of conspiratorial thinking and motivated reasoning on belief in election fraud”, *Political Research Quarterly*, 70, 933-946.
14. Farias, Jessica E. M., Ronaldo Pilat (2020), “Violating social distancing amid COVID-19 pandemic: psychological factors to improve compliance”, *PsyArXiv*, <https://psyarxiv.com/apg9e>
15. Field, Andy (2009), *Discovering statistics using SPSS*, Sage Publications, London
16. Franc, Renata, Marina Maglić, Ines Sučić (2020), “Političko (ne)povjerenje kao odrednica glasanja i sklonosti protestnim oblicima političkog sudjelovanja”, *Revija za sociologiju*, 50 (3), 381-406.
17. Franzen, Axel, Fabienne Wöhner (2021), “Coronavirus risk perception and compliance with social distancing measures in a sample of young adults: Evidence from Switzerland”, *PLoS ONE* 16(2): e0247447, <https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0247447>
18. Frink, Dwight D., Gregory M. Rose, Ann L. Canty (2004), “The Effects of Values on Worries Associated With Acute Disaster: A Naturally Occurring-Experiment”, *Journal of Applied Social Psychology*, 34(1), 85-107.
19. Geana, Mugar V. (2020), “Kansans in the middle of the pandemic: Risk perception, knowledge, compliance with preventive measures, and primary sources of information about COVID-19”, *Kansas journal of medicine*, 13, 160-164.
20. Grasso, Maria T., Marco Giugni (2016), “Protest participation and economic crisis: The conditioning role of political opportunities”, *European Journal of Political Research*, 55(4), 663–680.
21. Helkama, Klaus, Antti Uutela, Esa Pohjanheimo, Simo Salminen, Ann Koponen, Leena Rantanen-Väntsi (2003), “Moral reasoning and values in medical school: a longitudinal study in Finland”, *Scandinavian Journal of Educational Research*, 47(4), 399–411.

22. Hornsey, Matthew J., Leda Blackwood, Winnifred Louis, Kelly Fielding, Ken Mavor, Thomas Morton, Anne O'Brien, Karl Erik Paasonen, Joanne Smith, Katherine M. White (2006), "Why Do People Engage in Collective Action? Revisiting the Role of Perceived Effectiveness". *Journal of Applied Social Psychology*, 36(7), 1701–1722.
23. Kooistra, Emmeke Barbara, Chris Reinders Folmer, Malouke Esra Kuiper, Elke Olthuis, Megan Brownlee, Adam Fine, Benjamin van Rooij (2020), "Mitigating Covid-19 in a nationally representative UK sample: Personal abilities and obligation to obey the law shape compliance with mitigation measures", *Amsterdam Law School Research Paper*, No. 2020-19, PsyArXiv, <https://psyarxiv.com/zuc23/>
24. Lan, George, Maureen Gowing, Sharon McMahon, Fritz Rieger, Norman King (2008), "A study of the relationship between personal values and moral reasoning of undergraduate business students", *Journal of Business Ethics*, 78(1-2), 121-139.
25. Levi, Margaret, Laura Stoker (2000), "Political Trust and Trustworthiness", *Annual Review of Political Science*, 3 (1), 475-507.
26. Manfredi, Michael J., Jeremy T. Bruskotter, Tara L. Teel, David Fulton, Shalom H. Schwartz, Robert Arlinghaus, Shigehiro Oishi, Ayse K. Uskul, Kent Redford, Shinobu Kitayama, Leeann Sullivan (2017), "Why social values cannot be changed for the sake of conservation", *Conservation Biology*, 31(4), 772-780.
27. Morselli, Davide, Dario Spini, Thierry Devos (2012), "Human Values and Trust in Institutions across Countries: A Multilevel Test of Schwartz's Hypothesis of Structural Equivalence" *Survey Research Methods*, 6(1), 49-60.
28. Morselli, Davide, Dario Spini, Thierry Devos (2015), "Trust in institutions and human values in the European context: A comparison between the World Value Survey and the European Social Survey", *Psicologia Sociale*, 3, 209-222.
29. Myyry, Liisa, Klaus Helkama (2001), "University students' value priorities and emotional empathy", *Educational Psychology*, 21(1), 25-40.
30. Myyry, Liisa, Soile Juujärvi, Kaija Pessa (2010), "Empathy, perspective taking and personal values as predictors of moral schemas", *Journal of Moral Education*, 39(2), 213-233.
31. Nivette, Amy, Denis Ribeaud, Aja Murray, Annkatrin Steinhoff, Laura Bechtiger, Urs Hepp, Lilly Shanahan, Manuel Eisner (2020), "Non-compliance with

- COVID-19-related public health measures among young adults in Switzerland: Insights from a longitudinal cohort study”, *Social Science & Medicine*, 268, <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC7493799/>
32. Papageorge, Nicholas W., Matthew V. Zahn, Michele Belot, Eline van den Broek-Altenburg, Syngjoo Choi, Julian C. Jamison, Egon Tripodi (2020) *Socio-Demographic Factors Associated with Self-Protecting Behavior during the COVID-19 Pandemic* (No. 13333), Institute of Labor Economics (IZA), Bonn, Germany
 33. Pavlović Vinogradac, Valentina (2020), “Trust in health system during COVID-19 and student value system in Southeast Europe”, *Sociološki pregled*, 54 (3), 583-608.
 34. Pavlović Vinogradac, Valentina, Jelena Pavičić Vukičević, Irena Cajner Mraović (2020), “Value system as a factor of young people’s trust in education during the COVID-19 pandemic in three countries of Southeast Europe”, *Društvene i humanističke studije*, Vol 5, No 3(12), 331-354.
 35. Reuben, Rine Christopher, Margaret M. A. Danladi, Dauda Akwai Saleh, Patricia Ene Ejembi (2021), “Knowledge, attitudes and practices towards COVID-19: An epidemiological survey in North-Central Nigeria”, *Journal of community health*, 46(3), 457-470.
 36. Schwartz, Shalom H. (1992), “Universals in the content and structure of values: Theoretical advances and empirical tests in 20 countries”, *Advances in Experimental Social Psychology*, 25, 1-65.
 37. Schwartz, Shalom H. (1996), “Value priorities and behavior: applying a theory of integrated value systems”, in: C. Seligman, J. M. Olson, & M. P. Zanna (Eds.), *The Ontario symposium on personality and social psychology: values* (vol. 8), Lawrence Erlbaum, Hillsdale, NJ, 1-24.
 38. Schwartz, Shalom H. (2017), “The refined theory of basic values”, In: S. Roccas & L. Sagiv (Eds.), *Values and behavior: Taking a cross-cultural perspective*, Springer, 51-72.
 39. Schwartz, Shalom H., Jan Cieciuch, Michele Vecchione, Eldad Davidov, Ronald Fischer, Constanze Beierlein, Alic Ramos, Markku Verkasalo, Jan-Erik Lönnqvist, Kursad Demirutku, Ozlem Dirilen-Gumus, Mark Konty (2012)., “Refining the theory of basic individual values”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 103(4), 663-688.
 40. Schwartz, Shalom H., Lilach Sagiv, Klaus Boehnke (2000), “Worries and Values”, *Journal of Personality*, 68, 309-346.

41. Shao, Wanyun, Feng Hao (2020), "Confidence in political leaders can slant risk perceptions of COVID-19 in a highly polarised environment", *Soc. Sci. Med.*, 261, <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC7377700/>
42. Solomou, Ioulia, Fofi Constantinidou (2020), "Prevalence and predictors of anxiety and depression symptoms during the COVID-19 pandemic and compliance with precautionary measures: Age and sex matter", *International journal of environmental research and public health*, 17(14), 4924., <https://www.mdpi.com/1660-4601/17/14/4924>
43. Varella, Marco Antonio Correa, Severi Luoto, Rafael Bento da Silva Soares, Jaroslava Varella Valentova (2021), "COVID-19 Pandemic on Fire: Evolved Propensities for Nocturnal Activities as a Liability Against Epidemiological Control", *Frontiers in psychology*, 12, <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2021.646711/full>
44. Visković, Ivana, Marijana Škutor (2019), "Spol kao prediktor vrijednosti mladih u Hercegovini", *Nova prisutnost*, 17(3), 565-578.
45. Wang, Donna, Suzanne Marmo-Roman, Kathryn Krase, Lusta Phanord (2021), "Compliance with preventative measures during the COVID-19 pandemic in the USA and Canada: Results from an online survey", *Social Work in Health Care*, 1-16. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/33407057/>
46. Wolf, Lukas J., Geoffrey Haddock, Antony S. R. Manstead, Gregory R. Maio (2020), "The importance of (shared) human values for containing the COVID-19 pandemic", *British Journal of Social Psychology*, 59(3), 1-10.
47. Zhao, Sheng Zhi, Janet Yuen Ha Wong, Yongda Wu, Edmond Pui Hang Choi, Man Ping Wang, Tai Hing Lam (2020), "Social distancing compliance under Covid-19 pandemic and mental health impacts: A population-based study", *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(18), 6692. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC7560229/>

SCHWARTZOV MODEL VRIJEDNOSTI KAO ČIMBENIK PRIDRŽAVANJA EPIDEMIOLOŠKIH MJERA U PRVOM VALU COVID-19 PANDEMIJE U JUGOISTOČNOJ EUROPI

Sažetak:

Rad ima za cilj istražiti teorijsku pretpostavku prema kojoj je vrijednosni sustav (prema Schwartzovom modelu) povezan s poštivanjem preporuka koje za cilj imaju suzbijanje širenja pandemije COVID-19. Prema teorijskoj će pretpostavki osobe čiji vrijednosni sustav ima naglasak na socijalnom fokusu, a koji čine vrijednosti vlastito odricanje i zadržavanje tradicionalnih odnosa, u većoj mjeri poštivati preporuke. S druge će strane osobe čiji je vrijednosni sustav usmjeren na osobni fokus, a koji čine vrijednosti vlastiti probitak i otvorenost za promjene, manje poštivati preporuke za suzbijanje širenja virusa. Istraživanje je provedeno u tri države jugoistočne Europe – Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji metodom ankete na uzorku od 1024 studenta. Kao instrument istraživanja korištena je Schwartzova skala o univerzalnim ljudskim vrijednostima. Istraživanje je provedeno na samom početku pandemije (ožujak i travanj 2020.) Rezultati hijerarhijske regresije pokazali su kako su vrijednosti otvorenost za promjene (osobni fokus) i zadržavanje tradicionalnih odnosa (socijalni fokus) značajni prediktori poštivanja preporuka kao i spol te povjerenje u institucije.

Ključne riječi: vrijednosti; pandemija COVID-19; poštivanje preporuka; jugoistočna Europa

Adrese autorica

Authors' address

Irena Cajner Mraović

University of Zagreb, Faculty of Croatian Studies

icajner@gmail.com

Jelena Pavičić Vukičević

University of Zagreb, Faculty of Kinesiology

jpukicevic@gmail.com

Valentina Pavlović Vinogradac

City of Zagreb

pavlovicvalentina19@gmail.com

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.3.207

UDK 578.834

Primljeno: 30. 05. 2021.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Jelena Ilić Plauc, Ivona Šetka Čilić

COVID-19 TRENDING NEOLOGISMS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

The Covid-19 pandemic has affected every single aspect of life including conversational practices both online and offline. New lexical and sociolinguistic changes have become part of our lives, which is especially vivid in the emergence of Covid-19 trending neologisms. The present study utilizes the descriptive-qualitative design in the analysis of morphological structures of neologisms in Bosnian/Croatian/Serbian languages. Specifically, the paper is based on the analysis of morphological structures of the neologisms that use the discourse of the Covid pandemic as a base/modifier, i.e., that contain either *corona-* / *korona-*, *coronavirus-* / *koronavirus-*, *Covid-19-* / *Kovid-19-*, and *Covid-* / *Kovid-* as a base of the neologism. The dataset consists of over 10,000 headlines related to Covid-19 information, found and collected in online newspaper sections *Koronavirus – Dnevni Avaz* (Bosnia and Herzegovina) between March 2020 and March 2021. The results show that there is an intensive usage of the Covid-19 neologisms, which manifests the dynamics of language as new words are used, added, and integrated into conversational practices daily. Moreover, the majority of these neologisms use the discourse of the Covid pandemic as a base/modifier. This paper aims to shed light not only on the meanings of the new words and their structure and function, but it can also serve as a foundation for creating a special Covid-19 glossary on the territory of Bosnia and Herzegovina.

Key words: Covid-19; neologisms; Bosnian/Croatian/Serbian languages; word-formation

1. INTRODUCTION

Since declared a global pandemic by the World Health Organization (WHO) in March 2020, Covid-19¹ has impacted every aspect of life, adapting the most complex measures, such as social distancing measures, travel bans, self-isolation and business closures. People have been forced out of public places as the strategies of social distancing implied cancellation of mass gatherings, isolation of Covid-19-infected people, self-isolation for those who have been in close contact with Covid-19-infected people, and closure of educational, cultural, sports, and entertaining facilities. As a result, conversational practices and habits, both online and offline, have also witnessed a remarkable change, revolving around Covid-19 information (the term *coronaspeak* is developed by Thorne, as the language related to the epidemic). Many medical, sociological, scientific, and psychological terms have entered general discourse and are no longer reserved only for niche audience. What is more, the pandemic-related expressions have also showed how people's personal and social perceptions have started to evolve, and how new words have been used to elicit and express certain perspectives. Indeed, the explosion of new words, phrases, and expressions has been evident in everyday general discourse, in the news, social media, government briefings and scientific and technical domains. It is not just that many new terms related to Covid-19 pandemic have appeared, but many already known terms have been adapted for a potential new usage. Obviously, the language change today has largely been driven by social change influenced by Covid-19.

2. LITERATURE REVIEW

The Covid-19 pandemic has affected modern policies, politics, economies, societies as well as cultures and languages. In other words, every single language has started changing to accommodate new happenings and current social situation, the result being the dynamic creation of new words and expressions, as well as shifts in the usage and meaning of typically sociological, medical, technical or psychological terms (there are some new words created such as *Covid-19* itself, but, on the other hand, some words have experienced a gradual semantic shift, such as: *PPE* – *personal protective equipment*, *self-isolate(d)*, *elbow bump*).

¹ Origin: Formed within English, by clipping or shortening. Etymon: English coronavirus disease 2019. Etymology: Shortened < coronavirus disease 2019 < CORONAVIRUS, n. + DISEASE, n. + 2019, the year in which it was first identified. (OED)

Neologisms, as the objective of linguistic research, have always attracted scholars and researchers due to their novel and creative nature, but they have also remained the linguistic controversy due to some crucial issues concerning their age and classification, but also to the readiness of the receiving language to accommodate ready-made lexical units to their repository. For instance, there are languages that are not as receptive to new words and expressions as other languages considering new words as threats to the linguistic system of that language (linguistic purism found in French, Russian, Mongolian, Icelandic, Croatian). Then, there are a lot of different viewpoints concerning neologisms and their age. Some scholars claim that the word should not be older than 25 years in order to be considered a neologism (Usevičs 2012: 2). Furthermore, there is no single way of classifying neologisms as there are different classifications that depend on the adopted theory and approach (Rets 2016: 814). Thus, there are five basic theories proposed by different scholars:

- stylistic theory – defines neologisms as words which are stylistically marked by the novelty of their usage in the language (Fischer 1998; Rets 2014);
- denotation theory – defines neologisms as words which stand for new things and ideas and thus have new denotative meanings (Ulanova 2014);
- structural theory – defines neologisms as words with a completely new form and structure or unique acoustic pattern (Sari 2013);
- etymological theory – defines neologisms as words which already exist in a language, but have developed a new meaning over the recent years (Cook 2010; Rets 2014);
- lexicographic theory – defines neologisms as words which are not yet registered in reputable and respected dictionaries (Sanders, as cited in Rets 2016).

What makes the phenomenon of neologisms particularly interesting is the notion of novelty, which may be understood differently by individuals, groups, communities and societies, and in the end, the entire world (Rets 2016: 14). Rets claims that a researcher's awareness and responsibility is even greater as they need to make a decision whether the word is new for all languages or one / two national languages, for everyday language or particular sublanguage (metalanguage or jargon), for oral or written language, etc. It has long been known that rapid changes in science and technology, and especially information technology cause an increase in the number of neologisms; however, nowadays the world languages have been immensely influenced by the pandemic of Covid-19, reflecting *the ethos, mood or preoccupations of the passing year* (Oxford Languages 2019).

2.1. Definition, Origin, Formation

There are many definitions of the term neologism², but the most common is that it is ‘a newly coined word or expression’ (The Oxford English Dictionary). Newmark’s definition of neologisms is broader in a sense that the author defined it as ‘newly coined lexical unit or existing lexical unit that acquire a new sense’ (1988: 140). Crystal views neologism as ‘the creation of a new lexical item as a response to changed circumstances in the external world, which achieves some currency within a speech community’ (1992: 264). The author later offered the definition of neologism describing it as *a nonce word*, ‘a linguistic form which a speaker consciously invents or accidentally does on a single occasion’ (2008: 329). It is when these *nonce formations* come to be adopted by the community that they become neologisms. On the other hand, some scholars (Bauer 2001) claim that a neologism is a diachronic concept that can be viewed and regarded only in retrospect. The author makes a distinction between *nonce words* and neologisms:

At the moment when a word is coined, it may not be possible to tell what its eventual status will be in a language: it may become part of the norm of the language and turn out to have been a neologism, or it may not, and remain as nonce word (Bauer 2001: 40).

This viewpoint that a newly created word begins as a *nonce formation*, and it either becomes or does not become a neologism is the viewpoint supported by several researchers and scholars (Quirk et al. 1985: 1534f.; Algeo 1991; Fischer 1998; Aronoff and Fudeman 2005: 163). One may recognize these nonce formations in a discourse by the use of an explicit introduction such as ‘what one might call’, and ‘I shall refer to this as’ (Quirk et al. 1985: 1535). Nonce formations that do not turn into neologisms are labelled ‘hapax legomena’³.

Neologisms are an interesting phenomenon in that their emergence demonstrates the capability of language to accommodate according to changing circumstances. ‘Neologisms are often directly attributable to a specific person, publication, period, or event’ and they can also be found in other sciences apart from linguistics, psychiatry, theology, etc. (Usevičs 2012: 1). As they denote an appearance and innovation of new vocabulary, they are considered to signify the components of language modification, often in the domains of art, science, or technology. Without

² The term neologism comes from Greek: neos ‘new’ + logos ‘word’.

³ Hapax legomenon (the 17th century term coming from Greek. *something said only once*) is defined as a word or form occurring only once in a document or corpus (Merriam-Webster Dictionary).

doubt, the influence of digital technology on global society in the last few decades has been present in every segment of life, and it is not surprising that lexicographers have found that science and technology are by far the most prolific sources of neologisms in recent times (Crystal 2002; Van Dyke 1992). Needless to say, neologisms are at the same time generated in the media, advertising and technical domains due to the social need for naming everything new and understanding the new concepts⁴. Thus, words such as *cable television* (1966), *CD-ROM* (1988), *flashback* (1966), *environment* (1972), *hip-hop* (1985), *black hole* (1960), *laser* (1960), *homophobia* (1969) or *political correctness* (1970) used to be neologisms back in their time; today, they are no longer regarded lexical innovations and they do not belong to this linguistic category of neologisms anymore; on the contrary, these neologisms are all quite familiar to the general public today, although there are some that have become an obsolete concept or an archaism (especially, the words *CD-ROM*, *cable television*, *floppy disk*, etc.).

Regarding the formation of neologisms, there are many taxonomies presented by different scholars (Newmark 1988; Silvia 2001; Delabastita 2004). Among the first ones was Newmark's taxonomy (1988) that included the following categories: (1) semantic neologisms (existing lexical items with new senses, new meanings) and (2) new forms that may include new coinages (e.g., *Kleenex*, *Schweppes*), derived words (e.g., *chocoholic*), abbreviations (e.g., *metro*, *PC*, *ER*), collocations (e.g., *tug-of-love*), eponyms (e.g., *Joycean*, *Chomskyan*, etc.), phrasal words (e.g., *work-out*, *laid-back*), transferred words (e.g., *Nike*, *Adidas*), and acronyms (e.g., UNESCO). However, Silvia (2001) differentiates between (1) semantic neologisms (resulting from processes such as: expansion, metaphor, conversion of grammatical category where a word changes its class, and adoption from another field) and (2) morphological neologisms (produced through derivation, compounding, blending, acronyms, and borrowing). Indeed, there are many taxonomies proposed by different scholars for the creation of neologisms.

Needless to say, many neologisms have been formed typically undergoing various morphological processes termed as word-formation. Word formation is a very important event because it is focused on communication and the transfer of existing knowledge about the world.

Most neologisms are derivatives, i.e., formed on the basis of existing ones and they are typically created through major or minor morphological processes (Murray 1995; Lieber 2009) such as: COMPOUNDING (produced when two or more free lexemes are put together to create a new one, such as: *video-conferencing*, *break dance*, *ego-*

⁴ <https://www.bcu.ac.uk/english/research/english-linguistics/rdues/neologisms-in-journalistic-text>

surf, etc.); REDUPLICATION (a process whereby a free morpheme is repeated or duplicated to form a new word, such as: *bye-bye*, *ding-dong*, *chit-chat*, *ping-pong*, etc.); BORROWING (a process whereby words from one language are used in other, such as *Uber*, *layperson*, *paella*, etc.); AFFIXATION (a process in which a morpheme is combined with a word, stem, or phrase to produce derived or inflected forms, typically through prefixes, infixes, and suffixes, examples being: *pre-determine*, *un-willing*, *dis-connect*, *under-cooked*, *wonder-ful*, *depend-ent*, etc.); CONVERSION (a process whereby a word changes its morphemic status without overt addition to its form, such as: nouns converted to verbs: *butter*, *google*, *email*, *ship*, etc., or adjectives converted to verbs: *better*, *clean*, *empty*, *open*, etc.); ABBREVIATION (a process of shortening a written word/phrase, used in place of the whole word/phrase, such as: *p* (page), *wd.* (word), etc.); ACRONYM (a process whereby the words are shortened to only the initials or first few letters, such as, *AIDS* (acquired immune deficiency syndrome); *NATO* (North Atlantic Treaty Organization); *ASAP* (as soon as possible); *LOL* (laughing out loud), etc.); CLIPPING (a process whereby a multi-syllabic word is shortened by subtracting one or more of the syllables, such as: *lab* (laboratory); *pub* (public house), etc.); BLENDING (a process in which two or more words are merged into one so that the blended constituents are either clipped, or partially overlap, such as: *crunk* (crazy + drunk); *emoticon* (emotion + icon); *netspeak* (internet + speak); *thumbbo* (thumb + typo), etc.); ONOMATOPOEIA (whereby the morpheme indicates the sounds involved in the meaning of that morpheme, such as: *ah-huh* (sudden realization), *bling* (jewellery, the reflection of light off of a diamond), etc.); ANTONOMASIA (a process in which a personal, place or brand name adapts a new meaning, usually referring to common noun related to the proper noun, such as: *Einstein* (a clever person)).

Nevertheless, it has been discovered that the most commonly used processes in the development of neologisms are those that shorten the existing words, mainly being clippings, abbreviations and acronyms (Shahlee & Mustaffa 2019: 1-2). In addition, some recent studies (Šetka Čilić, Ilić Plauc 2021: 133) examining neologisms on social networking sites also confirm that the most frequent types of neologisms are clippings and blend words (on Facebook, Instagram and Twitter) and abbreviations and acronyms (on WhatsApp). Morphological processes may alter stems to form new words thus changing the word's meaning or grammatical function of a word. In addition, there are different mechanisms that can be applied in the creation of neologisms in different languages. Indeed, morphological productivity is generally viewed as some kind of ability on the part of the speaker, or a feature of the language itself, to give rise to new forms.

2.2. The Impact of Covid-19: The Latest Research

The Covid-19 pandemic has been a catalyst of culture change and some of these changes manifest themselves in language use. It is evident that general discourses have dramatically altered which has been monitored and studied by many scholars and researchers (Thorne 2020; Crystal 2020; OED 2020; Merriam-Webster 2020). Many dictionaries were updated with new Covid-19-related entries, but also many terms have been revised to suit the Covid-19 context (Merriam-Webster 2020; The Oxford English Dictionary 2020; Texas Medical Center 2020). Among the most important works that made a great contribution to lexicology and lexicography is the one conducted by a British linguist and lexicographer Tony Thorne (2020), who claims that ‘there’s been an enormous amount of new language... Some of the language is newly created, some of it is re-purposed old language’ (Thorne 2020). In other words, Thorne introduces the term *coronaspeak*, i.e., the language related to the epidemic, with its three developmental stages: the first stage marked by medicalisation of vocabulary, the second stage being characterised by new words and phrases, (i.e., the rapid creation of neologisms) and finally, the third stage being bound with the institutional discourse, (i.e., the language that the government uses to pursue its strategic construction of a new world (Thorne 2020). Thorne’s massive compilation of Covid-19-related terms that also includes slang, nicknames, describing new realities, security measures, demographics, jargon, clichés, and catchphrases may suggest that *coronaspeak* represents a new language in which new concepts deliver new words and expressions and they also change and cause semantic shifts of old words and expressions presented in the English lexicon.

At this moment, the English language, as well as many other languages, is experiencing a ‘neologistic boom’. There are many new Covid-19 entries found in English as well as in other European languages, such as: Czech, Dutch, French, German, Portuguese, Russian, Serbian, Spanish and other languages presented in an International Corona glossary⁵. In the same fashion, many lexicologists and lexicographers have started compiling new Covid-19 entries in specialized and general-purpose dictionaries (The Institute of Croatian language and linguistics; The Institute of Serbian language). As very important linguistic endeavours one may propose *Pojmovnik koronavirusa*⁶, announced and published online in 2020 by the Institute of Croatian language and linguistics, with around 200 Covid-19 entries used

⁵ <https://glossaries.translatorswb.org/covid19/>

⁶ <http://jezik.hr/koronavirus>

in Croatian. The mentioned glossary lists all the active words and expressions as well as trending neologisms and special, or to be more precise, medical terminology that has become an active part of Croatian lexicon. What is more, the glossary introduced the Croatian equivalents for Covid-19-related terms and expressions (Cro. *provodno testiranje* for *drive-in testiranje* – Eng. *drive-in testing*; Cro. *prvozaraženi* for *multi pacijent* – Eng. *patient zero*). The other glossary was offered at the beginning of 2021 by the Institute of Serbian language, under the name *Rečnik pojmova iz perioda epidemije kovida*⁷. This glossary also contains around 200 Covid-19 entries used in Serbian newspapers, TV shows, social networks, and websites. Similarly, there are also neologisms listed as well as typical medical terms with expanded semantic meanings used in Covid-19 pandemics. The lists of Covid-19 entries in both glossaries are not final and they will be updated in the future. It is also to be highlighted that this Serbian glossary offers certain collocations as well as colloquial, jargon terms (Srb. *koronaš* / *kovidaš* / *koronac* – with the meaning: a person infected with Covid-19 virus).

To sum up, in the context of Covid-19 pandemic, the questions remain on how many neologisms would be created in the future and how much longer the Covid-19-inspired neologisms would remain in use after the post-pandemic era. There is a range of factors highly relevant for a word to become a neologism and a part of a lexicon, and it could only be stated that one cannot second-guess language at this point. From a linguistic point of view, language change is a natural linguistic phenomenon and a quite unstoppable process.

3. THEORETICAL FRAMEWORK

Given the importance of the emerging trend of neologisms and lexical innovations on a daily basis as well as the semantic changes of certain terms and expressions in language use, the lexicological properties of Covid-19-related terms and expressions have to be analysed in Bosnian/Croatian/Serbian languages. As the current developments in lexicography illustrate, the lexicological approach is a timely linguistic topic quite interesting for researchers, especially the domain of neologisms, their structure, function, and usage. Thus, this piece of research could, therefore, make a contribution to lexicological and lexicographical approaches to neologisms as it observes and studies the lexical change that has been in progress. It can also serve as

⁷ <http://www.isj.sanu.ac.rs/recnik-pojmova-iz-perioda-kovida/>

a foundation for creating a special Covid-19 glossary as well as a potential list of neologisms and special vocabulary that should be transferred from a special lexicon into the general lexicon.

The present study attempts to investigate the nature of the new B/C/S words and expressions that emerged in the wake of the Covid-19 crisis. To be more precise, this study will focus on the neologisms in B/C/S trying to identify the type of word-formation processes, with a special attention paid to the neologisms that use the discourse of the Covid-19 pandemic as a base/modifier, i.e., examples such as: *Covid-skeptičan* (Eng. Covid-sceptic), *korona kriza* (Eng. coronavirus crisis), *Covid pacijenti* (Eng. Covid patients), *Covid-free zona* (Eng. Covid-free zone), etc.

3.1. Research Methodology – Corpus and Analysis

This paper utilizes descriptive-qualitative design in the analysis of morphological structures of the neologisms that use the discourse of the Covid pandemic as a base/modifier, i.e., that contain either *corona- / korona-*, *coronavirus- / koronavirus*, *Covid-19- / Kovid-19-*, and *Covid- / Kovid-* as a base/modifier. The research is based on the dataset consisting of over 10,000 headlines related to Covid-19 information, found and manually collected in online newspaper sections *Koronavirus – Dnevni Avaz* (Bosnia and Herzegovina) between March 2020 and March 2021. Within the mentioned newspaper section, there appear to be around 270 Covid-19 entries in Bosnian/Croatian/Serbian languages, excerpted for the corpus. The majority of the neologisms (around 60 of them) do contain either *corona- / korona-*, *coronavirus- / koronavirus-*, *Covid-19 - / Kovid-19-*, and *Covid- / Kovid-* as a base/modifier. The process of generating the data of the Covid-19 neologisms included the identification of the neologisms, which are further manually selected and analysed according to the morphological processes. In addition, the part of speech and the online newspaper source of the mentioned neologisms have been provided and they have been also checked for the inclusion in the two new Covid-19 glossaries in Croatia and Serbia. Finally, the research results and discussions have been presented as well as recommendations for further lexicological and lexicographical research.

4. ANALYSIS AND DISCUSSION

After examining Covid-related entries in the corpus, it has been realized that there are around 270 Covid-related entries, all referring to active words and expressions

as well as trending neologisms and special medical terminology. However, one of the objectives of this paper was to find and examine neologisms that use the discourse of the Covid pandemic as a base/modifier. What is more, the objective was to identify and analyse the neologisms containing either *corona-* / *korona-*, *coronavirus-* / *koronavirus-*, *Covid-19-* / *Kovid-19-*, and *Covid-* / *Kovid-* as a modifier. Interestingly enough, there are 56 neologisms found in the corpus, in the mentioned newspaper section. Needless to say, this research paper included neologisms presented in both orthographic variants, with *k-* and *c-*, although the proper orthography of contemporary Bosnian/Croatian/Serbian would suggest the usage of *k-*, thus *korona*, *koronavirus-*, *Kovid-19-*, *kovid-*. It is also to be highlighted that many of the Covid-19 compounds are written inconsistently, i.e., solid, as one word, or, sometimes, as two separate words. However, this paper will present the Covid-19 neologism as they appear in the Bosnian-Herzegovinian media.

It is to be proposed that these neologisms that use the discourse of Covid-19 as the base/modifier of the lexeme make the meaning of a neologism easy to remember. Such neologisms are thus easy to understand, easy to memorise and also easy to create (note that there are some nonce formations that appear in the media just few times, such as *Covid gost*, *Covid otok*, *corona haos* or *corona tenk*).

As it can be seen, there are 56 neologisms of this type found and presented in Table 1 and 2 – the first one with *Covid-19-* / *Kovid-19-* and *Covid-* / *Kovid-* as a base/modifier, the latter with *corona-* / *korona-* and *coronavirus-* / *koronavirus-*, as a modifier.

Table 1. Neologisms with Covid-19- / Kovid-19-, and Covid- / Kovid- as a base/modifier

Term	POS	Word formation	Definition
<i>Covid-19 / kovid-19</i>	noun	abbreviation	the name of the illness caused by the coronavirus SARS-CoV-2 (coronavirus disease 2019)
<i>Covid/kovid ambulanta</i>	noun	compound	an outpatient clinic which covers primary care needs of Covid-infected patients
<i>Covid/kovid bolnica</i>	noun	compound	hospitals and urgent care centres which provide treatment for Covid-infected patients
<i>covid free</i>	adjective	compound	free of Covid-19; an area/territory that does not have Covid-infected patients

<i>Covid gost</i>	noun	compound	Covid-19 virus is understood as an unwanted guest, a microscopic organism that can enter an organism unannounced
<i>Covid ID kartica</i>	noun	compound	proof of vaccination against Covid-19 that may allow us to begin resuming our normal activities in the near future
<i>Covidiot</i>	noun	derivative	a person who ignores the warnings regarding public health or safety, but also a person who panically hoards goods
<i>Covid odjel/odjeljenje</i>	noun	compound	a part of a hospital which provides treatment for Covid-infected patients
<i>Covid otok</i>	noun	compound	an area in which citizens are not inoculated against Covid 19, due to governments' incapability to obtain vaccines on time
<i>Covid pacijent</i>	noun	compound	patients infected with Covid-19 virus
<i>Covid pasoš</i>	noun	compound	a Covid-19 vaccine certificate that will enable anyone vaccinated against Covid-19, or who has tested negative, or recently recovered from the virus, to travel
<i>Covid protokol</i>	noun	compound	the ongoing effort to define measures to prevent the spread of Covid-19
<i>Covid redar</i>	noun	compound	inspectors who make Covid-secure checks as part of their normal role in visiting workplaces during the pandemic
<i>Covid-skeptična osoba</i>	adjective	derivative	having an attitude of doubt or a disposition to incredulity in Covid-19 disease
<i>Covid vakcina</i>	noun	compound	the vaccine used for the protection against the Covid-19 virus

From these 56 entries, one may realize that the majority of them are nouns, and a couple of them adjectives (3 entries). At the same time, Croatian and Serbian glossaries also show similar lexical tendencies in the creation of Covid-19 neologisms (Croatian glossary: 30 nouns; 2 adjectives and 1 verb and Serbian glossary: 36 nouns, 5 adjectives and 1 verb). The entries such as adjectives: *koronavirusni*, *koronzivan*, *koronski*, *kovidan* and *kovidpozitivan* could not be detected in the selected corpus, as well as the verb *koronirati*.

In addition, compounding, derivation and abbreviation seem to be the most common tools of word-formation in the selected corpus and compounding represents the most productive tool of word-formation among nouns, as the noun-noun

compound (*Covid odjel/odjeljenje*, *Covid pacijent*, *Covid pasoš*, *Covid protocol*, *korona kriza*, *korona mjere*, *korona obveznice*, *korona pacijenti*, *korona/korona party*, *korona pasoš*). The Bosnian-Herzegovinian media has a huge quantity of compounds with nouns as the most productive elements (although, as it can be realized, many of them are presented inconsistently, in both orthographic variants, with *k-* and *c-*, and many of them are presented with *korona-* / *korona-* and *Covid-* / *Kovid-* as a modifier).

Table 2. Neologisms with *korona-* / *korona-*, *coronavirus-* / *koronavirus-*, as a base/modifier

Term	POS	Word formation	Definition
<i>korona brojač</i>	noun	compound	a health statistics application on Covid-19 and the related information, made in Bosnia and Herzegovina
<i>korona crna ljestvica</i>	noun	compound	Coronavirus death rate
<i>korona dernek</i>	noun	compound	an organised party/event in times of Covid-19, in spite of a significantly high risk of Covid-19 spreading
<i>korona diktatura</i>	noun	compound	an act of politicians as dictators in imposing lockdowns or curfews to limit Covid-19
<i>koronafobija</i>	noun	compound	a fear of Covid 19 and contracting Covid-19
<i>korona/korona free</i>	adjective	compound	free of Covid-19; an area/territory that does not have Covid-infected patients
<i>korona fešta</i>	noun	compound	an organised party/event in times of Covid-19, in spite of a significantly high risk of Covid-19 spreading
<i>korona fudbal</i>	noun	compound	football training routines and football playing changed due to Covid-19 restrictions
<i>korona geto</i>	noun	compound	an area in which citizens are not inoculated against Covid-19, due to governments' incapability to obtain vaccines on time
<i>korona haos</i>	noun	compound	malversations in the election process due to the outbreak of Covid-19
<i>korona jesen</i>	noun	compound	a very difficult autumn and hard winter in regards to the spread of Covid-19
<i>korona karta</i>	noun	compound	maps that allow users to track and explore the latest trends in the spread of Covid-19
<i>korona kriza</i>	noun	compound	a general crisis in every aspect of life due to the Covid-19 pandemic
<i>korona mjere</i>	noun	compound	community measures and personal preventative practices to stop the spread of the coronavirus
<i>korona obveznice</i>	noun	compound	mutualised, joint debt taken collectively by all member states of the European Union
<i>korona pacijenti</i>	noun	compound	patients infected with Covid-19 disease
<i>korona/korona party</i>	noun	compound	an organised party/event in times of Covid 19, in spite of a significantly high risk of COVID-19 spreading

<i>korona pasoš</i>	noun	compound	a Covid-19 vaccine certificate that will enable anyone vaccinated against Covid-19, or who has tested negative, or recently recovered from the virus, to travel
<i>korona popust</i>	noun	compound	reduction in prices due to the Covid-19 pandemic
<i>korona pomoć</i>	noun	compound	coronavirus economic relief and aid for certain areas/territories/countries
<i>korona pozdrav</i>	noun	compound	a pandemic greeting with a recommended social distance, used instead of conventional handshaking, hugging and kissing
<i>korona pravila</i>	noun	compound	community measures and personal preventative practices to stop the spread of the coronavirus
<i>korona predsjedavanje</i>	noun	compound	presidency (of the Council of the EU) in times of Covid-19
<i>korona presuda</i>	noun	compound	verdicts and judgements during Covid-19 times
<i>korona repertoar</i>	noun	compound	theatre repertoire during Covid 19 times
<i>korona rođendan</i>	noun	compound	an organised birthday party in times of Covid-19, in spite of a significantly high risk of Covid-19 spreading
<i>korona sezona</i>	noun	compound	times of Covid 19
<i>korona stil</i>	noun	compound	Covid 19 fashion trends and styles
<i>korona stres</i>	noun	compound	the stress and anxiety caused by the Covid-19 pandemic
<i>korona tenk</i>	noun	compound	a means of transportation, i.e., a tank, for transporting Covid-infected patients from hospital to hospital
<i>korona test</i>	noun	compound	corona/Covid-19 tests
<i>korona trakavica</i>	noun	compound	a parasite - understood as metaphor referring to a perennial problem that noone can get rid of
<i>korona transfer</i>	noun	compound	football transfers during Covid-19 times
<i>korona vakcina</i>	noun	compound	a vaccine against Covid-19
<i>koronavirus</i>	noun	compound	a novel corona virus, SARS-CoV-2 (causing coronavirus disease 2019 and the Covid-19 pandemic)
<i>korona vjenčanje</i>	noun	compound	an organised wedding party in times of Covid-19, in spite of a significantly high risk of Covid-19 spreading
<i>koronazabava</i>	noun	compound	an organised event/party in times of Covid 19, in spite of a significantly high risk of Covid-19 spreading
<i>korona zakon</i>	noun	compound	the Coronavirus Act that grants the government emergency powers to handle the Covid-19 pandemic
<i>korona žurka</i>	noun	compound	an organised event/party in times of Covid-19, in spite of a significantly high risk of Covid-19 spreading

Derivation is also considered one of the most important word-formation processes in Bosnian/Croatian/Serbian, in which affixes (suffixes, prefixes and circumfixes) are attached to a lexeme base which may alter the word class. Within observed corpus,

suffix derivation seems to be the most common type of derivation (e.g., *Covidiot*, *Covid-skeptičan*). Moreover, more suffix derivation examples can be found in Serbian glossary (e.g., adjectives, such as: *koronski*, *kovidan*, *koronzivan*, but, also, nouns: *koronaš*, *koronašica*, *koronac*, *koronarac*, *kovidaš*, *kovidašica*, *koronača*, etc.).

Table 3 Neologisms with *Covid-19-* / *Kovid-19-*, and *Covid-* / *Kovid-* in Use

Term	Cro reference	Serb reference	B-H usage
<i>Covid-19 / kovid-19</i>	COVID-19	kovid 19	Od 1. aprila niže cijene testiranja na COVID-19 u Federaciji BiH (31/3/21)
<i>Covid/kovid ambulanta</i>	kovidambulanta	kovid ambulanta	Ispovijest Sarajke o iskustvu iz Covid ambulante "Omer Maslić": Medicinsko osoblje uvodi "svoje" preko reda i to ne kriju (7/3/21)
<i>Covid/kovid bolnica</i>	COVID/korona bolnica	kovid bolnica	Nova „Azra“ objavljuje: Kako žive medicinske sestre Covid bolnica u BiH (30/3/21)
<i>covid free</i>	korona free	x	Drljević nakon sjednice Kriznog štaba: Nas će zatrpati, KCUS će ostati "Covid free" (2/11/20)
<i>Covid gost</i>	x	x	Radoš Bajić iz bolnice: Podmukli i nezvani Covid gost se nije obazirao (11/12/20)
<i>Covid ID kartica</i>	x	x	Britanci će nakon vakcinacije dobiti Covid ID kartice (7/12/20)
<i>Covidiot</i>	kovidiot	kovidiot, korona idiot	Englezi objavili sastav "Covidiot XI": Igrači koji su prekršili mjere izolacije (23/4/20)
<i>Covid odjel/odjeljenje</i>	x	x	U Covid odjelu Opće bolnice 220 pacijenata, jedna osoba preminula (26/3/21)
<i>Covid otok</i>	x	x	COVID otok (18/1/21)
<i>Covid pacijent</i>	x	x	Nismo u mogućnosti napraviti više ni jedno mjesto za Covid pacijente (17/3/21)
<i>Covid pasoš</i>	x	x	Pandemija sa sobom dovodi nova pravila: Hoće li nam trebati COVID pasoši (10/12/20)
<i>Covid protokol</i>	x	x	Baraž za EURO: BiH po strogom COVID protokolu danas počinje pripreme za baraž (5/10/20)
<i>Covid redar</i>	x	x	Hrvatska uvodi "covid-redare" u kafićima, zabranjen švedski sto (13/10/20)
<i>Covid-skeptična osoba</i>	x	x	BBC: Covid-skeptični Amfilohije doprinio širenju koronavirusa i nakon sahrane (7/11/20)
<i>Covid vakcina</i>	x	x	Policija zaplijenila lažne Covid vakcine (4/3/2021)

Tables 3 and 4 present the most common Covid-19 neologisms in Bosnian-Herzegovinian media usage, particularly the neologisms containing either *korona-* / *korona-*, *coronavirus-* / *koronavirus-*, *Covid-19-* / *Kovid-19-*, and *Covid-* / *Kovid-* as a base. These neologisms have also been compared to the neologisms found in the Croatian and Serbian glossaries and checked whether they are included in the list of Covid-19 entries.

Table 4 Neologisms with *korona-/korona-*, *coronavirus-/koronavirus-* in Use

Term	Cro reference	Serb reference	B-H usage
<i>korona aplikacija</i>	x	x	Hrvatska je uvela, a Srbija uvodi: Šta je i čemu služi korona aplikacija (4/8/20)
<i>korona brojač</i>	x	x	Mladi Zeničani napravili "korona brojač" (15/8/20)
<i>korona crna ljestvica</i>	crna ljestvica	crna lestvica	EU skida Srbiju sa "korona crne liste"? (27/8/20)
<i>korona dernek</i>	koronazabava/party	korona žurka/zabava/parti	Korona - dernek u Tarčinu u organizaciji kandidata Naroda i pravde (7/11/20)
<i>korona diktatura</i>	x	x	Korona-diktatura: Aleksandar Vučić se ponaša kao da je Srbija u ratu (30/4/20)
<i>koronafobija</i>	koronafobija	koronafobija	Čelik: Koronafobija se izuzetno brzo širi i štetna je (2/4/20)
<i>korona/korona free</i>	korona free	x	"Avaz" na Vlačiću: Planina krcata turistima, ali nije corona free destinacija (16/1/20)
<i>korona fešta</i>	koronaparty/zabava	korona žurka/zabava/parti	Korona fešta usred Beograda: Inspektori nisu vjerovali kada su ušli u objekat (28/3/21)
<i>korona fudbal</i>	x	x	Korona fudbal u Njemačkoj, pridržavali se fizičke distance pa izgubili 37:0 (18/9/20)
<i>korona geto</i>	x	x	BiH postaje korona geto (28/2/21)
<i>korona haos</i>	x	x	Šta možemo očekivati u nedjelju: Slabu izlaznost, malverzacije i korona-haos (13/11/20)
<i>korona jesen</i>	x	x	Đikić napisao 10 savjeta: Kako se pripremiti na korona-jesen (27/8/20)
<i>korona karta</i>	x	x	Evropska unija objavila korona-kartu (15/10/20)
<i>korona kriza</i>	koronakriza	korona kriza	I pored korona krize: Državni nivo odbija da šteti i reže plaće u institucijama (31/8/20)
<i>korona mjere</i>	koronamjere	korona mere	Sprema se pomoć za ublažavanje krize: Šta donose nove korona mjere? (20/9/20)

<i>korona obveznice</i>	koronaobveznice	korona obveznice	Entiteti trebaju da provedu emisiju "korona obveznice" kao osnovnog izvora finansiranja predloženih mjera (18/4/20 - Article Line!)
<i>korona pacijenti</i>	x	x	Ministar Radončić posjetio Opću bolnicu "Prim. dr. Abdulah Nakaš": Spremni primiti najteže korona pacijente (5/4/20)
<i>korona/corona party</i>	koronaparty/zabava	korona parti/žurka/zabava	POLITIKA I EPIDEMIJA Trumpova proslava u izbornoj noći pretvorila se u korona-party (12/11/20)
<i>korona pasoš</i>	x	x	Danska uvodi digitalni korona pasoš (3/2/21)
<i>korona popust</i>	x	x	Nema „korona popusta“ na nekretnine (7/5/20)
<i>korona pomoć</i>	x	x	Austrija do sada isplatila 5,7 milijardi eura korona pomoći (14/4/20)
<i>korona pozdrav</i>	x	x	Debata demokratskih kandidata: "Korona-pozdrav" Bajdena i Sandersa (16/3/20)
<i>korona pravila</i>	x	korona pravila	Engleski reprezentativci prekršili korona-pravila i u hotel doveli djevojke (9/9/20)
<i>korona predsjedavanje</i>	x	x	Njemački ministar vanjskih poslova: Bit će to "korona predsjedavanje" (20/4/20)
<i>korona presuda</i>	x	x	Prva korona-presuda: Muškarac kažnjen sa 1.500 KM jer je prekršio izolaciju (1/6/20)
<i>korona repertoar</i>	x	x	Nekada ratni, a sada korona repertoar u pozorištima (9/9/20)
<i>korona rođendan</i>	x	x	Kim Karadžijan na meti kritika zbog korona rođendana (28/10/20)
<i>korona sezona</i>	x	x	Đoković zaradio najviše novca u korona-sezoni (24/11/20)
<i>korona stil</i>	x	x	Korona stil: Anticovid čizme broj 75 koje osiguravaju držanje distance (4/12/20)
<i>korona stres</i>	x	x	Bijeg od korona stresa u jedinom bh. gradu na moru (13/6/20)
<i>korona tenk</i>	x	x	Rusi napravili "Korona-tenk": Terensko vozilo sa gusjenicama za evakuaciju bolesnika (19/4/20)
<i>korona vakcina</i>	x	x	Obećane tri milijarde eura za korona vakcinu (4/5/20)
<i>koronavirus</i>	koronavirus, korona	virus korona, koronavirus	Španski eksperiment: 5.000 ljudi na koncertu nakon testa na koronavirus (28/3/21)
<i>korona vjenčanje</i>	x	x	Na korona-vjenčanju se zarazilo 12 ljudi: Pozitivni bend, zvanice, mladenka, fotograf... (7/7/20)

<i>koronazabava</i>	koronazabava	korona zabava	Opasan trend širi se Njemačkom: Mladi organiziraju koronazabave na otvorenom, piju iz jedne čaše (19/3/20)
<i>korona zakon</i>	koronazakon	korona zakon	Predstavnički dom dao podršku SDP-ovom nacrtu novog korona zakona (2/12/20)
<i>korona žurka</i>	koronaparty/zabava	korona žurka/parti/zabava	Policija rasturila korona žurku u Beogradu: Zatekli 25 gostiju kako lumpuju, a među njima je bio i Darko Lazić (15/3/21)

Even though there were several orthographic patterns that emerged within the mentioned corpus, *korona-* / *korona-*, *koronavirus-* / *koronavirus-*, *Covid-19-* / *Kovid-19-*, and *Covid-* / *Kovid-* as a base, all of them have been analysed for the purpose of this study. In addition, there appear the differences in the spelling of the word *koronavirus* (Eng. *coronavirus*) itself⁸, which is sometimes written as one word, sometimes as two separate words, and finally sometimes as a hyphenated word, the first word complementing the meaning of the second one. Such inconsistencies applied can be seen through the corpus as well, as well as in the Croatian and Serbian glossaries.

It is also important to highlight that there are many neologisms found in the Croatian and Serbian glossaries that could not be found in the selected corpus as they were expressed through a postmodifying phrase/expression (e.g., Cro. *kovidpozitivan* → CORPUS: *pozitivan na kovid/koronu*, Srb. *korona vreme* → CORPUS: *u doba korone*⁹). In addition, further research on Covid-19 neologisms in Bosnian/Croatian/Serbian will show whether these patterns repeat themselves and if there is a certain regularity in Covid-19 neologism formation.

⁸ It is surely a challenge for scholars to find ways to adjust neologisms to the B/C/S language system and language norm as well.

⁹ With the reference to the novel written by Gabriel Garcia Márquez (1985), *Love in the Time of Cholera*. There are many words and expressions translated from English to B/C/S with such reference, to the time of cholera, or better to say, the time of corona. The frequency of the headlines containing the mentioned phrase is significantly high in Dnevni Avaz newspaper headlines (e. g. Urnebesan način gašenja svjećica u doba korone; proljetna sjetva u doba korone; Nobelovac Orhan Pamuk objavio roman o kugi u doba korone; muzika uživo u doba korone; ljubav u doba korone; skupa kafa u doba korone; klasika u doba korone; virtualna ljubav u doba korone; sreća u nesreći u doba korone; uloga maski u doba korone; kako će izgledati izborni skupovi u doba korone; putovanja u doba korone; najviša plaća isplaćena u doba korone; posao u doba korone, etc.).

5. CONCLUSION

This study identified and analysed Covid-19 trending neologisms in Bosnian-Herzegovinian media. Although there are many new words and expressions evident in everyday general discourse, in the news, social media, government briefings and scientific and technical domains, the paper is based onto the analysis of morphological structures of the neologisms that use the discourse of the Covid pandemic as a base/modifier, i.e., that contain either *corona-* /*korona-*, *coronavirus-* / *koronavirus-*, *Covid-19-* / *Kovid-19-*, and *Covid-* / *Kovid-* as a base of the neologism. Identification and recognition of the mentioned neologisms have drawn the attention to the significant number of neologisms used in the Bosnian-Herzegovinian media, and in the two glossaries, Croatian *Pojmovnik koronavirusa* and Serbian *Rečnik pojmova iz perioda epidemije kovida*. As it has been seen, there are many Covid-19 neologisms, with the discourse of the Covid-19 pandemic as a base found in the corpus, and it might be claimed that there will be some novel neologisms, as the discourse around Covid-19 is still ongoing and heavily discussed worldwide. Further in-depth research into the existence of Covid-19 trending neologisms as well as a creation of Bosnian-Herzegovinian Covid-19 glossary is a recommendable and reasonable next step in linguistics, more precisely, lexicology and lexicography.

REFERENCES

1. Algeo, John (1991), "Introduction", In: John Algeo, *Fifty Years Among the New Words. A Dictionary of Neologisms 1941-1991*, Cambridge University Press, Cambridge, 1-16.
2. Alyeksyeyeva, Iryna O., Tetyana A. Chaiuk, Elizaveta A. Galitska (2020), "Coronaspeak as Key to Coronaculture: Studying New Cultural Practices Through Neologisms", *International Journal of English Linguistics*, Vol. 10, No. 6, 202-212.
3. Aronoff, Mark, Kirsten Fudeman (2005), *What is Morphology*, Blackwell, Malden
4. Asif, Muhammad, Deng Zhiyong, Anila Iram, Maria Nisar (2020), "Linguistic Analysis of Neologism Related to Coronavirus (COVID-19)", *SSRN*, available https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3608585
5. Bauer, Laurie (2001), *Morphological Productivity*, Cambridge University Press, Cambridge
6. Cook, C. Paul (2010), *Exploiting Linguistic Knowledge to Infer Properties of Neologisms*, Doctoral dissertation, University of Toronto
7. Crystal, David (1988, 2002), *The English Language*. 2nd Edition. Penguin Books, London
8. Crystal, David (2008), *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*, 6th Edition, Blackwell Publishing Ltd.
9. Crystal, David (2020), "Cambridge Reflections COVID-19: Vocabulary", *Cambridge blog*, URL: <http://www.cambridgeblog.org/2020/05/covocabulary/> (accessed on 8/12/20)
10. Delabastita, Dirk (2004), "Literary Style in Translation: Archaisms and Neologisms", in: Hans H. Kittel (Ed.), *Übersetzung. Ein internationales Handbuch zur Übersetzungsforschung*, 1. Teilband, 883-888.
11. Fischer, Roswitha (1998), *Lexical Change in Present-day English: A Corpus-based Study of the Motivation, Institutionalization, and Productivity of Creative Neologisms*, Narr, Tübingen
12. Lieber, Rochelle (2009), *Introducing Morphology*, English Department, University of New Hampshire, Cambridge University Press
13. Murray, Thomas E. (1995), *The Structure of English: Phonetics, Phonology, Morphology*, Allyn and Bacon, Massachusetts
14. Newmark, Peter (1988), *A Textbook of Translation*, Prentice Hall, London

15. Quirk, Randolph, Sidney Greenbaum, Geoffrey Leech, Jan Svartvik (1985), *A Comprehensive Grammar of the English Language*, Longman, London
16. Rets, Irina (2014), "Studying the New Vocabulary of the Dutch language in the Context of Globalisation", *Philological sciences. Theoretical and practical questions*, 6, 149-152.
17. Rets, Irina (2016), "Teaching Neologisms in English as a Foreign Language Classroom", *Procedia – Social and Behavioural Sciences*, 232, 813-820.
18. Sari, Maya Permata (2013), *A Stylistic Analysis of Neologisms in JRR Tolkien's The Fellowship of the Ring*, Doctoral dissertation, Universitas Negeri Yogyakarta
19. Silvia, Pavel, Diane Nolet (2001), *Handbook of Terminology. Terminology and Standardization Directorate*, Translation Bureau, Public Works and Government Services Canada, Canada
20. Shahlee, Sakina, Rosniah Mustafa (2019), "Neologisms in Social Networking among Youths", *Toryish International Journal of Multidisciplinary (TIJM)*, 1 (1), 1-9
21. Šetka Čilić, Ivona, Jelena Ilić Plauc (2021), "Today's Usage of Neologisms in Social Media Communication", *Društvene i humanističke studije*, Vol 6, No 1(14), 115-140.
22. Thorne, Tony (2020), "Spotlight on COVID: Pandemic Language and the Role of Linguistics", King's College London. News Centre, available at <https://www.kcl.ac.uk/news/spotlight-on-covid-pandemic-language-and-the-role-of-linguists-1>
23. Ulanova, Svetlana B. (2014), "Affix Semantics (Terms vs. Neologisms)", in: Larissa A. Manerko, Klaus-Dieter Baumann, Hartwig Kalverkämper (eds.), *Terminology Science in Russia Today: From the Past to the Future*, 116. Pp. 389-395.
24. Usevičs, Sergejs (2012), "Neologisms in British Newspapers", https://du-konference.lv/files/proceedings_of_conf/53konf/valodnieciba_literaturzinatne/Usevics.pdf, accessed on 28/6/20
25. Van Dyke, Carolyn (1992), "Old Words for New Worlds: Modern Scientific and Technological Word-formation", *American Speech*, 67.4, 383-485.

Internet References

1. *International Corona Glossary*, accessed on 28/5/20, at <https://glossaries.translatorswb.org/covid19/>

2. *Koronavirus (section)* – *Dnevni Avaz newspaper*, 1/3/20 – 31/3/21, at <https://avaz.ba/tag/82572/koronavirus>
3. *Merriam-Webster, Coronavirus and the New Words We Added to the Dictionary in March 2020*, accessed on 10/3/21, at <https://www.merriam-webster.com/words-at-play/new-dictionary-words-coronavirus-covid-19>
4. *Oxford English Dictionary, Updates to the OED*, accessed on 10/12/20, at <https://public.oed.com/updates/>
5. *Oxford Languages, Word of the Year 2019*, accessed 10/9/20, at <https://languages.oup.com/word-of-the-year/2019/>
6. *Pojmovnik koronavirusa*, accessed on 10/11/2020, at <http://jezik.hr/koronavirus>
7. *Rečnik pojmova iz perioda epidemije kovida*, accessed on 19/04/21, at <http://www.isj.sanu.ac.rs/recnik-pojmova/>
8. *Research: School of English, Neologisms in Journalistic Texts*, accessed on 10/11/20, at <https://www.bcu.ac.uk/english/research/english-linguistics/rdu/es/neologisms-in-journalistic-text>
9. *Texas Medical Center, Coronavirus (Covid-19) Updates*, accessed on 20/6/21, at <https://www.tmc.edu/news/2020/05/covid-19-crisis-catalog-a-glossary-of-terms/>
10. *The Language of Covid-19: special OED update*, accessed on 10/9/20, at <https://public.oed.com/webinars-and-events/>

NEOLOGIZMI IZ PERIODA COVID-19 PANDEMIJE U BOSNI I HERCEGOVINI

Sažetak

Pandemija COVID-19 je utjecala na sve aspekte života, uključujući i razgovorne navike govornika, i na mreži i van nje. Nove leksičke i sociolingvističke promjene postale su dio svakodnevnice, što je posebno živopisno u nastanku neologizama u periodu COVID-19 pandemije. Ova studija koristi opisno-kvalitativni dizajn u analizi morfoloških struktura neologizama u bosanskom/hrvatskom/srpskom jeziku. Preciznije rečeno, rad se temelji na analizi morfoloških struktura neologizama koji koriste diskurs pandemije COVID-19 kao bazu, odnosno modifikator, tj. neologizama koji sadrže ili *coronu-* / *koronu-*, *coronavirus-* / *koronavirus-*, *Covid-19-* / *Kovid-19-* i *Covid-* / *Kovid-* kao modifikator neologizma. Korpus se sastoji od preko 10.000 naslova povezanih s informacijama o COVID-u, pronađenih i prikupljenih u odjeljku Koronavirus elektronske verzije novina *Dnevni Avaz* (Bosna i Hercegovina) između marta 2020. i marta 2021. Rezultati pokazuju primjetnu dinamiku jezika u vrijeme pandemije kroz nastanak mnogobrojnih neologizama i njihovu svakodnevnu integraciju i učestalost u konverzijskim praksama. Štoviše, većina novih neologizama doista koristi diskurs pandemije COVID-19 kao bazu tj. modifikator. Cilj ovog rada je rasvijetliti ne samo značenja novih riječi i njihovu strukturu i funkciju, već poslužiti i kao podsticaj za stvaranje terminološkog COVID-19 pojmovnika u Bosni i Hercegovini.

Ključne riječi: COVID-19; neologizmi; bosanski/hrvatski/srpski jezik; tvorba riječi

Adresa autorica
Author's address

Jelena Ilić Plauc
Univerzitet u Tuzli
Filozofski fakultet
jelena.ilic@untz.ba

Ivona Šetka Čilić
Sveučilište u Mostaru
Filozofski fakultet
ivona.setkacilic@ff.sum.ba

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

BOSNISTIKA

Tanja Kuštović

PARIŠKI ZBORNIK SLAVE 73 (1375) I HVALOV ZBORNIK (1404)

U SUODNOSU / THE CORRELATION BETWEEN 1375

PARIS MISCELLANY AND 1404 HVAL'S CODEX 231

Amina Ajdinović Mehović

GLAGOLI I GRAMATIČKI FRAZEMI TURSKOG PORIJEKLA U EPU

AVDE MEĐEDOVIĆA ŽENIDBA SMAILAGIĆ MEHA / VERBS AND

GRAMMATICAL IDIOMS OF TURKISH ORIGIN IN THE EPIC SONG

THE WEDDING OF SMAILAGIĆ MEHO BY AVDO MEĐEDOVIĆ 247

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.3.231

UDK 091:003.349(497.5+497.6)

Primljeno: 15. 05. 2021.

Pregledni rad

Review paper

Tanja Kuštović

PARIŠKI ZBORNIK SLAVE 73 (1375) I HVALOV ZBORNIK (1404) U SUODNOSU

Pariški zbornik (1375) i Hvalov zbornik (1404) su srednjovjekovni kodeksi nastali krajem 14. i početkom 15. stoljeća. Njihova vremenska razlika manja je od trideset godina. Bez obzira na to što pisar Hvalova zbornika vjerojatno nije poznao tekst Pariškog zbornika, ova dva kodeksa imaju mnogo toga zajedničkoga. U ovom članku nastoji se prikazati po čemu su ti kodeksi slični a po čemu su različiti. Autorica analizira mjesto nastanka kodeksa, mjesto njihova čuvanja, pisare, namjenu, materijalni opis, sadržaj, jezik i pismo kodeksa. Da bi se predočile jezične sličnosti i razlike, autorica donosi jezičnu analizu teksta koji se nalazi u oba proučavana kodeksa (molitva: Očenaš).

Ključne riječi: *Pariški zbornik; Hvalov zbornik; glagoljica; ćirilica; biblijski tekstovi; molitva Očenaš*

1. UVOD

Pariški zbornik Slave 73 (1375) i Hvalov zbornik (1404) su srednjovjekovni kodeksi koji povezuju hrvatski i bosanski prostor. Veze između ta dva srednjovjekovna kodeksa su mnogostruke. Vremenski, govorimo o razdoblju srednjega vijeka i to o kraju 14. stoljeća i samom početku 15. stoljeća. Ta su dva srednjovjekovna kodeksa od nas udaljena sad već punih šest stoljeća i predstavljaju davnu prošlost koja na sreću uopće nije zaboravljena. Vidimo to po tome što se *Pariški zbornik* tek počeo sustavno prou-

čavati¹, a *Hvalov zbornik* je već dugi niz godina predmet od velikog interesa i znanstvenika ali i široke publike. Tome u prilog govori i činjenica da je *Hvalov zbornik* doživio svoje fototipsko izdanje 1986. godine². Fototipsko izdanje *Pariškog zbornika* zasad ne postoji. Oba su srednjovjekovna kodeksa danas javno dostupna³. Pogledajmo kakve sve poveznice i razlike postoje između ova dva srednjovjekovna kodeksa kad govorimo o njihovom nazivu, pisarima, mjestu nastanka i čuvanja, sadržaju, pismu, jeziku i likovnom izričaju.

2. NAZIVI ZBORNIKA I PISARI.

Pariški zbornik Slave 73 je rukopis koji među hrvatskoglagoljskim rukopisima zauzima posebno mjesto, ponajprije kao *najstariji* očuvani cjeloviti glagoljski zbornik (1375); zatim kao jedini hrvatskoglagoljski kodeks vezan za *Šibenik*, te kao jedini dosad poznati rukopis *pisan za redovnice*, tj. bio je namijenjen prizidnicama crkve sv. Julijana (Tadin 1954: 24). Riječ je o zgradi koja je bila prizidana uz crkvu sv. Julijana i u kojoj su najmanje dva stoljeća živjele redovnice (Tadin 1954: 30). Crkva sv. Julijana se prvi put spominje 14. 1. 1371. godine u jednoj oporuci. Nalazi se u središtu Šibenika i danas je u ruševnom stanju, stradala je u bombardiranju 1943. godine.⁴ Kad već spominjemo kodeks pisan za redovnice, spomenimo da je i najstariji

¹ Hrvatska zaklada za znanost odobrila je 2020. godine financiranje i istraživanje Pariškog zbornika Slave 73 iz 1375. godine te je financirala i ovaj rad projektom (IP-2019-04-5942). Četverogodišnji projekt je osmislila nositeljica dr. sc. Vesna Badurina Stipčević iz Staroslavenskog instituta u Zagrebu. Okupila je suradnike iz tog instituta (dr. sc. Marinka Šimić i dr. sc. Kristijan Kuhar), s Univerziteta u Ljubljani dolazi dr. sc. Petra Stankovska i s Filozofskog fakulteta u Zagrebu na projektu sudjeluje autorica ovog članka. Na projektu sudjeluju i dva doktoranda: Jakov Topić i Juraj Benić s Fakulteta strojarstva i brodogradnje koji su napravili program za lakše proučavanje ovog dokumenta.

² *Zbornik Hvala krstjanina, Transkripcija i komentari.* (1986), ur. Kuna, Herta. Svjetlost - Akademija nauka i umjetnosti BiH, Sarajevo. Izdanje su priredile Nevenka Gošić, Biserka Grabar, Vera Jerković, Herta Kuna i Anica Nazor.

³ Pariški zbornik: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b52511552v.r> Link se nalazi na web stranici Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu koja ga je preuzela sa stranice: Sveučilište u Bolonji, Biblioteca Universitaria di Bologna; Hvalov zbornik: <https://glagoljica.hr/?pr=i&id=19317> Link se nalazi na web stranici Francuske nacionalne biblioteke /Bibliothèque nationale de France/

⁴ Više podataka o crkvi pronalazimo u tekstu "Crkva sv. Julijana u Šibeniku, povijesne faze i tipologija": „Prvi pisani spomen šibenske crkve sv. Julijana datira u treću četvrtinu 14. stoljeća, kada se ona navodi kao ecclesia sancti Iuliani. U 15. je stoljeću nad tom crkvom dograđena gornja, crkva sv. Nikole, o čemu svjedoči vizitacija koju je kanonik Juraj Šižgorić obavio 1481. godine. Dana 17. ožujka 1569., prema odluci mletačkog Senata, crkva je dana na korištenje pravoslavnim Grcima i uređena je po propisima istočne crkve, no katolički oltar sv. Mihovila i sv. Julijana, tada smješten na bočnom zidu crkve, i nadalje je održavan. Od 1778. godine crkva je postupno bila u sve lošijem stanju, čak je početkom 19. stoljeća služila kao skladište. Dana 25. srpnja 1875. nadarbenik Ivan Belamarić se u korist pravoslavne šibenske crkvene općine odrekao prava na katolički dio. Gornju su pak crkvu pravoslavni Srbi prepustili starokatolicima 1931. godine, a od 1933. godine je u donjem

hrvatski tekst pisan latinicom, *Red i zakon sestara dominikanki* iz 1345. godine, nastao 30 godina ranije od *Pariškog zbornika*, također pisan za redovnice, odnosno za dominikanke u Zadru. Uz Šibenik vezujemo i *Šibensku molitvu*, također pisanu na latinici u 14 st. koja je najstarija hrvatska pjesma pisana latinicom.

Pariški zbornik Slave 73 čuva se u Parizu pa je po tome i dobio ime. Čuva se pod signaturom *Bibliothèque Nationale Slave 73*. Nazvan je još i *Borislavićev zbornik* po pisaru Grguru Borislaviću iz modruške Gorice. Taj je pisar unutar ovog zbornika napisao: kalendar, psaltir, biblijske kantike, liturgijske himne i molitve, sedam psalama pokornih, Bogorodičin oficij i Oficij za mrtve, Muku Gospodnju po Mateju, Marku, Luki i Ivanu, neke nabožne tekstove i opširnu legendu sv. Margarete. No, treba reći da Grgur nije bio jedini pisar premda je napisao najveći dio zbornika. Misalski je dio (*Red i Kanon mise, votivne mise i mise za mrtve*) (f. 209v–237v i 281r–284r) prepisao pisar Stipan čije je ime spomenuto u *memento vivorum* (f. 216r): *tu pomeni živie imenue eže hoćь pomeni g(ospod)i rabi i rabine tvoe i stipana pisca*. Neke je tekstove pisao i ‘prvad Mikula’ iz Istre. Njegovoj pisarskoj ruci zahvaljujemo *Skazanje o sv. Trojstvu i blagoslov vode* (f. 285r–296r) (Nazor 2005: 321; Badurina Stipčević 2014: 139). Recimo i to da ovo nije jedini Borislavićev tekst. Grgur Borislavić autor je i prijepisa jednog brevijara koji je pripadao Antonu iz Šibenika (Tadin 1954: 21-32).

Hvalov zbornik. Znanost je ustanovila da je *Hvalov zbornik* reprezentativni predstavnik bosanske srednjovjekovne pismenosti. Pisan je 1404. godine za Hrvoja Vukčića Hrvatinića bosanskog vojvodu i značajnog feudalca koji u to vrijeme i dobiva naslov hercega grada Splita, te hrvatskodalmatinskog bana. Spomenimo da je za njega u približno isto vrijeme, oko 1404. godine pisan raskošno iluminiran *Hrvojev misal*. Oba su kodeksa (*Hvalov zbornik* i *Hrvojev misal*) rađena za Hrvoja gotovo istovremeno, ali je očito da su rađeni s različitom namjenom. Za svoju osobnu upotrebu Hrvoje je sam naručio *Zbornik*, pisan domaćom bosanskom ćirilicom. S druge strane, *Misal* je pisan glagoljicom i Hrvoju je poklonjen od katoličkih crkvenih lica kad je postao splitski herceg (Kuna 2008: 158). Taj početak 15. stoljeća bilo je „zlatno doba“ bosanskog srednjovjekovlja.⁵

prostoru bila „Nova štamparija“. U prosincu 1943. cijela je građevina znatno stradala u savezničkom bombardiranju Šibenika. Konzervatorsko-restauratorska i arheološka istraživanja provedena 2019. godine ponudila su uvid u povijesni pregled zbivanja i određivanje pojedinih faza, te su ostvareni preduvjeti za buduće korištenje crkve sv. Julijana, valorizirajući njezinu pripadnost malobrojnom tipološkom krugu dvokatnih crkvi na našoj obali, kao i kontinuitet postojanja i održavanja više liturgija na tom mjestu, ispreplićući različite obrede i vjere kroz nekoliko stoljeća“ (Majer Jurišić, Hirschler Marić 2020: 23).

⁵ „Zlatno doba“ hrvatskog srednjovjekovlja nastupit će gotovo pola stoljeća kasnije, ono se vezuje uz pojavu prve hrvatske tiskane knjige (*Misal po zakonu rimskoga dvora*), 22. 2. 1483. godine.

Kao što je *Borislavićev zbornik* naziv dobio po pisaru Grguru Borislaviću, tako je i *Hvalov zbornik* svoj naziv dobio po pisaru Hvalu koji se u kolofonu predstavio kao *Hval krstjanin*, čime je naznačio pripadnost crkvi bosanskih krstjana. Po svemu sudeći, Hval krstjanin bio je u privilegiranom položaju, vjerojatno kao pisar u kancelariji pri Hrvojevu dvoru kod Omiša (Jurić-Kappel 2013: 29)⁶. U tekstu je imenovan i vjerski poglavar toga doba did Radomir. Iz kolofona se vidi i to da je kodeks najvjerojatnije pisan na jugozapadnijem tlu, tj. u Dalmaciji ili neposrednom zaleđu. Očito je i to da je Hval istovremeno i jedan od iluminatora rukopisa, s obzirom da je na dva mjesta na margini napisao: *pisah zlatom kako črnilom (Zbornik Hvala krstjanina 1986: 27)*.

3. MJESTO ČUVANJA.

Za *Pariški zbornik* već je rečeno da se čuva u Parizu u Francuskoj nacionalnoj biblioteci (Bibliothèque nationale de France). Tamo je dospio otkupom 1951. godine. O zborniku je prvi u znanstvenoj javnosti progovorio Marin Tadin 1954. godine koji je dao sadržajni pregled ovog srednjovjekovnog rukopisa u svom tekstu "Recueil glagolitique croate de 1375".

Hvalov zbornik se danas nalazi u Univerzitetškoj biblioteci u Bolonji pod signaturom MSS No 3575b. U Univerzitetšku biblioteku došao je preko pape Benedikta XIV. u drugoj polovini 18. st., a njemu je kodeks poklonio poznati talijanski lingvist Giacomo Facciolati. Nije poznato kako je kodeks stigao u Facciolatijev posjed. Postoji mogućnost da su Hrvojevi nasljednici iza sloma bosanske Kraljevine emigrirali u Dalmaciju, ili u Italiju, i ponijeli kodeks sa sobom. U slavistici se prvi podaci o kodeksu pojavljuju kod Josefa Dobrovskog (*Institutiones linguae slavicae 1822. god. p. XIII*) iz 1822. godine. Tada počinju prva filološka proučavanja kod Slavena uopće i vidimo da se *Hvalov zbornik* nalazi na samom početku slavističkih filoloških proučavanja. U hrvatskoj literaturi je zbornik prvi predstavio Franjo Rački u *Starinama JAZU I.* 1869. godine.

⁶ Literatura po pitanju skriptorija u kojem je kodeks prepisan je bogata, ovdje sam se odlučila samo za jedno od mogućih razmišljanja.

4. MATERIJALNI OPIS.

Oba su zbornika pisana na pergameni.⁷ Kad govorimo o *Pariškom zborniku*, riječ je o pergamentnom glagoljskom kodeksu od 296 listova manjega formata, dimenzija 15 × 11,5 cm.⁸ Kodeks je u uvezu od kože i drva s metalnim kopčama. Dobro je očuvan, osim nagriženoga prvog lista (Tadin 1954: 21).

Hvalov zbornik. Format mu je mala osmina, 17x11 cm, dakle, nešto je veći od *Pariškog zbornika*. I *Hvalov zbornik* je pisan na pergameni, tankoj i odlično očuvanoj pa su oštećenja neznatna. Čini se da je rukopis pisan ubrzanim tempom jer je na mnogo mjesta vidljivo da su ukrasi koji su izrađeni u zlatnoj boji preslikani s jedne na drugu stranu. To znači da se boja nije stigla posušiti nego se pisalo po još mokrome. Uvez je nov, no jednim se dijelom ipak raspao iz čega se zaključuje da je i on napravljen dosta davno, vjerojatno u vrijeme kad ga je Bolonjska biblioteka nabavila. Na prednjem dijelu korica s unutrašnje strane pri restauraciji zalijepljen je papir s latinskim i ćirilčkim tekstom, na kojem je, nezavisno od kodeksa, latinski prijevod kalendarских srpskih svetaca za januar. Na unutrašnjosti stražnjeg dijela korica zalijepljen je list na kojem je ispisan detaljni sadržaj kodeksa. List je ispisao bibliotekar Bolonjske biblioteke. Na popisu se nalaze 44 dijela kodeksa, ali je izostavljena Apokalipsa. Na kraju se nalazi nepotpun latinski prijevod kolofona (Kuna 2008: 156).

⁷ Pergamena je materijal napravljen od kože domaćih životinja (ovce, koze, magarca) starih od 8 do 12 mjeseci, ali moguće ju je bilo napraviti i od zmijske kože. Naziv je dobila po antičkom gradu Pergamu koji se nalazi u sjeverozapadnom dijelu Male Azije, gdje se prvi put pergamena izradila. Proces izrade pergamene bio je jednostavan. Životinjska se koža čistila od dlaka i ostataka tkiva, tretirala se vapnom, napinjala na drvene okvire i postupno sušila i obrađivala sve dok nije postala glatka i svijetla. Na pergameni su se mogle ispisivati obje strane. Od teleće kože mogla su se dobiti oko 3,5 lista srednje veličine. Naravno, koristile su se životinje i u druge svrhe (obuća, odjeća, hrana, oruđe), ali i za izradu materijala za pisanje. Mekana, gotovo bijela pergamena koja izvrsno upija gotovo svaku vrstu tinte služila je sve do kasnog srednjeg vijeka kao materijal za rukopise i slike. Za skupa, rukom pisana izdanja na pergameni, trebalo je izbrojiti hrpu zlatnika. Tek ju je sredinom četrnaestog stoljeća zamijenio novi pisači materijal nazvan papir. Papir u hrvatske zemlje stiže najkasnije u 13. stoljeću. Najstariji podatak o papiru u Hrvatskoj je onaj u Statutu grada Korčule iz 1214. godine gdje stoji naredba da se napišu tri sveska od papira (tekst je na latinskom jeziku i latinici). Papir je u početku u Hrvatskoj, dok se uvozio od Arapa, bio vrlo skup pa se i dalje koristila pergamena. Dodajmo da su papir izumili Kinezi 105. godine naše ere. Dugo vremena, točnije punih šest stoljeća, proizvodnja papira bila je strogo čuvana tajna jer kineska civilizacija nije bila otvorena prema vanjskom svijetu. Tajna je otkrivena tek oko 750. godine, nakon što su Arapi zarobili nekoliko Kineza i pri tome saznali postupak pravljenja papira. Preko Arapa, upotreba toga materijala prenesena je i u Europu gdje se papir počeo proizvoditi tek oko 1100. godine, kada se na Siciliji i Španjolskoj javljaju prve radionice za ručnu izradu papira. Tek kad se počeo uvoziti iz Italije u Hrvatsku, postao je jeftiniji i zamijenio pergamenu. Treba reći da papir ipak nije bolji materijal za pisanje od pergamene, ali prednost mu je bila ta što je bio 6x jeftiniji od pergamene, a to je bio dovoljan razlog da pobjedi u konkurenciji.

⁸ Za poznavatelje fotografije, to je veličina nešto veća od standardne veličine za izradu fotografija (10x15).

Kodeks se sastoji od 364 pergamentna lista, od kojih je 359 paginirano. To znači da je *Hvalov zbornik* od *Pariškog zbornika* veći za 68 listova.

5. PISMO.

Pariški zbornik je pisan uncijalnim i poluuncijalnim glagoljičnim pismom, s po dva-deset redaka u stupcu, a na nekim stranicama s dvadeset i jednim retkom.

Hvalov zbornik pisan je starijom poluustavnom bosanskom ćirilicom, a prepisan je iz starijeg glagoljskog predloška. Na svakoj su stranici dva stupca, u svakom stupcu trideset i pet redaka. Slova su relativno sitna (1,5-2 mm), pisana kaligrafski, redovi ravni, čitav kodeks ostavlja utisak izvanredno lijepo, precizno i uredno pisanog teksta (Kuna 2008: 161).

6. SADRŽAJ.

Pariški zbornik. Premda zbornici uglavnom sadrže neliturgijsko štivo, apokrifne, legende svetaca, crkvene govore, propovijedi, pjesme i drugo *Pariški zbornik* ima i biblijsko-liturgijske tekstove, ponajprije tekstove Psaltira i Muke. Osim toga on sadrži: kalendar, kantike i himne, liturgijske i neliturgijske molitve, oficij, red mise, Legendu o 12 petaka, Pseudo-Matejevo evanđelje, Epistolu o nedjelji, zatim hagiografski tekst Pasiju svete Margarete, Legendu o sv. Teofilu. Budući da *Pariški zbornik* nije proučen niti objavljen u transliteriranoj verziji može se zasad samo pretpostaviti da ćemo pronaći još poneku legendu ili neki neliturgijski tekst. Takvom sadržajnom i tematskom strukturom *Pariški zbornik* predstavlja najstariji primjer ranije razvojne faze hrvatskoglagoljskih zbornika u kojima se pretežita zastupljenost liturgijskoga štiva postepeno proširuje i obogaćuje neliturgijskim tekstovima. Značajna osobitost zbornika su misni red i kanon, koji predstavljaju prvotnu redakciju glagoljaškoga sakramentara u Hrvatskoj, nastalu prije franjevačke reforme u 13. stoljeću (Badurina Stipčević 2020: 2). Posebna je vrijednost ovoga rukopisa što sadrži prijevod biblijskih knjiga i drugih tekstova različit od većine tadašnjih hrvatskoglagoljskih liturgijskih rukopisa. Ni u jednom glagoljskom spomeniku kao u ovom nije tako dosljedno proveden prijevod psalama i kantika i četiriju Muka Gospodnjih prema latinskom Vulgatinu prijevodu (Nazor 2005: 322; Šimić 2018: 157). Muke se tekstološki i jezično znatno razlikuju od istovjetnoga teksta u hrvatskoglagoljskim misalima. U tim prijevodima vidi se dosljedno pridržavanje latinskog teksta i isto tako dosljedno obnavljanje le-

ksika, izbjegavanjem riječi koje su mogle biti manje poznate našem čitatelju i uvođenjem onih koje su mu bile prihvatljivije (Nazor 2005: 322).

Hvalov zbornik je najcjelovitiji i najbolje sačuvan zbornik Crkve bosanske koji sadrži biblijske i nebiblijske tekstove. Bogatiji je od *Pariškog zbornika* što nije neobično s obzirom na to da je od njega veći. U njegov su sadržaj uključeni tekstovi kompletnih evanđelja po Matiji, Marku, Luki i Jovanu (rečeno je da *Pariški zbornik* ima samo tekstove Muke sve četvorice evanđelista), Apokalipsa, Dekalog, četiri apokrifna teksta (Poslanica Doroteja episkopa tirkog o učenicima gospodnjim, Poslanica sv. Epifana, episkopa Kipranina o 12 svetih apostola, Obhoždenije Pavla apostola, Mučenje Pavla apostola), Historija Djela apostolskih, Djela apostolska, Apostolske (katoličke) poslanice, Prvo slovo Pavla apostola; te dva egzegetska članka: Pregled dijelova glava i stihova Pavlovih poslanica, Pročrtanije, Pavlove poslanice, Psalme Davidove, Devet biblijskih pjesama. Sve zajedno riječ je o 44 dijela kodeksa⁹.

7. JEZIK

O jeziku ovih dokumenata bit će izrečene samo osnovne spoznaje jer bi jezik, kao uostalom i svaki segment ovoga rada, zahtijevao poseban članak. Dodajmo to da je metodološki vrlo upitno je li dobro napraviti jezičnu analizu svakog pojedinog teksta unutar svakog od ovih zbornika ili je bolje napraviti jezičnu analizu kompletnih zbornika kao jedne jedinstvene cjeline. Pretpostavka je da bi različite metode rezultirale i različitim rezultatima.

Već je rečeno da *Pariški zbornik* sadrži neliturgijske i biblijsko-liturgijske tekstove. Biblijsko-liturgijski tekstovi su znatno pomlađeni u odnosu na druge hrvatskoglagoljske misale i brevijare iz 14. i 15. stoljeća. Prema tome, jezik tog zbornika je mlađi od jezika brevijara i misala koji su nastali u kasnijem razdoblju u odnosu na *Pariški zbornik*. Stoga *Pariški zbornik* možemo odrediti kao hrvatskoglagoljski rukopis koji je u 14. stoljeću najviše kroatiziran, tj. pisan mješavinom crkvenoslavenskoga i čakavskoga jezika (Šimić 2018: 154). Jezičnu analizu *Pariškog zbornika* po svim segmentima tek treba napraviti.

Proučavatelji jezika *Hvalova zbornika* konstatirali su da je taj rukopis uzoran primjer bosanske redakcije crkvenoslavenskoga jezika, ali s istaknutim zapadno-štokavskim jezičnim idiomom prepoznatljivim po ikavskom refleksu „jata“ u morfologiji (*Zbornik Hvala krstjanina* 1986: 16). Fonetika je dosta inovirana, iako se u tragovima čuvaju i neke staroslavenske osobine. U morfologiji i posebno u leksiku arhaičnost

⁹ Više o sadržaju *Hvalova zbornika* vidi u Kuna (2008: 159-160).

je jače izražena premda i tu nailazimo na inovacije (Kuna 2008: 163). Upravo je vjerski karakter ovog srednjovjekovnog kodeksa odredio konzervativnost jezičnog izražaja. U leksiku je vidljiv povećani broj grecizama.

Zapise na marginama kodeksa i još više kolofone (pisarove bilješke) na kraju kodeksa, a riječ je o tekstovima koji se ne prepisuju s predloška, odlikuje znatan udio osobina iz živoga govora. Jezik ovih zapisa sličan je jeziku svjetovnih žanrova: administrativno-pravnih i nekih epigrafskih spomenika. U tradicionalnim formulama, npr. u invokaciji, kojima počinju kolofoni može zaostati pokoji staroslavenski oblik. (Jurić-Kappel 2013: 15)

8. ANALIZA TEKSTA OČENAŠA

Da ne bismo govorili o ovim srednjovjekovnim kodeksima bez uvida u bar jedan zajednički tekst, predstaviti ćemo paralelnu analizu poznatog teksta koji se i u *Pariškom zborniku* i u *Hvalovom zborniku* javlja dva puta. Riječ je o tekstu *Očenaša*. *Hvalov zbornik*, već je rečeno, sadrži cjelokupne tekstove evanđelja, a tekst *Očenaša* se u evanđeljima javlja dva puta: u Matejevom evanđelju 6,7-13 (19r) i Lukinom evanđelju 11,2-4 (87r). Za razliku od njega, *Pariški zbornik* sadrži samo tekstove Muke, ali ne i čitava evanđelja. Tekst *Očenaša* nije dio Muke, ali neovisno o tome, taj se tekst u *Pariškom zborniku* isto tako javlja dva puta. Jedan se tekst nalazi među liturgijskim molitvama (137v) i pripisuje se Borislavićevoj ruci. Drugi dolazi u misalskom dijelu u Kanonu mise (219v) i ispisao ga je pisac Stipan (Nazor 2005: 322). Na to je svojedobno upozorila akademikinja Anica Nazor koja je ujedno i jedna od priređivačica *Hvalova zbornika*. Oba se teksta *Očenaša* unutar *Pariškog zbornika* razlikuju međusobno, a tekst koji je ispisao Grgur Borislavić razlikuje se od svih tekstova *Očenaša* u dosad poznatim hrvatskoglagoljskim spomenicima.

8. 1. *Očenaš u Evanđelju Hvalova zbornika*

f. 19r Evanđelje po Matiji, 6,9- 13

(9) О(ть)че наш, іже еsy на n(e)b(e)syhъ, да s(ve)tytъ се ime tvoe,

(10) да prydetъ c(êsa)гъstvo tvoe, да budetъ vola tvoê êko на n(e)b(e)syh i на zemly.

(11) Нлѣбъ нашъ насытъни даждъ намъ dansъ

(12) i ostavy namъ dlъgy naše, êko e i my ostavlaemo dlъžnikomъ našumъ.

(13) I ne uvedy nasъ vъ narastъ, на izbavy nê ot nepriêzny, êko tvoe jes(ть) c(êsa)гъstvo i sila i slava u vêky.

f. 87r Evandjelje po Luki, 11, 2-4

(2) O(т)џе нашь, iџе еsy на n(e)b(e)sihъ, да s(ve)titъ se ime tvoe, да pridetъ c(êsa)rъstvo tvoe, да budetъ vola tvoê êko на n(e)b(e)syh i на zemly.

(3) Hlêbъ нашь inosuĉъni daždъ namъ danasъ.

(4) I ostavy namъ grêhy naše, ibo i sami ostavlaemo vsakomu dlъžniku našemu. I ne uvedy nasъ vъ iskušenie, на izbavy ni ot lukavago.

Usporedba ova dva teksta zabilježena u *Hvalovu zborniku* pokazuje da među njima postoje:

1. Grafijske razlike nađene su u bilježenju fonema *i* kao *i* u Evandelju po Luki (nebesihъ, svetitъ, pridetъ), odnosno kao *y* u Evandelju po Matiji (nebesyhъ, svetytъ, prydetъ). Hval možda i najčešće koristi *y*. Više nego svi drugi bosanski rukopisi. Nalazimo ga u primjerima: grêhy, uvedy, izbavy. Druga grafijska razlika zabilježena je u zamjenici *nê/ni* (na izbavynê/ na izbavyni). Riječ je o ličnoj zamjenici u značenju *nas* koja u staroslavenskom jeziku glasi *ny*. U našim tekstovima *Oĉenaša* taj *ny* izgleda različito. U Evandelju po Luki dolazi do zamjene „jerija“ grafijskim znakom „i“ što je karakteristika i bosanske redakcije staroslavenskog jezika. Može nas zbunjivati rješenje koje nalazimo u Evandelju po Matiji, odnosno oblik *nê*. To možemo tumačiti kao zamjenu ne prvobitnog oblika *ny*, već oblika koji nalazimo u Evandelju po Luki - *ni* pri čemu dolazi do realizacije glasa „i“ u „jat“.
2. U morfološke razlike možemo uvrstiti jedino upotrebu množine u Evandelju po Matiji: *dlъžnikomъ našymъ* u odnosu na upotrebu jednine u Evandelju po Luki: *dlъžniku našemu*. Sintagma *dlъžnikomъ našymъ* je staroslavenska kad je riječ o njezinoj morfologiji.
3. Leksičke razlike između ova dva teksta su najbrojnije. Evandelje po Matiji i Evandelje po Luki razlikuju se u ovim leksemima: *nasyšъni/ inosuĉъni*; *dlъgy/ grêhy*; *êko i my/ ibo i sami*; *napastъ/ iskušenie*; *nepryĉъzny/ lukavago*. Te su razlike naslijeđene iz izvornika koji je Hval preuzeo, a zabilježene su već u kanonskim evandeljima.

8. 2. Oĉenaš u Pariškom zborniku

f. 137v Borislaviĉev tekst *Oĉenaša* koji se javlja kao samostalna molitva zajedno s još nekoliko molitava, naslovljen je s *M(o)l(i)t(a)v' gospodska*. (Nazor 2005: 322)

(6) O(t)ĉе нашь ki esi n(a) n(e)b(e)sih' . s(ve)ti se ime t-

- (7) voe . Pridi kral(e)vstvo tvoe budi
- (8) vola tvoê . kako n(a) n(e)b(e)si i na z(e)mli : Kruh'
- (9) naš' vsed(a)nni dai nam' d(a)n(a)sъ . I ot'p-
- (10) usti nam' dl'gi naše kako i mi ot-
- (11) pučamo dlžnikom' našim' . I ne vьv-
- (12) edi nasъ v' napastъ . Na izbavi
- (13) nasъ ot' nepriêz'ni am(e)нь

f. 219v *Kanon mise*

Očenaš pisara Stipana

- (4) O(t)če n(a)šъ, iže esi na n(e)b(e)s(i)hъ.
- (5) Sveti se ime tvoe . Pridi
- (6) c(êsa)rstvo tvoe . budi vol-
- (7) a tvoê . êko na n(e)b(e)sêhъ i na
- (8) z(e)mli. Hlêbъ n(a)šъ vsedan'-
- (9) ni dai n(a)mъ d(a)n(a)sъ. i otpusti
- (10) n(a)mъ dlgi n(a)še êkože i mi
- (11) otpučаем' dlžnikomъ n(a)šimъ . I n-
- (12) e vьvedi n(a)sъ v napastъ . Nъ iz-
- (13) bavi n(a)sъ ot nepriêzni. Amenъ.

Usporedba tekstova unutar *Pariškog zbornika*:

1. Grafijska razlika pronađena je samo jedna i to u vezniku *na/ нь* (*na* izbavi nasъ/
нь izbavi n(a)sъ). Riječ je o vokalizaciji poluglasa do koje dolazi u tekstu na
foliji 137v.
2. U morfološke razlike možemo, kao i u slučaju *Hvalova zbornika*, uvrstiti raz-
ličitu upotrebu jednine, tj. množine u primjeru *na n(e)b(e)si / na n(e)b(e)s(i)hъ*.
No, tu bi razliku možda trebalo ipak promatrati kao mogućnost različitog
izbora. Prava morfološka razlika vidljiva je u primjeru *otpučamo/ otpučаем'*,
pri čemu je oblik *otpučamo* hrvatski oblik prezenta za 1. lice množine ovog
glagola, dok je pisar Stipan odlučio upotrijebiti staroslavenski oblik *otpučаем'*.
3. Leksičke razlike su, kao i u slučaju *Hvalova zbornika*, najbrojnije.
Na f 137v/ f. 219v tekstovi *Očenaša* razlikuju se u ovim leksemima: *ki/ iže*;
kral(e)vstvo/ c(êsa)rstvo; *kako/ êko*; *kruh'/ hlêbъ*; *kako/ êkože*. Iz popisa lek-
sema vidljivo je da Borislavić u svojem zapisu *Očenaša* upotrebljava hrvatske
lekseme (*ki, kral(e)vstvo, kako, kruh'*) za razliku od pisara Stipana koji je sklo-

niji staroslavenskim leksemima (*iže, c(êsa)rstvo, êko, hlêbb, êkože*). To se podudara i s njegovom odlukom o izboru staroslavenskog oblika glagola *otpučati* koju smo susreli kod navođenja morfoloških razlika. Na ovom mjestu svakako treba istaknuti otkriće Anice Nazor koja je ustanovila da se Borislavićev tekst *Očenaša* odlikuje dvjema ključnim leksičkim pojedinostima, po kojima je, koliko se danas zna, jedinstven među hrvatskoglagoljskim rukopisnim tekstovima. To su riječi *kraljevstvo* i *kruh* u zazivima: *Pridi kral(e)vstvo tvoe i Kruh' naš' vsed(a)nni dai nam' d(a)n(a)sъ* (Nazor 2005: 324). Svi dosad poznati tekstovi u glagoljskim rukopisima u spomenutim zazivima imaju *cêsarstvo* i *hlêbb* (Badurina Stipčević 2020: 22). Prema tome, *Pariški zbornik Slave 73* je hrvatskoglagoljski kodeks u kojem se riječi *kraljevstvo* i *kruh* u *Očenašu* pojavljuju prvi put.

8. 3. *Usporedba teksta Očenaš u Hvalovu i Pariškom zborniku*

Prilikom usporedbe osvrnimo se na ono što je različito između ova dva srednjovjekovna kodeksa i to uglavnom na planu morfologije i leksika.

1. Grafijske osobine nije potrebno posebno spominjati, osim što možemo reći ono što je općepoznato, a to je da se na kraju riječi u *Hvalovu zborniku* piše tradicionalno *jer* samo kao ortografski znak, a tako je i u *Pariškom zborniku*. U čitavom zborniku, pa tako i u proučavanom tekstu, često stoji *jeri* za primarno i što je bosanska ortografska osobina.
2. Od morfoloških razlika najveća je razlika u izražavanju imperativa, u 3. licu jednine. Poznato je da se u staroslavenskom jeziku taj oblik tvorio tako da se na prezentsku osnovu dodao nastavak *-i*. Kasnije će se za izražavanje toga lica koristiti čestica *da+* prezent glagola. U našim tekstovima *Očenaša* situacija je takva da je u *Hvalovu zborniku* imperativ tvoren na noviji način, tj. pomoću čestice *da* i prezenta glagola (*da svetytъ se, da prydetъ, da budetъ*), takvo stanje nalazimo već u kanonu, npr. u Marijanskom evanđelju iz 10/ 11. st. U *Pariškom zborniku* nalazimo staroslavenski oblik tvorbe (*sveti se, pridi, budi*).¹⁰ Jedino u primjeru glagola *dati* za 2. lice jednine imperativa imamo obrnutu situaciju: u *Hvalovu zborniku* nalazimo staroslavenski oblik *daždb*, dok u *Pariškom zborniku* imamo noviji oblik *dai*.

¹⁰ Ovdje je zanimljivo zapaziti da u današnjoj, suvremenoj verziji *Očenaša* također imamo upravo taj staroslavenski način tvorbe (*sveti se, dođi, budi*) i to nitko od onih koji tu molitvu izgovaraju ne doživljava kao nešto neobično. Usput, u suvremenom načinu tvorbe za 3. lice imperativa upotrebljava se čestica *neka+* prezent. Takav oblik imperativa se u ovoj molitvi ne koristi.

Još je jedan glagol različit u zbornicima – glagol *ostaviti* u 1. licu množine prezenta. U *Hvalovu zborniku* on se koristi u „križanom“ obliku pri čemu imamo dio oblika iz staroslavenskog jezika, a dio iz bosanskog jezika. U našem slučaju, kod glagola *ostavlaemo* staroslavenskom jeziku pripada prezentska osnova + tematski vokal (*ostavlae-*), a bosanskom jeziku nastavak *-mo*. Novi nastavak *-mo* najčešće dolazi u tekstu *Očenaša*, što ukazuje na to da govorni oblik lakše prodiere u tekst koji se često čita. Tako je i u oba teksta *Očenaša* u *Hvalovu zborniku*. Vidjeli smo da u *Pariškom zborniku* u jednom primjeru nalazimo, uz leksičku razliku, jednom potpuno staroslavenski (*otpučæm'*), a drugi put hrvatski oblik (*otpučæmo*).

3. Kad govorimo o leksičkim razlikama među ovim kodeksima, one postoje, ali nisu toliko velike koliko bismo možda mogli pretpostaviti s obzirom na to da su relativno mnogobrojne između pojedinih tekstova unutar samih dokumenata. U tom smislu, navest ću samo one lekseme koji se javljaju isključivo u *Hvalovu*, odnosno *Pariškom zborniku*. U *Hvalovu zborniku* to je leksem *inosučni/nasyšni* za razliku od *Pariškog zbornika* u kojem se upotrebljava leksem *vsedan'ni*. Razliku nalazimo i u leksemima *ostavy* (*Hvalov zbornik*) / *otпусти* (*Pariški zbornik*), sintagmi: *ibo i sami* (*Hvalov zbornik*) / *kako i mi* (*Pariški zbornik*). Leksem *iskušenje* nalazimo u evanđelju iz *Hvalova zbornika* uz leksem *napastъ*, dok u *Pariškom zborniku* nalazimo samo *napastъ*. Takvu dvostrukost u *Hvalovu zborniku* nalazimo i u značenju *đavao* koja se u *Hvalovu zborniku* javlja s leksemima *lukavago* i *nepryžni* dok u *Pariškom zborniku* nalazimo samo *neprižni*. U tom smislu možemo reći da je u *Hvalovu zborniku* nešto bogatiji rječnik nego što je to slučaj s *Pariškim zbornikom*. Ovdje još treba reći da u tekstu *Očenaša* u *Hvalovu zborniku* u Evanđelju po Matiji imamo nešto duži tekst koji ne nalazimo u ostalim analiziranim tekstovima *Očenaša*: *êko tvoe jes(tb) c(êsa)rъstvo i sila i slava u vêky*.

9. LIKOVNOST.

Oba proučavana srednjovjekovna kodeksa su iluminirana, *Hvalov zbornik* znatno bogatije nego *Pariški zbornik Slave 73*. *Hvalov zbornik*¹¹ je likovno jedan od najraskošnije opremljenih književno-liturgijskih spomenika Crkve bosanske. Riječ je o jednom od najreprezentativnijih spomenika srednjovjekovne bosanske književnosti.

¹¹ O likovnom izričaju u *Hvalovu zborniku* više vidjeti u Cvetković (2014) i Mazrak (2014).

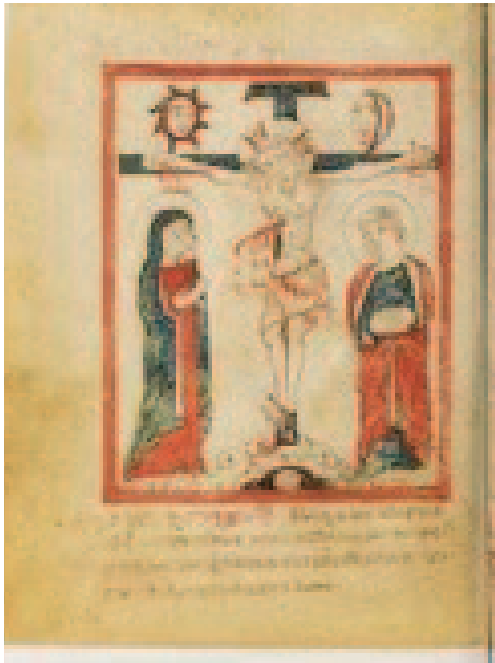
Rekli smo da je pisan kaligrafskom ustavnom ćirilicom. Njegove minijature i iluminacije¹² predstavljaju sintezu različitih stilskih izraza, odnosno, riječ je o ukrasima visoke kvalitete koji predstavljaju simbiozu bizantskoga i gotskoga stila (Jurić- Kappel 2013: 29). Na njemu su radila dva majstora. Prvi iluminator pripada kasnogotičkoj bolonjskoj iluminatorskoj školi. On je radio portrete apostola uglavnom na plavoj pozadini. Drugi je, po svemu sudeći, bio sam Hval. Da je to tako, upućuju nas dva zapisa na marginama na folijama 48r i 188 r (na obje stranice piše: *pisah zlatom kako i črnilom*). Hval je pravi minijaturist, koji je bio pod utjecajem talijanskog slikarstva, i mada kod njega ima nešto bizantske tradicije, očigledan je specifičan utjecaj zapadne minijature koja se pod talijanskim utjecajem razvila na dalmatinskoj obali, u Zadru i Splitu (*Zbornik Hvala krstjanina* 1986: 24). Treba istaknuti da je iluminacija rađena tako vješto i stručno da su boje sačuvane potpuno svježije i žive do naših dana.

Kamenovanje sv. Stjepana

U odnosu na *Hvalov zbornik*, *Pariški zbornik Slave 73* je znatno slabije iluminiran. Svega je nekoliko minijatura u ovom kodeksu: *Raspeće*, *Bogorodica s djetetom*. Nije to neobično ako se podsjetimo koja je namjena oba srednjovjekovna rukopisa. Rekli smo da je *Hvalov zbornik* pisan za velikodostojanstvenika Hrvoja Vukčića Hrvatinića, pa s tim u vezi, nije ništa neobično to što je taj zbornik tako bogato ukrašen. S druge strane, *Pariški zbornik* pisan je za redovnice i u smislu bogatstva boje i ukrasa on je znatno siromašniji.

¹² U Hvalovu zborniku nalazimo 476 likovnih prikaza.

Raspeće

Bogorodica s djetetom

10. ZAKLJUČAK

Pariški zbornik je srednjovjekovni kodeks koji je do danas tek djelomično istražen. Da nije tako, Hrvatska zaklada za znanost ne bi prihvatila njegovo istraživanje. S druge strane, *Hvalov zbornik* je prilično istražen s raznih strana, ali su nova istraživanja i tu dobro došla. Na temelju onoga što sam ovom usporedbom pokazala proizlazi da su ta dva srednjovjekovna kodeksa koliko različita, toliko i slična i da ih vrijedi paralelno proučavati. Sličan im je sadržaj, premda je *Hvalov zbornik* bogatiji, oba kodeksa sadrže biblijske i nebiblijske tekstove. Jezično, *Hvalov zbornik* ima nešto više staroslavenskih elemenata u morfologiji nego što ih to ima *Pariški zbornik Slave 73*, za koji smo rekli da ima više kroatističkih elemenata od mlađih hrvatskoglagoljskih brevijara. No, koliko stvarno imaju starijih i novijih elemenata i jedan i drugi zbornik, tek ćemo ustanovljavati u budućim paralelnim istraživanjima. Zbornike svakako razlikuje pismo i puno bogatija iluminacija u korist *Hvalova zbornika* koja je nastala kao rezultat njihove različite namjene (jedan je pisan za redovnice, drugi za velikaša Hrvoja Vukčića Hrvatinića).

IZVORI:

1. *Zbornik Hvala krstjanina, Transkripcija i komentari* (1986), Herta, Kuna (ur.), Svjetlost - Akademija nauka i umjetnosti BiH, Sarajevo
2. Hvalov zbornik: <https://glagoljica.hr/?pr=i&id=19317>
3. Pariški zbornik <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b52511552v.r>

LITERATURA:

1. Badurina Stipčević, Vesna (2014), "Muka Kristova po Marku u hrvatskoglagoljskom *Pariškom zborniku Slave 73*", u: Zaradija Kiš, Antonija, Mateo Žagar (ur.), *Glagoljaška Muka Kristova: odabrane kulturološko-filološke studije*, Hrvatska sveučilišna naklada - Državni arhiv u Pazinu - Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 139-171.
2. Badurina Stipčević, Vesna (2020), "Dva glagoljska Očenaša", *Kvarnerski vez*, 2, 273, 22-22.
3. Cvetković, Branimir (2014), "Zaglavlje Dekaloga u Hvalovom zborniku – prilog semantici srednjovjekovne iluminacije", *Ars Adriatica* 4, 155-172.
4. Ferenčak, Ivan (2015), *Iluminacije glagoljskih rukopisa prve četvrtine XV. stoljeća*, diplomski rad, Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb
5. Jurić- Kappel, Jagoda (2013), *Bosnien im Spiegelälterer Schriften. Philologisch-linguistische Studien / Bosna u ogledalu starije pismenosti. Filološko-lingvističke studije*, Edition Liaunigg e. U., Wien
6. Kuna, Herta (2008), *Srednjovjekovna bosanska književnost*, Forum Bosna, Sarajevo
7. Majer Jurišić, Krasanka, Ivana Hirschler Marić (2020), "Crkva sv. Julijana u Šibeniku, povijesne faze i tipologija", *Portal: godišnjak Hrvatskoga restauratorskog zavoda*, 11, 23-44.
8. Mazrak, Ema (2014), *Hvalov zbornik i knjižno slikarstvo srednjovjekovne Bosne na prijelazu XIV. u XV. stoljeće*, doktorski rad, Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb
9. Nazor, Anica (2005), "Dva teksta Oče naša u glagoljskom *Pariškom zborniku Slave 73*", u: Stjepan Damjanović (ur.), *Drugi Hercigonjin zbornik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 321-326.
10. Šimić, Marnika (2018), "O jeziku *Pariškog zbornika*", *Fluminensia*, 30, 153-185.

11. Tadin, Marin (1954), "Recueil glagolitique croate de 1375.", *Revedes études slaves* t. 31, 21-32.
12. *Zbornik Hvala krstjanina. Transkripcija i komentari* (1986), Herta Kuna (ur.), Svjetlost - Akademija nauka i umjetnosti BiH, Sarajevo

THE CORRELATION BETWEEN 1375 PARIS MISCELLANY AND 1404 HVAL'S CODEX

Summary

The 1375 Paris Miscellany and 1404 Hval's Codex are the medieval codices created at the end of the 14th and the beginning of the 15th century, which means that they were written less than thirty years apart. Although the author of Hval's codex was unlikely to have been familiar with the content of the Paris Miscellany, these two texts have a lot in common. This article attempts to bring out their similarities and differences. The author analyses the places of their origin, the locations of their safekeeping, the notaries, their purpose, material description, content, language, and script. To illustrate the linguistic parallels and contrasts between the two medieval codices, the author introduces the linguistic analysis of the Lord's Prayer, which exists in both texts.

Keywords: the Paris Miscellany (Code slave 73); Hval's Codex; Glagolitic script; Cyrillic script; biblical texts; the Lord's Prayer

Adresa autorice
Authors' address

Tanja Kuštović
Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
tkustovi@ffzg.hr

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.3.247

UDK 811.163.4'373.45

Primljeno: 10. 05. 2021.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Amina Ajdinović Mehović

GLAGOLI I GRAMATIČKI FRAZEMI TURSKOG PORIJEKLA U EPU AVDE MEĐEDOVIĆA ŽENIDBA SMILAGIĆ MEHA

U radu su analizirani glagoli i gramatički frazemi turskog porijekla u epu Avde Međedovića *Ženidba Smailagić Meha*. Cilj je bio da se izdvoje i protumače primjeri takvih glagola i gramatičkih frazema uočenih u epu, kao i da se utvrdi da li su neki od njih svojstveni samo pjevaču/pjesniku Avdi Međedoviću. Za potrebe rada korišten je analitičko-sintetički i komparativni metod istraživanja. Glagoli turskog porijekla su na osnovu načina tvorbe podijeljeni u dvije grupe: prvu grupu čine glagoli koji sadrže infinitivnu ili perfekatsku osnovu turskih glagola i sufiks -isati, drugu grupu čine glagoli nastali od turskih imenica i sufiksa -ati, -ovati, -iti. Konstrukcije koje su posmatrane kao gramatički frazemi u svom sastavu sadrže tursku imenicu ili (rjeđe) pridjev i neki bosanski glagol, te po svom sastavu odgovaraju turskim *složenim glagolima*. Došlo se do zaključka da ep *Ženidba Smailagić Meha* obiluje gramatičkim frazemima od kojih je znatan broj svojstven autoru epa.

Ključne riječi: Avdo Međedović; ep; glagoli, gramatički frazemi turskog porijekla

Predmet istraživanja u ovom radu su glagoli i gramatički frazemi turskog porijekla u epu Avde Međedovića *Ženidba Smailagić Meha*, zabilježenom 1935. godine. Ovo djelo predstavlja bogatu riznicu turcizama, što se može opravdati i činjenicom da je pjevač/pjesnik Avdo Međedović prilikom pjevanja ove epske tvorevine koristio znanje turskog jezika, stečeno tokom sedmogodišnjeg službovanja u osmansko-turskoj vojsci.

U radu promatramo glagole i gramatičke frazeme turskog porijekla u epu, razmatramo način njihovog nastanka i donosimo prijevode u cilju otklanjanja poteškoća njihovog tumačenja. Cilj rada je utvrditi koji glagoli i gramatički frazemi turskog porijekla su prisutni u epu, a zatim pristupiti tumačenju tih pojava. Prisutnost takvih turcizama u spjevu *Ženidba Smailagić Meha* pokazuje da su takve riječi bile prisutne i u govoru običnog naroda, jer su epske pjesme izraz narodnoga imaginarija i namijenjene su narodu. Avdo Međedović, međutim, tvrdi homerologu Milmanu Parryju da je mnogo toga u svojim pjesmama stvorio sam „iz svoje glave i iz svog srca“, što nikada nije čuo od drugih pjevača (Čolaković 2007: 55), pa ćemo pokušati utvrditi da li su u spjevu doista prisutni takvi turcizmi koji bi se mogli ocijeniti kao pjevačev vlastiti stvaralački udio. Iz tog razloga će se pratiti da li su glagoli i gramatički frazemi turskog porijekla koje Međedović upotrebljava u epu zabilježeni u rječnicima Abdulaha Škaljića, Snežane Petrović, Džavida Begovića i Šefke Begović-Ličina, Abdulaha Mušovića, kao i u drugoj literaturi o turcizmima. Dakle, pažnja je usmjerena i na značenja koja izražavaju navedeni glagoli i gramatički frazemi, te na načine kako su prilagođeni bosanskom jeziku.

MILMAN PARRY I EPIKA AVDE MEĐEDOVIĆA

Pjevačkopjesnički talenat Avde Međedovića otkrio je Milman Parry, poznati homerolog i profesor na Katedri klasičnih jezika i književnosti na Univerzitetu Harvard, koji je u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori i Sandžaku u periodu od 1933. do 1935. godine bilježio narodne pjesme u nadi da će mu one pomoći u rješavanju homerskog pitanja. Najveći utisak na njega ostavio je upravo Avdo Međedović, tada 63-ogodišnji siromašni seljak, koji mu je ispjevao, kako Čolaković (2007) navodi, pjesme homerske dužine. Međedović je za Milmana Parryja i Alberta Batesa Lorda, Parryjevog asistenta, bio veliko otkriće; Lord je u djelu *The Singer of Tales* Avdu opisao kao pjevača koji se u epskoj pjesmi najviše približio Homeru (2000: 1).

Avdo je *Ženidbu Smailagić Meha*, pjesmu od 2.165 stihova, naučio od mesara Rize Džafića (Čolaković 2004: 283-284), nakon čega je istu pjesmu Parryju ispjevao u verziji od 12.311 stihova. Čolaković (2004: 502) navodi da je „Avdo na insistiranje Milmana Parryja dužio pjesmu, jer je Parry pomoću Međedovićevih pjesama želio da dokaže da je Homer mogao stvoriti *Ilijadu* i *Odiseju* usmeno, bez pomoći pisma“. Ep Avde Međedovića prvi put je objavljen 1974. godine na Harvardu pod naslovom *The Wedding of Smailagić Meho*. I dok se na Harvardu proučavala epika Avde

Međedovića, Avdo nije uživao neku pažnju kod svojih sunarodnika. Ćamil Sijarić, koji je kao školarac imao priliku da sluša Avdu dok pjeva pjesme, govori o njemu na sljedeći način:

„Amerikanci su nam rekli da imamo Homera. Malo je ko tada u Bijelom Polju i znao za nekakvog Homera. I da je neko gledao Avda Međedovića kako pije vodu sa šadržana i rekao: „Ovo je Homer”, to bi prošlo kao dokona lakrdija, jer je svako znao da je Avdo Međedović običan seljak sa Obrova kraj Bijelog Polja, koji se od drugih razlikuje po tome što umije da pjeva uz gusle. Ko je dokon, može da ga sluša i dangubi, a ko ga sluša pašće na njegove grane. Osiromašice, kao što je on osiromašio, jer, „u kojoj kući gusle gude, tu žižak na tavanu žito ne jede“ (1983: 11).

Homerolozi Milman Parry i Albert Bates Lord su, srećom, prepoznali Međedovićev pjesnički talenat, koji je i danas predmet izučavanja.

Avdo Međedović je rođen u Bijelom Polju, te je prirodno da je ep ispjevao jezikom koji odražava sve karakteristike sandžačkog dijalekta, što potvrđuje i dijalektolog Alija Džogović (2002: 19), koji ističe da ep *Ženidba Smailagić Meha* „po fonološkim, fonetskim, morfološkim, leksičkim, sintaksičko-stilskim i semantičkim specifičnostima pripada sandžačkom dijalektu“. Za Jahića (2000: 34) ovaj dijalekat je peti dijalekat bosanskoga jezika „kojim govore sandžački Bošnjaci na širem prostoru između Bijelog Polja, Novog Pazara, Tutina i dublje dolinom Lima“. Džogović (2002: 67) kao bitnu osobinu sandžačkog dijalekta, ali i epa *Ženidba Smailagić Meha*, upravo ističe veliku zastupljenost turcizama, što je od velike važnosti za ovaj rad čiji su predmet proučavanja glagoli i gramatički frazemi turskog porijekla. Pronađeni glagoli i gramatički frazemi prošli su kroz određenu vrstu adaptacije kojom su prilagođeni bosanskom jeziku.

ADAPTACIJA TURSKIH GLAGOLA MORFOLOŠKOM SISTEMU BOSANSKOG JEZIKA

Kerima Filan (2006: 31) navodi da su glagoli, generalno, vrsta riječi koja je najviše podložna promjenama, te da se spajanjem elemenata dva različita jezika formira nova leksička jedinica koja je u skladu sa sistemom jezika primaoca¹. Hanka Vajzović u knjizi *Orijentalizmi u književnom djelu* navodi dvije faze adaptacije turskih glagola bosanskom jeziku: primarnu i sekundarnu. „U primarnoj adaptaciji glagoli turskog

¹ Prijevod sa turskog A. A. M.

porijekla su formirani tako što se na tursku glagolsku osnovu, imenicu ili pridjev dodavao infinitivni nastavak *-ti*. Na taj način dobijani su glagoli koji su se u infinitivu završavali na:

- nastavak *-i (ti)* – najčešće;
- nastavak *-a (ti)* – nešto rjeđe;
- nastavak *-isa (ti)* – dosta često i
- nastavak *-ova (ti)* – mnogo manje“ (1999: 147).

Vajzović (1999: 147) ističe da je najčešće preuzimana infinitivna osnova turskih glagola, ali i perfekatska osnova na koju se dodavao samo sufiks *-isati*.

U sekundarnoj adaptaciji dolazi do prilagođavanja glagola turskog porijekla u pogledu glagolskog vida i to dodavanjem bosanskih prefiksa i(li) sufiksa; na taj način su se od perfektivnih glagola izvodili imperfektivni i obrnuto (Vajzović 1999: 148). Osim toga, u bosanskom jeziku javljaju se i brojne konstrukcije nastale po modelu turskih *složenih glagola*, koji u svom sastavu sadrže neku imensku riječ i glagol.² Takve su konstrukcije u ovom radu tretirane kao gramatički frazemi. Kao prva komponenta gramatičkih frazema javljaju se turske imenice ili pridjevi kojima je pridružen neki bosanski glagol, te se može reći da je na taj način vršena adaptacija turskih *složenih glagola* bosanskom jeziku.

GLAGOLI I GRAMATIČKI FRAZEMI TURSKOG PORIJEKLA U EPU ŽENIDBA SMILAGIĆ MEHA

U epu *Ženidba Smailagić Meha* evidentiran je 21 glagol turskog porijekla koji se u infinitivu završava na nastavke *-ati* (5), *-isati* (7), *-ovati* (1), *-iti* (8), dok je broj gramatičkih frazema sa leksikom turskog porijekla mnogo veći, preko 80. Svi pronađeni primjeri glagola i gramatičkih frazema nisu u upotrebi u savremenom jeziku. Na osnovu načina tvorbe glagoli i gramatički frazemi podijeljeni su u sljedeće grupe:

1. Glagoli nastali dodavanjem nastavka *-isati* infinitivnoj osnovi ili osnovi turskog perfekta na *-di*;
2. Glagoli nastali dodavanjem nastavaka *-ati*, *-ovati*, *-iti* turskim imenicama;
3. Gramatički frazemi nastali od turskih imenica i bosanskih glagola;

² Takvi glagoli u turskom jeziku nazivaju se *birleşik filler* i nastaju dodavanjem pomoćnih glagola *olmak (biti)*, *etmek*, *eylemek*, *kılmak (činiti)* nekoj imenskoj riječi.

4. Gramatički frazemi nastali od turskih pridjeva i bosanskih glagola;
5. Gramatički frazemi nastali od uzvika (turcizma) i glagola *učiniti*.³

Glagoli nastali dodavanjem nastavka –isati infinitivnoj osnovi ili osnovi turskog perfekta na -di

U epu su pronađena četiri glagola koja su nastala dodavanjem nastavka *–isati* infinitivnoj osnovi turskih glagola, to su: *eglenisati*, *begenisati*, *čatisati*, *surisati*. Petar Skok (1955: 37) nastavak *–isati* opisuje kao „glagolski nastavak karakterističan za turske posuđenice“. Imperfektivni glagol *eglenisati* može se dovesti u vezu sa turskim glagolom *eğlenmek* (*zabavljati se*, *razonoditi se*, *veseliti se*) (Đindić, Teodosijević, Tanasković 1997: 327). U bosanskom jeziku ovaj glagol ima značenje *govoriti* (Škaljić 1966: 264), te stoga spada u glagole govorenja.

(1) *Neko šćerku, neko seku fali,*

Neko fali od brata devojku.

Egleniše šta ko begeniše. (Međedović 2010: 118-120)

U rječniku Abdulaha Škaljića (1966: 264) glagol *eglenisati* objašnjen je riječju *razgovarati*, međutim, iz navedenih stihova možemo vidjeti da se značenje glagola *eglenisati* može objasniti kao *zabavljati se razgovorom*. Upravo ovo značenje navodi i Snežana Petrović (2012: 131) u rječniku *Turcizmi u srpskom prizrenskom govoru* kao jedino značenje glagola *eglenisati*. U navedenim stihovima vidimo da je uz glagol *eglenisati* upotrijebljen i psihološki glagol⁴ *begenisati*, imperfektivan glagol, koji ima značenje *svidjeti se*, *izabrati*, *biti saglasan sa nečim* (Škaljić 1966: 129). Ovaj glagol odgovara turskom glagolu *beğenmek* (*voljeti*, *svidjeti se*, *izabrati*) (Đindić, Teodosijević, Tanasković 1997: 125). U sandžačkim narodnim govorima ima značenje *zavoljeti*, *izabrati po svom ukusu* (Begović, Begović-Ličina 2012: 50). U epu Avdo Međedović glagole *eglenisati* i *begenisati* često koristi zajedno, jedan pored drugog, najvjerojatnije zbog rime.

³ Škaljić (1966: 41-43) navodi tri načina građenja bosanskih glagola od turskih riječi: 1. dodavanjem sufiksa *–isati* turskoj prezentnoj ili perfekatskoj osnovi, kao i turskim imenicama ili pridjevima; 2. dodavanjem infinitivnog sufiksa *–ti* (i ubacivanjem vokala *i* ili *a* ispred nastavka) i *–ovati* turskim imenicama, pridjevima ili glagolima; 3. dodavanjem bosanskih glagola *biti*, *(u)činiti*, *doći* turskim riječima. Primjeri koje Škaljić ubraja u treću grupu glagola turskog porijekla u ovom radu posmatrani su kao bosanski gramatički frazemi koji u svom sastavu sadrže turske imenske riječi i bosanske glagole.

⁴ U radu je korištena klasifikacija glagola prema semantičkom kriteriju (Brač, Botica Bošnjak 2015: 105-121).

Neprelazni perfektivni glagol *čatisati* koji ima značenje *iznenada se pojaviti, banuti* (Škaljić 1966: 166) u svom sastavu sadrži infinitivnu osnovu turskog glagola *çatmak*, čija su značenja brojna, kao npr: *kucnuti, udariti, približiti se, nabasati, spojiti, nastupiti* (Đinđić, Teodosijević, Tanasković 1997: 210). Glagol *čatisati* spada u glagole primicanja i veoma je frekventan u epu. Osim uz imenicu *haber* Međedović ovaj glagol često koristi uz imenice *dar, sudbina, nužda*.

(2) *Ondar kad je haber čatisao* (9554)

(3) *Baš ta nužda nije čatisala* (7600)

(4) *Dok joj opet čatiše sudbina* (4000)

Direktno prelazni glagol *surisati*, imperfektivan glagol, koji ima značenje *prognati* (Škaljić 1966: 575) može se dovesti u vezu sa turskim glagolom *sürmek* (*prognati, protjerati*) (Đinđić, Teodosijević, Tanasković 1997: 301). U epu je uočena naizmjenična upotreba glagola *surisati* i gramatičkog frazema *surgun učiniti* u istom značenju – *prognati*.

(5) *Svskog noćom surgun učinijo* (5744)

(6) *I moga je surisao baba* (5747)

Nastavak *-isati* dodavao se i na perfekatsku osnovu, kao što je to slučaj sa imperfektivnim glagolom *sevdisati* koji ima značenje *ljubiti, voljeti, milovati* (Škaljić 1966: 562). Glagol *sevdisati* potiče od *sevdi*, 3. lica perfekta turskog glagola *sevme* (*voljeti, dopadati se*) (Đinđić, Teodosijević, Tanasković 1997: 857). U epu je glagol osjećanja *sevdisati* uvijek korišten u blizini glagola *begenisati*. Ovaj glagol je, poput svih glagola osjećanja, prelazan i kao dopunu zahtijeva objekat u akuzativu, koji je u narednim stihovima izražen skraćenim oblikom lične zamjenice za 3. lice jednine.

(7) *Ogledala i begenisala*

I namah ga srcom sevdisala. (3251-3252)

U 5732. stihu *Da sedimo i konuštišemo* uočen je glagol govorenja *konuštisati*, imperfektivan glagol, koji ima značenje *razgovarati* (Škaljić 1966: 413). Glagol *konuštisati* nastao je dodavanjem sufiksa *-isati* na *konuštu*, 3. lice perfekta turskog glagola *konuşmak, razgovarati*. Inače, Međedović u epu značenje glagola *govoriti* najčešće izražava pomoću turskih imenica *konuşma* i *sohbet* (*razgovor*) kojima dodaje mnoge bosanske glagole, nastojeći time da pokaže svoju originalnost u izražavanju, o čemu će kasnije biti riječi.

Glagoli nastali dodavanjem nastavaka -ati, -ovati, -iti turskim imenicama

U narodnim govorima Sandžaka, kao i u Avdovom epu, egzistira perfektivan glagol turskog porijekla *ćosati* koji se najčešće koristio u značenju *uživati*. Ovaj glagol se može dovesti u vezu sa turcizmom *ćosa* koji u narodnim govorima Sandžaka ima značenje *mudar čovjek, lukavac* (Škaljić 1966: 197), pa tako glagol *ćosati* ima brojna značenja poput *nadmudrivati se, razgovarati, ašikovati, šaliti se* (Begović, Begović-Ličina 2012: 86). U narednom stihu glagol *ćosati* ima značenje *razgovarati, ašikovati*.

(8) *Mladi momci ćosat s đevojkama* (11268)

Od turske imenice *hasret* (*čežnja, patnja*) (Devellioğlu 1995: 336) i nastavka – *ovati* nastao je prelazni glagol psihološkog djelovanja *hasretovati*, imperfektivan glagol, u značenju *žaliti, priželjkivati*. Babić navodi da glagol *tugovati*, koji u svom sastavu sadrži imenicu *tuga* i nastavak *-ovati*, označava *obuzetost tugom* (2002: 509), što se isto može reći i za glagol turcizam *hasretovati*. Zanimljivo je da se ovaj glagol ne spominje ni u jednom od rječnika turcizama koji su konsultovani prilikom izrade ovoga rada. U rječnicima je navedena samo turska imenica *hasret* koja u bosanskom jeziku ima dvojako značenje: 1. tuga, žalost; 2. čežnja, ljubav (Begović, Begović-Ličina 2012: 148).

(9) *Koja li ga hasretuje majka?* (8711)

Glagol mišljenja *hesapiti*, imperfektivan glagol, ima značenje *računati, misliti, smatrati*, izveden je od turske imenice *hesap* (*računanje, brojanje*) (Devellioğlu 1995: 372). Međedović ovaj glagol povremeno koristi i u obliku *hesapljati*, koji je također imperfektivan glagol. Glagolski oblik *hesapljati* upotrebljavao se na području Bihora (Begović, Begović-Ličina 2012: 151). U intervjuima⁵ gdje Avdo Međedović razgovara sa Parryjem o životu, on koristi većinu glagola koji se spominju u ovom radu, među njima i glagol *hesapiti*, što pokazuje da je Avdo Međedović spjevao ep jezikom koji je svakodnevno koristio.

(10) *I hesapi, rodijo je sina* (3605)

(11) *A đevojka od jada velika*

Hesapljaše da je zapituju

Il' delije ili delibaša (3214-3216)

⁵ Rukopis "Pitanja iz Bijelog Polja" objavljen je u Čolaković (2007).

Kod Petrović (2012: 135) glagol *hesapiti* naveden je kao *esapiti*. Džogović (2012: 140) navodi da “stabilnost spiranta *h* čini osnovnu razliku između govora muslimana i govora pravoslavaca, te da se stabilnost ove foneme može objasniti utjecajem turskog jezika, odnosno, velikim brojem turskih riječi u bosanskom jeziku“.

Prelazni glagoli psihološkog djelovanja koji pripadaju skupini glagola nastalih pomoću infinitivnog sufiksa na *-iti* i turske imenice su glagoli *kahrīti*, imperfektivan glagol (*žalostiti*) i *zakahrīti*, perfektivan glagol (*ožalostiti*). Pomoću prefiksa *za-* od imperfektivnog glagola *kahrīti* izveden je perfektivan glagol *zakahrīti*; izvršena je sekundarna adaptacija glagola. Babić navodi da glagoli sa prefiksom *za-* označavaju svršenost radnje (2002: 554). Oba glagola izvedena su od turske imenice *kahr* (*mučenje, uništenje, žalost*) (Devellioğlu 1998: 481) i kao dopunu imaju direktni objekat u akuzativu.

(12) *Da ne kahrīm tvoju staru majku*

Da ne kuka do vijeka na me! (3080-3081)

(13) *Ta će žalos više zakahrīti*

Mehmedova i baba i majku (11042)

Zanimljivo je da Avdo Međedović u 626. stihu koristi imperfektivni glagol turskog porijekla *kalauziti* (*pokazivati put, voditi nekoga*) (Škaljić 1966: 386) koji je izveden od turske imenice *kılavuz* (*putovođa, vodič*) (*Toparlı* 2005: 1151), a odmah nakon toga, u 628. stihu, koristi glagol *voditi*.

(14) *Sve ću s tvojom kalauzit vojskom* (626)

(15) *U nad Boga vodiću ti vojsku* (628)

Perfektivni glagol opažanja *osejrīti* (*čuditi se, posmatrati, razgledati*) (Begović, Begović-Ličina 2012: 283) u svom sastavu sadrži tursku imenicu *seyr* (*šetanje, posmatranje, gledanje iz daleka, nešto što se treba vidjeti*) (Devellioğlu 1998: 947), koja je veoma frekventna u epu. Međedović stihovima *Kada pogleda sejir po avliji/ tu ugleda vodu šedrvana/ i na njojzi dvanaes česama/ svaka lula od suhoga zlata* (3843-3846) opisuje dolazak Mehmeda Hadžića kod njegove voljene Fate, čija je kuća bila veoma raskošna. Kao što se može zaključiti iz prethodnih stihova imenica *sejir* u bosanskom jeziku označava *gledanje u neki lijep prizor*; ovo značenje navode i Begović, Begović-Ličina (2012: 357) (*gledanje u lijepo, gledati s čuđenjem, čudo*). Kod glagola *osejrīti*, izvedenog od imenice *sejir* i infinitnog nastavka *-iti*, izvršena je sekundarna adaptacija glagola pomoću prefiksa *o-*. Za glagole sa prefiksom *o-* Babić (2002: 542) navodi da označavaju „da djelovanje osnovnog glagola obuhvata

sve strane“. I u narednim stihovima uočava se pjesnikova naizmjenična upotreba riječi koje imaju blisko značenje.

(16) *Ondar kad je kneže osejrijo*
Viđe sina hadži Smajila (2701-2702)

Perfektivni glagol *pretarašiti* (*pretresti, pretražiti*) (Begović, Begović-Ličina 2012: 324), jedini je glagol u epu koji sadrži prefiks *pre-* pomoću kojeg neprelazni glagoli postaju prelazni. Osim toga, sufiks *pre-* služi za izvođenje perfektivnih glagola od imperfektivnih. Babić (2002: 546) navodi da glagoli sa prefiksom *pre-* „označavaju da je radnja svršena pošto je radnja neko vrijeme trajala“. Glagol *pretarašiti* može se dovesti u vezu sa turskom glagolskom imenicom *tarama* (*pročešljanje, pretraživanje*) (Đinđić, Teodosijević, Tanasković 1997: 938); spada u glagole traženja i ima dopunu u obliku direktnog objekta.

(17) *Ni da more kogođ izlječ tamo,*
Što ga straže pretarašit neće
Da ne nosi uza sebe pisma,
Ili pisma ili mahzar kakav (3450-3453)

Bosanski gramatički frazemi nastali po modelu turskih 'složenih glagola'

Gramatičke frazeme Hodžić-Čavkić (2019: 189) opisuje kao „više-komponentne jezičke jedinice sa dominantnom ilokucijom“, te u njih ubraja kolokacije i dekomponirane frazeme „koji su obično predstavljeni dekomponiranim predikatima“. Palić (2000: 368) navodi da je strukturni obrazac dekomponiranog predikata *nepunoznačni glagol + imenica*, no, također, ističe „da dekompozicija zahvata i punoznačne glagolske lekseme u sastavu složenoga glagolskog predikata“. Zanimljivo je da Hodžić-Čavkić (2019: 189) primjećuje „da se u srednjovjekovnim žanrovima na našim prostorima ne javljaju dekompozicije predikata“, te pretpostavlja da su one nastale pod utjecajem turskog jezika.

U epu su uočeni brojni gramatički frazemi koji po strukturi odgovaraju turskim *složenim glagolima* i sadrže *imensku riječ + pomoćni glagol*. U takvim konstrukcijama prvu komponentu čine turske imenice, rjeđe pridjevi, dok se kao pomoćni glagol najčešće javljaju bosanski glagoli *biti, dati, dodavati, imati, ištetiti, učiniti/učinjeti*. Bosanski prelazni glagoli zahtijevaju da njihova dopuna, imenica ili pridjev turskog porijekla, ima oblik akuzativa, dok neprelazni glagoli zahtijevaju dopunu u

nominativu. Turske imenice i pridjeve Međedović koristi u onom obliku i značenju u kojem su bile u upotrebi u njegovom rodnom kraju, no važno je istaći da su uočeni i primjeri kada ih upotrebljava na njemu svojstven način. U epu su uočena dva primjera gramatičkih frazema koji u svom sastavu sadrže turcizme koji su se u bosanskom jeziku upotrebljavali kao uzvici.

Gramatički frazemi nastali od turskih imenica i bosanskih glagola

Avdo Međedović nerijetko izbjegava upotrebu glagola turskog porijekla koji su egzistirali u bosanskom jeziku, već turskim imenicama i (rjeđe) pridjevima dodaje bosanske glagole, najčešće glagol *učiniti/učinjeti* i tako opisuje radnju u epu. Umjesto glagola *konuştisati (razgovarati)* npr. Međedović češće koristi frazem *graditi konušmu*, umjesto glagola *gajretiti* koristi frazem *dodavati gajiret nekom (ohrabrivati)*, umjesto *sohbetiti (razgovarati)* koristi frazeme *sohbet činjeti/ graditi/ ispuniti/ otići/ otvoriti/ zauzeti* itd. Ovakve konstrukcije su brojne u epu, što ukazuje da je specifičnost Međedovićevog stila upravo dekompozicija. U epu su uočeni primjeri gramatičkih frazema koji su nastali po uzoru na frazeološke⁶ *složene* turske glagole, kao npr. *dodavati gajiret nekom (utješiti)* (Mušović 2018: 188) koji se može dovesti u vezu sa turskim glagolom *gayret vermek (ohrabrivati, utješiti)* (Đinđić, Teodosijević, Tanasković 1997: 382); zadržana je turska imenica *gayret (trud, nepokolebljivost, snaga)* (Đinđić, Teodosijević, Tanasković 1997: 382), koja je u sandžачkim govorima leksema ohrabrenja sa značenjem *Osokoli se! Glavu gore!* (Begović-Begović-Ličina 2012: 127), a turski glagol *vermek (dati)* zamijenjen je bosanskim glagolom *dodavati*.

(18) *Gajiret mu dodavaše Turci (11010)*

Frazemi *ostati hatar (hajtar) nekome (ljutiti se, zamjeriti)* (Mušović 2018: 248) i *išetiti hatar (hajtar) nekome (učiniti mu nažao, razočarati ga)* (Mušović 2018: 249) također predstavljaju primjere polukalkova nastalih od turskih frazeoloških glagola *hatar kalmak (uvrijediti se)* i *hatırını kırmak (uvrijediti, ožalostiti)* (Đinđić, Teodosijević, Tanasković 1997: 452). U prvom frazemu turski glagol *kalmak (ostati)* (Đinđić, Teodosijević, Tanasković 1997: 544) zamijenjen je semantičkim ekvivalentom u bosanskom jeziku, glagolom *ostati*, dok je u drugom frazemu umjesto turskog glagola *kırmak (slomiti)* (Đinđić, Teodosijević, Tanasković 1997: 595) upotrijebljen glagol *išetiti* koji Međedović koristi u značenju *pokvariti*. Turska

⁶ Takvi glagoli u turskom jeziku nazivaju se *Deyim biçiminde kalıplaşmış birleşik filler*.

imenica *hatır* (*misao, raspoloženje, srce*) (Devellioğlu 1995: 340) u sandžačkim govorima ima oblike *hajtár* i *hatar* i ima značenja: 1. *žalost, saučešće* i 2. *poštovanje, prohtjev* (Begović-Begović-Ličina 2012: 149).

(19) *Da na mene hatar ne ostane* (312)

(20) *Pa nikome ne ostade hajtár* (6453)

(21) *Ni tvom babu hajtár ištetiti* (4588)

(22) *Ne mogu mu hatar ištetiti* (7466)

Iz prethodnih stihova uočavamo da pjevač/pjesnik naizmjenično koristi oba oblika turske imenice *hatır*; i *hajtár* i *hatar*. Hanka Vajzović (1999: 93) objašnjava da je “jedna ista leksema mogla biti pozajmljena na više načina zato što su turcizmi preuzimani više usmenim, nego pismenim putem, te se iz tog razloga riječ mogla čuti na različite načine”.

Primjer gdje Međedović tursku imenicu koristi u izmijenjenom obliku je frazem *učiniti fedah* (*žrtvovati*); pojavljuje se na jednom mjestu u epu. Frazem *učiniti fedah* po strukturi i značenju odgovara turskom glagolu *feda etmek* (*žrtvovati*) (Đinđić, Teodosijević, Tanasković 1997: 360), s razlikom što Međedović tursku imenicu *feda* (*žrtva, žrtvovanje*) (Devellioğlu 1995: 254) koristi u obliku *fedah*. U potrazi za turcizmima koji se mogu dovesti u vezu sa turskom imenicom *feda* uočeno je da se u Škaljićevom rječniku (1966: 282) spominje *fida se učiniti* (*žrtvovati se*), dok se u rječniku Begovića i Begović-Ličina (2012: 120) navodi samo imenska riječ *fidahija*, koja je bila u upotrebi na području Bijelog Polja i ima značenje *onaj koji je spreman da se žrtvuje*. Kod Vajzović, Petrović i Mušović ne spominje se nikakav turcizam koji bi se mogao dovesti u vezu sa navedenom imenicom, što pokazuje da je imenički oblik *fedah* specifičnost Međedovićevog jezika.

(23) *Da učini fedah svoju dušu* (10094)

Izmijenjeni oblik turske imenice uočen je i u frazemu *učiniti hamlet* koji odgovara turskom glagolu *hamle etmek* (*napadati*) (Đinđić, Teodosijević, Tanasković 1997: 442), te ima značenje *napasti*. Turska imenica *hamle* (*napad, juriš*) (Devellioğlu 1995: 322) registrirana je samo u rječniku Begović, Begović-Ličina (2012: 145) iz kojeg se vidi da je u narodnim govorima Sandžaka ova imenica imala oblik *hamlet*, te da je bila u upotrebi isključivo kao imenica. Stoga je Međedović koristi u tom obliku i dodaje joj pomoćni glagol *učiniti*: *Odmah na me hamlet učinijo* (5523).

Kod frazema *imati hasret* (*za nekog*) i *činjeti hasret* (*na nekoga*) uočeno je pomjeranje značenja turske imenice *hasret* (*čežnja, patnja*) (Devellioğlu 1995: 336).

U navedenim frazemima turska imenica *hasret* ima značenje *ljubav, želja*, pa se značenje frazema *hasret imati za nekog* može objasniti glagolima *željeti, voljeti nekoga*.

(24) *Kolko za me ima hasret Fata,
Ja još više imam za Fatimu. (4157-4158)*

U narodnim govorima Sandžaka imenicom *hasret* označavalo se rođenje sina poslije puno kćerki, odnosno ima značenje *jedvaček* (Begović, Begović-Ličina 2012: 148). Imenica *hasret* se pojavljuje na više mjesta u epu i uvijek označava *radost, lijepu vijest*.

(25) *Ne moremo, sine, dočekati,
Da ta hasret s očima vidimo,
Da ti carsko alajbegstvo damo (702-704)*

Kada Avdo Međedović opisuje dolazak age sa Kozar-planine, kojeg skupina ljudi s divljenjem posmatra, on koristi frazem *učinjeti hasret na nekoga* u značenju *diviti se*.

(26) *Na tog agu hasret učinješe
I na agu i konja njegova,
I njegova silnog bajraktara (7884-7886)*

Navedeni frazemi evidentirani su samo u korpusu, ne spominju se u rječnicima, niti u literaturi o turcizmima.

Gramatički frazemi nastali od turskih pridjeva i bosanskih glagola

U epu su uočeni malobrojni primjeri frazema koji u svom sastavu sadrže turski pridjev. Filipović (1986) u Vajzović (1999: 150) ističe “da su pridjevi iz orijentalnih jezika posuđivani mnogo manje od imenica, što je u skladu i sa posuđivanjem pridjeva iz drugih jezika”. Primjeri takvih frazema su: *učiniti hašer nekoga (uništiti)* (Škaljić 1966: 318) izveden od *haşarı (divlji, neobuzdan, nedisciplinovan)* (Đinđić, Teodosijević, Tanasković 1997: 451), *učinjeti hazur (spremiti, pripremiti)* izveden od *hazır (prisutan)* (Devellioğlu 1995: 350), *ostaviti jandal (odvojiti)* izveden od *jandal (zabačen, udaljen)* (Begović, Begović-Ličina 2012: 176), *biti muhtačan nekog (zavisiti od njega)* izveden od *muhtaç (ovisan o drugome, siromašan)* (Devellioğlu

1995: 674), *učiniti serbez (ugostiti, poslužiti)* izveden od *serbest (slobodan, neometan)* (Devellioğlu 1995: 940).

(27) *Razbili hi, hašer učineli* (4320)

(28) *Dok dvorove hazur učinješe* (6233)

(29) *Ranjenike jandal ostaviti.* (11149)

Pridjev *jandal (zabačen, udaljen)* svoj oblik dobio je u lokalnom govoru, a vodi porijeklo od turske kvazipostpozicije *yandan (na strani, sa strane, po strani, odvojeno)* (Škaljić 1966: 361). Upotreba ovog frazema uočena je samo u epu.

(30) *Muhtačni ništa bezi ne bijahu* (81)

U sandžačkim narodnim govorima turski pridjev *muhtaç* ima oblike *muftač(an)* i *muhtač* (Begović, Begović-Ličina 2012: 239-240). Međedović ovaj pridjev upotrebljava u obliku *muhtačan*. U ovom slučaju turskom pridjevu *muhtaç* je dodan nastavak *-(a)n* za izvođenje opisnih pridjeva.

(31) *Nargilju mu čibuk zapališe*

Na tabli mu kahvu priniješe.

Serbez ga je dobro učinijo. (4522-4524)

Na osnovu rječnika zaključuje se da je turcizam *serbez* u bosanskom jeziku bio upotrebljavan kao pridjev ili prilog (Škaljić 1966: 559; Begović-Ličina 2012: 358), a Međedović ga u epu upotrebljava uz glagol *učiniti*.

Gramatički frazemi nastali od uzvika (turcizma) i glagola učiniti

U korpusu su evidentirana dva primjera gramatičkih frazema koji u svom sastavu sadrže turcizme koji su se u bosanskom jeziku koristili kao uzvici. Primjeri takvih frazema su *učiniti bujur* i *učiniti sikter*. Oblici *bujur* (izveden od *buyurmak – narediti, reći, ukazati čast*) (Đinđić, Teodosijević, Tanasković 1997: 173) i *sikter* (izveden od *siktirmek- vulg. nositi se*) (Đinđić, Teodosijević, Tanasković 1997: 869) odgovaraju turskom imperativu za drugo lice jednine. Ovakvi oblici u bosanskom jeziku koristili su se kao uzvici, pa je tako *bujur* imalo značenje *dobrodošlica, bujrum* (Begović, Begović-Ličina 2012: 63), a *sikter* „*Napolje! Gubi se!*“ (Škaljić 1966: 564). U epu uzviku *bujur* Međedović dodaje glagol *učiniti: Car čestiti bujur učinijo* (918), a značenje ovog frazema može se objasniti glagolom *ugostiti*. Zabilježen je samo kod Begović, Begović-Ličina (2012: 63), a kao jedini primjer upotrebe ovog gramatičkog frazema navedeni su naprijed spomenuti stihovi, što potvrđuje da je ovaj frazem karakterističan za jezik Avde Međedovića.

ZAKLJUČAK

U epu *Ženidba Smailagić Meha* evidentiran je 21 glagol turskog porijekla; neki od njih u svom sastavu sadrže infinitivne / perfekatske osnove turskih glagola ili (najčešće) turske imenice. Takvi glagoli prošli su kroz određenu vrstu adaptacije bosanskom jeziku dodavanjem sufiksa *-ati*, *-isati*, *-ovati*, *-iti* i(li) prefiksa *pre-*, *za-*, *o-*. Na taj način nastali su glagoli poput *čatisati* (*banuti*), *ćosati* (*razgovarati*), *hesapiti* (*misliti*), *kalauziti* (*voditi*), *sevdisati* (*voljeti*), *surisati* (*prognati*) itd. Glagoli sa prefiksima su malobrojni; pronađeno je 3 primjera: *zakahriti* (*ožalostiti*), *osejriti* (*posmatrati*), *pretarašiti* (*preresti*). Od svih pronađenih glagola turskog porijekla jedino glagol *hasretovati* (*žaliti*, *priželjkivati*) nije zabilježen u rječnicima turcizama.

U epu su najbrojniji gramatički frazemi koji u svom sastavu sadrže neku tursku imenicu ili (rjeđe) pridjev kojima je dodat neki bosanski glagol. Većina takvih primjera po strukturi odgovara turskim *složenim glagolima*. Prilikom preuzimanja takvih glagola turske imenske riječi su zadržane, dok su turski glagoli zamjenjivani semantičkim ekvivalentima u bosanskom jeziku, što je rezultiralo velikim brojem konstrukcija poput *dodavati gajret nekome* (*ohrabrivati*), *ištetiti hatar* (*hajtar*) *nekome* (*razočarati ga*), *učinjati hazur* (*spremiti*), *biti muhtačan nekoga* (*zavisiti od njega*) itd. U epu su uočeni i gramatički frazemi svojstveni samo autoru epa, neki od njih su: *učiniti bujur* (*ugostiti*), *učiniti fedah* (*žrtvovati*), *učiniti hamlet* (*napasti*), *imati hasret* (*željeti*), *učinjati hasret* (*diviti se*), *ostaviti jandal* (*odvojiti*), *učiniti serbez* (*ugostiti*) itd. U sastavu navedenih frazema uočavaju se turcizmi koji su u bosanskom jeziku bili u upotrebi kao imenice, pridjevi ili uzvici kojima Međedović dodaje najčešće glagol *učiniti/činjeti* i tako izvodi značenja glagola koja su mu potrebna za prikazivanje radnje u epu *Ženidba Smailagić Meha*.

IZVOR

1. Međedović, Avdo (2010), *Ženidba Smailagić Meha*, El-Kelimeh, Novi Pazar

LITERATURA

2. Babić, Stjepan (2002), *Tvorba riječi u hrvatskome književnome jeziku*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb
3. Begović, Džavid, Šefka Begović-Ličina (2012), *Sandžачki rječnik*, autori, Sarajevo
4. Brač, Ivana, Tomislava Botica Bošnjak (2015), "Semantička razdioba glagola u Bazi hrvatskih glagolskih valencija", *Fluminensia*, 27(1), 105-121.

5. Buturović, Lada (2006), "Mitske strukture gostoprimstva", *Almanah*, br. 33-34, 95-113.
6. Čolaković, Zlatan (2007), *Epika Avda Međedovića*, Kritičko izdanje, Knj.1, Almanah, Podgorica
7. Čolaković, Zlatan, Marina Rojc-Čolaković (2004), *Mrtva glava jezik progovara*, Almanah, Podgorica
8. Devellioğlu, Ferit (1998), *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara
9. Džogović, Alija (2002), "Dijalektalne i zavičajne govorne specifičnosti u epu *Ženidba Smailagić Mehe* Avda Međedovića", *Almanah*, br. 19-20, 17-85.
10. Đinđić, Slavoljub, Mirjana Teodosijević, Darko Tanasković (1997), *Türkçe-Sırpça Sözlük*, Türk Dil Kurumu, Ankara
11. Filan, Kerima (2006), "Boşnak Dilinde Türkçe Kelimeler – Fiiller Üzerine", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 2002/1, 29-39.
12. Filipović, Rudolf (1967), *Teorija jezika u kontaktu. Uvod u lingvistiku jezičkih dodira*, JAZU - Školska knjiga, Zagreb
13. Hodžić-Čavkić, Azra (2020), "Frazeologija *Alise u zemlji čuda*", *Književni jezik*, br. 31, 171-195.
14. Jahić, Dževad, Senahid Halilović, Ismail Palić (2000), *Gramatika bosanškoga jezika*, Dom štampe, Zenica
15. Lord, Albert Bates (2000), *The Singer of Tales*, Stephen Mitchell i Gregory Nagy (ur.), Harvard University Press, Cambridge, MA
16. Mušović, Abdulah (2018), *Sandžački frazeološki rječnik*, Narodna biblioteka „Dositej Obradović“, Novi Pazar
17. Petrović, Snežana (2012), *Turcizmi u srpskom prizrenskom govoru. Na materijalu iz rukopisne zbirke reči Dimitrija Čemerikića*, Institut za srpski jezik SANU, Beograd
18. Sijarić, Ćamil (1983), "Avdo Međedović pjevač epskih pjesama", *Život*, 32, 416-423.
19. Skok, Petar (1955), "O sufiksima -isati, -irati i -ovati", *Jezik*, 4(2), 36-43.
20. Škaljić, Abdulah (1966), *Turcizmi u srpskohrvatskom-hrvatskosrpskom jeziku*, Svjetlost, Sarajevo
21. Toparlı, Recep (ur.) (2005), *Türkçe sözlük*, Türk Dil Kurumu, Ankara
22. Vajzović, Hanka (1999), *Orijentalizmi u književnom djelu - lingvistička analiza*, Posebna izdanja, Knj. 9, Institut za jezik u Sarajevu, Sarajevo

VERBS AND GRAMMATICAL IDIOMS OF TURKISH ORIGIN IN THE EPIC SONG *THE WEDDING OF SMAILAGIĆ MEHO* BY AVDO MEĐEDOVIĆ

Summary:

This paper examines Turcisms, specifically verbs and grammatical idioms, in the epic “The wedding of Smailagić Meho” by Avdo Međedović. The analysis is aimed at identifying and exploring Turkish loan verbs and grammatical idioms in the epic, as well as establishing whether there are some examples of these Turcisms characteristics of the poetic voice-poet Međedović himself to be noted. In this paper, the analytic-synthetic and comparative methods of analysis were employed as the analytic tools. The verbs were categorized into two categories, based on their formation. The first group comprises the verbs with a Turkish infinitival or perfective root and the suffix -isati, while the second group comprises the verbs formed from Turkish nouns and the suffix -ati, -ovati, -iti. The structures treated as grammatical idioms in this paper contain either a Turkish noun or (rarely) an adjective and some Bosnian verb. Based on their formation, these structures correspond to Turkish complex verbs. The analysis results indicate that there is an abundance of grammatical idioms in the examined epic, many of which, however, are characteristics of the author himself.

Keywords: Avdo Međedović; epic; verbs; idioms; Turcisms

Adresa autorice
Authors' address

Amina Ajdinović Mehović
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
amina.ajdinovic@hotmail.com

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

ANGLISTIKA

Marijana M. Prodanović, Valentina M. Gavranović

HIGH VS LOW-STAKES LANGUAGE TESTING IN ONLINE

ENVIRONMENT – WHAT HAS THE NEW NORMAL BROUGHT

ABOUT? / TESTIRANJE GRAMATIKE U ONLAJN OKRUŽENJU:

UPOREDNI PRIKAZ REZULTATA TESTOVA VISOKOG I

NISKOG RIZIKA 265

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.3.265

UDK 811.111:004.738.5

Primljeno: 02. 06. 2021.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Marijana M. Prodanović, Valentina M. Gavranović

ASSESSING GRAMMAR IN ONLINE ENVIRONMENT: A COMPARISON BETWEEN HIGH AND LOW-STAKES TEST PERFORMANCE

Assessing students' progress and creating objective and reliable tests occupy an important place in the ELT sphere. This paper focuses on the analysis of the answers provided by a group of undergraduate students majoring in English. They responded to two grammar online tests assessing the knowledge of the verb tenses used in context. The analysis includes the comparison of the results obtained via the low-stakes test comprising fill-in type tasks, on the one hand, and the high-stakes test containing multiple-choice tasks on the other hand. This study aims at exploring which tense-related aspects the students find either the most or least demanding and whether there are similarities or differences in the outcomes gained from two different tests and task types. The findings show that the analysed answers exhibit similar characteristics regardless of the format and type of testing. The pedagogical implications arising from this study point to the areas which could be improved in terms of specific uses of tenses in context.

Keywords: low- and high-stakes test; tenses; multiple-choice and fill-in task type; online educational environment

1. INTRODUCTION

Over the course of the previous decades, the concept of digitalisation has undoubtedly brought about a number of changes in all aspects of human life, and education has also been considerably influenced by the immense possibilities the new technologies

offer. The effective use of ICT has been emphasised in applied linguistics, and it seems that it has enveloped all areas of foreign language teaching, learning, and assessment. With the sudden COVID-19 outbreak in 2020, educational systems worldwide faced unprecedented challenges, not only in terms of organising and conducting teaching processes, but also in terms of the process of evaluation and formal testing. The commonly used, traditional mode of face-to-face delivery was impossible to conduct in many institutions, which responded to this newly created situation by using different models of ICT-supported alternative means of assessment. In this regard, the characteristics, options and overall potential of online testing has been explored, exercised and re-examined, thus contributing to creating a more resilient education system that can effectively respond to these abrupt changes and the newly-imposed needs.

This paper reports on the results obtained from two online language tests a group of students took during the first term of the academic year 2020/2021. The first low-stakes test has the characteristics of formative testing, while another test represents the formal part of the exam process. The types of tasks comprising these tests also differ – the first test contains fill-in questions while the latter is characterised by multiple-choice (MC) questions. The main objective of this study is to determine whether there are differences in the answers students provided in these two tests assessing the very same grammatical categories, as well as to identify the most and least challenging aspects for them. It also aims at explaining whether the students made mistakes that relate to similar or different uses of verb tenses which are tested through multiple-choice questions on the one hand, and the fill-in questions on the other.

2. THEORETICAL FRAMEWORK

Test-taking contexts, inevitably characterised by anxiety arousal, become even more challenging once we face situations in which we take tests written in a foreign language (non-native language). As a result, it comes as no surprise that foreign language test-taking scenarios can lead to a number of students feeling anxious and not comfortable enough when they are about to exhibit the language-related knowledge (to list but a few psychological studies addressing the issue, e.g. Bellinger, Decaro & Ralston 2015, Haladyna & Downing 2004, Moran 2016).

Apart from differentiating between facilitative and debilitating anxiety, we can also identify Foreign Language Anxiety (FLA), encompassing a set of “self-perceptions, beliefs, feelings, and behavior related to classroom language learning

arising from the uniqueness of the language learning process” (Horwitz, Horwitz & Cope 1986: 128) which is not solely related to test-taking activities, but also communication apprehension and production pertinent to foreign language phenomenon.

Traditional pen-and-paper tests have been used for the purpose of evaluating students’ knowledge for decades and both language learners and instructors (language practitioners) still rely on them, especially in the context of formal grading. Despite all the recommendations regarding the introduction of continuous assessment in education, including language learning-teaching practices, numerical illustrations of the obtained results are still very prominent in the area (e.g. TOEFL, SAT, IELTS, TOEIC, etc.) and it was believed that even mere suggestion concerning the elimination of the traditional model “would at the very least cause colleagues in language departments to raise eyebrows” (VanPatten, Trego & Hopkins 2015: 661). In a similar vein, high-stakes testing, applied for school accountability, has been on the increase over the course of the previous decades (Gebriel & Eid 2017).

From the array of tests language practitioners have at disposal, we can choose e.g. placement, final achievement, progress, and other tests - some of which do serve the purpose of defining the extent to what our students have acquired the previously taught notions, while other help us obtain a comprehensive insight into the subject matter, with the goal of improving our language programmes and practices (syllabi, curricula, approaches and methods used, etc.).

Testing grammar commonly raises the question of differentiating the knowledge of and about language, i.e. suggests that the first step in the process should be determining whether the recognition of specific patterns/forms or their adequate usage in context is what we test. Back in 1976, Dimitrijević listed some of the frequent, both open and closed-ended task forms, applied in grammar testing – e.g. multiple-choice form, sentence (re)organisation, sentence transformation, question-answer tasks, synonymous sentences test, etc. (1976: 105-108), all of which can still be identified in language classrooms.

Among both language teachers and students, we can identify the advocates of both close and open-ended forms; while some believe that it is only open-ended forms via which real performance can be measured, it is certain that limitless potential characterises the former just like the latter, which results in the fact that hardly any of the language tests one can come across is of monolithic nature (Gergely 2007: 65).

It is a worthy note that e.g. multiple-choice items, in the view of some theorists, may lead to the scores “inflated due to test-wiseness, or the test-taker’s knowledge

about test taking” (Purpura 2005: 129) or may “leave untested a part of the construct” (Gergely 2007: 67).

Students, on the other hand, sometimes tend to believe that e.g. close-ended forms, especially multiple-choice ones, can help them recognise (i.e. recall) the correct answer, compared to open-ended items, which may ask for e.g. paraphrase, completion, transformation, etc. However, despite their ‘close’ nature, such tests may be very demanding and, at the same time, deceiving.

In the newly-imposed educational context, among the dominant guidelines, there is the notion of assessment, along with - teacher presence, design in online learning (Rapanta et. al. 2020: 22-23), computer literacy, the wellbeing of the participants, etc.

Prior to the COVID-19 imposed era, a comparison between pen-and-paper and online language quizzes organised at Michigan State University (MSU), made by Van Patten, Trego & Hopkins (2015), illustrated little difference in the results obtained.

A switch from pen-and-paper, traditional tests to those of electronic nature (organised online), in the sphere of ESP and EAP was illustrated in the study conducted by Prodanović (2020), which highlighted the extent to what both teachers and students adapted to the *new-normal* testing environment - but also pointed to the fact that there still exists enough room for improvement when it comes to productive skills (with specific reference to speaking).

Gavranović and Prodanović (2020) examined the context of low-stakes testing, from the angle of different tasks and their influence on the testing outcomes. The authors confirmed that “different task types – completion, transformation, error recognition, and correction, testing the same grammatical items – verb tenses and articles, can yield different outcomes” (2020: 46), while those related to error correction proved to be the most demanding.

3. RESEARCH METHODOLOGY

The main aim of this research is to determine whether two different test types that focus on the same grammatical categories influence the test-takers’ performance. Its objective is also to explore if there are differences pertaining to the nature of errors the respondents made in the fill-in and multiple-choice questions.

During the first term of the academic year 2020/2021, the students were involved in a four-month Contemporary English language course at the B2 level, containing five sections focusing on all language skills. The course was organised with the

support of online platforms, including some assessment portions as well. At the end of the term, as a part of the lesson, the students took a low-stakes test administered through Quizizz, the online application allowing students to fill in the missing verbs. Another test was administered as the formal type of testing, thus gaining the properties of high-stakes testing. It was conducted via Mtutor platform – the platform which provides objective testing conditions because it allows the test-administrator to monitor the students through the use of cameras, and prevents the test-takers from leaving the test and opening any other window. The high-stakes test comprised the tasks in the form of multiple-choice questions. Both tests were created by the teachers who organised the lessons throughout the term and assessed the progress of the students through a variety of formative activities and tasks, thus having a clear idea of the grammatical concepts and aspects to be tested. The total number of students who took both tests is 50.

The research centers on the analysis and comparison of the results obtained from these two test types. Both tests comprise the same grammatical category – verb tenses – formulated in a similar vein, but with different answer options offered to the students. They contained the questions whose aim was to evaluate students' knowledge of grammar and vocabulary. For this study, the researchers analysed one major segment of these tests – grammatical categories of verbs – *tenses* (present, past, and future), and *aspect* (progressive and perfect). The total number of these questions amounts to 20 in each test. The tasks in both tests are the same – they evaluate students' understanding of verb forms as used in context. The only difference lies in the options the students had when providing the answers – in the low-stakes test they filled in the empty spaces with the verb forms, and in the case of the high-stakes test, they could choose among the four options already provided in multiple-choice questions. In order to meet the criteria of test validity and reliability, the researchers carefully designed questions that address the same or similar usages of verb forms in a broader context. The questions were formulated in such a way so as to comply with the descriptors defined for the B2 level in the CEFR document.

The methods applied in this research are of both quantitative and qualitative nature. The results are first analysed and represented statistically in terms of the number and percentage of correct answers the students provided in both tests. The statistical representation of the results is labeled by either the correct (if all four answers are correct) or the wrong answer (regardless of whether there were only one or more incorrect answers within the question). The further analysis focuses on the nature of the errors made in both tests.

4. TEST RESULTS ANALYSIS AND DISCUSSION

Figure 1 shows the number of students (vertical line) who scored a certain percentage of correct answers (horizontal line) in the low-stakes test.

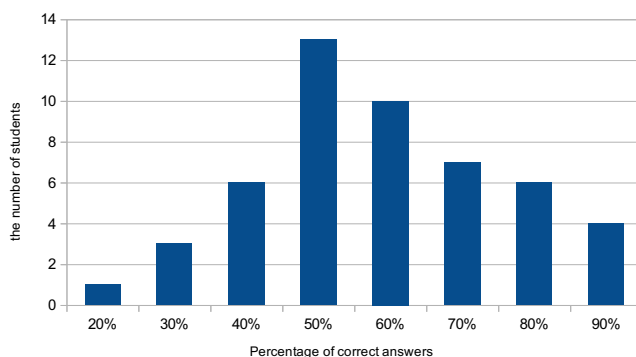

Figure 1. The statistical representation of the low-stakes results

The lowest score of 20% was attained by one student, and no one had the maximum number of points; nonetheless, there were 10 students who had either 80% or 90% of the correct answers in the test. Almost a fourth of the students (13 of them) provided 50% of correct answers in the test. The average score attained on the test was 58.6%.

The statistical analysis of the results obtained from the corpus of 50 high-stakes tests is illustrated in Figure 2. The horizontal line represents the percentage of correct answers, and the vertical line indicates the number of students who scored the given percentage.

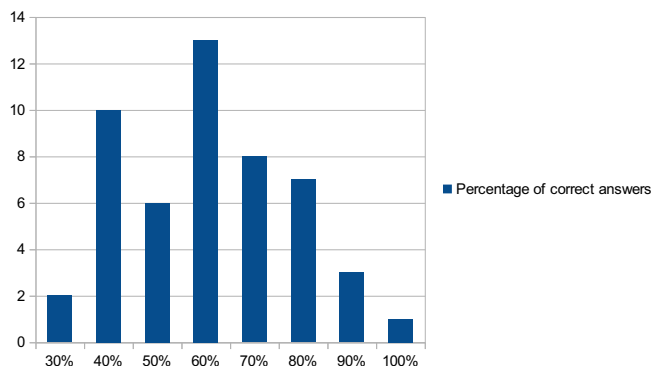

Figure 2. The statistical representation of the high-stakes test results

The results display that the lowest score of 30% was attained by two students and that only one student had the maximum number of points. Almost a fourth of the students (13 of them) provided 60% of correct answers in the test. The average score obtained in the high-stakes test was 60.6%.

The comparison of the statistical data obtained from the analysis of the correct and wrong answers provided by the students indicates that there is insignificant difference between the average score attained in either the low- or high-stakes tests, which amounts to 58.6% and 60.6%, respectively. The majority of students (13 of them) scored 50% in the low-stakes test, whereas the same number of students provided 60% of correct answers in the high-stakes test. Another slight difference is reflected in the number of students who had below 50% of correct answers – 10 students in the low-stakes test, and 12 students in the high-stakes test – the greatest number of whom scored 40%. These numbers show that the type of task – whether it contained fill-in or multiple choice questions – did not result in any statistically significant finding.

The qualitative analysis of the answers the students provided in both test types casts the light on the commonest errors made and the questions these can be attributed to. Additionally, the findings also point to the types of questions/contexts that were the easiest for the respondents.

The mistakes the students often made in the low-stakes test relate to the use of verbs in a broader context. The Examples 1 and 2 illustrate the most demanding tasks the students faced when determining forms used to express future or past time, respectively.

Example 1. Steve has arranged everything concerning his business trip to Barcelona. He ____ (fly) tomorrow and ____ (not be) back until next Monday. By then, his assistant _____ (do) all the paperwork related to the upcoming conference they ____ (prepare) for over three months.

Example 2. When he was a boy, Robert preferred sport to books, and since he _____ (leave) primary school, he _____ (play) a lot of basketball. He _____ (even/consider) to take up sport as profession. However, when he was 18, he discovered the world of science and decided to enroll the university. Robert is now a successful student and he _____ (consider) to continue his master studies abroad.

Only four students provided all correct verb tenses for Example 1. The commonest mistakes the students made relate to the use of The Present Progressive for the planned and arranged future action – the verb *to fly*. They mainly used *will fly* or *is going to fly*, thus failing to make a distinction between the uses of verb tenses which relate to planned, unplanned or arranged future actions. The students also failed to recognise the use of The Future Perfect Tense, and 41 students opted for *will do* instead of *will have done*.

Regarding Example 2, there were five students who performed the task correctly. The most problematic parts in this question related to the use of Past Simple and the Past Perfect tense in the first sentence – the majority of students opted for present and past forms, making combinations of *left* and *has played* or *has left* and *played*. These options could have resulted from the neglect of the broader context wherein the adverb *since* was used for past references.

Apart from these questions which posed the challenge for students in terms of the use of correct tenses, tasks which contained irregular verb forms also yielded many incorrect answers. The example which illustrates this type of task that the students wrote incorrect answers to is as follows:

Example 3. It was New Year's Eve. Tom _____ (flee) home the moment he finished with his work. He was so tired that he did not plan to celebrate it with anyone. When the clock _____ (strike) midnight, he _____ (already/lie) in his bed sleeping soundly.

85% of the students recognised the needed tense, but failed to write the correct Past Simple and Past Participle forms of irregular verbs. Other irregular verbs which were problematic for the students were *cast*, *bid*, and *shed*.

The analysis of the high-stakes test answers shows that the commonest errors the students made relate to the tasks containing verbs used in context with no explicit use of expressions that clearly indicate the temporal relationship between events. The following example, which yielded 42 incorrect answers, illustrates such type:

Example 4. My younger sister studies medicine and she has many years ahead of hard work as a student. She _____ (not be able) to practice full time until she _____ (be) nearly thirty. By the time she _____ (be) 30, she _____ (study) for a total of eight or nine years.

The students could choose one of the following options:

- a. *won't be, is, is, will be studying*
- b. *isn't going to be able, is, will be, will study*
- c. *won't be able, is, is, will have been studying*
- d. *is not going to be, will be, is, will has been studying*

Over 75% of the students circled either a or b option. The possible reason lying behind their choices could be the challenge imposed by the use of The Future Perfect Progressive and the use of The Present Simple with future meaning.

Another type of question which posed a challenge for many students includes verbs which relate to each other throughout a longer context. This type can be illustrated with Example 5, which resulted in wrong answers by over 70% of the students:

Example 5. Last year I decided to go on holiday all by myself. It was the first time I _____ (go) to Morocco. As a matter of fact, I _____ (never be) to Africa. I _____ (feel) so excited when I arrived at Marrakesh airport that I forgot that I was four hours late. My hotel _____ (close) and I had no place to stay.

The students could choose one of the following options:

- a. *had gone, had never been, felt, had closed*
- b. *went, have never been, felt, had closed*
- c. *went, had never been, was feeling, closed*
- d. *had gone, never was, was feeling, closed*

Over 70% of the students circled either b or c option, failing to recognise the use of The Past Perfect with the phrase *It was the first time*.

The type of questions that also posed a problem for the students contained less commonly used irregular verbs, and the following example illustrates such questions:

Example 6. He _____ (lay) the table and _____ (bind) the presents when he noticed he _____ (leave) the card outside the box.

The students could choose one of the following options:

- a. *lay, bound, had left*
- b. *laid, bound, had left*
- c. *lay, bound, left*
- d. *laid, binded, had left*

The results to this question varied, and all options were present in the students' answers, which can be explained by lucky guesses the students made when lacking knowledge related to the exact Past Simple forms.

On the other hand, the easiest questions in the low-stakes test contained verbs used with explicit uses of expressions that clearly indicate the temporal relationship between events in contexts. Example 7 illustrates this type of questions:

Example 7. Whenever Jack _____ (find) a job, there was someone who _____ (suspect) that he _____ (already/be) in prison.

Over 80% of students gave correct answers to this question. There were five more questions of this type that also proved to be correctly filled by over 80% of the respondents. The clear indicators used in this sentence are *whenever* and *already* which helped the students determine the temporal relationships.

Regarding the most successful results attained in the high-stakes test also contained explicitly stated expressions which indicate the tense use. There were 7 questions which were done correctly by the majority of the students. One of the question which belongs to this group is:

Example 8. Well, I _____ (see) my friends today. They _____ (invite) me to go with her to some exhibition. I _____ (think) it _____ at 6.

The students could choose one of the following options:

- a. am seeing, have invited, think, starts*
- b. will see, invited, am thinking, starts*
- c. am going to see, have invited, am thinking, is starting*
- d. will see, invited, think, will start*

Over 85% of the respondents circled the correct option *a*. The reason for such a high percentage of correct answers can lie in the explicit uses of The Present Simple – for the future action associated with timetables (*starts*), and the meaning of the stative verb *to think* (*think*).

The qualitative analysis and the comparison of the answers provided for both tests point out to several conclusions. In the first place, the most demanding tasks in both tests were those which included the application of grammatical knowledge in context which did not contain obvious indicators and temporal markers. In other words, when presented with context which demanded thorough reading and understanding of relations between and among verbs, the students failed to provide correct answers regardless of the format of the question – whether the fill-in or multiple-choice type. Examples 2 and 3 illustrate these relations and show that they demand a proper understanding of the temporal distribution of the verbs – the most problematic issue the students faced was the proper use of aspect. Even though in both low- and high-stakes tests there was a clear clue within the sentences (Examples 1 and 4, *by then* and *By the time she is 30*, respectively), the students still failed to identify the use of The Future Perfect Simple or Progressive. Another problematic aspect the students

faced in both tests relates to the knowledge of less commonly used irregular verb forms – Examples 3 and 6 (*flee, strike, lie, cast, bid, shed, lie, bind*) showing that both fill-in and multiple-choice questions posed a problem for the students, and these examples also yielded many wrong answers.

The students showed a consistent degree of accuracy when dealing with the examples containing straightforward usages of verb tenses – and these can be illustrated by Examples 7 and 8, wherein there are clear clues that explicitly support the grammatical rules. These clues include adverbs such as *whenever, already, today*. The analysis of the low-test results also indicates that the students did not make mistakes in terms of tense formation – there were only few sporadic faulty combinations, such as *will has done, is beeing*, and two instances of the violation of the subject-verb agreement.

5. CONCLUSION

Online language teaching and testing have posed a challenge for both teachers and test developers to create efficient and reliable tests that leave no space for accidents and random results. In the research, we relied on two grammar-based tests – one being the low-stakes test composed of fill-in questions, and the other the high-stakes test comprising only multiple-choice questions. In this paper, we investigated whether these test types that assess the same grammatical categories produce different results.

The analysis and comparison of the results obtained from both tests reveal several conclusions. In the first place, the statistical data related to the average score attained in both tests is rather similar – it amounts to 58.6% in the low-stakes test, and 60.6% in the high-stakes test. The qualitative analysis also yields similar results – the most challenging tasks in both tests relate to the use of tenses in context wherein the temporal relation is less obvious, and demands more careful reading and understanding how actions denoted by verbs relate to each other through time. In some instances, the difficulty to spot these subtleties arise from a highly developed verbal system and aspect as a complex grammatical category in English because of its specific nature and characteristics. Other challenging tasks in both tests relate to less commonly used tenses, such as The Future Perfect and The Future Perfect Progressive. The students also made mistakes when asked to either form or recognise the Past Simple and Past Participle forms of some less commonly used irregular verbs. On the other hand, the students showed a good command of verb tenses in contexts, either shorter or broader, which hold straightforward temporal relations and illustrate

frequent uses. Such examples include the use of The Past Simple for narration in combination with The Past Progressive for description, or with the adverb *while*. The students could also successfully use the Past Perfect in the combination with The Past Simple with the adverb *already*. The use of present forms did not pose a problem when the verbs were used with the adverbs such as *already, since, nowadays, these days*.

The findings of this study show that the outcomes of testing do not depend on the test types, but the way the questions are thought-through and formulated. They also bear pedagogical implications and reveal areas that could be improved in classes. These results also show that it is of vital importance to educate teachers to explore the possibilities of different test types and use them with the most effective results. Nonetheless, due to the scope of this study and the restricted content of the tests, further investigation, including a wider corpus of grammatical tasks, could contribute to a better understanding of the nature and characteristics of testing in foreign language teaching.

BIBLIOGRAPHY

1. Bellinger, David, Marci Decaro, Patricia Ralston (2015), "Mindfulness, anxiety, and high-stakes mathematics performance in the laboratory and classroom", *Consciousness and Cognition*, 37, 123-132.
2. Council of Europe (2018), *Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment. Companion Volume with New Descriptors*. Language Policy Division, Strasbourg
3. Dimitrijević, Naum (1976), *Testiranje u nastavi stranih jezika*, Minerva, Beograd
4. Gavranović, Valentina, Marijana Prodanović (2020), "Grammar in Low-stakes, Informal Testing Context – Do Different Task Types Influence Performance?", *Uzdanica*, XVII/2, 33-48.
5. Gebril, Atta, Michael Eid (2017), "Test Preparation Beliefs and Practices in a High-Stakes Context: A Teacher's Perspective", *Language Assessment Quarterly*, 14 (4), 360-379.
6. Gergely, David (2007), "Investing the Performance of Alternative Types of Grammar Items", *Language Testing*, 24 (1), 65-97.
7. Haladyna, Thomas, Steven Downing (2004), "Construct-irrelevant variance in high-stakes testing", *Educational Measurement: Issues and Practice*, 23(1), 17-27.

8. Horwitz, Elaine, Michael Horwitz, Joann Cope (1986), "Foreign Language Classroom Anxiety", *The Modern Language Journal*, 70(2), 125–132.
9. Moran, Tim (2016), "Anxiety and working memory capacity: A meta-analysis and narrative review", *Psychological Bulletin*, 142, 831–864.
10. Prodanović, Marijana (2020), "Testing The Untestable: Humanistic Approaches to Language Testing in The Modern-era", *ICC Journal*, 2 (3), 46-49.
11. Purpura, James (2005), *Assessing Grammar*, CUP, Cambridge
12. Rapanta, Chrysi, Luca Botturi, Peter Goodyear, Lourdes Guardia, Marguerite Koole (2020), "Online University Teaching During and After the Covid-19 Crisis: Refocusing Teacher Presence and Learning Activity", *Postdigital Science and Education*, 1-23. <https://doi.org/10.1007/s42438-020-00155-y>
13. Van Patten, Bill, Daniel Trego, Walter P. Hopkins (2015), "In-Class vs. Online Testing in University-Level Language Courses: A Research Report", *Foreign Language Annals*, 48 (4), 659–668.

TESTIRANJE GRAMATIKE U ONLAJN OKRUŽENJU: UPOREDNI PRIKAZ REZULTATA TESTOVA VISOKOG I NISKOG RIZIKA

Sažetak

Provera znanja kao i dizajniranje testova oduvek su zauzimali važno mesto u oblasti nastave engleskog jezika. Ovaj rad ilustruje analizu odgovora grupe studenata koji pohađaju studije engleskog jezika, datih u okvirima dva gramatička elektronska (onlajn) testa, u čijem je fokusu upotreba glagolskih vremena u kontekstu. Analiza je obuhvatila poređenje rezultata dobijenih posredstvom testa niskog rizika sačinjenog od zadataka zasnovanih na dopunjavanju informacije, s jedne, odnosno testa visokog rizika, zasnovanog na odabiru tačnog od ponuđenih odgovora, s druge strane. Navedena analiza imala je za cilj ostvarivanje uvida u gramatičke partije koje su studentima bile najviše, odnosno najmanje zahtevne, kao i poređenje srodnosti i razlika u učinku dobijenom posredstvom različitih modela i prirode testova. Rezultati su pokazali, a u vezi sa navedenim, nemali broj sličnosti među odgovorima, bez obzira na prirodu i formu testa.

Ključne reči: testovi visokog i niskog rizika; glagolska vremena; engleski jezik; onlajn okruženje

Adrese autorica
Authors' address

Marijana M. Prodanović
Singidunum University, Belgrade, Serbia
English Language Department
mprodanovic@singidunum.ac.rs

Valentina M. Gavranović
Singidunum University, Belgrade, Serbia
English Language Department
vgavranovic@singidunum.ac.rs

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

SOCIOLOŠKE STUDIJE

Lamija Subašić, Medina Mujić, Ajna Jusić

ZNAČAJKE POLOŽAJA BOSANSKOHERCEGOVAČKE ŽENE U
DVJEMA JAVNIM SFERAMA (POLITIKA I AKADEMSKA ZAJEDNICA)

U PRVIM DEKADAMA TREĆEG MILENIJA / FEATURES OF THE
POSITION OF BOSNIA AND HERZEGOVINA'S WOMAN IN TWO
PUBLIC SPHERES (POLITICS AND ACADEMIC COMMUNITY) IN

THE FIRST DECADES OF THE THIRD MILLENNIUM 281

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.3.281

UDK 32-055.2:378

Primljeno: 24. 05. 2021.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Lamija Subašić, Medina Mujić, Ajna Jusić

ZNAČAJKE POLOŽAJA BOSANSKOHERCEGOVAČKE ŽENE U DVJEMA JAVNIM SFERAMA (POLITIKA I AKADEMSKA ZAJEDNICA) U PRVIM DEKADAMA TREĆEG MILENIJA

U radu su predstavljene dvije sfere javnog angažmana žena u savremenom bosanskohercegovačkom društvu: politika i akademska zajednica. Uvid u prvu, političku, predstavlja uvod koji donosi sažeti presjek razvoja uloge i pozicije žene u društvu za vrijeme socijalističke Jugoslavije (od 1945. do 1992.), a potom razmatra i njenu današnju ulogu u politici. Istraživački dio rada povlači paralelu i postavlja pitanja o sadašnjem položaju žena u drugoj javnoj sferi, u akademskoj zajednici. Korištena metoda je test. Prvi izazov je bio ustanoviti tačan broj žena angažiranih u nastavnom procesu na odabranom javnom univerzitetu (Univerzitetu u Zenici), jer podaci dostupni putem zvaničnih internetskih stranica i objavljenih dokumenata nisu potpuni. Prema zvaničnim dokumentima, ukupan broj angažiranih osoba po ugovorima o radu i ugovorima o djelu u 2017. bio je 520. Dokumenti nisu sadržavali podatak koliko muškaraca a koliko žena je učestvovalo u nastavnom procesu. Pregled zvaničnih internetskih stranica fakultetâ pokazao je da je bilo 65 žena angažiranih u nastavnom procesu. To su osobe u punom radnom odnosu, jer fakultetske internetske stranice ovog Univerziteta ne navode osobe angažirane po drugim pravnim osnovama za potrebe izvođenja nastavnog procesa. Rezultati su pokazali da žene nisu na rukovodećim položajima te da su muškarci nedvojbeno dominantni u visokoobrazovnim ustanovama. Žene prilično uspješno završavaju fakultetske studije (sva tri ciklusa), ali potom se susreću sa „staklenim stropom“, koji im onemogućava ili otežava prodor u zvanični akademski sistem, a time i svaki dalji napredak postaje upitan. Rezultati su također pokazali da žene, koje ipak postanu dio akademske institucije, vrlo često naiđu na rodno zasnovanu stigmatizaciju i/ili segregaciju. Dalja ispitivanja mogu ići putem provjere zašto žene,

uposlenice visokoobrazovnih ustanova, oklijevaju i odbijaju rukovodeća mjesta. Također, potrebno je poboljšati metodologiju izvještavanja visokoobrazovnih institucija kako bi davale jasan podatak o broju žena koje učestvuju u nastavnom procesu, i u kojem nastavnom zvanju (kao asistentice ili više asistentice te docentice, vanredne i redovne profesorice). Kada se samo navede ukupan broj žena, koje su uposlene kao nastavno, tehničko i administrativno osoblje, zamagljuje se predstava o stvarnom stanju rodne ravnopravnosti u svakom od ovih segmenta, posebice učešće žena u držanju nastave. Značaj prisustva žena u politici ovdje također postaje jasan, jer je od iznimne važnosti politička osviještenost i spremnost za rješavanje problema i kreiranje relevantnih politika za postizanje rodne ravnopravnosti.

Ključne riječi: uloge žena; javne sfere; politika; akademska zajednica

UVOD

U vezi sa djelovanjem u sferi politike, žena i njezina uloga se razmatraju dvojako: kao ona koja se bavi politikom i ona kojom se bavi politika, tj. kao subjekt i objekt političkog djelovanja. Razmatranje uloge objekta u političkoj sferi otvara mnoge probleme, a oni su u bosanskohercegovačkom kontekstu uglavnom povezani s onim ulogama koje ženama nameću konfliktna društva, nasilni sukobi i ratovi. To su najčešće pasivne uloge žrtve, čija su čast i moralnost, prometnute u patrijarhalne kategorije, moraju braniti.

U vezi s položajem žene u akademskoj zajednici, istraživanje je provedeno na jednom javnom bosanskohercegovačkom univerzitetu, Univerzitetu u Zenici. Ciljna grupa su bile visokoobrazovane uposlenice, uključene u nastavni proces, a cilj je bio ustanoviti: kako stječu nastavno-naučna / naučna / istraživačka zvanja, doživljavaju li segregaciju po nekom osnovu, jesu li njihove plaće jednake onima kod muških kolega koji rade iste poslove i imaju isti nivo obrazovanja, te ispitati njihove stavove o napredovanju i o dosadašnjem i budućem učestvovanju u strukturama upravljanja institucijom.

Misao vodilja je bila pokazati kako primjeri ženske aktivnosti u političkim i visokoobrazovnim institucijama su primjeri javnih sfera, koji sadrže (i mogu da predstavljaju) neke karakteristike stanja koje su zajedničke i drugim javnim sferama djelovanja. Razlog za odabir ovih sfera jeste taj da se radi o visokopozicioniranim javnim sferama u kojima najčešće veći broj pozicija zauzimaju muškarci pa su stoga ciljano posmatrane radi ukazivanja na značajke društvenog angažmana žena u njima.

Teorijsko-pravni okvir rada čine tri osnovna izvora: (1) Rezolucija Vijeća sigurnosti Ujedinjenih nacija 1325 (UNSCR 1325), (2) Akcioni plan (AP) za implementaciju UNSCR 1325 „Žene, mir i sigurnost“ u Bosni i Hercegovini (BiH) za period od 2018. do 2022. godine i (3) Opća deklaracija o ljudskim pravima (od 10. decembra 1948.).

BORBA ZA ŽIVOT ŽENE U JAVNOJ SFERI

Polna disproporcionalnost u javnoj sferi očita je već dugo, tj. očita je malobrojnost žena u javnoj sferi. Ipak, Četvrta svjetska konferencija o ženama UN poznatija kao Pekinška konferencija (1995) i na njoj usvojena Pekinška deklaracija može se označiti kao događaj koji je podstakao preokret u društvenoj ulozi žene i na neki način (barem indirektno) usmjerio kretanje političkog života žena u mnogim zemljama u svijetu. Nakon završetka Drugog svjetskog rata zbivaju se velike i važne društvene promjene. Upravo taj val promjena utjecao je na žene odnosno položaj i prava žena u tadašnjoj zajedničkoj državi. Žene u Jugoslaviji su 1946. godine prvim Ustavom Federativne Narodne Republike Jugoslavije dobile formalno pravo glasa. Nakon njegovog donošenja, ženama se otvaraju mnoge mogućnosti, između ostalog i mogućnost izjednačavanja prava muškarca i žene u braku.

Ustavom iz 1974. godine ženama je omogućeno pravo na izbor u pogledu rađanja. UN su Konvenciju o eliminiranju svih oblika diskriminacije žena (CEDAW) usvojile 1979. godine, a SFRJ je potpisala 1980. i ratifikovala 1981. godine. Više od 2/3 zemalja članica UN-a su ratifikovale ovu Konvenciju, što ukazuje na značajno poduzimanje brojnih aktivnosti na poboljšanju zaštite i nivoa prava žena širom svijeta. Konvencija ustvari predstavlja povelju o pravima žena, jer se u preambuli kaže da je cjelovit razvoj zemlje nezamisliv bez učestvovanja žene u svim oblastima života i rada pod jednakim uslovima, kao što učestvuju i muškarci. Zato i definicija diskriminacije koja je data u Konvenciji podrazumijeva obavezu države da eliminiira diskriminaciju, ne samo u javnom već i u privatnom životu (Delić 2020: 24).

Nova vlast posebnu pažnju je usmjeravala na modernizaciju društva. U postratnom periodu javlja se sve veća potreba za radnom snagom, te se zbog toga zapošljava i veliki broj žena. Najveći porast je zabilježen u Bosni i Hercegovini gdje je broj zaposlenih žena povećan 2,5 puta (Delić 2020: 25). U periodu 1982-1986. godina na čelu Vlade SFRJ bila je premijerka Milka Planinc. Primjer premijerke Planinc potvrđuje da su žene imale ulogu na političkoj sceni bivše Jugoslavije. Međutim, ona je rijetki primjer žene na visokoj poziciji. Upravo se zbog toga Milka Planinc danas

smatra izdvojenim ali i primjerom koji je konvergentan današnjem stanju s obzirom na politički patrijarhat u postdejtonskom bosanskohercegovačkom društvu.

Početakom 1990. godine u Bosni i Hercegovini se održavaju prvi višestranački izbori na kojima preovladava podjela po nacionalnoj osnovi kroz nacionalne stranke i partije. U takvoj nacionalnoj političkoj atmosferi procenat žena u političkom životu je bio zanemarljiv. Nakon izbora 1990. godine, žene su zauzele vrlo mali broj mjesta na svim nivoima vlasti – u Parlamentu Bosne i Hercegovine od ukupno 240 žene su zauzele samo 7 mjesta (2,92%), a na lokalnom nivou su od 6.299 mjesta zauzele svega 315 (5%). Uporedimo li procenat žena 1986. godine (24,1% u Parlamentu BiH i 17,3% u općinskim vijećima) s podacima prvih višestranačkih izbora, jasan je zaključak da su žene istisnute sa političke scene što je reflektiralo pravu prirodu političkih odnosa i dovelo do nestanka žena iz političkih tijela (Bakšić-Muftić, Ler-Sofronić, Gradašćević-Sijerčić, Fetahagić 2003: 52).

Na prvim poslijeratnim izborima žene nisu ni imale vremena za konsolidaciju i politički angažman. Rat u Bosni i Hercegovini je bio muška priča u kojoj su žene sudjelovale na različite načine. (Bavljenje tematikom žena u nasilnim sukobima¹ i ratovima pokazuje da su uloge koje žene imaju u takvim periodima raznovrsne). Posljedično se, kada je riječ o statusu bosanskohercegovačke žene, može zaključiti da su se žene na samom kraju 20. vijeka, a i početkom 21. još uvijek borile protiv nevidljivosti, odnosno protiv prividne normalizacije etnopolitika kao dehumanizirajućeg sistema vlasti koji ljude svode na etničke biomase.²

KRATKI PREGLED PRISUSTVA ŽENA U POLITICI KAO JAVNOJ SFERI

Etnonacionalizam zasnovan na herojskoj i maskulinoj mitologiji na prostorima bivše Jugoslavije rastao je uporedo sa mizoginijom. Opadanje legitimnosti sistema i vjere u temeljne vrijednosti socijalizma i samoupravljanja vodilo je jačanju trenda društvene retraditionalizacije, tj. povratku starim vrijednostima kao nečemu što navodno nudi izlaz iz krize legitimizacije jugoslovenskog *soft* komunizma. Valja uzeti u obzir da se različiti politički stavovi izražavaju rodnim aluzijama, te da se rod mobilizira u različitim diskursima i predstavljajkim strategijama u svrhu opravdanja

¹ Oko pitanja karaktera i masovnosti silovanja u ratovima devedesetih u Hrvatskoj, BiH, a kasnije i na Kosovu feministički pokret se razdvojio na antinacionalističke i nacionalističke elemente, te se okrenuo prema osnovnim ljudskim pravima s fokusom na žene s obzirom na činjenicu da je žensko tijelo bilo „teritorija ratovanja“.

² Ženski pokret je počeo da se artikulira još u vihoru Francuske revolucije 1789. godine, kada žena teži da ne bude više društveno mrtva i politički irelevantna, a zamah pokret dobija u XIX vijeku.

društvenih distinkcija, fraktura i hijerarhija (Helms 2007: 237), te (zlo)upotreba žene i ženskog u svrhu političke manipulacije i etnomobilizacije.³ Usponom etnonacionalizma žene gube politički značaj i sa jačanjem etnonacionalističke retorike postaju sredstvo u vlasti etnopolitike budući da su muškarci ratnici za opstanak nacije. Prema definiciji Mary Kaldor, rat u BiH se ubraja u postmoderne rezove (1999: 179) u kojima se upotrebljavaju nove metode ratovanja i izvršenja zločina, a dešava se u urbanim područjima te uključuje civilno stanovništvo, što znači da ljudi ne idu u rat, već rat dolazi njima.

Tokom perioda rata žene su počele gubiti i one uloge i značaj koji su imale tokom perioda socijalizma, zbog prenaplašenosti etničkih, nacionalnih strasti, koje i jesu jedan od okidača rata na ovim prostorima. Tada je biti žena prestalo biti važno, a postalo je važno biti Bošnjakinja, Hrvatica ili Srkinja... Kako je navedeno, ovakav uspon etnonacionalizma doveo je žene do nevidljivosti, o čemu svjedoče i prvi poslijeratni izbori kada su žene od 42 zastupnička mjesta u Parlamentu BiH dobile samo jedno mjesto (Bakšić-Muftić, Ler-Sofronić, Gradašćević-Sijerčić, Fetahagić 2003: 61).

Može se, štaviše, postaviti pitanje o istinskoj svrsi statističkih podataka o političkom učešću žena u Bosni i Hercegovini. Nažalost, i kada uspiju postati političarke, ta je uloga u BiH najčešće vrednovana na temelju broja njihovih pojavljivanja u medijima i/ili članaka o nepolitičkim aspektima njihovih identiteta, a najmanje kroz nepristrasnu analizu programa i vrijednosti za koje se zalažu.

Stalne nacionalne tendencije u postjugoslavenskim tranzicijskim državama ne dozvoljavaju društvima da dosegnu demokratske standarde. Bosne i Hercegovina jeste usvojila Zakon o ravnopravnosti spolova i na osnovu toga žene formalno imaju jednake mogućnosti kao muškarci, ali praksa govori drugo. Naime, žene nemaju probleme u vezi s članstvom i provođenjem određenih aktivnosti unutar političkih partija u BiH. Prepreke se vežu za tradicionalistički odnos društva prema učešću žena u javnom i političkom životu, kao i za stereotipne ženske rodne uloge koje učvršćuju percepciju žene isključivo kao majke, supruge i domaćice, pri čemu se ignoriraju njihove ambicije, želje i potrebe za političkim aktivizmom. Pored toga, političke partije najčešće nisu rodno senzibilizirane i rijetko se fokusiraju na specifična ženska pitanja, i tu gotovo da nema razlike između partija lijeve i desne orijentacije (Omanović 2015: 27).

³ Jedan takav primjer jeste i manipulacija krajem 1980-ih na prostorima Albanije, kada su žrtve silovanja uglavnom bila aseksualna tijela monahinja, djevojčica i žena. Time se u političkoj sferi, kada je riječ o ženi, stavlja naglasak na pitanje časti i moralnosti kao patrijarhalne kategorije, a žene se postavljaju u pasivnu ulogu žrtve odnosno padaju u nevidljivost, te vremenom dobijaju teritorijalno obilježje koje je potrebno braniti.

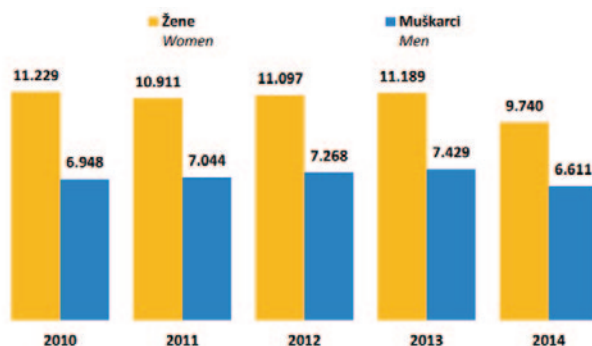
Kretanje ka afirmiranju žena koje se odvažuje za aktivno bavljenje politikom u Bosni i Hercegovini puno je prepreka koje su locirane u njihovim porodicama, okruženju, ali i samim političkim partijama. Također, ženska udruženja i asocijacije unutar političkih partija najčešće nemaju nikakav utjecaj na agendu političke partije u čijem sastavu djeluju, dok su njihove članice vrlo često samo broj ili udio sa kojim politički lideri izlaze u javnost naglašavajući tobožnju važnost učešća žena u politici i političkim partijama. To dalje značajno ograničava utjecaj žena na kreiranje partijskih politika, koje kao takve ostaju partijarhalne.

Ženske politike u Bosni i Hercegovini podrazumijevaju činjenicu da političarka ne mora i ne treba biti otvorena feministkinja niti mora zastupati ženska prava da bi bila izabrana ili delegirana, ali je isto tako činjenica da žene u politici ne mogu opstati bez feminističke ženske politike, koliko god one smatrale da su ravnopravne sa svojim kolegama i da je dovoljno samo pokazati svoj stav i koristiti se jezikom argumentacije. Seksizam, mizoginija, diskriminacija, mobing i drugi oblici isključivanja žene ne služe se jezikom argumentacije, jer da se služe definitivno ne bi opstajali. Patrijarhalno društvo u Bosni i Hercegovini ne dozvoljava ženama da podignu glavu od ovih elementarnih pitanja i preuzmu dio odgovornosti u političkom životu. Javni potencijal dominantno je usmjeren prema muškarcima, dok žene bivaju pozicionirane tri koraka iza političkih lidera. Sve navedeno potvrđuju i analize, dostupne u dokumentu *Ciljevi Gender akcionog plana u BiH – Učešće žena u javnom i političkom životu*, a koje se odnose na postizborne rezultate i govore u prilog navedenom te općenito lošoj poziciji politički angažiranih žena u Bosni i Hercegovini.

SAVREMENO PRISUSTVO ŽENA U AKADEMSKOJ ZAJEDNICI - RAVNOPRAVNOST ILI PRIVID

U vezi sa stepenom obrazovanja spomenuto je da Bosna i Hercegovina ima relativno visok procenat obrazovanih žena. Prema statističkim podacima Agencije za statistiku BiH za prethodnih pet godina (*Žene i muškarci u BiH 2015*) broj žena koje su diplomirale na fakultetu stalno se povećavao u odnosu na broj muškaraca koji su diplomirali.

U pogledu teorijsko-pravnog osnova za prisustvo žena u javnoj sferi, u najširem smislu moguće je navesti tri izvora: Rezoluciju Vijeća sigurnosti Ujedinjenih nacija 1325 (UNSCR 1325), Akcioni plan (AP) za implementaciju UNSCR 1325 „Žene, mir i sigurnost“ u Bosni i Hercegovini (BiH) za period od 2018. do 2022. godine i Opću deklaraciju o ljudskim pravima. Agendu za žene, mir i sigurnost uspostavile su

Grafikon 1: Žene i muškarci u BiH (2015), Agencija za statistiku BiH, Sarajevo, str. 27.

međunarodne organizacije, nacionalne vlade i civilna društva iz cijelog svijeta, polazeći od činjenice da je za postizanje dugotrajne stabilnosti važno učestvovanje žena u pitanjima mira i sigurnosti. Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine donijelo je u oktobru 2017. godine Akcioni plan (AP) za implementaciju UNSCR 1325 „Žene, mir i sigurnost“ u BiH za period od 2018. do 2022. godine. Srednjoročni cilj 3.2 AP-a odnosi se na poboljšavanje saradnje i koordinacije sa drugim akterima, što je pod 3.2.1 definirano kao očekivani rezultat u odnosima „s organizacijama civilnog društva, akademskom zajednicom i medijima” (2017: 29). Kao jedna od pet aktivnosti za ostvarenje ovog cilja navedena je „podrška većem uključivanju akademske zajednice u promociju i primjenu UNSCR 1325 i pratećih rezolucija, sa posebnim fokusom na pitanja rodne perspektive u uslovima aktuelnih sigurnosnih prijetnji i izazova“ (2018: 43). S obzirom na prepoznati značaj akademske zajednice te potrebu za njenim uključivanjem i praktičnom podrškom pitanjima roda i oblastima na koje se spomenute rezolucije odnose, bitno je sagledati i nosioce te podrške te značajke konteksta u kojem djeluju. U pogledu nosilaca, rad stavlja fokus na žene u akademskoj zajednici, a u pogledu konteksta djelovanja, najprije ga dovodi u vezu s članom 23. Opće deklaracije o ljudskim pravima, i to njegova prva dva stava: „Svako ima pravo na rad, slobodan izbor zaposlenja, pravedne i primjerene uvjete rada i na zaštitu od nezaposlenosti; Svako bez ikakve diskriminacije ima pravo na jednaku naknadu za jednak rad”.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Značaj i vrsta istraživanja

Značaj ovog istraživanja ogleda se u potrebi upoznavanja sa stvarnim stanjem učešća žena u nastavi na bosanskohercegovačkim visokoškolskim ustanovama. S obzirom na već predstavljene podatke o većem broju žena koje pohađaju fakultete i diplomiraju, istraživanje je fokusirano na pitanje nastavlja li se taj omjer i kasnije u pogledu sudjelovanja žena u akademskoj zajednici i odražava li se na aspekt jednake podjele rada. Rezultate istraživanja mogu koristiti relevantne institucije poput univerziteta i fakulteta, kantonalnih ministarstava obrazovanja i pedagoških zavoda, te relevantne nevladine organizacije koje djeluju u oblasti osnaživanja i zapošljavanja žena i oblasti obrazovanja. U pogledu vrste istraživanja, ovo je bilo teorijsko-empirijsko istraživanje u kvalitativno-kvantitativnom obimu. Prema vremenu trajanja, istraživanje je bilo kratkoročno i ustanovilo je trenutni odnos, s tim da je moguća promjena tokom vremena. Prema ulozi i funkcijama istraživanja u naučnim saznanjima, može se reći da je istraživanje fundamentalno, tj. utvrđuje osnovne odrednice, ali i mogućnosti da se dobijena saznanja nadgrade, razrade i posluže u praksi. Istraživanje je deskriptivno. Kao izvori podataka poslužili su relevantni zakonski akti, znanstvena literatura te pretraživanje interneta.

Hipoteza je bila da manje od 50% rukovodećih mjesta na Univerzitetu u Zenici zauzimaju uposlenice ove institucije iz reda nastavnog osoblja.

U pogledu načina istraživanja primijenjen je statistički općenaučni metod, hipotetičko-deduktivna metoda i analitičko-deduktivna metoda, a od metoda prikupljanja podataka: analiza sadržaja i ispitivanje, tj. metod pisanog ispitivanja, a instrument istraživanja bio je test. Ispitanice su test dobile putem e-komunikacije pomoću alata *Monkey Survey*. S obzirom na temu istraživanja, ispitivanje pisanim putem upotrebom testa pokazalo se kao najbolji oblik ispitivanja.

Prilikom analize sadržaja korišteni su, analizirani i kompilirani već postojeći podaci koji uključuju historijski pregled položaja žene na prostorima BiH, u kojem je detaljnije opisana politička uloga žene od Jugoslavije do danas. Zatim, zakonodavni okvir, odnosno teorijsko-pravni okvir koji objašnjava prava i mogućnosti u različitim javnim sferama djelovanja poput akademske, političke i drugih, s fokusom na analizu tri dokumenta koja su navedena na početku rada: Rezolucija Vijeća sigurnosti Ujedinjenih nacija 1325 (UNSCR 1325), Akcioni plan (AP) za implementaciju UNSCR 1325 „Žene, mir i sigurnost“ u Bosni i Hercegovini (BiH)

za period od 2018. do 2022. godine i Opća deklaracija o ljudskim pravima (od 10. decembra 1948.).

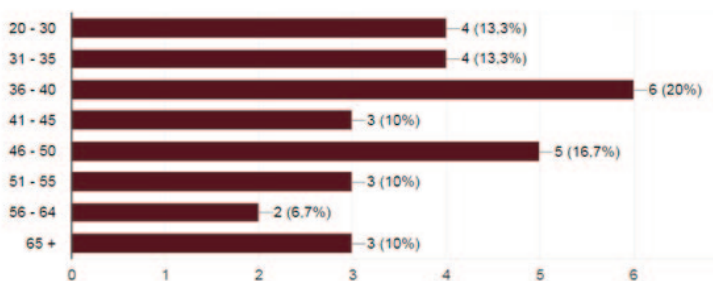
Ciljna grupa sadržavala je ukupno 31 ženu. Sve su visokoobrazovane osobe, angažirane su u nastavnom procesu i istraživanju na ukupno osam fakulteta Univerziteta u Zenici. Ciljna skupina izabrana je iz dva razloga: ove žene su u javnoj sferi djelovanja i pripadaju akademskoj zajednici što im postavlja zahtjev da neprestano i periodično napreduju u karijeri ako žele zadržati svoj posao ili dodatno napredovati u naučnom i profesionalnom smislu. Stoga se činilo da su sistem i dinamika napredovanja u ovakvom procesu prikladni da se pokaže potencijalna diferencijacija odnosa prema muškarcima i prema ženama, a na temelju statističkih podataka dobijenih analizom mišljenja i stavova zaposlenica spomenute institucije.

Međutim, odmah se ispostavilo da u dostupnim bazama zaposlenika nema adekvatnih podataka i da je teško odrediti tačan broj žena zaposlenih kao nastavno osoblje. Tako je prvi izazov, koji je trebalo savladati u procesu istraživanja, bilo pronalaženje tačnog broja uposlenica UNZE-a koje su angažirane kao nastavno osoblje i naučnice. Te podatke nije bilo moguće dobiti, jer se statistička obrada podataka institucije odnosila samo na strukturu prema spolu, invalidnosti i dobi ukupnog broja zaposlenih, bez podjele na žene i muškarce unutar grupe administrativnog i nastavnog osoblja. To je dovelo do zaključka da nedostaje rodna statistika. Znači, dostupni su bili samo podaci o ukupnom broju zaposlenih i ukupnom broju nastavnog osoblja, ali taj broj nije dalje obrađen kako bi se pokazalo koliko ima muškaraca i žena u tim grupama. Prema raspoloživim podacima broj zaposlenih u 2017. godini bio je 354, što predstavlja ukupan broj osoblja koje ima puno radno vrijeme (i nastavno i nenastavno, tj. administrativno i pomoćno osoblje). Od 354 stalno zaposlenih, 138 su osobe u kategoriji nastavnog osoblja koje imaju posao s punim radnim vremenom. Također, za tehnički proces angažirane su dodatne 382 osobe, što znači da je 2017. godine ukupno 520 bilo angažirano u nastavnom procesu. Nema podataka koliko je od 520 osoba bilo žena u nastavi i/ili istraživanju. Stoga smo pretražili zvanične internetske stranice svih fakulteta i pronašli 65 žena, odnosno podaci su na fakultetskim stranicama bili dostupni za 65 žena koje su uključene u nastavni i istraživački proces. U svrhu dvostruke provjere ovih podataka, kontaktirane su administrativne službe fakulteta, ali uglavnom nisu bile voljne saradivati. Nakon toga, provedeno je istraživanje. Sve članice ciljne grupe dobile su test, a 31 je odgovorila. U nastavku je analiza podataka.

ANALIZA PODATAKA

Cilj je bio ispitati moguću segregaciju i stigmatizaciju na temelju spola u akademskoj zajednici, s naglaskom na vrijeme potrebno za stručno usavršavanje i napredovanje u viša akademske zvanja.

U pogledu starosne strukture, većina od 20% ispitanica je u dobi od 26 do 40 godina života.

Grafikon 2: Dobna struktura ispitanica

Drugo analizirano pitanje odnosilo se na segregaciju na radnom mjestu. Pozitivno je odgovorilo 23,3%, a 76,7% je dalo negativne odgovore. U sklopu ovog pitanja bilo je moguće dati opisne odgovore, tako su osobe koje su dale pozitivne odgovore navele i sljedeće razloge za stigmatizaciju i/ili segregaciju: - *vrlo teška komunikacija, osjećam da se nalazim u dominantno muškom okruženju*; - *obavljam puno više posla i dugo se dokazujem kao zaposlenica, iskusila sam spor proces napredovanja*; - *kad žena govori ili predlaže rješenja za neke probleme to se ne vrednuje na isti način kao kad to radi muškarac, mada ima mnogo manje autoriteta*; - *postoji velika ljubomora i zavist među kolegicama*; - *uvrede kolega bez ikakvog valjanog razloga*; - *iskustvo "staklenog stropa", iako su ispunjeni svi uvjeti za zauzimanje rukovodećeg položaja, opstruirana sam i nisam mogla doći na taj položaj*; - *nemam pristup drugim plaćenim zadacima osim nastavnog procesa*. Ovi navodi pokazuju da žene imaju različite rodno utemeljene probleme u svom radnom okruženju.

Iako je mali broj ispitanica priznao da se suočio (ili se još uvijek suočava) s konkretnim oblikom rodno utemeljene segregacije, 3,3% njih reklo je da zarađuje manje od svojih kolega muškaraca za iste poslove, što u određenoj mjeri potvrđuje postojanje neravnopravnog statusa između muškaraca i žena, a s druge strane, otvara pitanje njihovog pristupa takvim informacijama.

Što se tiče statusa i napretka žena u postizanju i unapređenju njihove karijere, tj. općeg interesa i želje za dodatnim angažmanom i ispunjenjem, 86,7% je reklo da se

vide u budućnosti na višim pozicijama. U usporedbi s prethodnim postotkom, 13,3% potvrdilo je svoje zadovoljstvo trenutnom pozicijom te da želi ostati na sadašnjima pozicijama.

Detaljniji uvid u problem napredovanja i zauzimanja odgovornijih pozicija stečen je postavljanjem pitanja na drugačiji način: na pitanje o radu u rukovodećim strukturama njihove sadašnje matične institucije, odgovorile su podijeljeno, sa 50% pozitivnih i 50% negativnih odgovora. Za ispitivanje geneze ovoga stanja trebalo bi provesti posve novo istraživanje s ciljem da se utvrdi je li ovdje strah predstavljao prepreku ženama te da se otkrije zašto žene oklijevaju ili odbijaju rukovodeća mjesta, kad ih muškarci voljno zauzimaju. Bit će važno ispitati razloge za ovo stanje, kao i njihove uzroke. Mogući razlog zašto žene oklijevaju zuzeti visoke pozicije može biti strah od sabotaze od kolega ili rodno utemeljena stigma. Samo 50% potvrdilo je kako vjeruje da činjenica da su žene neće utjecati na njihov izbor za rukovodeće položaje i da smatraju da će se izbor donositi isključivo na temelju njihove kompetencije, referenci i sl. Moguće je da su žene koje su dale negativne odgovore, tj. 50% ispitanica, već iskusile neku vrstu stigmatizacije. Ova bi grupa također mogla biti ciljna grupa za drugu, dublju analizu uzroka i posljedica opisanog stanja. Na pitanje o prethodnom iskustvu u rukovodećim strukturama matičnih institucija, 43,3% ispitanica je potvrdilo posjedovanje kratkog iskustva, dok 56,7% žena nikad nije imalo nikakvu rukovodeću poziciju u svojim institucijama. S obzirom na dostupne podatke, od postotka žena koje nikada nisu bile u strukturama upravljanja, manje od 7% njih željele bi da se okušaju na tim radnim mjestima. Na kraju, pitanje je bilo je li im trenutno nadređena osoba muškarac. Njih 63,3% je odgovorilo pozitivno, što dovodi do zaključka da muškarci dominantno imaju rukovodeće položaje u visokoobrazovnim ustanovama.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Bosanskohercegovačke žene prolaze težak i dug put integracije u javne sfere djelovanja (bez obzira radi li se o političkoj, akademskoj ili nekoj trećoj) – to su dominantno muške sfere javnog života. Žene u Bosni i Hercegovini ponovo moraju steći neke od statusnih pozicija koje su imale prije 20 i više godina. Potrebno je isti napor uložiti i za pozicioniranje u sferi akademske zajednice, što potvrđuju rezultati našeg empirijskog istraživanja koji ukazuju na činjenicu da muškarci nedvojbeno dominiraju na rukovodećim položajima u visokoobrazovnim ustanovama. Zatim, potrebno je detaljnije ispitati zašto žene uposlenice u visokoobrazovanim ustanovama

oklijevaju i odbijaju rukovodeća mjesta. Važno je u nekom narednom istraživanju ispitati razloge za ovo stanje, kao i njegove uzroke. Autorice zaključuju da je mogući odgovor ili razlog zašto žene oklijevaju zuzeti visoke pozicije strah od sabotaze od kolega ili rodno utemeljena stigma, jer samo njih 50 % se izjasnilo kako vjeruju da spol neće utjecati na njihov izbor za rukovodeće položaje i smatraju da će se izbor donositi isključivo na temelju njihove kompetencije, referenci itd. Odgovori na ova dva pitanja, koja se međusobno prepliću, su prilično kontroverzni i daju materijal za dublje i detaljnije bavljenje genezom ovoga problema.

Na osnovu teorijskih uvida i saznanja iz empirijskog dijela ovoga rada zaključujemo da žene prilično jednostavno savladavaju i završavaju fakultetske studije (sva tri ciklusa), ali potom se susreću sa "staklenim stropom", koji mnogima onemogućuje ili otežava prodor u zvanični sistem, a time i dalji napredak postaje upitan. Žene koje, ipak, postanu dio akademske institucije vrlo često naiđu na rodno zasnovanu stigmatizaciju i/ili segregaciju, što je pokazao i empirijski dio ovog rada. Zatim se susreću sa odsustvom podrške i razumijevanja u pogledu predanosti obavljanja posla, rada na visokoplaćenim zadacima i sl. Svi navedeni aspekti utječu na njihov odnos prema daljem napredovanju u strukturama upravljanja, koje tako ostaju na raspolaganju muškarcima.

Trenutno u Bosni i Hercegovini, zahvaljujući ženskim pokretima i procesima osnaživanja, žene su počele zauzimati određene pozicije u političkom životu i na taj način kreiraju prostor za sljedeće generacije mladih političarki u kojem će vođenje ženske politike i rodno osjetljive politike predstavljati manji izazov nego što je to bilo u prvim godinama nakon rata pa i danas. Učešće žena u politici je od iznimne važnosti jer kreiranje politika za javnu sferu djelovanja se direktno odražava na status žena kako u javnoj, tako i u privatnoj sferi djelovanja. Kratki osvrt na razvoj ženskog političkog pokreta kroz historiju je predstavljen u ovome radu s ciljem prikazivanja položaja žena, uspona i padova u smislu veće ili manje vidljivosti njihovog rada kroz historiju. Svi od navedenih segmenata su povezani i direktno utječu jedan na drugi. Politički, akademski, sigurnosni i drugi segmenti imaju zajedničku nit, a to je prikaz položaja žena u javnoj sferi djelovanja koji generalno oslikava njihov status, poziciju i vrednovanje. Svaki od navedenih segmenata iziskuje opsežniju pojedinačnu analizu, dok je cilj u ovom radu bio prikazati položaj bosanskohercegovačke žene u dvjema javnim sferama – političkoj i akademskoj, ističući njihovu povezanost i važnost bistvovanja žena u svakoj od navedenih jer upravo ove oblasti predstavljaju poluge sistema koji može ženama omogućiti jednaka prava i mogućnosti, a to se neće desiti ukoliko se one isključuju.

LITERATURA

1. *Akcionni plan za primjenu Rezolucije Vijeća sigurnosti UN-a 1325 "Žene, mir i sigurnost" u Bosni i Hercegovini za period 2018 do 2022. godine* (2018), Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine, Agencija za ravnopravnost spolova Bosne i Hercegovine, Pristupljeno 11. marta 2021., <https://arsbih.gov.ba/wp-content/uploads/2019/02/Akcionni-plan-BOS-KB-14.01..pdf>
2. Bakšić-Muftić, Jasna, Nada Ler-Sofronić, Jasminka Gradašević-Sijerčić, Maida Fetahagić (2003), *Socio-Economic Status of Women in Bosnia and Herzegovina: Analysis of the results of star pilot research done in 2002*, Jež, Sarajevo
3. *Ciljevi Gender akcionog plana u BiH – Učešće žena u javnom i političkom životu*, pristupljeno 11. marta 2021., <https://www.gcfbih.gov.ba/project/ucesce-zena-u-javnom-i-politickom-zivotu/>
4. Delić, Amina (2020), *Uloga žena u postdaytonskoj Bosni i Hercegovini u kontekstu postmodernističke feminističke i kulturološke teorije*, magistarski rad, Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka, Sarajevo
5. Helms, Elissa (2007), "Ljubi se istok i zapad: rod, orijentalizam i balkanizam u bošnjačkim diskursima", u: Renata Jambrešić Kirin, Sanda Prlenda (ur.), *Feminizmi u transnacionalnoj perspektivi: promišljanje sjevera i juga u postkolonijalnosti*, Institut za etnologiju i folkloristiku - Centar za ženske studije, Zagreb, 23-40.
6. *Izveštaj o provedbi Gender akcionog plana Bosne i Hercegovine*, pristupljeno 19. marta 2021., http://arsbih.gov.ba/wp-content/uploads/2017/04/170310_Izvje%C5%A1taj-GAPBiH.pdf
7. Kaldor, Mary (1999), "The Contemporary Mode of Warfare?", *Review of International Political Economy*, 7(1), 171-180.
8. Omanović, Anesa (2015), *Zastupljenost žena u politici*, Udruženje INFO-HOUSE, Sarajevo
9. *Opća deklaracija o ljudskim pravima*, pristupljeno 19. marta 2021. http://www.mvep.hr/custompages/static/hrv/files/081210_deklaracija_ljudska_prava.pdf
10. *Rezolucija Vijeća sigurnosti Ujedinjenih nacija 1325 (UNSCR 1325)*, pristupljeno 5. marta 2021., from https://www.peacewomen.org/sites/default/files/180718_Prijedlog-AP-UNSCR-1325_2018-2022-u-BiH.pdf

11. *UN konvencija o uklanjanju svih oblika diskriminacije žena*, pristupljeno 14. marta 2021., from https://ravnopravnost.gov.hr/UserDocsImages/arhiva/preuzimanje/biblioteka-ona/UN%20Konvencija%20o%20uklanjanju%20svih%20oblika%20diskriminacije%20%20C5%BEena_%203%20izdanje.pdf
12. *Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima* (1948), pristupljeno 27. marta 2021., dostupno na: <http://www.mdomsp.hr/userdocsimages>
13. *What is UNSCR 1325? An Explanation of the Landmark Resolution on Women*, pristupljeno 13. marta 2021., dostupno na: https://www.usip.org/gender_peacebuilding/about_UNSCR_1325
14. *Zakon o ravnopravnosti spolova u Bosni i Hercegovini*, pristupljeno 13. marta 2021., dostupno na: http://arsbih.gov.ba/wp-content/uploads/2014/01/ZoRS_32_10_B.pdf
15. *Zakon o zabrani diskriminacije BiH*, pristupljeno 20. marta 2021., dostupno na: <http://www.mhrr.gov.ba/PDF/LjudskaPrava>
16. *Žene i muškarci u BiH* (2015), pristupljeno 18. marta 2021., dostupno na: <https://arsbih.gov.ba/project/zene-i-muskarci-u-bih-2/>

FEATURES OF THE POSITION OF BOSNIA AND HERZEGOVINA'S WOMAN IN TWO PUBLIC SPHERES (POLITICS AND ACADEMIC COMMUNITY) IN THE FIRST DECADES OF THE THIRD MILLENNIUM

Summary

This paper presents two spheres of public engagement of women in the contemporary society of Bosnia and Herzegovina (BiH): politics and the academic community. An insight into the first sphere, the political one, provides an introductory, succinct overview of the development of societal roles and positions of women during the period of Jugoslavia (1945-1992). Afterward, it focuses on the current position of women in another public sphere, the academic community. The applied method was a test (questionnaire). The first challenge was to determine the exact number of women engaged in the teaching process at the chosen public university in BiH (University of Zenica) since it was not possible to obtain data through the official internet websites or from the relevant published documents. According to these

official documents, the total number of employees based on contracts for full-time or piece-work engagements in 2017 was 520. But, these documents did not contain data on the number of men and women who are engaged as teachers. Based on data available on the internet websites of faculties of this University, there were 65 women engaged as teachers; all were full-time employees since these websites did not present persons engaged as teachers on other legal bases. Results confirmed, while women were not taking the managing positions, men were undoubtedly dominant in higher education institutions managing positions. Although women fairly successfully graduate from all three university study cycles, afterward they face the so-called „glass ceiling“, disabling them or making it very hard to officially enter the education institutions as employees, which limits any future advancement. Women who managed to become faculty members were very often faced with gender-based stigmatization and/or segregation. Further analyses should establish why women, as employees of HEIs, hesitate and decline to accept managing positions. Also, it is necessary to enhance the higher education institution's methodology of reporting, for HEIs to provide clear data on the number of women engaged in the teaching process, and data on their status (assistants or senior assistants, and assistant, associate or full professors). When a total number of women employed as teaching, administrative and technical staff in an HEI is given, the actual state of gender equality in any of the mentioned three segments is presented. The importance of women's participation in politics becomes also clear in this point since it is extremely important to have political awareness and readiness for solving problems and creating relevant policies for the above issues.

Keywords: roles of women; public spheres; politics; the academic community

Adrese autorica

Authors' address

Lamija Subašić

“Green Council” Sarajevo

sklamija@hotmail.com

Medina Mujić

Fondacija CURE Sarajevo

mmedinamujic@gmail.com

Ajna Jusić

Udruženje “Zaboravljena djeca rata” Sarajevo

ajna.jusic@outlook.com

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

POLITOLOŠKE I SIGURNOSNE TEME

Moses Joseph Yakubu, Adewunmi James Falode

ANALYSING NIGERIAN ARMY – BOKO HARAM CONFLICT
THROUGH THE PRISM OF MARX'S THEORY OF ECONOMIC
DETERMINISM / ANALIZA SUKOBA NIGERIJSKA ARMIJA –
BOKO HARAM KROZ PRIZMU MARXOVE TEORIJE
EKONOMSKOG DETERMINIZMA

299

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.3.299

UDK 141.82:343.341(669)

Primljeno: 27. 05. 2021.

Pregledni rad
Review paper

Moses Joseph Yakubu, Adewunmi James Falode

ANALYZING NIGERIAN ARMY – BOKO HARAM'S CONFLICT THROUGH THE PRISM OF MARX'S THEORY OF ECONOMIC DETERMINISM

This work analyzes the protracted conflict between the Nigerian authority and Boko Haram from the perspectives of Karl Marx's theory of economic determinism. It explores the financial interests of corrupt officials as a plausible explanation for unsuccessful counter-terrorism. It also argues that the major factor responsible for the intractable nature of the conflict is the material benefit that the political elites derive from its prolongation. The authors use the theory of economic determinism to vividly show how the ruling oligarchs in Nigeria have thwarted every attempt to end the conflict. Using the qualitative research methodology, the work tends to illustrate how the desire for massive and unbridled wealth accumulation drove the political and military elites in Nigeria to hinder every effort made to resolve the conflict between Nigeria and Boko Haram. In other words, the work reveals the crucial links between wealth accumulation and the prolongation of the Boko Haram conflict in Nigeria.

Keywords: terrorism; economic determinism; oligarchs; blueprint; Nigeria

INTRODUCTION

In Nigeria, terrorism and other forms of violent activities thrive against the background of exploitative governing systems, and corrupt defense sector. It is quite shocking to note that the northeastern part of Nigeria has known no peace for well

over a decade as the region remains perpetually engulfed in terrorist activities. Rather than defeating terrorism, the leadership of the defense sector and the corrupt elites have gradually utilized the state of insecurity as an avenue for self-aggrandizement (Eme & Umeokafor 2019). Defense and/or counter-terrorism have provided opportunities for Nigeria's unscrupulous kleptocrats to amass wealth to the detriment of their fellow citizens. According to report (Transparency International 2017), over 300 individuals and firms have been indicted for the defense sector procurement fraud. In the study, Anderson found that 55 persons, including past government ministers, military chiefs, state governors, and bankers, are said to have stolen approximately 1.34 trillion nairas (\$6.8 billion) over seven years through counter-terrorism arms procurement. These new and profitable ventures have increasingly jeopardized the fight against terrorism, on the one hand, and, in a way, strengthened Boko Haram's terrorist activities. Despite the huge financial and human resources invested in the northeast, Nigeria has not succeeded in creating a stable and viable political, economic, and social environment. The more the government announces its successes in the fight against terrorism, the more the marauding terrorists grow stronger and unleash terror within the region.

Even though the Nigerian Army has made some gains from their counter-terrorism stance, the emerging optimism about winning the war and the recorded victories are, in most cases, put in the background by the group's persistent attacks and/or destruction of lives and properties (Assanvo, Abatan & Sawadogo 2016). Several works on Boko Haram's insurgency have identified issues, such as religion, bad government, poverty, and underdevelopment as the underlining factors for the conflict. Little attention has been paid to the economic interests of the ruling oligarchic elites that, instead of defeating terrorism, abuse the entrusted power for personal gain. The perspective of self-aggrandizement of these corrupt leaders, who inadvertently support terrorism by trading off peace and security, is yet to be adequately perused and documented. Against this backdrop, this paper engages Karl Marx's theory of economic determinism in explaining Boko Haram's terrorist activities' protracted nature and counter-terrorism. It elucidates the extent to which the undertakings of disreputable elites encouraged terrorism in Nigeria. This paper concludes by proffering blueprints for peace and sustainable security.

CONCEPTUAL CLARIFICATION

Certain fundamental concepts such as corruption, political corruption, and corrupt ruling elites will be explained in this section. This will provide a better understanding of the main arguments presented in the paper.

CORRUPTION

According to Jonathan Rose (2017), corruption is a multidimensional concept that is very difficult to define. She further explained it as the act of an official or fiduciary person who illegally utilizes his or her position, power, or character to acquire some gains for him or herself or for someone else, contrary to duty, the right of others, and to the law of the community. Corruption entails all forms of behaviours or dispositions that deviate from ethics, morality, tradition, law, and civic virtues by any individual or group of persons, irrespective of their positions and/or statuses (Joda 2011). According to Tabi H. Joda, it is a form of dishonest or unethical demeanor by an official entrusted with a position of authority, often to procure personal benefit.

POLITICAL CORRUPTION

According to Navot (2014), political corruption is the utilization of powers by political or government officials for unlawful personal and/or private gain. An illegal action by public or political office holders constitutes political corruption only if the action is directly related to their official duties, is carried out under the colour of law, or involves trading in influence. A state of unrestrained political corruption is known as kleptocracy, literally meaning 'rule of thieves' (Navot 2014). Corrupt leaders or leadership pursue their selfish interests first above group or state interests, micro-manage subordinates, behave in a mean-spirited manner, display poor decision-making, divert organizational or state financial resources to private or family account, and deliberately refuse to listen to their people or subordinates (Winters & Weitz-Shapiro 2013).

CORRUPT RULING ELITES

The political landscape in Nigeria is dominated by a distinct continuity of personalities from military administrations, especially from the Abacha government through

Obasanjo to Yar'Adua, Jonathan, and into the current Buhari administration (Amundsen 2012). Thus, this group of people, which became the ruling elites, comprises influential civilians, politicians, military officers, and retired personnel, who directly or indirectly determine the affairs of the Nigerian state. Amundsen (2012) notes that the formation of Nigeria's ruling class takes place through the fusion of elites, with the military dominating political and economic power, and expressing self-aggrandizement through various mechanisms of economic extraction. Under this formation pattern, traditional and religious leaders, modern nationalists, and members of the upper strata of the state bureaucracy and the military, amalgamate into a new ruling elite. In the Nigerian context, the merged elites are dominated by the military and/or ex-military officers due to coups, military rule, and the Biafran war (Campbell 2011). In addition, the elite formation can also take the form of consolidation through numerous instruments of power diversification (Amundsen 2006). Consequently, political power is transformed into economic power through the means of economic benefits enabled by one's political position.

This trend explains why military officers, legislators, governors, and other high-profile public office holders wield significant influence on contracts and subsidies, as well as the reasons for their involvement in political corruption. Political corruption among the ruling class is well-captured under the principal-agent theory (Greoenendijk 1997). This model posits that the agents – political leaders, military personnel, and public officials, serve to safeguard the personal interests of the principal – government, power brokers within the military circle, legislators, and ministers. Besides, in some cases, the agents engage in corrupt transactions to secure their personal interests to the detriment of the principal (Greoenendijk 1997). This model is quite significant to this study because it explains the formation of ruling elites and the realpolitik of corruption. It also provides fundamental mechanisms for curbing corrupt practices among the criminally-minded group and aims to foster peace and security. In short, the model helps explain the politico-economic power trajectory of corrupt ruling elites in Nigeria.

THEORETICAL FRAMEWORK

For a better understanding of the essence of this paper, Karl Marx's theory of economic determinism has been adopted to illustrate how expressive economic interests, benefits, or gains of corrupt political elites affect the aim of counter-terrorism. This theory expounds on how corrupt elites, in their quest for personal profits, contribute

to the prolongation of Boko Haram terrorism and bolster the latter's gruesome activities in the northeastern part of Nigeria.

MARX'S ECONOMIC DETERMINISM

Economic determinism is a socio-economic theory that uses economic power as a basis for the explanation of societal and political activities in society. It posits that economic relationships such as ownership of means of production or capitalist, or being a worker or proletarian, control, shape, underpin, and define political, social, cultural, intellectual, and technological aspects of human existence (Coleman 1960). Karl Marx (1818-1883), a German philosopher, sociologist, and economist, is the most prominent theorist of economic determinism (Coleman 1960). In his opinion, human society is embedded with a perpetual struggle among divided groups whose relative political power is determined by the nature of the economic system. Specifically, Karl Marx stresses the deplorable condition of the proletariats who are trapped in a class struggle with the exploitative capitalist class. In the ensuing struggle, the subjugated workers are abused, exploited, and used as tools to achieve the capitalist's goals.

Having being used by the capitalists, the proletariats become poor, impoverished, and vulnerable to harsh socio-economic realities. According to this model, a proletariat's poverty is not natural or exquisitely designed but rather a direct corollary of capitalism and the dominance of the means of production by a few corrupt elites (Fleischer 1973). The capitalist strives to accumulate material wealth at the expense of the proletariats who are, by obligation, trapped in the service of the former.

This theory is relevant to this paper because it emphasizes the selfish interests of a few corrupt ruling elites, who choose to demean and exploit their workers, destabilizing society through malpractices. Within the Nigerian context, the emerging works (Fasan 2016; Ogala 2018) reveal that the procurement of military equipment is one of the newest forms of exploitation of the Nigerian people by corrupt ruling elites. In addition, it creates a vicious circle of terrorism and counter-terrorism in the country. The theory further demonstrates that, while the Nigerian infantry fighting Boko Haram insurgents are ill-equipped, malnourished, and denied certain intelligent information, corrupt political leaders promote insurgency by enriching themselves and their families through the military budget or counter-terrorism finances.

The following section will focus on the relationship between economic determinism and the intractability of Boko Haram terrorism.

THE INTRACTABILITY OF BOKO HARAM TERRORISM: AN ECONOMIC DETERMINISM PERSPECTIVE

There is no violent group in the northeastern part of Nigeria, which has created more socio-economic disruptions than the Boko Haram terrorist organization. Since July 2009, following the events of the violent clash between the Nigerian Police and the group, and the subsequent capture and extra-judicial killing of its leader Yusuf Mohammed, the region has known no peace (Crisis Group 2014; Yakubu 2016). To date, the insurgents have unleashed systematic campaigns of bombings, kidnappings, and drive-by shootings. In 2015, according to the Global Terrorism Index (2016), Boko Haram was the deadliest terrorist group before the position was overtaken by the Islamic State of Iraq and Levant (ISIL). In fact, within ten years of violent activities, the jihadi group destroyed thousands of human lives and properties and displaced more than two million persons (Assanvo, Abatan & Sawadogo 2016). A study carried out by Shehu Musa Yar'Adua Foundation (2018) showed that over 1,639 violent attacks had been perpetrated by the Boko Haram group, resulting in 14,436 fatalities, 6,051 injured victims, and 2,063 hostages across the northeast region of the country.

In terms of killings, kidnappings, and the elusiveness of peace and security, the described problematic situation of the Nigerian state drew significant foreign attention. In 2012, in the wake of the trans-nationalization of Boko Haram terrorism, the scope of the Multinational Joint Task Force that comprises Nigeria, Chad, Cameroon, and Niger, was broadened to include combating terrorist activities of the group (Falode 2016; Dze-Ngwa 2018). In addition to the West African counter-terrorism initiatives, the United States of America, the United Kingdom, France, China, and Colombia have, at different times, assisted the Nigerian army in efforts to fight terrorism. In 2014, after the abduction of Chibok schoolgirls, the USA supplied the Nigerian army with trucks and equipment for the rescue mission (Embassy 2014). Freeing the Chibok girls was difficult due to the lack of cooperation, mutual distrust, and the Boko Haram infiltration. While it is glaring that there was poor synchronization of ideas and information between the USA and the Nigerian army, both parties maintained an extensive security relationship. On 20 September 2015, America announced a military utility package of up to \$45 million for training and other support for the states within the Sahel (Cameroon, Niger, Nigeria, and Chad), which were involved in the fight against Boko Haram (Reuters 2015).

Apart from the USA, France and the United Kingdom had a similar disposition in assisting the war against the insurgents. They both sent trainers and material assistance

to support the cause of counter-terrorism in Nigeria. France deployed 3,000 troops in the region for combating terrorism (Haaretz 2014), while the United Kingdom provided a five-year emergency assistance package of \$259 million (Robertson 2017). Besides the technical and emergency (financial) packages from the international community, in order to wage successful counter-terrorism, the Nigerian military budget has spiked exponentially. For example, defence budget was \$1.99 billion in 2010, \$2.38 billion in 2011, \$2.32 billion in 2012, \$2.42 billion in 2013, and \$2.36 billion in 2014 (Central Bank of Nigeria, n. a.). In 2015 and 2016, the allocations dropped to \$2.07 billion and \$1.72 billion, respectively. In 2017, the budget was \$1.62 billion, rising to \$2.04 in 2018, then \$2.15 billion in 2019. Finally, in 2020 it was about \$2.20 billion (Blueprint 2019).

In spite of these vast funds available for marshaling counter-terrorism in Nigeria, the war continues to protract or appears to be an unending debacle. Although the military has enough weapons, ammunition, and financial capability, studies have shown that the Nigerian soldiers are poorly equipped compared to Boko Haram terrorists, who are said to be parading more sophisticated weaponry (Franklin 2019). Public opinion in Nigeria, Africa, and beyond seems to focus on “deliberate acts of corrupt elites” as the underlining factor for the intractability of Boko Haram terrorism. Apart from factors such as religion, ethnicity, and poor governing, this study expresses interest in corruption among Nigerian military officials as the dire situation’s unexplored factor.

ARMS PROCUREMENT AND CORRUPT PRACTICES

As shown above, the international community’s different initiatives, financial packages, and a massive military budget have not translated to the defeat of the insurgency. Over a decade, the Nigerian military has not been able to win the war against terrorism. A plausible reason for such a situation is the exploitative capitalist structure sustained by corrupt elites. Rather than pursuing national interests of peace and security, the former is said to be using entrusted power for their own benefit. This trend could be traced back to the several years of military rule in Nigeria, which created the foundation for this anti-development phenomenon (Crisis Group 2016). The emerged coup leaders exploited their position and instituted a culture of plunder. According to Said (2011), they set in motion the concept of ruling as generating personal wealth, abusing fundamental human rights, and suppressing dissent as a means of alienating the public (Said 2001).

Counter-terrorism has become a business venture or a money-making machine for a few corrupt individuals. The arms industry and/or procurement section under the Ministry of Defense are fields that are prone to corruption (Rider 1997). Corruption in these sectors cuts across both developed and developing states of the world. Since arms trade, like any other form of exchange of goods, is a matter of demand and supply, both the seller and the buyer are embedded in corruption. Most of the arms are being produced in western nations involved in bribery for increased patronage from buyers in developing states. The latter purchase inadequate and inferior equipment during procurement processes to earn personal gain at the expense of peace and security. Thus arms trade and/or procurement of arms become businesses fraught with conspiracy, which in some cases have government support (Henriksson 2007). In 2002, Donald Rumsfeld, America's Secretary of Defence, gave a noteworthy example of corruption and self-aggrandizement of officials in charge of arms, saying that "according to some estimates we cannot track \$2.3 trillion in transactions, ... \$2.3 trillion – that is \$8,000 for every man, woman and child in America" (CBS News 2002).

In Africa, the arms sector is rife with corruption. Bribery, inflation of invoices, and procurement of below-standard commodities occur on a daily basis, involving both the low-ranking and high-ranking officials (Transparency International 2002). According to Statistics of the US Department of Commerce, approximately 50 percent of all bribes worldwide is found in the defense sector (Transparency International 2002). An estimated 10 % of the value of arms procurement of deals is said to be bribery, which sometimes makes up as much as 30-50 percent worth of the arms deals (Transparency International 2002). According to Emma Henriksson (2007), had corruption been evident in most African arms transactions, the financial value of bribery for the period 1998-2005 would have added up to \$1.375 million. The financial worth of bribes involved in arms procurement cannot just achieve the goal of counter-terrorism but also lift millions of Africans out of poverty (Henriksson 2007).

In Nigeria, arms procurement and security votes fuel corruption, as they provide corrupt officials with an easy-to-use and an entirely hidden slush fund (*Vanguard* 2018). Unethical practices in the Ministry of Defense have shown that economic determinism plays a major role in the never-ending war against insurgency. Since the sector is vital and must be well-funded to attain peace and security in the nation, corrupt officials and other criminally-minded elites see it as a conduit circuit to accumulate wealth and establish their supremacy in the country's political terrain. According to Transparency International, a network of corrupt elites consisting of

politicians, military chiefs, and contractors cooperated in the embezzlement of more than 3.1 billion nairas through arms procurement contracts between 2008 and 2017.

The Ministry of Defence witnessed extra-budgetary spending on counter-terrorism between 2014 and 2015, fueling the scope of corruption within the sector. It can be concluded that corruption has penetrated the Nigerian army and compromised the integrity of the country's Navy (*Vanguard* 2015). The Nigerian war economy is highly corrupt as it incentivizes high-ranking officials and security personnel who perpetuate conflict for personal gain. These corrupt leaders have kleptocratically captured the defence sector by controlling the budgets and income, defence spending and procurement, and senior military positions (Okeke 2016). Powerful senior figures or godfathers facilitate kleptocratic captures. They select and appoint their choice officers to the defence sector positions for operationalized systemic control over security finances (Eyisi 2019). For example, former President Jonathan appointed Aliyu Mohammed – a long-time loyalist of Ibrahim Babangida, ex-Army Chief, and National Security Adviser to two presidents, as minister. According to a Nigerian Army officer, this selection is done politically, based on personal connections, and carried out to protect the financial gains and/or interests of the “godfather” (Transparency International 2016). In the Nigerian situation, kleptocracy has shown that the military's *esprit de corps* and its sense of purpose and focus on its fundamental missions have eroded. Corrupt officers and soldiers prioritize their wellbeing or subsistence over the needs of society.

A case in point is senior military officers who withheld ammunition and fuel from front-line soldiers, leaving the latter with only an escape option when attacked. For example, in November 2014, soldiers fled as Boko Haram ambushed the town of Malha in northern Adamawa state. According to an eyewitness interviewed by a BBC journalist, “the fleeing soldiers asked us to give them our clothes so that they can disguise and escape from the area safely as some of them discarded their weapons in the bush” (BBC World Service 2015). Also, according to a BBC interview, an anonymous soldier narrated how his superiors refused to supply front-line troops, leaving soldiers to face heavily armed Boko Haram fighters with only AK-47s and dilapidated armoured vehicles (Premium Times 2016). Several reports in 2013 and 2014 indicate that front-line operations were hampered by inadequate or inferior equipment, supplies, and pay shortages (Amnesty International 2015). In 2016, the suspected death of 83 soldiers in the Boko Haram ambush was blamed on equipment shortages and low morale resulting from an uptick in corruption in the defence sector (Premium

Times 2016). In December 2015, sixty-six court-marshaled soldiers had their death sentences overturned after the court realized that the soldiers had pleaded to be given weapons and equipment to combat insurgency, but the funds had been stolen (Daily Post 2015).

A more worrisome problem is the fact that corruption-fuelled under-resourcing of front-line troops has, in a way, benefitted and strengthened Boko Haram in their operations against the Nigerian government. Available photographs and video footage revealed that insurgents had not only captured army vehicles and arms abandoned by disintegrating soldiers but have utilized this equipment against the Nigerian troops (Premium Times 2014). More so, there are reports of military sympathizers who, on different occasions, left the doors of armouries unlocked. For example, in September 2016, the Nigerian army court-martialed several officers for selling weapons to the Boko Haram group (Voice of America 2016).

What is more, the culture of impunity within the security forces has indirectly enabled the terrorist group to recruit and radicalize a generation of young northeastern Nigerian males and females (Ekpe & Yakubu 2016). Several men and women have been impacted by the military's indiscriminate arrest, interrogation and detention practices. The mistreatment of the detainees by the military has thus proven to be a significant source of propaganda for the Boko Haram leadership to demand the release of detained men and women wrongfully arrested as Boko Haram insurgents (Associated Press 2016). In addition, the report mentions that people in charge of these *de facto* death camps, in most cases, demanded bribery in exchange for the release of prisoners. For instance, a former prisoner at Giwa reported spending four months in detention until his relatives secured his release by paying a bribe (Amnesty International 2015). These abuses within the military played out to favour Boko Haram, which sought to open prisons for escape and subsequent recruitment of prisoners into the Boko Haram group (Amnesty International 2015).

CASES OF CONTRACT SCANDALS IN NIGERIA

Inflated procurement, phantom contracts, and the deliberate act of procuring inferior or inadequate equipment for counter-insurgency have been primary ways corrupt elites steal from the Nigerian defense budget. This trend has significantly hampered the fight against Boko Haram terrorism. Several examples of contract scandals on arms procurement and Nigerian military generals facing trials for corruption abound in the Nigerian Defense Ministry. These instances are discussed as follows:

- i. In 2014, Sambo Dasuki, former National Security Adviser (NSA), awarded a US \$500 million contract for refurbished helicopters to Triax Company Limited, whose Chief Executive Officer (CEO) at that time was Arthur Eze, a principal financier of the People's Democratic Party (PDP) and a close associate of former President Goodluck Jonathan. The helicopter had limited to no combat utility and was not deployed. According to a report from the Nigerian Air Force, the purchase was a "pure waste", and that "for the price of each helicopter provided by this contract, the Air Force could have procured seven top-grade, brand new military helicopters" (Transparency 2017).
- ii. One major strategy utilized by corrupt military actors and their cohorts is the collaboration with 'briefcase companies', particularly shell companies that exist only on paper. In 2011, the Ministry of Defense sought six brand new Mi-17SH military helicopters to support operations against Boko Haram. The tender for this purchase was never advertised, and instead, eight companies were purposively invited for the multi-billion-dollar supply contract. No information on the companies, their owners, employees, and the kind of goods and services they render to the defense sector, was given. The report shows that the invited companies did not have the contractual capacity. In addition, these companies are of generic names such as Asset Management Corp Limited and GNY Management and Consulting. None of them operated a website, which points to the fact that they are briefcase companies. Moreover, two of the bidding companies were chaired by Tunde Ayeni, the former chairman of Skye Bank and President Jonathan's close friend. (*Premium Times* 2016)
- iii. *Progress Limited "Gift" Scandal*: Between 25 April 2005 to 19 October 2010, the Ministry of Defence awarded two purchase contracts to Progress Limited. The company supplied 42 units of BTR-3U Armoured Carriers and spare parts to the Nigerian army. This transaction had no agreement between the firm and the military and was not documented by the ministry. The two parties did not have any form of negotiation. Surprisingly, two years later, 26 used APCs were supplied. These "tokunbo" or fairly used APCs had fault almost immediately after being deployed for a peace-keeping operation in Sudan (THISDAY 2016).
- iv. *The Amit Sade Contracts*: On 6 October 2008, an Israeli contractor, a non-arms dealer, was awarded supply contracts to the tune of 5.2 billion nairas for the Nigerian military. (Eme & Umeokafor 2019). First, the company was to supply "assorted ammunition", costing 2.1 billion nairas, while the second

was to deliver 20 units of K-38 twin-hull boats, costing 3.1 billion nairas. For the “assorted ammunition”, Amit Sade, the dealer, was paid 95 percent but he only brought a 63 percent worth, while for the K-38 twin-hull boats, Amit Sade received cash of 80 percent upfront but supplied only 40 percent. Within the last decade, Amit Sade had received about six heavyweight military contracts worth 6.721 billion nairas. Shockingly, the contractor did not make delivery on any of these contracts. And there is no evidence of the refund of cash whatsoever (Eme & Umeokafor 2019).

- v. *The Shaldag Contracts Scandal of 2010*: Although the aforementioned scandals revealed the criminal actions of the Nigerian Army in the fight against terrorism, the Shaldag scandal gave rise to a regime of kleptocracy in the Nigerian Defence sector and the emergence of a criminal gang grown to be more powerful than the elected regimes. In 2010, an Israeli shipbuilder, Israeli Shipyards, won a \$25 million contract to deliver two fast assault boats to the Nigerian Navy. The actual market value of each boat was approximately \$5 million, implying that two boats cost \$10 million. Unfortunately, Nigeria lost a vast sum of \$15 million to a gang. According to the Israeli Police, Amit Sade, the middleman, got a share of \$1.47 million as a brokerage fee, while three persons faced trial in Israel over the fraudulent transaction (Ogala 2018).
- vi: *Dasukigate Scandal of 2013*: Sambo Dasuki, the National Security Adviser to President Goodluck Jonathan, was the lynchpin in the phantom arms scandal, involving the theft of USD 2.1 billion to procure arms equipment for operation Boyona. The operation aimed at dislodging terrorists’ camps along the borders with Cameroon, Chad, and Niger (Okeke 2016). The fund created for purchasing 12 helicopters, four fighter jets, and ammunition disappeared. Like other arms deals, Dasuki controlled the procurement with no supervision and virtually no input from the Defence Headquarters. Report from the investigation carried out by the Economic and Financial Crimes Commission (EFCC) shows that the two companies, with no record of corporate history, in charge of the delivery, never supplied any weapon. The EFCC report shows that beneficiaries of the arms scandal included a large number of senior military officers, politicians, government officials, business people, and their families. (Okeke 2016)
- vii. *South African Arms Procurement Scandal*: On 5 September 2014, a considerable sum of \$9.3 million belonging to the Nigerian government was seized by the South African border authorities from two Nigerians and an Israeli

- who arrived in a private jet of one of the wealthiest Nigerian pastors, Ayo Oritsjafor (Yagboyaju 2017). The Nigerian government did not distance itself from the deal but admitted that the fund was for the acquisition of black-market arms for the Nigerian military. The question that naturally arises is if the government was using Oritsjafor's private jet for commercial purposes or the pastor was an agent working for the government. The event shows the secrecy of the arms deal and the nature of operation of the syndicate involved in arms procurement in Nigeria. (Yagboyaju 2017)
- viii. *Cash in Bullion Vans for Special Services*: Between November 2014 and February 2015, President Goodluck Jonathan authorized the withdrawal of 67.2 billion nairas in cash from the Central Bank of Nigeria for "special services" in connection to defence and security operations. According to the investigation conducted by EFCC under the Buhari administration in 2016, the funds could not be accounted for. (Ogala 2018)
- ix. *Missing N7 billion Boko Haram Fund*: In January 2015, Nurudeen Mohammed, then-Minister of State Foreign Affairs, requested N7 billion to support counter-terrorism. The fund was needed to urgently promote the operations of the Multinational Joint Task Force in the Lake Chad Basin. The money was allegedly transferred to the National Security Adviser; however, it remains unclear how it was used. In fact, most of the funds were traced to companies that had no business with the task force. After the withdrawal of N1.5 billion in cash, the remaining N5.5 billion, according to the report, simply disappeared and was only tagged missing. (Eyisi 2019)
- x. *Santa NIMASA Scandal*: This arms procurement scandal took place between 3 September 2014 and 30 April 2015. During this period, the leadership of the Nigerian Maritime Administration and Safety Agency (NIMASA) and some other individuals were involved in the theft of N8.3 billion. NIMASA paid out the sum of N8.3 billion to the Joint Task Force Operation Pulo Shield – the military unit combating insurgency in the Niger Delta. While over 70 percent of the funds (N6 billion) were converted to US dollars and handed over to an unknown "private citizen", the remaining sum, around N2.3 billion, could not be accounted for. (Transparency International 2018)
- xi. *Ikoyi Scandal*: On 12 April 2017, \$43.4 million was discovered in the Defence Chief's wife's apartment in Ikoyi, Lagos. The defence chief claimed the cash was meant for undisclosed special security and defence projects. Provided that the cash was actually for special security matters, the motive for stashing

it in the Ikoyi apartment remains unclear and indicative of government theft (Transparency International 2018). Against the backdrop of the above scandals, several arrests of individuals such as Lieutenant General Azubuike Ihejirika, Lieutenant General Kenneth Minimah, Air Vice Marshal Alex Badeh, Major General Atewe Emmanuel, and many other politicians and business people directly or indirectly involved in the matter have been carried out by the Buhari's administration. Although his government has also been vilified for similar scandals, Buhari has, through his anti-corruption campaign, investigated the theft and other transgressions within the Ministry of Defence. He also demonstrated that self-aggrandizement and personal interests had, over the years, affected counter-terrorism and made peace and security elusive (Egobueze & Ojirika 2018). In addition, in 2016, President Muhammadu Buhari set up an investigating panel. The panel found out that, between 2007 and 2015, of the 513 contracts awarded at the total sum of USD 8,356,525,184,32 (2,189,265,724,404,55 nairas) and EUR 54,000,00, fifty-three (53) were failed contracts (contracts with no goods or services delivered) which amounted to a loss of USD 2,378,939,066,27 and 13,729,342,329, 87 nairas, respectively. (Fasan 2016)

It could be deduced from the above that military officers in charge of arms procurement signed several contracts and allocated funds without detailing tenders, agreements, proper accounting, or any actual acquisitions to show for the contracts. The prevailing culture has been that of free flow of funds without the formality of contracts and the disbursement of such funds between the lynchpins and other officers, politicians, heads of real or fake companies to whom contracts were awarded. Such actions are thought to be a key factor for the Nigerian Army's failures in combating terrorism. Though senior military officers initially denied that Boko Haram insurgents outgunned federal troops that were severely underequipped, they later admitted that the Nigerian forces lacked basic equipment. For example, in his statement to a question from journalists, Sambo Dasuki said, "we bought equipment, but alas, it is still on the high seas" (Jimoh 2016).

IMPLICATIONS OF EXPLOITATIVE DISPOSITIONS OF CORRUPT ELITES

Selfish interests and the ensued corrupt practices within the ruling elites have inestimably undermined the desired peace, stability, and security in the northeastern part of Nigeria. The capitalist structure and exploitative tendencies of the ruling cabal will continue to affect the peace efforts. As fear and uncertainty engulf the region, socio-economic activities continue to dwindle, as both local and international investments find it a dangerous terrain for successful undertakings. In addition, this group of people, through mindless exploitation of financial resources, has impaired the region's development process. Not only is the area being underdeveloped and stricken with poverty and despair, but also highly dreaded and being avoided for its volatility. That being said, the nefarious activities of some corrupt officers have colossal consequences on Nigeria's budding democracy. Their inanities infringe on democratic principles of fundamental human rights, accountability, responsiveness, and good governance.

BLUEPRINTS FOR PEACE AND SUSTAINABLE SECURITY

For successful counter-terrorism that will enable a peaceful and secure society and stimulate growth and development of the northeastern part, Nigeria must embark on massive socio-economic and infrastructural development. Unemployment, a 'secularized' religious environment, and an austere economic terrain have been major drivers of the conflict. In fact, Social Identity Model for Collective Action (SIMCA), which in its more recent iteration encompasses both politicized identity and violated moral beliefs, cogently captures the group's impact on Nigeria (Zomeren, Kutlaca & Turner-Zwinkels 2018). By using the notion of normative fit to bridge the two concepts, one could see that the group's desire to create an exclusively Islamic state and the perceived moral turpitude of the Nigerian elites and masses have been at the core of the conflict (Zomeren, Potsmes & Spears 2012). Boko Haram has leveraged on high unemployment rate to delegitimize the government by providing an alternative source of livelihood to the people in the region. It has even been discovered that Boko Haram offers small-scale loans to families of its members and the surrounding communities where it was established before the 2016 displacement. Other measures that the country must introduce into its counter-insurgency programme include:

- i. *Integrity*: Integrity has to do with the observance of ethical standards and moral values of uprightness, professionalism, and justice being the cornerstones of

- successful counter-terrorism and development. The veracity of people in charge of arms procurement may significantly ameliorate selfish interests and/or corrupt practices. There is a need to apply national integrity standards for all public officials through by-law or a generic code of conduct outlining the standards and expectations for the proper conduct of civil servants (OECD 2013). The national government should be involved in developing, updating, and diffusing the code of conduct and providing tailored advice, supervision, concrete models of supporting the execution of the code, and monitoring outcomes.
- ii. *Transparency*: Transparency is needed for a level playing field business and any other form of transaction. It stimulates accountability and guarantees access to data. Government should ensure that adequate and timely information about upcoming contracts and agreement notices and information about the status of ongoing procurement process are made known to the public. Information such as average procurement duration, justification of exceptions, and specific overview records by type of request procedure should be made available for scrutiny by external bodies. (OECD 2015)
 - iii. *Stakeholder Participation*: To significantly fix corruption in the Ministry of Defence, the government should adopt an open system of participation in the procurement process. An extensive range of concerned institutions or shareholders such as anti-corruption agencies, the private sector, the media, civil society, and the general public should be involved in procurement procedures. In addition, there is the need for an open and regular dialogue with suppliers and business associations to reinforce mutual understanding of factors shaping public markets. (OECD 2015)
 - iv. *Digitalized Procurement*: To reduce the theft of funds and, at the same time, promote transparency and accountability, the government should deploy Information and Communication Technology during the arms procurement process. E-procurement can lessen the direct interface between procurement executives and firms and enable easy detection of anomalies and fraud. This approach will strengthen the internal anti-corruption control system, detect integrity breaches and provide audit services trials that may facilitate an investigation process. (OECD 2015)
 - v. *Control and Monitoring*: Apart from supporting accountability and promoting integrity, control and monitoring activities provide access to valuable evidence on the performance and efficiency of the procurement cycle. Government should monitor and control the procurement cycle so as to have insights into

new and emerging risks or red flags. In addition to this, administering certain sanctions following the discovery of illicit behavior may become an effective deterrent.

CONCLUSION

The paper suggests that the intractability of Boko Haram terrorism is largely due to economic and other forms of expressive selfish interests of corrupt ruling elites. It also points out that peace and security in the northeastern part of the country are elusive because of the economic forces. They manifest themselves in the form of rampant corrupt practices including but not limited to the kleptocratic capture of the defence sector, excessive secrecy within the Ministry of Defence, military exceptionalism, inflated and/or inadequate procurement of equipment/weapons, sabotage/espionage activities within the rank and file of the Nigerian Army, and the embezzlement of funds meant for the implementation of war. These nefarious activities are increasingly hampering counter-terrorism operations and also, in some ways, empowering Boko Haram terrorism across the northeastern region. Therefore, defeating Boko Haram insurgents and restoring peace, security, and a stable environment for development projects in the region requires an overhaul of the defense ministry's procurement department. There is the need to reconsider the current leadership stance on issues such as integrity, information management, transparency, proactive stance, accountability and openness of procurement dealings, digitalization of arms procurement, and oversight and control.

REFERENCES

1. Amnesty International (2015), *Stars on their shoulders, blood on their hands: War crimes committed by the Nigerian Military*, AFR 44/1657/2015, <https://www.amnesty.org/en/documents/AFR44/1657/2015/en/>
2. Amundsen, Inge (2006), "Political corruption", *U4*, (6), <https://www.u4.no/publications/political-corruption.pdf>
3. Amundsen, Inge (2012), "Who rules Nigeria?", *NOREF*, 1-7., <https://www.files.ethz.ch/isn/155276/eac00c0675bee0dcdb9cf77e50b37f68.pdf>
4. Assanvo, William, Jeannine Ella A. Abatan, Wendyam Aristide Sawadogo (2016), "Assessing the multinational joint task force against Boko Haram", *West Africa Report*, 19, 1-15.

5. Associated Press (2016), "Babies dying in Nigerian military detainment", 10 May
6. <http://www.sandiegouniontribune.com/sdut-amnesty-babies-dying-in-nigerian-military-2016may10-story.html>
7. Rider, Barry A. K. (1997), *Corruption: The enemy within*, Kluwer Law International, Hague
8. Blueprint (2019), "2020 Budget: What is there for defence and security?", *Blueprint*, [http://: www.blueprint.2020budget](http://www.blueprint.2020budget)
9. British Broadcasting World Service (2015), "The fight against Boko Haram: A Nigerian soldiers speaks out", BBC
10. Campbell, John (2011), *Nigeria dancing on the brink*, Rowman & Littlefield, Lanham
11. CBS News (2002), "U.S., secretary of defence raises evidence of government, military Corruption", *CBS NEWS*
12. Coleman, Peter J. (1960), "Beard, McDonald, and economic determinism in-American historiography", *Business History Review*, 34(1), 113-121.
13. Crisis Group (2014), "Curbing violence in Nigeria (II): The Boko Haram insurgency", *Crisis Group Africa Report*, 216. <http://www.crisisgroup.org/en/regi- ons/africa/west-africa/nigeria/216-curbing-violence-in-nigeriaii-the-boko-haram-insurgency.aspx>
14. Daily Post (2015), "Pardon 34 convicted soldiers – CNPP begs Buhari", <http://dailypost.ng/2015/12/20/pardon-66-convicted-soldiers-cnpp-begs-buhari/>
15. Dze-Ngwa, Willibroad (2018), "The multinational joint task force against Boko Haram: Rethinking military interventions", *International Journal of Liberal Arts and Social Science*, 6(7), 15-24.
16. Egobueze, Anthony, Callistus U. Ijirikia (2018), "Corruption and fiscal federalism in Nigeria: Analysis of the federal budgetary process, 1999–2016", *African Journal of Political Science and International Relations*, 12(10), 191-207.
17. Embassy of the Federal Republic of Nigeria (2014), "A stable and secure Nigeria: An asset to America", Embassy of the Federal Republic of Nigeria Washington D.C.
18. Eme, Okechukwu Innocent, Chris Umeokafor (2019), "Addressing corruption in the Nigerian military establishment", *International Journal of Innovative Legal and Political Studies*, 7(3), 52-63.
19. Ekpe, Blankson Eno, Moses Oboh Yakubu (2016), "The feminization of insurgency: The Boko Haram example in Nigeria", *The LASU Journal of Humanities*, Vol. 10, Special Edition, 209-308.

20. Eyisi, Emmanuel Chimezie (2019), "Nigerian Conundrum: Democracy and the Hegemony of Corruption in Nigeria (1999-2017)", *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*, 9(3), 251-267.
21. Falode, James Adewunmi (2016), "The nature of the Nigeria - Boko Haram war, 2010-2015: A strategic analysis", *Perspectives on Terrorism*, 10(1), 41-52.
22. Fasan, Olu (2016), "Armsgate: The scandal that ravages Nigeria's critical institutions", *The Government and Business Journal*, <https://businessday.ng/columnist/article/armsgate-the-scandal-that-ravages-nigerias-critical-institutions/>
23. Fleischer, Helmut (1973), *Marxism and history*, Harper & Row, New York
24. Franklin, A. K. (2019), *Counter-insurgency in North-East Nigeria: A study of the multinational joint Task force against Boko Haram, 2012-2019*, Master Dissertation, University of Benin, Benin City, Edo, Nigeria
25. Global Terrorism Index (2016), *Measuring and understanding the impact of terrorism*, Institute for Economics and Peace, https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/Global%20Terrorism%20Index%202016_0.pdf
26. Grooenendijk, Niko (1997), "A principal-agent model of corruption", *Crime, Law and Social Change*, 27(4), 207-229.
27. Haaretz (2014), "France, African states 'declare war' on Boko Haram", <https://www.haaretz.com/war-on-boko-haram-1.5248644>
28. Henricksson, Emma (2007), *Corruption in the arms trade: Undermining African democracy*, International Peace Bureau Disarmament for Development, Geneva, Switzerland
29. Ibekwe, Nicholas (2016), "Why CBN replaced board, management of Skye Bank", *Premium Times*, <https://www.premiumtimesng.com/news/headlines/206456-cbn-replaced-board-management-skye-bank.html>
30. Jimoh, Abba (2016), "'Grand theft nationals': How elites stole Nigeria dry", *Daily Trust*, <http://www.dailytrust.com.ng/news/general/grand-theft-nationals-how-elites-stole-nigeria-dry/153491.html>.
31. Joda, Tabi H. (2011), *Anti-Corruption Handbook for Nigerian Youths: a fundamental paradigm for re-branding education, business, politics and public administration in Nigeria*, Ahmadu Bello University Press, Zaria
32. Navot, Doron (2014), "The concept of political corruption: Lessons from a lost epoch", *Public Integrity*, 16(4), 357-374.
33. OECD (2013), *Implementing the OECD principles for integrity in public procurement: Progress since 2008*, <http://dx.doi.org/10.1787/9789264201385-en>.

34. OECD (2015), *OECD recommendation of the council on public procurement*, <http://www.oecd.org/gov/publicprocurement/recommendation/OECDRecommendation-on-Public-Procurement.pdf>
35. Ogala, Emmanule (2018), "Inside a multi-million dollars 'defence contract fraud': Suspects arrested in Israel as Nigeria fails to act", *Premium Times*, <https://www.premiumtimesng.com/news/headlines/268607-investigation-inside-a-multi-million-dollar-defence-contract-fraud-suspects-arrested-in-israel-as-nigeria-fails-to-act.html>
36. Okeke, Remi Chukwudi (2016), "Dominant political parties, struggling for survival in Nigeria: The narrative of decapitated sleaze and crusade of anti-corruption legitimacy", *International Letters of Social and Humanistic Sciences*, 67, 78-84.
37. Premium Times (2016), "Eighty-three Nigerian soldiers still missing days after Boko Haram attack", *Premium Times*, <http://www.premiumtimesng.com/news/172275-exclusive-inside-nigerian-militarys-renewed-offensive-boko-haram-terrorists-now-run.html>
38. Premium Times (2014), "Inside Nigerian military's renewed offensive against Boko Haram: Terrorists now on the run", *Premium Times*, <http://www.voanews.com/a/nigerian-military-some-officers-selling-arms-to-boko-haram/3493038.html>
39. Reuters (2015), "United States directs up to \$45 million to support countries fighting Boko Haram", *Reuters*, <https://www.reuters.com/article/us-usa-boko-haram-whitehouse/u-s-directs-up-to-45-million-to-support-countries-fighting-boko-haram-idUSKCN0RO2BY20150924>
40. Robertson, Nic (2017), "UK government doubles Nigerian aid package to help fight Boko Haram", *CNN*, <https://edition.cnn.com/2017/08/30/africa/uk-foreign-secretary-boris-johnson-nigeria-visit-boko-haram/index.html>
41. Rose, Jonathan (2018), "The Meaning of corruption: Testing the coherence and adequacy of corruption definitions", *Public Integrity*, 28(3), 220-233.
42. Sahara Reporters (2016), "Inside story of Skye bank management takedown by the Central bank of Nigeria", <http://saharareporters.com/2016/07/04/inside-story-skye-bank-management-takedown-central-bank-nigeria>
43. Shehu Musa MusaYar' Adua Foundation (2018) *The background December security policy dialogue*, <https://mail.google.com/mail/u/0/h/1dotiedu8hqkc/?&th=167834ffaef69015&v=c>

44. Schmitt, Eric (2014), "With school-girls taken by Boko Haram still missing, US-Nigeria ties falter", *The New York Times*, <https://www.nytimes.com/2015/01/01/world/with-schoolgirls-still-missing-fragile-us-nigeria-ties-falter.html>
45. THISDAY (2016), "Army Contracts: Buhari Orders Probe of Ihejirika, Minimah, Former Minister, Others", *THISDAY*, <https://www.thisdaylive.com/index.php/2016/07/15/army-contracts-buhari-orders-probe-of-ihejirika-minimah-former-minister-others/>
46. Transparency International (2002), *Corruption in arms trade*, <http://www.ipb.org/wp-content/uploads/2017/03/here.pdf>
47. Transparency International (2016), *Nigeria 2016 assessment, government defence anti-corruption index*, http://government.defenceindex.org/generate-report.php?country_id=6322
48. Transparency International (2017), *Weaponising Transparency: Defence Procurement reform as a Counterterrorism Strategy in Nigeria*, *Transparency International*, http://ti-defence.org/wp-content/uploads/2017/05/Weaponising_Transparency_Web.pdf
49. Voice of America (2016), "Nigerian military: Some officers selling arms to Boko Haram", *Voice of America*, <https://www.voanews.com/africa/nigerian-military-some-officers-selling-arms-boko-haram>
50. Winters, Matthew S., Rebecca Weitz-Shapiro (2013), "Lacking information or condoning corruption: When do voters support corrupt politicians?", *Comparative Politics*, 45(4), 418-436.
51. Yagboyaju, Dhikru A. (2017), "Religion, culture and political corruption in Nigeria", *Africa's Public Service Delivery and Performance Review*, (5) 1, 1-10.
52. Zomeren, Martijn van, Tom Postmes, Russell Spears (2012), "On conviction's collective consequences: Integrating moral conviction with a social identity model of collective action", *British Journal of Social Psychology*, 51(1), 52-71.
53. Zomeren, Martijn van, Maja Kutlaca, Felicity Turner-Zwinkels (2018), "Integrating who "we" are with what "we" (will not) stand for: A further extension of the social identity model of collective action", *European Review of Social Psychology*, 29(1), 122-160.
54. Said, Adejumobi (2001), "Guarding the guardian? The Obasanjo regime and military reform in Nigeria", *Development Policy Management Network Bulletin*, 8(3), 11-19.

ANALIZA SUKOBANIGERIJSKA ARMIIJA – BOKO HARAM KROZ PRIZMU MARXOVE TEORIJE EKONOMSKOG DETERMINIZMA

Rezime:

Ovaj rad analizira dugotrajni sukob između nigerijske vlasti i Boko Harama iz perspektive teorije ekonomskog determinizma Karla Marxa. U njemu se istražuju finansijski interesi korumpiranih zvaničnika kao moguće objašnjenje neuspješnog protuterorizma. Također se tvrdi da je glavni faktor odgovoran za nerazrješivu prirodu sukoba materijalna korist koju političke elite izvlače iz njegovog produženja. Autori koriste teoriju ekonomskog determinizma da jasno pokažu kako su vladajući oligarsi u Nigeriji osujetili svaki pokušaj okončanja sukoba. Koristeći kvalitativnu istraživačku metodologiju, rad nastoji ilustrirati kako je želja za masovnim i neobuzdanim gomilanjem bogatstva nagnala političke i vojne elite u Nigeriji da spriječe sve napore uložene u rješavanje sukoba između Nigerije i Boko Harama. Drugim riječima, rad otkriva ključne veze između gomilanja bogatstva i produženja sukoba u Nigeriji.

Ključne riječi: terorizam; ekonomski determinizam; oligarsi; nacrt; Nigerija

Adrese autora
Author's address

Moses Joseph Yakubu
University of Lagos
Institute of African and Diaspora Studies
Faculty of Arts, Akoka, Lagos, Nigeria
myakubu@unilag.edu.ng

Adewunmi James Falode
Lagos State University
Department of History and International Studies, Ojo, Lagos, Nigeria
adewunmi.falode@lasu.edu.ng

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

PRAVNA MISAO

Dženeta Omerdić

PRINCIP KONSTITUTIVNOSTI NARODA: PREPREKA OSTVARENJU
NARODNOG SUVERENITETA U BOSNI I HERCEGOVINI / THE
PRINCIPLE OF CONSTITUENCY OF PEOPLES: AN OBSTACLE
TO THE ACHIEVEMENT OF POPULAR SOVEREIGNTY IN
BOSNIA AND HERZEGOVINA? 323

Ajdin Huseinspahić, Sedad Dedić

KONTINUITET NEUSTAVNOG I PROTUPRAVNOG DJELOVANJA
NA POLITIČKOJ SCENI U BIH OD KRAJA XIX VIJEKA DO DANAS
– REALNOST ILI IMAGINACIJA / CONTINUITY OF
UNCONSTITUTIONAL AND ILLEGAL ACTION ON THE
POLITICAL SCENE IN BOSNIA AND HERZEGOVINA FROM
THE END OF THE XIX CENTURY TO THE PRESENT DAY
– REALITY OR IMAGINATION 351

Enis Omerović

ŠTETA U MEĐUNARODNOME PRAVU: PREDUVJET ZA
ODGOVORNOST DRŽAVA I MEĐUNARODNIH ORGANIZACIJA?
/ DAMAGE IN INTERNATIONAL LAW: PRECONDITION FOR STATE
AND INTERNATIONAL ORGANISATION RESPONSIBILITY? 381

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.3.323

UDK 342.41:323.11

Primljeno: 02. 06. 2021.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Dženeta Omerdić

PRINCIP KONSTITUTIVNOSTI NARODA: PREPREKA OSTVARENJU NARODNOG SUVERENITETA U BOSNI I HERCEGOVINI?

Stepen demokratičnosti jedne države, kao i njena sposobnost da realizuje unutrašnji i vanjski suverenitet, u potpunosti zavisi od toga *da li i u kojoj mjeri* vlast pripada narodu i da li proizlazi iz naroda. Narodni suverenitet predstavlja suštinski, *konstitutivni*, element savremenih demokratskih država od kojeg zavisi i stepen efikasnosti u izvršavanju preuzetih međunarodnih (i nacionalnih) obaveza. Pravnu prirodu bosanskohercegovačkog društva determiniše postojanje konstitutivnih naroda koji su “uzurpirali” cjelokupan proces odlučivanja, što je u konačnici rezultiralo presudama Evropskog suda za ljudska prava kojima je utvrđeno kršenje odredbi međunarodnog (i nacionalnog) prava.

Da li i u kojoj mjeri narod vrši vlast, najbolje se može spoznati kroz analizu rada najviših suverenih organa vlasti. S tim u vezi, kada je u pitanju implementacija narodnog suvereniteta u “postdejtonskoj” Bosni i Hercegovini, nužno je sagledati normativna rješenja kojima se bosanskohercegovačkim građanima o(ne)mogućava da učestvuju u vršenju legislativne djelatnosti. U radu su analizirane ustavne odredbe s ciljem ukazivanja na prepreke kojima se onemogućava dosljedna implementacija principa vladavine prava u Bosni i Hercegovini.

Ključne riječi: konstitutivnost naroda; narodni suverenitet; vladavina prava, Bosna i Hercegovina; diskriminacija

UVOD

Kao država unutar čijih granica žive pripadnici različitih etničkih grupa, Bosna i Hercegovina je suočena sa posebnim izazovom: uspostavljanjem odnosa povjerenja, saradnje i stabilnosti među postojećim kolektivitetima čiji su interesi i ciljevi nerijetko suprotstavljeni. Nesporno je da bosanskohercegovačko savremeno društvo predstavlja pluralističko društvo¹ – društvo sastavljeno od različitih grupa, pri čemu niti jedna od njih nema apsolutnu moć. S tim u vezi, kao država, Bosna i Hercegovina je ujedno zajednica građana, ali i „zajednica zajednica“, i u njoj se, kao takvoj, egzistiraju različiti oblici društvenog organizovanja koji predstavljaju posrednike između individue (građanina) i državnih organa vlasti. Pravnu prirodu savremenog bosanskohercegovačkog multikulturalnog društva determinira postojanje „konstitutivnih naroda“, te njihov primat u odnosu na individu, čime se primarni subjekat odlučivanja – bosanskohercegovački građanin – marginalizira, te mu se onemogućava uživanje garantovanih ljudskih prava i sloboda. Bitno je apostrofirati da marginaliziranje i diskriminiranje bosanskohercegovačkog građanina ne predstavlja višestoljetnu praksu, nego je posljedica ustavnih normativnih rješenja koja su uslijedila kao kompromis nakon ratnih dešavanja u periodu od 1992-1995. Naime, od 1992. pa do danas favoriziranje religijskih i kulturno-etničkih kolektiviteta u bosanskohercegovačkom društvu dovelo je do eliminacije „dvije važne pretpostavke demokratije: slobode i prava pojedinca i zaštite manjina“ (Mirašćić 2009: 108). Odnosi prema manjinama, prema pripadnicima drugih etničkih zajednica, ali i prema pripadnicima vlastitog kolektiviteta, izuzetno su diskriminirajući. Politički programi i vođenje državne politike, općenito uzevši, ne odvijaju se kroz kompetenciju „najracionalnijih, nego najnacionalnijih“, pri čemu je društvo međuprostor između „bezvrijednosti pojedinca i svevrijednosti kolektiviteta“ (Mirić 1996: 133-162).

KONSTITUTIVNOST NARODA: PRIMARNA ODREDNICA BOSANSKOHERCEGOVAČKOG DRUŠTVA

S namjerom da se zaustavi agresija na Bosnu i Hercegovinu i da se stabilizuju prilike, kako u samoj Bosni i Hercegovini tako i u regionu, 14. decembra 1995. godine u

¹ Pluralna društva Furnivall je definisao kao društva koja su sastavljena od različitih segmenata koji su međusobno razdvojeni dubokim društvenim rascjepima, pri čemu se pojedinac identificira samo sa pojedinim segmentima, a ne sa društvom ili državom u cjelini. Prema Furnivallu, „Pluralno društvo je, u najstrožem smislu, smjesa (naroda) budući da se miješaju, ali ne i stapaju“ (prema Lijphart 1992: 24). Prema Sartorijevoj definiciji pluralizam predstavlja *vjerovanje u vrijednost različitosti* (1987: 92).

Parizu je potpisan Opći okvirni sporazum za mir Bosni i Hercegovini (Dejtonski sporazum).² Zahvaljujući odredbama Dejtonskog sporazuma Bosna i Hercegovina, koja se sada sastoji od dva entiteta (Republika Srpska i Federacija BiH)³ i Brčko Distrikta (ustanovljenog naknadnom arbitražom), dobila je i Ustav (Aneks 4), kojim je i kreiran današnji ustavno-pravni poredak (Miraščić 2012: 168-169).

Na temelju završne odredbe preambule Ustava koja glasi: „Bošnjaci, Hrvati i Srbi, kao konstitutivni narodi (u zajednici s Ostalim), i građani Bosne i Hercegovine ovim utvrđuju Ustav Bosne i Hercegovine“, vidljivo je da se, za razliku od ranijeg ustavnog rješenja (čl. 2 Ustava iz 1974.⁴ koji je izmijenjen Amandmanom LX iz 1990. godine⁵), primat daje etničkom, a ne građanskom elementu, odnosno da multikulturno društvo

² Dejtonski mirovni sporazum rezultat je intenzivnih pregovora vođenih u novembru 1995. godine u američkoj vazduhoplovnoj bazi u gradu Dayton (Ohio). Potpisnici Mirovnog sporazuma bili su: predstavnici Bosne i Hercegovine, Hrvatske i SR Jugoslavije, te predstavnici Kontakt grupe, odnosno „kumovi“ (Francuska, Njemačka, Rusija, SAD i Velika Britanija). Dejtonski sporazum se sastoji od Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini i 11 aneksa uz ovaj sporazum. Detaljnije vidjeti Dejtonski mirovni sporazum (1996).

³ Premda im je naglašeno „osigurana ravnopravnost“, subjektivitet Bosne i Hercegovine kao države nacije, odnosno njen unutrašnji i vanjski suverenitet, ne ugrožavaju bosanskohercegovački entiteti: Republika Srpska i Federacija BiH, kao njene administrativno-političke jedinice, jer nisu „u posljednjoj alineji preambule Ustava, određeni kao ustavotvorni subjekti“ (Trnka et al. 2009: 141). Odnos između države Bosne i Hercegovine i njenih entiteta, kao administrativno-političkih jedinica, uređen je ustavnim odredbama koje se odnose na podjelu nadležnosti među njima. Poštujući princip pretpostavljene nadležnosti entiteta (čl. III tačka 3.), ustavnim odredbama utvrđene su isključive nadležnosti institucija Bosne i Hercegovine (čl. III tačka 1.), nadležnosti entiteta (čl. III tačka 2.), kao i dodatne nadležnosti BiH (čl. III tačka 5.). Često se zaboravlja da 06. aprila 1992. godine, prilikom priznavanja Bosne i Hercegovine kao ravnopravne članice međunarodne zajednice, bosanskohercegovački entiteti nisu ni postojali nego su normativno uspostavljeni tek u Ustavu BiH u okviru Dejtonskog sporazuma. Primat države Bosne i Hercegovine nad njenim administrativno-političkim jedinicama (entitetima), kojima je na temelju ustavnih odredbi data široka autonomija, potvrđuju, među ostalim, čl. IX stav 3. Ustava BiH prema kojem „Funkcioneri imenovani na položaje u institucijama Bosne i Hercegovine, u pravilu odražavaju sastav naroda Bosne i Hercegovine“, a *ne entiteta*, kao i čl. VI tačka 3. Ustava BiH kojim se utvrđuje jurisdikcija Ustavnog suda BiH nad entitetima. S tim u vezi Ibrahimagić naglašava da se jurisdikcijom Ustavnog suda BiH potvrđuje „supremacija države Bosne i Hercegovine u odnosu na entitete. To je u slučaju kada mu bilo koji sud u BiH, od općinskog pa naviše, prosljedi neko ustavno pitanje, u pogledu toga da li je zakon, o čijem važenju ovisi njegova odluka, kompatibilan sa Ustavom BiH, sa Evropskom konvencijom za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda i njenim protokolima, ili sa zakonima Bosne i Hercegovine; ili u pogledu postojanja ili domašaja nekog općeg pravila međunarodnog javnog prava koje je bitno za odluku suda“ (2009: 450).

⁴ O strukturi bosanskohercegovačkog multikulturnog društva vođeno je računa i u Socijalističkoj Republici Bosni i Hercegovini (SR BiH). Tako se odredbama Ustava SRBiH iz 1974. godine razrađuju garancije nacionalne ravnopravnosti, odnosno uvode se principi *srazmjerne zastupljenosti naroda i narodnosti* u skupštinama, preciziraju se individualna prava i slobode, napušta se princip neposrednog izbora (uvodi se delegatski sistem) i dr. Detaljnije vidjeti u Miraščić (2012).

⁵ Za razliku od Hrvatske, Slovenije, Srbije i Makedonije, Bosna i Hercegovina nije pristupila donošenju novog Ustava, nego je u julu 1990. godine, usvajanjem 31 amandmana na Ustav iz 1974. godine u svoje državno uređenje unijela niz ključnih promjena. Naglašavajući da se suverenost Bosne i Hercegovine izvodi iz *građanske i nacionalne ravnopravnosti Muslimana, Srba i Hrvata*, kao i drugih naroda i narodnosti, zastupnici najvišeg republičkog zakonodavnog organa vlasti dodatno su apostrofirali i da su građani nosioci vlasti.

„dejtonske“ Bosne i Hercegovine karakteriše postojanje tzv. konstitutivnih naroda, s jedne strane, i tzv. nekonstitutivnih društvenih grupa, s druge strane. Drugim riječima, Bosna i Hercegovina predstavlja pluralno društvo koje se, za razliku od većine savremenih multikulturnih društava, sastoji od većeg broja etničkih i religijskih zajednica (pri čemu „glavnu ulogu“ u procesu društveno-političkog odlučivanja imaju tri etničke zajednice – konstitutivni narodi: Bošnjaci, Hrvati i Srbi, kojima, na temelju važećih propisa, u savremenom ustavnom uređenju pripadaju određena prava, ovlasti i slobode), čiji su pripadnici naseljeni *na cijelom teritoriju Bosne i Hercegovine*. Upravo ovaj specifikum bosanskohercegovačkog multikulturnog društva ideju o etničko-teritorijalnoj federalizaciji Bosne i Hercegovine čini neodrživom, jer je nemoguće, i historijski neutemeljeno, teritorijalno razgraničiti pripadnike bilo kojeg bosanskohercegovačkog postojećeg kolektiviteta, budući da ni jedan od njih nema historijsko i tradicijsko ekskluzivno pravo na određeni dio državnog teritorija Bosne i Hercegovine.

2.1. Konstitutivnost naroda: pojmovno određenje

Etimološki, riječ „konstitutivan“ potiče od latinske riječi *constituo*, koja kao glagol znači: postaviti, urediti, osnovati, ustanoviti; dok kao imenica (*constitutio*) znači: unutrašnja struktura, uređenje, organizacija, ustav, zakon. U sintagmi „konstitutivnost naroda“ riječ *narod* se ne shvata kao *populus* (demos), odnosno zbir građana jedne države, nego se shvata kao *ethnos*, podrazumijevajući kolektivni identitet određene grupe (Vidjeti Trnka 2000: 49-50). U uslovima etničke izmiješanosti stanovništva veza između konstitutivnog naroda kao kolektiviteta i individue koja pripada tom kolektivitetu isključivo je *personalne prirode*, a ne teritorijalne.

Termin „konstitutivni narodi“ prvi put je upotrebljen u aktu kojim se Republika Srbija obratila Arbitražnoj komisiji Evropske zajednice⁶, devedesetih godina prošlog stoljeća direktno involvirane u proces rješavanja jugoslovenske krize, što je u konačnici i ubrzalo proces disolucije Jugoslavije. Upit koji je Republika Srbija uputila Komisiji glasio je: *Da li srpsko stanovništvo iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine kao konstitutivan narod Jugoslavije uživa pravo na samoopredjeljenje?*⁷ Fokusirajući se

⁶ Kako bi riješila jugoslavensku krizu, Evropska zajednica donosi dva izuzetno značajna dokumenta: *Deklaraciju o kriterijima za priznavanje novih država u Istočnoj Evropi i Sovjetskom Savezu i Deklaraciju o Jugoslaviji*. Ovom drugom Deklaracijom iznosi se spremnost Evropske zajednice i njenih država članica da priznaju sve jugoslavenske republike koje ispunjavaju postavljene zahtjeve (Detaljnije vidjeti Trnka 2000: 28).

⁷ U pravnoj i političkoj teorijskoj misli, i narodu se kao društvenoj grupi priznaje pravo na samoopredjeljenje, s tim da se pod ovim pravom podrazumijeva tzv. unutrašnje pravo, odnosno pravo koje pripadnici datog naroda

na međunarodno pravo i princip *uti possidetis iuris*, Komisija je konstatovala da svaki narod ima pravo na priznavanje kolektivnog identiteta, apostrofirajući neprikosновенost principa nepromjenljivosti državnih granica silom, čime je, zapravo, u Mišljenju broj 2⁸, odrično odgovorila na postavljeno srbijansko pitanje.

U bosanskohercegovačkom multikulturnom društvu pojam „konstitutivni“ se koristio u svim mirovnim pregovorima za Bosnu i Hercegovinu (od Kutiljerovog mirovnog plana iz 1992. pa sve do Mirovnog sporazuma za Bosnu i Hercegovinu iz 1995)⁹, no status ustavne kategorije, načelo konstitutivnosti naroda, zahvaljujući odredbama Ustava FBiH, dobio je tek 1994. godine. S obzirom na specifičnost termina „konstitutivni narodi“, prilikom određivanja njegovog značaja nužno je voditi računa o tome da se radi o:

1. „kolektivnom *nacionalnom* pravu u Ustavu¹⁰ izričito pobrojanih *naroda*“ (Trnka 2004: 19);

posjeduju unutar granica jednog državnopravnog poretka. Pravom naroda na samoopredjeljenje (samoodređenje) pripadnicima narodnih grupa se omogućava da uživaju pravo na kulturnu autonomiju, te da učestvuju u procesu donošenja političkih odluka. Ovako shvaćeno pravo naroda na samoopredjeljenje garantuje zaštitu priпадnicima narodnih manjina, te kao takvo ni u kom slučaju ne podrazumijeva „principijelno pravo na odvajanje od jedne države“ (Altermatt 1997: 57).

⁸ U Mišljenju broj 2, kako navodi Trnka, korišten je termin „konstitutivna grupa“, a ne „konstitutivan narod“. Međutim, uslijed (ne)spretnog prijevoda sa francuskog jezika, termin konstitutivan je, u manjem ili većem obimu, postao sastavni element svih pregovora koji su prethodili Dejtonskom sporazumu.

⁹ Prikaza radi, Kutiljerov plan podrazumijevao je definisanje Bosne i Hercegovine u postojećim državnim granicama sastavljenu od tri *konstitutivne* jedinice zasnovane na nacionalnom principu. Za razliku od Kutiljerovog, Vance-Owenov plan nije bio baziran na etničkim podjelama, nego se predlagalo rješenje temeljem kojeg bi Bosna i Hercegovina bila podijeljena na 10 provincija koje ne bi sadržavale obilježja *konstitutivnih* naroda. Owen-Stoltenbergov plan predviđao je ukidanje bosanskohercegovačke državnosti i formiranje tri nacionalne *konstitutivne* republike koje bi značile teritorijalizaciju postojećih konstitutivnih naroda (Detaljnije vidjeti Trnka 2000).

¹⁰ Ustavni sud BiH je 2000. godine donio Odluku prema kojoj su Bošnjaci, Srbi i Hrvati konstitutivni narodi i to na nivou oba entiteta. Međutim, do 2002. godine entiteti nisu izvršili neophodne izmjene svojih ustava, stoga je intervenisao Visoki predstavnik u BiH i nametnuo amandmane na ustave. „Ustavne promjene u Republici Srpskoj učinjene su putem 121 amandmana, dok je na Ustav FBiH uloženo 108 amandmana. Tako je i prvobitni čl. 1 Ustava FBiH, objavljen u Službenim novinama FBiH, br 1/94 (od 21. 07. 1994.), koji je glasio: *Bošnjaci i Hrvati kao konstitutivni narodi, zajedno sa ostalima, i građani Republike Bosne i Hercegovine, ostvarujući svoja suverena prava, preoblikuju unutrašnju strukturu teritorija sa većinskim bošnjačkim i hrvatskim stanovništvom u Republici Bosni i Hercegovini u Federaciju Bosne i Hercegovine koja se sastoji od federalnih jedinica sa jednakim pravima i odgovornostima. Odluke o ustavnom statusu teritorije Republike Bosne i Hercegovine sa većinskim srpskim stanovništvom bit će donesene u toku pregovora o miru na Međunarodnoj konferenciji o bivšoj Jugoslaviji.*, zamijenjen je, najprije Amandmanom III (Službene novine FBiH, br:13/97, od 02. 06. 1997.), a zatim Amandmanom XXVIII (Službene novine FBiH, br:16/02, od 28. 04. 2002.) tako da sadašnji čl. 1 Ustava FBiH glasi: *Federacija Bosne i Hercegovine je jedan od dva entiteta države Bosne i Hercegovine i ima svu vlast, nadležnost i odgovornosti koje Ustavom Bosne i Hercegovine nisu date u isključivu nadležnost institucija Bosne i Hercegovine. Bošnjaci, Hrvati i Srbi kao konstitutivni narodi, zajedno sa ostalima, i građani Federacije Bosne i Hercegovine, ravnopravno uređuju Federaciju Bosne i Hercegovine, definisanu Aneksom II Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini.*“ (Mirašić 2009: 112)

2. pravu užem od suverenosti i širem od individualnih prava na nacionalni identitet i ravnopravnost, koje se, kao takvo, ne može realizovati izolovano i neovisno od prava drugih konstitutivnih naroda, i pravu koje ne može voditi ka teritorijalizaciji konstitutivnih naroda (Mirašćić 2009, Mirašćić 2012);
3. pravu koje uključuje sistem institucionalnih i proceduralnih garancija za zaštitu ravnopravnosti svih konstitutivnih naroda, bez obzira na njihovu procentualnu zastupljenost u strukturi stanovništva;
4. pravu koje je mnogo šire od prava nekonstitutivnih naroda, pa je samim tim u odnosu na nacionalne manjine (i ostale) diskriminirajuće;
5. pravu čija primjena ima opravdanje sve dok se ne uspostave ekonomski, socijalni, politički, kulturni i drugi uslovi za ostvarivanje međunarodnih standarda ljudskih sloboda i prava. (Detaljnije vidjeti Trnka 2004: 19)

Pravilno poimanje termina: *narod, nacija, etnička zajednica* doprinosi boljem i potpunijem razumijevanju principa konstitutivnosti naroda, a samim tim i ustavnog sistema Bosne i Hercegovine, stoga ćemo u dijelu rada koji slijedi prezentirati temeljne odrednice navedenih pojmova.

2.1.1. *Narod, nacija, etnička zajednica: temeljne pojmovne odrednice*

Kada se govori o ovim društvenim formama, često se čuju termini poput: „državna nacija“, „državni narod“, „politički narod“, „kulturna nacija“, „etničke zajednice“, *demos*, *ethnos* i dr., što dovodi do polisemije i nesporazuma u razumijevanju nacionalnih, ali i regionalnih i međudržavnih odnosa.¹¹

Pojmovi *narod* i *nacija* izazivaju brojne rasprave u pravnoj i političkoj teoriji, a postoji i znatan broj njihovih definicija. Tako se npr. *narod* određuje kao „specifična kategorija pripadnika jedne etničke zajednice koju povezuju teritorij, jezik, kulturne vrijednosti, običaji, religija, ista prošlost, prati osjećaj i svijest o samosvojnosti i posebnosti te snažno uvjerenje da bi svi pripadnici trebali živjeti u istoj državnoj zajednici“ (Pravni leksikon 2007: 785), čime je, u pojmovnom smislu, termin *narod* veoma približen terminu *nacija*. Slijedi, međutim, zaključak da „na putu političke samostalnosti i državnosti narod nije nacija u pravom smislu riječi i najčešće prethodi

¹¹ Na bosanskohercegovačkoj naučnoj (i političkoj) sceni tvrdnja da nacija treba biti shvaćena kao zajednica državljana, odnosno kao *demos*, a narod kao kulturna zajednica (*ethnos*) izaziva negodovanja svih onih koji se protive ideji o bosanskohercegovačkoj naciji. Shvatanjem nacije kao demosa favorizuje se „voluntarističko, subjektivno-političko i državotvorno shvatanje nacije“, pri čemu je stvaranje nacije „*akt volje* samog suverena, naroda“ (Šarčević 2009: 28-29).

formiranju nacije“ (Ibid.). Kada se govori o narodu i naciji, mora se imati u vidu da postoje različiti aspekti njihovog razumijevanja. Tako se govori o *zapadnom* – državnompravnom pristupu i *istočnom* – kulturno-biološkom pristupu. Pristalice zapadne državnopravne teorije naglašavaju da je nacija¹² shvaćena kao „državni narod“. Prema ovom teorijskom pravcu nacija ne predstavlja ništa drugo nego „zajednicu državljana“.¹³

U modernim državama nacijama, s obzirom na visok stepen heterogenosti stanovništva, pored individue i nacije, nužno je pažnju posvetiti i etničkim grupama odnosno etnicitetima kao važnim subjektima koji predstavljaju nosioce određenih prava, ovlasti i obaveza. Etniciteti¹⁴, odnosno etnije (*ethnie*) predstavljaju društvene grupe, koje, naročito kada je riječ o procesu artikulacije identiteta individue, pa samim tim i njenog položaja, imaju važnu ulogu i u savremenim multikulturnim društvima.

Prema Van Dykeu, pod etničkim zajednicama kao posebnim grupama koje predstavljaju nosioce određenih (specifičnih) prava i obaveza, podrazumijevaju se „grupe osoba, dominantno zajedničkog porekla, koje misle da kolektivno poseduju zasebni identitet zasnovan na rasi ili na zajedničkim kulturnim karakteristikama

¹² Termin *nacija*, odnosno njeno moderno značenje koje se danas koristi u pravnoj i političkoj teoriji, relativno je novijeg datuma, te mu kao takvom pravni i politički teoretičari, historičari i sociolozi pristupaju sa različitih aspekata, nastojeći kreirati „vlastitu definiciju“, što govori o tome da je danas nemoguće formulisati univerzalnu definiciju nacije. Naime, prvobitno se značenje ovog termina vezivalo za mjesto rođenja, odnosno za „geografsku podjelu među studentima na univerzitetima i kardinalima u konklavu za izbor papa“ (Čavoški, Vasić 2006: 161), da bi se tek polovinom XV stoljeća polako počela nazirati osnova modernog značenja pojma nacija.

¹³ Tako npr., Esad Zgodić, kada govori o naciji, koristi dva termina: „etnonacija“ i „politička nacija“, pri čemu pod etnonacijom podrazumijeva „zajednicu *krvi, tla i historije*“, odnosno podrazumijeva zajednicu koja je prošla kroz *čistu etnogenezu*, te kao takva i jeste *arhajska etnički jednorodna nacija* (Zgodić 2009: 142), dok „političku naciju“ određuje kao naciju državljana, odnosno kao dinamičku ukupnost „državljana koji bivstuju unutar ove ili one državne teritorije, djelaju po univerzalnim i jedinstvenim zakonima države (...), prihvataju i prakticiraju *ustavni patriotizam*, i sl.“ (Ibid.). Razlikujući etnonaciju i političku naciju Zgodić apostrofira i specifičnosti vezane za pojavu pluralnih, odnosno multietničkih društava, unutar kojih se javlja tzv. podvojena pripadnost pojedinca. Naime, on je sa jedne strane subjektivnim elementima vezan za dati etnicitet, dok je državljanskom vezom vezan za političku naciju.

¹⁴ Etnicitet je postao posebno zanimljiv za protagoniste pravne i političke teorijske misli, kao i druge istraživače koji su analizirali moderna multikulturna društva i odnose unutar njih, onog trenutka kada se pojam rase pokazao naučno spornim. Stoga je bilo nužno uvesti novi koncept kojim bi se obuhvatio položaj autohtonih (neevropskih) naroda, imigranata na području SAD-a (a kasnije i na području mnogih evropskih zemalja), kao i položaj manjinskih grupa unutar određene države-nacije. Etničke grupe, općenito uzevši, „počivaju na zajedničkom podrijetlu, pratećem zajedničkom historijskom iskustvu, te simboličkim oznakama identiteta, dok su rase grupe određene pretpostavljenim fizičkim ili biološkim razlikama“ (Mesić 2006: 275). Međutim, na račun zagovornika ovog stanovišta adresirane su kritike koje se odnose na činjenicu da pripadnici određenih rasnih grupa posjeduju zajedničke karakteristike koje su podvedene pod obilježja etničkih grupa, te da se, s druge strane, kod pripadnika određenih etniciteta uočavaju fizičke sličnosti. Također se problematičnom smatra tvrdnja da se, za razliku od etničkih, rasne grupe klasificiraju na temelju razlika u ekonomskoj ili političkoj moći, odnosno njihovim težnjama za ostvarenjem istih (Detaljnije vidjeti Mirašić 2012).

(obično jezik i religija); ta grupa može se (ali i ne mora) prema sebi odnositi kao prema naciji, kategoriji koja implicira političku autonomiju ili nezavisnost“ (1995; u Divjak 2002: 168). Jednu od osnovnih specifičnih karakteristika etničkih zajednica, kako to Van Dyke naglašava, predstavlja činjenica da one, za razliku od korporacija, „nisu stvorene zakonom ili pomoću države“ (Ibid. 170).

Raspravljajući o pojmu etniciteta Altermatt (1997) je na stanovištu da se etničke grupe mogu posmatrati kao proizvod prirodnog djelovanja, odnosno kao kolektiviteti nastali uticajem bioloških faktora, te da se, također, mogu posmatrati i kao proizvod modernizma, odnosno rezultat djelovanja kulturnih, jezičnih, historijskih i drugih faktora koji nisu produkt prirode nego ljudske volje i ljudskog djelanja.¹⁵ Pojedini teoretičari nastoje da pronađu odgovor na pitanje: *Kada i pod kojim uslovima etnicitet stvara naciju?* S tim u vezi Hastings ističe da etniciteti prerastaju u nacije „ili u integralne dijelove izvjesne nacije na onoj točki kada njihovo duhovno stvaralaštvo preraste iz usmenoga u pisano u toj mjeri da se može iskoristiti za literarnu produkciju“¹⁶ (2003:22). Isti autor smatra da je nacija zajednica koja može biti stvorena od jednog ili više etniciteta i koja je, kao takva, determinisana historijskim i kulturnim identitetom i kontinuitetom, kao i težnjom da predstavlja primarnog nosioca suvereniteta, odnosno subjekta *koji* i u *čije* ime se vrši vlast na određenom teritoriju. Anthony Smith odgovor na pitanje transformacije etniciteta u naciju povezuje sa procesima modernizacije, raspadom feudalizma, pojavom kapitalizma i nastankom država nacija kao novog oblika identitetskog legitimiranja koje se ogleda u svojim pet osnovnih obilježja: 1. povijesni teritorij, 2. zajednički mitovi i historijska sjećanja, 3. zajednička masovna, javna kultura, 4. zajednička zakonska prava i dužnosti svih pripadnika nacije, 5. zajednička ekonomija, s teritorijalnom mobilnosti pripadnika nacije (2010: 30).

2.2. Princip konstitutivnosti naroda: normativni i institucionalni aspekt

Ustavnim normama konstitutivnim narodima omogućava se da učestvuju u procesu donošenja političkih odluka, na način da je *de iure* onemogućena majorizacija bilo kojeg od tri konstitutivna naroda, odnosno institucionalna prevlast jedne etničke zajednice nad preostale dvije. Naime, ustavnim normama se konstitutivnim narodima,

¹⁵ Prema Altermattu, „etnička grupa posjeduje socijalnu koheziju, pošto su njeni članovi međusobno povezani specifičnim elementima kulture, religije, jezika i običaja, a u nekim slučajevima razvili su jaku povezanost sa teritorijem i zemljom predaka. Etnicitet se korijeni u zajedničkim mitovima, sjećanjima, vrijednostima i simbolima u jednom ansamblu koji se proizvodi socijalno i koji se stalno mijenja“ (1997: 36).

¹⁶ Zanimljiva je i Hastingsova tvrdnja da „govorni jezik pripada etnicitetu, a pisani naciji“ (2003: 29).

između ostalog, garantuje *proporcionalna* i *paritetna* zastupljenost na svim državnim nivoima vlasti i u svim značajnijim političkim institucijama, te im je omogućeno da se na svim nivoima vlasti pozovu na primjenu veta.

Ustav Bosne i Hercegovine potpunu ravnopravnost konstitutivnih naroda osigurava njihovim paritetnim predstavljanjem u Predsjedništvu Bosne i Hercegovine, Domu naroda Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine i u drugim institucijama za koje je to ustavnim odredbama predviđeno, te proporcionalnom zastupljenošću imenovanih funkcionera u institucijama Bosne i Hercegovine, kao i na svim drugim nivoima javne vlasti. Međutim, implementacija važećih ustavnih odredbi ukazuje na zloupotrebu postojećih mehanizama, a o čemu će biti govora u dijelu rada koji slijedi.

2.2.1. Predstavljenoost konstitutivnih naroda u državnom legislativnom organu vlasti

U većini savremenih demokratskih država koje imaju dvodoman ustavno-zakonodavni organ vlasti, gornji dom predstavlja federalne jedinice, dok donji dom predstavlja dom građana.¹⁷ Naime, prilikom izbora poslanika/predstavnika za dom građana potpuno je nevažno kojoj društvenoj grupi (kolektivitetu) pripadaju građani – birači, jer oni biraju svoje *građanske* predstavnike, dok njihove kolektivne interese (interese koje imaju kao pripadnici određenih nacionalnih, etničkih ili jezičkih zajednica, ili pripadnici određene federalne jedinice) zastupaju predstavnici (delegati) u gornjem domu zakonodavnog organa vlasti. Međutim, ova teorijsko-pravna i normativna rješenja nisu našla svoju primjenu u Bosni i Hercegovini. Naime, najviši organ legislativne (zakonodavne) vlasti u Bosni i Hercegovini je Parlamentarna skupština BiH¹⁸ koja se, na temelju člana IV Ustava BiH, sastoji od dva doma: Predstavničkog doma i Doma naroda. Donji – ***Predstavnički dom Parlamentarne skupštine BiH*** – prema čl. IV tačka 2., sastoji se od 42 zastupnika, te predstavlja “zbir delegacija entiteta, s obzirom na brojčani odnos 2:1, ‘u korist’ Federacije Bosne i Hercegovine”¹⁹ (Pobrić 2000: 262). Od 28 članova iz FBiH, 21 se bira iz višečlanih

¹⁷ Vidjeti analizu ustavnih normativnih rješenja u Kraljevini Belgiji, Švicarskoj Konfederaciji i Kraljevini Nizozemskoj u Mirašćić (2012).

¹⁸ Prema tvrdnjama Trnke, „ustavna rješenja o ovoj državnoj instituciji, kao i brojna druga rješenja, uvažavaju neke demokratske standarde (politički pluralizam, neposredni izbor poslanika u Predstavničkom domu), ali sadrže i niz specifičnih rješenja koja se ne mogu sresti u komparativnom ustavnom pravu, niti su u skladu sa međunarodnim demokratskim standardima. To je rezultat političkih kompromisa postignutih na pregovorima o zaključivanju Općeg okvirnog sporazuma za mir u BiH (Daytonski sporazum)“ (2009: 39).

¹⁹ Na osnovu čl. IV tačka 2 Ustava BiH, kojim se određuje da se „Predstavnički dom sastoji od 42 člana, od kojih se dvije trećine biraju sa teritorije Federacije, a jedna trećina sa teritorija Republike Srpske.“, jasno se vidi da se izbor poslanika veže za njihovu entitetsku pripadnost.

izbornih jedinica prema formuli proporcionalne zastupljenosti, dok 7 članova dolazi tzv. kompenzacijskim mandatima. Kada je riječ o članovima sa teritorije RS-a, njih 9 se bira iz višechlanih izbornih jedinica, a 5 temeljem kompenzacijskih mandata.²⁰

Za razliku od Predstavničkog doma, *Dom naroda Parlamentarne skupštine BiH* je predstavništvo tri konstitutivna naroda. Čl. IV tačka 1 određeno je da se Dom naroda Parlamentarne skupštine BiH sastoji od 15 delegata, “od kojih su dvije trećine iz Federacije (pet Hrvata i pet Bošnjaka) i jedna trećina iz Republike Srpske (pet Srba).”²¹ Delegate Doma naroda biraju entitetski parlamenti i to na način da bošnjački delegati u Domu naroda Parlamenta Federacije BiH biraju 5 delegata u ovaj Dom PS BiH, dok 5 delegata iz reda hrvatskog konstitutivnog naroda biraju hrvatski delegati iz Doma naroda Parlamenta FBiH. Pet srpskih delegata bira Narodna skupština RS-a.

Nastojeći da osigura načelo jednakopravnosti konstitutivnih naroda u gornjem domu Parlamentarne skupštine BiH, ustavotvorac ipak nije uspio u svojoj nakani jer upravo ovim ustavnim rješenjem pripadnici konstitutivnih naroda onemogućeni su da u potpunosti ostvaruju svoje aktivno i pasivno biračko pravo (Srbi iz FBiH, kao i Bošnjaci i Hrvati iz RS-a u Domu naroda nemaju svoje predstavnike), dok su pripadnici nacionalnih manjina, zajedno sa građanima koji se ne žele etnički izjašnjavati u potpunosti isključeni. U prilog ovoj tvrdnji su i recentne presude Evropskog suda za ljudska prava kojima je, između ostalog, utvrđena diskriminacija apelanata kojima je onemogućeno da uživaju aktivno i pasivno biračko pravo.

Nadalje, izbor delegata Doma naroda Parlamentarne skupštine BiH, kao i izbor članova Predsjedništva BiH, predstavlja direktno kršenje odredaba Evropske konvencije o zaštiti ljudskih prava i temeljnih sloboda, a što je u više navrata potvrdio i Evropski sud za ljudska prava u Strasbourg. Prva presuda kojom je potvrđeno kršenje Konvencije jeste presuda *Sejdić i Finci v. BiH*²², kojom je apostrofirano da je onemogućeno svim građanima BiH da slobodno i u potpunosti uživaju temeljna ljudska prava i slobode koje im, na osnovu odredaba međunarodnog i domaćeg prava, pripadaju. Pored pomenute presude, Evropski sud je i u slučajevima: *Zorić v. BiH* (3681/06 od 15.7.2014.), *Pilav v. BiH* (41939/07 od 09.6.2016.), *Šlaku v. BiH* (56666/12 od 26.5.2016.) i *Pudarić v. BiH* (55799/18 od 08.12.2020.), potvrdio ranije izrečeni stav, te je, između ostalog, utvrdio i nepostojanje objektivnog i razumnog

²⁰ Na kompenzacijske mandate imaju pravo samo političke stranke i koalicije. Detaljnije vidjeti Izborni zakon BiH.

²¹ S ciljem osiguranja načela jednakopravnosti, odnosno konstitutivnosti sva tri naroda u BiH, Ustavom BiH [čl. IV tačka 3.e) i f)] određen je i postupak koji se primjenjuje u Domu naroda Parlamentarne skupštine BiH kada većina bošnjačkih, hrvatskih ili srpskih delegata smatra da određeno pitanje ugrožava njihov vitalni nacionalni interes, a o čemu će biti riječi u dijelu rada koji slijedi.

²² Detaljnije vidjeti presudu *Sejdić i Finci v. BiH* od 22. 12. 2009. godine, dostupnu na: <http://echr.coe.int>.

opravdanja za onemogućavanje apelantima da realiziraju garantovano biračko pravo. Posebno je zanimljiv stav Suda u slučaju *Zornić v. BiH* (tač. 40) kojim je apostrofirano da neispunjavanje međunarodne obaveze, odnosno utvrđeni propust Bosne i Hercegovine, ne predstavlja otežavajuću okolnost nego da je riječ o kršenju kojim se ugrožava učinkovitost mehanizma Konvencije.²³

2.2.2. Predstavljenost konstitutivnih naroda u entitetskim legislativnim organima vlasti

Na nivou bosanskohercegovačkih entiteta zakonodavnu vlast vrše: **Parlament FBiH**, čija se nadležnost odnosi na teritorij FBiH, i **Narodna skupština RS-a** koja djeluje na području Republike Srpske. Na temelju odredaba Ustava FBiH, zakonodavnu vlast vrši **Parlament FBiH** koji se sastoji od dva doma: Zastupničkog doma i Doma naroda. **Zastupnički dom Parlamenta FBiH** predstavlja donji dom koji se sastoji od 98 poslanika²⁴, izabраниh od strane građana FBiH. Bez obzira što bi, sa teoretsko-pravnog aspekta, ovaj dom Parlamenta FBiH trebao u potpunosti da predstavlja građane FBiH, kao primarne političke subjekte, Amandmanom XXXII na Ustav FBiH primat je dat bosanskohercegovačkim kolektivitetima, odnosno konstitutivnim narodima, čime je principu narodnog suvereniteta dat supsidijaran značaj.²⁵

Dom naroda Parlamenta FBiH, kao njegov gornji dom, ne sastoji se od jednakog broja delegata svih 10 kantona, koliko ih ulazi u sastav Federacije BiH, nego se unutar njega preferiraju interesi *kolektiviteta*. Na temelju Odluke Ustavnog suda BiH o konstitutivnosti naroda²⁶ načinjene su značajne promjene kako u sastavu i načinu izbora članova, tako i u procesu odlučivanja u Domu naroda FBiH. Naime, u odnosu na ranija rješenja, prema kojima se ovaj dom sastojao od delegata iz reda Bošnjaka i Hrvata, kao i pripadnika iz reda ostalih naroda, danas u sastav ovog doma ulaze predstavnici sva tri konstitutivna naroda i to po 17 delegata iz reda svakog naroda, te 7 delegata iz reda Ostalih.²⁷ Prilikom izbora delegata u Dom naroda Parlamenta FBiH kombinuju se principi kantonalnog i etničkog predstavljanja, što podrazumijeva obavezu da se delegati biraju iz reda kantonalnih zakonodavnih organa vlasti, te da *etnička* struktura izabраниh delegata u što većem procentu odgovara *etničkoj* strukturi

²³ *Zornić v. BiH* (3681/06 od 15.7.2014.)

²⁴ Amandmanom XXXII (Službene novine FBiH br.16/02) na Ustav FBiH smanjen je broj poslanika Predstavničkog doma sa 140 na 98.

²⁵ Amandmanom XXXII (Službene novine FBiH br.16/02) je određeno da „najmanje četiri člana jednog konstitutivnog naroda će biti zastupljeno u Zastupničkom domu Federacija Bosne i Hercegovine“.

²⁶ Detaljnije vidjeti f. n. 13

²⁷ Amandman XXXIII (Službene novine FBiH br.16/02)

stanovništva datog kantona (Detaljnije vidjeti Mirašić 2009: 124). Međutim, normativne odredbe koje su u ustavni sistem FBiH unesene putem Amandmana XXXIV (Službene novine FBiH br. 16/02) nisu se u praksi pokazale dovoljno efikasnim i primjenljivim. Naime, uprkos odredbi da *delegate Bošnjake, Hrvate i Srbe iz svakog kantona biraju poslanici iz tog konstitutivnog naroda u skladu sa izbornim rezultatima u zakonodavnom tijelu tog kantona...*, ipak se nije pronašlo rješenje za popunu određenog broja delegatskih mjesta u Parlamentu rezerviranih za pripadnike konstitutivnih naroda, jer na kantonalnim nivoima (na izborima) *ne prolazi dovoljno predstavnika* nekog konstitutivnog naroda, pa stoga u gotovo svakom parlamentarnom sazivu broj od 17 delegata ostaje nepopunjen.

Za razliku od zakonodavnog organa većeg bosanskohercegovačkog entiteta, **Narodna skupština RS-a**, kao najviši predstavnik entitetske zakonodavne vlasti na teritoriji Republike Srpske jednodomna je i sastoji se od 83 poslanika, koji se biraju neposrednim izborom građana. Odlukama Visokog predstavnika 2002. godine propisano je da u sastavu Narodne skupštine moraju biti zastupljena najmanje po četiri zastupnika iz reda sva tri konstitutivna naroda. Intervencijom Visokog predstavnika 2002. godine uvodi se i tzv. **Vijeće naroda RS-a**, koje nema status donjeg skupštinskog doma, nego se njegova funkcija svodi na odlučivanje o pitanjima koja se tiču vitalnih nacionalnih interesa. Posebno je važno naglasiti da je Amandmanom LXXVIII na Ustav RS-a iz 1992. određeno da se Vijeće naroda sastoji od 30 delegata (po 8 iz reda sva tri konstitutivna naroda i 6 iz reda Ostalih).²⁸

2.2.3. Predstavljenost konstitutivnih naroda u državnim egzekutivnim organima vlasti

Najviši organi egzekutivne (izvršne) vlasti na teritoriji Bosne i Hercegovine su: **Predsjedništvo Bosne i Hercegovine** i **Vijeće ministara Bosne i Hercegovine**.

Na osnovu čl. V Ustava BiH „Predsjedništvo Bosne i Hercegovine se sastoji od tri člana: jednog Bošnjaka i jednog Hrvata, koji se biraju neposredno sa teritorije Federacije, i jednog Srbina, koji se bira neposredno sa teritorije Republike Srpske“. Kao kolektivni šef države i nosilac izvršne vlasti u okviru nadležnosti institucija Bosne i Hercegovine, Predsjedništvo Bosne i Hercegovine prema svom sastavu i načinu odlučivanja izražava i osigurava interese i ravnopravnost konstitutivnih naroda

²⁸ Prema Ustavu RS-a delegati Vijeća naroda biraju se iz reda poslanika Narodne skupštine koji, zapravo, konstituišu narodne klubove Srba, Hrvata i Bošnjaka. Ukoliko među poslanicima ne bude 8 predstavnika konstitutivnog naroda onda će klub tog konstitutivnog naroda birati onoliko delegata koliko taj klub stvarno ima članova.

– kolektiviteta (ali i entiteta!)²⁹, te time u potpunosti zanemaruje pravo građanina Bosne i Hercegovine, što predstavlja eklatantno kršenje odredaba Evropske konvencije o zaštiti ljudskih prava i sloboda, a što je i potvrđeno pomenutim presudama Evropskog suda za ljudska prava. Naime, na temelju odredaba Evropske konvencije o zaštiti ljudskih prava i sloboda, koja je sastavni dio našeg pravnog sistema, garantuje se aktivno i pasivno biračko pravo građanima jedne države na cijelom njenom prostoru, dok čl. V Ustava BiH oduzima aktivno i pasivno pravo Srbima u FBiH i Bošnjacima i Hrvatima u Republici Srpskoj, na način da Srbinu u FBiH onemogućava da se kandiduje za srpskog člana Predsjedništva i/ili da glasa za svog člana Predsjedništva, jer se on bira iz reda srpskog naroda u RS-u. Ista je situacija i sa Bošnjacima i Hrvatima u RS-u: bošnjački, odnosno hrvatski član Predsjedništva dolazi iz FBiH, tako da niti jedan pripadnik ovih konstitutivnih naroda koji živi u RS-u nema mogućnosti da u potpunosti realizuje svoje aktivno i pasivno biračko pravo³⁰. Navedenim ustavnim odredbama se omogućava tzv. parcijalna zastupljenost konstitutivnih naroda, jer kako je naglašeno, ovisno o njihovoj vezanosti za određeni dio državnog teritorija³¹ Bosne i Hercegovine, pojedinim, ili preciznije rečeno, privilegovanim pripadnicima konstitutivnih naroda omogućava se realizacija temeljnih političkih prava, dok se pripadnicima Ostalih onemogućava da prilikom izbora članova Predsjedništva Bosne i Hercegovine (kao i članova Doma naroda Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine) realizuju/uživaju aktivno i pasivno biračko pravo.

Vijeće ministara Bosne i Hercegovine, zajedno sa Predsjedništvom Bosne i Hercegovine, predstavlja najviši organ izvršne vlasti na teritoriji Bosne i Hercegovine.

²⁹ Ustavna garancija potpune (kolektivne) ravnopravnosti pruža se i osiguravanjem konsenzualnog odlučivanja o određenim pitanjima, naravno u onim situacijama kada to Ustav predviđa. I u procesu odlučivanja Predsjedništva BiH osigurana je ravnopravnost interesa sva tri konstitutivna naroda, jer se odluke, koje se tiču pitanja koja proizilaze iz čl. V (3) tačke (a) do (e), donose *konsenzusom*. Međutim, ukoliko se ne uspije postići konsenzus, odluka se može donijeti i većinom glasova, i tada, na osnovu čl. V tačke 2.d) Ustava BiH, „Član Predsjedništva koji se ne slaže sa odlukom, može odluku Predsjedništva proglasiti destruktivnom po vitalni interes entiteta za teritoriju sa koje je izabran, pod uslovom da to učini u roku od tri dana po njenom usvajanju. Takva odluka će biti odmah upućena Narodnoj skupštini Republike Srpske, ukoliko je tu izjavu dao član sa njene teritorije; bošnjačkim delegatima u Domu naroda Federacije, ukoliko je takvu izjavu dao bošnjački član; ili hrvatskim delegatima u istom tijelu, ukoliko je tu izjavu dao hrvatski član. Ukoliko takav proglas bude potvrđen dvotrećinskom većinom glasova u roku od 10 dana po upućivanju, osporavana odluka Predsjedništva neće imati učinka“. U ovom slučaju se, dakle, radi o zaštiti vitalnog interesa *entiteta*, a ne o vitalnom nacionalnom interesu.

³⁰ Ovakvim normiranjem izbora članova Predsjedništva krše se i odredbe Ustava BiH (čl. II tačka 3. i 4.), koje govore o ljudskim pravima i slobodama, kao i o zabrani diskriminacije po bilo kom osnovu.

³¹ O nemogućnosti realizacije aktivnog i pasivnog biračkog prava na području Grada Mostara vidjeti u Omerdić, Halilović (2020).

Na ovaj organ izvršne vlasti, pored čl. V tačka 4. Ustava BiH kojim su data samo „osnovna sistematska rješenja o položaju i nadležnostima ovog organa“, odnose se još i čl. VIII Ustava BiH kojim se reguliše finansiranje institucija Bosne i Hercegovine, kao i opće odredbe iz čl. IX Ustava BiH. Premda se formalno ne zove *vlada*, ovaj izvršni organ vlasti ima obilježja koja su svojstvena većini savremenih vlada u parlamentarnim demokratijama: predsjedavajućeg Vijeća ministara imenuje Predsjedništvo Bosne i Hercegovine; imenovanje predsjedavajućeg potvrđuje Predstavnički dom Parlamentarne skupštine, čime se izražava saglasnost parlamentarne većine; predsjedavajući ima mandat da predloži ministre i njihove zamjenike koji nakon odobravanja Predstavničkog doma stupaju na dužnost; Vijeće ministara odgovara Parlamentarnoj skupštini, koja mu, na prijedlog Predsjedništva BiH, može izglasati nepovjerenje.³²

Ustavnim odredbama se ne predviđa broj ministara koji ulaze u sastav Vijeća ministara, ali Zakon o Vijeću ministara BiH (Službeni glasnik BiH br. 38/02) u čl. 5 nabraja 9 resornih ministara koja sačinjavaju ovaj organ izvršne vlasti, da bi se Zakonom o izmjenama i dopunama Zakona o Vijeću ministara (Službeni glasnik BiH br. 42/03) naknadno uvela funkcija ministra odbrane, čime je uspostavljeno i deseto ministarstvo. Prema čl. V tačka 4.b) Ustava BiH „najviše dvije trećine svih ministara mogu biti imenovani sa teritorije Federacije“, pri čemu se ne navodi izričito u kojem omjeru konstitutivni narodi iz FBiH, odnosno Republike Srpske, moraju biti zastupljeni u Vijeću ministara. Međutim, čl. 6 st.1 Zakona o Vijeću ministara BiH određuje se da će se u sastavu Vijeće ministara „osigurati jednaka (paritetna) zastupljenost konstitutivnih naroda BiH“³³ (Mirašćić 2009: 118).

2.2.4. Predstavljenost konstitutivnih naroda u entitetskim egzekutivnim organima vlasti

Na nivou Federacije BiH izvršnu vlast vrše **Predsjednik i potpredsjednici FBiH**, te **Vlada FBiH**³⁴, dok na teritoriju manjeg bosanskohercegovačkog entiteta egzekutivnu vlast vrše **Predsjednik i potpredsjednici Republike Srpske**, kao i **Vlada RS**.

³² Premda Predstavnički dom Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine potvrđuje imenovanje predsjedavajućeg i članova Vijeća ministara, ipak ovaj izvršni organ vlasti mora uživati povjerenje oba doma Parlamentarne skupštine.

³³ Čl. 6 st.1 Zakona o Vijeću ministara (Službeni glasnik BiH br.: 38/02, 42/03)

³⁴ Na nivou kantona izvršnu vlast vrše kantonalne vlade u čijem sastavu su, prema ustavnim odredbama, konstitutivni narodi i pripadnici ostalih proporcionalno zastupljeni. Ova zastupljenost treba da odražava posljednji popis stanovništva.

Na temelju člana IV. B.1. Ustava FBiH „Predsjednik Federacije predstavlja i zastupa Federaciju i šef je federalne izvršne vlasti. Predsjednik Federacije ima dva potpredsjednika iz različitih konstitutivnih naroda. Oni se biraju u skladu sa ovim ustavom“. Ovakvo ustavno rješenje rezultat je ranije pomenute Odluke Ustavnog suda BiH o konstitutivnosti naroda. Predsjednika i potpredsjednike FBiH ne biraju građani putem neposrednih izbora, nego ih bira Parlament Federacije.³⁵

Sve dok Visoki predstavnik za Bosnu i Hercegovinu nije donio odluke koje osiguravaju provođenje Odluke Ustavnog suda Bosne i Hercegovine o konstitutivnosti naroda, ustavne odredbe nisu predviđale niti broj članova, niti nacionalni sastav **Vlade FBiH**. Međutim, danas je etnički sastav vlade FBiH normiran na način da se određuje da, pored premijera/predsjednika, Vladu moraju sačinjavati „osam ministara iz reda bošnjačkog, pet ministara iz reda hrvatskog i tri ministra iz reda srpskog naroda. Jednog ministra iz reda ostalih može imenovati premijer/predsjednik Vlade iz kvote najbrojnijeg konstitutivnog naroda“.³⁶ Predsjednika Vlade FBiH, uz saglasnost oba potpredsjednika, imenuje predsjednik Federacije.³⁷

Predsjednik i potpredsjednici Republike Srpske se, za razliku od predsjednika i potpredsjednika FbiH, biraju neposredno. U vršenju izvršne vlasti predsjedniku *pomažu* dva potpredsjednika, koji se biraju iz reda ostala dva konstitutivna naroda i koji imaju savjetodavnu ulogu, jer im je primarni zadatak da „pomažu predsjedniku Republike u poslovima koje im povjeri predsjednik Republike“.³⁸

Vlada Republike Srpske predstavlja kolektivni organ izvršne vlasti na čijem čelu se nalazi predsjednik Vlade. Narodnoj skupštini RS predsjednik RS predlaže kandidata za predsjednika Vlade, a on Narodnoj skupštini, pored programa, predlaže i sastav Vlade RS. Godine 2002. načinjene su značajne promjene kada je u pitanju etnički sastav Vlade RS, jer je amandmanima na Ustav RS iz 1992. godine određeno da od 16 ministara, koliko ih ulazi u sastav Vlade, njih osam mora biti iz reda srpskog

³⁵ Može se desiti da se za predstavnike izvršne vlasti u FBiH izaberu lica koja ne uživaju podršku oba doma Parlamenta FBiH. Do ovakve situacije će doći ukoliko se ni nakon trećeg pokušaja ne uspije postići usaglašavanje između oba doma. Za razliku od ranijih ustavnih rješenja, danas ne postoji princip jednogodišnje rotacije na poziciji predsjednika FBiH, pri čemu se i formalno narušila ravnopravnost između predstavnika sva tri konstitutivna naroda. No, sistem odlučivanja (*konsenzus* prilikom donošenja odluka) omogućava im da prilikom obnašanja izvršne vlasti štite interese naroda kojeg predstavljaju. Detaljnije vidjeti (Trnka 2006: 314-318).

³⁶ Ovo rješenje načinjeno je Amandmanom XII (Službene novine FBiH br. 13/97) i Amandmanom XLIV (Službene novine FBiH br. 52/02).

³⁷ Za razliku od predsjednika Vlade RS kojeg imenuje predsjednik RS (samim tim predstavnik samo jednog konstitutivnog naroda), za imenovanje premijera Vlade FBiH traži se saglasnost predstavnika sva tri konstitutivna naroda.

³⁸ Čl. 80 st.2. Ustava RS (Službeni glasnik Republike Srpske, br.3/92)

naroda, pet iz reda bošnjačkog naroda i tri iz reda hrvatskog naroda. Ovakvim rješenjima, sve dok se u potpunosti ne implementiraju odredbe Aneksa 7 Mirovnog sporazuma za Bosnu i Hercegovinu, nastoji se kroz državne organe vlasti odraziti nacionalna struktura stanovništva iz 1991. godine.

2.2.5. Primjena uzajamnog veta: mehanizam zaštite interesa konstitutivnih naroda

Pored proporcionalne i paritetne zastupljenosti, konstitutivnim narodima se omogućava da se, na svim nivoima vlasti, pozovu na primjenu uzajamnog (međusobnog) veta. Naime, na temelju ustavnih odredbi, a ne na neformalan način, konstitutivnim narodima se garantuje zaštita vitalnog nacionalnog interesa i vitalnog interesa entiteta. Premda u pravnoj (i političkoj) teoriji nema jedinstvenog stava oko pojmovnog određenja vitalnog nacionalnog interesa³⁹, ipak se između njega i vitalnog entitetskog interesa u ustavnom uređenju BiH prepoznaju razlike koje se ogledaju u sljedećem:

1. Na vitalni nacionalni interes poziva se u procedurama u Parlamentarnoj skupštini Bosne i Hercegovine, dok se na vitalni interes entiteta poziva u Predsjedništvu Bosne i Hercegovine (ovdje se naravno govori o zaštiti vitalnog nacionalnog interesa na nivou države, a ne na entitetskom ili nekom drugom nivou vlasti).

2. Na zaštitu vitalnog nacionalnog interesa⁴⁰ poziva se zbog *predložene odluke*

³⁹ Nacionalni interes se određuje kao historijska kategorija pri čemu se naglašavaju socio-ekonomski, politički, kulturni, duhovni i drugi faktori koji su u određenom periodu presudno uticali društvene tokove i povijesnu egzistenciju naroda. Historijska determinanta nacionalnog interesa pokazuje da on nije statična kategorija, nešto što se jednom zauvijek definiše. Naprotiv, nacionalni interes je dinamična kategorija, te se ni vodeći teoretičari ne mogu usaglasiti oko definisanja pojmova: vitalni, nacionalni, interes... (Miraščić 2009: 129). Važno je imati na umu da svaki nacionalni interes nije i vitalni interes naroda, bez čijeg bi ostvarenja „narod bio ozbiljno redukovan u svom identitetu, pa čak i povijesnoj egzistenciji“ (Detaljnije vidjeti Dmičić 2005: 59).

⁴⁰ S ciljem osiguranja načela jednakopravnosti, odnosno konstitutivnosti naroda u Bosni i Hercegovini, Ustavom BiH [čl. IV (3) tačke e) i f)] određen je postupak koji se primjenjuje u Domu naroda Parlamentarne skupštine BiH kada većina bošnjačkih, hrvatskih ili srpskih delegata smatra da određeno pitanje ugrožava njihov vitalni nacionalni interes. Ukoliko uloženi prigovor vitalnog nacionalnog interesa bude podržan od strane većine delegata iz reda ostala dva konstitutivna naroda, predložena odluka se odbija. Međutim, „kada većina bošnjačkih, hrvatskih ili srpskih delegata stavi primjedbu na pozivanje na tačku (e), predsjedavajući Doma naroda će odmah sazvati Zajedničku komisiju, koja se sastoji od tri delegata, od kojih je svaki izabran iz redova bošnjačkih, hrvatskih i srpskih delegata, u cilju razrješenja tog pitanja. Ukoliko to Komisija ne uspije u roku od pet dana, predmet se upućuje Ustavnom sudu koji će po hitnom postupku preispitati proceduralnu ispravnost slučaja.“ [Čl. IV tačka 3.f) Ustava BiH]. Pored odredbi Ustava BiH i odredbe entitetskih i kantonalnih ustava regulišu materiju vezanu za zaštitu vitalnih nacionalnih interesa. Tako se npr. samo u okviru Doma naroda Parlamenta FBiH može pokrenuti postupak za odlučivanje o vitalnom nacionalnom interesu. Ukoliko postupak zaštite vitalnog nacionalnog interesa pokrene više od jednog predsjedavajućeg ili potpredsjedavajućeg Doma naroda postupak se odvija u okviru Parlamenta FBiH. Međutim, ukoliko pomenuti postupak pokrene samo

[zato čl. IV tačka 3 (e) i (f), određuje da se u daljoj proceduri usvajanja predložene odluke traži većina delegata iz sva tri naroda prisutnih na sjednici Doma naroda Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine, odnosno usaglašavanje u Zajedničkoj komisiji, odnosno vođenje postupka pred Ustavnim sudom], dok se na zaštitu vitalnog interesa entiteta u Predsjedništvu Bosne i Hercegovine poziva zbog *donebene odluke*.

3. KONSTITUTIVNOST NARODA VS. NARODNI SUVERENITET U BOSNI I HERCEGOVINI

Svaka savremena demokratska država dužna je da svojom legitimnom i suverenom vlašću garantuje prava, ovlašćenja i slobode *svim* građanima koji žive na njenom državnom teritoriju. Ovu svoju obavezu država ispunjava faktičkom realizacijom *načela autonomije* kojim se pojedincima omogućava pravo na *zajedničku strukturu političkog djelovanja* i kojim se ostvaruje pravo na samoodređenje i obaveza ograničavanja demokratske vlasti putem pravnog poretka. Međutim, sve države nacije nisu u stanju da realiziraju ove ciljeve, jer stvaraju *sistematsku* nejednakost *životnih šansi* čime se stvara tzv. *nautonomija* zbog koje pojedinci ne mogu jednako politički participirati u političkom životu. Drugim riječima, ograničena je volja svih građana i u tim okolnostima ne može se govoriti o realizaciji *narodnog suvereniteta*.⁴¹

jedan predsjedavajući ili potpredsjedavajući uz podršku 2/3 delegata Doma naroda postupak utvrđivanja vitalnog nacionalnog interesa odvija se pred posebnim Vijećem za zaštitu vitalnih nacionalnih interesa Ustavnog suda FBiH [čl. IV A.18 Ustava FBiH (Službene novine FBiH, broj 1/94, od 21. 07. 1994.) i: Amandman XXXVII (Službene novine FBiH, broj 16/02, od 28. 04. 2002.), Amandman XXXVIII (Službene novine FBiH, broj 16/02, od 28. 04. 2002.), Amandman XXXIX (Službene novine FBiH, broj 16/02, od 28. 04. 2002.)].

⁴¹ **Narodni suverenitet** podrazumijeva se da vlast pripada narodu i da proizlazi iz naroda. Ideja narodne suverenosti javlja se zahvaljajući djelovanju monarhomaha koji su tokom XVI stoljeća osporavali apsolutističku vlast vladara, ističući da suverena prava i ovlasti pripadaju narodu, te da ih je narod samo privremeno prenio na vladara. Modernije definicije narodnog suvereniteta vezuju ga za princip političkog morala (popularni ili narodni suverenitet), naglašavajući da je riječ o demokratskom mehanizmu temeljem kojeg „sva politička i pravna moć državnih organa vlasti počiva na volji i saglasnosti onih među kojima ili nad kojima se ta moć provodi“ (Vidjeti MacCormick 1999: 130). Modernom poimanju narodnog suvereniteta doprinijela je Ingeborg Maus koja stoji na stanovištu da suverenitet pripada onim subjektima na koje se donesene odluke odnose, a ne nalazi se u rukama upravljača, odnosno državnih službenika. Maus naglašava da se pod pojmom *narodni suverenitet* podrazumijeva isključivo „država“ u rukama ‘naroda’ (Maus 2001: 102). S druge strane, Đovani Sartori je, polazeći od ideje narodnog suvereniteta, kao ideje o vlasti koja proizilazi iz naroda i koja pripada narodu, isticao vlast zapravo ne pripada nikome („All power to nobody“). Naime, polazeći od temeljnih elemenata modernih demokratskih režima i političkih procesa koji se odvijaju unutar njih, opća narodna volja, kao formalni izvor cjelokupne državne vlasti, zapravo se svodi samo na konsenzus. Prema Sartoriju, kada se govori o suverenitetu i državnoj vlasti, bez obzira što je *de iure* definisan kao subjekat (nosilac) suvereniteta, ili kao titular same moći, u stvarnosti dati subjekat zapravo ne vrši vlast, odnosno ne predstavlja *de facto* izvor cjelokupne državne vlasti (Sartori 1987: 31-72). Detaljnije vidjeti Mirašić (2012).

Sa teorijsko-pravnog aspekta, princip narodnog suvereniteta se može analizirati kao legitimacijsko, ali i kao organizacijsko načelo. Posmatrajući narodni suverenitet sa legitimacijskog aspekta, „nastanak i ustav države počiva na narodnoj volji“, dok narodni suverenitet kao organizacijsko načelo ne obuhvata samo izbor predstavnika⁴², nego podrazumijeva da se „u svim političkim odlukama treba izraziti volja većine građana, ako je moguće izravno u obliku narodnih inicijativa i referendum a o zakonskim prijedlozima“ (Ballestrem 1998: 71-72).

Odredbama Dejtonskog sporazuma Bosna i Hercegovina je dobila i specifično državno uređenje, koje je prvobitno zamišljeno kao rješenje privremenog karaktera s ciljem da se zaustavi rat i započne proces političke reintegracije „ne samo kao države, nego i kao društva“ (Ibrahimagić, Kurtćehajić 2007: 333). Međutim, za razliku od većine demokratskih ustava⁴³ koji na nedvosmislen način proklamuju ideju narodnog suvereniteta, Bosna i Hercegovina se trenutno nalazi između „pravne i autoritarne države“, jer se odredbama Ustava Bosne i Hercegovine istovremeno proklamuje i načelo vladavine prava i načelo „etničkog determinizma“ (Šarčević 2009: 68-75). Prema načelu vladavine prava, a imajući u vidu činjenicu da je Bosna i Hercegovina demokratska država koja „funkcioniše u skladu sa zakonom i na osnovu slobodnih i demokratskih izbora“ (čl. I 2.), cjelokupan politički život trebao bi da počiva na individui – građaninu, kao primarnom političkom subjektu. Drugim riječima, princip vladavine prava trebao bi da se bazira na realizaciji narodnog suvereniteta⁴⁴ prema kojoj je vlast bezlična i kao takva proizlazi iz volje građana koja se, između ostalog, ostvaruje kroz „vladavinu proceduralno legitimiranog parlamenta“, podrazumijevajući „priznavanje prava kao samostalnog medija za rješavanje konflikata“ (Šarčević 2009: 75). Zahtijevano pravo koje bi se koristilo kao medij za rješavanje i/ili izbjegavanje konflikata, „mora predstavljati etnički neutralan minimum

⁴² Danas je najdominantniji oblik organizovanja državne vlasti predstavnička demokratija u kojoj građani, na slobodnim i demokratskim izborima biraju svoje predstavnike u organe vlasti. U predstavničkoj demokratiji implementacija narodnog suvereniteta podrazumijeva da narod indirektno, posredstvom svojih predstavnika, učestvuje u kreiranju društveno-političkih procesa. Premda izabrani predstavnici nisu obavezni da postupaju „po uputama“ naroda, ipak postoji posebna vrsta odgovornosti koja se manifestuje u tome da građani mogu pokloniti ili uskratiti povjerenje svojim dosadašnjim predstavnicima. Vidjeti Mueller (1996).

⁴³ Tako se članom 20 (2) Ustava SR Njemačke izričito normira ideja narodnog suvereniteta: „Cjelokupna državna vlast polazi od naroda. Nju vrši narod, biranjem i glasanjem kao i posredstvom posebnih organa zakonodavstva, izvršne vlasti i pravosuđa“ (Ustav Savezne Republike Njemačke 2019). O ustavnim rješenjima Kraljevine Belgije, Kraljevine Nizozemske i Švicarske Konfederacije vidjeti u Miraščić (2012).

⁴⁴ Sudjelovanje građana u radu predstavničkih organa vlasti potvrdu je realizacije načela narodnog suvereniteta, što u konačnici podrazumijeva potpunu realizaciju kocepta bezlične vlasti. Demokratija potpuna kada je pravo glasa jednako za sve građane i kada se realizira na taj i neposredan način. Tako se potvrđuju primarna načela jednakosti i slobode na kojima počivaju savremeni demokratski režimi. Vidjeti Kazazić i Omerdić (2019).

koji 'sekularizira' vezu između etnije i države" (Ibid. 76), i koje bi, kao takvo, trebalo da počiva na postojanju neotuđivih i garantovanih prava i sloboda koje pripadaju svakoj individui, bez obzira na njenu (ne)pripadnost određenom kolektivitetu.

Međutim, kao oponent načelu vladavine prava u ustavnom uređenju Bosne i Hercegovine javlja se načelo etničkog determinizma, čijom primjenom se bosanskohercegovački građanin isključuje iz procesa političkog odlučivanja, a o čemu je ranije bilo govora. Primjenom načela etničkog determinizma u bosanskohercegovačkom društvu se favorizuju predstavnici etničkih skupina – predstavnici konstitutivnih naroda, što „osigurava etnokratski oblik vladavine“ (Šarčević 2009: 76). Priroda etnokratskog oblika vladavine ogleda se u tome što se na državnom nivou vlasti „svi građani Republike Srpske predstavljaju kao etnički Srbi, Federacije BiH kao Hrvati i Bošnjaci“ (Ibid.). Premda postojeće etničke (i religijske) grupe, sa formalno-pravnog aspekta, *ne mogu* predstavljati nosioce suvereniteta jer, za razliku od bosanskohercegovačkih građana, ne posjeduju sposobnost da izgledima na prinudu obezbijede provođenje odluka/zakona, u Bosni i Hercegovini se, štaviše i u nekim naučnim krugovima, kao nosioci suvereniteta prihvataju konstitutivni narodi koji se, s tim u vezi, određuju kao suvlasnici entiteta, a što je osigurano „odgovarajućim institucionalnim garancijama“ (Ibid, 72). Predstavnici bosanskohercegovačkih konstitutivnih naroda zapravo uzurpiraju politički proces odlučivanja, jer korištenjem prava veta, koje im na temelju Ustava BiH pripada, čine da tako donesene odluke počivaju na etničkoj volji⁴⁵, čime se odbacuje koncept narodnog suvereniteta.

Dosljednost etničko-teritorijalnog principa najbolje se ogleda kroz djelovanje Parlamentarne skupštine BiH. Za razliku od većine demokratskih sistema u kojima se donji dom (kao dom građana) prvo navodi, u Ustavu BiH Dom naroda koji predstavlja teritorijalne i/ili kolektivne interese ima primat u odnosu na Predstavnički dom. Na taj način ustavotvorac je, suprotno praksi razvijenih demokratija, zanemario činjenicu da su građani nosioci suvereniteta (Čepo 2014: 66). Nadalje, kompleksna politička situacija u Bosni i Hercegovini dodatno usložnjava ionako složeni postupak odlučivanja u Parlamentarnoj skupštini BiH, što za rezultat ima česte blokade rada i donošenja odluka. Naime, važećim ustavnim odredbama normirano je da su u postupku odlučivanja oba doma ravnopravna, odnosno određeno je da se sve odluke (osim poslovnika domova i izbora predsjedavajućeg i njegovih zamjenika) moraju

⁴⁵ Pored prava da direktno sudjeluju u procesu donošenja najviših pravnih akata, dosljedna primjena principa narodnog suvereniteta podrazumijeva i pravo građana da, kroz izbor i djelovanje šefa države, bilo da je riječ o inokosnom ili zbornom organu, (in)direktno utiču na kreiranje i realizaciju unutrašnje i vanjske politike države. Uslovljavanje uživanja pasivnog biračkog prava prebivalištem, kao i etničkom pripadnošću građana, predstavlja odstupanje od primjene principa narodnog suvereniteta.

usvojiti u istovjetnom tekstu u oba doma.⁴⁶ Pored normirane obaveze da se prijedlog zakona u istovjetnom tekstu usvoji u oba zakonodavna doma, dodatni „teret“ predstavlja tzv. „kvalifikovana većina“ u Predstavničkom domu, odnosno tzv. „kvalifikovani kvorum“ u Domu naroda PS BiH koji podrazumijeva da Dom naroda može provoditi svoje aktivnosti ukoliko je prisutno 9 delegata, uz uslov da su prisutna namanje tri, bošnjačka, tri hrvatska i tri srpska delegata.⁴⁷ Budući da smo već analizirali Dom naroda PS BiH, u ovom dijelu rada akcenat ćemo staviti na donji dom Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine, čije djelovanje također ukazuje na znatno odstupanje od principa narodnog suvereniteta.

Predstavnički dom Parlamentarne skupštine BiH ne predstavlja klasični tip donjeg građanskog doma. Riječ je o domu za koji se kaže da predstavlja „čuvara entitetskih interesa“. Ustavom BiH je normirano da se „članovi biraju neposredno iz svakog entiteta“ i ne postoji nijedna druga ustavna odredba kojom se određuje da članovi Predstavničkog doma predstavljaju sve građane. Slična odredba nije sadržana ni u relevantnim zakonskim i podzakonskim aktima. U odredbama Izbornog zakona umjesto termina „građani“ sadržan je termin „birači“, te oni kao takvi „biraju članove ovog Doma“. Nadalje, Ustav BiH ne sadrži odredbu kojom se određuje mandat članova Predstavničkog doma, odnosno delegata u Domu naroda. Mandat članova i delegata u domovima Parlamentarne skupštine BiH normiran je odredbom Izbornog zakona Bosne i Hercegovine.⁴⁸

Sam postupak odlučivanja u Predstavničkom domu PS BiH regulisan je članom IV tačka 3 (d) Ustava BiH, kao i Poslovníkom Predstavničkog doma Parlamentarne skupštine BiH. Na temelju člana IV 3. d) Ustava BiH, „Sve odluke u oba doma donose se većinom glasova onih koji su prisutni i glasaju. Delegati i članovi će ulagati najveće napore kako bi većina uključivala najmanje jednu trećinu glasova delegata ili članova sa teritorije svakog entiteta. Ukoliko većina ne uključuje jednu trećinu glasova delegata ili članova sa teritorije svakog entiteta, predsjedavajući i njegovi zamjenici će, radeći kao komisija, nastojati da u roku od tri dana od dana glasanja postignu saglasnost. Ukoliko ta nastojanja ne uspiju, odluke će se donijeti većinom onih koji

⁴⁶ Dvodomne parlamente je moguće organizovati na tri načina. Prvi je da su oba doma ravnopravna (ovom rješenju su se priklonili bosanskohercegovački ustavotvorci). Drugi način jeste davanje supremacije (primata) jednom od postojećih domova, što podrazumijeva da se odluke donose unutar jednog doma, bez usaglašavanja sa drugim domom. Treći način podrazumijeva mogućnost da se odluke donose na zajedničkoj sjednici oba doma. Nerijetko se dešava da se prilikom dvodomnog odlučivanja javlja problem neusaglašenosti dva doma. Stoga se, s obzirom da predstavlja građane, prednost daje donjem domu, što definitivno nije slučaj u BiH. Vidjeti Miljko (2009: 16-17), Čepo (2014: 65).

⁴⁷ O proceduri pokretanja zaštite vitalnog nacionalnog interesa vidjeti u f.n. 47

⁴⁸ Detaljnije vidjeti: čl. 1.3a Izbornog zakona Bosne i Hercegovine.

su prisutni i glasaju, pod uslovom da glasovi protiv ne uključuju dvije trećine, ili više, delegata ili članova izabranih iz svakog entiteta“. Odredba Ustava BiH je, dakle, jasna: ne predviđa se mogućnost prekidanja procedure glasanja i odlučivanja ukoliko na sjednici nije prisutno 5 članova iz Republike Srpske, odnosno 10 članova iz Federacije BiH. Međutim, na osnovu podataka prezentiranih u istraživanju Šerifovića (2021) evidentno je da je Predstavnički dom Parlamentarne skupštine BiH u mandatu 2014-2018. godine postupao suprotno onome kako je normirano Ustavom BiH. Naime, na 64. sjednici se, između ostalog, vodila i rasprava o primjeni pravila tzv. entitetskog glasanja, pri čemu je Predsjedavajući doma naglasio da se „već četiri godine radi po principu da mora biti 5 u prvom krugu, 5 glasova iz Republike Srpske i 10 iz Federacije, tako su napravljeni kompjuterski programi koji ovdje prate glasanje...“⁴⁹. „Instalirani“ kompjuterski program zahtijeva da u prvom krugu glasanja *prisustvuje* najmanje jedna trećina članova iz oba entiteta. Međutim, ovo normativno rješenje nije sadržano u Ustavu BiH, nego se ustavnim odredbama utvrđuje samo kvorum potreban za rad ovog doma, ali ne i za odlučivanje povodom određenog pitanja. Koliko god se ovo pitanje kvoruma činilo trivijalnim, ipak je riječ o izuzetno bitnom mehanizmu čija primjena blokira rad donjeg doma Parlamentarne skupštine BiH. Naime, za razliku od zaštite vitalnog nacionalnog interesa na koju se poziva unutar Doma naroda i o čemu odlučuje nadležni organ, o primjeni mehanizma entitetskog glasanja ne odlučuje niti jedan drugi organ, te je na taj način omogućeno zaustavljanje procedure usvajanja određenog zakona. Kompletan postupak se, dakle, obustavlja bez bilo kakve rasprave, objašnjenja ili ocjene da li je određeni prijedlog zakona od značaja za građane, narode ili entitete. Zloupotreba mehanizma entitetskog glasanja, imajući u vidu način izbora članova Predstavničkog doma, omogućava da se zakonodavni proces blokira uvijek kada predstavnici određenog konstitutivnog naroda smatraju da to nije u njihovom interesu. U praksi se nerijetko dešava da usvajanje određenog prijedloga u Predstavničkom domu PS BiH „može zavisiti samo od jednog glasa iz određenog entiteta, te predstavlja apsolutni veto na glasanje i proceduru odlučivanja“ (Šerifović 2021: 107). Prema podacima dostupnim na zvaničnoj stranici Parlamentarne skupštine u posljednja dva kompletirana saziva PS BiH od 128 odbijenih prijedloga zakona, njih 43 odbijeno je u Predstavničkom domu zbog nepostojanja potrebne većine glasova iz entiteta Republika Srpska.⁵⁰

⁴⁹ Stenogram sa 64. sjednice Predstavničkog doma PS BiH, dostupno na: http://static.parlament.ba/doc/113939_64%20sjednica%20PD%2004.09.2018.pdf, str. 34

⁵⁰ Odbijenih zakona zbog nepostojanja saglasnosti iz FBiH u ovom period nije bilo. Komparacije radi, u ovom periodu (2010-2014., 2014-2018.) procedura zaštite vitalnog nacionalnog interesa pokrenuta je 5 puta.

ZAKLJUČAK

Nakon što su se devedesetih godina prošlog stoljeća građani Bosne i Hercegovine na održanom referendumu izjasnili ZA nezavisnu i suverenu Bosnu i Hercegovinu, novim ustavnim rješenjima bosanskohercegovački građanin, kao politička kategorija, dobio je marginalnu ulogu u procesu odlučivanja. Učmjesto da se dosljedno realizira koncept narodnog suvereniteta prema kojem građani imaju pravo da biraju i budu birani, te na taj način učestvuju u procesu vršenja vlasti, društveno-političkom i pravnom scenom dominiraju predstavnici konstitutivnih naroda. Dajući primat etničkom principu, ustavotvorci su Bosnu i Hercegovinu učinili državom u kojoj se svakodnevno krše ljudska prava i temeljne slobode, garantovane kako ustavom, tako i brojnim međunarodnim pravnim aktima, što je u više navrta i potvrđeno odlukama Evropskog suda za ljudska prava. U najviše državne organe vlasti delegiraju se i biraju pripadnici konstitutivnih naroda (i to pod uslovom da im se konstitutivna pripadnost *podudara* sa entitetskom pripadnošću), pri čemu se isključuje znatan dio bosanskohercegovačkih građana koji ne želi da se na bilo koji način identificira sa postojećim etničkim zajednicama.

Bez građana kao titulara suvereniteta Bosna i Hercegovina neće biti sposobna da se uhvati u koštac sa savremenim društvenim izazovima. Ukoliko se želi postići stabilnost bosanskohercegovačkog multikulturalnog društva neophodno je postojeći sistem vlasti modificirati na način da se prilagodi stvarnim potrebama BiH i njenog društva. Prilikom modeliranja svog nacionalnog i etničkog prostora, Bosna i Hercegovina, kao savremena država nacija, mora voditi računa o tome da pripadnici njenih konstitutivnih naroda, koji svoj kolektivni identitet najčešće vezuju za etničko porijeklo i/ili religiju, trebaju da teže ka uspješnoj integraciji u javnu političku sferu, odnosno da ravnopravno, bez obzira na kojem dijelu bosanskohercegovačkog teritorija žive, participiraju u političkom procesu odlučivanja. Niti jedan konstitutivni narod u Bosni i Hercegovini ne može se, sam po sebi, neovisno od ostalih postojećih kolektiviteta, konstituisati u državu, a primarni cilj bosanskohercegovačkih kolektiviteta treba da predstavlja uspješno integrisanje u državu naciju, pri čemu zadržavaju svoj etnički, kulturni i/ili religijski identitet. Nijedna od političkih elita koje predstavljaju postojeće bosanskohercegovačke konstitutivne narode ne može realizovati vlastiti nacionalistički program kao ekskluzivno pravo na dio državnog teritorija Bosne i Hercegovine.

Stabilnost i jedinstvo Bosne i Hercegovine kao države nacije garantuju njeni građani kao isključivi nosioci suvereniteta. Stoga su predstavnici državnih organa

vlasti dužni da iznađu najbolja rješenja ustavnih mehanizama kako bi otklonili one elemente koji utiču da institucionalna struktura vlasti onemogućava pojedincu da, ovisno o svojoj (ne)pripadnosti određenoj društvenoj grupi, (ne) uživa, odnosno (ne) realizuje osnovna ljudska prava i slobode. Ističući pojedinca, odnosno građanina BiH u prvi plan, ni u kom slučaju se ne smije negirati značaj i identitet postojećih bosanskohercegovačkih kolektiviteta. Naprotiv, promovišući ideju o jedinstvenoj političkoj kulturi, kao jednom od integrativnih faktora, nužno je promovisati i posebna prava koja etničkim, religijskim i kulturnim zajednicama pripadaju na osnovu njihovih posebnih identiteta. S tim u vezi, radi osiguranja stabilnosti i jedinstvenosti BiH i njenog multikulturnog društva, neophodno je, između ostalog, postojećim kolektivitetima garantovati određeni obim prava, ovlasti i sloboda, kao što su npr. jezička prava, prava na etničke/religijske/kulturne simbole i njihovu zaštitu, pravo na javno finansiranje udruženja datih kolektiviteta, njihovih manifestacija i medija, pravo na kulturnu autonomiju itd, ali se, s druge strane, svi njihovi pripadnici u horizontalnom smislu moraju vezati za državu Bosnu i Hercegovinu i njene državne organe vlasti. Vezivanje za državu moguće je samo dosljednom implementacijom principa narodnog suvereniteta.

LITERATURA

1. Altermatt, Urs (1997), *Etnonacionalizam u Evropi*, Svjetionik, Sarajevo
2. Ballestrem, Carl (1998), "Narodni suverenitet u ustavnoj državi", *Politička misao*, Vol XXXV, br. 3, 64-77.
3. Čavoški, Kosta, Radmila Vasić (2006), *Uvod u pravo*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu - Službeni glasnik, Beograd
4. Čepo, Dario (2014), "Parlamenti i skupštine: demokratski deficit Parlamenta skupštine Bosne i Hercegovine", *Studia lexicographica*, god. 8. br. 2(15), 55-75.
5. *Dejtonski mirovni sporazum* (1996), JP NIO Službeni list BiH, Sarajevo
6. Dmičić, Mile (2005), "Zaštita vitalnog nacionalnog interesa konstitutivnih naroda u ustavnosudskom poretku", *Pravni savjetnik*, vol. V, br. 11-12, 19-26.
7. *Pravni leksikon* (2007), Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb
8. Hastings, Adrian (2003), *Gradnja nacionaliteta*, Buybook, Sarajevo
9. Ibrahimagić, Omer (2009), *Državnopravni i politički razvitak Bosne i Hercegovine*, vlastita naklada, Sarajevo
10. Ibrahimagić, Omer, Suad Kurtćehajić (2007), *Politički sistem Bosne i Hercegovine*, knjiga treća, autori, Sarajevo
11. Izborni zakon Bosne i Hercegovine, *Službeni glasnik BiH*, br: 23/01,7/02, 9/02, 20/02, 25/02, 4/04, 20/04, 25/05, 52/05, 65/05, 77/05, 11/06, 24/06, 32/07, 33/08, 37/08, 32/10, 18/13, 7/14 i 31/16;
12. Kazazić, Vesna, Dženeta Omerdić (2019), "Elementi demokratije u (post)-dejtonskoj Bosni i Hercegovini", *Društvene i humanističke studije*, 2(8), 311-328.
13. Lijphart, Arend (1992), *Demokracija u pluralnim društvima*, Školska knjiga, Zagreb
14. MacCormick, Neil (1999), *Questioning Sovereignty: Law, State and Nation in the European Commonwealth*, OUP Oxford
15. Maus, Ingeborg (2001), *Aspekti narodne suverenosti*, Dosije, Beograd
16. Mesić, Milan (2006), *Multikulturalizam: Društveni i teorijski izazovi*, Školska knjiga, Zagreb
17. Mirašić, Dženeta (2009), *Bosanski model demokratske vlasti*, JU NUB Derviš Sušić, Tuzla
18. Mirašić, Dženeta (2012), *Država nacija u multikulturnom društvu*, JP NIO "Službeni list BiH", Sarajevo

19. Mirić, Jovan (1996), *Demokracija u postkomunističkim društvima*, Prosvjeta, Zagreb
20. Mueller, C. Dennis (1996), *Constitutional Democracy*, Oxford University Press
21. Nojman, Franc (2002), *Vladavina prava*, Filip Višnjić, Beograd
22. Odluka o donošenju Zakona o izmjenama i dopunama Zakona o Vijeću ministara BiH (2007), *Službeni glasnik BiH*, br: 81/07;
23. Omerdić, Dženeta, Harun Halilović (2020), "The Case of Baralija v. Bosnia and Herzegovina: A New Challenge for the State Authorities of Bosnia and Herzegovina?", *Društvene i humanističke studije*, 4(13), 217-238.
24. *Pilav v. BiH* 41939/07 od 9.6.2016., <http://echr.coe.int>;
25. Pobrić, Nurko (2000), *Ustavno pravo*, Slovo, Mostar
26. *Pudarić v. BiH* 55799/18 od 8.12.2020., <http://echr.coe.int>;
27. Sartori, Giovanni (1987), *The Theory of Democracy*, Revisited, Chatham House, New Jersey
28. *Sejdić i Finci v. BiH*, <http://echr.coe.int>;
29. Smit, Antoni (Anthony Smith) (2010), *Nacionalni identitet, XX vek*, Beograd
30. Šarčević, Edin (2009), *Dejtonski Ustav: Karakteristike i karakteristični problemi*, Konrad Adenauer Stiftung, Sarajevo
31. Šerifović, Damir (2021), *Proces odlučivanja u Parlamentarnoj skupštini Bosne i Hercegovine*, završni magistarski rad, Univerzitet u Tuzli, Pravni fakultet
32. *Šlaku v. BiH* 5666/12 od 26. 5. 2016., <http://echr.coe.int>;
33. Trnka, Kasim (2000), *Konstitutivnost naroda*, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo
34. Trnka, Kasim (2006), *Ustavno pravo*, drugo izmijenjeno i dopunjeno izdanje, Fakultet za javnu upravu, Sarajevo
35. Trnka, Kasim, Miodrag Simović, Zvonko Miljko, Zlatan Begić, Jasmina Bajramović-Rizvanović, Amra Jašarbegović, Ivana Marić, Maja Sahadžić, Merima Talović (2009), *Proces odlučivanja u Parlamentarnoj skupštini Bosne i Hercegovine: stanje, komparativna rješenja, prijedlozi*, Fondacija Konrad Adenauer, Sarajevo
36. Ustav Federacije Bosne i Hercegovine (1994), *Službene novine FBiH*, br.1/94, i: Amandman III (1997), *Službene novine FBiH*, br.13/97; Amandman VIII (1997), *Službene novine FBiH*, br.13/97; Amandman IX (1997), *Službene novine FBiH*, br.13/97; Amandman XXVIII (2002), *Službene novine FBiH*,

- br.16/02; Amandman XXXII (2002), *Službene novine FBiH*, br.16/02; Amandman XXXVII (2002), *Službene novine FBiH*, br.16/02; Amandman XXXVIII (2002), *Službene novine FBiH*, br.16/02; Amandman XXXIX (2002), *Službene novine FBiH*, br.16/02
37. Ustav Republike Srpske (1992), *Službeni glasnik RS*, br: 3/92
38. Ustav SR Njemačke (2019), Šarčević, Edin (ur.), CJP, Sarajevo
39. Ustav SRBiH (1990), i: Amandman LX, (1990), *Službeni list SRBiH*, br. 21; Amandman LXII (1990), *Službeni list SRBiH*, br. 21
40. Van Dyke, Vernon (2002), "Pojedinaac, država i etničke zajednice u političkoj teoriji", u: Divjak, Slobodan (ur.), *Nacija, kultura i građanstvo*, Službeni list, Beograd, 167-190.
41. Zakon o vijeću ministara BiH, *Službeni glasnik BiH*, br: 38/02, 42/03;
42. Zgodić, Esad (2009), *Multiverzum vlasti: za novu kratologiju*, Fakultet političkih nauka, Sarajevo
43. *Zornić v. BiH* 3681/06 od 15.7.2014., <http://echr.coe.int>

THE PRINCIPLE OF CONSTITUENCY OF PEOPLES: AN OBSTACLE TO THE ACHIEVEMENT OF POPULAR SOVEREIGNTY IN BOSNIA AND HERZEGOVINA?

Summary:

Before the socio-political communities are posted, a very demanding task of defining the subject on whose name will behalf political power is implemented over a given state territory. However, the question about the subject of sovereignty should in no case be misunderstood as an issue of simply theoretical approach. The level of a state's democracy, as well as its ability to realize internal and external sovereignty, depends entirely on fact: does the power belong to the People and whether it derives from the People. In other words, the issue of popular sovereignty is a substantial, constitutive element of modern democratic states.

When we speak about contemporary Bosnia and Herzegovina, the functionality of the entire state government is often hindered by the complex decision-making processes at all state levels which lead to obstruction of the entire decision-making process. Such a dysfunctional decision-making process on the state level poses a threat and disables the Bosnian plural society to respond to the modern challenges of a democratic functioning state. The legal nature of Bosnian society is determined by the existence of

constituent people who have “usurped” the entire decision-making process. There is still no end in sight to the struggle that leads to an oligarchy of the ruling elites; furthermore, there is still no appropriate socio-political mechanism that will enhance the accountability of the representatives to their voters; it is still inconceivable that decisions of state authorities are effectively and consistently implemented throughout the national territory. In other words, there is still no appropriate mechanism that will enhance the principle of popular sovereignty.

It is necessary to “offer” Bosnia and Herzegovina’s pluralism and its political tradition a form of democratic authority which in no way should be a cliché. Furthermore, it may not be one of the “copy-paste” models of democratic authority. Currently, citizens of B&H are completely suspended (de facto, there are only citizens of entities). In the Federation of Bosnia and Herzegovina Serbs are suspended, while in the Republika Srpska, Bosniacs and Croats cannot equally participate in the decision-making process. An unfinished process of implementation of the Dayton Agreement and, in particular, Annex 4 (the Constitution of B&H), whose provisions permit discrimination against the citizens of Bosnia and Herzegovina (the impossibility of the realization of the principle of equality in the exercise of universal suffrage), as well as the non-application of the Decision of the European Court of Human Rights contributes and is conducive to further segmentation of Bosnian society.

Keywords: Constituent peoples; popular sovereignty; the rule of law; Bosnia and Herzegovina; discrimination

Adresa autorice

Authors’ address

Dženeta Omerdić

Univerzitet u Tuzli

Pravni fakultet

dzeneta.omerdic@unitz.ba

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.3.351

UDK UDK: 342.2(497.6)
342.4(497.6)

Primljeno: 01. 06. 2021.

Pregledni rad
Review paper

Ajdin Huseinspahić, Sedad Dedić

KONTINUITET NEUSTAVNOG I PROTUPRAVNOG DJELOVANJA NA POLITIČKOJ SCENI U BOSNI I HERCEGOVINI OD KRAJA XIX VIJEKA DO DANAS – REALNOST ILI IMAGINACIJA

Još od vremena austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine pa sve do danas traju povremeni, ali kontinuirani ataci na bosanskohercegovačku teritoriju, stanovništvo i suverenitet. Kako god su kršene i izigravane odredbe Novopazarske konvencije, Sanžermenskog mirovnog ugovora, Vidovdanskog ustava, ili zavobihovskih principa u periodu do disolucije SFRJ, jednakim intenzitetom je nastavljen atak na nezavisnu, suverenu i cjelovitu BiH, državu ravnopravnih naroda i građana i nakon devedesetih godina XX vijeka pa sve do danas. U radu je prikazan kontinuitet fraudoloznosti u pogledu pravnih propisa, odnosno pravnog poretka Bosne i Hercegovine.

Politički mentori i tutori kontinuiranog neustavnog i protupravnog djelovanja u BiH skoro uvijek su dolazili izvan BiH dok su konkretnu akciju provodili i dalje provode pojedini bosansko-hercegovački srpski i hrvatski politički subjekti koji se ponašaju često potpuno servilno u odnosu na nacionalnu politiku susjednih zemalja: Hrvatske i Srbije, ali i određeni međunarodni faktori zbog posljedica islamofobije često bivaju spremni da zanemare pravnu državu i ljudska prava. Rad sadrži dva uzajamno povezana dijela; prvi dio se odnosi na nekoliko historijski važnih pravnih dokumenata, od kraja XIX vijeka, izigranih ili derogiranih *fraus legis* aktivnošću *mala fide* subjekata, koji su ih na početku proklamovali, pa čak i iza njih stali, te drugi dio koji ukazuje na kontinuitet navedenih radnji, kako na domaćem tako i međunarodnom nivou, u recentnoj historiji političkih i pravnih odnosa u BiH.

Ključne riječi: neustavnost; protupravnost; Novopazarska konvencija; Senžermenski ugovor; Vidovdanski ustav; ZAVNOBiH; Ustav FNRJ; Ustavni sud

UVOD

Još od vremena austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine pa sve do danas traju povremeni, ali kontinuirani ataci na bosanskohercegovačku teritoriju, stanovništvo i suverenitet. Kako god su kršene i izigravane odredbe Novopazarske konvencije, Sanžermenskog mirovnog ugovora, Vidovdanskoj ustava, ili zavnobihovskih principa u periodu do disolucije SFRJ, jednakim intenzitetom je nastavljen atak na nezavisnu, suverenu i cjelovitu BiH, državu ravnopravnih naroda i građana i nakon devedesetih godina XX vijeka. U radu je prikazan kontinuitet fraudoloznosti u pogledu pravnih propisa, odnosno pravnog poretka Bosne i Hercegovine.

Moderna ustavnost javlja se raspadom feudalne države stavljajući akcenat na promociju i očuvanje ljudskih prava i sloboda bez kojih je nezamisliv život modernog čovjeka, a posebno zaštita i sprečavanje tiranije većine nad manjinama (Fira 1979: 29-30). Kršenje ustava ne predstavlja samo grubu atak na pravni sistem jedne države, nego se radi o direktnom napadu na ključne vrijednosti društva, vrijednosti na kojima je društvu temeljno, postoji i razvija se.

Činjenica da ustavni principi uređuju i usmjeravaju osnovne motive, ciljeve, programe i vrijednosnu orijentaciju cjelokupnog normativnog i provedbenog sistema države (Ademović, Marko, Marković 2012: 4) jasno govori o ozbiljnosti kršenja ustavnih propisa. Važnost zaštite ustavnosti¹ u konkretnoj državi možemo razumijeti i kroz činjenicu da „društvo želi da normira vrijednosti koje konkretna politička zajednica smatra da ih je potrebno zaštititi ustavom i koje bi trebale da budu konstantne bez obzira na to što se u državi odigravaju stalne promjene okolnosti, ambijenta, interesa, političkih razlika, slaganja i neslaganja“ (Ademović, Marko, Marković 2012: 5-6). Ustavno pravo, između ostalog, ima zadatak da zaštiti građanina (pojedince) od samovolje države i da ograniči i spriječi državu u svakom kršenju ili ograničavanju ljudskih prava što je, između ostalog, danas izuzetno značajno za muslimane koji žive kao manjina u državama EU (Pobrić 2000: 22-23). Poznato je da je jedan od glavnih povoda uvođenja ovih odredbi u ustave savremenih evropskih država upravo zaštita slobode i prava svakog građanina da upražnjava svoja vjerska prava ne ugrožavajući tuđa, te da se prevenira svaki oblik zloupotreba državnih kapaciteta koji pripadaju svim građanima od strane predstavnika određene vjere i obratno da se spriječi zloupotreba vjere od strane onih kojih upravljaju državom.

¹ “Pojam ustavne vladavine, od svog nastanka do danas, podrazumijeva ograničavanje svih nosilaca državne vlasti ustavom kao i nametanja obaveze i odgovornosti svim nosiocima državne vlasti da djeluju u smjeru ostvarenja prava i sloboda zagwarantovanih ustavom” (Trnka 2006: 355).

Posmatrajući državu i vjeru kao odvojene pojmove i institucije, podsjećamo da država sa svojim ustavom i pravnim sistemom ima plemenitu misiju uređenja i unapređenja života ljudi na određenom prostoru, a sa druge strane vjera svojim propisima također ima za cilj uređenje i unapređenje života ljudi. Ovo ističemo kao premisu, odnosno uslov ispravnog razumijevanja pravnog sistema jedne države i propisa vjere, jer je upravo na historijskim iskustvima gore spomenutih zloupotreba utemeljen je ustavni princip razdvajanje religije od države u administrativnom i pravnom smislu, a čemu povod nikako nije bio odijum prema religiji kao takvoj ili prema Bogu.

Ove napomene držimo neophodnim iz najmanje dva razloga. Prvi je što pored servilnosti srpskih i hrvatskih političara u BiH u odnosu na nacionalnu politiku susjednih zemalja – Hrvatske i Srbije, i međunarodni faktori, zbog posljedica islamofobije, često bivaju spremni da zanemare pravnu državu i ljudska prava, koja ljubomorno štite u svojim državama. Drugi razlog je, poput vrha ledene sante, primjer obilježavanja neustavnog Dana entiteta Republika Srpska i neustavna praksa isticanja vjerskih simbola i obreda jedne religije uz diskriminaciju drugih, što u sekularnoj državi vodi stanju pravnog nereda i političke hysterije. S obzirom na to, potpuno je izvjesno da je ustavnopravna dosljednost i konsocijacijski model demokracije kao i princip konstitutivnosti naroda, iako velika omča oko vrata ove zemlje na putu ka građanskoj državi i punom ostvarenju ljudskih prava, ipak iznimno važan pravni i politički oslonac u rukama bošnjačkih predstavnika i svih drugih patriotskih snaga u Bosni i Hercegovini, a koji valja na pravilan način koristiti u neiskrenom i nedobronamjernom ambijentu. Da bi se to postiglo neophodno je imati u vidu i oslanjati se na spoznaje i dosignuća akademskih djelatnika koji su se isticali istraživanjem historijskih i pozitivnopravnih aspekata razvoja bosanskohercegovačke ustavnosti, a to su posebno: Hamdija Čemerlić, Omer Ibrahimagić, Kasim Trnka, Ćazim Sadiković, Nedžad Duvnjak, Mustafa Imamović, Atif Purivatra, Esad Zgodić, Nurko Pobrić, Nedim Ademović, Zlatan Begić i dr.

1. CARIGRADSKA/NOVOPAZARSKA KONVENCIJA

Krajem decembra 1878. godine sultan Abdul Hamid II je izdao naredbu o mješovitoj upravi u Novopazarskom sandžaku, nakon čega su nastavljeni pregovori, da bi naposljetku 21. IV 1879. godine isti bili okončani potpisivanjem Carigradske konvencije. Prema sadržaju odnosno teritoriju na koji se pretežno odnosi sadržaj ove konvencije ona je često nazivana i Novopazarskom. U uvodu konvencije je potvrđeno

da ona ne vrijeđa sultanova suverena prava nad Bosnom i Hercegovinom, dok privremeni karakter okupacije uopće nije ni bio spomenut. Konvencijom je garantovana sloboda vjeroispovijesti svim stanovnicima okupirane teritorije, pri čemu je muslimanima priznato posebno pravo na održavanje veza sa sultanom kao duhovnim poglavarom u Carigradu, a što je uključivalo spominjanje njegovog imena u javnim molitvama petkom te isticanje osmanske zelene zastave sa polumjesecom i zvijezdom na džamijama, a posebno na onim područjima gdje to, do tada, nije bio običaj. Uz to, muslimanima je garantovana lična i imovinska sigurnost. Posebno je bilo predviđeno da će prihodi Bosne i Hercegovine biti korišteni isključivo za upravu i druge potrebe ovog dijela zemlje, dok će osmanski novac i dalje ostati u upotrebi. Sporazumom je Porti omogućeno da slobodno raspolaže oružjem i drugim materijalom koji bi eventualno ostao u bosanskim garnizonima. (Mandić 1910: 92)

Rješavanje pitanja putnih isprava odnosno uređenja slobode kretanja, a što je bilo posebno važno za muslimane, ostavljeno je za neku narednu konvenciju. Konačno, sporazumom je bilo predviđeno da će austrougarske trupe biti raspoređene u Priboju, Prijepolju i Bijelom Polju koji je kasnije zamijenjen Pljevljima (Sućeska 1985: 128). Ukupan broj vojnika, kako je određeno konvencijom, nije smio biti veći od 5.000, s tim da je i Porta imala pravo da drži jednak broj vojnika u tim mjestima. Žilav otpor koji je pružen skoro u svim dijelovima Bosne i Hercegovine rezultirao je brojnim žrtvama na objema stranama. Uprkos otporu 19. VIII 1878. godine osvojeno je Sarajevo, nakon čega je ponovo zaposjednut Stolac, a potom Trebinje, Bileća, Gacko... (Mandić 1910: 68-70) Austrougarske čete su 5. X 1878. godine umarširale i u Konjic. Kao po nekom nepisanom pravilu najduži otpor je i u ovom slučaju pružala Bosanska krajina. Bihać se tako odupirao sve do 19. IX 1878. godine, dok je posljednje žarište otpora bila Velika Kladuša čiji je pad 20. IX 1878. godine značio i dovršetak okupacije (Imamović 2006: 357).

Tako je Austro-Ugarska, a na temelju međunarodnog sporazuma izvršila legalnu okupaciju Bosne i Hercegovine. Dok je, s jedne strane, član XXV Berlinskog sporazuma predstavljao pravni osnov za okupaciju bosanskohercegovačke teritorije u Osmanskom carstvu, s druge strane je Novopazarskom konvencijom od 21. IV 1879. godine garantovana zaštita ljudskih prava i sloboda, a posebno korpusa prava muslimana, koji su se povlačenjem Osmanskog carstva našli u novom, za njih stranom, društveno-političkom i kulturalnom okruženju. Tako je odredbama Carigradske konvencije, pa makar i formalno, omogućavano održavanje jedinstva muslimana na cijelom prostoru na kojem su stoljećima predstavljali povezanu, kompaktnu, koherentnu i komplementarnu društveno-političku zajednicu.

1.2. Narušavanje Carigradske/Novopazarske konvencije

Iako je član XXV Berlinskog ugovora garantovao da će okupacija biti privremena i da “činjenica okupacije ne vrijeđa suverena prava” sultana (Imamović 1997: 19), okupacione vlasti žurile su da bosanskohercegovačke muslimane odvoje od utjecaja šejh-ul-islama u Istanbulu. Takav stav okupacionih vlasti može se iščitati i iz teksta Carigradske (Novopazarske) konvencije, koju su Austro-Ugarska i Osmansko carstvo potpisali 21. IV 1879. godine. U Članu 2. Carigradske konvencije, koji se odnosi na vjerska prava bosanskohercegovačkih muslimana, navodi se: “Obezbijediće se sloboda i spoljno provođenje svih postojećih kultova licima koja stanuju ili borave u Bosni i Hercegovini. Muslimanima je posebno zagarantovana potpuna sloboda u odnosima sa njihovim duhovnim poglavarima. Zapovjednici trupa Njegovog veličanstva cara i kralja i administrativne vlasti i dalje će sa najvećom pažnjom da bdiju nad time da se ne nanosi nikakva šteta časti, običajima, slobodi ispovjedanja, sigurnosti ličnosti i vlasništva muslimana. Svaka agresija protiv muslimana, njihovih dobara ili njihove religije, biće strogo kažnjavana. Ime njegovog Veličanstva Sultana i dalje će se izgovarati u javnim molitvama muslimana kao i ranije. Ukoliko je običaj da se na minareta ističe osmanska zastava, taj običaj će biti poštovan” (prema Čaušević 2005: 198). Austro-Ugarska je željela izbjeći svako miješanje osmanskih vlasti u unutrašnje poslove Bosne i Hercegovine, uprkos članu XXV Berlinskog ugovora. Na takav zaključak upućuje i nota koju je Gjula Andrassy (Đula Andrašić), ministar vanjskih poslova Monarhije, uputio 21. V 1879. godine zemaljskom poglavaru herzogu Wilhelmu Württembergu (Virtemberg) i zajedničkom ministru finansija Leopoldu Hoffmanu, preporučujući diplomatsko i oportunističko držanje povodom primjene Carigradske konvencije, naglašavajući da trebaju podržati sve samoinicijativne akcije Bošnjaka koje imaju za cilj prekidanje odnosa između bosanskohercegovačkih muslimana i Porte, odnosno, šejhul-islama u Istanbulu (Durmišević 2008: 213). Ovo je bio diplomatski potez okupatora kojim su nastojali na “nevidljiv” i “učtiv” način derogirati odredbe jednog međunarodnog sporazuma, a u čemu su kasnije i uspjeli.

Durmišević je navedenu problematiku svojevremeno izlagao vrlo sistematično ukazujući na ovo “šakljivo pitanje”², koje je precizirao grof Andrassy kazavši da “...odricanje bosanskih muhamedanaca od autoriteta šejhu-l-islama čini mi se najvećim mogućim poželjnim ciljem, čije ostvarenje ne treba ni na kakav način zadržavati, nego po mogućnosti ubrzati” (prema Kraljačić 1987: 354). Slijedeći

² Ovako je odvajanje bosanskohercegovačkih muslimana od šejhul-islama nazvao Jozef Slavi (Szlávy), ministar finansija u Monarhiji (Kraljačić 1987: 355.).

uputstva grofa Andrassyja i na prijedlog svoga savjetnika fra Grge Martića, zemaljski poglavar Josip Filipović je iznudio pismo 58-erice uglednih sarajevskih Bošnjaka. On je nedvosmisleno i jasno izrazio želju da mu se “obrate ugledni građani s molbom da se dragovoljno podlažu kano podanici Njegovu Veličanstvu Franji Josipu II, i samo mole da im ostane vjera, imanje i obraz na svom mjestu, a oni će svakoj naredbi Njegova Veličanstva pokorni biti”. Poželio je također, “da isti poglavica vjeroispovjedi njihove na mjesto šejhu-l-islama u Carigradu bude postavljen posebni njihov u Bosni” (Martić 1906: 109). Ovo pismo (izjavu, adresu) navodno je potpisalo 58 ljudi 4. XI 1878. godine predavši ga generalu Josipu Filipoviću. U samoj adresi nisu stajali potpisi ovih ljudi, nego samo njihova imena.³ Dakle, austrougarska vlast je uporišta za svoju politiku tražila nametanjem i prisilom u višim slojevima Bošnjaka, nastojeći u javnosti prikazati da je njen stav u vezi s ovim pitanjem neutralan i da će se ona složiti sa stavom Bošnjaka, mada je tajnim diplomatskim putevima i pritiscima po svaku cijenu ovo pitanje htjela riješiti što prije, jer bi se tako “muhamedanskom stanovništvu, čiji je najveći dio još uvijek izvanredno fanatizovan, presjekle sve njegove nade u Carigrad” (prema Kraljačić 1987: 355). Ovo pitanje postaje veoma značajno, te austrougarska vlast radi na dva fronta: preko Zemaljske vlade u Bosni i Hercegovini vrši pritisak na najuglednije Bošnjake, insistirajući da u javnosti izjava predstavlja njihovu isključivu volju, a ne inicijativu okupacionih vlasti, dok s druge strane, diplomatskim putem nastoji pridobiti privolu Visoke porte za ovu svoju akciju (Durmišević 2008: 215). Sve je ovo bilo, kako tvrdi Durmišević, u službi aneksije, koju će Austro-Ugarska izvršiti tek 1908. godine (ibid.).

Prema tvrdnjama austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini, u više navrata Bošnjaci su u svojim obraćanjima okupacionim vlastima izražavali želju da dobiju svoga vjerskog poglavara s titulom reisu-l-uleme. Jedan takav “zahtjev” upućen je u proljeće 1881. godine, a u jesen iste godine delegacija sastavljena od 27 najuglednijih sarajevskih bošnjačkih prvaka uručila je predstavku od 14 tačaka baronu Kraussu, sekcionshefu Zajedničkog ministarstva finansija. U svojoj predstavi potpisnici posebno naglašavaju raniji zahtjev za uvođenje položaja reisu-l-uleme, kao najvišeg vjerskog starješine bosanskohercegovačkih muslimana, uz kojeg bi bio obrazovan poseban savjet (medžlis) (Šehić 1980: 22). Austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini nastavile su podsticati ovakve “inicijative” nastojeći tako pridobiti Bošnjake u političkoj borbi protiv Porte u Istanbulu. Nakon svih ovih aktivnosti, prepiski, tumačenja Carigradske konvencije, diplomatskih pritisaka, “inicijativa” i deputacija

³ U to vrijeme u Sarajevu su iznošene tvrdnje da je na adresi bilo ljudi koji uopće nisu znali za tu adresu, dok je Handija Kreševljaković utvrdio da nijedan potpisnik nije učestvovao u otporu austrougarskoj okupaciji.

Bošnjaka, šejhu-l-islam je 9. II 1882. godine, Hilmi ef. Omerovića, koji je bio na funkciji sarajevskog muftije u vrijeme otpora austrougarskim trupama (juli-oktobar 1878.), odredio da rukovodi vjerskim i šerijatskim stvarima Bošnjaka. Ovim je Omerović dobio i pravo da u okruzima i kotarima imenuje zamjenike (naibe). Zajednički ministar finansija Benjamin Kallay je ovu Omerovićevu poziciju veoma dobro iskoristio.⁴ Ministar Kallay 13. oktobra 1882. godine austrijskom caru predlaže da Omerovića imenuje za reisu-l-ulemu i formira jedno tijelo (savjet) od četiri člana, Ulema medžlis, koji bi funkcionirao slično mitropolitskom konzistoriju kod pravoslavne crkve. On je odmah i predložio četvericu članova Ulema medžlisa, od kojih je dobio njihov pristanak da uđu u ovo novoformirano tijelo. To su bili: Hasan ef. Pozderac, kadija iz Cazina, Mehmed Nezir ef. Škaljić, kadija iz Sarajeva, Nur ef. Hafizović, kadija iz Rogatice i Husein ef. Ibrahimović, kadija iz Ljubuškog. Kallay je predložio i plaće ovih službenika koje bi isplaćivala vlada, te nacrt naredbe o uspostavljanju funkcije reisu-l-uleme i Ulema medžlisa za Bosnu i Hercegovinu. Ovaj nacrt kao i prijedlog za imenovanje reisu-l-uleme i članova Ulema medžlisa car Franjo Josip je odobrio 17. X 1882. Godine (Kraljačić 1987: 357).

Svečano ustoličenje prvog reisu-l-uleme Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini obavljeno je u velikoj sali Konaka u Sarajevu 15. XII 1882. godine. Tako su Bošnjaci uspostavili vlastitu islamsku organizaciju, nezavisnu od šejh-ul-islama u Istanbulu. Na ovo imenovanje Visoka porta nije reagovala niti je insistirala da reisu-l-ulema Omerović traži menšuru tj. ovlaštenje za vršenje vjerske službe koje je davao šejhu-l-islam za funkciju na koju je imenovan (Durmišević 2008: 217).

2. SENŽERMENSKI SPORAZUM

Od svih međunarodnih sporazuma koje je Kraljevina Jugoslavija potpisala nakon okončanja Prvog svjetskog rata, a čija je sadržina sačinjavala tzv. versajski pravni sistem, za BiH je najznačajniji onaj potpisan 10. X 1919. godine u Senžermenu s Austrijom. Njime je bilo regulisano da Država Srba, Hrvata i Slovenaca pristaje da za muslimane, ukoliko se tiče njihovog porodičnog i ličnog statusa, donese odredbe koje dopuštaju da se ta pitanja regulišu po muslimanskim običajima. Određeno je da

⁴ Omerović je bio učen i veoma ugledan u narodu, mada nije učestvovao u otporu austrougarskim trupama 1878. godine. Izdao je fetvu kojom je pozvao Bošnjake da se potčine austrougarskom vojnom zakonu iz 1881. godine, priznajući ovom fetvom sa stanovišta Šerijata da austrougarske vlasti mogu regrutirati domaće bošnjačko stanovništvo u austrougarsku vojsku. Također je 1878. godine bio potpisnik adrese, te Kallay nije imao nikakve sumnje da je on pravi kandidat za duhovnog poglavara Bošnjaka. Imenovanje Omerovića za bosanskog muftiju, samo je još više učvrstilo Kallaya u njegovim namjerama. (Durmišević 2008: 216).

vlada Srba, Hrvata i Slovenaca preduzme korake na planu imenovanja reisu-l-uleme, te da vlada pruži zaštitu džamijama, grobljima i drugim vjerskim muslimanskim ustanovama. Ovim međunarodnim sporazumom su potvrđene sve olakšice i dozvole vjerskim zadužbinama (vakufma) i vjerskim ili dobrotvornim muslimanskim ustanovama, koje već postoje. Vlada Srba, Hrvata i Slovenaca je pored toga preuzela obavezu da za stvaranje novih vjerskih i dobrotvornih ustanova neće uskratiti nijednu od potrebnih olakšica koje su zagarantirane drugim privatnim ustanovama te vrste.⁵

Pored navedenog člana Senžermenski ugovor se još jednim članom doticao BiH, i to u onom dijelu gdje je propisano da u slučaju da nove granice, onakve kakve su uspostavljene ovim sporazumom, podijele jednu administrativnu oblast koja je sama nosila teret kakvog javnog duga pravilno konstituisanog, svaki novi dio te oblasti uzeće na sebe jedan dio tog duga koji će utvrditi Komisija za naknadu šteta na osnovu načela koja je čl. 203 ovog sporazuma postavio za podjelu državnih dugova. Komisija za naknadu štete će regulisati način na koji će to biti izvršeno. Javni dug BiH će se, kao što je bilo određeno, smatrati kao dug administrativne oblasti, a ne kao javni dug nekadašnje Austro-Ugarske monarhije.⁶

Tako je član 204. Sanžarmenskog ugovora regulisao njene granice kao historijske cjeline, dok je s aspekta partikularnog zaštićenog vjerskog prava od posebnog značaja član 10 kojim je predviđena „vjersko pravna autonomija bosanskih muslimana“ (Bošnjaka) (Mutapčić 2014: 161).

Ovaj ugovor je 10. V 1920. godine proglašen za privremeni akt, a nakon izdavanja Vidovdanskog ustava za stalni, te je kao takav predstavljao pozitivno-pravni izvor za zaštitu jugoslavenskih manjina između dva svjetska rata (Upor. Stojković 1998: 34-35). Jasno je pritome da muslimani nisu nacionalna manjina, posebno u BiH na koju se ovaj ugovor jednim dijelom i odnosio, ali zbog lošeg i nepreglednog stanja u agraru i masovnog muslimanskog egzodusa te oduzimanja njihovih zemljišnih posjeda ovo je bio politički maksimum koji su predstavnici Bošnjaka u datom momentu uspjeli dobiti na međunarodnoj razini, a sve s ciljem spašavanja opstanka muslimana kao i očuvanja vjekovnih bosanskohercegovačkih granica.

2.1. Narušavanje Senžermenskog sporazuma

Uprkos potpisanim Senžermenskom ugovoru nasilje u agraru nije prestajalo. Mnogi muslimanski vjerski objekti su srušeni, pretvoreni u vojne, privredne ili objekte druge

⁵ Član 10. Senžermenskog sporazuma

⁶ Član 204. Senžermenskog sporazuma

namjene. Odmah po formiranju Kraljevine SHS, 1. decembra 1918. godine, počela je otimačina zemlje bošnjačkih veleposjednika, begova. Ovu pljačku su vršili srpski seljaci (kmetovi) jer su smatrali da imaju pravo na zemlju koju obrađuju, a koju su držali pod zakupom. Kao što je poznato, kmetovi su bili samo zakupnici zemlje, dok su njeni vlasnici bili begovi. Agrarnu reformu je trebalo izvršiti kako su to uradile i sve evropske zemlje likvidiravši feudalizam, ali ne ubistvima vlasnika, pljačkom i otimačinom njihove zemlje. S druge strane, nova vlast je podsticala takvu pljačku, jer je regent Aleksandar, ne znajući ili praveći se da ne razumije suštinu agrarnog pitanja, posebno u Bosni i Hercegovini, uputio narodu sljedeći proglas dajući na taj način “zeleno svjetlo” za pljačku: „Ja želim odmah da se pristupi pravednom rešenju agrarnog pitanja, i da se ukinu kmetstva i veliki zemljišni posedi. U oba slučaja zemlja će se predati među siromašne zemljoradnike, sa pravičnom naknadom dosadašnjim vlasnicima njenim. Neka svaki Srbin, Hrvat i Slovenac bude na svojoj zemlji gospodar. U slobodnoj državi našoj može da bude i biće samo slobodnih vlasnika zemlje ... Pozivam da s poverenjem u moju kraljevsku reč mirno sačekaju da im naša država zakonskim putem preda zemlju, koja će unapred biti samo Božija i njihova, kao što je to već odavno u Srbiji“ (prema Imamović, Hrelja, Purivatra 1993: 46). A u Srbiji je u posljednjih stotinu godina izvršeno “trijebljenje” Turaka, odnosno pobijeni su ili protjerani i, naravno, zemlja je ostala “samo Božija i njihova – srpska” (Durmišević 2011: 19). Vladi u Beogradu u tom periodu su stizali mnogobrojni telegrami iz svih krajeva Bosne i Hercegovine i Sandžaka, uglavnom slijedećeg sadržaja: „Mnoga imanja zemljoposjednika, aga i begova, opljačkana su i zapaljena, a izvjestan broj aga i begova i njihove posluge je ubijen“ (Gaković 1970: 21). Pod udarom je bila i vakufska imovina širom novoformirane države. Kada je o ovom problemu riječ Senžermenski ugovor je zapravo bio uzalud potpisan. Iako je njime Kraljevina SHS preuzela zaštitu i vakufske imovine, on je ostao mrtvo slovo na papiru, jer je veliki broj muslimanskih vjerskih objekata srušen, pretvoren u vojne i privredne objekte, škole i dr. Mnoga muslimanska groblja su prekopana i pretvorena u parkove i građevinska zemljišta (Engelsfeld 1989: 221).

Kao što je poznato, status vakufske imovine u Bosni i Hercegovini bio je reguliran Štatutom za autonomnu upravu islamskih vjerskih i vakufsko-mearifskih poslova iz 1909. godine. Vlada Kraljevine SHS je 12. IX 1919. godine donijela privremenu Uredbu o upravi vakufa, koja je izuzimala Bosnu i Hercegovinu. Ova uredba je 28. II 1922. godine zamijenjena Zakonom o upravi vakufa po kojem je vakufskom imovinom u Kraljevini SHS upravljalo Ministarstvo vjera u Beogradu. Ono je bilo i upravna i nadzorna vlast. Na prijedlog muftije ministarstvo je imenovalo sreske

vakufske odbore kojim predsjedavaju muftije. Ministarstvo vjera je, po ovom zakonu, postavljalo čak i one vjerske službenike koje je plaćao vakuf iz svojih sredstava. Višak vakufskih prihoda sakupljan je u centralni vakufski fond u Beogradu i upotrebljavan za vjerske potrebe muslimana u Srbiji i Crnoj Gori. Ovakvo stanje je trajalo sve do uvođenja šestojanuarske diktature 1929. godine. Tako su odredbe Senžermenskog sporazuma, a koje su se odnosile na muslimane u BiH izigrane od strane vlasti, dok je do kršenja odredbi o bosanskohercegovačkim granicama došlo nakon proglašenja diktature.

3. VIDOVDANSKI USTAV

Ustavni izbor bi se mogao definisati kao proces kolektivnog odlučivanja u najvećoj mogućoj mjeri, kojim narodi i nacije kreiraju svoje osnovne političke obaveze i biraju političke institucije kojima će upravljati svojim poslovima (Smerdel 2003). Skoro jednak izbor se nalazio pred Ustavotvornom skupštinom Kraljevine SHS koja je trebala da predstavlja mjesto kolektivnog odlučivanja gdje bi tzv. „jugoslavenska nacija“ trebala preuzeti vođenje političkih procesa, a koji su neslavno skončali. Kao što tvrdi Smerdel, „pogrešni ustavni izbori, utemeljeni na pretjeranim očekivanjima, mogli bi prouzročiti stvarne katastrofe kad se primjene“ (ibid.), a što se zaista i

Vidovdanski ustav, koji je imao karakter pakta zaključenog između Ustavotvorne skupštine i kralja, izglasan je 28. IV 1921. godine. Njime je ozakonjen: nacionalni unitarizam, državni centralizam, monarhijski oblik vladavine, ograničeni parlamentarizam i privatno-vlasnički ekonomski poredak. Glasajući za ovaj Ustav JMO je dobila dva resora u Vladi (industrija i trgovina te narodno zdravlje), a u Zemaljskoj vladi za Bosnu i Hercegovinu četiri načelnička mjesta. Vlada se istovremeno obavezala na ustavnu garanciju teritorijalne cjelovitosti Bosne i Hercegovine, a što je kasnije bilo i ozakonjeno članom 135. Vidovdanskoga ustava (podrugljivo nazvanim „turskim paragrafom“). Navedenim članom je bilo regulisano da će Bosna i Hercegovina ostati u svojim dosadašnjim granicama te da će okruzi postati oblasti. Bošnjacima muslimanima je bila osigurana djelotvorna zaštita od progona, pružanje materijalne pomoći bošnjačkim vjersko-prosvjetnim i vakufskim ustanovama, te rješavanje pitanja naknade vlasnicima za oduzeta kmetovska selišta i beglučke zemlje.⁷

Vidovdanskim ustavom je bilo predviđeno da se zatečena pokrajinska uprava zadrži dok ne bude donijet zakonski akt o podjeli zemlje na oblasti, okruge i općine.⁸

⁷ Član 135. Vidovdanskog ustava

⁸ Član 134. Vidovdanskog ustava

Shodno tome Zemaljska vlada BiH je obavljala poslove iz svog djelokruga sve do 21. VII 1921. godine, kada je uspostavljena Pokrajinska uprava za BiH, a što je ustvari predstavljalo obično preimenovanje. Konačno, Narodna skupština je 26. IV 1922. godine donijela Zakon o oblasnoj i sreskoj samoupravi kojim je bila predviđena podjela države na 33 oblasti. Tako su dotadašni okruzi u BiH postali oblasti, i to: tuzlanska, sarajevska, hercegovačka, travnička, vrbaska i bihaćka.⁹ I pored toga u BiH je i dalje djelovala Pokrajinska uprava, na koju je gledano kao na domaću i ishodišnu vlast, a koja je već 25. II 1924. godine bila likvidirana. Jedini trag višestoljetne bosanske državnosti i autonomnosti je bila činjenica da je BiH podjelom na oblasti, iako u strogo centralizovanom sistemu Kraljevine SHS ostala sve do vremena šestojanuarske diktature teritorijalno kompaktna (Imamović 2003: 291-292).

3.1. *Narušavanje Vidovdanskog ustava*

Većinu ustavnih obaveza Vlada nakon izglasavanja Ustava, 28. VI 1921. godine, nije izvršila, što je dovodilo do stalnih neslaganja u poslaničkom klubu i vodstvu JMO, pred koje se postavljalo pitanje: demisionirati ili dalje ostati u Vladi, uprkos tome što ista nije ispunjavala obećanja. Početkom 1922. godine i poslanički klub JMO se podijelio na „desničare“ i „ljevičare“, i to u trenutku kada je na dnevni red Narodne skupštine došao nacrt Zakona o podjeli zemlje na oblasti. „Ljevičari“ su odbili glasati za Vladin prijedlog zakona, pa je Mehmed Spaho, kao njihov najistaknutiji predstavnik, podnio 1. II 1923. godine ostavku na položaj ministra za industriju i trgovinu. U poslaničkom klubu JMO „desničari“ su imali većinu, ali su u Centralnom odboru stranke ostali u manjini, te su zbog toga napustili JMO. Oni su uz pomoć Vlade osnovali svoju Jugoslavensku muslimansku narodnu organizaciju (JMNO), koju je vodio muftija Ibrahim Maglajlić (Omerović 2017: 308-309).

Do derogiranja Vidovdanskog ustava, a time i razgradnje vjekovne bosansko-hercegovačke teritorijalne kompaktnosti je došlo zavođenjem šestojanuarske diktature i uspostave režima u kojem JMO, čija je podrška izglasavanju Vidovdanskog ustava bila presudna, nije bila ni u jednoj vladi, niti je njeno vodstvo pružilo bilo kakav oslonac šestojanuarskom režimu. Mehmed Spaho je kao vođa JMO u dva maha otvoreno istupio protiv šestojanuarskog režima.¹⁰

Sa preko 200 ukaza tokom 1929. godine kralj je pripremio teren za provođenje svoje ozbiljne namjere „da više neće trpjeti nikakve posrednike između naroda i

⁹ Član 135 Vidovdanskog ustava

¹⁰ O punkcijama više vidjeti: http://www.znaci.net/00001/138_25.pdf (02. 11. 2019.).

kralja“, kako je objavio u svojoj proklamaciji. Pored toga, bile su zabranjene sve političke organizacije i stranke s religijskim ili plemenskim (nacionalnim) karakterom. Zakonom o nazivu i administrativnoj podjeli države od 3. X 1929. godine Kraljevina je konačno preimenovana u Jugoslaviju, dok je zemlja umjesto dotadašnje 33 oblasti bila podijeljena na 9 banovina (Dravska, Savska, Vrbaska, Primorska, Drinska, Zetska, Dunavska, Moravska i Vardarska), koje su svoje nazive dobile po glavnim rijekama i morskoj obali, a ne po historijskim pokrajinama (Džaja 2004: 37).

Banovine su bile strogo centralistički nadzirane i kreirane s ciljem brisanja nacionalnih identiteta i pojedinačnih političkih individualiteta, a Bošnjaka muslimana posebno. Jedan od osnovnih ciljeva šestojanuarskoga režima u BiH je bio političko odvajanje Bošnjaka od JMO i njihovo vezivanje za novi poredak u Kraljevini Jugoslaviji. Smatralo se da će se to najlakše postići ukidanjem muslimanske vjerske i vakufske autonomije te uvođenjem u Islamsku zajednicu (IZ) prorežimskih ljudi. Već 31. I 1930. godine je proglašen Zakon o Islamskoj vjerskoj zajednici (IVZ – iako je prefiks „vjerski“ u ovom slučaju potpuno suvišan; *op. a.*), kojim je stavljen van snage Štatut iz 1909. godine, odnosno ukinuto pravo Bošnjaka na autonomno vođenje vjerskih i vakufsko-mearifskih poslova u Bosni i Hercegovini. Nekoliko dana kasnije proglašena je Uredba o privremenoj organizaciji IVZ, po kojoj je ministar pravde postao najviša upravna vlast pod čijim je nadzorom bio rad svih vjerskih i vakufskih organa, a u koje su istovremeno uvedeni posebni vladini povjerenici. Tadašnji reisu-l-ulema Džemaludin Čaušević odmah je odlučno zahtijevao da ta Uredba bude ukinuta. Vlasti su to odbile, a Čaušević je početkom juna 1930. umirovljen. Za novog reisu-l-ulemu odmah je postavljen umirovljeni banjalučki muftija Ibrahim Maglajlić, a sjedište IVZ je bilo premješteno iz Sarajeva u Beograd, pod neposrednu kontrolu režima (Imamović 2003: 300).

4. PRVO ZASJEDANJE ZAVNOBiH-a

Tokom Drugom svjetskog rata i jačanjem NOP-a sazrele su okolnosti da na oslobođenoj teritoriji, koja je predstavljala kompaktnu administrativno-političku jedinicu, budu formirana narodna vijeća, odnosno zemaljska antifašistička vijeća. Učesnici NOP-a, a posebno kadrovici KPJ, bili su svjesni da formiranje zemaljskih antifašističkih vijeća predstavlja prvi korak ka obnavljanju državnosti pojedinih federalnih jedinica, odnosno autonomnih pokrajina. S obzirom na dugotrajno negiranje državnosti BiH kao i rastakanje njenog nacionalnog tkiva, ne treba nas čuditi to što je posljednje formirano zemaljsko antifašističko vijeće bilo ono u BiH, čak pet dana i nakon sandžačkog.

Na Prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a, održanom 25. i 26. XI 1943. godine učestvovalo je 247 delegata iz svih krajeva Bosne i Hercegovine, dok je njih 173 imalo pravo glasa. Od 173 delegata koji su imali pravo odlučivanja njih 46 su bili Bošnjaci različite socijalno-ekonomske strukture od liječnika, veterinara, teologa, vjeroučitelja do pravnika, profesora, težaka i zemljoradnika. Na zasjedanju je donesena Rezolucija u čijoj je petoj tački navedeno sljedeće: „Danas narodi Bosne i Hercegovine kroz svoje jedino političko predstavničko tijelo ZAVNOBiH hoće da njihova zemlja, koja nije ni srpska ni hrvatska ni muslimanska, nego i srpska i hrvatska i muslimanska, bude slobodna i zbratimljena Bosna i Hercegovina, u kojoj će biti osigurana puna ravnopravnost i jednakost svih Srba, Muslimana i Hrvata. Narodi Bosne i Hercegovine učestvovat će ravnopravno s ostalim našim narodima u izgradnji Jugoslavije“.

Istaknuti bošnjački književnik Skender Kulenović prisustvovao je Prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a i tom događaju posvetio je novinsku reportažu objavljenu u „Oslobođenju“ decembra 1943. godine u kojoj između ostalog piše: „Večeras, 25. na 26. novembra, u jeku krvavih bitaka od Soče do Đevdelijske, Bosna i Hercegovina, u Mrkonjiću, nekoliko desetina kilometara od švapskog garnizona u Banjoj Luci, ostvaruje san svojih najboljih sinova: ona izabire svoje zemaljsko vijeće. Herceg Bosna progovorila je iz svoje mučne i tegobne prošlosti, iz svoje krvave jučerašnjice i današnjice, progovorila je o svojoj budućnosti iskreno, jasno i odlučno, kako se nikad dosada nije moglo ni zamisliti... Mi smo klicali i izlazili u novembarsku noć. Mrak i magla ležali su na zemlji. Bilo je pred svitanje. Zaista, okrvavljena i izmučena Herceg-Bosno, to je bilo pred tvoje svitanje“ (Prema Muminović 2016). Osim odluka ZAVNOBiH-a kao dokumentacija sa Prvog zasjedanja čuvaju se referati Đure Pucara Starog, Rodoljuba Čolakovića, Osmana Karabegovića (Hoare 2019: 231-236). Na tom zasjedanju je usvojen i proglas vijećnika muslimana koji su 26-27. XI 1943. godine pozvali sve muslimane u BiH da se priključe jedinicama Narodno-oslobodilačke borbe (NOB-e), kao jedini ispravni put.¹¹

4.1. *Narušavanje principa Prvog ZAVNOBiH-a*

Nepostojanje institucionalne identifikacije muslimana, netom nakon okončanja rata, povezano je sa odsustvom nužnoga minimuma spoznaje, kako muslimana samih o

¹¹ „Uspjeh NOP-a u kooptiranju muslimanskih milicija potaknuo je komandu bosanskohercegovačkih partizana da formira posebnu muslimansku partizansku jedinicu koja će djelovati kao magnet za privlačenje članova legije“ (Hoare 2019: 163).

sebi tako posebno pripadnika drugih naroda o njima. To je znatno usporilo proces nacionalne, a posebno kulturne afirmacije Bošnjaka. Na tom su problemu pali temeljni zavobihovski principi. Umjesto ravnopravnosti, Bošnjacima je tek data mogućnost da se „mirnim evolutivnim putem nacionalno opredijele“. Protiv politike nacionalnoga opredjeljenja, koja ponižava muslimane, otvoreno je na Ustavotvornoj skupštini Federativne narodne republike Jugoslavije (FNRJ) istupio Husein Husaga Čišić, koji je 18. januara 1946. godine podnio o tome pismenu predstavku njenom predsjedniku, uz zahtjev da budući grb FNRJ mjesto pet broji šest buktinja. Time bi se, pisao je Čišić, udovoljilo pravdi u pogledu ravnopravnoga statusa kako Bošnjaka, tako i Bosne i Hercegovine. On je držao da bosanski muslimani pod imenom Bošnjaci trebaju biti uvaženi kao šesti jugoslavenski narod (Imamović 2003: 262). Predstavka nije bila prihvaćena, a službena se politika narednih decenija držala uvjerenja da su Bošnjaci samo jedna vjerska grupa, čiji će se pripadnici vremenom nacionalno opredjeljivati kao Srbi, Hrvati, Crnogorci itd. Komentarišući prijedloge koji su pristizali, tadašnji ministar za Ustavotvornu skupštinu – *Konstituantu* Milovan Đilas, se osvrnuo na Čišićevu predstavku konstatujući da se u skupštini ne može raspravljati o tome da li su muslimani nacija ili nisu pošto je to teorijsko pitanje koje ne može biti riješeno „jednim dekretom“.

S tim u vezi Đilas je zaključio da bi šesta buktinja mogla naći svoje mjesto na grbu ukoliko bi grb simbolizovao republike, ali pošto je zauzet stav da svaka nacija treba biti predstavljena sa jednom buktinjom onda se na grbu može naći samo pet buktinja. Pri tome je Đilas naglasio da ovim ne negira posebne crte muslimana. Na njegovo izlaganje polemički je reagovao Čišić koji je otvoreno prigovorio predsjedništvu Ustavotvorne skupštine zbog grubog političkog ignorisanja muslimana. I pored toga što ga više niko iz Bosne i Hercegovine nije podržao u njegovim stavovima, Husein Husaga Čišić je bio jedini poslanik koji je glasao protiv Ustava FNRJ od 31. I 1946. godine. Izglasavanjem Ustava Ustavotvorna skupština je nastavila raditi kao Narodna skupština FNRJ zadržavajući pri tome dvodomnu strukturu. Dotadašnja Savezna skupština je preimenovana u Savezno vijeće, a Skupština naroda u Vijeće naroda (Imamović 2003: 353).

Bez obzira na denacionalizatorsku politiku prema Bošnjacima, iskazivanu nametanjem nacionalnog opredjeljivanja, oni su uvijek, kada im je za to bila pružena mogućnost i na način na koji im je to bilo dopušteno, jasno i u ogromnoj većini izražavali svoju etničku i kulturnu posebnost. Prilikom prvih poslijeratnih popisa stanovništva u Jugoslaviji, Bošnjaci su imali mogućnost da se opredijele kao pripadnici neke druge nacije (Srbi, Hrvati i sl.) ili da ostanu „neopredijeljeni“. U

Bosni i Hercegovini je 1948. godine bilo 885.689 muslimana, među kojima se njih 788.403 (89%) izjasnilo kao „nacionalno neopredijeljeni“. 71.991 (8,13%) izjasnilo kao Srbi-muslimani, a 25.295 (2,86%) kao Hrvati-muslimani (Džaja 2004: 262).

Pri popisu stanovništva 1953. godine za sva lica jugoslavenskoga porijekla, „koja nisu bliže nacionalno opredeljena“, što se prije svega odnosilo na muslimane, uvedena je nova statistička kategorija „Jugoslaven neopredijeljen“. Takvih je neopredijeljenih Jugoslavena izbrojano 998.697, od čega se u Bosni i Hercegovini 891.800. Kad je 1961. godine prvi put uvedena statistička odrednica „musliman u etničkom smislu“, takvih je na prostoru cijele Jugoslavije bilo 972.960, od čega se njih 842.247 nalazilo u Bosni i Hercegovini. Od ukupno 3.277.935 stanovnika u Bosni i Hercegovini koliko je utvrđeno popisom 1961. godine Srba je bilo 1.046.053 (42,89%), a Hrvata 711.660 (21,71%). Istovremeno su se 1961. godine u Bosni i Hercegovini 275.883 (8,42%) Muslimana izjasnili kao „Jugoslaven-nacionalno neopredijeljen“, što je bilo 84% u odnosu na sve one koji su se u cijeloj Jugoslaviji izjasnili na ovaj način, a njih je bilo 317.125. (ibidem 263)

Puno priznanje Muslimana kao šestog jugoslavenskog naroda dogodilo se na V kongresu SKBiH od 11. I 1969. godine.¹² Istovremeno se bosanskohercegovački komunisti nisu borili samo protiv brkanja velikog i malog slova *m* nego su nastupali protiv tendencija etabliranja Bošnjaka-muslimana kao temeljnog naroda u Bosni i Hercegovini. Ove tendencije nisu našle svoje pravno utemeljenje u Ustavu SRBiH iz 1974. godine, ali su od tada u društveno-političkom rakursu bile sve očitije ocrtavane (vidjeli Purivatra 1969: 15-16; Suljević 1981: 16), da bi sve napetosti i decenijske marginalizacije kulminirale početkom devedesetih godina XX vijeka.

5. NARUŠAVANJE PRAVNOG PORETKA SR BIH (REFERENDUM - PUT KA NEZAVISNOSTI VS REFERENDUM - PUT KA AGRESIJI I GENOCIDU)

Skupština Bosne i Hercegovine je 15. X 1991. godine usvojila Memorandum o nezavisnosti, pri čemu je od 240 poslanika ili zastupnika u Skupštini apstinirao 71 član Srpske demokratske stranke, koji su uz izraze negodovanja, prijeteće i ratnohuškačke poruke napustili Skupštinu (Malcolm 2011: 390).

¹² „U pravopisu je ova odluka našla odgovarajući izraz u pisanju velikog M kad se označava nacionalna pripadnost (Musliman, Hrvat, Srbin itd.) a u pisanju malog m kad se misli na vjersku pripadnost (musliman, katolik, pravoslavac itd.)“ (Džaja 2004: 264).

„Ovo je put na koji vi hoćete da izvedete Bosnu i Hercegovinu, ista je ona autostrada pakla i stradanja kojom su pošli Slovenija i Hrvatska. Nemojte da mislite da nećete Bosnu i Hercegovinu odvesti u pakao, a muslimanski narod možda u nestanak. Jer, muslimanski narod ne može da se odbrani ako bude rata ovdje“, kazao je za skupštinskom govornicom bivši predsjednik SDS-e i haški osuđenik, ratni zločinac Radovan Karadžić.¹³ Mnogi su kroz historiju prijetili Bosni, ali niko tako jasno i nedvosmisleno, za govornicom najvišeg zakonodavnog tijela u SR BiH.

Članovi tadašnjeg Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine Biljana Plavšić i Nikola Koljević tražili su međunarodnu arbitražu za, kako su tvrdili, problem preglasavanja Srba. Njihova apelacija Evropskoj komisiji je bila odbijena. Suprotno evropskim preporukama, osnovana je jednonacionalna skupština srpskog naroda. Organizovan je plebiscit na nacionalnom principu te su 9. i 10. XI 1991. godine Srbi ispunjavali plave listiće s pitanjem: „Da li ste za odluku koju je 24. oktobra 1991. donijela Skupština srpskog naroda u Bosni i Hercegovini po kojoj bi Srbi ostali u zajedničkoj državi Jugoslaviji, koja bi obuhvatala Srbiju, Crnu Goru, srpsku autonomnu oblast Krajinu, srpsku autonomnu oblast Slavoniju, Baranju i zapadni Srem, te sve ostale koji žele ostati u takvoj državi?“ S druge strane, oni koji nisu Srbi bi dobili žuti listić s pitanjem: „Da li ste za to da Bosna i Hercegovina ostane republika s ravnopravnim statusom u zajedničkoj državi Jugoslaviji, sa svim ostalim republikama koje se takođe izjasne tome u prilog?“ (Ančić 2005: 103)

Skupština Republike srpskog naroda 9. I 1992. godine je donijela „Deklaraciju o proglašenju Republike srpskog naroda u BiH“, prema kojoj ona ostaje u Jugoslaviji. To je bio protuustavan, secesionistički i protuzakonit akt, akt koji je predstavljao krivično djelo narušavanja teritorijalnog integriteta, javnog, odnosno ustavnog poretka zemlje. U tom smislu dugogodišnji član Venecijanske komisije Ćazim Sadiković je mišljenja da se tu radilo o protupravnom i protuustavnom djelovanju i djelovanju koje je suprotno međunarodnom pravu. Postupak o ocjeni ustavnosti tih akata pred Ustavnim sudom Republike Bosne i Hercegovine pokrenut je 28. IX 1992. godine kao i Deklaracije od 9. I, te „Ustava Srpske republike Bosne i Hercegovine“, iz februara iste godine, a koji su proglašeni neustavnim 8. X 1992. godine (Čekić 2017: 103-104).

Inače, Arbitražna komisija Mirovne konferencije o Jugoslaviji, poznatija kao Badinterova komisija, koja je od augusta 1991. godine pa do polovine 1993. godine objavila petnaest mišljenja shodno kojima je tretirana disolucija SFRJ i nastanak

¹³ Vidjeti: <http://www.fena.ba/article/838680/karadzic-nemojte-misliti-da-necete-bih-odvesti-u-pakao> (14. 11. 2019.).

nezavisnih država, osvrnula se i na uslove priznanja nezavisne i suverene Bosne i Hercegovine. Tako je u IV mišljenju, koje je izdato 11. I 1992. godine, Komisija na pitanje priznanja nezavisnosti Bosne i Hercegovine, zauzela stav shodno kojem u datom trenutku ne bi trebalo priznati nezavisnost Bosne i Hercegovine, jer „za razliku od drugih republika koje traže nezavisnost, Bosna i Hercegovina još nije održala referendum o nezavisnosti“ (Oellers-Frahm 2005). Shodno ovom mišljenju, koje je imalo svojstvo svojevrstne preporuke, poduzeti su svi legalni koraci ka donošenju odluke o raspisivanju referenduma. S tim u vezi, Skupština Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine je 25. I 1992. godine donijela Odluku o raspisivanju referenduma o nezavisnosti. U međuvremenu samoproglašena Skupština srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, koja je kao reakcija na otcjepljenje Hrvatske i Slovenije 25. juna 1991. godine i kao primjer „kvaziparlamentarizma“ formirana 24. X 1991. godine, je 09. I 1992. godine proglasila Republiku srpskog naroda Bosne i Hercegovine. Već 28. II 1992. godine je donesen i Ustav Srpske Republike Bosne i Hercegovine, tada još uvijek, nelegalne i nelegitimne društvene tvorevine, koja je 12. IV 1992. godine promijenila ime u Republika Srpska.¹⁴

Na referendumu održanom 29. II i 01. III 1992. godine građani Bosne i Hercegovine su se izjasnili za samostalnu, nezavisnu i suverenu državu. Referendumsko pitanje su hrvatska i muslimanska politička strana formulisale različito. Tako je muslimanska formulacija glasila: „Jeste li za suverenu i nezavisnu Bosnu i Hercegovinu kao državu ravnopravnih građana, naroda Bosne i Hercegovine – Muslimana, Srba i Hrvata kao i pripadnika drugih naroda koji u njoj žive?“ Hrvatska formulacija je glasila: „Jeste li za suverenu i nezavisnu Bosnu i Hercegovinu kao državnu zajednicu konstitutivnih i suverenih naroda – hrvatskog, muslimanskog i srpskog naroda – u njihovim nacionalnim područjima (kantonima)?“. Na referendumu se izjasnilo 2.073.568 građana, odnosno 63,6 posto. Od izašlih na referendum njih 99,7% je glasalo „za“, dok je „protiv“ bilo 0,3%. Skupština Bosne i Hercegovine je ponovo uz odsustvo poslanika SDS-a potvrdila ovu odluku 04. III 1992. godine. Ovim je ustavnim aktom Bosna i Hercegovina definisana kao suverena i nezavisna država ravnopravnih građana i naroda Muslimana, Srba, Hrvata i drugih. Nakon toga je 27. III 1992. godine ukupno 77 Srba (71 iz SDS-a i 6 iz ostalih stranaka) napustilo Skupštinu Bosne i Hercegovine te na posebnom zasjedanju, van svih demokratskih procedura, usvojilo Ustav srpskog naroda u Bosni i Hercegovini. Istovremeno je proglašeno da se ovaj „srpski narodni entitet“ smatra federalnom jedinicom ostatka ili „krnje Jugoslavije.“ Tako je nastala jedna situacija u pravu poznata kao „*de facto*

¹⁴ Vidjeti: <https://www.helsinki.org.rs/serbian/doc/RK%20-%20hronologija%20dogadjaja.pdf> (14. 11. 2019).

vlada“, a koja je funkcionisala uprkos činjenici da su EZ i UN konstantno izjavljivale da poštuju teritorijalni integritet i cjelovitost Bosne i Hercegovine. Koncem 1995. godine je *de facto* situacija legalizovana Općim okvirnim sporazumom za mir u BiH, *de iure* kao entitet unutar Bosne i Hercegovine, pod nazivom Republika Srpska (Imamović 2003: 372).

6. NARUŠENOST OPĆEG OKVIRNOG SPORAZUMA ZA MIR U BiH (STUDIJA SLUČAJA O 9. JANUARU - NEUSTAVNOM DANU ENTITETA)

Iako su tzv. „krnjaj“ Jugoslaviji bile nametnute ekonomske sankcije a jedan broj srpskih i hrvatskih političara bio smatran ratnim zločincima, mnogobrojne međunarodne diplomate poput Vancea, Owena i Stoltenberga su im za pregovaračkim stolom, umjesto odlučnih i nepokolebljivih naredbi o okončanju agresije, pružili legitimitet. Štaviše, tako su međunarodni medijatori agresora i žrtvu prihvatili kao ravnopravne pregovaračke strane, a popuštanjem agresoru relativizirali princip suvereniteta i teritorijalnog integriteta Bosne i Hercegovine. Međunarodna zajednica nije osujetila ultranacionalističke agresore niti je zaštitila njihove žrtve. Oni su mlako prijetili iskričljavajući sliku sukoba i opravdavajući svoju nedjelotvornost. Oni nisu željeli vidjeti da je rat protiv Bosne i Hercegovine kataklizma u kojoj doprinos Evrope odnosno međunarodne zajednice uopće nije zanemariv. Tokom agresije Bosni i Bošnjacima je bilo oduzeto pravo na odbranu uz etiketiranje kao jedne od „zaraćenih strana“. U skladu s tim Opći okvirni sporazum za mir u BiH je ignorisao činjenicu da su Bošnjaci bili žrtve genocida, ratnih zločina, silovanja i sl. (ibidem 375-376)

Tako je bilo prije više od dvije i po decenije. U kakvim društveno-političkim prilikama živimo danas? Da li smo i danas svjedoci nepoštivanja i kršenja Ustava, otvorenog negiranja pravnog poretka, kao što se to dešavalo vijekovima?

Dejtonski ustav je rezultat međunarodnog mirovnog sporazuma i kao takav je nametnut od strane međunarodnih političkih faktora. Njegova temeljna vrijednost je u činjenici da je ispunjen legitimni cilj zaustavljanja rata, te da je u bosanskohercegovački pravni sistem inkorporisao Evropsku konvenciju za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda s protokolima, čime je ista dobila prioritet nad ostalim zakonima u zemlji. No, njegov nedostatak je u tome što je društveno-politički sistem Bosne i Hercegovine *pro futuro* „zakovao mehanizmima političke paralize zemlje“ za koje nema drugog rješenja do unapređenja tih ustavnih odredbi, što podrazumijeva

aktivnije učešće međunarodnog faktora bilo korištenjem tzv. Bonskih ovlasti¹⁵ ili drugih ekonomsko-političkih mehanizama koji međunarodnoj zajednici stoje na raspolaganju. Treba naglasiti činjenicu da je prije nametanja Dejtonskog ustava BiH imala demokratski građanski Ustav RBiH koji je omogućio da se Bosna i Hercegovina odbrani i pravno i politički i vojno i na domaćem i na međunarodnom planu. To je bio Ustav koji nije dozvoljavao napad na državu iz njenih institucija, pa su agresori morali napadati sa brda, a sa druge strane Dejtonski ustav koji je nametnula međunarodna zajednica omogućava blokade i napad na državu iz samih njenih institucija. Također ustavni tekst sadrži odredbe suprotne Evropskoj konvenciji o ljudskim pravima. Prethodno navedeno stavlja jasnu obavezu i odgovornost angažiranog djelovanja i međunarodne zajednice u procesu dolaska do pune pravne države sa punim poštivanjem ljudskih prava u BiH.

Pored toga što je institucija Visokog predstavnika uspostavljena Općim okvirnim sporazumom za mir u BiH,¹⁶ te uprkos činjenici da su Bonske ovlasti dio međunarodnog dogovora Vijeća za implementaciju mira u BiH, nisu rijetke situacije negiranja institucije visokog predstavnika, odnosno Bonskih ovlasti, ali i Ustavnog suda BiH čiji sastav i odluke su se našle na udaru političkih predstavnika iz entiteta Republike Srpske. O radu Visokog predstavnika u tom kontekstu najbolje govori da je, prema Franićevoj abnalizi, 60 posto njegovih nametnutih odluka odnosilo se na reformisanje i jačanje entitetskih struktura, a samo 40 posto na izgradnju kapaciteta i funkcija države (Franić 2013: 49).

¹⁵ Vijeće za provedbu mira je na konferenciji u Bonnu 10. XII 1997. godine, podržalo mehanizme implementacije Dejtonskog mirovnog sporazuma kroz jačanje ovlaštenja Visokog predstavnika, a što je kasnije potvrđeno i Rezolucijom br. 11443 VS UN-a. Time je podržana namjera Visokog predstavnika da koristi svoj autoritet za donošenje obavezujućih odluka, „kad on smatra da je to neophodno“, i to o sljedećim pitanjima: (a) vremenu, mjestu i predsjedavanju sastancima zajedničkih institucija; (b) privremenim mjerama koje stupaju na snagu kada se strane ne mogu dogovoriti i koje važe dok Predsjedništvo ili Vijeće ministara ne usvoji odluku o tom pitanju shodno Mirovnom sporazumu; (c) drugim mjerama za osiguranje provedbe Mirovnog sporazuma u cijeloj BiH i njezinim entitetima, kao i neometanu radu zajedničkih institucija. Te mjere mogu biti usmjerene i protiv osoba koje obavljaju javnu službu ili dužnosnika koji izostaju sa sastanaka zbog neopravdanih razloga ili za koje Visoki predstavnik smatra da narušavaju pravne obveze uspostavljene Mirovnim sporazumom ili rokove za njihovo implementiranje (PIC Bonn 1997). Tako je u jednoj osobi objedinjena izvršna, sudska i zakonodavna vlast, a Visoki predstavnik je postao „najutjecajnija institucija u Bosni i Hercegovini i jedina koja nije formalno zasnovana na podjeli vlasti“. Odluke nametnute shodno bonskim ovlastima mogle su biti poništene samo novom odlukom Visokog predstavnika. Time je redefinisana i položaj OHR-a u međunarodnim strukturama, a Visoki predstavnik je postao stvarna poluga moći međunarodne zajednice u BiH. (Franić 2013) Rezolucija be. 1144 usvojena je 19. XII 1997. godine. Vidjeti: http://www.ohr.int/other-doc/un-res-bih/default.asp?content_id=7042 (04.12.2019.).

¹⁶ Vidjeti Anex 10 Općeg okvirnog sporazuma za mir u BiH: <http://ndcsarajevo.org/Dokumenti/Dejtonski-mirovni-sporazum.pdf> (27. 11. 2019.).

S obzirom na navedeno, odveć je politički licemjerno i nekorektno insistiranje na „dogovoru domaćih političara“ u uslovima koji dojučerašnjim pristalicama agresorskih snaga i institucijama sljednicama institucija koje su stajale iza počinjenja genocida u Srebrenici, omogućavaju „kočenje“ integracionih procesa i razvoj Bosne i Hercegovine.

Jedan od „školskih primjera“ negiranja pravnog poretka Bosne i Hercegovine i ignorisanja njenih ustavnih institucija je vezan za obilježavanje „republičkog“ praznika u entitetu Republika Srpska, Dana Republike. Pred Ustavnim sudom Bosne i Hercegovine, utemeljenim potpisivanjem Općeg okvirnog sporazuma za mir u BiH, odnosno članom VI Aneksa IV Sporazuma, 17. I 2013. godine Bakir Izetbegović, tadašnji član Predsjedništva Bosne i Hercegovine, je pokrenuo postupak za ocjenu ustavnosti člana 2.b) i člana 3.b) Zakona o praznicima Republike Srpske.¹⁷

U zahtjevu je istaknuto da čl. 2.b) i 3.b) Zakona o praznicima, kojim je propisano da je jedan od republičkih praznika Dan Republike koji se obilježava 9. januara, nisu u saglasnosti s članom 14. Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, članom 1. Protokola broj 12 uz Evropsku konvenciju, te članom II/4. Ustava Bosne i Hercegovine u vezi s članom 1.1. i članom 2. a) i c) Međunarodne konvencije o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije. Uz to, navedeno je da je „Skupština srpskog naroda u Bosni i Hercegovini“ još 1992. godine bez učešća Bošnjaka i Hrvata u svom sastavu, a što nesumnjivo ukazuje na to da su Bošnjaci i Hrvati u Republici Srpskoj, ali i drugi građani Bosne i Hercegovine drugačije tretirani u odnosu na Srbe u Republici Srpskoj, utemeljila 09. januar kao Dan Republike. Važno je naglasiti da je Ustavni sud Republike Bosne i Hercegovine, kao sud međunarodno priznate države, svojom odlukom još iz oktobra 1992. godine utvrdio da Skupština srpskog naroda u Bosni i Hercegovini predstavlja nelegalan i neformalan organ, poništivši sve akte koje je takav organ donio, uključujući Deklaraciju i Ustav Republike Srpske, kao i sve provedbene propise.

Nakon provedenog postupka, te pribavljanja svih potrebnih stavova, Ustavni sud je 26. XI 2015. godine donio Odluku o dopustivosti i meritumu kojom je usvojen zahtjev za ocjenu ustavnosti člana 3.b) Zakona o praznicima Republike Srpske. Utvrđeno je da član 3.b) Zakona o praznicima Republike Srpske nije u skladu s članom I/2. Ustava Bosne i Hercegovine, članom II/4. Ustava Bosne i Hercegovine u vezi s članom 1.1. i članom 2.a) i c) Međunarodne konvencije o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije i članom 1. Protokola broj 12 uz Evropsku konvenciju za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda. Naloženo je Narodnoj skupštini Republike Srpske da, u skladu s članom 61. stav (4) Pravila Ustavnog suda Bosne i Hercegovine, u roku

¹⁷ „Službeni glasnik Republike Srpske“ broj 43/07.

od šest mjeseci od dostavljanja ove odluke, usaglasi član 3.b) Zakona o praznicima Republike Srpske s Ustavom Bosne i Hercegovine. Pored toga, naloženo je Narodnoj skupštini Republike Srpske da, u skladu s članom 72. stav (5) Pravila Ustavnog suda Bosne i Hercegovine, obavijesti Ustavni sud Bosne i Hercegovine o preduzetim mjerama s ciljem izvršenja ove odluke. Povodom zahtjeva za ocjenu ustavnosti člana 2.b) Zakona o praznicima Republike Srpske postupak je obustavljen zbog toga što je podnosilac zahtjeva odustao od istog.¹⁸

Ustavni sud je svojim dopisom od 12. VII 2016. godine zatražio od Narodne skupštine Republike Srpske da u roku od 15 dana od prijema dopisa obavijesti ovaj sud o preduzetim mjerama s ciljem izvršenja Odluke o dopustivosti i meritumu broj U 3/13 od 26. XI 2015. godine, te da uz obavještenje dostavi i odgovarajuće dokaze koji potvrđuju provođenje predmetne odluke Ustavnog suda. Dva dana poslije Narodna skupština RS je na XIX posebnoj sjednici od 15. VII 2016. godine donijela Odluku o prijevremenom stupanju na snagu Odluke o raspisivanju referendumu. Ustavni sud Bosne i Hercegovine je 17. IX 2016. godine donio Odluku o privremenoj mjeri kojom se obustavlja primjena Odluke o raspisivanju republičkog referendumu broj 02/1-021-894/16 od 15. jula 2016. godine.¹⁹ No, i uprkos tome referendum je održan 25. IX 2016. godine, a što je predstavljalo protuustavan čin, ravan državnom udaru. Referendumsko pitanje je glasilo: „Podržavate li da se 9. januar obilježava i slavi kao dan Republike Srpske?“²⁰ Rezultati referendumu su pokazali da je 677.771 građanin glasao za, dok je njih 1.298 bio protiv referenduskog pitanja.²¹ Bilo je to drugi put da politički predstavnici srpskog naroda zloupotrebljavaju referendum s ciljem negiranja BiH i njenog pravnog sistema i javnog poretka.

Ustavni sud BiH je nadalje 30. IX 2016. godine na svojoj 100. plenarnoj sjednici donio Rješenje kojim se utvrđuje da Narodna skupština Republike Srpske nije izvršila Odluku Ustavnog suda Bosne i Hercegovine broj U 3/13 od 26. IX 2015. godine te da odredba člana 3.b) Zakona o praznicima Republike Srpske prestaje da važi narednog dana od dana objavljivanja ovog rješenja u Službenom glasniku Bosne i Hercegovine. U skladu s članom 72. stav (6) Pravila Ustavnog suda Bosne i Hercegovine, ovo rješenje je dostavljeno Tužilaštvu Bosne i Hercegovine 11. X 2016. godine, pošto Krivični zakon Bosne i Hercegovine jasno propisuje da će službena osoba u

¹⁸ Vidjeti Odluku ustavnog suda Bosne i Hercegovine br. U 3/13 od 26. XI 2015. godine.

¹⁹ „Službeni glasnik Republike Srpske“ br. 68/16.

²⁰ Vidjeti: <http://www.narodnaskupstinars.net/?q=la/vijesti/19-osebna-sjednica-narodne-skup%C5%A1tine-usvojena-odluka-o-raspisivanju-referenduma-o-danu-republike> (13. 11. 2019.).

²¹ Vidjeti: <http://www.narodnaskupstinars.net/?q=la/vijesti/14-redovna-sjednica-narodne-skup%C5%A1tine-konstatovani-rezultati-referenduma-o-danu-republike> (13. 11. 2019.).

institucijama BiH, institucijama entiteta ili institucijama Brčko distrikta BiH, koja odbije da izvrši konačnu i izvršnu odluku Ustavnog suda BiH, Suda BiH ili Doma za ljudska prava, ili sprečava da se takva odluka izvrši, ili na drugi način onemogućava njeno izvršenje, biti kažnjena kaznom zatvora od šest mjeseci do pet godina.²²

Kada je riječ o navedenom krivičnom djelu valja imati u vidu i odredbu kojom je regulisana zastara krivičnog gonjenja. U konkretnom slučaju krivično gonjenje ne može se preduzeti kad od učinjenja krivičnog djela protekne deset godina.²³ Zastarijevanje krivičnog gonjenja počinje od dana kad je krivično djelo učinjeno. Zastarijevanje krivičnog gonjenja za krivična djela trajnog karaktera počinje teći u trenutku prestanka protivpravnog stanja. Zastarijevanje ne teče za vrijeme za koje se po zakonu krivično gonjenje ne može preduzeti ili nastaviti, a prekida se svakom procesnom radnjom koja se preduzima radi gonjenja počinioca zbog učinjenog krivičnog djela. Zastarijevanje se prekida i kad počinitelj, u vrijeme dok teče rok zastarjelosti, učini isto tako teško ili teže krivično djelo. Sa svakim prekidom zastarijevanje počinje ponovno teći. U svakom slučaju zastarjelost krivičnog gonjenja nastupa u svakom slučaju kad protekne dvaput onoliko vremena koliko se po zakonu traži za zastarjelost krivičnog gonjenja.²⁴

Da bi preduhitrla Odluku Ustavnog suda od 30. IX 2016. godine Narodna skupština Republike Srpske je, vrlo nevjesto, nakon višemjesečnog odugovlačenja provođenja Odluke o neustavnosti 09. januara i otvorenog institucionalnog negiranja Ustavnog suda Bosne i Hercegovine, dopisom od 28. IX 2016. godine obavijestila Ustavni sud BiH o koracima koje je poduzela s ciljem izvršenja predmetne odluke. U tom dopisu je navedeno da je zadužena Vlada Republike Srpske da pripremi i u skupštinsku proceduru uputi Prijedlog zakona o izmjenama i dopunama Zakona o praznicima Republike Srpske, da je održan republički referendum, te da je Vlada Republike Srpske dopisom od 28. IX 2016. godine obavijestila Narodnu skupštinu Republike Srpske da će Prijedlog zakona o izmjenama i dopunama Zakona o praznicima Republike Srpske po hitnom postupku uputiti u skupštinsku proceduru. Također, Kabinet predsjednika Vlade Republike Srpske je svojim dopisom od 29. IX 2016. godine obavijestio Ustavni sud BiH o preduzetim koracima, istaknuvši da je Vlada Republike Srpske na radno-konsultativnoj sjednici, održanoj 12. IX 2016. godine, i posebnoj sjednici, održanoj 28. IX 2016. godine, razmatrala moguće izmjene

²² Član 239. Krivičnog zakona Bosne i Hercegovine („Službene novine BiH“ br. 03/03, 32/03, 37/03, 54/04, 61/04, 30/05, 53/06, 55/06, 32/07, 08/10, 47/14, 22/15, 40/15, 35/18)

²³ Član 14 st. 1 tč. d. KZ BiH.

²⁴ Član 15 KZ BiH.

i dopune predmetnog zakona te da će u poslovničkoj proceduri i rokovima pripremiti Prijedlog zakona o izmjenama i dopunama Zakona o praznicima Republike Srpske po hitnom postupku i zatražiti dopunu dnevnog reda 14. sjednice Narodne skupštine Republike Srpske, čije je održavanje zakazano za 11. X 2016. godine, ili zatražiti da se održi posebna sjednica Narodne skupštine Republike Srpske.²⁵

Već 25. X 2016. godine Narodna skupština Republike Srpske je na XX posebnoj sjednici u Banjaluci usvojila po hitnom postupku Zakon o Danu Republike Srpske i obavezala Vladu da izvrši usklađivanje Zakona o praznicima u dijelu koji se odnosi na ispoljavanje vjerskih sloboda.²⁶ U vezi sa ovim navodima, Ustavni sud BiH je naglasio da je u dispozitivu Odluke broj U 3/13 dao nalog Narodnoj skupštini Republike Srpske da „u roku od šest mjeseci od dostavljanja ove odluke usaglasi član 3.b) Zakona o praznicima Republike Srpske ... sa Ustavom Bosne i Hercegovine“. Ustavni sud BiH je na koncu zaključio da Narodna skupština Republike Srpske nije u ostavljenom roku usaglasila član 3.b) Zakona o praznicima Republike Srpske sa Ustavom Bosne i Hercegovine. Prema članu VI/5. Ustava Bosne i Hercegovine, odluke Ustavnog suda su konačne i obavezujuće. Također, prema članu 72. stav (1) Pravila Ustavnog suda, konačne i obavezujuće odluke Ustavnog suda dužno je poštovati svako fizičko i pravno lice, a prema stavu (2) istog člana, svi organi vlasti su dužni u okviru svojih nadležnosti utvrđenih Ustavom i zakonom provoditi odluke Ustavnog suda. Ustavni sud podsjeća da u skladu sa članom 61. st. (4) do (6) Pravila Ustavnog suda odlukom kojom utvrđuje nesaglasnost određaba zakona sa Ustavom Bosne i Hercegovine Ustavni sud može donosiocu zakona odrediti rok za usaglašavanje koji ne može biti duži od šest mjeseci, te će, ako se u ostavljenom roku ne otkloni utvrđena nesaglasnost, svojom odlukom utvrditi da nesaglasne odredbe zakona prestaju važiti narednog dana od dana objavljivanja te odluke u Službenom glasniku Bosne i Hercegovine.²⁷

Međutim, i pored svega na djelu je argument sile a ne sila argumenata i pravno relevantnih činjenica. Dok je referendum o nezavisnosti Bosne i Hercegovine bio u skladu sa ustavnim i međunarodnim pravom SR Bosne i Hercegovine, referendum u entitetu Republika Srpska je bio potuno neustavan. Zapravo, politički predstavnici u entitetu Republika Srpska su bježeći od provođenja odluka Ustavnog suda BiH i udaljavajući se od pravnih procedura posegnuli za politikanstvom i političkim

²⁵ Vidjeti: Rješenje Ustavnog suda Bosne i Hercegovine, „Službeni glasnik BiH“, broj 77/16.

²⁶ Vidjeti: <http://www.narodnaskupstinars.net/?q=la/vijesti/narodn%D0%B0-skup%C5%A1tin%D0%B0-usvojila-zakon-o-danu-republike-srpske> (13.11.2019.).

²⁷ Vidjeti: Rješenje Ustavnog suda Bosne i Hercegovine, „Službeni glasnik BiH“, broj 77/16.

populizmom, skoro identično kao i početkom devedestih godina XX vijeka kad su formirane protuustavne i terorističke političko-vojne jedinice „srpskog naroda“ . s namjerom da se „svi Srbi“, bez obzira na njihovu stvarnu volju uključe u antidržavne i zločinačke vojno-političke akcije u Republici Bosni i Hercegovini. Na koji način populizam u entitetu RS poprima karakter protuustavnog djelovanja objašnjava Andraž Teršek: „Populisti se uvijek protive pluralizmu (a to čak nije ni paradoks, smatram da je to pitanje logične nužnosti): oni tvrde da samo oni predstavljaju narod... Populizam smatramo političkim i ideološkim konceptom, koji je, prema definiciji objašnjenj u političko-filozofskoj literaturi, prvenstveno problem kada se dnevna (stranačka) politika samo prividno obraća ljudima, ali u stvarnosti se fokusira samo na onaj dio ljudi za koji se izjašnjava da zastupa i s kojim se slaže, podržava i drži se ideja, stavova i djelovanja određene politike, političkih stranaka ili još problematičnije, određenog političara, vođe stranke...“ (2021: 89) Nepoštivanje Ustavnog suda BiH, ignorisanje institucija BiH, političko paralizovanje institucija koje bi trebale procesuirati počinitelje krivičnog djela neprovođenja odluka Ustavnog suda BiH ili drugih aktivnosti napada na ustavni poredak zemlje nije viđeno u modernog evropskom ustavnom sistemu. Stoga, zaista iz bosanskohercegovačke perspektive dalekosežno djeluje Teršekova konstatacija da se suština većine problema sa pravosudnim sistemom i unutar pravosudnog sistema tiče znanja, inteligencije, samopoštovanja, etike, integriteta i kompetentnosti (ibidem). U BiH problem je daleko dublji i posljedica je neriješenog pitanja izgradnje suverene, jake i prosperitetne države.

Na koncu, valja navesti i da su određeni politički predstavnici hrvatskog naroda u BiH još uvijek opredijeljeni ka paradržavnoj tvorevini Herceg-Bosna, bez obzira na presude koje ukazuju na sve zločine (uključujući i udruženi zločinački poduhvat) počinjene u pokušaju njenog uspostavljanja kao samostalne društveno-političke jedinice. Tzv. Hrvatska Republika Herceg-Bosna (osnovana kao Hrvatska zajednica Herceg-Bosna) bila je paradržavna tvorevina od 1991. do 1994. godine a osnovali su je HDZ BiH i HVO na tragu sprovođenja secesionističke politike i dogovora o podjeli Bosne i Hercegovine. Proglasio ju je prvi predsjednik Mate Boban 28. augusta 1993. donošenjem Temeljne odluke o uspostavi i proglašenju HR Herceg-Bosne. Ukinuta je potpisivanjem Washingtonskog sporazuma u februaru 1994. godine.²⁸ Čini se opravdanim postaviti i pitanje: Da li sjećanje na Herceg-Bosnu i njeno političko reanimiranje udara u temelje Washingtonskog sporazuma, tj. pravnog poretka u BiH?

²⁸ Potpisivanje Vašingtonskog sporazuma kojim nastaje bošnjačko-hrvatska federacija obavljeno je uz prisustvo predsjednika Klintona, ali i ministara inostranih poslova zemalja Evropske unije i Ruske Federacije. O sadržaju i značaju ovog sporazuma videti više u Kovačević (2007: 116–120) i Dašić, Nedeljković (2016: 24).

Kada je riječ o negiranju presuda Međunarodnog suda i Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju, imajući u vidu sve navedeno, ne treba nas čuditi što je 9. januar i dalje praznik u entitetu RS ili što presude Međunarodnog suda za genocid nad Bošnjacima, odnosno Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju za udruženi zločinački poduhvat bivaju negirane od strane pretežnog dijela srpskih i hrvatskih političkih predstavnika. U tim i takvim okolnostima valja kreirati odgovornu politiku koja je ima kapacitet da zaštiti zemlju od vanjskih nasrtaja, ali i unutrašnjih izdajničkih politika.

ZAKLJUČAK

Bosna i Hercegovina je po mnogo čemu specifična zemlja čiju povijest su obilježili turbulentni politički procesi, a iza kojih su se uglavnom nalazili međunarodni politički faktori, ponajviše politike susjednih zemalja, Srbije i Hrvatske, koje su preko svojih satelita u BiH uticali i utiču na političke, ekonomske, kulturne i dr. tokove u ovoj zemlji. Nemali je broj dokaza na temelju kojih s punim pravom možemo stati iza navedene teze. Prvi se dokaz odnosi na (ne)poštivanje Novopazarske konvencije od strane austrougarskih vlasti; drugi na Senžermenski ugovor čije su odredbe o BiH bile prekršene od strane onih koji su garantovali njihovu provedbu, tj. od kralja i vlade; treći je (ne)uvažavanje Vidovdanskog ustava, a posebno njegovih odredbi koje su se odnosile na BiH; četvrti se tiče zavnobihovskih principa koji su nakon usvajanja u vrlo bitnom dijelu bili izigrani od istih onih koji su ih i proklamovali; peti dokaz se odnosi na događaje iz bliže prošlosti, odnosno na referendum 1992. godine; šesti na kršenje odredbi Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini, tj. njegovog Anexa 10, ali i Anexa 4 tj. Ustava BiH, a koji se odnosi na Ustavni sud BiH; sedmo je negiranje presuda Međunarodnog suda u Hagu i Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju. I pored svega, pred građanima u BiH, kao faktorima političkih procesa, je odgovornost za očuvanje BiH kao države svih njenih nacija, etničkih grupa i nacionalnih manjina, odgovornost za očuvanje ideje Bosne i bosanskog duha, a za šta se valja zalagati kontinuirano i angažirano pravnim, političkim, kulturnim i svim drugim društvenim instrumentima.

Treba naglasiti činjenicu da je prije nametanja Ustava BiH kao dijela Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini, BiH imala demokratski građanski Ustav RBiH koji je omogućio da se Bosna i Hercegovina odbrani i pravno i politički i vojno i na domaćem i na međunarodnom planu. To je bio Ustav koji nije dozvoljavao napad na državu iz njenih institucija, pa su agresori morali napadati

vaninstitucionalno. S druge strane Dejtonski ustav, koji je nametnula međunarodna zajednica omogućava blokade i napad na državu iz samih njenih institucija. Također ustavni tekst sadrži odredbe suprotne Evropskoj konvenciji o ljudskim pravima. Prethodno navedeno stavlja jasnu obavezu i odgovornost angažiranog djelovanja i međunarodne zajednice u procesu dolaska do pune pravne države u skladu sa evropskim demokratskim vrijednostima i uz puno poštovanje ljudskih prava.

U današnjem vremenu kada je funkcioniranje države i ukupnog društvenog sistema nezamislivo izvan neprikosnovenog autoriteta ustava, presudno je važno ukazati na nedopustiv nerad nadležnih tužilaštava, neprocesuiranje eklatantnih krivičnih djela napada na ustavni poredak BiH, napada na teritorijalni integritet BiH i neprovođenje odnosno izigravanje obavezujućih presuda Ustavnog suda BiH. Potrebno je naglasiti obavezu djelovanja odgovornih tužilaštava u situacijama koje imaju očigledne elemente krivičnog djela. Pravnu odgovornost nadležnih tužilaštava i drugih nadležnih institucija također treba aktuelizirati kao goruće pravno pitanje sa naglašenim posljedicama ugrožavanja pravne države.

LITERATURA

1. Fira, Aleksandar (1979), *Ustavno pravo*, Privredni pregled, Beograd
2. Sućeska, Avdo (1985), *Istorija države i prava naroda SFRJ*, V izdanje, Svjetlost, Sarajevo
3. Steiner, Christian, Nedim Ademović (2010), *Ustav Bosne i Hercegovine – Komentar*, Fondacija Konrad Adenauer, Sarajevo
4. Čaušević, Dženana (2005), *Pravno-politički razvitak Bosne i Hercegovine – dokumenti sa komentarima*, Magistrat, Sarajevo
5. Durmišević, Enes (2002), *Uspostava i pravni položaj Rijasetu Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini 1882-1889*, Magistrat, Sarajevo
6. Omerović, Enes (2017), *Politička djelatnost dr. Mehmeda Spahe (1906.-1939.)*, Planjax komerc, Tešanj
7. Martić, fra Grga (1906), *Zapamćenja*, Knjižara Jugoslavenske akademije, Zagreb
8. Trnka, Kasim (2006), *Ustavno pravo*, Fakultet za javnu upravu, Sarajevo
9. Imamović, Mustafa (2006), *Historija Bošnjaka*, Bošnjačka zajednica kulture "Preporod", Sarajevo
10. Imamović, Mustafa (2003), *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, Magistrat, Sarajevo

11. Imamović, Mustafa, Kemal Hrelja, Atif Purivatra (1993), *Ekonomski genocid nad bosanskim Muslimanima / The Economic Genocide over Bosnian Muslims*, MAG-Udruženje Muslimana za antigenocidne aktivnosti, Sarajevo
12. Imamović, Mustafa (1997), *Pravni položaj i unutrašnjo-politički razvitak BiH od 1878. do 1914.*, Bosanski kulturni centar, Sarajevo
13. Mandić, Mihovil (1910), *Povijest okupacije Bosne i Hercegovine*, Matica Hrvatska, Zagreb
14. Stojković, Miomir (1998), *Balkanski ugovorni odnosi 1876-1996*, Službeni list SRJ, Beograd
15. Ademović, Nedim (ur.) (2011), *Kodeks Ustavnog prava Bosne i Hercegovine*, Fondacija Konrad Adenauer, Predstavništvo u Bosni i Hercegovini, Sarajevo
16. Ademović, Nedim, Jozef Marko, Goran Marković (2012), *Ustavno pravo Bosne i Hercegovine*, Fondacija Konrad Adenauer, Predstavništvo u Bosni i Hercegovini, Sarajevo
17. Pobrić, Nurko (2000), *Ustavno pravo*, Slovo, Mostar
18. Šehić, Nusret (1980), *Autonomni pokret Muslimana za vrijeme austro-ugarske uprave u Bosni i Hercegovini*, Svjetlost, Sarajevo
19. Džaja, Srećko M. (2004), *Politička realnost jugoslavenstva (1918-1991) s posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*, Svjetlo riječi, Sarajevo-Zagreb
20. Kraljačić, Tomislav (1987), *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882-1903)*, Veselin Masleša, Sarajevo
21. Kovačević, Živorad (2007), *Amerika i raspad Jugoslavije*, Filip Višnjić i Fakultet političkih nauka, Beograd
22. Dašić, Marko, Stevan Nedeljković (2016), "Dugo putovanje u Dejton: međunarodne inicijative za mirno okončanje oružanih sukoba u Bosni i Hercegovini od 1992. do 1994. Godine", u: *Dvadeset godina od Dejtonskog mirovnog sporazuma – trajni mir ili trajni izazovi*, Zbornik radova, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka, 11-30.
23. Teršek, Andraž (2021), "A Populist Monster and the future of Constitutional Democracy", *Open Political Science*, 4, 83-100.
24. Smerdel, Branko (2003), "Convention on the Future of Europe and the Process of Constitutional Choices", *Revus*, 1, 4-16.
25. Durmišević, Enes (2008), "Institucionalizacija islama u postosmanskom periodu", u: *Zbornik radova s naučnog skupa: Islamska tradicija Bošnjaka: izvori, razvoj, institucije i perspektive*, 14., 15. i 16. novembar 2007., Islamska zajednica u BiH, Sarajevo, 211-239.

26. Mutapčić, Edin (2014), "Austrijski građanski zakonik i njegova primjena u BiH poslije 1918. godine", *Austrijski građanski zakonik (1811-2011) - zbornik radova znanstvenog skupa*, Pravni fakultet Univerziteta u Tuzli – Pravni fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku, Tuzla 153-169.
27. Durmišević, Enes (2011), "Vakufi u različitim političkim sistemima – odnos vlasti prema vakufima posebno nakon agresije na BiH", *Novi Muallim*, god. XII, br. 47, 15-24.
28. Gaković, Milan (1970), "Rješavanje agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini 1918-1921.", *Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta*, god. VI, br. 6, 9-116.
29. Engelsfeld, Neda (1989), *Prvi parlament Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca*, Globus, Zagreb
30. Franić, Davor (2013), "Bonski sustav' u Bosni i Hercegovini", *Političke analize*, 4 (13), 47-52.
31. Muminović, Safer (2016), "Ko su muslimani ZAVNOBiH-a?"; <https://mizzenica.ba/povodom-dana-drzavnosti-ko-su-muslimani-zavnobih-a/> (10. 11. 2019.).
32. Purivatra, Atif (1969), *Nacionalni i politički razvoj Muslimana (rasprave i članci)*, Svjetlost, Sarajevo
33. Suljević, Kasim (1981), *Nacionalnost Muslimana između teorije i politike*, Otokar Keršovani, Rijeka
34. Oellers-Frahm, Karin (2005), "Restructuring Bosnia-Herzegovina: A Model with Pit-Falls", u: A. von Bogdandy and R. Wolfrum (eds.), *Max Planck Year book of United Nations Law*, Vol. 9, 179-224.
35. Kada i kako je nastala Republika Srpska?, <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/kada-i-kako-je-nastala-republika-srpska> (13.11.2019.).

Pravni izvori

1. Vidovdanski ustav, file:///C:/Users/pc/Downloads/aj_10_02_02_txt_ustav_1921.pdf (01. 11. 2019.)
2. O punktacijama, http://www.znaci.net/00001/138_25.pdf (02. 11. 2019.).
3. Krivični zakon Bosne i Hercegovine („Službene novine BiH“, br. 03/03, 32/03, 37/03, 54/04, 61/04, 30/05, 53/06, 55/06, 32/07, 08/10, 47/14, 22/15, 40/15, 35/18).
4. Anex 10 Dejtonskog mirovnog sporazuma: <http://ndcsarajevo.org/Dokumenti/Dejtonski-mirovni-sporazum.pdf> (27. 11. 2019.).

5. Odluka ustavnog suda Bosne i Hercegovine br. U 3/13 od 26. XI 2015. godine.
6. Rješenje Ustavnog suda Bosne i Hercegovine, „Službeni glasnik BiH“, broj 77/16.

CONTINUITY OF UNCONSTITUTIONAL AND ILLEGAL ACTION ON THE POLITICAL SCENE IN BOSNIA AND HERZEGOVINA FROM THE END OF THE XIX CENTURY TO THE PRESENT DAY – REALITY OR IMAGINATION

Summary

From the time of the Austro-Hungarian occupation of Bosnia and Herzegovina (BiH) until today, there have been occasional but continuous attacks on the territory, the population, and sovereignty of Bosnia and Herzegovina. No matter how the agreements of the Novi Pazar Convention, the Sangermen Peace Treaty, the Vidovdan Constitution, or the Zavnobih principles were violated and circumvented, the attack on the independent, sovereign, and complete BiH, a country of equal peoples and others, ie citizens, continued with equal intensity after the 1990s. XX century until today. The paper presents the continuity of fraud in terms of legal regulations, ie the legal order of Bosnia and Herzegovina.

We are witnessing continuous unconstitutional and illegal activities in BiH, and whose political mentors and tutors almost always came from outside BiH, while the concrete action was carried out and is still carried out by certain Bosnian Serb and Croat political entities who often behave completely servilely concerning the national policies of neighboring countries: Croatia and Serbia, but also certain international factors due to the consequences of Islamophobia are often willing to ignore the rule of law and human rights in Bosnia and Herzegovina, what they jealously protect in their countries.

The example of promoting the unconstitutional Day of the Republika Srpska entity and the overall state of legal unfoundedness and political hysteria created around it testifies to the claim that the political destiny of this country is still largely conditioned by local servility, and not by correct political-partnership relations with Serbia and Croatia.

Given this, it is quite certain that the constitutional consistency and consociational model of democracy as well as the principle of the constituency of the people, although a big noose around the neck of this country on the path to a civil state and full realization of human rights, is extremely important legal and political support in Bosniak and all other patriotic forces in Bosnia and Herzegovina, which should be used properly in an insincere and ill-intentioned environment.

The work in front of you contains two interrelated parts, the first part which refers to several historically important legal documents, from the end of the 19th century, which are mala fide the activity of different

subjects, who initially proclaimed them and even stood behind them, played or derogated *fraus legis*, and the second part which indicates the continuity of these actions, both domestically and internationally when it comes to the current time and recent history of political and legal relations in BiH.

Keywords: unconstitutionality, illegality, Novi Pazar Convention, the Sangermen Peace Treaty, Vidovdan Constitution, ZAVNOBiH, Constitution of the FPRY, Constitutional Court

Adrese autora
Authors' address

Ajdin Huseinspahić
Sedad Dedić

Univerzitet u Zenici
Pravni Fakultet
iur_ajdin@yahoo.com
sedad.dedic@gmail.com

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.3.381

UDK 341.24:341.645

Primljeno: 27. 05. 2021.

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Enis Omerović

ŠTETA U MEĐUNARODNOME PRAVU: PREDUVJET ZA ODGOVORNOST DRŽAVA I MEĐUNARODNIH ORGANIZACIJA?

Prvo poglavlje rada razrađuje pitanje bi li se jedan od konstitutivnih elemenata međunarodnog protupravnog djela i preduvjet odgovornosti mogao utjeloviti u postojanju štete koja mora biti nanesena sudionicima s međunarodnopravnom osobnošću. U vezi s tom pravnom doktrinom, ispitali smo međunarodnu sudsku i arbitražnu praksu, kao i rad Komisije Ujedinjenih nacija za međunarodno pravo, posebno Nacrt Pravila o odgovornosti država za međunarodna protupravna djela i Nacrt Pravila o odgovornosti međunarodnih organizacija iz 2001. odnosno 2011. godine. Znakovito se pitanje postavlja u pogledu pojmova korištenih u pravu o odgovornosti, koje se ogleda u činjenici postojanja razlika između štete, povrede i protupravne posljedice.

Intencija je, jednako tako, procijeniti kaznenu štetu i njezinu primjenu u pravu o odgovornosti. Na početku drugoga dijela rada dajemo definiciju kaznene štete, a kasnije ispitujemo tumačenje i primjenu ovoga instituta u praksi kroz analizu učenja međunarodnopravne doktrine, međunarodnih arbitražnih i sudskih odluka, odluka različitih komisija za potraživanja, kao i normi općega međunarodnoga prava, a u odnosu na našu polaznu znanstvenu tvrdnju da međunarodno pravo za svrhe međunarodnopravne odgovornosti svojih subjekata ne podrazumijeva naknadu kaznene štete. Također, jedan od ciljeva ovoga rada bio je ukazati na pitanje je li postojanje kaznene štete u međunarodnom pravu, ako postoji, povezano s pravnom prirodom odgovornosti države i međunarodne organizacije, u smislu da bi primjena kaznene štete u međunarodnome pravu značila podršku tezi o postojanju krivične odgovornosti navedenih

međunarodnopravnih subjekata? Zanimljivo je primijetiti da je krivična odgovornost država napuštena uklaňanjem člana 19. u konačnome Nacrtu Pravila o odgovornosti država.

Ključne riječi: šteta; kaznena šteta; reparacije; pravo o odgovornosti; Komisija UN za međunarodno pravo; odgovornost država; odgovornost međunarodnih organizacija

1. UVODNE POSTAVKE

Pitanja nastanka i postojanja štete, ali i kaznene štete, dio su prava o odgovornosti o kojem u međunarodnopravnoj teoriji dugo nisu postojala jedinstvena gledišta. Uvjerena smo da ovim pitanjima dugujemo znanstvenu obradu kao prilog raspravi o odgovornosti država i međunarodnih organizacija za međunarodne protupravne čine, čije područje predstavlja svojevrzni fundament suvremenoga međunarodnoga prava. Jednako tako, čini se da se na istu tu osnovu nadovezuju sve ostale rasprave u ovoj grani prava. U okviru toga vrlo zanimljivoga područja načinit ćemo analizu samo određenih ustanova, odnosno aspekata pojmovnoga obuhvata štete, s posebnim osvrtom na kaznene štete.

U radu ne obrađujemo štetu koja se u pogledu odgovornosti država pominje naročito za povrede stranaca¹, kao ni štetu koja nastaje na životnoj sredini (eng. *environmental damage*)². Odgovornost država da ne prouzroče štetu na životnoj sredini u područjima izvan njihove nadležnosti datira još prije UN Štokholmske konferencije o životnoj sredini 1972. godine i vezuje se za pravo svake države na posjedovanje teritorijalnoga suvereniteta, kojem pravu odgovara posljedična obaveza da države „zaštite unutar svoga područja prava drugih država, naročito njihova prava na integritet i nepovredivost u miru i ratu“ (Permanent Court of Arbitration 2006). Ova je obaveza kasnije razrađena u odluci Arbitražnoga tribunala u predmetu *Trail Smelter*.³

¹ U čl. 1. Nacrta Instituta za međunarodno pravo o međunarodnoj odgovornosti države za štete pričinjene na njihovoj teritoriji osobi ili svojini stranaca stoji: „Država je odgovorna za štetu učinjenu strancima, činjenjem ili propuštanjem, suprotno njezinoj međunarodnoj obavezi, bez obzira koja je državna vlast djelovala: ustavna, zakonodavna, vladina, administrativna ili sudska.“ (prema: Etinski 2010: 233). O odgovornosti država u pogledu tretmana stranaca odnosno tretmana državljana drugih država na njihovome području, šire u: Wallace i Martin-Ortega (2009: 205-223) i Malanczuk (1997: 256-269). Usp. Borchard (1929: 131-239).

² O odgovornosti u smislu da se ne prouzroči šteta na životnoj sredini, posebno u područjima izvan nadležnosti država vidjeti detaljnije Sands (2003: 241-246).

³ *Trail Smelter Case, United States, Canada*, 16 April 1938. and 11 March 1941, UNRIIAA, vol. III (2006) United Nations, New York, 1905-1982. Čini se da je ovdje prisutan koncept da država odgovara i za rizik.

Prethodna pitanja u radu nećemo ispitivati budući da sva ona u suvremenome međunarodnome pravu predstavljaju izdvojena poglavlja u pravu o odgovornosti, ali i stoga jer nam ta područja znanosti ne korespondiraju s predmetom istraživanja. Polazimo od prvoga znanstvenoga gledišta da šteta nije konstitutivni element međunarodnopravne odgovornosti naznačenih subjekata međunarodnoga prava. Pravnodogmatskom analizom doktrine i prakse ispitat ćemo da li međunarodnopravna odgovornost nastaje isključivo kada subjekt povrijedi svoju međunarodnu obavezu i kada se ta povreda može pripisati tome subjektu ili za ove svrhe valja još dokazati i nastanak prouzročene štete? Da li takvo što ovisi od prirode i vrste međunarodne obaveze? Jednako tako, utvrdiće se što u predmetnome kontekstu znači šteta, a što povreda, što je također od značaja, budući da se u pravu o odgovornosti danas koristi izraz povrijeđena država, a ne oštećena.

Druga znanstvena hipoteza odnosi se na tumačenje kaznenih šteta i njihovo eventualno uvođenje u pravo o odgovornosti. S time u vezi pošli od pretpostavke da kaznene štete kao takve danas nisu predviđene u tome području međunarodnoga prava. Postavlja se pitanje da li one mogu imati svoju adekvatnu primjenu u ovoj oblasti uređenja odnosa između međunarodnopravnih subjekata, posebno nakon napuštanja odredbe iz člana 19. Nacrta Pravila iz 2001, koja je uvela krivičnopravne kategorije u pravo o odgovornosti, a vjerovatno nije ograničavala mogućnost postojanja krivične odgovornosti država za međunarodne zločine, što danas predstavlja napušten koncept (Omerović 2021: 143 *et seq*). Da li se kaznene štete priznaju radi kažnjavanja počinitelja međunarodnoga protupravnoga djela ili se nalaze i u bitku kompenzacije tužitelja za pretrpljenu štetu? Da li je njihova svrha u kažnjavanju ili u naknadi štete? Da li ih otuda možemo uzimati kao novčane kazne, a ne kao reparaciju? Ili i oblici ispravljanja štete u pravu o odgovornosti, poput povrata u prijašnje stanje, kompenzacije (novčane) ili zadovoljštine (satisfakcije) nekada mogu značiti i kazneno obeštećenje? Da li je opravdano u međunarodnopravnom kontekstu reparacije tretirati sa svrhom kažnjavanja država i međunarodnih organizacija? Uostalom, čini se da se ni samopomoć države, koja se ogleda u retorzijama i dozvoljenim represalijama, ne može smatrati vindiktivnom.

Predmetno istraživanje sastoji se stoga iz dva povezana dijela. U prvome raspravljamo pitanje postojanja štete kao eventualno konstitutivnoga elementa koji se traži da bi glavni međunarodnopravni subjekti, države i međunarodne vladine organizacije, bile odgovorne po međunarodnome pravu, temeljem općih običajnih pravnih pravila koje nalazimo u Nacrtu Pravila o odgovornosti država i međunarodnih organizacija za međunarodna protupravna djela iz 2001/2011. Pravo o odgovornosti

jedna je od novijih disciplina međunarodnoga prava, u kojoj još uvijek ne postoje glavni mnogostrani međunarodni ugovori, no sistem nacрта pravila, na kojima je Komisija za međunarodno pravo (ILC) Ujedinjenih nacija (UN) decenijama radila, vjerovatno predstavlja izraz općega međunarodnoga prava u ovoj oblasti uređenja međunarodnih odnosa. Pitanje šteta i načini njezina ispravljanja (repariranja) sobom nosi važne dileme koje valja znanstveno raspraviti, i zbog teoretskoga, ali i konkretnih problema koji se javljaju u praksi.

U dolasku do znanstvenih spoznaja u radu se koristimo pravnodogmatskom metodom, analizom sudske i arbitražne prakse, metodama analize i sinteze, ali i elementima induktivne i deduktivne metode. Rad je postavljen na način da nam predočava i teoretski i praktični presjek stanja u jednoj oblasti s kritičkim osvrtom na temeljni predmet istraživanja, postojeće međunarodnopravno uređenje, tendencije, shvatanja, tumačenja i tretman osnovnih međunarodnopravnih instituta i izraza koji se koriste u radu, a sve s ciljem propitivanja i eventualnoga potvrđivanja dvije polazne znanstvene tvrdnje.

2. ŠTETA U MEĐUNARODNOME PRAVU – UVJET ZA ODGOVORNOST DRŽAVA I MEĐUNARODNIH ORGANIZACIJA?

Pojedini stručnjaci kao jedan od *konstitutivnih* elemenata međunarodnoga protupravnoga djela i uvjet nužan za pojavu međunarodnopravne odgovornosti naznačuju postojanje *štete*⁴ (eng. *damage*, fr. *dommage*) (Jovanović i Todorović 2002: 337-338) koja mora biti nanesena drugome subjektu međunarodnoga prava.⁵ U doktrini je postojalo vrlo zastupljeno gledište prema kojem je šteta, za koju je još Grotius držao da je bez nje odgovornost nezamisliva, konstitutivni element pravne odgovornosti (Obradović 2000: 92). Dakle, u klasičnome pravu, šteta je smatrana uvjetom odgovornosti, slijedeći načelo da je šteta *conditio sine qua non* svake reparacije.

Tako Fur, francuski teoretičar međunarodnoga prava, koji je djelovao u prvoj polovini XX. st., zastupa tezu da je postojanje štete uvjet koji je potreban za međunarodnu odgovornost države: „Povreda prostog interesa nije dovoljna da bi se imalo pravo tužbe” (Fur 2010: 310). Kako je pisao Bartoš, „vrlo dugo se smatralo da

⁴ O kaznenoj šteti (eng. *punitive ili penal damage*) raspravljamo u drugome dijelu istraživanja.

⁵ Ovakvo stajalište nalazimo i u starijoj i novijoj literaturi: Andrassy (1978: 359), Avramov i Kreća (1986: 78), Kreća (2009: 208). Majić ističe da je kod međunarodne građanske odgovornosti države centralno pitanje naknada štete koja je prouzročena drugoj državi ili njezinome državljaninu (2005: 196).

odgovornost države nastupa jedino ako se šteta nanese državi“ (Bartoš 1954: 306). U ovome kontekstu spominje dvije situacije. Prva je u pogledu akata koje izvršava sud jedne države, da se prije utvrđivanja povrede moraju iscrpiti sva redovna i vanredna pravna sredstva u državi čiji su sudovi nanijeli štetu drugoj državi. Ova je teorija primijenjena „u odnosima između Italije i Jugoslavije u pogledu izvršenja Ugovora o miru s Italijom od 1947. i Rimskoga sporazuma o produženju prava na opciju“ (Ibid). Druga situacija odnosi se na okolnost ako su povredu nanijeli lokalni organi ili podređeni organi – odgovornost države nastaje tek kada država kao takva, između ostaloga, odbije pružiti naknadu štete koja je takvim činom prouzrokovana. „Znači, ustvari, tek solidarnost vlade i odbijanje pružanja naknade štete su fakti koji dovršavaju punu odgovornost vlade“ (Ibid). Najzad, ovaj teoretičar zaključuje da, i pored svega, potpuna suglasnost po ovom pitanju nije postignuta.

Nadalje, godine 1953. Janković piše da odgovornost u međunarodnome pravu nastaje iz fakta pričinjene štete, tj. povrede nekoga prava ili pravnoga dobra neke druge države, kada je van spora postojanje odgovornosti ako je oštećenje materijalne prirode, dok je kod moralne štete doktrina podijeljena, s pretežnim shvatanjem da moralna šteta ne može biti pravni osnov odgovornosti u sadašnjem stanju međunarodnih odnosa (1953: 77). Po njemu, „šteta može nastati iz pojedinačnoga, kao i ugovornoga odnosa, krivične djelatnosti, javne aktivnosti vlada ili njezinih organa i, po nekim autorima, zbog lošeg funkcioniranja javnih državnih službi“ (1981: 132). Andrassy vidi izravno ili neizravno nanesenu štetu drugom međunarodnom subjektu kao bitan element pojma *međunarodnoga delikta* (1976: 359).

Međutim, u suvremenome međunarodnome pravu štetu ne treba isključivo shvatiti kao *povredu prava* nekog drugog subjekta međunarodnoga prava koja nužno nastaje aktivnom činidbom. Šteta, jednako tako, nastaje i neizvršenjem međunarodne obaveze subjekta međunarodnoga prava, odnosno njegovim propustom djelovanja. Brownlie izražava gledište da šteta znači gubitak (lat. *damnum*), bilo da je on financijska kvantifikacija fizičke povrede ili štete, bilo da se radi o drugim posljedicama povrede dužnosti (1998: 460). Jednako tako, „kršenje relevantne međunarodne obaveze može da ima za posljedicu *moralnu* i *materijalnu* štetu“ (Kreća 2008: 214; kurziv E. O.). Ovaj pravni pisac ukazuje da je šteta ili gubitak uvjet za *građansku odgovornost* države te da „u odnosima između država koncept štete nije ograničen na štetu materijalnoga ili patrimonijalnoga karaktera, tako da i protupravni akt protiv nematerijalnih interesa podrazumijeva obavezu naknade“ (Ibid: 206). Pojam štete u međunarodnome pravu analizirao je i Anzilotti ističući da je šteta implicitno sadržana u protupravnoj naravi akta (šire u: Dupuy 1992: 145. Cf. Nolte 2002: 1083-1098).

No, ima i suprotnih mišljenja. Tako Shaw godine 1977., ali i 2003. (dvije godine nakon usvajanja konačnoga Nacrta Pravila o odgovornosti država) zastupa tezu da „suštinske karakteristike odgovornosti ovise o nekim temeljnim čimbenicima: prvo, da postoji međunarodna pravna obaveza između dvije određene države; drugo da je učinjen akt ili propust koji krši tu obavezu i koji je pripisiv odgovornoj državi; i konačno, da je gubitak ili šteta nastala iz protupravnoga akta ili propusta“ (Shaw 2003: 696; Shaw 1977: 316; isto i Starke 1967: 274-276).

Šteta u pravu o odgovornosti ima biti shvaćena kao šteta koja je načinjena državi kao takvoj,⁶ dok ekonomski element štete nije svojstven definiciji međunarodnoga protupravnoga djela kao izvora odgovornosti (Third Report on State responsibility 1971). Tako, u determiniranju uvjeta esencijalnih za postojanje međunarodnoga protupravnoga djela, ILC je

prepoznala da je prema međunarodnome pravu povreda, materijalna ili moralna, nužno nerazdvojiva od svakog kršenja međunarodnoga subjektivnoga prava neke države. Tako propust da se ispuni međunarodnopravna obaveza prema drugoj državi predstavlja za Komisiju sasvim dovoljnu činjenicu da se pokrije ovaj aspekt [...]. Ekonomska povreda, ukoliko i postoji [...] može biti uzeta u razmatranje, između ostaloga, za svrhe određenja iznosa reparacija, ali nije preduvjet za određenje da li je neki međunarodni protupravni akt učinjen. Diskusija je stoga potvrdila uvjerenje Specijalnoga izvjestitelja da ne postoji potreba da se u obzir uzme tzv. element „štete“ u načelnome definiranju uvjeta za postojanje međunarodnoga protupravnoga akta (ibid: 74).

Valja imati na umu da se ni u unutarnjem pravu država šteta ne uzima uvijek kao materijalna, ekonomska, već se šteta može ogledati i u nematerijalnoj povredi, u smislu uvrede, patnje, fizičke i duševne boli, gubitka osobe. Dakle, šteta se po nacionalnome pravu razvrstava u dvije kategorije: materijalnu i nematerijalnu⁷. Ipak, sve ovisi i od toga što se smatra štetom – kako smo vidjeli, naprosto je nemoguće

⁶ „Šteta koju trpi pojedinac nikada nije [...] identična onoj koju trpi država“ (iz predmeta: PCIJ, *Chorzów Factory (Indemnity) Case, P.C.I.J. (1928), Series A, No. 17, 28*).

⁷ „Uz štetu materijalne naravi, današnje međunarodno pravo priznaje i pravo na ispravljanje *nematerijalne*, tj. *moralne štete*. Tu se može raditi o napadu na čast, dostojanstvo i ugled druge države, njezina glavara, diplomatskoga zastupnika ili simbolâ (zastave, grba ili himne)“ (Degan 2011: 370). O moralnoj šteti nastaloj prema nekoj državi, kao *posebnoj vrsti povrede*, raspravljalo se u: Second report on State responsibility, by Mr. Gaetano Arangio-Ruiz, Special Rapporteur (Topic: State responsibility), Doc. No. A/CN.4/425 & Corr.1 i Add.1 & Corr.1, *Yearbook of the International Law Commission, vol. II (1)*, 1989, 5-7, par. 13-17. Također, Anzilotti razlikuje moralnu i čisto materijalnu štetu, dajući blagu prednost moralnoj šteti kao takvoj u međunarodnome pravu, izražavajući stajalište da je šteta u međunarodnim odnosima više ona moralna (koja se ogleda u ignoriranju vrijednosti i dostojanstva države kao međunarodnopravne osobe), negoli što je materijalna (ekonomska ili imovinska šteta u istinskome smislu riječi) (Dupuy 1992: 145).

vezivati pojam štete isključivo s njenom ekonomskom prirodom, već njezino značenje treba razumjeti vrlo široko, ekstenzivno, sve do tačke kada je „u najširem shvatanju pojma štete moguće izjednačiti svaku povredu prava [ili neizvršenje međunarodne obaveze] sa „štetom“, jer čim je nečije pravo povrijeđeno [... država i/ili međunarodna organizacija su time], svakako, i na određeni način oštećen[e]“ (Obradović 2000: 93).

Jedan od razloga zašto je u pravnoj doktrini uopće uvriježen stav o postojanju i dokazivanju štete za svrhe dokazivanja počinjenja međunarodnoga protupravnoga djela može se pripisati vrlo jakom utjecaju građanskopravnih instituta u međunarodnome pravu,⁸ koji su, historijski gledano, bili vrlo snažni u toku procesa uobličavanja instituta odgovornosti države, ali i međunarodne organizacije, u međunarodnome pravu. Nadalje, opravdanje za ovakvo stajalište nalazimo i u činjenici što se šteta kod nekih međunarodnih protupravnih čina poistovjećuje s posljedicom, a odista eklatantan primjer nastanka protupravne posljedice je više no vidljiv kod međunarodnih zločina *stricto sensu*. „Pogleda li se odgovornost uopće na planu unutarnjega prava ima situacija, posebno kod krivične odgovornosti, gdje ona postoji, iako nema nikakve štete“ (Obradović 2000: 93).

Slijedom svega navedenoga, ILC je zauzela stanovište da sam pojam povrede prava, ali i međunarodne obaveze, obuhvata i štetu, „pa taj poseban element ne treba posebno isticati“ (Ibid: 94). Kako se vremenom proširio koncept odgovornosti država postavši odvojen od učinaka protupravnoga djela kao integralnoga dijela same njegove definicije, obaveza ispravljanja štetnih učinaka prihvaćena je kao *posljedica* kršenja neke međunarodne obaveze, a ne sastavni i ograničavajući dio same definicije odgovornosti (Degan 2011: 347). Ta svojevrsna „znanstvena revolucija“ zasluga je talijanskog pravника Aga u svojstvu izvjestitelja u ILC-u o odgovornosti država (Ibid). Tako se izraz „šteta“ u smislu *uvjeta za postojanje međunarodnoga protupravnoga djela* ne pojavljuje u Nacrtu Pravila o odgovornosti država ILC-a Specijalnoga izvjestitelja Aga (Third Report on State responsibility 1971: 75), dok se, pak, o njoj ponovno raspravlja u Drugome izvještaju o odgovornosti države iz 1989., Specijalnoga izvjestitelja Arangio-Ruiza u smislu da se nastojalo pravno razlučiti što

⁸ Jednako kao u građanskome, i u međunarodnome pravu šteta se može dijeliti na neposrednu (izravnu, direktnu) i posrednu (neizravnu, indirektnu) štetu. Neposredna je ona koja nužno proizilazi iz međunarodnoga protupravnoga djela kao njegova neposredna posljedica, dok posredna ne može sama za sebe povući odgovornost države i međunarodne organizacije počinitelja takvoga djela, već je akcesorna i ne može imati pravnoga učinka bez nastanka neposredne štete (Degan 2011: 370). Međutim, *United States-German Mixed Claims Commission* u predmetu *South Porto Rico Sugar Company* u odluci iz 1923. ustvrdila je „da se izraz „indirektni“ koristi u odnosu na štetu koja je „nepodesna, netačna i dvoznačna“ i da je distinkcija koja se traži između „direktni“ i „indirektni“ štete „često iluzorna i nestvarna i da ne bi trebala imati mjesto u međunarodnome pravu.“ (Second Report on State responsibility 1989: 36)

se podrazumijeva pod direktnom, a što pod indirektnom štetom (Second Report on State responsibility 1989: 12). Valjalo bi konstatirati da se ni u Nacrtu Pravila o odgovornosti država iz 1996., kao ni u posljednjem i konačnom Nacrtu Pravila iz 2001., kao uvjet za nastanak ili *pravni osnov* međunarodnoga protupravnoga djela šteta uopće ne navodi kao distinktivan, konstitutivan element.⁹

Pravni pisac Degan je, također, na stanovištu da šteta nije konstitutivni element međunarodnog protupravnog djela države (2006: 388). Za nastanak odgovornosti države i međunarodne organizacije po međunarodnome pravu „nije prijeko potrebno da je šteta počinjena nekoj određenoj državi [ili međunarodnoj organizaciji] ili da je uopće počinjena“ (Degan 2011: 367). Jednako tvrdi i Seršić, koja, u tome smislu, određuje da je znanstveno objektivnije upotrijebiti termin „povrijeđena“¹⁰ država ili međunarodna organizacija, jer se onda misli na subjekta čije je pravo povrijeđeno, a nije nužno da je takav subjekt pretrpio i štetu, što bi mogao sugerirati prvonavedeni termin (Seršić 2007: 4). Odgovornost države i međunarodne organizacije treba postojati uvijek kada se prekrši međunarodno pravo, bez obzira na to da li je kao posljedica toga kršenja nastupila šteta (Vučinić 2006: 437). Vučinić navodi stajalište Reutera „da je svako kršenje međunarodnoga prava akt njegove povrede, a da stepen pričinjene štete može biti odlučujući faktor samo kod određivanja visine njezine naknade, ali da nije ni od kakve pomoći u određivanju da li je subjektivno pravo druge države povrijeđeno“ (Ibid). Jednako tako, Etinski smatra da „šteta jeste element međunarodnog protupravnog akta, ali to je element koji je sadržan u elementu protupravnoga ponašanja, te ga nije potrebno posebno izražavati“ (Etinski 2010: 233-234). Stoga je i po ovome autoru, svaka povreda međunarodne obaveze istovremeno i šteta.

U smislu korpusa pravila o odgovornosti država i međunarodnih organizacija „povreda uključuje bilo koju štetu, materijalnu ili moralnu,¹¹ uzrokovanu međunarodnim protupravnim djelom države/međunarodne organizacije“¹². Međutim, kako ILC naznačuje, da li će se tražiti odšteta prvenstveno ovisi o sadržaju primarne

⁹ U tome smislu v. čl. 3. Nacrta Pravila o odgovornosti države privremeno usvojen od ILC-a na prvome čitanju iz 1996. i čl. 2. Nacrta Pravila iz 2001. Napominjemo da su sadržina i značenje oba člana ista, s napravljenim malim tehničkim izmjenama u konačnome čl. 2. iz 2001.

¹⁰ Državu koja je pretrpjela štetu Nacrt Pravila iz 2001. naziva povrijeđenom državom – u tom smislu, v. čl. 42. Nacrta ovih Pravila.

¹¹ Kako smo predočili, pretežito shvatanje je bilo da „moralna šteta ne može biti pravni osnov odgovornosti u sadašnjem stanju međunarodnih odnosa, ali da može biti povod spora koji se završava presudom o utvrđenju na čijoj je strani pravo“ (Janković 1981: 132).

¹² Čl. 31. st. 2. Nacrta Pravila o odgovornosti država; čl. 31. st. 2. Nacrta Pravila o odgovornosti međunarodnih organizacija.

međunarodne obaveze iz primarnih pravila međunarodnoga prava u smislu odgovornosti, s obzirom da nema generalnoga pravila (*Draft articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, with commentaries* 2008: 36). Ovdje se, prije svega, radi o stvarnoj šteti. „Za postojanje međunarodnoga protupravnoga djela stvarna šteta nije nužna ukoliko to konkretno pravilo ne traži“ (Softić 2012: 137).

Temeljem do sada iznijetoga valjalo bi ustvrditi da je danas šteta „izgubila status autonomnoga i nužnoga konstituenta odgovornosti“ (Wyler 2002: 1153) država i međunarodnih organizacija. No, šteta se implicitno pojavljuje za svrhe formiranja pravnoga interesa svih *povrijeđenih* država i međunarodnih organizacija u odbrani zakonitosti, odnosno da bi se odredila i konkretizirala *pravna posljedica odgovornosti* države ili međunarodne organizacije, a koja je opet *posljedica povrede* neke međunarodne obaveze. Stoga se, u slučaju počinjenja međunarodnoga protupravnoga djela, uključujući i teške povrede obaveza koje proizilaze iz peremptornih normi općega međunarodnoga prava, u pravu o odgovornosti optira s izrazom „povrijeđena država“¹³ (eng. *injured State*) ili „povrijeđena međunarodna organizacija“¹⁴ (eng. *injured international organisation*). Otuda i reparacije za povredu (eng. *reparation for injury*) (Klabbers 2017: 144).¹⁵

U predmetu *I'm Alone* zajednička Arbitražna komisija naredila je Sjedinjenim Američkim Državama da upute izvinjenje Kanadi kao i znatnu sumu novca za priznanje nezakonitosti čina potapanja broda *I'm Alone* (Dixon 1996: 220). U zajedničkome konačnome Izvještaju Komisije u ovome predmetu od 5. januara 1935. „drži se da, prema činjenicama, kompenzacija ne mora biti plaćena u pogledu gubitka broda ili tereta. Čin potapanja broda, međutim, od službenika američke Obalne straže (eng. *United States Coast Guard*) bio je [...] nezakonit čin“ (Ujedinjene nacije 2006: 1609, 1618). Stoga su Sjedinjene Američke Države kažnjene, ne za nanesenu štetu (gubitak broda ili tereta), već za nezakonit, odnosno protupravan čin (potapanje broda).

Godine 2000. ILC je u čl. 31. Nacrta Pravila o odgovornosti država uveo definiciju „povrede“ kako slijedi: „Povreda se sastoji od bilo kakve štete, bilo materijalne ili moralne, koja proistječe kao posljedica međunarodnoga protupravnoga djela države“ (Crawford, Peel i Olleson 2001: 971). Učinjeno je ovo kako bi se donekle izvršila

¹³ Čl. 42. Nacrta Pravila o odgovornosti država iz 2001. O povrijeđenoj državi u pravu o odgovornosti, definiciji i značenju toga izraza, kao i o kategorizaciji povrijeđenih država, šire u Kawasaki (2000: 17-31).

¹⁴ Čl. 43. Nacrta Pravila o odgovornosti međunarodnih organizacija iz 2011.

¹⁵ Vidjeti i *PCIJ, Chorzów Factory (Indemnity) Case, P.C.I.J.* (1928), Series A, No. 17.

klarifikacija koncepta „povrede“. No, ovakvo određenje je bilo problematično iz najmanje dva razloga: 1) povreda je tako definirana da se „sastoji“ iz štete – u nekim slučajevima šteta može biti suština povrede, u nekim opet ne može, dok u drugim situacijama može postojati gubitak bez ikakve protupravnosti (lat. *damnum sine injuria*); 2) u različitim se pravnim tradicijama pojam „moralna šteta“ različito percipira – postoje poteškoće u korištenju ovakvoga izraza koji je preuzet iz unutarnjega prava i koji se, očigledno, još uvijek nije razvio kao autonoman institut u međunarodnome pravu (Ibid: 972). Dijelom iz ovih razloga ILC je u konačnici odlučila preformulirati određenje povrede u smislu da ona „*uključuje* bilo koju štetu, materijalnu ili moralnu, prouzročenu međunarodnim protupravnim djelom države“ (Ibid).

Glede međunarodnih organizacija u ovome kontekstu *in concreto*, Komentar ILC o Nacrtu Pravila iz 2011. se uvelike naslanja na Komentar Nacrta Pravila iz 2001. Naime, čini se da šteta nije nužan element za odgovornost međunarodne organizacije – međutim, u mnogim će slučajevima međunarodno protupravno djelo značiti upravo činjenje materijalne štete (Draft Articles on the Responsibility of International Organizations, with Commentaries 2011: 14) . Međutim, moguće je da se povreda međunarodne obaveze načini u odsustvu bilo koje materijalne štete. Stoga, da li će se šteta u ovome smislu zahtijevati ovisi o sadržini *primarne obaveze* (ibid: 14-15, kurziv dodan). S ovim vrijedi uporediti pisanje Lapaša, koji u jednom trenutku konstatira da je međunarodnim organizacijama „danas priznata i mogućnost vlastite neposredne [...] odgovornosti za međunarodne protupravne čine na *štetu* drugih subjekata međunarodnoga prava“ (Lapaš 2008: 110; kurziv E. O.).

Kako smo do sada vidjeli, šteta je po mišljenju nekih autora nužan element međunarodnoga protupravnoga djela, dok prema drugima, posebno onima koji se oslanjaju na pretpostavke deliktne odgovornosti u građanskome pravu, šteta nije konstitutivni element protupravnosti, ali je nužan uvjet međunarodnopravne odgovornosti, te stoga, protupravni čin koji ne prouzroči štetu ne može dovesti do odgovornosti (Seršić 2007: 37)¹⁶. Od drugonavedenoga učenja suprotno shvatanje je da je nastupanje štetne posljedice uvjet povrede međunarodne obaveze, a ne samostalan uvjet odgovornosti.¹⁷ I, četvrta skupina autora drži da je šteta sastavni dio

¹⁶ Drugoj skupini autora pripadaju npr. Dupuy i Pellet.

¹⁷ Npr. „da bi se reklo da je država povrijedila obavezu da štiti prostorije neke diplomatske misije na svome teritoriju protiv štetnih čina, nije dovoljno da se dokaže da država nije osigurala odgovarajuću policijsku zaštitu, nego mora doći do štetnoga događaja koji je rezultat tog propusta države, kao npr. šteta na zgradi počinjena od demonstranata“ (Seršić 2007: 38). Usp. *United States Diplomatic and Consular Staff in Tehran*. Sjedinjene Američke Države iznijele su spor pred Međunarodni sud u Den Haagu dokazujući da je Iran prekršio svoje različite ugovorne obaveze, prije svega, one iz dvije Bečke konvencije o diplomatskim odnosima iz 1961.,

povrede međunarodne obaveze, što znači da šteta kao takva nije uvjet ni protupravnosti djela, ni nastanku opće međunarodnopravne odgovornosti.

Prema našem sudu, a polazeći od definicije povrede *pravila međunarodnoga prava*, šteta nastaje većinom kod svake *povrede međunarodne obaveze*, odnosno povreda nekoga prava ili pravnoga dobra neke države ili međunarodne organizacije *znači* ujedno, u isto vrijeme, i *štetu*. (Usp. Janković 1981: 132; Dixon 1996: 220). Dakle, onoga trenutka kada se ostvari povreda međunarodne obaveze, tj. pravila ili načela međunarodnoga prava, u većini slučajeva nastaje i šteta. Tako se *a priori* pretpostavlja da uglavnom svako međunarodno protupravno djelo, bilo da se ono sastoji od činjenja (kršenja međunarodne obaveze) ili nečinjenja (propuštanja ispunjenja međunarodne obaveze ili postupanja po međunarodnoj obavezi) nanosi štetu ili, drugim pristupom, može nanijeti štetu, ili je šteta, zapravo, predvidiva posljedica međunarodnoga protupravnoga djela koje se vrši prema nekom drugom subjektu međunarodnoga prava. Stoga povrijeđena država, na temelju ovoga pristupa, ne mora dokazati da joj je načinjena šteta u smislu instituta odgovornosti. No, ima situacija kada do povrede međunarodne obaveze dolazi isključivo ako je nastupila šteta. U najvećem su dijelu to ekološke štete za koje postoji specifična međunarodnopravna odgovornost država (vidjeti Degan 2011: 394 *et seq.*). Tako, „šteta nije uvijek uvjet nastupanja odgovornosti, a kada se i traži nastupanje štetne posljedice, to nije poseban element, nego dio povrede obaveze [...]“ (Seršić 2007: 38).

Nastavno na prethodno, a kako smo uočili temeljem analize pitanja i nužnosti postojanja štete za svrhe odgovornosti država i međunarodnih organizacija za međunarodna protupravna djela, pored toga što, čini se, u pravnoj doktrini ovo pitanje nije posve riješen teoretski problem (Brownlie 1998: 460), analizom međunarodne sudske prakse, kao i prakse država, zaključujemo da se šteta većinom smatra inherentnim elementom odgovornosti, odnosno u praksi se često uzima da je šteta kod povrede neke obaveze *uvijek* prisutna.¹⁸ U Nacrtu Pravila iz 2001. ILC je našla da šteta nije nužan element odgovornosti država, objašnjavajući da je povreda prava logički svojstvena svakom kršenju međunarodne obaveze te da materijalna ili moralna

odnosno o konzularnim odnosima iz 1963. (*United States Diplomatic and Consular Staff in Tehran, Judgment, I.C.J. Reports 1980*, p. 3). Sud je podržao američki zahtjev te je zatražio od Irana da poduzme neposredne korake kako bi riješio tekuću talačku situaciju (Steinerte i Wallace 2008: 149). Sud je stoga 1980. u ovome predmetu utvrdio odgovornost Irana te ovoj državi naložio davanje reparacija Sjedinjenim Američkim Državama (*United States Diplomatic and Consular Staff in Tehran, Judgment, I.C.J. Reports 1980*, p. 3, 41. i 42, par. 90).

¹⁸ Zanimljivo je gledište da, iako se danas može smatrati da povreda međunarodne obaveze obuhvata u svojoj sadržini i štetu, moralna se šteta može pojaviti tek kao posebna vrsta povrede obaveze u međunarodnome pravu.

šteta ne konstituira distinktivni element koji dovodi do odgovornosti, no može biti korištena za svrhe određivanja oblika i visine zadovoljenja (Boczek 2005: 122; kurziv E. O.).

U tome duhu i slijedu valjalo bi ustvrditi da šteta *ne predstavlja* konstitutivni element međunarodnoga protupravnoga djela, već se radi o prirodnoj posljedici većine povreda međunarodnih obaveza odnosno pravila međunarodnoga prava. Stoga, nekada za nastanak odgovornosti države i međunarodne organizacije važno je samo da li je država ili međunarodna organizacija „učinila nešto što, sa stanovišta svojih međunarodnih obaveza, nije smjela da uradi – ili propustila da uradi nešto što je pak trebalo da učini“ (Dimitrijević et al. 2012: 303).

No, nakon svega, smatramo da je vjerovatno najispravnije zaključiti da prevashodno o sadržini *primarne međunarodne obaveze*, odnosno sadržini njezina izvora, „ovisi je li neka obaveza povrijeđena samim činom ili propustom ili se još dodatno za povredu traži i nastupanje štete“ (Seršić 2007: 38). Jednako tako, a slijedom analize primjera iz prakse, bilo da štetu razumijemo tako da je ona već sadržana u samoj povredi međunarodne obaveze, bilo da je shvatamo da je to nužna ili vjerovatna posljedica svake povrede obaveze po međunarodnome pravu, držimo da nema sumnje u tvrdnji da šteta, u pravu o odgovornosti, a radi dokazivanja pravne odgovornosti glavnih međunarodnopravnih subjekata, ima biti stvarna i mjerljiva, tj. određiva.

3. KAZNENA ŠTETA I NJEZINA PRIMJENA U PRAVU O ODGOVORNOSTI

Zajednička međunarodna komisija koja je predstavljala oblik *ad hoc* arbitražne komisije, u predmetu *Dispute concerning responsibility for the deaths of Letelier and Moffit (United States, Chile)*¹⁹ uzela je u razmatranje, prilikom dosuđivanja iznosa, jedino moralnu štetu, prema tome, ne i *kaznenu*, odnosno krivičnu posljedicu koja je nastupila zbog izvršenoga krivičnoga djela, s obzirom da „međunarodno pravo [o odgovornosti] nije prihvatilo, kao jedno od svojih načela, pitanje kaznenih šteta.“²⁰

¹⁹ *Dispute concerning responsibility for the deaths of Letelier and Moffit (United States, Chile)*, 11 January 1992, Reports of International Arbitral Awards, vol. XXV, United Nations, 2006, 1-19. Međunarodni spor je nastao između Sjedinjenih Američkih Država i Čilea povodom ubistva bivšega čileanskog ministra Orlanda Leteliera i Ronnia Moffitta u Washingtonu D. C. 21. septembra 1976. od čileanskih agenata.

²⁰ Separate concurrent opinion of Professor Francisco Orrego Vicuña, *Dispute concerning responsibility for the deaths of Letelier and Moffit (United States, Chile)*, 11 January 1992, Reports of International Arbitral Awards, vol. XXV, United Nations, 2006, 14. (prema Eagleton 1928: 185-197, posebno 190-191)

Kaznene štete (eng. *punitive damages*, *penal damages*, no vrlo slično i *exemplary damages* ili *vindictive damages*) jesu „štete koje se priznaju radi kažnjavanja počinitelja, a ne (i/ili) kompenzacije tužitelja za pretrpljenu štetu“ (Martin 2003: 191; kurziv E. O.). Dakle, ovdje je fundamentalna svrha u kažnjavanju, a ne u naknadi štete. Prihvatanjem ovoga značenja čini se da kaznene štete možemo promatrati i analizirati, potpuno ili bar približno, kao novčane kazne (vrsta krivičnih sankcija), a ne kao reparaciju, tj. kompenzaciju. Kako ističe Boczek, o pitanju kaznenih šteta, odnosno o svojevrsnoj kaznenoj odšteti, još uvijek se debatira u pravnoj doktrini:

„Kaznene štete bi mogle biti dosuđene ukoliko koncept zločina države i krivične odgovornosti država postane dio međunarodnoga prava, što nije izvjesno u izglednoj budućnosti. U praksi, međunarodni tribunali su u nekim slučajevima držali da su kaznene štete neprihvatljive protiv država, ali u velikom broju slučajeva dosuđene reparacije su se u svojoj srži odnosile na takve štete, premda, formalno, kaznene štete nisu bile jasno artikulirane. Primjera radi, Vijeće Lige naroda je 1925. dosudilo Bugarskoj, protiv Grčke, novčanu sumu pored naknade štete učinjene na pokretnoj imovini.²¹ Slična „materijalna odšteta“ je dodijeljena Kanadi u arbitraži u predmetu *I'm Alone*²² (2005: 111).

Brownlie je također držao da postoji debata o mogućnosti kaznenih šteta, odnosno apliciranju krivične odštete u međunarodnome pravu. Problem je, po njegovome sudu, kada se radi o povredi pravne dužnosti kao takve, onda kada se nadoknada može odrediti bez dokaza o financijskome gubitku. U tom slučaju se određenje kompenzacije za takve protupravne čine ponekada opisuje kao „moralna“ ili „politička“ reparacija, dakle terminima koji se vezuju za „moralnu“ i „političku“ povredu (Brownlie 1998: 461, 467)²³. Upravo ova terminologija izaziva konfuziju, jer ovakva povreda predstavlja povredu *pravne* dužnosti i jedini specifični sastojak koji nedostaje je uredna metoda kvantificiranja gubitka (Ibid: 461)²⁴. Premda se kompenzacija u ovim slučajevima

²¹ U međunarodnome sporu *Grčka v. Bugarska*, Vijeće Lige naroda je 1925. naložilo Grčkoj da povuče svoje trupe i da nadoknadi prouzročenu štetu. Naime, nakon incidenta između straža na državnoj granici Grčke i Bugarske 1925. grčke trupe su izvršile invaziju na teritoriju svoga susjeda. Bugarska je naredila svojim trupama da pruže simboličan otpor, vjerujući da će Liga naroda riješiti spor. Liga naroda je doista osudila grčku invaziju te je pozvala ovu državu na povlačenje s državnoga područja Bugarske i kompenzaciju nastale štete, što je Grčka sa zadržkom prihvatila. Ovaj međunarodni incident se često prikazuje „kao jedan od najvećih političkih uspjeha Lige naroda u periodu između dva svjetska rata“ (Barros 1964: 354), koji je učinjen u cilju sprečavanja ili završetka sukoba.

²² Također, vidjeti S.S. *I'm Alone (Canada, United States)*, 30 June 1933. i 5 January 1935, *Reports of International Arbitral Awards*, vol. III, United Nations, 2006, 1618.

²³ Naznačuje se da kršenje svake međunarodne obaveze predstavlja moralnu, odnosno političku štetu (Etinski, Đajić, Tubić 2017: 332).

²⁴ Za određenje ili mjerenje šteta u međunarodnome pravu više u Eagleton (1929: 52-75). Vidjeti i *Corfu Channel case, Judgment of December 15th, 1949: I.C.J. Reports 1949*, p. 244.

pogrešno opisuje kao „kaznena odšteta“ tačno je da su međunarodna sudska tijela oprezna u prilaženju predmetu nematerijalnoga gubitka, tako da ne postoji jednostavno rješenje odnosnoga teoretskoga i praktičnoga problema (Brownlie 1998: 467).

Wendel, reagirajući na komentare vlada država, navodi da je ILC izbrisala svako referiranje na kaznene štete u svojim pravilima o odgovornosti država (2007: 191). Takvo što je učinjeno namjerno, kao što je slučaj sa svakom (drugom) kaznenom posljedicom (Crawford 2002: 19), što pokazuje da su države nespremljene da se u pravo o odgovornosti uvede bilo šta što je po svojoj prirodi krivično (Ibid: 36). Odbijanje pojma „kaznene štete“ možda se može opravdati međunarodnopravnim načelom „suverene jednakosti država i posljedične nemogućnosti da se nametne kazna drugoj državi“ (Wendel 2007: 191). Uzevši strogo teoretski, upitno je da li su kaznene štete kompatibilne s načelom općega međunarodnoga prava da niti jedna država nema nadležnost nad onom drugom (lat. *par in parem non habet imperium*) (Saul 2003: 567). No, što ako, hipotetički gledano, kaznene štete primijeni međunarodni sud ili tribunal? Da li su otuda kaznene štete kompatibilne s međunarodnopravnim načelima?

Jednako tako, međunarodno običajno pravo ne poznaje *explicite* nadoknadu kaznenih šteta, niti su one postale načelo općega međunarodnoga prava, imajući u vidu da samo nekoliko domaćih pravnih sistema poznaje i predviđa institut kaznenih šteta²⁵ (Wendel 2007: 191). Drugim riječima, kaznene ili neke druge nekompensatorne štete nisu decidno priznate u međunarodnome pravu (Tams 2002: 1169). Međutim, primjetno je da se kaznene štete nadoknađuju „na prikriven način te se one ne izdvajaju, tj. ne razlikuju od kompenzacije u njezinome istinskome smislu“ (Wendel 2007: 191; prema: Jørgensen 1997: 266). Dakle, prema suvremenome međunarodnome pravu naknada nekompensatornih šteta ne može biti otvoreno izrečena (Tams 2002: 1170). Izgleda, međutim, da fenomen „prikrivenih dosuđenja“ ipak uključuje implicitne elemente kažnjavanja (Ibid).²⁶

Čini se da izricanje kazne, pored pune kompenzacije, i nazivajući to kaznenom štetom, znači samo beznadežnu konfuziju termina (Wendel 2007: 191), s obzirom da je termin *kaznena šteta* asimetričan, odnosno neprirodan, te predstavlja prostu vještačku konstrukciju koja je nekada sasvim nepotrebna. Kaznena šteta (kazna – vrsta krivične sankcije + šteta – implicira građanski delikt koji povlači građansku odgovornost) označava stoga sintagmu koja, uzevši striktno terminološki, unosi zabunu i može biti izvor nedoumica.

²⁵ Poput Sjedinjenih Američkih Država i Ujedinjenoga Kraljevstva.

²⁶ Usp. predmet Europskoga suda za ljudska prava *Zander v. Sweden* (Presuda, 25. novembar 1993., Ap. br. 14282/88).

No, i pored toga, pravna doktrina uči da kaznene štete predstavljaju specifične posljedice zločina države (Bonafè 2009: 227), iako su u suvremenoj praksi, odnosno u konačnome tekstu Nacrta Pravila o odgovornosti država, one izostavljene²⁷, prvenstveno stoga što „postoji povezana poteškoća u odnosu između kaznenih šteta i spornoga pitanja zločina države u međunarodnome pravu“ (Saul 2003: 567). U Obrazloženome mišljenju suca Cañado Trindadea uz presudu Inter-američkoga suda za ljudska prava u predmetu *Myrna Mack-Chang v. Guatemala* iz 2003. naznačuje se da „reparacije mogu odlično biti i kompenzatorne i kaznene s ciljem ukidanja nekažnjavanja i osiguravanja realizacije pravde [...]“²⁸ Isti sudac u Izdvojenome mišljenju u predmetu *Gómez-Palomino v. Peru* ponavlja svoje stanovište da kaznene štete itekako postoje te da se radi o pojmu koji nije stran komparativnoj nacionalnoj sudskoj praksi, a ni arbitražnome međunarodnome pravu.²⁹ Ovaj sudac nadalje ističe da kaznene štete u svome širem smislu mogu biti primjeren odgovor ili reakcija nekog pravnog poretka protiv naročito ozbiljnih kršenja ljudskih prava. Upravo ovako shvaćene, kaznene štete se već duži period primjenjuju u polju zaštite međunarodnih ljudskih prava.³⁰ Isti sudac u Izdvojenome mišljenju u predmetu *Case of the Plan de Sánchez Massacre* (Reparations 2004) ističe da čak i da se reparacije odnose na kaznene štete, njihova osnovna svrha je uvijek ista: prepoznati veliku težinu događaja te *kazniti* državu odgovornu za *ozbiljna kršenja* [međunarodnoga prava], jer upravo ovakav pravni rezon doprinosi neponavljanju takvih štetnih događaja.³¹ Neovisno o nazivu koji se koristi, one se uvijek *nameću* u korist žrtava i stanovnika države kao cjeline, jer je njihov cilj upravo da se ponovno izgradi pogodoeno društveno tkivo.

Temeljem vjerovatno ispravnoga tumačenja pojma, naravi i karakteristika kaznenih šteta, čini se da bi one zasigurno uvele u pravo o odgovornosti država i međunarodnih organizacija kaznene elemente. Također se primjećuje da pravni pisci u ovome dijelu koriste uglavnom represivnu terminologiju. Slijedom prethodno iznesenoga valjalo bi ustvrditi da se cilj ili svrha kaznenih šteta (pro)nalazi u kažnjavanju države (i/ili međunarodne organizacije) poglavito za teška i ozbiljna kršenja međunarodnoga prava.

²⁷ Za opće karakteristike kaznene štete sa stanovišta ILC, vidjeti npr. Crawford (2002) i Crawford *et al* (eds.) (2010).

²⁸ Inter-American Court of Human Rights, *Myrna Mack-Chang v. Guatemala*, Judgement of November 25, 2003 (Merits, Reparations and Costs), Reasoned Opinion of Judge A. A. Cañado-Trindade, 15, par. 46.

²⁹ Order of the Inter-American Court of Human Rights, Of November 22, 2005, *Case of Gómez-Palomino v. Peru* (Merits, Reparations and Costs), Separate Opinion of Judge A. A. Cañado Trindade, 2, par. 8.

³⁰ *Ibid*: 3, par. 9.

³¹ Inter-American Court of Human Rights, *Case of the Plan de Sánchez Massacre*, Judgement of November 19, 2004 (Reparations), Separate Opinion of Judge A. A. Cañado Trindade, 6, par. 25.

Saul ukazuje da kaznene štete, generalno uzevši, nisu dostupne u međunarodnome pravu i pored toga što na temelju sudske prakse možemo donijeti drukčije zaključke, jer suvremeno međunarodno pravo drži da pojam *reparacija* (eng. *repair* – popraviti) po svojoj prirodi ima popravnu a ne kažnjavajuću funkciju (Saul 2003: 566-567; kurziv E. O.). Interesantna je činjenica da domaći pravni sistemi vrlo često dosuđuju naknadu kaznenih šteta u predmetima u kojima se kao subjektivni element na strani počinitelja mogu naći elementi ugnjetavanja, nemara, prevare ili bilo kakve zlonamjernosti, dok da države i međunarodne organizacije čine teške povrede obaveza iz kogentnih normi općega međunarodnoga prava, u najvećoj mjeri, planski i namjerno. Takva je uistinu i priroda međunarodnih zločina *stricto sensu*. Ovaj pisac sugerira da kaznene štete, pod pretpostavkom da su dozvoljene, više pripadaju suverenoj političkoj funkciji država, nego što se nalaze unutar sudske nadležnosti međunarodnih sudova i tribunala, jer kao što je utvrđeno u predmetu *Lusitania* „između suverenih država pitanje prava i ovlaštenja nametanja kazni [...] je po svojoj prirodi više političko negoli pravno“ (Ibid: 567).³² U pomenutom predmetu do međunarodnoga spora je došlo kada je britanski preookeanski civilni brod *Lusitania* torpediran i potopljen od njemačke podmornice u maju 1915. godine. Međunarodni incident, koji karakterizira upotreba sile, dogodio se nedaleko od obale Irske u vrijeme kada su Sjedinjene Američke Države bile neutralne, i u kojemu je usmrćeno „128 osoba“ (Steinerte, Wallace 2008: 165). Godine 1923. američko-njemačka *Mixed Claims Commission* je po zahtjevu Sjedinjenih Američkih Država u ime američkih državljana usmrćenih prilikom potapanja broda odbila dodijeliti naknadu za kaznenu štetu protiv Njemačke (Starke 1967: 275). Komisija je zaključila da ona ne raspravlja o kazni za počinitelja protupravnoga čina, već o jednostavnome pitanju određivanja iznosa koji će omogućiti kompenzaciju za učinjenu štetu, čime je stavljen naglasak na reparaciju, što istovremeno ilustrira ustezanje međunarodnih tijela da odrede i dodijele naknadu za kaznene štete (Steinerte, Wallace 2008: 165-166).

Stajalište po kome se prema jurisprudenciji Međuameričkoga suda za ljudska prava može zaključiti „da dvojni fokus na patnje žrtava i protupravnost postupanja države čini da *moralne štete* mogu djelomično zamijeniti *kaznene*“ (Saul 2003: 568; kurziv E. O.), otvara dublje rasprave, prevashodno da li se iza svakoga sudskega dosuđivanja naknade za nematerijalnu štetu³³ krije i kažnjavanje države, prekršiteljice svoje međunarodne obaveze? Svaki afirmativan odgovor na ovo pitanje bio bi indikacija za širenje opsega značenja i kompletne svrhe kaznenih šteta te bi pridonio, čini nam se, nestanku

³² Vidjeti *Opinion in the Lusitania Cases*, 1 November 1923, Reports of International Arbitral Awards, vol. VII, United Nations, 2006, 43.

³³ O nematerijalnoj šteti i novčanim reparacijama u međunarodnome pravu vidjeti Wittich (2004: 321-370).

pojmovnih granica, što bi se neminovno reflektiralo i u samoj državnoj i sudskoj praksi.

Temeljem formalnopravne opservacije predmeta i odluka Međuameričkoga suda za ljudska prava, prvenstveno u predmetima *Garrido and Baigorria v. Argentina* te *Velásquez Rodríguez*, u kojima se utvrđuje da kaznene štete nisu u prirodi funkcija Suda i da su izvan njegovih ovlaštenja kao nekrivičnoga suda, čija je primarna funkcija „popraviti“ učinke počinjenoga kršenja i čija je nadležnost odrediti reparacije koje država, koja je prekršila Američku konvenciju o ljudskim pravima (American Convention on Human Rights 1969: 123), mora dati (Saul 2003: 569),³⁴ te decidno određuje da

„međunarodnu zaštitu ljudskih prava ne treba miješati s krivičnom pravdom. Države se ne pojavljuju pred Sudom kao optužene u krivičnome postupku. Cilj međunarodnoga prava ljudskih prava nije kazniti one pojedince koji su krivi za kršenje, nego zaštititi žrtve i osigurati reparaciju za štete koje su nastale iz čina odgovornih država (ibidem 2003: 569-570)“;³⁵

navodi nas na misao da nisu samo odluke ovoga međunarodnoga suda, već je i jurisprudencija drugih međunarodnih sudskih tijela predstavljala fundament, što će se kasnije potvrditi i neće se odstupati od duha i slova osnovnih načela o reparaciji.³⁶

Odluka američko-meksičke *General Claims Commission* iz 1926. godine u predmetu *Laura M. B. Janes et. al. (USA) v. United Mexican States*³⁷ uzima se dvojako. Neki autori su na stanovištu da odnosna odluka služi kao potpora konceptu kaznenih šteta u međunarodnome pravu (Starke 1967: 275), dok se, s druge strane, tvrdi da je vrlo nejasno je li se dosuđenom naknadom Meksiko namjeravao kazniti za svoj propust da osudi počinitelja ubistva (Tams 2002: 1168). Zasigurno, nigdje se u odluci Komisije ne može naći da je Komsija *expressis verbis* utvrdila da joj je prethodno navedeno bila intencija, već je, dapače, Komisija istaknula da je nekažnjavanje počinitelja ubistva prouzročilo tugu i poniženje kod osoba ovisnih o Janes (Ibid). Stoga Tams naglašava da je naknada u iznosu od 12.000 američkih dolara oblik kompenzacije za *moralnu*

³⁴ Inter-American Court of Human Rights, *Case of Garrido and Baigorria v. Argentina*, Judgment of August 27, 1998 (Reparations and Costs), 11, par. 43.

³⁵ Inter-American Court of Human Rights, *Velásquez Rodríguez Case*, Judgment of July 29, 1988, (Ser. C) No. 4 (1988), par. 134.

³⁶ Osnovna načela i smjernice o pravu na pravni lijek i reparaciju za žrtve teških kršenja međunarodnoga prava ljudskih prava i teških kršenja međunarodnoga humanitarnoga prava usvojena su i proklamirana u Rezoluciji Generalne skupštine UN br. 60/147 od 16. decembra 2005. Više u Boven: http://legal.un.org/avl/pdf/ha/ga_60-147/ga_60-147_e.pdf (prist. 25. 3. 2021.). Za zadovoljenja koja traže pojedinci, žrtve međunarodnih zločina *stricto sensu* vidjeti više u Ferstman, Goetz i Stephens (eds.) (2009).

³⁷ Sjedinjene Američke Države su uložile zahtjev u pogledu neuspjeha meksičkih vlasti da poduzmu brzu i učinkovitu akciju radi uhićenja počinitelja ubistva američkoga državljanina.

povredu (štetu) koju je pretrpjela porodica žrtve (Ibid. kurziv E. O.). Isto smatra i Brownlie, jer je naknada bila usmjerena na štetu koja je prouzročena pojedincima, a ne državi *per se* (1998: 467)³⁸.

4. KRIVIČNO DJELO POJEDINCA, MEĐUNARODNO PROTUPRAVNO DJELO DRŽAVE I REPARACIJE³⁹

Sličan prethodnim dvama, ako ne i identičan slučaj, predstavljaju dvije odluke, prva na temelju medijacije Generalnoga sekretara UN 1986. godine, a druga Arbitražnoga tribunala 1990. u predmetu *Rainbow Warrior*. Naime, 10. jula 1985. civilni brod *Rainbow Warrior*, registriran u Ujedinjenom Kraljevstvu u vlasništvu međunarodne organizacije *Greenpeace*, potopljen je u svome sidrištu u luci Auckland na Novom Zelandu, „kao rezultat velike štete prouzročene od dvije visokoeksplozivne naprave“⁴⁰ kojom prilikom je usmrćena jedna osoba, nizozemski državljanin. Za ovu eksploziju okrivljena su dva francuska tajna agenta, uposlenika francuske Generalne direkcije za vanjsku sigurnost (ibidem: 9). „Prikriveno, i bez upozorenja, oružane snage strane države bile su uključene u protupravno kršenje suvereniteta Novoga Zelanda“ (Palmer 1989: 589)⁴¹. Zapravo, u svome najužem smislu, radilo se o međunarodnome incidentu⁴², jer je „uključio protupravni akt agenata jedne države unutar područja druge države“ (Harding 2006: 100).

„Kao dio Greenpeaceove antinuklearne kampanje, brod je trebao otploviti u francuske zabranjene vode Mururoa atola u Polineziji, mjestu francuskih nuklearnih testova“ (Boczek 2005: 97) u to doba, i protestirati. Ovim je nastao međunarodni spor između dvije države, Novoga Zelanda i Francuske, koji su obje vlade predočile Generalnome sekretaru UN-a i bile suglasne da on donese obavezujuću odluku za

³⁸ O potankostima međunarodnog izvršavanja dosuda kaznenih šteta vidjeti više u Yang (2014: 353-365).

³⁹ Temeljitiije o reparacijama vidjeti u Shaw (2014: 798-800) i Kreća (2018: 233-235). Reparacije predstavljaju sadržaj odnosa odgovornosti. Vidjeti Etinski, Đajić i Tubić (2017: 330-333). O reparacijama kao posljedicama odgovornosti vidjeti Klabbers (2017: 144-145). Usp. sa Savjetodavnim mišljenjem Međunarodnoga suda: *Reparation for injuries suffered in the service of the United Nations, Advisory Opinion: I.C.J. Reports 1949*, p. 174.

⁴⁰ *Case concerning the difference between New Zealand and France concerning the interpretation or application of two agreements, concluded on 9 July 1986 between the two States and which related to the problems arising from the Rainbow Warrior Affair (New Zealand, France)*, 30 April 1990, Reports of International Arbitral Awards, vol. XX, United Nations, 2006, 215-284, par. 8.

⁴¹ Ovo je klasični problem međunarodnoga prava – kršenje suvereniteta države od strane agenata druge države, što je u konačnici i riješeno na temelju pravila o odgovornosti država. Tako, Harding 2006: 105.

⁴² Ovdje je termin *međunarodni incident* korišten u svome najopćenitijem smislu. Poseban oblik međunarodnoga incidenta predstavljaju tzv. granični incidenti.

svrhe rješenja toga međunarodnoga spora. Dana 6. jula 1986. Generalni sekretar UN državu Francusku oglašava međunarodno odgovornom, a u pogledu naknade štete određeno je da premijer Republike Francuske premijeru Novoga Zelanda treba uručiti formalnu i bezrezervnu ispriku za napad, koji je bio protivan međunarodnome pravu.⁴³ *Expressis verbis* je određena i kompenzacija za svu štetu koju je Novi Zeland pretrpio u iznosu od sedam miliona američkih dolara,⁴⁴ koju je Vlada Republike Francuske trebala isplatiti Vladi Novoga Zelanda.

Arbitražni tribunal u ovome je predmetu 1990. bio takvoga rasuđivanja da je ustvrdio da „[...] u oblasti međunarodnoga prava ne postoji distinkcija između ugovorne i deliktne odgovornosti⁴⁵, tako da svako kršenje od strane države bilo koje obaveze, bilo kojega porijekla, dovodi do odgovornosti države, i posljedično tome, obaveze reparacije⁴⁶. Ova odluka naznačuje primjer određivanja građanskih sankcija (reparacija) za državu koja je po međunarodnome pravu odgovorna (temeljem pripisivosti) za učinjena krivična djela, odnosno međunarodna protupravna djela.

Međunarodnopravnu odgovornost države za krivično/a djelo/a njezinih agenata na području druge države, čime se, između ostaloga, krši suverenitet odnosne države i time neumitno dolazi do međunarodnoga spora, pronalazimo u izraelskome kršenju argentinskoga suvereniteta 1960. Zapravo, čini se da povrijeđena država u okolnostima kršenja suvereniteta uvijek ima pravo zahtijevati reparaciju od države kršiteljice (Boczek 2005: 78). Uzrok ovakvom međudržavnom sporu nalazimo u činjenici što su A. Eichmanna u maju 1960. u Argentini oteli pripadnici izraelske tajne službe i prebacili ga u Izrael, bez znanja ili saglasnosti argentinskih državnih vlasti. U Izraelu mu je suđeno na temelju izraelskoga nacionalnoga prava⁴⁷ za zločine protiv čovječnosti i zločine protiv jevrejskoga naroda (po biću vrlo slično

⁴³ *Case concerning the difference between New Zealand and France concerning the interpretation or application of two agreements, concluded on 9 July 1986 between the two States and which related to the problems arising from the Rainbow Warrior Affair (New Zealand, France)*, 30 April 1990, Reports of International Arbitral Awards, vol. XX, United Nations, 2006, 215-284, par. 12.

⁴⁴ *Ibid.*

⁴⁵ U izvornome tekstu na engleskome jeziku stoji *tortious*, pridjev od imenice *tort* (u starofrancuskome: šteta, povreda, prijestup; iz latinskoga *tortus*, značenja: mučen ili kriv (Martin 2003: 500), što ćemo na naš jezik prevesti kao *građanski delikt*, odnosno delikt koji dovodi do građanske odgovornosti. Ovaj se engleski termin koristi pretežito u nacionalnome pravu. U pravu o odgovornosti (opće međunarodno pravo) nije uobičajena njegova upotreba.

⁴⁶ *Case concerning the difference between New Zealand and France concerning the interpretation or application of two agreements, concluded on 9 July 1986 between the two States and which related to the problems arising from the Rainbow Warrior Affair (New Zealand, France)*, 30 April 1990, Reports of International Arbitral Awards, vol. XX, United Nations, 2006, 215-284, par. 75.

⁴⁷ *The Nazis and Nazi Collaborators (Punishment) Law* od 1. augusta 1950.

međunarodnome zločinu genocida) počinjene u toku Drugoga svjetskoga rata. Dana 29. maja 1962. u žalbenome postupku Vrhovni sud Izraela⁴⁸ potvrdio je osuđujuću presudu Okružnoga suda u Jeruzalemu iz decembra 1961. godine⁴⁹ i osudio ga na smrtnu kaznu.⁵⁰ Međutim, ono što nas interesira je odluka Vijeća sigurnosti UN povodom međunarodnoga spora koji je nastao između dvije države: Argentine, koja je tvrdila da je otmica dovela do povrede njezina suvereniteta i kom prilikom je tražila adekvatnu reparaciju, i Izraela. Naime, nakon formalnoga protesta, Argentina je iznijela spor pred Vijeće sigurnosti UN, koje je, uprkos prigovorima Izraela da ovaj organ nema nadležnost razmatrati slučaj i argumenta da je postojalo moralno opravdanje za postupke Izraela (Palmer 1989: 590), dana 23. juna 1960. usvojilo Rezoluciju u kojoj, *inter alia*, zahtijeva od Vlade Izraela da pruži odgovarajuću odštetu u skladu s Poveljom UN i pravilima međunarodnoga prava.⁵¹

U toku rasprave je konstatirano da ovakvo *određenje* Vijeća sigurnosti, zajedno s *formalnim izražavanjem žaljenja* Izraela može konstituirati adekvatnu reparaciju za kršenje međunarodnoga prava (Palmer 1989: 590; kurziv E. O.). Tako nije prihvaćen zahtjev Argentine, u to vrijeme nestalne države članice Vijeća sigurnosti UN-a, koja je zahtijevala adekvatnu reparaciju u vidu povratka A. Eichmanna i kažnjavanja odgovornih za ovaj čin (Amnesty International 2012: 4).⁵² Dana 3. augusta 1960. Argentina i Izrael izdali su zajedničku izjavu proglasivši ovo pitanje zatvorenim (Ibid: 5), odnosno međunarodni spor okončanim.

5. ZAKLJUČAK

Slijedom učenja Crawforda u pogledu štete u međunarodnome pravu, ponekada možemo susresti mišljenje da do odgovornosti neke države, i pored toga što je ona povrijedila neku međunarodnu obavezu, neće doći, osim ukoliko ne postoje i neki drugi elementi, naročito šteta, koja ima biti nanesena drugoj državi. Ipak, da li se potonji elementi zahtijevaju prvenstveno ovisi o primarnim pravilima, odnosno od

⁴⁸ *Attorney-General of the Government of Israel v. Eichmann* (Israel Supreme Court 1962), Int'l L. Rep., vol. 36, 277, 1968 (engleski prijevod).

⁴⁹ District Court of Jerusalem, *Attorney-General of the Government of Israel v. Adolf Eichmann* (1961) 36 ILR 5 Israel. Za najznačajnije ulomke Presude vidjeti MacLean (1994: 94).

⁵⁰ Ovaj slučaj je vrlo karakterističan, međutim predstavlja svojevrsnu prekretnicu u daljnjem razvoju međunarodnoga prava po više osnova i aspekata: pitanju univerzalne jurisdikcije, pitanju retroaktivnosti krivičnoga zakonodavstva u pogledu zločina po međunarodnome pravu, protupravnome uhićenju (eng. *illegal arrest*), smrtnoj kazni.

⁵¹ Rezolucija Vijeća sigurnosti UN br. 138 (1960), operativni dio.

⁵² Vidjeti U.N. Doc. S/PV. 865, 22. juni 1960, par. 5 i 12.

sadržine primarne obaveze, tako da s ovim u vezi ne postoji neko opće pravilo. Tako, naprimjer, međunarodna ugovorna obaveza države da se propiše unificirano pravo je povrijeđena propustom da se donese takav zakon, te u ovom slučaju nije neophodno za drugu stranu ugovornicu da ukaže na bilo kakvu štetu koja joj je mogla eventualno biti nanesena razlogom takvoga propusta. Isto vrijedi i za međunarodne organizacije. Da li će se zahtijevati šteta ovisi o izvoru i sadržaju primarnih međunarodnih obaveza.

U radu smo pošli od znanstvene tvrdnje da šteta nije konstitutivni element međunarodnopravne odgovornosti glavnih subjekata međunarodnoga prava, država i međunarodnih organizacija. Na osnovu analize pravne doktrine i prakse, držimo da bi razborito bilo zaključiti da međunarodnopravna odgovornost nastaje kada subjekt povrijedi svoju međunarodnu obavezu i kada se ta povreda može pripisati tome subjektu. Međutim, smatramo da smo samo uvjetno dokazali postavljenu hipotezu. Da li će doći do međunarodnopravne odgovornosti, odnosno da li će se nužno zahtijevati i nastanak štete, ovisi ponajprije od prirode i vrste međunarodne obaveze. Tako je npr. odgovornost država u pitanjima zaštite životne sredine skopčana s nastankom posebne, ekološke štete. Dakle, u konačnici možemo ustvrditi da je pravilo da šteta u pravu o odgovornosti nije njezin nužan, sastavni element, dok, s druge strane, izuzeci postoje.

Jednako tako smo željeli propitati što znače kaznene štete i o kakvoj se teoretskoj konstrukciji radi u međunarodnome pravu. U tome smislu smo pošli od druge polazne tvrdnje da kaznene štete, kao takve, nisu predviđene u pravu o odgovornosti, odnosno u nacrtima pravila o odgovornosti država i međunarodnih organizacija iz 2001. i 2011. Kaznene štete vjerovatno nisu prirodna niti najbolja pravnologička konstrukcija, a posebno se o njezinome značenju i njezinoj adekvatnoj primjeni dvoji u suvremenom općem međunarodnom pravu, naročito zbog napuštanja odredbe iz člana 19. Nacrta Pravila iz 2001. koja je uvela krivičnopravne kategorije u pravo o odgovornosti, i, uvjetno uzevši, predviđala mogućnost krivične odgovornosti država za međunarodne zločine, što danas predstavlja napušten koncept. Kaznene štete u uvjetima međunarodnopravne odgovornosti glavnih međunarodnopravnih subjekata vjerovatno se u teoriji i praksi neće održati, posebno u već afirmiranoj i uvelike korištenoj podjeli šteta na materijalne i nematerijalne (moralne) te na izravne i neizravne štete.

Uostalom, reparacije, koje se u pravu o odgovornosti ogledaju u povratu na prijašnje stanje, kompenzaciji (novčanoj) i zadovoljštini, ne bi trebalo promatrati kao kažnjavanje države i/ili međunarodne organizacije za međunarodno protupravno djelo. Ni samopomoć države, koja se ogleda u retorzijama i dopuštenim represalijama, nije i ne može biti vindiktivna.

LITERATURA

1. *American Convention on Human Rights* (1969), O.A.S. Treaty Series No. 36, 1144 UNTS 12
2. Andrassy, Juraj (1976), *Međunarodno pravo*, 6. izd, Školska knjiga, Zagreb
3. Andrassy, Juraj (1978), *Međunarodno pravo*, 7. izd, Školska knjiga, Zagreb
4. *Attorney-General of the Government of Israel v. Eichmann (Israel Supreme Court 1962)*, *Int'l L. Rep.*, vol. 36, 277, 1968 (engleski prijevod)
5. Avramov, Smilja, Milenko Kreća (1986), *Međunarodno javno pravo*, Naučna knjiga, Beograd
6. Barros, James (1964), "The Greek-Bulgarian Incident of 1925: The League of Nations and the Great Powers", *Proceedings of the American Philosophical Society*, 108, 4, 354-385.
7. Bartoš, Milan (1954), *Međunarodno javno pravo, I knjiga. Opšti deo. Izvori. Subjekti*, Kultura, Beograd
8. Boczek, Boleslaw A. (2005), *International Law: A Dictionary*, Scarecrow Press, Inc., Lanham
9. Bonafè, Beatrice I. (2009), *The Relationship Between State and Individual Responsibility for International Crimes*, Martinus Nijhoff Publishers, Leiden - Boston
10. Borchard, Edwin M. (1929), "The Law of Responsibility of States for Damage Done in their Territory to the Person or Property of Foreigners", *The American Journal of International Law*, vol. 23, br. 2, 131-239.
11. Van Boven, Theo (2010), "The United Nations Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law", 1-7. dostupno na: http://legal.un.org/avl/pdf/ha/ga/ga_60-147/ga_60-147_e.pdf
12. Brownlie, Ian (1998), *Principles of Public International Law*, 5. izd, Oxford University Press, New York
13. *Case concerning the difference between New Zealand and France concerning the interpretation or application of two agreements, concluded on 9 July 1986 between the two States and which related to the problems arising from the Rainbow Warrior Affair (New Zealand, France), 30 April 1990, Reports of International Arbitral Awards*, vol. XX, United Nations, 2006

14. *Corfu Channel case, Judgment of December 15th, 1949: I.C.J. Reports 1949*, p. 244.
15. Crawford, James (2002), *The International Law Commission's Articles on State Responsibility: Introduction, Text and Commentaries*, Cambridge University Press, New York
16. Crawford, James, et al. (eds.) (2010), *The Law of International Responsibility*, Oxford University Press, Oxford
17. Crawford, James, Jacqueline Peel, Simon Olleson (2001), "The ILC's Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts: Completion of the Second Reading", *European Journal of International Law*, Vol. 12, No. 5, 963-991.
18. Degan, Vladimir Đuro (2006), *Međunarodno pravo*, Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, Rijeka
19. Degan, Vladimir Đuro (2011), *Međunarodno pravo*, Školska knjiga, Zagreb
20. Dimitrijević, Vojin et al. (2012), *Osnovi međunarodnog javnog prava*, 3. izd, Beogradski centar za ljudska prava - Dosije studio, Beograd
21. *District Court of Jerusalem, Attorney-General of the Government of Israel v. Adolf Eichmann (1961)*, 36 ILR 5 Israel
22. Dixon, Martin (1996) *Textbook on International Law*, 3. izd, Blackstone Press Limited, London
23. *Draft Articles on the Responsibility of International Organizations, with Commentaries* (2011), United Nations, New York
24. *Draft articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, with commentaries* (2008), United Nations, New York
25. Dupuy, Pierre-Marie (1992), "Dionisio Anzilotti and the Law of International Responsibility of States", *European Journal of International Law*, Vol. 3, No. 1, 138-148.
26. Eagleton, Clyde (1928), *The Responsibility of States in International Law*, New York University Press, New York
27. Etinski, Rodoljub (2010), *Međunarodno javno pravo*, Službeni glasnik - Pravni fakultet Univerziteta u Novom Sadu, Beograd
28. Etinski, Rodoljub, Sanja Đajić, Bojan Tubić (2017), *Međunarodno javno pravo*, 7. izm. i dop. izd., Pravni fakultet u Novom Sadu, Novi Sad
29. Europski sud za ljudska prava, *Zander v. Sweden* (Presuda, 25. novembar 1993, Ap. br. 14282/88)

30. Ferstman, Carla, Goetz, Mariana, Stephens, Alan (eds.) (2009), *Reparations for Victims of Genocide, War Crimes and Crimes Against Humanity: Systems in Place and Systems in the Making*, Koninklijke Brill NV, Leiden
31. Harding, Christopher (2006), "Vingt Ans Après: Rainbowwarrior, Legal Ordering, and Legal Complexity", *Singapore Year Book of International Law and Contributors*, 10, 99-116.
32. Inter-American Court of Human Rights, *Case of Garrido and Baigorria v. Argentina*, Judgment of August 27, 1998 (Reparations and Costs)
33. Inter-American Court of Human Rights, *Case of the Plande Sánchez Massacre*, Judgement of November 19, 2004 (Reparations), Separate Opinion of Judge A. A. Cançado Trindade
34. Inter-Američki sud za ljudska prava, *Myrna Mack-Chang v. Guatemala*, Judgement of November 25, 2003 (Merits, Reparations and Costs), Reasoned Opinion of Judge A. A. Cançado-Trindade
35. Janković, Branimir M. (1953), *Savremene međunarodnopravne teme*, Svjetlost, Sarajevo
36. Janković, Branimir M. (1981), *Međunarodno javno pravo*, Naučna knjiga, Beograd
37. Jørgensen, Nina H. B. (1997), „A Reappraisal of Punitive Damages in International Law“, *British Yearbook of International Law* 68 (1), 247–266.
38. Jovanović, Jasmina, Todorović, Svetlana (2002), *Rečnik pravnih termina: srpsko-englesko-francuski. Legal Dictionary: English-Serbian. Termes Juridiques: Français-Serbe*, Savremena administracija, Beograd
39. Kawasaki, Kyoji (2000), "The "Injured State" in the International Law of State Responsibility", *Hitotsubashi Journal of Law and Politics* 28, 17-31.
40. Klabbers, Jan (2017), *International Law*, 2. izd., Cambridge University Press, Cambridge
41. Kreća, Milenko (2008), *Međunarodno javno pravo I*, 2. izm. i dop. izd, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu - Službeni glasnik, Beograd
42. Kreća, Milenko (2009), *Međunarodno javno pravo I*, 3. izm. i dop. izd, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu - Službeni glasnik, Beograd
43. Kreća, Milenko (2018), *Međunarodno javno pravo*, 10. izd., Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd
44. Lapaš, Davorin (2008), *Pravo međunarodnih organizacija*, Narodne novine, Zagreb

45. Le Fur, Louis (2010), *Međunarodno javno pravo* (1. izd. na našim jezicima objavljeno 1934) Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd
46. MacLean, Robert M. (ed.) (1994), *Public International Law Casebook*, 15. izd, HLT Publications, London
47. Majić, Miodrag (2005), *Ratni zločin u međunarodnom krivičnom pravu*, Tehnička knjiga, Beograd
48. Malanczuk, Peter (1997), *Akehurst's Modern Introduction to International Law*, 7. izm. izd, Routledge, London - New York
49. Martin, Elizabeth A. (ed.) (2003), *A Dictionary of Law*, 5. izd, Oxford University Press, Oxford
50. *Nacrt Pravila o odgovornosti država za međunarodne protupravne čine iz 2001.*
51. *Nacrt Pravila o odgovornosti međunarodnih organizacija iz 2011.*
52. Nolte, Georg (2002), "From Dionisio Anzilotti to Roberto Ago: The Classical International Law of State Responsibility and the Traditional Primacy of a Bilateral Conception of Inter-state Relations", *European Journal of International Law*, vol. 13, No. 5, 1083-198.
53. Obradović, Konstantin (2000), *Odgovornost država za međunarodne protupravne čine – opšta načela*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd
54. Omerović, Enis (2021), "Krivična odgovornost država u međunarodnome pravu: Rethinking ili trajno napuštanje koncepta?", *Društvene i humanističke studije*, 1(14), 143-168.
55. *Opinion in the Lusitania Cases*, 1 November 1923, *Reports of International Arbitral Awards*, vol. VII, United Nations, 2006
56. Order of the Inter-American Court of Human Rights, Of November 22, 2005, Case of *Gómez-Palomino v. Peru* (Merits, Reparations and Costs), Separate Opinion of Judge A. A. Cançado Trindade
57. *PCIJ, Chorzów Factory (Indemnity) Case, P.C.I.J. (1928), Series A*, No. 17
58. Permanent Court of Arbitration, *Island of Palmas Case (United States v. The Netherlands)*, 4. april 1928, UNRIAA, vol. II (2006) New York: United Nations
59. *Reparation for injuries suffered in the service of the United Nations, Advisory Opinion: I.C.J. Reports 1949*, p. 174
60. Rezolucija Generalne skupštine UN br. 60/147 od 16. decembra 2005.
61. Rezolucija Vijeća sigurnosti UN br. 138 (1960)
62. *S. S. I'm Alone (Canada, United States)*, 30 June 1933. and 5 January 1935, *Reports of International Arbitral Awards*, vol. III, United Nations, 2006

63. Sands, Philippe (2003), *Principles of International Environmental Law*, 2. izd, Cambridge University Press, Cambridge
64. Saul, Ben (2003), "Compensation for Unlawful Death in International Law: A Focus on the Inter-American Court of Human Rights", *American University International Law Review*, 19 (3), 523-585.
65. Second Report on State responsibility, by Mr. Gaetano Arangio-Ruiz, Special Rapporteur (Topic: State responsibility), Doc. No. A/CN.4/425 & Corr.1 i Add.1 & Corr.1, Yearbook of the International Law Commission, vol. II (1), 1989
66. Separate concurrent opinion of Professor Francisco Orrego Vicuña (2006), *Dispute concerning responsibility for the deaths of Letelier and Moffit (United States, Chile)*, 11 January 1992, Reports of International Arbitral Awards, vol. XXV, United Nations,
67. Seršić, Maja (2007), *Međunarodnopravna odgovornost države*, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb
68. Shaw, Malcolm N. (1977), *International Law*, Teach Yourself Books, Hodder and Stoughton, London
69. Shaw, Malcolm N. (2003), *International Law*, 5. izd, Cambridge University Press, Cambridge
70. Shaw, Malcolm N. (2014), *International Law*, 7. izd., Cambridge University Press, Cambridge
71. Softić, Sakib (2012), *Međunarodno pravo*, DES, Sarajevo
72. Starke, Joseph G. (1967), *Introduction to International Law*, 6. izd, Butterworths, London
73. Steinerte, Elina, Rebecca M. M. Wallace (2008), *Nutcases: International Law*, 1. izd, Sweet & Maxwell, London
74. Tams, Christian J. (2002), "Do Serious Breaches Give Rise to Any Specific Obligations of the Responsible State", *European Journal of International Law*, Vol. 13, No. 5, 1161-1180.
75. *The Nazis and Nazi Collaborators (Punishment) Law* od 1. augusta 1950, dostupno na: <https://www.mfa.gov.il/mfa/mfa-archive/1950-1959/pages/nazis%20and%20nazi%20collaborators%20-punishment-%20law-%20571.aspx>
76. Third Report on State responsibility, by Mr. Roberto Ago, Special Rapporteur, the internationally wrongful act of the State, source of international responsibility (Topic: State responsibility), (1971), Doc. No. A/CN.4/246 i Add.1-3, *Yearbook of the International Law Commission*, vol. II (1)

77. *Trail Smelter Case, United States, Canada*, 16. april 1938. i 11. mart 1941, UNRIIAA, vol. III (2006) New York: United Nations
78. U. N. Doc. S/PV. 865, 22. juni 1960
79. Ujedinjene nacije (2006) *Reports of International Arbitral Awards, S .S. „I’mAlone“ (Canada, United States), 30. juni 1933. i 5. januar 1935., vol. III*, 1609, 1618.
80. *United States-German Mixed Claims Commission, South Porto Rico Sugar Company*, Decision, 1923
81. Vučinić, Zoran (2006), *Međunarodno ratno i humanitarno pravo*, 2. dop. izd, Službeni glasnik, Beograd
82. Wallace, Rebecca M. M., Olga Martin-Ortega (2009), *International Law*, 6. izd, Sweet & Maxwell, London
83. Wendel, Philipp (2007), *State Responsibility for Interferences with the Freedom of Navigation in Public International Law*, Springer Science & Business Media, Berlin - Heidelberg
84. Wittich, Stephan (2004), "Non-Material Damage and Monetary Reparation in International Law", *Finnish Yearbook of International Law*, vol. 15, 321-368.
85. Wyler, Eric (2003), "From 'State Crime' to Responsibility for 'Serious Breaches of Obligations under Peremptory Norms of General International Law'", *European Journal of International Law*, vol. 13, No. 5, 1147-1160.
86. Yang, Inae (2014), „International Enforcement of Punitive Damage Awards“, *Journal of Comparative Law*, Vol. 9, No. 1, 353-365.

DAMAGE IN INTERNATIONAL LAW: PRECONDITION FOR STATE AND INTERNATIONAL ORGANISATION RESPONSIBILITY?

Summary:

The first chapter of the paper elaborates the question of whether one of the constitutive elements of the internationally wrongful act and a precondition for responsibility could be embodied in an existence of damage that has to be inflicted upon participants with international legal personality. In this regards legal doctrine, the arbitral awards, international judgments as well as the works of the UN International Law Commission will be examined, particularly the Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts and the Draft Articles on the Responsibility of International Organisations

from 2001 and 2011, respectively. An interesting question could be raised concerning the terms used in Law on Responsibility and that is whether there is a difference between damage, injury, and unlawful consequence.

Punitive or penal damage and its application in Law on Responsibility will be further assessed. The author will begin its research with the definition of punitive damage, and will further take into consideration international legal doctrine, international arbitral awards, judicial decisions of international courts, decisions of various claims commissions as well as norms of general international law in supporting his hypothesis that international law does not entail reparations for punitive damages. One of the aims of this paper is to indicate the question of whether the existence of punitive damages in international law, if any, be linked to a legal nature of State and international organization responsibility, in the sense that application of punitive damages in international law would support the thesis on the very existence of criminal responsibility of the named subjects of international law? It is interesting to note that the criminal responsibility of states has been abandoned by the removal of Article 19 in the final Draft Articles on Responsibility of States.

Keywords: damage; punitive or penal damage; exemplary damages; vindictive damages; Law on Responsibility; International Law Commission; State responsibility; responsibility of international organizations

Adresa autora
Authors' address

Enis Omerović
Univerzitet u Zenici
Pravni fakultet
enis.omerovic@unze.ba

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

PEDAGOŠKO-DIDAKTIČKI PRILOZI

Gabriel Pinkas

PERCEPTION OF SCHOOL CLIMATE AS A MEDIATING FACTOR IN
RELATION BETWEEN TEACHER MOTIVATION AND THE PERCEIVED
SCHOOL PRINCIPAL LEADERSHIP STYLE / DOŽIVLJAJ ŠKOLSKE
KLIME KAO POSREDOJUĆI FAKTOR U ODNOSU MOTIVACIJE
NASTAVNIKA I OPAŽENOG STILA RUKOVOĐENJA
ŠKOLSKIH DIREKTORA

411

Amina Odobašić, Anela Hasanagić

SOCIO-EMOCIONALNE KOMPETENCIJE I STAVOVI RODITELJA I
ODGAJATELJA KAO FAKTORI PERCEPCIJE DAROVITOSTI DJECE
PREDŠKOLSKE DOBI / SOCIAL AND EMOTIONAL COMPETENCIES AND
ATTITUDES OF PARENTS AND EDUCATORS AS DETERMINANTS OF
ABILITIES AND TALENTS PERCEPTION OF PRESCHOOL CHILDREN ..

435

Amina Smajović, Edina Nikšić Rebihić IDENTITET MLADIH U KONTEKSTU PRIRODNE I VIRTUALNE SOCIJALIZACIJE / SOCIALIZATION OF YOUTH IN NATURAL AND VIRTUAL CONTEXT	457
Dejan Đorđić, Ruženka Šimonji Černak, Mila Beljanski IZAZOVI ZA NOVU ULOGU I NOVE KOMPETENCIJE NASTAVNIKA: ISKUSTVA U NASTAVI NA DALJINU / CHALLENGES FOR A NEW ROLE AND NEW TEACHER COMPETENCIES: DISTANCE TEACHING EXPERIENCES	481
Selma Porobić, Senada Mujić, Edina Malkić, Maida Delić, Ksenija Mujčević, Mahir Bečakčić, Tarik Hasanić, Enver Tursunović, Almedin Rizvić SAMOPROCJENA NASTAVNIČKIH KOMPETENCIJA O UPOTREBI INFORMACIONO-KOMUNIKACIONIH TEHNOLOGIJA U NASTAVNOM PROCESU / SELF-ASSESSMENT OF TEACHER COMPETENCIES ON THE USE OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN THE TEACHING PROCESS	505

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.3.411

UDK 373.3:37.018.2

Priljeno: 20. 05. 2021.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Gabriel Pinkas

PERCEPTION OF SCHOOL CLIMATE AS A MEDIATING FACTOR IN RELATION BETWEEN TEACHER MOTIVATION AND THE PERCEIVED SCHOOL PRINCIPAL LEADERSHIP STYLE

This paper presents the results obtained on a sample of 467 teachers from 25 elementary schools in the wider city area of Tuzla. The subject of the research was the relationship between the principal leadership styles, as perceived by teachers, and the work motivation of teachers, through the perception of the school climate as a potential determinant of this relationship. The Multifactor Leadership Questionnaire (MLQ), the Work Tasks Motivation Scale for Teachers (WTMST), and the School Level Environment Questionnaire (SLEQ) were used to collect data. The obtained results indicate that the principal leadership style, perceived by teachers, affects teacher motivation directly, and indirectly, through the teachers' perception of the school climate. This, however, explains a small part of the total variance of motivation, which suggests that motivation is mostly determined by the sum of other factors.

Keywords: teacher motivation; school climate; school principal; transformational, transactional, laissez-faire leadership; self-determination theory

INTRODUCTION

The first successful attempt to scientifically identify and describe leadership, which in practice probably occurred with the first social groups, dates to 1939 and American social psychologists K. Lewin, R. Lippit and R. K. White. They pointed to three fun-

damental types of leader attitudes toward group members: autocratic, democratic, and laissez faire (Lewin, Lippit & White 1939). Depending on the type of leader, the group's performance differs in terms of achieving common work goals (Krech, Crutchfield & Ballachey 1969). All three authors conclude that, in the medium and long term, the best results are achieved by the democratic behaviour of the leaders. In the short term, autocracy is most effective, while laissez faire leadership in most cases leads to the lowest achievement.

Applying general knowledge of leadership to work organizations, Bass (1985) identifies *transformational*, *transactional*, and *laissez faire* leadership. The first contains elements of democratic and the second contains elements of autocratic leadership style. According to Bass and Riggio (2006), a particularly significant aspect of transformational leadership is that it leads to changes in employees themselves; it raises the level of motivation and shapes them morally.

The relationship between leadership style and employee motivation has also aroused the interest of researchers in the field of education. Eyal and Roth (2011) found a positive correlation between transformational leadership and intrinsic motivation, as well as between transactional leadership and extrinsic motivation. Wasserman, Ben-eli, Yehoshua and Gal (2016) reported multiple positive correlations of variables related to the perceived leadership style of the school principal, perception of profession, and teacher initiative in doing their job. Alasad (2017) points to a positive connection between the transformational leadership style and the intrinsic motivation of teachers, and even a somewhat stronger connection between this principal leadership style and extrinsic motivation. Shepherd-Jones and Salisbury-Glennon (2018) found a positive association between autonomy, commitment and competence in teachers' task performance and the democratic style of leadership used by school principals. Eres (2011) and Gilbar (2015), on the other hand, did not find a significant correlation between the perceived principal leadership style and teacher motivation.

Besides the relationship between leadership style and motivation, the relationship between the perceived principal leadership style and the perception of the climate also caught the attention of school climate researchers. Thus, DuPont (2009) found a positive relationship between the instructional style of school principal leadership and teacher cooperation, as dimensions of the school climate. Gumus, Bulut and Belibas (2013) suggest the existence of a link between the principal's monitoring of the teaching process, giving feedback, and setting and expressing clear goals with teacher collaboration. In a study by Allen, Grigsby and Peters (2015) the idealized influence of school principals at the level of attribution and behaviour (dimensions of transfor-

mational leadership) showed a predictor value for perceiving mutual teacher collaboration. Silva, Amante and Morgado (2017) reported on the positive connection between the principal leadership style and the cooperation of teachers in the fields of recreational and educational activities, activities related to curriculum development and activities of an interdisciplinary nature.

Some researchers (Ladyong 2014; Raman, Ling, & Khalid 2015) have also addressed the relationship between school climate and teacher motivation, but there is no research in the available literature that takes into consideration the school principal leadership style, teacher work motivation and school climate at the same time, with the assumption that climate, besides from being related to leadership itself, also has a potentially mediating role between leadership and motivation. That is why the focus of this paper is researching the mediating role of the teachers' perception of the school climate in the relationship between the principal leadership style, as perceived by teachers, and the work motivation of teachers in primary schools.

In general, a higher level of motivation and dominant intrinsic motivation in teachers are important for pedagogical practice and theory because there is knowledge that these factors are correlated with teachers' commitment to work, and, ultimately, with student achievement and achievement of school educational goals (Goroizidis and Papaioannou 2014; Jesus and Lens 2005; Karabenick and Conley 2011; Perlman 2013). Understanding the matter of direct and indirect role of school principals' leadership style and school climate in creating teacher motivation could therefore improve teaching theory and practice.

TRANSACTIONAL, TRANSFORMATIONAL AND LAISSEZ FAIRE LEADERSHIP

The theoretical framework in this paper is comprised of the three leadership styles described by Bass (1985): *transformational*, *transactional*, and *laissez faire leadership*. *Transformational leadership* is, according to Avolio and Bass (2002), a type of leadership that leads to changes within individuals and social systems in terms of motivation, moral shaping and work performance. This is accomplished through the following mechanisms: *creating a common identity between group members and in the group as a whole; the leader is a role model for personal identification for employees; the leader understands the needs, strengths and weaknesses of employees, according to which he gives them appropriate tasks.*

The dimensions of *transformational leadership* (Bass 1990) are: 1. *individualized consideration* (refers to the attention the leader pays to the employee and his understanding of the employee's needs), 2. *intellectual stimulation* (the degree to which the leader accepts employee ideas and encourages his creative thinking), 3. *inspirational motivation* (leader's ability to articulate goals and get the employees to achieve them), 4. *idealized influence - attributed and behaviour* (the degree to which the leader represents a moral ideal for the employee, gains his respect and trust).

Transactional leadership is based on the *take-give* principle. In this case, the leader gives employees guidance, recognition and a value system, and in return he takes/receives respect and obedience. It consists of: 1. *contingent reward*, 2. *active management by exception* and 3. *passive management by exception*. Transactional leadership is most obvious in cases when the leader relies on passive management mechanisms, i.e. intervenes only when the work procedure has been violated or the set goal has not been achieved. He then threatens or punishes (Bass 1990). According to Burns (1978), transactional leadership is the most common style, but also a style that provides neither the manager nor the employee with a high level of motivation and intellectual stimulation.

Laissez faire (let it be) leadership style, as described by Lewin, Lippitt and White (1939) implies minimal involvement of the leader. Decisions are made by group members, taking responsibility for their outcomes. Avolio and Bass (2010) paid the least attention to this leadership style. In their instrument, they described it through only one leadership component - *passive/avoidant leadership* (this is also another name that Avolio and Bass use for this leadership style). If conscious, deliberate and planned activity is expected from the leader, in most cases, this leadership style is not desirable.

In practice, we almost never encounter *pure* leadership styles. Usually, a leader will show elements of two, or even three leadership styles, with one of them being the dominant one. This is why we commonly hear the phrase '*dominant leadership style*'.

TEACHER MOTIVATION

In the mid-1980s, Ryan and Deci have moved away from attempts to explain human behaviour through a disturbed balance of needs and instrumental conditioning, setting the *Self-determination theory*. Overall human motivation, according to the *Self-determination theory* (Deci and Ryan, 1985), is the result of a complex interactive pro-

cess between external and internal control. External control denotes extrinsic, and internal control denotes autonomous or intrinsic processes. The prevalence of intrinsic over extrinsic processes means achieving a higher level of self-determination, i.e. moving away from extrinsic to intrinsic motivation. The theory of *self-determination* thus shows motivation on a continuum that begins with *amotivation*, goes through different levels of extrinsic motivation (*external regulation*, *introjected regulation*, *identified regulation*) and finally ends with intrinsic motivation (*internal regulation*).

- *Amotivation* is defined by Ryan and Deci (2000) as the absence of any will to act in relation to the physical and/or social environment.
- *External regulation* is the least autonomous form of extrinsic motivation. It refers to motivation by means of punishment and rewards.
- *Introjected regulation* is internal but still (externally) controlled regulation of behaviour, in which a person resorts to a certain behaviour in order to avoid feelings of guilt or anxiety, or to achieve a sense of satisfaction and empowerment of the personality.
- *Identified regulation* implies a higher level of autonomy and greater freedom of choice compared to introjected regulation, because this behaviour is more in line with personal goals and identity.
- *Intrinsic motivation* is recognized in activities an individual performs for personal pleasure (one finds pleasure in performing the activity itself) without visible external benefit. Guay, Mageau and Vallerand (2003) point to three types of intrinsic motivation: motivation towards *knowledge*, motivation towards *accomplishment* and motivation towards *stimulation*.

The theory of self-determination is consistent with Herzberg's *Two-Factor Theory of Motivation* (Gagné and Deci 2005), which implies that the determinants of human behaviour in the workplace are *hygiene factors* and *motivators*. Motivators (Herzberg 1959), which are in the domain of intrinsic motivation, include *success*, *responsibility*, *recognition*, *advancement*, *interest* and *personal development*. Hygiene factors are, among others, *interpersonal relationships*, *work conditions* and *personal life*. They are primarily in the domain of external motivation. Only the satisfaction of motivators leads to job satisfaction and high motivation, while solely satisfying hygiene factors positions motivation on the neutral part of the motivational continuum (Herzberg 1959).

In researching teacher motivation, Dinham (2008) identified *classroom conditions* as *motivators*, which are mainly under the teacher's control, and which include his

inner satisfaction in working with students and monitoring their progress and opportunities for professional development. Hygiene factors are broad context conditions, which are under the responsibility of education authorities and which can mostly have only a negative effect on teacher motivation. These include the social perception of the teaching profession, the policy of shaping and directing the education system, education reforms and work overload. As a third group, Dinham (2008) lists intermediate-level factors, which can be both motivators and hygiene factors. These include school management, decision-making, school climate, communication, teaching aids and school reputation in the local environment.

SCHOOL CLIMATE

The term school climate denotes the invisible dimension of school life, which is the result of the overall relationships of all its employees and students, and which each of them experiences subjectively, at the level of their own emotions, social relations and work environment. It is about the climate of the school as a group/organization.

According to Sušanj (2005), how we understand organizational climate is key for its precise definition. In that sense, from the earliest research, two directions were noted: objectivist or realistic and subjectivist or phenomenological. The first understanding implies that the climate exists objectively, as part of the reality of the organization. Even though it is composed of typical behaviours, attitudes and feelings, climate is an attribute that exists independently of the perception of the organization members. In contrast, according to the subjectivist understanding, climate refers to the perceptual and cognitive structuring of an organizational situation, common to its members. Such an attitude implies that the climate does not exist objectively and that it is the result of personal cognitive maps of all members of the organization, which they use to perceptually and cognitively structure organizational situations. Nevertheless, Sušanj (2005) finds two common features of the organizational climate in all of the above-mentioned definitions: *perception* (experience of the organizational environment) and *descriptiveness* (these are personal reports of members of the organization on how they experience the organizational environment).

In defining the school climate, Rafferty places emphasis on the role of principals and teachers in the creation of school climate, not mentioning students as having a particularly important role. 'School climate is the organizational climate in specific school conditions. It encompasses the totality of personalities - principals and teachers

- in the interaction with the social and psychological environment of each school' (Rafferty 2003: 52).

Considering the above definitions, the *school climate* can be understood as a psychosocial climate, created in the school as a specific organization, and which consists of the behaviours, attitudes and feelings of its principal, teachers, expert associates and students.

This paper examines five dimensions of the school climate, defined by Johnson, Stevens and Zvoch (2007): 1. *collaboration*, 2. *decision making*, 3. *instructional innovation*, 4. *student relations*, 5. *school resources*.

RESEARCH METHODOLOGY

Research subject

The subject of the research is the relationship between the leadership style of the principal, as perceived by teachers, and the work motivation of teachers, through the perception of the school climate as a potential determinant of this relationship.

Research aim

The aim is to investigate the mediating role of the teacher school climate perception in relation to the principal leadership style, as perceived by teachers, and the work motivation of teachers in primary schools.

Research hypothesis

It is assumed that the leadership style of the school principal, as perceived by teachers, has a statistically significant correlation to the motivation of teachers to perform their work tasks, directly and indirectly, through shaping the teacher perceptions of the school climate.

Respondents

The sample, characterized as convenient, consisted of 467 primary and secondary school teachers from all 25 primary schools in the wider city area of Tuzla. According to the data collected in the schools, the total number of teachers employed at the time of the survey was 744, which corresponds to the number of printed and distributed sets of questionnaires. However, it should be emphasized that the actual number of teachers is less than 744 (it was impossible to obtain accurate information by looking at individual school databases), because, in order to accumulate work hours for their

job to be considered full-time, some individuals were employed in more than one school. In such cases, teachers were advised to fill in the questionnaires in the school in which they have the largest number of working hours. The return of valid questionnaires was slightly less than 63%. The gender distribution of respondents in the sample is asymmetric, which is a reflection of population imbalance: 307 (65.7%) female teachers and 89 (19.1%) male teachers, while 71 (15.2%) respondents did not state their gender in the questionnaire. The age of the respondents ranged from 24 to 64 years ($M = 43.12$; $s = 9.15$; $Sk = 0.18$; $K = -0.55$). No statistically significant differences in age were found between the male and female subsamples, and neither were they found in length of service.

Research methods and procedures

The methodological framework of the empirical part of the paper is comprised of the survey method, which is represented through survey and scaling techniques. In addition to descriptive statistics procedures, multiple regression (OLS) and measures of general (RMSEA and SRMR) and comparative fit (CFI and TLI) were utilized. IBM SPSS software package was used for statistical data processing.

Research instruments

The Multifactor Leadership Questionnaire (MLQ), the *Work Tasks Motivation Scale for Teachers (WTMST)* and the *School Level Environment Questionnaire (SLEQ)* were used to collect data in the research.

The Multifactor Leadership Questionnaire (Avolio and Bass, 2010) consists of 36 statements arranged on eight subscales (*idealized influence - attributed, idealized influence - behavior, inspirational motivation, intellectual stimulation, individualized consideration, contingent reward, management by exception and laissez-faire*). Respondents completed their assessment of the frequency of forms of leader behavior expressed through statements on a five-point scale, where the answers range from 0 = *not at all*, over 1 = *rarely*, 2 = *sometimes*, 3 = *often* to 4 = *almost always*.

The Work Tasks Motivation Scale for Teachers (Fernet, Senecal, Guay, March and Dowson 2008) consists of 90 statements, divided into six subscales, where each subscale corresponds to one group of teacher work tasks (*class preparation, teaching, evaluation of students, classroom management, administrative tasks and complementary tasks*). Each subscale lists three statements for each of the five types of motivation (*intrinsic motivation, identified regulation, introjected regulation, external regulation and amotivation*). Respondents express their agreement with the statements

on a seven-point scale, where the answers range from 1 = *does not correspond at all*, 2 = *correspond very little*, 3 = *correspond a little*, 4 = *correspond moderately*, 5 = *correspond strongly*, 6 = *correspond very strongly*, up to 7 = *correspond completely*.

The School Level Environment Questionnaire (Johnson, Stevens and Zvoch, 2007) consists of 21 statements, divided into five subscales, where each subscale corresponds to one dimension of the school climate: *instructional innovation* (4 items), *collaboration* (6 items), *decision making* (3 items), *school resources* (4 items) and *student relations* (4 items). All items are given in the form of five-point Likert scales (with modalities of -2 = *completely disagree*, -1 = *disagree*, 0 = *do not know*, 1 = *agree* to 2 = *completely agree*).

Another short questionnaire was used to collect basic information on the socio-demographic characteristics of the respondents – gender, age and work experience.

As a review of the relevant literature showed that in our country no serious study has yet been conducted on a sample of teachers using the *Multifactor Leadership Questionnaire*, the *Work Tasks Motivation Scale for Teachers* and the *School Level Environment Questionnaire*, an evaluation of these instruments was performed. After checking the factor validity through confirmatory factor analysis, and a detailed review of other relevant measurement properties, it was determined that the instruments used have satisfactory measurement properties. For the Multifactor Leadership Questionnaire and the Work Tasks Motivation Scale for Teachers, these properties can be evaluated on a qualitative scale in the range from *good* to *exceptional*. This especially refers to the internal measuring properties, while the factor validity of the constructs is in the range from *acceptable* to *very good*. Indicators of reliability, representativeness and homogeneity for the scales of leadership style, teacher motivation and school climate are shown in Table 1.

Table 1. Indicators of reliability, representativeness and homogeneity for the *Multifactor Leadership Questionnaire, the Work Tasks Motivation Scale for Teachers and the School Level Environment Questionnaire*

Subscales	α	β	λ_1	λ_6	MSA	H2	N
Idealized influence (attributed) (IA)	.77	.78	.58	.74	.75	.92	4
Idealized influence (behaviour) (IP)	.88	.88	.59	.83	.74	.94	3
Inspirational motivation (IM)	.91	.91	.68	.85	.85	.97	4
Intellectual stimulation (IS)	.85	.85	.64	.82	.79	.95	4
Individualized consideration (IC)	.88	.88	.65	.84	.82	.96	4
Contingent reward (CR)	.84	.84	.63	.80	.80	.94	4
Active management by exception (AME)	.80	.80	.60	.76	.78	.93	4
Laissez faire (LF)	.83	.80	.63	.80	.80	.93	4
Intrinsic motivation	.92	.92	.87	.95	.89	.60	18
Identified regulation	.92	.92	.87	.94	.89	.67	18
Introjected regulation	.95	.95	.90	.96	.95	.83	18
External regulation	.93	.93	.88	.94	.93	.78	18
Amotivation	.94	.94	.88	.95	.94	.79	18
Instructional innovation	.69	.70	.52	.65	.70	.89	4
Collaboration	.74	.75	.62	.74	.72	.76	6
Decision making	.30	.41	.22	.30	.64	.83	3
Resources	.66	.93	.50	.61	.70	.87	4
Student relations	.79	.79	.60	.75	.93	.79	4
Full scale of school environment	.81	.84	.76	.84	.84	.58	21
Scale of school environment, excluding items 4, 9, 14	.82	.83	.77	.85	.84	.61	18

Note. α - Cronbach - reliability coefficient; β - Lord - Kaiser - Caffrey reliability coefficient of the first principal component; λ_1 - Gutman - absolute lower limit of reliability, λ_6 - Gutman - absolute upper limit of reliability; MSA - normalized Kaiser - Meyer - Olkin representativeness coefficient; H2 - Momirović - relative size of the variance of the first principle image component; N - number of scale items.

The internal measuring characteristics of the *School Level Environment Questionnaire* are modest, which is largely determined by the small number of items in the subscales. Although the measured characteristics on three subscales of *instructional innovation, resources* and *decision making* are below the conventional level, we believe that it makes sense to keep the two subscales, while the third one should be discarded. This is because the analysis of internal measurement characteristics indicates that the *decision making* scale has no basis for its own existence, since the *decision making* factor and the associated items do not contribute to the reduction of the measurement error. It is assumed that the very nature of the items increased the variance of respondents' responses, in such a way that respondents showed significant differences in their perception of the given items, which further contaminated the measurement characteristics of the *decision making* scale.

As stated in the sample description, 744 sets of questionnaires were printed and distributed. The questionnaires were delivered to the schools in open envelopes in a

number that corresponded to the number of engaged teachers, after which they were handed over to the teachers by expert associates, pedagogues-psychologists. After filling in the questionnaires, the teachers returned them to the pedagogues-psychologists in closed envelopes. The process took an average of five working days in each school.

Research results

Table 2 shows the descriptive statistics for the subscales of the *Multifactor Leadership Questionnaire*, the *Work Tasks Motivation Scale for Teachers* and the *School Level Environment Questionnaire*.

Table 2. Average values and standard deviations for the subscales of the *Multifactor Leadership Questionnaire*, the *Work Tasks Motivation Scale for Teachers* and the *School Level Environment Questionnaire*

Subscales	M		σ	
	ss	psv	ss	psv
Idealized influence (A)	10.77	2.69	4.10	1.02
Idealized influence (B)	9.01	2.73	3.07	0.81
Inspirational motivation	11.99	2.99	3.97	0.99
Intellectual stimulation	11.40	2.85	3.90	0.97
Individual consideration	11.92	2.98	4.02	1.05
Contingent reward	11.31	2.82	4.01	1.00
Managem. by exception (A)	11.38	2.84	3.64	0.91
Laissez faire style	4.06	1.01	4.22	1.05
Intrinsic motivation	85.02	4.72	20.58	1.14
Identified regulation	100.92	5.60	17.92	0.99
Introjected regulation	87.20	4.84	25.15	1.40
External regulation	94.85	5.27	21.94	1.22
Amotivation	45.13	2.50	22.60	1.25

Note. *M* - arithmetic mean; *σ* - standard deviation; *ss* - summative score created as a simple summation; *psv* - average scale value.

The obtained general efficiency of regression models for complete subscales of leadership (MLQ) and teacher perception of school climate (SLEQ) and leadership (MLQ) and teacher motivation (WTMST) is shown in Table 3.

Table 3. General efficiency indicators of regression models: multiple correlation coefficient and determination coefficients for assessment models of teacher perception of school climate, and models of teacher motivation

Model	<i>R</i>	<i>R</i> ²	ΔR^2	Standard error
Intrinsic motivation	0.31	0.10	0.08	0.93
Identified regulation	0.35	0.13	0.11	0.92
Introjected regulation	0.22	0.05	0.03	0.97
External regulation	0.22	0.05	0.03	0.96
Amotivation	0.30	0.09	0.07	0.94
Instructional innovation	0.50	0.27	0.24	0.87
Collaboration	0.45	0.21	0.19	0.92
Resources	0.37	0.14	0.12	0.93
Student relations	0.18	0.03	0.02	0.98

Note. *R* – multiple correlation coefficient; *R*²– multiple determination coefficient; ΔR^2 – corrected *R*²

Table 4 shows the summative indicators of variance analysis for the tested regression models of the perceived leadership style and teacher motivation, and the perceived leadership style and school climate perception.

Table 4. Summative indicators of variance analysis for testing the regression model of the perceived leadership style and teacher motivation, and the perceived leadership style and school climate perception

Model		SS	df	MS	F	p
Intrinsic motivation	regression	42.619	8	5.32	6.10	0.001
	residual	392.98	450	0.87		
	total	435.59	458			
Identified regulation	regression	55.11	8	6.88	8.10	0.001
	residual	382.31	450	0.85		
	total	437.41	458			
Introjected regulation	regression	21.46	8	2.68	2.87	0.005
	residual	420.00	450	0.93		
	total	441.46	458			
External regulation	regression	20.55	8	2.57	2.76	0.01
	residual	419.12	450	0.93		
	total	439.68	458			
Amotivation	regression	40.44	8	5.05	5.69	0.001
	residual	399.54	450	0.89		
	total	439.98	458			
Instructional innovation	regression	117.34	8	14.66	19.26	0.001
	residual	348.65	458	0.76		
	total	466.00	466			
Collaboration	regression	96.69	8	12.08	14.98	0.001
	residual	369.30	458	0.81		
	total	466.000	466			
Resources	regression	63.82	8	7.97	9.08	0.001
	residual	402.17	458	0.87		
	total	466.000	466			
Student relations	regression	16.22	8	2.02	2.06	0.03
	residual	449.77	458	0.982		
	total	466.00	466			

Note. *SS* – sum of squares; *df* – degrees of freedom; *MS* – mean squares; *F* – Fisher F ratio

Regression models show that there is a connection between the perceived leadership style of school principals and the work motivation of teachers, as well as between the perceived leadership style and experience of the school climate. A maximum of 13% of motivation variance and 24% of the school climate perception variance can be explained directly by the leadership style of the school principal. The values of predictor variables suggest that *transformational leadership*, through the *idealized influence* variable, positively contributes to *instructional innovations* and *teacher collaboration*, while they are negatively affected by *laissez faire leadership*. When it comes to teacher motivation, predictor variables suggest that *transformational leadership* mainly contributes to *intrinsic motivation*, *transactional* aspects of external motivation - *introjected, identified and external regulation* and *laissez faire amotivation*.

In order to address the main question of this research, i.e. its hypothesis, the structural model was tested, which assumed that the exogenous variable *leadership* has a direct impact on the constructs of *school climate* and *teacher motivation*, but also an indirect impact on motivation, through climate. The *leadership* construct is presented through eight sets of items (*parcels*), which are compiled according to the criterion of the size of absolute correlations of items in relation to the corresponding highlighted first main component of the leadership questionnaire. The construct of *climate* is presented through four sets of indicators, and *teacher motivation* through five sets of indicators, also compiled according to the criterion of the size of absolute correlations of items in relation to the corresponding principal component of the scale. A covariance relationship is assumed between the constructs of *climate* and *teacher motivation*, and the variances of the constructs of *climate* and *teacher motivation* are limited to value 1. The initial assumed model is shown by the path diagram in Figure 1.

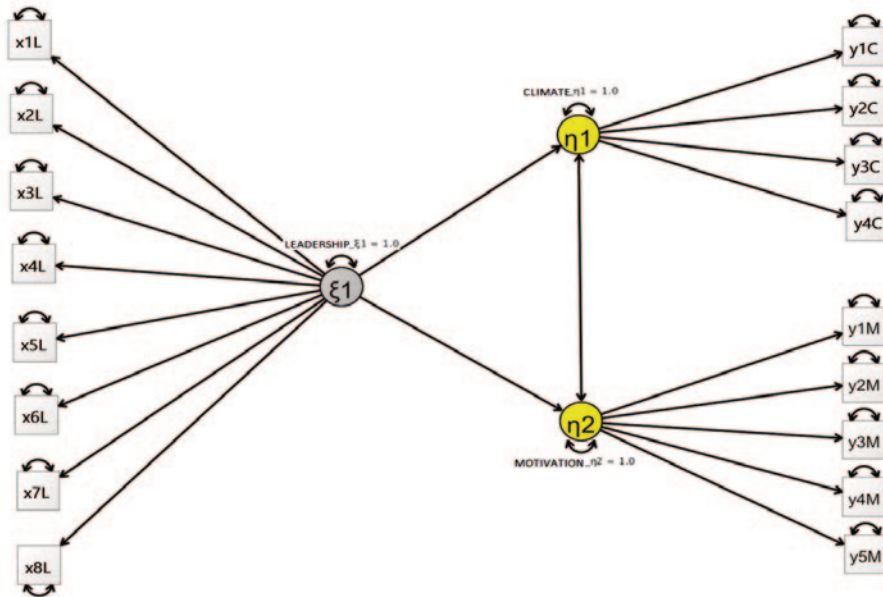

Figure 1. Assumed relations between leadership, school climate and teacher motivation. x1L, x2L, ... x8L denote sets of items of the *Multifactor Leadership Questionnaire* (MLQ) Questionnaire; y1C, y2C, ... y4C denote sets of the *Work Tasks Motivation Scale for Teachers* (WTMST) items, and y1M, y2M, ... y4M denote sets of items of the *School Level Environment Questionnaire* (SLEQ). All sets of items are compiled according to the criterion of the size of absolute correlations of items in relation to the corresponding highlighted first main component.

The value of the Mardia test of multivariate normality (relative multivariate kurtosis) amounts to $RMK = 1.152$, and is statistically significant ($p < 0.01$), which means that the data deviate from the model of multivariate normality to some extent. Accordingly, model verification was performed on an asymptotic covariance matrix, while estimation was conducted by using the *robust maximum likelihood* method, which is resistant to deviations from the normal distribution model. A schematic representation of the standardized solution for the assumed model is shown in Figure 2.

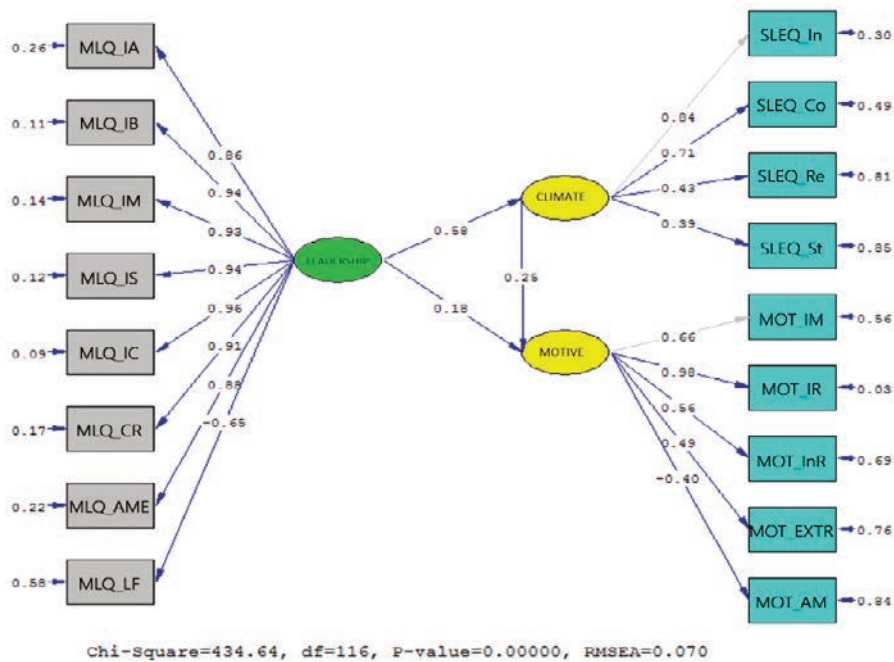

Figure 2. Final structural model with significant coefficients presented in a standardized form. MLQ_IA - *Idealized influence (Attribution)*; MLQ_IB - *Idealized influence (behaviour)*; MLQ_IM - *Inspirational motivation*; MLQ_IS - *Intellectual stimulation*; MLQ_IC - *Individualized consideration*; MLQ_CR - *Contingent reward*; MLQ_AME - *Active management by exception*; MLQ_LF - *Laissez faire*; SLEQ_In – *Instructional innovation*; SLEQ_Co - *Collaboration*; SLEQ_Re - *Resources*; SLEQ_St - *Student Relations*; MOT_IM - *Intrinsic motivation*; MOT_IR - *Identified regulation*; MOT_InR - *Introjected regulation*; MOT_EXTR - *Extrinsic regulation*; MOT_AM - *Amotivation*.

Standardized saturations represent *simple* correlations between indicators and related factors, so the amount of covered variance of manifest variables representing the *leadership* factor (MLQ) ranges from 42% to 91%. The *climate* factor (SLEQ) is also adequately represented by indicators covering 15% to 70% of variance, and the same is the case with the *teacher motivation* construct (WTMST), where the range of variance spanned between 16% and 97%. About one third of the climate variance ($R^2 = 0.33$) is under the direct influence of leadership, while about 15% of the moti-

vation variance can be explained through the influence of leadership and climate ($MOTIVATION = 0.25*CLIMATE + 0.18*LEADERSHIP, R^2 = 0.15$).

Following the conventional criteria in the evaluation of the general fit index, the obtained data are *in reasonable agreement* with the assumed structural model on the relations between leadership, school climate and teacher motivation. ($\chi^2/SB(116)=434.64, p<0.001$; SRMR=0.054; RMSEA=0.070, 90% IP (0.062-0.078); CFI=0.98; TLI=0.98). The only exception to this statement is the value of the Satorra-Bentler-og χ^2 statistics, which indicates poor agreement. However, χ^2 as a measure of general agreement has been labeled by a significant number of authors as a very weak general measure of model estimation (Brown, 2015; Diamantopoulos and Siguaw, 2000; Kline, 2010). Therefore, preference in interpretation is given to other measures of general and comparative fit. The Root Mean Square Error of Approximation (RMSEA) and the Standardized Root Mean Squared Residual (SRMR) as measures of the absolute agreement of the model with the observed data indicate a moderate agreement of the data with the model, while the Comparative Fit Index (CFI) and Tucker-Lewis Index (TLI) as relative indicators of fit show a very good agreement of the model with the data.

DISCUSSION

Considering the above, it can be concluded that the leadership style of the school principal, as perceived by teachers, affects teacher motivation directly, and indirectly, through the teacher's perception of the school climate. In other words, school principals, through their leadership actions (as seen by teachers) influence the creation of the school climate (teacher experience), which is indirectly reflected in teacher motivation. Nevertheless, the small amount of explained variance is an indicator that teacher motivation in its totality is mostly determined by the sum of the effects of other factors.

The available literature and earlier research contain far less ground for the assumption of a parallel indirect influence (through climate) of the perceived leadership style of the school principal on teacher motivation, compared to the direct relationship of these two variables. Most studies have investigated the relationship between leadership style and school climate (Allen, Grigsby, & Peters 2015; DuPont 2009; Gumus, Bulut, & Bellibas 2013; Silva, Amante, & Morgado 2017), leadership style and motivation (Alasad 2017; Eres 2011; Eyal and Roth 2011) and school climate and mo-

tivation (Ladyong 2014; Raman, Ling, & Khalid 2015), however, none of these considered all variables at the same time.

As the first principal components of all instruments were used to test the model of indirect influence, the obtained variance is somewhat higher in the case of school climate perception as well as the case of teacher motivation in relation to the perceived leadership style. Still, the ratio is maintained and in the final model the role of the principal is more important in creating the school climate than the motivation of teachers as well. Such a result shows that motivation is less dependent on the principal than the school climate. The reason for this might lie in the fact that motivation is a more complex construct, which is influenced by a number of variables, including those that belong to the group of *motivators*. These strictly concern the individual (intrinsic motivation, which is conditioned by the right choice of occupation, teacher's ability to feel satisfaction with their job, the possibility of professional training), and *hygiene factors* that are, in the environment where the research was conducted, mostly outside the scope of the principal's influence, and even the school itself, such as the value of the teaching profession, employment status of teachers, job security, income. Dissatisfaction with *hygiene factors*, according to Herzgberg (1959), prevents the *motivators* from their influence, which results in a situation where the principal's leadership role will have minimal opportunity to come to the fore. The employment status and job security of teachers are illustrated by the following data: at the time of collecting data for this research, 744 teachers were working in 25 schools in the wider city area of Tuzla (data obtained in each school individually). The competition for employment of teachers and expert associates in primary and secondary schools in Tuzla Canton (Dnevni Avaz 2015), announced, for that school year, 194 teacher positions for temporary work in these 25 schools. These positions mostly entailed part-time jobs, which sometimes included only one or two school hours per week (which represents 5-10% of the full-time work norm). In other words, at the time of data collection in the schools that participated in the research sample, between one-fifth and one-quarter of teachers worked part-time, less than the full-time work norm, which could greatly affect their motivation. Additionally, in efforts to accumulate work hours for their job to be considered full-time, some teachers were engaged in two or more schools at the same time, while others could not achieve working full-time at all. In future research, these circumstances could very likely explain a part of the variance in teacher motivation.

On the other hand, as this research shows, the principal has a much greater influence on the perception of the school climate among teachers. Although the school

differs from other types of work organizations in its function and organization, within the framework set externally - through clear rights and obligations that the school has in relation to its founder, the fact that it is a non-profit organization, that the requirements for appointing a school principal are pre-set, that the principal's abilities are limited when it comes to selection and hiring of teachers, that the school does not control its funds independently, and that, above all, performs a very specific social role of education (Law on Primary Education of Tuzla Canton, Official Gazette TK 9/15), each school forms a somewhat specific value system, with specific relationships and their dynamics. This creates a specific school climate, which can significantly affect the innovation in the work of teachers, mutual collaboration, and even the perception of available school resources. Therefore, the role of the principle in the school climate is more obvious than his motivational role.

The connection between the perceived leadership style and teacher motivation, through the experience of school climate, can be explained by cohesion forces, to which the principal contributes by emphasizing the mission and vision of the school and group efforts to achieve goals. This results in better teacher-principal relations, but also stronger cooperation between teachers themselves. In such an environment, the school becomes a place where the need for professional development and advancement is more easily met, where younger teachers can rely on their more experienced colleagues, which also creates a sense of security through the provided support, and, to some extent, develops healthy competition. Given that all of the above are intrinsic motives, the explanation makes more sense, as the principal's ability for external reinforcement is limited. As there are no significant levels of motivation when hygiene factors are not met, the principal's role in creating motivation is theoretically less important. Results obtained by Sargent and Hannum (2005) support this observation, identifying three groups of factors that affect teachers' job satisfaction: *community factors* (economic power of the community, community involvement and support), *school environment factors* (timely salary, level of allocation of funds per student, organizational structure of the school) and *individual teacher characteristics* (gender, age, work experience, level of education, personal expectations). The most significant contribution to teachers' job satisfaction was given by personal factors (older teachers, teachers with a lower level of education and women were more satisfied with their job).

Ladyong (2014) also found a connection between the perception of the organizational climate of the school and the teacher motivation, through collegial leadership and the relationship of the school with the wider community, as predictor variables.

She observed the organizational climate of the school through four dimensions: collegial leadership, teacher professionalism, school relations with the wider community and academic pressure. On the other hand, the dimensions of teacher motivation were achievement, professional advancement, job satisfaction, recognition, and responsibility. She explained 35% of the variance in teacher motivation for performing work tasks by the teachers' perception of the climate. Therefore, Ladyong did not separate collegial leadership and organizational climate, which means that she attributed a much greater importance to climate than this paper does. Nevertheless, this broader meaning encompasses the initial independent variable in this research – the principal's leadership style, which makes the results obtained in both papers consistent.

CONCLUSION

The hypothesis set at the beginning of the research was confirmed. It can be concluded that the leadership style of the school principal, as perceived by teachers, affects teacher motivation directly, and indirectly, through the teachers' perception of the school climate. In other words, school principals, through their leadership actions (as seen by teachers), influence the creation of the school climate (teacher experience), which indirectly impacts teacher motivation. Nevertheless, a small amount of explained variance is an indicator that teacher motivation in its totality is mostly determined by the sum of the effects of other factors.

The advantage of this research paper is reflected in the lack of empirical papers that would simultaneously question the relationship between the leadership style of school principals, the school climate and the motivation of teachers. Limitation of the research paper is reflected in the specific sample of respondents, determined by the characteristics of the school system. Future research could, therefore, be conducted on a different sample of teachers.

REFERENCES

1. Alasad, Salih (2017), "The leadership styles of principals in bedouin secondary School and teachers motivation", *Philosophy Study*, Vol. 7, No. 3, 153-168.
2. Allen, Nancy, Bettye Grigsby, Michelle L. Peters (2015), "Does leadership matter? Examining the relationship among transformational leadership, school climate, and student achievement", *International Journal of Educational Leadership Preparation*, Vol. 10, No. 2, 1-22.
3. Avolio, Bruce J., Bernard M. Bass (2002), *Developing potential across a full range of leadership: Cases on transactional and transformational leadership*, Lawrence Erlbaum associates, New Jersey
4. Avolio, Bruce J., Bernard M. Bass (2010), *Višefaktorski upitnik rukovođenja (MLQ): priručnik*. Naklada Slap, Jastrebarsko
5. Bass, Bernard M. (1985), *Leadership and performance beyond expectations*, Free Press, New York
6. Bass, Bernard M. (1990), "From transactional to transformational leadership: Learning to share the vision", *Organization dynamics*, 18(3), 19-36.
7. Bass, Bernard M., Ronald E. Riggio (2006), *Transformational leadership. Second edition*, Lawrence Erlbaum Associates, New Jersey
8. Burns, James MacGregor (1978), *Leadership*, Open Road Integrated Media, New York
9. Deci, Edward L., Richard M. Ryan (1985), *Intrinsic motivation and self-determination in human behavior*, Springer Science+Business Media, New York
10. Deci, Edward L., Richard M. Ryan (2000), "The „what“ and „why“ of goal pursuits: Human needs and the self-determination of behavior", *Psychological Inquiry*, Vol. 11, No. 4, 227-268.
11. Diamantopoulos, Adamantios, Judy A. Siguaw (2000), *Introducing LISREL*, Sage Publications, London
12. Dinham, Stephen (2008), *How to get your school moving and improving*, Acer Press, Camberwell
13. *Dnevni avaz – Oglasi* (2015), Konkurs za prijem u radni odnos nastavnika i stručnih saradnika u osnovnim i srednjim školama Tuzlanskog kantona, avaz roto press, 1. august, 1-10.
14. DuPont, Jonathan P. (2009), *Teacher perceptions of the influence of principal instructional leadership on school culture: A case study of the American embassy school in New Delhi, India*, PhD Thesis, University of Minnesota

15. Eres, Figen (2011), "Relationship between teacher motivation and transformational leadership characteristics of school principals", *International journal od education*, Vol. 3, No. 2, 1-17.
16. Eyal, Ori, Guy Roth (2011), "Principals' leadership and teacher's motivation: Self-determination theory analysis", *Journal of educational administration*, Vol. 42, No. 3, 256-275.
17. Fernet, Claude, Caroline Sénécal, Frédéric Guay, Herbert Marsh, Martin Dowson (2008), "The work task motivation scale for teachers (WTMST)", *Journal of career assessment*, Vol. 16 No. 2, 256-279.
18. Gagné, Marylène, Edward L. Deci (2005), "Self-determination theory and work motivation", *Journal of organizational behavior*, 26(4), 331-362.
19. Giblar, Charlotte Rognmoe (2014), *Principals' Leadership and Teachers' Motivation: A Study of the Relationship in the School Reform Era*, PhD Thesis, Lynchburg College
20. Gorozidis, Gerogios, Athanasios G. Papaioannou (2014), "Teachers' motivation to participate in training and to implement innovations", *Teaching and teacher education*, No. 39, 1-11.
21. Guay, Frédéric, Geneviève A. Mageau, Robert J. Vallerand (2003), "On the hierarchical structure of self – determined motivation: A test of top-down, bottom-up, reciprocal, and horizontal effects", *Personal and social psychology bulettin*, Vol. 29, No. 8, 992-1004.
22. Gümüş, Sedat, Okan Bulut, Mehmet Şükrü Bellibaş (2013), "The relationship between principal leadership and teacher collaboration in Turkish primary schools: A multilevel analysis", *Education research and perspectives: An international journal*, Vol. 40, 1-29.
23. Herzberg, Frederic, Bernard Mausner, Barbara B. Snyderman (1959), *The Motivation to Work*, John Wiley & Sons, New York
24. De Jesus, Saul Neves, Villy Lens (2005), "An integrated model for the study of teacher motivation", *Applied psychology: An international review*, 54(1), 119-134.
25. Johnson, Bruce, Joseph J. Stevens, Keith Zvoch (2007), "Teachers' perceptions of school climate: A validity study of scores from the revised school environment questionnaire", *Educational and psychological measurement*, Vol. 67, No 5, 833-844.
26. Karabenick, Stuart, AnneMarie Conley (2011), *Teacher motivation for professional development*, National science foundation, Michigan

27. Krech, David, Richard S. Crutchfield (1969), *Elementi psihologije*, Naučna knjiga, Beograd
28. Ladyong, Brenda L. (2014), "Organizational climate and teachers' work motivation: A case study of selected schools in Prachinburi, Thailand", *Scholarly journal of education*, Vol. 3(5), 52–57.
29. Lewin, Kurt, Ronald Lippitt, Ralph K. White (1939), "Patterns of aggressive behavior in experimentally created „social climates“", *Journal of social psychology*, 10, 271-301.
30. Perlman, Dana J. (2013), "Effective teaching and motivation: Application of self – determination theory", *Journal of research, policy and practice of teachers i teacher education*, Vol. 3, No. 2, 31-37.
31. Rafferty, Timothy J. (2003), "School climate and teacher attitudes toward upward communication in secondary schools", *American secondary education*, 31(2), 49-70.
32. Raman, Arumugam, Chang Chi Ling, Rozalina Khalid (2015), "Relationship between school climate and teachers' commitment in an excellent school Kubang Pasu district, Kedah, Malaysia", *Mediterranean journal of social sciences*, Vol. 6, No. 3, 163-173.
33. Ryan, Richard M., Edward L. Deci (2000), "Intrinsic and Extrinsic Motivations: Classic Definitions and New Directions", *Contemporary Educational Psychology*, 25, 54-77.
34. Sargent, Tanja, Emily Hannum (2005), "Keeping teachers happy: Job satisfaction among primary school teachers in rural Northwest China", *Comparative education review*, Vol. 49, Iss. 2, 173-204.
35. Shepherd-Jones, Anna R., Jill D Salisbury-Glennon (2018), "Perceptions matter: The correlation between teacher motivation and principal leadership style", *Journal of Research in Education*, Vol. 28, No. 2, 93-131.
36. Silva, José C., Lúcia Amante, José Morgado, J. (2017), "School climate, principal support and collaboration among Portugese teachers", *European journal of teacher education*, 40(4), 1-17.
37. Službene novine Tuzlanskog kantona (2015), *Zakon o osnovnom odgoju i obrazovanju*, Skupština Tuzlanskog kantona, br. 9, 1154-1176.
38. Sušanjan, Zoran (2005), *Organizacijska klima i kultura*, Naklada Slap, Jastrebarsko
39. Wasserman, Egoza, Sigal Ben-eli, Ortal Yehoshua, Ravit Gal (2016), "Relationship between the Principal's Leadership Style and Teacher Motivation", *International Journal of Learning, Teaching and Educational Research*, Vol. 15, No. 10, 180-192.

DOŽIVLJAJ ŠKOLSKE KLIME KAO POSREDUJUĆI FAKTOR U ODNOSU MOTIVACIJE NASTAVNIKA I OPAŽENOG STILA RUKOVOĐENJA ŠKOLSKIH DIREKTORA

Sažetak:

U radu su predstavljeni rezultati istraživanja provedenog na 467 nastavnika iz 25 osnovnih škola na širem gradskom području Tuzle. Predmet istraživanja bio je odnos rukovoditeljskog stila direktora, kako ga percipiraju nastavnici, i radne motivacije nastavnika, uz posredstvo doživljaja školske klime kao potencijalne determinante ovog odnosa. Za prikupljanje podataka korišteni su Višefaktorski upitnik rukovođenja (MLQ), Skala nastavničke motivacije (WTMST) i Skala školske klime (SLEQ). Dobljeni rezultati ukazuju da stil rukovođenja školskog direktora, kako ga opažaju nastavnici, utječe na nastavničku motivaciju direktno, te indirektno, putem nastavničkog doživljaja školske klime. Na ovaj način je, međutim, objašnjen mali dio ukupne varijance motivacije, što sugerira da je motivacija većinski određena sumom djelovanja drugih faktora.

Ključne riječi: motivacija nastavnika; školska klima; školski direktor; transformacijsko, transakcijsko, laissezfaire rukovođenje; teorija samoodređenja

Adresa autora

Authors' address

Gabriel Pinkas

University of Tuzla

Faculty of Humanities and Social Sciences

gabriel.pinkas@unitz.ba

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.3.435

UDK 37.018.26:373.2

371.3:373.2

Primljeno: 27. 05. 2021.

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Amina Odobašić, Anela Hasanagić

SOCIO-EMOCIONALNE KOMPETENCIJE RODITELJA I ODGAJATELJA KAO FAKTORI PERCEPCIJE DAROVITOSTI DJECE PREDŠKOLSKE DOBI

Da bi se proces razvoja darovitosti neometano odvijao, neophodno je izgraditi adekvatne socio-emocionalne kompetencije koje se odnose na sposobnost korištenja različitih socijalnih i emocionalnih poticaja iz okruženja s ciljem postizanja razvojnih rezultata koji omogućavaju zadovoljavajuće i kompetentno sudjelovanje u grupama, zajednicama kao i širem društvu kojem pojedinac pripada. Cilj ovog istraživanja bio je ispitati da li su i u kojoj mjeri socio-emocionalne kompetencije roditelja i odgajatelja značajan prediktor percepcije darovitosti djece predškolskog uzrasta. Uzorak je sačinjen od 100 ispitanika sa područja Zeničko-dobojskog kantona, od toga 75 roditelja i 25 odgajatelja. Kao instrumenti su korišteni: Upitnik o općim socio-demografskim podacima (SD upitnik), Upitnik za otkrivanje darovitosti (Von Krafft i Semke 2008) i Upitnik o socio-emocionalnim kompetencijama odgajatelja (Jusufović neobjavljeni rad). Metode korištene za potrebe rada su: deskriptivna i korelacijska (uz primjenu kvaziexperimentalnog dizajna), a od tehnika: tehnika skaliranja i anketiranja. Rezultati ukazuju da su od socio-emocionalnih kompetencija roditelja značajne samo svijest o drugima za procjenu izraženosti vlastitih obilježja i za procjenu izraženosti talenta, a od socio-demografskih varijabli je značajna varijabla dobi roditelja, ali samo za procjenu izraženosti talenta (stariji roditelji slabije percipiraju darovitost). Nadalje, kod odgajatelja su od socio-emocionalnih kompetencija značajne čista nenasilna komunikacija za izraženost vlastitih obilježja, te za izraženost talenta nenasilna komunikacija, svijest o drugima, regulacija emocija, samopoštovanje i ukupni skor socio-emocionalnih kompetencija, te od socio-demografskih karakteristika značajan je staž kao prediktor u procjeni darovitosti. Također, ispitali smo i razlike u načinu percipiranja darovitosti

između roditelja i odgajatelja, te rezultati pokazuju da su odgajatelji bolji u procjeni izraženosti talenta.

Ključne riječi: darovitost; socio-emocionalne kompetencije; roditelji; odgajatelji; djeca

1. UVOD

Jedan od velikih pedagoških izazova sa kojima se mogu susresti roditelji i odgajatelji je upravo odgoj i obrazovanje darovite djece. Darovitost se definira kao „svojevrsan sklop osobina na osnovi kojih je pojedinac u jednome ili više područja ljudskih djelatnosti sposoban trajno postizati izrazito visok natprosječni uradak“ (Koren 1989: 9). Interesantno opažanje darovitosti nudi Franz Gillparzer (prema Handukić 2008) postavljajući istu kao svojstvo shvatanja i obuhvatanja, dok s druge strane talenat vidi kao sposobnost reproduciranja. Generalno je prihvaćeno mišljenje da se darovito dijete vodi duboko ukorijenjenim principima, zasnovanim na pojmu istine, te beskrajnim zalihama snopova radoznalosti koji ga konstantno podstiču da stvara ideje koje do sada nisu viđene (Buzan 2007).

Uočiti iznadprosječno dijete jednako je težak posao koliko i rad sa njim, ali je ujedno i početni korak u brizi za razvoj sposobnosti. Brojni su znakovi koji ukazuju na darovitost: rano ovladavanje jezikom, upotreba bogatijeg rječnika, istančano zapažanje i zadržavanje pažnje na detaljima, rano shavatanje uzročno-posljedičnih veza, istančan osjećaj za humor, kreativnost i motivacija (Cvetković-Lay 2010). Proces uočavanja znakova darovitosti dalje vodi ka identifikaciji, koja je usmjerena ka pravilnom utvrđivanju mogućnosti djeteta a sve s ciljem zadovoljenja njegovih posebnih odgojno-obrazovnih potreba uz posebno planirane odgojno-obrazovne postupke. Posmatrajući način ljudskog intelektualnog funkcioniranja Gardner je, kako navode Cvetković-Lay i Sekulić-Majurec (2008: 19), potvrdio mogućnost postojanja sedam vrsta relativno nezavisnih funkcija intelektualnih sposobnosti koje predstavljaju teorijsku koncepciju darovitosti, a koju je autor nazvao sedam inteligencija. Naime, riječ je o: verbalno-lingvističkoj, logičko-matematičkoj, vizuelno-spacijalnoj, muzičko-ritmičkoj, tjelesno-kinestetičkoj, intrapersonalnoj i interpersonalnoj inteligenciji.

Budući da su roditelji osobe s kojima dijete prvo stupa u odnos, bitno je znati da upravo predškolski period zahtijeva posebnu njegu, te postupi li se u skladu s tim zahtjevom dijete će postati „najveće čudo prirode“ (Montesori 2006: 37). Isto mišljenje dijeli i Peterson (2007) smatrajući da svaka osoba svoj najbrži razvoj doživljava

u ranom djetinjstvu. U tom periodu djeca razvijaju određene sheme o emocijama u odnosu na svoju porodicu i najbliže, jer je porodica ta „koja svojim stilovima roditeljstva, različitom interakcijom unutar porodičnog života, te svojom okupljenošću i cjelovitošću olakšava ili otežava emocionalni razvoj djeteta“ (Hasanagić 2015: 129). Također, Pašalić-Kreso (2004: 139) ističe da „osjećaj pripadanja i kvalitet ljubavi koju dijete doživi su suštinski ne samo za kasniji razvoj dječije ličnosti i njenu socijalizaciju nego i za njeno preživljavanje“. Prema tome, važnost izgradnje zdrave porodice neupitna je na putu uspjeha darovitog pojedinca, jer je zdrava porodica „ona u kojoj za dijete u vrijeme razvoja i adolescencije brine roditelj ili skrbnik koji mu pruža pažnju i potporu dok se ne osamostali“ (Wegner-Jakab 2008: 123).

Poslije roditelja, odgajatelji predstavljaju bitan faktor uočavanja i prepoznavanja neobičnih oblika ponašanja, koji mogu ukazivati na potencijalnu darovitost. Nakon početnog uočavanja darovitosti u predškolskoj ustanovi, stručni saradnik nastavlja posmatranje i dijagnosticiranje, te zajedno sa odgajateljima razrađuje plan poticanja razvoja djeteta i odlučuje o uključivanju djeteta u obogaćene aktivnosti (Cvetković-Lay 2010). Značaj odgajateljske procjene u tom procesu je ogroman jer oni vladaju kompetencijama za adekvatno procjenjivanje osobina djece u odgojnoj grupi koju vode. Te kompetencije sastoje se u mogućnosti međusobne usporedbe djece jednake dobi, u psihološko-pedagoškoj edukaciji koja uključuje poznavanje strukture i dinamike ličnosti djeteta, kao i u saradnji sa roditeljima.

Poznato je da u predškolskom periodu dolazi do intenzivnog razvoja djeteta, njegove socijalizacije i emocija, formiranja stavova, obrazaca ponašanja i učenja, te promjene odnosa u novoj, heterogenoj zajednici. To je ustvari razdoblje u kojem dijete djelimično izlazi iz zaštitničkog okruženja roditelja i postepeno ulazi u svijet socijalnih odnosa i interakcije. Međutim, bitno je znati da djeca u taj svijet nose prethodno izgrađene vrijednosti. Prema tome, roditelji i odgajatelji, kao primarne osobe u dječijem razvoju, trebaju ponuditi adekvatan model za usvajanje socio-emocionalnih kompetencija, budući da „rana socijalna i emocionalna iskustva začeci su ljudske inteligencije“ (Hancock i Wingert 1997: 36, prema Opić 2010: 220). Na tragu toga, Brust-Nemet i Velki (2016: 1107) ističu da se socijalna kompetencija najčešće definira kao „kao sposobnost stvaranja i usklađivanja fleksibilnih, prilagođenih reakcija na zahtjeve te stvaranje i iskorištavanje prilika u okruženju“. Izgradnji socijalnih kompetencija prethodi niz faktora među kojima Suzić (2004, prema Jurković 2009: 328) izdvaja: razumijevanje drugih individua i grupa, tumačenje grupnih emocionalnih struja, usaglašenost sa ciljevima grupe, timske sposobnosti, nenasilnu komunikaciju, empatiju i svijest drugima. S druge strane, emocije predstavljaju vrstu psihičkih pro-

cesa koja odražava naš odnos prema stvarima i događajima iz okruženja, prema ljudima ali i vlastitim postupcima, akcijama i doživljajima (Lebedina-Manzoni 2006: 129). Ustvari, emocionalna kompetentnost predstavlja „naučenu sposobnost baziranu na emocionalnoj inteligenciji“ (Goleman 1998, prema Sindik 2010: 70-71). Kao što izgradnji socijalnih kompetencija prethodi niz faktora, tako i emocionalne kompetencije uključuju: emocionalnu svijest, prepoznavanje svojih i tuđih emocija, samokontrolu, samopoštovanje, altruizam i istinoljubivost (Suzić 2005: 3).

Integrisane i razvijene socio-emocionalne kompetencije roditelja i odgajatelja predstavljaju osnovu za razvoj svih sposobnosti i adekvatan model za usvajanje socijalno prihvatljivih obrazaca ponašanja darovitog pojedinca. Prema tome, bez obzira koliko dijete bilo darovito, njegova darovitost neće se razvijati u pravom smjeru bez adekvatnog odnosa značajnih odraslih. Tragom ovakog shvatanja, ovim radom smo željeli da provjerimo u kojoj mjeri su socio-emocionalne kompetencije roditelja i odgajatelja značajan prediktor prepoznavanja darovitosti kod djece.

2. METODA

2.1. Predmet i cilj

Predmet ovog istraživanja su socio-emocionalne kompetencije roditelja i odgajatelja kao faktori percepcije darovitosti djece predškolske dobi. Osnovni cilj istraživanja je ispitati da li su i u kojoj mjeri socio-emocionalne kompetencije roditelja i odgajatelja značajan prediktor percepcije darovitosti djece predškolskog uzrasta. Formulirali smo sljedeće zadatke istraživanja:

- ispitati značajnost prediktora socio-emocionalnih kompetencija roditelja i odgajatelja i percepcije nadarenosti kao kriterij varijabli
- ispitati značajnost socio-demografskih karakteristika roditelja i odgajatelja kao prediktora percepcije darovitosti djece predškolske dobi.

2.2. Sudionici

Uzorak ovog istraživanja sačinjavalo je 100 ispitanika sa područja Zeničko-dobojskog kantona, od toga 75 roditelja i 25 odgajatelja. Ispitanici su birani metodom dostupnog uzorka.

2.3. Instrumenti

Nezavisnu varijablu (prediktor) u ovom istraživanju čine socio-emocionalne kompetencije roditelja i odgajatelja operacionalizirane kroz kvalitetnu, čistu ili nenasilnu komunikaciju, svijest o sebi, svijest o drugima, upravljanje sobom – regulacija emocija, samopoštovanje i konstruktivno/nenasilno rješavanje konflikata, dok zavisnu varijablu (kriterij) čine percepcija roditelja i odgajatelja o darovitosti kod djece predškolskog uzrasta operacionalizirane kroz izraženost vlastitih dječijih obilježja i izraženosti talenta.

Od istraživačkog instrumentarija korišteni su sljedeći upitnici:

1. Upitnik o općim socio-demografskim podacima (SD upitnik);
2. Upitnik za otkrivanje darovitosti (Von Krafft i Semke 2008);
3. Upitnik o socio-emocionalnim kompetencijama odgajatelja (Jusufović, neobjavljeni rad).

Podaci korišteni u svrhu ovog istraživanja sadržavali su informacije o roditeljima (stepen stručne spreme: osnovna škola, srednja škola, fakultet: I ciklus, II ciklus, III ciklus; potpunost porodice: potpuna porodica, jednoroditeljska porodica; starosna dob: 18-25; 25-35; 35-45; 45 i više) i informacije o odgajateljima (vrsta predškolske ustanove: javna ustanova, privatna ustanova; radni staž: pripravnik, pet godina radnog staža, 10 godina radnog staža, više od 10 godina radnog staža; vrsta grupe: jaslice, od 3 do 4 godine, od 4 do 5 godina, od 5 do 6 godina, mješovita grupa). Učesnici su imali zadatak da zaokruže jednu od tvrdnji koja se odnosi na njih. Upitnik za otkrivanje darovitosti (Von Krafft i Semke 2008) modificiran je za potrebe ovog istraživanja u smislu da su pitanja u originalnom Upitniku za otkrivanje darovitosti bila namijenjena djeci školske dobi, a modifikacija se odnosila samo na prilagođavanje terminologije usmjerene na djecu predškolske dobi.

Upitnik je podijeljen na dva dijela. Prvi dio odnosi se na izraženost vlastitih obilježja djeteta, a drugi se odnosi na izraženost talenta djeteta. Svaka od subskala se sastoji od po 12 ajtema. Izraženost vlastitih obilježja sastoji se od tri subskele: socijalna kompetencija – općenito (primjer čestice: *Dijete koje smatrate darovitim ima izražen osjećaj za pravdu.*), socijalna kompetencija – tolerancija (primjer čestice: *Dijete koje smatrate darovitim često suosjeća sa drugim ljudima.*), motiviranost za rad i uspjeh (primjer čestice: *Dijete koje smatrate darovitim ponosno je kad nauči nešto novo.*). S druge strane, izraženost talenta djece sastoji se od sedam subskala: prostorno razmišljanje (primjer čestice: *Dijete koje smatrate darovitim dobro procjenjuje uda-*

ljenosti.), logičko razmišljanje (primjer čestice: *Dijete koje smatrate darovitim često postavlja pitanja o načinu rada strojeva.*), jezična darovitost (primjer čestice: *Dijete koje smatrate darovitim često pita za značenje nepoznatih riječi.*), sportske sposobnosti (primjer čestice: *Dijete koje smatrate darovitim lahko uči novi slijed koraka i kretnji u nekom sportu.*), praktične sposobnosti (primjer čestice: *Dijete koje smatrate darovitim rado izrađuje predmete prema vlastitoj zamisli i planovima.*), muzikalnost (primjer čestice: *Dijete koje smatrate darovitim zna na instrumentu, koji ne zna svirati, pronaći slijed tonova koji odgovara poznatoj melodiji.*) i kreativnost (primjer čestice: *Dijete koje smatrate darovitim može iz jednostavnih stvari i materijala izraditi neobične predmete.*). Svaka od subskala se, također, kao i prethodno sastoji od po 12 ajtema. Učesnici odgovaraju zaokruživanjem određenog broja na skali Likertovog tipa sa pet nivoa: 1= potpuno netačno; 2= netačno; 3= djelimično tačno; 4= prilično tačno; 5= potpuno tačno, pri čemu se ukupan rezultat dobije linearnom kombinacijom procjena. Viši rezultat označava i višu razinu izraženosti vlastitih obilježja i izraženosti talenta djeteta prema procjeni roditelja i odgajatelja.

Upitnik o socio-emocionalnim kompetencijama odgajatelja (Jusufović neobjavljeni rad) u ovom istraživanju korišten je u svrhu procjene navedenih kompetencija odgajatelja i roditelja. Konstruktiva valjanost instrumenta je potvrđena faktorskom analizom. Upitnik se sastoji od šest subskala. Svaka od subskala opisana je na sljedeći način:

1. Čista nenasilna komunikacija sadrži 5 ajtema (primjer čestice: *Lahko mogu iskazati riječima svoja osjećanja i potrebe.* Cronbach's Alpha: 0,69.)
2. Svijest o sebi sadrži 6 ajtema (primjer čestice: *Moja osjećanja su često uzrokovana ponašanjem drugih ljudi.* Cronbach's Alpha: 0,48.)
3. Svijest o drugima sadrži 4 ajtema (primjer čestice: *Lahko mi je razumjeti zašto se ljudi osjećaju tako kako se osjećaju.* Cronbach's Alpha: 0,80.)
4. Upravljanje sobom – regulacija emocija sadrži 5 ajtema (primjer čestice: *Mogu kontrolirati ponašanje kada se stvari dešavaju suprotno od mojih očekivanja.* Cronbach's Alpha: 0,81.)
5. Samopoštovanje sadrži 7 ajtema (primjer čestice: *Kada sam u sukobu vodim računa o osjećanjima i potrebama svog sagovornika.* Cronbach's Alpha: 0,70.)
6. Konstruktivno/nenasilno rješavanje sukoba sadrži 5 ajtema (primjer čestice: *Kakav god se zahtjev pred mene postavi ja to mogu riješiti.* Cronbach's Alpha: 0,77.)

Učesnici na pitanja odgovaraju zaokruživanjem određenog broja na skali Likertovog tipa sa pet nivoa: 1= uopće se ne odnosi na mene; 2= uglavnom se ne odnosi

na mene, 3= niti se odnosi niti se ne odnosi na mene; 4= uglavnom se odnosi na mene; 5= u potpunosti se odnosi na mene, pri čemu se ukupan rezultat dobije linearnom kombinacijom procjena. Viši rezultat označava i višu razinu socio-emocionalnih kompetencija roditelja i odgajatelja.

3. REZULTATI

Kako sama metodologija izrade ovakvih radova nalaže, u prvom koraku smo provjerali normalitet distribucija kontinuiranih varijabli.

Tabela 1. Deskriptivna statistika kontinuiranih varijabli

	N	Min	Max	M	s.d.	Skewness		Kurtosis	
						Stat	St.pogr.	Stat	St.pogr
Izraženost vlastitih obilježja - procjena roditelja	75.00	109.00	171.00	145.72	14.08	-0.11	0.28	-0.48	0.55
Izraženost talenta - procjena roditelja	75.00	209.00	381.00	289.96	45.14	0.26	0.28	-0.95	0.55
Čista nenasilna komunikacija - roditelji	75.00	9.00	24.00	15.77	2.71	0.22	0.28	0.26	0.55
Svijest o sebi – roditelji	75.00	9.00	30.00	21.85	5.44	-0.52	0.28	-0.45	0.55
Svijest o drugima - roditelji	75.00	7.00	20.00	15.28	2.78	-0.79	0.28	0.62	0.55
Regulacija emocija - roditelji	75.00	10.00	25.00	17.65	3.79	-0.22	0.28	-0.54	0.55
Samopoštovanje - roditelji	75.00	16.00	35.00	26.08	4.32	-0.16	0.28	-0.33	0.55
Nenasilno rješavanje konflikta - roditelji	75.00	9.00	25.00	19.99	3.77	-0.87	0.28	0.85	0.55
Socio-emocionalne kompetencije roditelja - ukupno	75.00	86.00	151.00	119.61	14.38	-0.07	0.28	-0.47	0.55
Izraženost vlastitih obilježja - procjena odgajatelja	25.00	109.00	177.00	148.04	19.45	-0.16	0.46	-1.14	0.90
Izraženost talenta - procjena odgajatelja	25.00	226.00	416.00	320.52	56.11	-0.07	0.46	-0.83	0.90
Čista nenasilna komunikacija - odgajatelji	25.00	14.00	23.00	17.72	2.87	0.51	0.46	-0.75	0.90
Svijest o sebi - odgajatelji	25.00	10.00	29.00	21.12	5.80	-0.23	0.46	-1.13	0.90
Svijest o drugima - odgajatelji	25.00	6.00	20.00	15.80	3.51	-0.76	0.46	1.75	0.90
Regulacija emocija - odgajatelji	25.00	8.00	24.00	17.48	4.86	-0.53	0.46	-0.76	0.90
Samopoštovanje - odgajatelji	25.00	14.00	34.00	27.96	5.03	-0.95	0.46	0.78	0.90
Nenasilno rješavanje konflikta - odgajatelji	25.00	10.00	25.00	20.72	2.97	-0.95	0.46	6.41	0.90
Socio-emocionalne kompetencije odgajatelja - ukupno	25.00	90.00	146.00	120.80	16.57	-0.08	0.46	-1.23	0.90

Tabela deskriptivne statistike se može elaborirati po više osnova, ali to prevazilazi ciljeve ovoga rada. Stoga ćemo se samo fokusirati na interpretaciju mjera skjunisa i kurtozisa. Kao što se vidi iz tabele 1. možemo zaključiti da zavisne varijable (izraženost vlastitih obilježja i izraženost talenta prema procjenama odgajatelja i roditelja) ne prelaze vrijednosti 1, što ukazuje da distribucije ne odstupaju statistički značajno od normalne distribucije. Jedino imamo kurtičnost iznad vrijednosti 1 za varijablu socio-emocionalne kompetencije odgajatelja – ukupan skor, što ne smatramo dovoljnim da odustajemo od parametrijske statistike.

3.1. Ispitivanje značajnosti prediktora socio-emocionalne kompetencije roditelja i percepcija nadarenosti djece kao kriterij varijable

Da bismo ispitali da li su i u kojoj mjeri socio-emocionalne kompetencije roditelja značajan prediktor percepcije darovitosti djece, koristili smo regresijsku analizu na dva nivoa, gdje smo kao prediktore u prvom nivou koristili socio-emocionalne kompetencije (socio-emocionalne kompetencije roditelja - ukupno, svijest o drugima - roditelji, regulacija emocija - roditelji, nenasilno rješavanje konflikta - roditelji, samopoštovanje - roditelji, čista nenasilna komunikacija - roditelji). Kriterij varijable su operacionalizirane kao: Izraženost vlastitih obilježja - procjena roditelja i Izraženost talenta - procjena roditelja.

Tabela 2. Izraženost vlastitih obilježja i izraženost talenta djece prema procjeni roditelja

Zavisna varijabla	R	F	Sig
Izraženost vlastitih obilježja - procjena roditelja	.40	2.18	.05
Izraženost talenta - procjena roditelja	.50	3.89	.00

Regresijski koeficijenti su, kao što se vidi, statistički značajni, što ukazuje na značajnost modela prediktora i kriterija za obje zavisne varijable. Tako za Izraženost vlastitih obilježja – procjena roditelja iznosi $R=0.4$, $F=2.18$, $p<0.05$, što ukazuje na 16% objašnjene varijance, a za izraženost talenta – procjena roditelja iznosi $R=0.5$, $F=3.89$, $p<0.05$ i ukazuje na 25% objašnjene varijance kriterija pomoću zadanih prediktora.

Tabela 3. Beta ponderi - procjena roditelja

Prediktor	Kriterij	Izraženost vlastitih obilježja-procjena roditelja	Izraženost talenta-procjena roditelja
Čista nenasilna komunikacija - roditelji		.37	.24
Svijest o drugima - roditelji		.29*	.50**
Regulacija emocija - roditelji		.05	.10
Samopoštovanje - roditelji		.06	.10
Nenasilno rješavanje konflikta - roditelji		.07	.21
Socio-emocionalne kompetencije roditelja - ukupno		-.26	-.45

* značajno na nivou 0.05

** značajno na nivou od 0.01

Rezultati regresijske analize pokazuju da je za objašnjenje varijance percepcije nadarenosti djece operacionalno definirane kao izraženost vlastitih obilježja i izraženost talenta prema procjeni roditelja značajan prediktor jedino svijest o drugima ($\beta=0.29$ za izraženost vlastitih obilježja i 0.50 za izraženost talenta). Drugi prediktori (subskale Skale socio-emocionalnih kompetencija roditelja) nisu statistički značajni za objašnjenje zavisnih varijabli procjene darovitosti djece (tabela 3). Zaključno, svijest o drugima kao oblik socio-emocionalne kompetencije roditelja je značajan prediktor za percepciju darovitosti djece.

3.2. Ispitivanje značajnosti prediktora socio-emocionalne kompetencije odgajatelja i percepcija nadarenosti djece kao kriterij varijable

Da bismo ispitali da li su i u kojoj mjeri socio-emocionalne kompetencije odgajatelja značajan prediktor za percepciju darovitosti djece, koristili smo regresijsku analizu.

Tabela 4. Izraženost vlastitih obilježja i izraženost talenta djece prema procjeni odgajatelja

Zavisna varijabla	R	F	Sig
Izraženost vlastitih obilježja - procjena odgajatelja	.61	1.81	.15
Izraženost talenta - procjena odgajatelja	.70	2.93	.03

Regresijski koeficijent za izraženost vlastitih obilježja nije statistički značajan $R=0.61$, $F=1,81$, $p>0.05$, dok jeste za izraženost talenta $R=0.70$, $F=2,93$, $p<0.05$, što ukazuje da zadani prediktori objašnjavaju 49 % zajedničke varijance kriterija.

Tabela 5. Beta ponderi - procjena odgajatelja

Prediktor	Kriterij	Izraženost vlastitih obilježja - procjena odgajatelja	Izraženost talenta - procjena odgajatelja
Čista nenasilna komunikacija - odgajatelji		1.02*	1.09**
Svijest o drugima - odgajatelji		.44	.76**
Regulacija emocija - odgajatelji		.45	.88*
Samopoštovanje - odgajatelji		.58	1.22**
Nenasilno rješavanje konflikta - odgajatelji		-.23	-.20
Socio-emocionalne kompetencije odgajatelja - ukupno		-1.44	-2.27*

* značajno na nivou 0.05

** značajno na nivou od 0.01

Rezultati regresijske analize pokazuju da zadani prediktori nisu statistički značajni za objašnjenje izraženosti vlastitih obilježja, te ćemo se samo fokusirati na drugu zavisnu varijablu – izraženost talenta. Tu rezultati pokazuju da je za objašnjenje varijance percepcije nadarenosti djece operacionalno definirane kao izraženost talenta prema procjeni odgajatelja, značajan prediktor od socio-emocionalnih kompetencija odgajatelja: čista nenasilna komunikacija ($\beta=1.09$, $p<0.01$), svijest o drugima ($\beta=0.76$, $p<0.01$), regulacija emocija ($\beta=.88$, $p<0.05$), samopoštovanje ($\beta=1.22$, $p<0.01$), ukupan skor socio-emocionalni kompetencija ($\beta=-2.27$, $p<0.05$) (tabela 5).

Analizom prediktorskih varijabli odgajatelja, možemo vidjeti nešto drugačiju situaciju nego što je to bilo kod roditelja, što implicira da su drugi prediktori značajni kada je u pitanju procjena odgajatelja kao kriterij varijable, u odnosu na slučaj kada je to procjena roditelja.

3.3. Ispitivanje značajnosti razlike u načinu percipiranja darovitosti djece između roditelja i odgajatelja

Razlike u percipiranju darovitosti djece između roditelja i odgajatelja smo ispitali metodom t-testa za nezavisne uzorke, ali, zbog neujednačenosti uzorka, i upotrebom neparametrijskog testa Mann-Whitney.

Tabela 6. Deskriptivna statistika i t-test zavisnih varijabli koje ukazuju na razlike percipiranja darovitosti od strane roditelja i odgajatelja

Ispitanik		N	M	s.d.	St.pog.	t	sig
Izraženost vlastitih obilježja	Roditelj	75	145.72	14.07	1.62	-0.64	.52
	Odgajatelj	25	148.04	19.45	3.89		
Izraženost talenta	Roditelj	75	289.96	45.14	5.21	-2.75	.00
	Odgajatelj	25	320.52	56.11	11.22		

Između roditelja i odgajatelja postoje statistički značajne razlike u procjeni izraženosti talenta, dok nema statistički značajnih razlika u procjenama izraženosti vlastitih obilježja.

Nalazi dobiveni t-testom su potvrđeni i neparametrijskim Mann-Whitney testom. Razlike u procjeni izraženosti talenta su prikazane i grafički na Grafikonu 1. gdje je jasno vidljivo da odgajatelji imaju viši skor na procjeni talenta od roditelja.

Grafikon 1. Deskriptivna statistika nezavisnih varijabli za izraženost talenta - procjena roditelja i odgajatelja

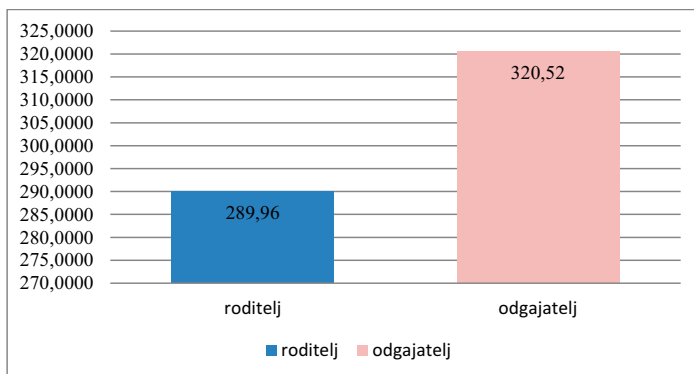

Tabela 7. Mann-Whitney U test za ispitivanje razlika između roditelja i odgajatelja u zavisnim varijablama

	ispitanik	N	Srednji rang	Suma rangova	Mann-Whitney U	sig
Izraženost vlastitih obilježja - procjena roditelja	roditelj	75	49.58	3718.50	868.500	.583
	odgajatelj	25	53.26	1331.50		
	Total	100				
Izraženost talenta - procjena roditelja	roditelj	75	46.41	3480.50	630.500	.015
	odgajatelj	25	62.78	1569.50		
	Total	100				

3.4. Ispitivanje značajnosti socio-demografskih karakteristika roditelja kao prediktora u percepciji darovitosti djece

Da bismo ispitali da li su i u kojoj mjeri socio-demografske varijable značajan prediktor percepcije darovitosti djece koristili smo regresijsku analizu, gdje smo, osim prethodno analiziranih socio-emocionalnih kompetencija roditelja, dodali i SD varijable kao prediktore.

Tabela 8. Izraženost vlastitih obilježja i izraženost talenta djece prema procjeni roditelja u odnosu na socio-emocionalne kompetencije i SD varijable

Zavisna varijabla	R	F	sig
Izraženost vlastitih obilježja-procjena roditelja	.40	1.43	.19
Izraženost talenta-procjena roditelja	.59	4.01	.00

Regresijski koeficijent za izraženost vlastitih obilježja nije statistički značajan $R=0.40$, $F=1,43$, $p>0.05$, dok jeste za izraženost talenta $R=0.59$, $F=4,01$, $p<0.05$, što ukazuje da zadani prediktori objašnjavaju 35% zajedničke varijance kriterija.

Tabela 9. Beta ponderi - procjena roditelja

Prediktor	Kriterij	Izraženost vlastitih obilježja-procjena roditelja	Izraženost talenta-roditelja
Čista nenasilna komunikacija - roditelji		.31	.10
Svijest o sebi - roditelji		-.09	-.13
Svijest o drugima - roditelji		.26	.34**
Regulacija emocija - roditelji		-.03	.15
Samopoštovanje - roditelji		-.00	-.08
Nenasilno rješavanje konflikta - roditelji		.00	.06
Vaša stručna sprema:		.00	.05
Vaše dijete živi u:		.07	-.18
Vaša starosna dob je:		-.00	-.28**

* značajno na nivou 0.05

** značajno na nivou od 0.01

Kada je u pitanju kriterij varijabla izraženost vlastitih obilježja regresijska analiza se nije pokazala statistički značajnom, što znači da socio-emocionalne kompetencije, te socio-demografske varijable nisu značajni prediktori procjene roditelja u smislu izraženosti vlastitih obilježja darovitosti. Kada je u pitanju kriterij varijabla izraženost talenta, značajni prediktori su svijest o drugima – roditelji ($\beta=0.34$, $p<0.01$), te starosna dob roditelja ($\beta=-0.28$, $p<0.01$), što znači da su stariji roditelji manje skloni percepciji talenta kod svoje djece. Dakle, nivo obrazovanja roditelja i potpunost porodice nisu se pokazali značajnim prediktorima kada je riječ o percepciji talenta djece.

3.5. Ispitivanje značajnosti socio-demografskih karakteristika odgajatelja kao prediktora u percepciji darovitosti djece

Da bismo ispitali da li su i u kojoj mjeri socio-demografske varijable značajan prediktor percepcije darovitosti djece od strane odgajatelja, koristili smo regresijsku analizu, gdje smo, osim prethodno analiziranih socio-emocionalnih kompetencija odgajatelja, dodali i SD varijable kao prediktore.

Tabela 10. Izraženost vlastitih obilježja i izraženost talenta djece prema procjeni odgajatelja u odnosu na socio-emocionalne kompetencije i SD varijable

Zavisna varijabla	R	F	Sig
Izraženost vlastitih obilježja-procjena odgajatelja	.72	1.79	.15
Izraženost talenta- procjena odgajatelja	.81	3.19	.02

Regresijski koeficijent za izraženost vlastitih obilježja nije statistički značajan $R=0.72$, $F=1,79$, $p>0.05$, dok jeste za izraženost talenta $R=0.81$, $F=3,19$, $p<0.05$, što ukazuje da zadani prediktori objašnjavaju 65,6% zajedničke varijance kriterija.

Tabela 11. Beta ponderi - procjena odgajatelja

Prediktor	Kriterij	Izraženost vlastitih obilježja-procjena odgajatelja	Izraženost talenta-odgajatelja
Čista nenasilna komunikacija - odgajatelji		.85	.76**
Svijest o sebi - odgajatelji		-.28	-.51
Svijest o drugima - odgajatelji		.11	.23
Regulacija emocija - odgajatelji		-.06	.10
Samopoštovanje - odgajatelji		-.17	.18
Nenasilno rješavanje konflikta - odgajatelji		-.59	-.72*
Vrsta PU u kojoj ste zaposleni		.08	.12
Godine radnog staža		-.40	-.45*
Vrsta grupe		-.31	-.30

* značajno na nivou 0.05

** značajno na nivou od 0.01

Za izraženost vlastitih obilježja prema procjeni odgajatelja kao kriterij varijabli, socio-emocionalne kompetencije odgajatelja i SD varijable nisu značajni prediktori, F omjer nije statistički značajan ($F=1.79$, $p>0.05$). Za izraženost talenta kao značajni prediktori pokazale su se varijable čiste nenasilne komunikacije ($\beta=0.76$, $p<0.01$), nenasilno rješavanje sukoba ($\beta=-0.72$, $p<0.05$) i godine radnog staža ($\beta=-0.45$, $p<0.05$). Nenasilna komunikacija ima pozitivan beta ponder što znači da odgajatelji sa višim skorom na čistoj nenasilnoj komunikaciji, odgajatelji sa nižim skorom na nenasilnim rješavanjem sukoba i mlađi odgajatelji imaju bolju percepciju talenta djece.

4. DISKUSIJA I ZAKLJUČAK

Rezultati dobijeni ovim istraživanjem pružaju odgovor na cilj i zadatke istraživanja. Uvidi u relevantne teorijske izvore pokazali su veliki značaj izgradnje socio-emocionalnih kompetencija roditelja i odgajatelja, kao bitnih kvaliteta u odgojno-obrazovnom djelovanju. U okviru prvog istraživačkog zadatka ispitivana je značajnost prediktora socio-emocionalnih kompetencija roditelja i percepcija nadarenosti djece kao kriterij varijabla. Shodno prethodno spomenutim rezultatima, jedino se svijest o drugima kao oblik socio-emocionalnih kompetencija roditelja pokazala značajnim prediktorom percepcije darovitosti djece.

Mitchell (1988, prema Lebedina-Manzoni 2006) u svojim istraživanjima ističe da djeca razvijaju određene sheme ili mentalne modele o emocijama u odnosu na svoje najbliže, te takve sheme su ustvari reprezentant određenih akcija, razumijevanja emocija kao i njihovog funkcioniranja. Upravo svijest o sebi kao i svijest o drugima kao oblici socio-emocionalnih kompetencija uče nas gdje su određene emocije primjerene a gdje ne, te da u određenim okolnostima možemo izraziti ljutnju bez loših posljedica, dok će u nekim drugim okolnostima ili s nekim drugim ljudima takva ekspresija izazvati probleme. Prema tome, naše emocionalne sheme su destilat naših očekivanja i baziraju se na našim prethodnim iskustvima s emocijama u određenim vezama. Budući da je poznata uloga roditelja u odgoju djece, i kako je kroz sam rad istaknut značaj socio-emocionalnih kompetencija roditelja, rezultati do kojih smo došli nisu u potpunosti potvrdili nalaze dosadašnjih istraživanja. Kako je prethodno spomenuto, samo se svijest o drugima kao dio socio-emocionalnih kompetencija roditelja pokazala značajnim prediktorom procjene darovitosti, iako je kroz rad također istaknuta i uloga porodice kao bazične institucije koja određuje karakter odrastanja, uspjeha ili neuspjeha svih područja razvoja ličnosti.

U drugom slučaju, ispitivali smo značajnost prediktora socio-emocionalnih kompetencija odgajatelja i percepciju nadarenosti djece kao kriterij varijable. Istraživanja koja su provedena na području Hrvatske (Sindik 2010) o povezanosti emocionalne kompetencije odgajatelja i njihovih stavova o darovitoj djeci ukazuju na to odgajatelji koji su empatičniji, odnosno oni odgajatelji koji su pokazali višu razinu emocionalne kompetentnosti, racionalnije gledaju na darovitu djecu, te samim tim prihvataju dijete onakvo kakvo jest sa svim njegovim osobinama. Upravo na isto upućuju i rezultati ovog istraživanja, pri čemu se moglo uočiti da je veći dio socio-emocionalnih kompetencija odgajatelja značajna determinanta njihovih stavova o darovitosti.

Kako je prethodno spomenuto, u istraživanju se čista nenasilna komunikacija, kao dio socio-emocionalnih kompetencija, pokazala značajnim prediktorom procjene darovitosti djece od strane odgajatelja kroz obje zavisne varijable: izraženost vlastitih dječijih obilježja i izraženost talenta. Primjena nenasilne komunikacije poistovjećuje se sa Gordonovim modelom kvalitetne komunikacije, i zasnovana je, kako ističe Jusufović (2011), na identifikaciji i lociranju problema (djetetov, odgajateljev ili zajednički) i primjeni adekvatnih komunikacijskih alatki shodno problemskoj situaciji, bez obzira da li se radi o aktivnom slušanju, parafraziranju ili ja-porukama. Budući da darovitu djecu vrlo često opisuju kao nemirnu, čista nenasilna komunikacija kao dio socio-emocionalnih kompetencija iznimno je važna u radu odgajatelja, a ovo istraživanje je potvrdilo da odgajatelji primjenjuju kvalitetnu komunikaciju kao osnovni oblik rješavanja problemskih situacija.

Pored navedenog, u ovom istraživanju samopoštovanje i regulacija emocija pokazale su se značajnim prediktorom procjene darovitosti od strane odgajatelja. Sposobnost reguliranja emocija u svrhu promocije emocionalnog i intelektualnog razvoja Salovey i Mayer (1990; Takšić i sar. 2006; prema Sindik i Frančešević 2014: 4) smatraju najsloženijim strukturalnim nivoom u sastavu emocionalne inteligencije. S druge strane, samopoštovanje kao dio vlastitog integriteta, podrazumijeva etičko mišljenje i djelovanje kao i izgradnju vlastitih standarda časti (Suzić 2005). Kada osoba izgradi visok nivo samopoštovanja bit će u stanju regulirati vlastite emocije na socijalno prihvatljiv način, te samim tim dostići najvišu razinu emocionalne inteligencije. Ako se svemu navedenom doda i činjenica da se za najadekvatnijeg odgajatelja darovite djece smatra odgajatelj koji kao jednu od najvažnijih osobina ima izražena svojstva ličnosti, odnosno, socio-emocionalne kompetencije (Tannenbaum i Lindsey 1980, prema Cvetković-Lay i Sekulić-Majurec 2008), onda se za ovaj dio istraživanja može reći da je opravdao očekivanja, jer su se socio-emocionalne kompetencije odgajatelja pokazale značajnim prediktorom procjene darovitosti kroz zavisnu varijablu koja se odnosi na talentiranost djece.

Nakon uvida u socio-emocionalne kompetencije roditelja i odgajatelja, kao i u njihovu percepciju nadarenosti, dalje nas je zanimala razlika u načinu percipiranja darovitosti između roditelja i odgajatelja. Rezultati do kojih smo došli u ovom dijelu istraživanja pokazuju da odgajatelji imaju viši skor na procjeni darovitosti djece u odnosu na roditelje. Ovakvi rezultati mogu biti rezultat činjenice da su odgajatelji, profesionalno gledano, više senzibilizirani za detekciju nadarenosti djece, odnosno da imaju više kompetencija pomoću kojih su objektivniji i osjetljiviji na diskriminiranje obilježja talenta kod svakog djeteta. U prilog ovakvim rezultatima, Cvetković-

Lay (2010: 76) navodi projekat rane identifikacije darovite djece koji je proveden od strane španjolskog Ministarstva obrazovanja i kulture koji prikazuje rezultate istraživanja koje je obuhvatilo 675 djece u dobi od 4 do 6 godine, gdje su roditelji imali zadatak da procjenjuju da li su i u kojoj mjeri njihova djeca darovita. Rezultati istraživanja spomenutog projekta pokazali su da roditelji precjenjuju ili potcjenjuju svoju djecu. S druge strane, projekat je uključio i odgajateljice na čiji prijedlog su ispitana djeca koja su pokazivala znakove darovitosti, za koju je ispitivanjem utvrđeno da imaju nivo inteligencije iznad 130. Dakle, odgajatelji u odnosu na roditelje bolje uočavaju darovitost djece, što je i u našem istraživanju potvrđeno.

Nastavak istraživanja odnosio se na ispitivanje značajnosti socio-demografskih karakteristika roditelja i odgajatelja kao prediktora u percepciji darovitosti. Kada je riječ o socio-demografskim karakteristikama roditelja, nivo obrazovanja i potpunost porodice nisu se pokazali statistički značajnim faktorima u percepciji darovitosti. Cvetković-Lay i Sekulić-Majurec (2008) u svome istraživanju ističu da se pri procjeni darovite djece vežu ekonomski i obrazovni status roditelja. Roditelji višeg ekonomskog i obrazovnog statusa obično precjenjuju svoju djecu, a potcjenjuju djecu koja potječu iz skromnijih porodica. Na tragu prethodno navedenog, Humphreys (1985, prema Čudina-Obradović 1991: 78) ističe da je iz statističkih podataka moguće zaključiti da se „najveći broj nadarene djece nalazi u obiteljima srednjeg ekonomskog i obrazovnog statusa, a da se nadarena djeca svake dobi mogu naći u obiteljima svih obrazovnih razina“. Rezultati dobijeni ovim istraživanjem potvrđuju konstataciju da obrazovanje roditelja nema ulogu u dječijim sposobnostima. Dakle, u našem slučaju mladi roditelji su, bez obzira na nivo obrazovanja, pokazali aktivan interes za odgojno-obrazovno djelovanje u radu sa svojom djecom. Roedell i saradnici (1980, prema Čudina-Obradović 1991: 78) u tom smislu ističu da je za razvoj darovitosti „važniji aktivan angažman roditelja u odgoju djece nego njihov stupanj obrazovanja ili ekonomske moći“.

Dalje, kada je riječ o potpunosti porodice, rezultati ovog istraživanja poistovjećuju se sa nekim ranije provedenim kada je riječ o navedenoj tematici. Naime, Winner (1996, prema Cvetković-Lay 2010: 140) navodi istraživanja iz dvadesetog stoljeća gdje su brojne ličnosti poticale iz jednoroditeljskih porodica, od čega je 56% naučnika iz tog perioda. Dakle, potpunost porodice nije značajan prediktor percepcije i razvoja darovitosti, a što potvrđuje i ovo istraživanje.

Interesantan je podatak do kojeg smo došli ovim istraživanjem, a tiče se starosti roditelja. Naime, stariji roditelji su manje skloni percipiranju talenta djece predškolske dobi. Budući da se nivo obrazovanja i potpunost porodice nisu pokazali statistički

značajnim prediktorima procjene talentiranosti u ovom istraživanju, i da je za razvoj darovitosti bitniji angažman roditelja nego prethodno spomenuti faktori, onda bismo ovakve rezultate mogli povezati sa motiviranošću za roditeljstvo, ali i sa educiranošću roditelja o temi ovog istraživanja, a to može biti ideja za buduća istraživanja.

Kada je riječ o socio-demografskim karakteristikama odgajatelja, kod izraženosti talenta značajnim prediktorima pokazale su se varijable čiste nenasilne komunikacije, nenasilno rješavanje problema i godine radnog staža. Na prvom nivou regresijske analize, gdje su posmatrane samo socio-emocionalne kompetencije odgajatelja, dobijeno je da je nenasilna komunikacija značajan prediktor procjene obilježja. Također, nenasilna komunikacija, ali i svijest o drugima, regulacija emocija, samopoštovanje i ukupno gledano SK kompetencije su značajni prediktor izraženosti talenta prema procjeni odgajatelja. Kada se na drugom nivou dodaju i SD varijable u model, onda je situacija drugačija, i značajni prediktori su samo nenasilna komunikacija, nenasilno rješavanje konflikta i godine radnog staža (stariji odgajatelji su skloni slabijoj procjeni izraženosti talenta). Istraživanja pokazuju da je razvoj emocionalnih kompetencija povezan sa godinama radnog staža odgajatelja. Naime, Takšić, Mohorić i Munjas (2006, prema Sindik 2010) ističu da se emocionalna inteligencija razvija u funkciji dobi i iskustva, odnosno, što je duži staž viša je i razina kompetencija. S obzirom da se vrsta predškolske ustanove i vrsta grupe nisu pokazale statistički značajnim prediktorima u ovom istraživanju, onda bismo ovakve rezultate mogli povezati sa činjenicom da se kod odgajatelja sa dužim radnim stažom javlja sindrom profesionalnog sagorijevanja, odnosno zasićenosti i smanjenjem interesa za individualnim pristupom svakom djetetu, što je samo pretpostavka, koju bi vrijedilo provjeriti drugim sličnim istraživanjem. Također, ovdje možemo pretpostaviti i da su ovakvi rezultati zapravo produkt činjenice da su stariji odgajatelji studij završavali prije 20 ili 30 godina, kada se nije tolika važnost kao danas pridavala radu sa djecom sa posebnim potrebama (misleći na djecu sa poteškoćama u razvoju i darovitu djecu), nisu se poticale i razvijale u tolikoj mjeri socio-emocionalne kompetencije odgajatelja, studij je trajao kraće nego što je to danas, imali su znatno manje predmeta, koji su više bili usmjereni na metodiku odgojnog rada. Stariji odgajatelji nesumnjivo imaju veliko iskustvo u radu sa djecom, prolaze edukacije u okviru svog stručnog usavršavanja, ali kao pretpostavka ovdje se nameće da savremeni pristupi izobrazbe odgajatelja, predmeti koje danas po pravilu imaju novije generacije, moguće da generiraju osjetljivije odgajatelje koji se spremnije suočavaju sa aktuelnim problemima i izazovima u vrtiću.

Ovo istraživanje je otvorilo brojna pitanja za buduća istraživanja a koja se mogu dovesti u vezu sa darovitošću djece predškolske dobi. Generalno, bitno je istaći či-

njenicu da se treba raditi na podizanju svijesti o darovitosti i njenim karakteristikama, kao i podizanju svijesti o značaju i izgradnji socio-emocionalnih kompetencija, ne samo kada je riječ o procjeni darovitosti, nego i kao polazne osnove za adekvatno odgojno djelovanje kako roditelja tako i odgajatelja u svim aspektima razvoja djece. Posebnu pažnju treba usmjeriti na formiranje i implementaciju programa za darovitu djecu BiH, te dodatno stručno osposobljavanje za primjenu multidimenzionalnog modela identifikacije. Stoga, ostavljamo prostor da se u nekim budućim istraživanjima ukaže na opravdanost formiranja dijagnostičko-edukacijskih centara za darovitu djecu predškolske dobi imajući u vidu da rani odgoj i obrazovanje treba biti primarni cilj svake društvene zajednice.

Ovaj rad, ima značajno ograničenje kada je u pitanju generalizacija podataka na populaciju, a to ograničenje proizlazi iz veličine uzorka. Naime, u uzorku smo imali 75 roditelja i samo 25 odgajatelja. Sve to ukazuje da se rezultati moraju uzeti u obzir sa dozom rezerve. Ipak, ovo istraživanje vjerujemo da će otvoriti put za dalja istraživanja ove problematike, te je svakako sugestija za svako naredno istraživanje povesti više računa o veličini i reprezentativnosti uzorka. Što se tiče korištenog instrumentarija, zavisne varijable su operacionalno definirane kao procjena izraženosti vlastitih obilježja i izraženosti talenta. Korišteni upitnik za procjenu ove varijable je Upitnik za otkrivanje darovitosti autora Von Krafft i Semke iz 2008 godine. Za procjenu nezavisnih varijabli koristili smo upitnik koji je razvila Naira Jusufović, u okviru svoje doktorske disertacije uz dozvolu autorice. Ispitivanje metrijskih karakteristika tog upitnika je sastavni dio doktorske disertacije, te će podaci (faktorska analiza) biti dostupni u okviru disertacije. U ovom radu, spomenuti instrumenti su korišteni, ali zbog malog uzorka, nije bilo smisla provjeravati metrijske karakteristike istih.

Zaključno, na osnovu svih navedenih činjenica bitno je istaći da na osnovu uzorka prikazanog u ovom radu generalizaciju pitanja socio-emocionalnih kompetencija roditelja i odgajatelja kao faktora percepcije darovitosti djece predškolske dobi trebamo izvoditi sa oprezom. S tim u vezi, neophodno je u nekim od budućih istraživanja povećati uzorak ispitanika, što ipak ne umanjuje činjenicu da ovaj rad otvara mogućnost raznih istraživačkih pitanja kada je riječ o prethodno spomenutoj tematici.

LITERATURA

1. Brust-Nemet, Maja, Tena Velki (2016), "Socijalne, emocionalne i pedagoške kompetencije nastavnika kao prediktori različitih aspekata kulture škole", *Hrvatski časopis za odgoj i obrazovanje* 18(4), 1087-1119.
2. Buzan, Tony (2007), *Mali genijalac – Kako pametni roditelji stvaraju pametnu djecu*, Logos Art, Beograd
3. Cvetković-Lay, Jasna, Ankica Sekulić-Majurec (2008), *Darovito je, što ću s njim?*, Alinea, Zagreb
4. Cvetković-Lay, Jasna (2010), *Darovito je, što ću sa sobom?*, Alinea, Zagreb
5. Čudina-Obradović, Mira (1991), *Nadarenost – razumijevanje, prepoznavanje, razvijanje*, Školska knjiga, Zagreb
6. Handukić, Irfan (2008), *Metodika i kultura likovnog odgoja*, Sarajevo Publishing, Sarajevo
7. Hasanagić, Anela (2015), *Psihološke osnove pripreme djece za školu*, CNS, Sarajevo.
8. Jurković, Jasna (2009), "Uloga vaspitača u razvoju socijalnih kompetencija i prevencija poremećaja ponašanja djece predškolske dobi", *Predškolsko vaspitanje* 14 (3), 323-330.
9. Jusufović, Naira (2019), *Upitnik o socio-emocionalnim kompetencijama odgajatelja*, neobjavljeni rad
10. Jusufović, Naira (2011), "Socijalno-komunikacijske kompetencije odgajatelja", u: Ćurak, Hašima (ur.), *Kvalitet predškolskog odgoja i obrazovanja u Bosni i Hercegovini*, Agencija za predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje, Sarajevo, 99-112.
11. Koren, Ivan (1989), *Kako prepoznati i identificirati nadarenog učenika*, Školske novine, Zagreb
12. Lebedina-Manzoni, Marija (2006), *Psihološke osnove poremećaja u ponašanju*, Naklada Slap, Zagreb
13. Montesori, Marija (Maria Montessori) (2006), *Upijajući um*, DN Centar, Beograd
14. Opić, Siniša (2010), "Mogući program razvoja socijalne kompetencija učenika u primarnom obrazovanju", *Pedagogijska istraživanja*, 7(2), 219-230.
15. Pašalić-Kreso, Adila (2004), *Koordinate obiteljskog odgoja*, Jež, Sarajevo
16. Peterson, Džejms (James Peterson) (2007), *Tajni život klinaca - njihove psihičke moći*, IP ESOTHERIA, Beograd

17. Sindik, Joško (2010), "Povezanost emocionalne kompetencije te mašte i empatije odgojitelja sa stavovima o darovitoj djeci, *Život i škola: časopis za teoriju i praksu odgoja i obrazovanja*, 24(2), 65-90.
18. Sindik, Joško, Dijana Frančešević (2014), "Odnos doživljaja sagorijevanja u radu, emocionalne kompetencije i obilježja posla odgajateljica predškolske djece", *Acta Iadertina* 11(1), 1-21.
19. Suzić, Nenad (2005), "Emocionalne kompetencije učenika", u: *Promenama do kvaliteta u radu škola - Zbornik radova sa naučnog skupa povodom 70 godina od rođenja Prof. dr. Mladena Vilotijevića*, Zajednica učiteljskih fakulteta Srbije, Beograd, 446-464.
20. Von Krafft, Thomas, Edwin Semke (2008), *Kako otkriti i potaknuti darovitost*, Mozaik knjiga, Zagreb
21. Wegner-Jakab, Ana (2008), "Obitelj – sustav dinamičnih odnosa u interakciji", *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, 44(2), 119-128.

SOCIAL AND EMOTIONAL COMPETENCIES AND ATTITUDES OF PARENTS AND EDUCATORS AS DETERMINANTS OF ABILITIES AND TALENTS PERCEPTION OF PRESCHOOL CHILDREN

Summary:

To ensure that the process of giftedness development runs smoothly, it is necessary to build adequate socio-emotional competencies related to the ability to use various social and emotional stimulation from the environment to achieve results that enable satisfactory and competent participation in groups, communities, and society to which individual belongs. The goal of this research was to examine whether and to what extent are socio-emotional competencies of parents and Kindergarten teachers significant predictors of the perception of talents of preschool children.

The sample consisted out of 100 participants from Zeničko-Dobojski kanton, 75 parents, and 25 educators. As instruments, we used: Questionnaire of general sociodemographic data (SD questionnaire), Giftedness Questionnaire (Von Krafft and Semke, 2008), and questionnaire of socioemotional competencies of educators (Jusufovic, unpublished paper).

The results indicate that among all socio-emotional competencies of parents the only that is significant predictor is awareness of others for assessing the expression of one's characteristics, for assessing the

expression of talent and out of socio-demographic variables, the variable of age parents is significant, but only for assessing the expression of talents (older parents perceive less giftedness). Furthermore, in the case of educators, pure non-violent communication is important for socio-emotional competencies for the expression of one's characteristics, then for the expression of talents significant factors are non-violent communication, awareness of others, emotion regulation, self-esteem, and the total score of socio-emotional competencies. Among socio-demographic characteristics, the important predictor is working experience for perceiving talents. In addition to this, there are statistically significant differences between parents and educators, in an expression of talent, and the results show that educators are better in the estimation of expression of talents.

Keywords: giftedness; socio-emotional competencies; parents; educators; children

Adrese autorica
Autors' address

Amina Odobašić
Univerzitet u Zenici
Islamski pedagoški fakultet
amina.odobasic.95@gmail.com

Anela Hasanagić
Univerzitet u Zenici
Islamski pedagoški fakultet
anela315@gmail.com

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.3.457

UDK 316.614:004.738.5

Primljeno: 26. 05. 2021.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Edina Nikšić Rebihić, Amina Smajović

SOCIJALIZACIJA MLADIH U PRIRODNOM I VIRTUALNOM OKRUŽENJU

Razvojem tehnologije virtualna interakcija doprinosi snažnijoj virtualnoj socijalizaciji mladih. Cilj ovoga rada je ispitati na koji način virtualni svijet utiče na identitet mladih. U uvodu dijelu rad daje pregled studija koje su se bavile virtualnom socijalizacijom, a potom donosi kratak empirijski uklon ka današnjoj socijalizaciji mladih od četrnaeste do dvadeset prve godine. Anketnim upitnikom nastojali smo ispitati „kakvoću“ virtualne socijalizacije u životu mladih. Zadaci našeg istraživanja bili su usmjereni na propitivanje vrijednosti koje mladi ljudi usvajaju kroz virtualnu socijalizaciju, procjenu slike o sebi koju plasiraju u virtualnom svijetu, te kompatibilnost virtualnog identiteta s onim koji je izgrađen u porodičnom i vršnjačkom okruženju. Ispitanici su iskazali stavove da je njihov život podudaran životu koji prikazuju na društvenim mrežama, dok smatraju da njihovi vršnjaci ne žive život koji nastoje prikazati na društvenim mrežama. Rezultati su pokazali da mladi osjećaju veću sigurnost u online komunikaciji negoli uživo. Također, prema njihovom mišljenju, vrijednosti koje usvajaju pod stalnim su uticajem javnog mnijenja. Možemo zaključiti da odgojno djelovanje u pripremi odgajnika za virtualni svijet treba usmjeriti u nekoliko pravaca: aktuelnosti, istinitosti, privatnosti i slobodi.

Ključne riječi: mladi; mediji; socijalizacija

UVOD

Intenzivan razvoj informacijske tehnologije doveo je do velikih promjena u svim sferama života čovjeka. Kada se analiziraju posljedice tehnoloških promjena, uviđamo olakšan protok informacija, robe, znanja; javljaju se nova zanimanja, nove

uloge, novi načini komuniciranja i poslovanja, te danas i naročito aktualno, online nastava. Neke promjene su doprinijele olakšanju svakodnevnog života, ali ne smijemo zanemariti i drugu stranu, gdje napredak tehnologije daje socijalnoj interakciji novu dimenziju. Razvojem tehnologije dolazi do novih vrijednosnih orijentacija u međuljudskim odnosima. Komunikacija se danas često odvija u sajber prostoru, u vakuumu vremena i prostora, gdje skoro da nema granica, gdje nema prepreka. Nerijetko smo u sjeni vlastite i/ili tuđe anonimnosti, odnosno privatnosti koje nismo svjesni, sa mišlju da njome vladamo. Kako god, riječ je o sasvim novom okruženju, gdje se odvija neka drugačija socijalizacija, nego što je to u stvarnom „živom“ društvenom kontekstu – socijalizacija u prirodnom okruženju. Da li je doista danas mladim ljudima lakše komunicirati „on-line“ nego „in-live“?

Virtuelni svijet je sve značajniji agens socijalizacije, a postaje nužno promišljati kako taj svijet utiče na razvoj mladih i njihov način razmišljanja, stvaranja sistema vrijednosti, prikazivanja i/ili prihvatanja sebe. Za mnoge tinejdžere ovo je najčešći vid komunikacije s vršnjacima. Kroz društvene mreže mladi ljudi razvijaju, testiraju i kreiraju svoje društvene sposobnosti, ali i grade svoj virtuelni identitet. Javnom komunikacijom, informacijama koje dijele o sebi, postavljajući linkove pjesama, reklama ili vijesti izražavaju stav koji žele objelodaniti pred društvenom masom. Time oni prije svega žele predstaviti sebe drugima, ali tragaju i za reakcijom drugih na to što su objavili. Ko ima više pratilaca, lajkova i komentara on je popularniji i prihvatljiviji u društvenom online svijetu, bez stvarne slike ko je uistinu on/ona.

SOCIJALIZACIJA U PRIRODNOM OKRUŽENJU

Čovjek je društveno biće i samo kao takvo opstaje, raste i djeluje na svoje okruženje. Osnovne potrebe za pripadanjem, ljubavlju, sigurnošću, poštovanjem i samoaktualizacijom (Maslow 1982) ili pak potrebe za slobodom, ljubavlju, zabavom i moći (Glasser 2000) mogu se ostvariti jedino i samo u društvenom okruženju. Socijalizacija predstavlja osposobljavanje individue za socijalni život. Socijalizacija je proces interakcije pojedinca i okoline, ambijenta ili okruženja u kojem se pojedinac nalazi, raste i razvija. Svaki pojedinac pod uticajem je vrijednosti i značenja nekog odgojnog faktora i/ili agensa socijalizacije, ali također on svojim djelovanjem na društvo pruža doprinos u konačnoj slici tog okruženja. Prema Slatini (2006) socijalizacija djecu približava ka nesvjesnoj identifikaciji sa vrijednostima vlastite ili kulture s kojom je

u kontaktu. Samim time socijalizacija nije jednosmjerna; ona je dvosmjerni proces interakcije u kojem pojedinac uči u dodiru i razmjeni sa svojom okolinom. Ovim putem stiču se znanja, usvajaju vrijednosti, te različite norme ponašanja koje su prihvatljive za okruženje u kojem obitava i djeluje, ali također i svojim djelovanjem i bivstvovanjem pojedinac utiče na promjene u okolini. Krech, Cruthfield i Ballachey (1962; prema First-Dilić 1974) navode različite pristupe socijalizaciji, pa je tako antropolozima socijalizacija proces prenošenja kulture s jedne generacije na drugu gdje je kultura jedan od izvora socijalizacije, dok je pojedinac „tvorevina kulture“, „nosilac kulture“, „korisnik kulture“ ali i „stvaralac kulture“. Kod psihologa pristup socijalizaciji se kreće od aspekata ponašanja koje svaki pojedinac manifestira u interakciji s drugima, a ističu i važne modele učenja u procesu socijalizacije kao što su imitacija, identifikacija, individualizacija i personalizacija (First-Dilić 1974). Tako npr. Rot (1972) socijalizaciju razumijeva kao manifestaciju čovjekovih oblika ponašanja. U procesu istraživanja socijalizacije ključno je kako pojedinac dolazi do određenih emocija, vrijednosti, stavova i crta ličnosti. Sociolozi poseban naglasak stavljaju na preuzimanje uloge odraslih u određenom društvu, što osigurava stabilnost i razvoj tog društva. Goode (1963; prema First-Dilić 1974) tumači proces socijalizacije kao pripremu djeteta za uloge koje ga čekaju u odrasloj dobi. Iz pedagoške perspektive socijalizacija je „proces nastajanja i razvoja osobnosti u međusobnoj ovisnosti o društveno posredovanom socijalnom i materijalnom svijetu okoline. Pritom je osobito važno kako se čovjek izgrađuje u društvenog subjekta sposobna da djeluje“ (Geulen i Hurrelmann 1980; prema Gudjons 1994: 124).

Socijalizacija je kontinuirani i dinamičan proces interakcije pojedinca i društva. Pojedinac prolazi kroz proces sazrijevanja, podruštvljavanja, učenja i razumijevanja normi ponašanja. Socijalizacija se može definirati i kao „proces tijekom kojega društvo oblikuje djetetova uvjerenja, očekivanja i ponašanja“ (Vasta i sar. 2005: 448) ili, jednostavnije, kao proces podruštvljavanja pojedinca (Domović 2002: 1318; prema Valjan-Vukić 2009). U *Pedagoškoj enciklopediji* socijalizacija se određuje kao „podruštvljavanje nečega, npr. upravljanja, porodičnih funkcija, obrazovanja, vaspitnih postupaka“ (Potkonjak i sar. 1989: 358).

Prema Raboteg-Šarić (1997:423) socijalizacija se u najširem smislu definira kao proces tokom kojeg ljudi stiču stavove i vrednote određene kulture, te uče ponašanja koja se smatraju prikladnim za pojedince, članove određenog društva. Autorica posebno ističe da je istraživanje socijalizacije važno usljed naglih društvenih promjena koje uključuju i zamjenu normi i vrednota koje mladi žive. Možemo postaviti pitanje da li uopće postoje univerzalne vrijednosti, bezvremenske ili

svevremenske? Da li se univerzalne vrijednosti (ako postoje) mijenjaju ili se kroz vrijeme pomjeraju granice poželjnog - prihvatljivog - neprihvatljivog ponašanja, stavova i spoznaja? Dolazak u dodir s različitim vrijednostima ne znači predodređenost za prihvatanje svega drugačijeg kao poželjnog. Zapravo, nužno je kod djece razvijati kritičku svijest za ocjenu i procjenu onoga s čim imaju susret. Veoma je važno ne nametati im vrijednosti, bez analize pojave ili stvari. Ukoliko naviknu da usvajaju vrijednosti bez kritičke svijesti o onom što im se nameće, biće izloženi iskrivljenim vrijednostima u vršnjačkim okruženjima. Stoga, nužno je da odgojno djelovanje uvijek bude posredovanje, u kojem aktivno učešće ima odgajnik, a ne prenošenje na pasivnog primaoca informacija i/ili vrijednosti.

Primarni socijalni kontekst u kojem dijete usvaja prva znanja, vrijednosti, komunikacijske vještine, ali i norme ponašanja je obitelj. Klarin (2006) ističe kako obitelj za dijete predstavlja središte individualnog i društvenog života, a iskustva koja dijete stekne u obiteljskom okruženju čine temelj socijalnog, emocionalnog i kognitivnog razvoja. Da li će neko dijete biti prihvaćeno u krugu vršnjaka umnogome je određeno obiteljskim odgojem (Pašalić-Kreso 2012). Fluidna i otvorena interakcija u obiteljskom okruženju razvija socijalne kompetencije svakog djeteta. Izuzetno važan impuls u razvoju ličnosti djeteta je čvrsta emocionalna veza, stalna asertivna komunikacija i uključivanje djeteta u aktivnosti dinamičnog obiteljskog života. Zadovoljavajuća interakcija u obitelji determinira i zadovoljavajuću interakciju s vršnjacima, tj. razvija „matricu izgrađivanja interakcije i socijalizacije“. Istraživači (Hamilton i Howes 1992, Howes, Hamilton i Matheson 1994, Howes, Matheson i Hamilton 1994; sve prema Pianta 1999) koji su se bavili interakcijom roditelja i djeteta dokazali su da kvaliteta tog odnosa utiče prvenstveno na dobro izgrađen odnos sa učiteljima, a potom oba ta odnosa impliciraju olakšanu prilagodbu s vršnjacima. Također i prema Miljković i Rijavec (2002), da bi dijete ostvarilo i održavalo dobre odnose s vršnjacima, ono mora ovladati osnovnim socijalnim vještinama koje se usvajaju u obitelji, a što kasnije znatno utiče na razinu socijalne prihvaćenosti među vršnjacima i društvom.

Igra je najprirodniji način učenja kako stvari funkcionišu u društvenom svijetu. Kroz igru dijete usvaja norme i pravila ponašanja koja vrijede za tu situaciju, uviđa i razumijeva društvene uloge, ostvaruje komunikaciju i rješava konflikte s vršnjacima, vježba samokontrolu, zadovoljava i suspreže određene želje, prepoznaje i uči da regulira emocije. Socijalni razvoj predstavlja ponašanja, stavove i afekte sjedinjene u toj interakciji u koju dijete ulazi s vršnjacima i odraslim ljudima (prema Brajša-Žganec 2003).

Stoga, prema Valjan-Vukić (2009) djeci su u uspješnoj socijalizaciji potrebna socijalna znanja koja uključuju poznavanje normi glavnih socijalnih pravila grupa kojima pojedinac pripada i razvijenu jezičku sposobnost (vokabular). Zato je važno poticanje komunikacijskih vještina i sudjelovanja u svakodnevnim obiteljskim situacijama. Kroz stvarne životne situacije, ako je dijete adekvatno uključeno ono razvija sposobnost socijalnog razumijevanja, prepoznavanja i razumijevanja svojih i tuđih emocija. Socijalno kompetentna djeca nastoje svoje ponašanje uskladiti sa grupom, u kojoj u komunikaciji ispituju sličnosti i razlike dotadašnjih usvojenih normi i vrijednosti. Socijalna umijeća i socijalne dispozicije također su sastavnice socijalne kompetencije, a ona ovisi o sposobnosti regulacije emocija, poznavanju i razumijevanju okoline i socijalnim vještinama koje je dijete usvojio.

Sljedeći značajan faktor socijalizacije jesu predškolske i školske institucije. Prema Katz i McClellan (2005) i Slunjski (2013) uloga odgajateljice i učiteljice i njen odnos prema djeci snažno determiniraju sliku koju dijete kreira o sebi, ali i način na koji se prezentira socijalno okruženje u kojem su prisutne socijalne vrijednosti, empatija, saradnja, altruistično ponašanje, kooperativnost, razumijevanje i prihvatanje drugoga i drugačijeg itd.

MEDIJ KAO VIRTUELNA SOCIJALIZACIJA

Danas je tradicionalni prostor rasta i razvoja djece i mladih sve više zamijenjen novim, često nepedagoškim prostorom. Za pedagoški akt nužan je odrasli posrednik, koga u medijskom prostoru u pravilu nemamo. Medij se sve češće predstavlja kao naj snažniji i naintenzivniji faktor socijalizacije djece i mladih (virtuelna socijalizacija). Medijska inkorporiranost u svakodnevni život pojedinca nužno kreira, razvija i pruža nove vrijednosti i društvene dispozicije (Livingstone, d'Haenens i Hasebrink 2001; Ilišin 2003; Miliša 2012; sve prema Bjelobrč 2020).

Ovakva sredina, koja nije prirodna, u kojoj nas o normama i vrijednostima ne uče kao u obitelji i školi, izazovna je za odrastanje, sazrijevanje i oblikovanje mladih zbog neprisutnosti posrednika. Prema Miliša i Tolić (2008: 116) pod uticajem savremene tehnologije „nastao je socijalno izolirani pojedinac. Mladi, doduše, danas imaju veću mogućnost izbora, ali prati ih kriza identiteta i slabi utjecaj socijalnih vrednota (zajedništva) i nesnalažljivost u ubrzanom razvoju tehničke revolucije“. O uticaju medija na svakodnevni život pojedinca i njegovu socijalizaciju Mandarić (2016) ističe da tehnološki napredak utiče na pojedinca jer mu mediji oblikuju sva-

kodnevnici u smislu uticaja na navike, kreativnost, socijalizaciju, komunikaciju, slobodno vrijeme itd.

Mediji su kanali/signali/alati skladištenja informacija, ali i distribucije i prenošenja, pružajući veliku dostupnost, raznovrsnost i brzinu informacija (Kunić i sar. 2017; Pavelin 2016; Crnobrnja 2014, Zgrabljić Rotar 2011). Među funkcijama medija Rus-Mol i Zagorac-Keršer (2005; prema Jurčić 2017) prepoznaju informaciju, artikulaciju, agendu setting, kritiku i kontrolu, zabavu, obrazovanje, socijalizaciju i vodstvo, te integraciju – kroz koje se na mnogo načina spajaju ljudi, kulture, ideje, vjere i slično. Zbog uticaja koji mediji imaju na oblikovanje ličnosti djece i mladih oni postaju „društvena institucija“ u socijalizaciji (Mandarić 2016). Mediji kao socijalizacijski potencijal „neposredno utječu na djecu i mlade svojim sadržajima, vrijednostima i stavovima. U tom smislu, važan čimbenik u odgojno-obrazovnom procesu jest analiza utjecaja društvenih mreža na antisocijalna ponašanja te medijska socijalizacija kao obrazovni i preventivni potencijal“ (Bjelobrč 2020: 44). Međutim, važno je naglasiti da je svakom djetetu u različitim razvojnim periodima i u različitim situacijama potrebna drugačija, specifična podrška. Ne smije se dozvoliti da se podrška u socijalnom, kognitivnom, emocionalnom i socijalnom razvoju samo ili pak najintenzivnije prepušta interakciji putem medija. Nužan je čist pedagoški odnos roditelja i djeteta, odgajatelja i odgajanika, što ima za cilj unaprijediti, izgraditi, njegovati odgojne vrijednosti i doprinijeti razvoju ličnosti koji odgovara smislu odgoja. Za čovjeka koji treba funkcionisati u prirodnom i realnom društvenom okruženju neophodno je da vještine za život stiče ponajviše u prirodnom okruženju. Tokom odrastanja i susreta s drugima djeca mijenjaju intenzitete svojih potreba, načine zadovoljenja istih, kao i sposobnosti, interese, želje i dr. U životu djeteta potrebna je odrasla osoba koja će posredovati u razvoju ličnosti, kako bi dijete bilo spremno za život u prirodnoj sredini, ali i virtuelnom svijetu. Svršishodno korištenje tehnologije zapravo pomaže mladom čovjeku u svakodnevnoj komunikaciji – koju ne bi mogao ostvariti „off-line“; u učenju, obrazovanju, praćenju inovacija, brzom razmjeni informacija itd. Tako Potočnik (2007: 107) smatra da uticaj medija i tehnologije biva „sve značajnije područje iz perspektive slobodnog vremena, oblika učenja, ili, najšire, svakodnevnog života. Nove tehnologije mijenjaju pristup informacijama i time snažno utječu na smjer i sadržaj socijalizacije mladih“. S druge strane, svakodnevno korištenje medija čini da dijete počne drugačije doživljavati kinernetički prostor, jer „(pre)brzo prevazilazi stanje izazova, taj svijet za njega počinje izgledati stvarno, predmetno i istinski; on postaje dokučiv, izvor stalne zabave, prostor privlačnih sadržaja interaktivnog karakter, mjesto sklapanja prijateljstava, izgradnje uvjerenja, elektronskom simulacijom osmi-

šljeno jedino dvorište za igru – kibernetско dvorište“ (Čamo, Osmić 2020: 370). Nikodem i saradnici (2014: 214) ističu da stalno korištenje medija podrazumijeva „samotnu, asocijalnu i potencijalno ovisnu djelatnost koja će, posebice kod djece, dovesti do „opsesije tehnologijom“ i povlačenja iz društvenog „off line“ svijeta obitelji i prijatelja u nove „virtualne svjetove“. Konkretnije, dopuštanjem da virtuelni prostor bude dominantniji u odnosu na prirodni, javni, društveni, dobijamo generacije koje se slabije snalaze u društvenoj sredini „off-line“. S tim u vezi moguće je uočiti da virtuelna socijalizacija kreira niz novih specifičnosti u generacijskim karakteristikama.

Interakcija između mladih nije ograničena prostorno ni vremenski, ali može i često jeste sakrivena između plašta virtuelnog identiteta, socijalnih odnosa i stvaranja novih vrijednosti virtuelne zajednice. Radojković i Miletić (2006) navode da je pojam virtuelne komunikacije izveden iz „virtuelne stvarnosti“, a što podrazumijeva pravu stvarnost, ali i prividnu stvarnost, pa se čovjek perceptivno, emotivno i kognitivno prebacuje u neku drugu realnost, koja nije ništa nestvarnija od materijalne.

Etimološki *virtus*, na latinskom jeziku znači „snažan, jak, sposoban, ali i skriven, koji se ne pojavljuje, ali se može pojaviti, potencijalan i eventualan; i nestvaran, zamišljen, uobražen“ (Radojković i Miletić 2006: 162). Virtuelno bismo mogli čak prevesti kao zamišljenu snagu ili prividnost. Komunicirajući iza virtualnih identiteta nastojimo sebe prikazati kakvim bismo željeli da nas drugi vide u prirodnoj socijalnoj percepciji. Nažalost, postavlja se pitanje da li današnje virtus društvo zahtijeva od mladih ljudi imperativ sreće „ružičastih slika“, moćnih identiteta koje podražavaju mase svojim kvantitativnim potvrđivanjama svidanja i dijeljenja. „Digitalno doba rezultira dodavanjem, brojanjem i zbrajanjem „lajkova“ i tako se prikupljaju simpatije, a naracija sve više i više gubi značenje jer se sve pretvara u učinkovitost i efikasnost. Sve ono što se zapravo ne može zbrojiti, prestaje biti ili postojati“, zapaža Mandarić (2016: 7). Nametanjem takvog stila života mladima, koji gledaju šta njihovi vršnjaci podržavaju i slave, javlja se potreba za pripadanjem toj virtualnoj masi. Nemoćnost odgajnika, koji još uvijek trebaju pedagoško vodstvo, da procijene šta je poželjno ponašanje a šta nije može dovesti do toga da počnu pratiti trendove koji nisu društveno prihvatljivi. Može se javiti frustracija ako se ne zadovolji potreba za pripadanjem, ako se ne ispune zahtjevi virtuelnog društva i sl. Stoga, u odgojnom rastu, dijete i mladi čovjek trebaju posrednika u izazovima i vrijednostima koje mu se nude.

Mediji imaju ambivalentnu ulogu pri stvaranju socijalizacijske sposobnosti kod djece, posebno mladih. S jedne strane, kreiranjem slike o svijetu koji ga okružuje

mladi čovjek oblikuje vlastite pojmove o kvalitetu života i sistemu vrijednosti koji je najčešće jednak sistemu virtualnih zajednica. S druge strane postoji opasnost manipulacije gdje se ugrožava identitet pojedinca. Pitanje je da li dijete i mladi čovjek može dovoljno zrelo procijeniti šta je njegov stvarni identitet i šta o tome želi dijeliti, a šta je prividni identitet koji želi prikazati „public“, bez dopuštanja uvida u privatnost.

Virtuelna socijalizacija podrazumijeva socijalizaciju preko digitalnih medija, međutim, ono što se pedagoški zamjera virtuelnoj socijalizaciji, između ostalog, je i to što su elektronske društvene mreže zasnovane na artifičijelnim, gotovo neprirodnim načinima komunikacije i druženja (Pavićević 2010). Čini se interesantnim mišljenje Bodrože i saradnika (2008: 92) da „teorija socijalne kompenzacije koja nastoji da objasni privlačnost ovog vida komunikacije, implicira da bi komunikacija putem VDZ (virtuelne društvene zajednice) mogla posebno biti zanimljiva socijalno anksioznim, introvertnim i povučenim osobama, koje bi kroz nju mogle da kompenzuju nedostatak realnih interpersonalnih vještina“. Ilišin (2003) je također mišljenja da djeca koja su manje socijalno prilagođena i ispunjena koriste medije kao kompenzaciju za nezadovoljstvo u „stvarnom životu“. Tapscott (2009) uočava kako je jedna od negativnih karakteristika net generacije slabljenje socijalnih vještina. Zato je prekomjerna izloženost medijima greška, jer „opasnost koju u takvom slučaju predstavljaju masovni mediji za istinsko ljudsko bivstvovanje uopšte se ne može dovoljno visoko oceniti“, zaključuje Gadamer (2010: 10) i izdvaja da je prije svega važno da se djeca i mladi nauče odvažnosti i obrazovanosti vlastitoga suda, u čemu je zasigurno potrebno posredovanje odgajatelja.

Postavlja se pitanje da li mladi čovjek može izgraditi vrijednosni sistem i usvojiti moralne vrijednosti sam, bez stvarnog pedagoškog posrednika? Dakako da odgajanik ima ključnu ulogu, međutim nužno je da bude vođen¹. Kada govorimo o socijalizaciji u prirodnom okruženju, karakteristično je da su djeca i mladi upoznati s principima i izazovima ovakvog okruženja zahvaljujući posredniku, odgajatelju – odrasloj odgovornoj osobi. U prirodnom okruženju dijete se od rođenja pedagoški vodi kroz različite situacije i pojave u kojima raste i razvija se u odgovornu i samostalnu ličnost. Međutim, kako postići društveno poželjne oblike ponašanja s dozom empatičnosti i altruizma, ukoliko mladi nisu ni dovedeni u situacije da socijalno percipiraju realne situacije? Na koji način će se naučiti adekvatna reakcija na podražaj koji nismo doživjeli kao postojeći u društvenoj zajednici? Da li se kroz virtuelnu komunikaciju

¹ Vidi pojam „moral guidance“ u English, Andrea R. (2013), „Discontinuity in Learning: Dewey, Herbart and Education as Transformation“, Cambridge University Press, New York

živi tzv. diktat sreće koji nalaže virtuelni socijates, a ne dostiže realnost u kojoj opstajemo? Zgrabljic Rotar (2005) smatra da pasivnost okoline u kojoj djeca odrastaju (i obitelj i škola) ali i lična pasivnost i nespremnost za život s medijem doprinose većem utjecaju i posljedicama koje mogu prouzrokovati mediji. Za uspješno odrastanje u virtuelnom okruženju i susrete s medijima koji su inkorporirani u svijet mladih ljudi važna je medijska pismenost koju posreduje odgajatelj. Tek onda kada se „vrijednosti (socijalne) na pravilan način interpretiraju i „prenose“ pojedincu, možemo govoriti o funkcionalnoj ulozi medijske socijalizacije“ (Miliša i Tolić 2009: 153). O potrebi posredovanja piše i Livazović (2009: 109), ističući kako mediji „imaju presudnu ulogu pri posredovanju društveno poželjnih modela življenja kojima oblikuju spoznaje mladih o svijetu i socijalnoj okolini“, a mladi ljudi „smatraju se posebno osjetljivom društvenom skupinom koja je u fazi izgradnje stavova, usvajanja i stalnog prilagođavanja socijalizacijskim okvirima i normama ponašanja“.

MEDIJSKA PISMENOST

Pojam medijske pismenosti definira se kao sposobnost pristupa, analize, vrednovanja i odašiljanja poruka posredstvom medija (Aufderheide 1992, prema Zgrabljic Rotar 2005; Hobbs i Frost 2003; Dennis 2004; Rašević 2014). Medijska pismenost je postala neophodna za potpunu uključenost i konzumaciju medija u današnjem digitalnom dobu (Jenkins i sar. 2006, prema Okur i Alevli 2018). Sam koncept medijske pismenosti (pristup, analiza, vrednovanje i odašiljanje poruka) obuhvata različita znanja i vještine, što je rezultat intencionalnog pedagoškog djelovanja. Prema Gajić i Lungov (2012) adekvatna upotreba medija i računara ne znači nužno i medijsku pismenost tj. razumijevanje i vrednovanje sadržaja poruka, svijest o rizicima određenih pojava i slično. Stoga autori naglašavaju da bi mladi bili u stanju da kritički vrednuju sadržaje s kojima dolaze u dodir, potrebno je pažnju posvetiti razvijanju medijske pismenosti i u porodici i u školi. U suprotnom ne mogu kritički vrednovati ono što mediji plasiraju i u što ih uključuju (Miliša i Tolić 2009).

Ranije smo pisali o funkcijama medija, ističući da na globalnom nivou oni povezuju ljude, kulture, ideje. Bitno obilježje medija jeste sloboda koja se nudi korisnicima. Međutim, „dozvoliti djetetu neograničenu slobodu u sayber prostoru, prije nego što razvije svijest koja će ga voditi, ne znači dati mu povlasticu njegove prirode da bude slobodan, nego ga baciti među zvijeri i prepustiti ga stanju ranjivosti“ (Andevski i Vučković 2012: 99). Ovakva realnost opravdava potrebu za osmišljenim medijskim opismenjavanjem. Medijsko opismenjavanje, obrazovanje za medije ili medijsko

obrazovanje su različiti nazivi za programe koji su u većini zemalja zapadnog svijeta postali dio školskog kurikulumu. S obzirom na to da su mediji prepoznati kao značajan agens socijalizacije djece i mladih, javila se potreba za formiranjem naučne discipline posvećene različitim aspektima medijskog odgoja i obrazovanja. Tako se medijska pedagogija konstituisala kao naučna grana, nastala kao reakcija na ubrzani razvoj odgojnih nauka i kao potreba za izučavanjem pedagoških implikacija razvoja medija (Tolić 2008; Miliša, Tolić, Vertovšek 2009, prema Tolić 2009). Medijska pedagogija, uz ostalo, izučava veze između socio-pedagoških i medijskih aspekata komuniciranja. O' Sullivan (2003, prema Zgrabljic Rotar 2005) upozorava da postoji potreba za drugačijim načinom razmišljanja koji traži da počnemo živjeti ideju o tome šta ljudi čine s medijima, a ne da se fokusiramo na ono što mediji čine ljudima. Slična je tendencija o kojoj govori Tolić (2008), navodeći pri tome da učenik mora znati vladati medijima, a ne mediji njime. Dalje, mediji utiču na socijalizaciju mladih naraštaja, pa je ključno da o njima ne razmišljamo isključivo u terminima „ili-ili“ (pa kažemo da su oni korisni ili štetni, dobri ili loši, poželjni ili nepoželjni), jer mogu biti i jedno i drugo i „utiču na društvenu socijalizaciju i oblikovanje identiteta djece i odraslih osoba“ (Zgrabljic Rotar 2005: 3). Da li će izloženost medijskim sadržajima biti popraćena kritičkim stavom prema istim ovisi o medijskom opismenjavanju s kojim treba početi od trenutka susreta djeteta s medijima. Imajući u vidu da se socijalizacija odvija i u virtualnom okruženju, u interesu društva je ponuditi programe osmišljenog medijskog obrazovanja kako bismo mlade opremili vještinama potrebnim za korištenje medija (Zgrabljic Rotar 2005), odnosno ojačali pojedince da na pedagoški prihvatljiv način koriste njihove potencijale, ali i da se znaju suprotstaviti relativizmu digitalne tehnologije (Andevski i Vučković 2012). Medijski obrazovana osoba je ona osoba koja poznaje medije, svjesna je svog svakodnevnog kontakta s njima i razumijeva kako mediji oblikuju ličnost (Tolić 2009).

Ukoliko nisu stečene osnove medijske kompetencije, medijska socijalizacija je disfunkcionalna (Miliša i Tolić 2009). Kao ishod ostvarene medijske pismenosti, prema Holloway, Green i Livingstone (2013: 15), imamo djecu koja će „biti u mogućnosti da na efikasan i odgovoran način koriste računare i internet podržavajući dobre međuljudske odnose i promovirajući kreativnost, samoizražavanje, i stvaranje individualnog identiteta“.

VIRTUELNI IDENTITET MLADIH NA DRUŠTVENIM MREŽAMA

Kako je društveni život u velikoj mjeri određen globalizacijom, tako su globalni procesi uzrok brojnih promjena u svim sferama života i rada. Globalizacija predstavlja vrijeme novih mogućnosti, ali i izazova; slobode, ali i odgovornosti; smanjivanja socijalne distance, ali i povećane izoliranosti. Iako je digitalni svijet nepregledan, često bez mogućnosti uvida u ono što se u njemu događa, to ne umanjuje našu odgovornost prema drugima. Naprotiv, velika je odgovornost korisnika za uvažavanje internet etike, koja se reflektuje kroz poštovanje, otvorenost, toleranciju drugog i drugačijeg (Bulatović, Bulatović i Arsenijević 2012).

Uprkos tome što život na društvenim mrežama nije ništa drugo do život u kolektivu (isto), on podrazumijeva drugačiju formu komunikacije. Značajno je da su komunikacija preko društvenih mreža i interpersonalna komunikacija face-to-face danas u neravnoteži (Labaš 2011). Virtualna prijateljstva i umrežavanja su jedna od značajnih odlika generacije digitalnih pridošlica. Dizdar (2012) zapaža kako se danas mladi u bitnome razlikuju od prethodnih generacija, ponajprije jer su odrasli u potpuno drugačijem okruženju, koje karakteriše izloženost tehnologiji od ranog djetinjstva. Neiscrpna dostupnost informacija, mogućnost komunikacije i učešća u događajima na daljinu nude nove šanse za ubrzan tehnološki i civilizacijski razvoj, ali u sebi istodobno kriju i brojne opasnosti i proturječnosti. Tako je Brabazon (2007, prema Andevski i Vučković 2012) ključni problem u vrijeme ubrzanog razvoja novih informacionih i komunikacionih tehnologija izrazila u rečenici: „Kliktanje zamjenjuje mišljenje“.

Naročito je aktuelno pitanje društvenih mreža i u skladu s tim pitanje granica između realnog i virtuelnog svijeta. Različitim aspektima i uticajima društvenih mreža bave se brojne discipline poput antropologije, biologije, komunikacijskih nauka, sociologije, pedagogije, psihologije. Društvene mreže su iznimno popularni servisi koji privlače milijarde korisnika. Svojevrsan su planetarni fenomen, namjenski napravljene tako da služe kao razrađeno sredstvo za komuniciranje i povezivanje korisnika, a nude mogućnost da se na vrlo jednostavan način proširi krug kontakata sa ljudima i da se on održi (Kušić 2010).

Govoreći o granicama koje odvajaju realni od virtuelnog svijeta, želimo spomenuti i istraživanje Bodrože i saradnika (2008), čiji su rezultati pokazali da postoji visoka podudarnost između pojedinih segmenata ponašanja u realnom i virtuelnom svijetu, tj. mladi ljudi na gotovo isti način uspostavljaju i održavaju međuljudske odnose. O socijalizaciji piše i Livazović (2009: 119), koji izdvaja da SDM (social development

model) proučava proces socijalizacije i izdvaja četiri socijalizacijska oblika: prigode uključivanja u aktivnosti s drugima; stepen uključenosti i aktivnosti; vještine potrebne za sudjelovanje u interakciji i pozitivnu podršku u aktivnostima i interakciji. Kroz prigode uključivanja u aktivnosti s drugim ljudima mladi izgrađuju online identitet i započinju proces socijalizacije (Kušić 2010). Najčešće pitanje koje se tiče digitalnog identiteta odnosi se na to da li je osoba uistinu ta kakva se predstavlja u online svijetu. Mladi ljudi na društvenim mrežama mogu biti bilo ko, mogu biti one osobe kakve nisu ili ne mogu biti u realnom svijetu. Milardović (2010) također raspravlja o različitim aspektima virtuelnog identiteta. Upozorava da je svijet društvenih mreža podložan brojnim manipulacijama. Dodatno, autor ističe da anonimnost na društvenim mrežama ohrabruje ljude, pa oni uz veću slobodu komuniciraju nego osobe koje se predstave imenom i prezimenom.

METODOLOGIJA

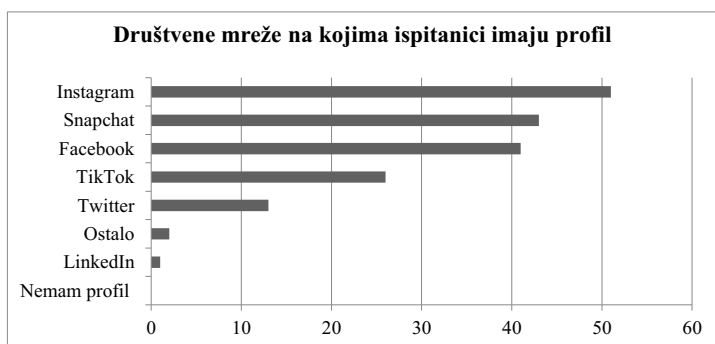
Život adolescenata odvija se u virtuelnom i kibernetičkom prostoru, stoga je cilj našeg rada da istražimo socijalizaciju mladih ljudi u prirodnom i virtuelnom okruženju. Zadaci istraživanja usmjereni su na propitivanje vrijednosti koje usvajaju mladi ljudi kroz virtuelnu socijalizaciju, kako mladi ljudi procjenjuju svoj identitet koji plasiraju u virtuelnom svijetu, odnosno koliko je on kompatibilan s onim koji je izgrađen u porodičnom i vršnjačkom okruženju.

Uzorak istraživanja je bio slučajan i broji 53 ispitanika; 37 ispitanika je ženskog pola, a 17 muškog. Shodno predmetu i cilju, ispitanici su mladi ljudi od 14 do 21 godine koji su u 2020/21. godini pohađali srednje škole, i to sa područja Sarajeva, Banja Luke, Ključa i Sanskog Mosta. Koristili smo metodu teorijske analize i deskriptivnu metodu. Za potrebe ovoga rada konstruisali smo upitnik i plasirali ga putem *Google obrasca*. Upitnik se sastoji od tri dijela. Prvi dio anketnog upitnika se odnosio na generalne podatke. Drugi dio je sadržavao 15 pitanja i ispitivao je aktivnost na društvenim mrežama, online i „inlive“ komunikaciju, te sliku o sebi. U ovom dijelu ispitanici su odgovarali tako što su birali jedan od ponuđenih odgovora i/ili upisivali odgovor na prazne linije. Treći dio je ponuđen u formi Likertove petostepene skale i sastojao se od 33 čestice. Od ispitanika se tražilo da zaokruže/odaberu broj koji najbolje opisuje mjeru slaganja ili neslaganja sa navedenim tvrdnjama. Koristili smo analizu frekvencija i postotaka, a rezultati su prikazani narativno i grafički. Podaci dobijeni ovim istraživanjem mogu se stavljati u međuodnos, što uključuje dublju

statističku analizu, koju nismo ovim radom obuhvatili. Zapravo, mi smo otvorili spektar novih problema koji bi mogli biti predmetom daljih ispitivanja.

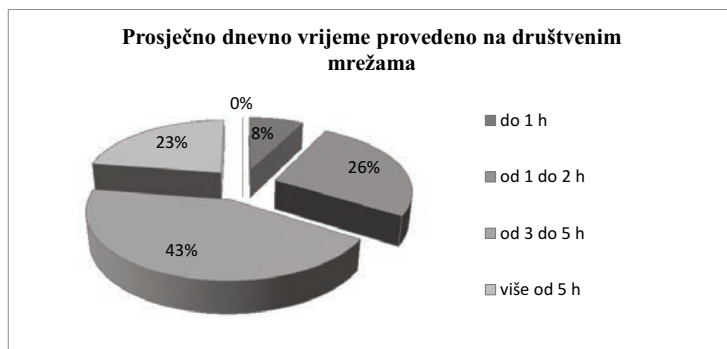
REZULTATI I RASPRAVA

Podaci iz ankete pokazuju da svi ispitanici imaju profil na jednoj ili više društvenih mreža, i to: Instagram, Snapchat, Facebook, TikTok, Twitter, LinkedIn i druge. Na samom početku željeli smo utvrditi koji je omjer korištenih društvenih mreža kod ispitanika (N=53). Prikaz je ponuđen u nastavku.

Grafički prikaz br. 1 Aktivnost na društvenim mrežama

Kada govorimo o vremenu koje u prosjeku mladi ljudi utroše na društvenim mrežama, rezultati pokazuju da njih 43,4% provedu od tri do pet sati dnevno. Više od sat vremena prosječno u toku dana društvene mreže koristi 26% ispitanika, a kod 7,5% ispitanika to vrijeme je nešto manje od sat vremena. Provedeno vrijeme preko pet sati dnevno prisutno je kod 22,6%. Učestalost korištenja društvenih mreža možemo prikazati i grafički.

Grafički prikaz br. 2 Učestalost korištenja društvenih mreža

Zanimalo nas je na kojoj mreži mladi ljudi provode najviše vremena. Preko 90% ispitanika je izjavilo da je to Instagram. Također, većina ispitanika smatra da se na Instagramu osjeća najsigurnije. Na tragu ovoga, željele smo saznati zbog čega se osjećaju najsigurnije na društvenoj mreži koju su odabrali. Neki od odgovora uključuju mogućnost zaključavanja profila – prebacivanja na privatni profil; nepostavljanje slika ili informacija o sebi; veća mogućnost zaštite ličnih podataka, itd. Instagram je također društvena mreža koja je prvi izbor profila na kojem mladi ljudi dijele najviše ličnih podataka (ime i prezime, mjesto stanovanja, fakultet, status veze i sl.). Svega 5,7% mladih je izjavilo da uopće ne dijele lične podatke na društvenim mrežama. Nadalje, pitali smo kada su najviše aktivni na društvenim mrežama, pa je njih 30 (56,6%) navelo da je to u vrijeme kada su slobodni, 9 ispitanika (16,9%) kada su usamljeni, 6 (11,3%) kada su sretni, 4 kada su tužni (7,5%), dok 4 ispitanika nisu odgovorila na pitanje (7,5%).

Baš kao globalizacija i urbanizacija, tako je i digitalizacija već promijenila svijet. Savremeni život je postao nezamisliv bez informacijsko-komunikacijskih tehnologija (UNICEF 2017). Informacijsko-komunikacijske tehnologije oblikuju svakodnevni život, određujući načine mišljenja i ponašanja, učenja i učešća. Prilike koje nudi nova tehnologija zahtijevaju veću participaciju samog korisnika. To znači da sudionici moraju više „uroniti“ u digitalni svijet, čime se sve više izoliraju od realnog svijeta, što može biti razlog slabljenja interpersonalnih komunikacijskih povezanosti (Labaš 2011). Isti autor u radu potcrtava Baudrillardovu tvrdnju o tome da su granice između „stvarne zbilje i virtualne zbilje pomućene, postale su nejasne i teško ih je razaznati“ (2011: 37). U okvirima ovog rada, naročito je značajno pitanje izgradnje identiteta kao rezultata prirodne i virtualne socijalizacije. Više od polovine učesnika istraživanja (66%) smatra da je njihov identitet (profil) na društvenim mrežama podudaran s identitetom u prirodnom okruženju. Jedno od pitanja u upitniku bilo je da ispitanici napišu kako sebe doživljavaju promatrajući svoje profile na društvenim mrežama. Odgovori su bili zanimljivi, a mi izdvajamo samo neke opise. To uključuje procjenu sebe kao moderne osobe; jednostavne i povučene osobe; sretna i zadovoljna; pozitivna osoba; rezervisana, kreativna i obrazovana osoba; zanimljiva i ambiciozna; pozitivna, ali usamljena; smiješna i zabavna; kulturna i odgojena; sretna i moderna; hladna i ozbiljna; lijepa, zgodna i emocionalna osoba. Neki ispitanici ističu kako ne koriste sve mogućnosti društvenih mreža: *Smatram da ne zloupotrebljavam pojedine prednosti društvenih mreža. Ponašam se, tako rečeno, u skladu normalnosti na svojim društvenim mrežama. Razlikujem granice između realnog života i života na društvenim mrežama. Koliko god da su društvene mreže dobre,*

duplo su i štetne. Tako da poštovanje granica privatnog i javnog života mora postojati (Ispitanik A. K.). Drugi, pak, navode kako se loši trenuci ne dijele na društvenim mrežama: *Smatram da se prikazujem kao sretna i moderna osoba, ne postavljajući svoje loše dane na internet* (Ispitanica V. L.). Interesantan podatak je da 83% ispitanika navodi kako ovaj opis odgovara opisu koje bi dali o sebi i u realnom životu.

Prema Kušić (2010: 105), „online društvene mreže djeci i mladima ujedno omogućuju i eksperimentiranje s novim identitetima. U prošlosti, na primjer, mladi su prolazili kroz faze oblačenja (...) kao oblik eksperimentiranja u pronalaženju svog identiteta. To se nastavlja na online mreži, ali uz anonimnost koju „Mreža“ donosi, mladi mogu promijeniti godine, spol i druge aspekte fizičkog izgleda“. U istraživanju smo se usmjerili i na pitanje lažnih profila na društvenim mrežama. Od ukupnog broja ispitanika, njih 16 (30,2%) je imao ili ima lažni profil na društvenim mrežama. U tom slučaju, on im najčešće služi (je služio) da prate nekoga bez njegovog znanja, komuniciraju s nekim bez otkrivanja vlastitog identiteta, a razlog tome je osjećaj sigurnosti iza skrivenog identiteta.

Mladi tokom dana iz navike posjećuju društvene mreže i pritom pasivno posmatraju komentare i postove na zidovima prijatelja. Navika koja nije nužno objektivno interesovanje ili potreba, nego pak „trošenje vremena“, kod mladih ljudi postaje razlog nekvalitetnog korištenja slobodnog vremena. Upoznavanje i komuniciranje sa vršnjacima preko virtuelnih kanala, zapravo daje iskrivljenu sliku interakcije i socijalizacije s vršnjacima. Čelik (2019: 422-423) je mišljenja da, „mlada osoba kojoj društvena mreža postaje glavni oblik komunikacije i socijalizacije i koja zanemaruje „živu“ komunikaciju zapravo se udaljava od stvarnosti“, iz razloga što „stvaranju virtuelnog svijeta pogoduje generalna frustriranost i društvena nesigurnost jer one stvaraju krizu identiteta kod mladih što dovodi do mogućih oblika nasilja i različitih oblika rizičnog ponašanja“.

Virtuelna komunikacija se značajno razlikuje od one u prirodnom okruženju. Prema rezultatima našeg istraživanja 67,9% (36) ispitanika primjećuje da je na društvenim mrežama među vršnjacima više sukoba, ali i znatno više „hejtovanja“ nego uživo. Također, svi ispitanici su se izjasnili da se ne ustručavaju da napišu komentar (ne)slaganja prijatelju, ukoliko imaju potrebu za tim. U pogledu komunikacije s prijateljima koje su ispitanici upoznali online, više od polovine ispitanika, tj. 27 mladih ističe kako nemaju prijatelja/e koje su upoznali online, a da s njim/a često komuniciraju, dok njih 26 ističe kako ovakva prijateljstva postoje. Većina mladih (92,5%) ima prijatelje s kojima se druže u okolnostima koje ne uključuju online okruženje

i koje mogu pozvati u svakom trenutku kako bi razgovarali o situaciji koju emotivno i/ili racionalno ne mogu savladati sami ili imaju potrebu podijeliti s njima. Ovi nalazi se čine veoma važnim i pokazuju prisutnost socijalizacije u prirodnom okruženju kod mladih fokusirajući se, naravno, na ispitanike ovoga istraživanja. Na pitanje (u kojem su mogli birati više ponuđenih odgovora) o tome kako mladi ljudi provode vrijeme s vršnjacima, kao najčešći odgovor birano je vrijeme *na kafi* (71,7%), potom u šetnji (49,1%), večernjim izlascima (34%), nastavnim i drugim školskim aktivnostima (26,4%).

Iznimno važan segment komunikacije je osjećaj ugone i razumijevanje od strane sagovornika. Prema rezultatima istraživanja, 66% (35) sudionika stava je da se u ličnoj komunikaciji bolje razumiju međusobno, i oni svoje sagovornike, ali i sagovornici njih. Stoga, oni s vršnjacima češće komuniciraju uživo, ali ni na društvenim mrežama nemaju puno komunikacijskih konflikata. Međutim, uočavaju česte komunikacijske konflikte kod svojih vršnjaka koji ponekad eskaliraju i u prirodnom okruženju. Na dimenziji kontrole emocija, nalazi su nešto drugačiji. Većina ispitanika, 86,7% (46), navodi kako im je lakše kontrolisati emocije online. Ovakvo što je razumljivo jer neverbalnu komunikaciju koju često ne mogu kontrolirati u prirodnom okruženju, u online okruženju skrivaju ili pak prikazuju kroz emotikone, što ne mora nužno biti slika stvarnog emotivnog stanja.

Zanimljivim se čini da je osjećaj sigurnosti prisutniji u online komunikaciji s vršnjacima i „autoritetima“ u odnosu na „inlive“ komunikaciju. Pri tome, u komunikaciji s vršnjacima i autoritetima, mladi se osjećaju sigurnije online nego uživo. Situacija je drugačija u komunikaciji s nepoznatim osobama, gdje su ispitanici iskazali da se osjećaju sigurnije u interakciji sa strancima u prirodnom okruženju. Radi lakše preglednosti ovih rezultata, tvrdnje u vezi sa osjećajima ispitanika u različitim okruženjima prikazali smo u tablici u nastavku rada.

Tablica 1. Osjećaj sigurnosti u virtuelnoj i prirodnoj komunikaciji

Čestice	Slažem se	Niti se slažem niti se ne slažem	Ne slažem se
Osjećam se sigurnije u komunikaciji s vršnjacima online nego uživo.	36 (67,9%)	10 (18,8%)	7 (13,2%)
Osjećam se sigurnije u komunikaciji s autoritetom (nastavnikom, pedagogom i sl.) online nego uživo.	33 (62,2%)	10 (18,8%)	10 (18,8%)
Osjećam se sigurnije u komunikaciji s nepoznatim ljudima online nego uživo.	7 (13,2%)	10 (18,8%)	36 (67,9%)

Iako ispitanici ne smatraju da zbog aktivnosti na društvenim mrežama imaju više online poznanika, ipak su svi istakli da vode računa o tome kako svoj/e profil/e na društvenim mrežama predstavljaju drugima, jer im je stalo do mišljenja drugih. U rezultatima možemo pročitati da se 81,1% (43) ispitanika osjeća dobro i da im prija ukoliko drugi pozitivno reaguju na njihove objave. Smatraju da njihov profil jasno odražava njihovu ličnost, iako neke segmente iz stvarnog života ne objavljuju na virtualnu platformu, jer se ne žele prikazati u određenom svjetlu ili pak češće objavljuju neke pojedinosti kojima žele impresionirati druge. Nadalje, 66% (35) ispitanika su mišljenja da privatne stvari ne treba objavljivati na društvenim mrežama, što i ne čine prema rezultatima istraživanja. Ovdje je diskutabilno šta svaki od ispitanika smatra privatnim informacijama, pa smo se fokusirali na pojedine elemente. Više od polovine (56,6%) sudionika status emocionalne veze i trenutno emotivno stanje smatra privatnim segmentom njihove ličnosti i ne dijele na društvenim mrežama. Međutim, ono što većina ispitanika (84,9%) često dijeli s drugima jesu izlasci s prijateljima, ne smatrajući to privatnošću.

Nalaz o vrijednostima koje usvajaju na društvenim mrežama pokazuje da su ispitanici (90,5%) mišljenja da su vrijednosti iz obje sredine poprilično kompatibilne, te da se njihov život u realnom i virtualnom svijetu bitno ne razlikuje. Interesantnim se čini da njihova percepcija života svojih vršnjaka znatno drugačija, tj. smatraju da se život njihovih poznanika ne podudara sa virtualnim prikazom tih poznanika (čak 84,9%). Mladi žive imperativ aktualnih trendova u mladalačkom okruženju, kako društvenih mreža, tako i prirodnog okruženja. Sudionici su mišljenja da nerealne slike života na društvenim mrežama od njih traže pozitivno vrednovanje istih, tzv. „imperativa sreće“ „ružičastog života“ i „savršene harmonije“. Naglašavamo i da većina ispitanika (94,3%) smatra da na njihove vrijednosti djelimično utiču mediji, sponzorirane reklame, svijet mode te pojedini influenseri s društvenih mreža. Činjenica je da tehnologije mijenjaju društvene forme, norme i obrasce ponašanja. Živimo u društvu koje je posredovano informacijsko-komunikacijskim tehnologijama. Naše istraživanje je potvrdilo da ovi mediji značajno utiču na preoblikovanje društvene komunikacije. Bitno obilježje tih mreža je da one ukidaju komunikaciju licem u lice, a da se „temelje na impersonalnoj komunikaciji i novoj tehničkoj virtualnosti“ (Milarđović 2010: 10), gdje „osoba preskače čitave, zaobilazi već izgrađene mreže i sisteme socijalne interakcije, uskačući u potpuno nove, nedefinirane i nepoznate mreže“ (Alić 2005: 152).

ZAKLJUČAK

U pedagoškom diskursu socijalizacija zauzima vrijedno mjesto u istraživačkom, ali i teorijskom određenju uloge društva u odgoju, kultiviranju i oblikovanju svakog pojedinca. Važan segment istraživanja u pedagogiji jeste uloga i pozicija različitih agenasa socijalizacije koji dopunjuju razvoj ličnosti djece i mladih. U današnjici nemoguće je poreći prisutnosti virtuelnog svijeta u životu mladih, stoga se javlja iznimna potreba izučavanja istoga, naročito u domenu prevencije, oblikovanja i prilagođavanja jednog takavog agensa kako svrha i smisao odgojnog djelovanja ne bi otišli u krivom smjeru zbog eventualnih pogrešnih uticaja, odnosno kako iskoristiti sve ono pozitivno što se nudi u virtuelnom svijetu. Također, s tim u vezi, očituje se potreba odgoja za budućnost, pa su potrebna metaumijeća, a ne kompetencije koje su trenutačno aktuelne. Istraživanjem smo napravili kratak uvid u konstrukt virtuelne socijalizacije mladih ljudi. Iako je zbog relativno malog broja ispitanika nemoguće donijeti generalne sudove, ovim ćemo samo ukazati na neke indikacije koje mogu biti prisutne kod mladih. Prema rezultatima istraživanja možemo zaključiti da je, s obzirom na kvantitet prisutnosti u virtuelnom svijetu, postojan prostor za uticaj istoga na razvoj ličnosti i vrijednosti kod mladih ljudi. Međutim, ne možemo izvoditi zaključke o kvaliteti i intenzitetu uticaja na oblikovanje ličnosti. Važnim se čini spomenuti oprečne percepcije koje se mogu čitati u rezultatima, počevši od toga da adolescenti smatraju da je njihov život kompatibilan životu koji prikazuju na društvenim mrežama, dok smatraju da nije ista situacija kod ostalih vršnjaka. Potom, u jednom dijelu upitnika kazuju da se bolje „snalaze“ u komunikaciji sa drugima u „inlive“ kontaktu, nego u online okruženju, a potom u pitanjima u kojem se obliku komunikacije osjećaju sigurnije pokazuju da je to ipak online okruženje. Mladi iznose mišljenje da su vrijednosti mladih u prirodnom i virtuelnom okruženju kompatibilne, a onda navode da razvoj njihovih vrijednosti ipak jeste determiniran aktuelnim javnim mnijenjem i slično. Spahnel (2006: 188, prema Miliša, Tolić 2008: 126) smatra da „medijsko obrazovanje mora imati inovativne forme takvog korištenja medija i medijskog djelovanja, gdje će se razviti mediji koji će imati odgojnu, a ne manipulativnu funkciju. U tome veliko značenje ima i medijska didaktika, koja se bavi korištenjem (inovativnim) medijima, pogotovo u odgojno-obrazovnim ustanovama“.

Stoga, odgojno djelovanje u pripremi odgajnika za virtuelni svijet treba pripremiti u nekoliko pravaca: aktuelnosti, istinitosti, privatnosti i slobode. Prvo je voditi računa da ono što je danas na trendingu nije nužno i sutra, tj. da je imperativ sreće zabluda

u koju mladi često upadaju. Boreći se protiv ideje da djeca i mladi „moraju“ biti sretni, jer zapravo to ne može niko ispuniti i garantirati, valja usmjeriti odgojno djelovanje ka tome da mladi imaju pravo biti sretni, ali ne i da moraju, te da je uredu ako to nisu u svakome trenutku. Drugo, potrebno je razvijati kritičko mišljenje kod mladih kako bi s dozom sumnje ulazili u ono što pročitaju na virtuelnim platformama. Treće je razviti potrebu zaštite vlastitih podataka, a respektiranja tuđih podataka koji se tiču osobnog života svakog pojedinca. Te naposljetku, priprema odgajanika za virtuelni svijet uključuje i slobodu kao dio bivstvovanja svakog pojedinca, ali u skladu sa geslom da moja sloboda završava tamo gdje počinje tvoja, što znači da je svako od nas slobodan dok ne ugrožava drugoga, ali i odgovoran pri činjenju bilo kakvih aktivnosti.

LITERATURA

1. Alić, Amel (2005), "Virtualna socijalizacija: između odgoja i igre", *Zeničke sveske – Časopis za društvenu fenomenologiju i kulturnu dijalogiku*, 2, 146-157.
2. Andevski, Milica, Željko Vučković (2012), "Daroviti u diskursu digitalnog optimizma i nihilizma", u: Grozdana Gojković, Aleksandar Stojanović (ur.), *Darovitost i moralnost*, Visoka škola strukovnih studija za obrazovanje vaspitača „Mihailo Palov“ – Universitatea de Vest „Aurel Vlaicu“ – Univerzitet „Sv. Kliment Ohridski“ – REVIVIS, Vršac, 91-102.
3. Bjelobrč, Vladimir (2020), "Uloga medija u procesu socijalizacije djece i adolescenata", *Magistra Iadertina*, 15(1), 41-56.
4. Bodroža, Bojana, Sandra Jovanović, Boris Popov (2008), "Latentna struktura ponašanja u virtuelnim društvenim zajednicama i njegove relacije sa socijalnom anksioznošću", *Primenjena psihologija*, 1(1-2), 19-35.
5. Brajša-Žganec, Andreja (2003), *Dijete i obitelj: Emocionalni i socijalni razvoj*, Naklada Slap, Jastrebarsko
6. Bulatović, Ljiljana, Goran Bulatović, Olja Arsenijević (2012), "Etičke implikacije naprednog učenja putem digitalnih medija", u: Grozdana Gojković, Aleksandar Stojanović (ur.), *Darovitost i moralnost*, Visoka škola strukovnih studija za obrazovanje vaspitača „MihailoPalov“ – Universitatea de Vest „Aurel Vlaicu“ – Univerzitet „Sv. Kliment Ohridski“ – REVIVIS, Vršac, 205-225.

7. Čamo, Merima, Amer Osmić (2020), "Dječija igra u kibernetikom dvorištu", *Društvene i humanističke studije – DHS*, 4 (13), 367-380.
8. Čelik, Ana (2019), "Dimenzije virtualnog ponašanja adolescenata", *Školski vjesnik* 68(2), 413-425.
9. Crnobrnja, Stanko (2014), *Novi mediji i društvene mreže: pojmovnik*, Univerzitet Singidunum, Fakultet za medije i komunikacije, Centar za medije i komunikacije, Beograd
10. Dennis, Everette E. (2004), "Out of sight and out of mind: The media literacy needs of grown-ups", *American Behavioral Scientist*, 48(2), 202-221.
11. Dizdar, Senada (2012), *Informacijska pismenost – metakompetencija za cjeloživotno učenje*, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo
11. English, Andrea R. (2013), *Discontinuity in Learning: Dewey, Herbart and Education as Transformation*, Cambridge University Press, New York
12. First-Dilić, Ruža (1974), "Socijalizacija u obitelji i slobodno vrijeme: Pristup proučavanju socijalizacije u obitelji", *Revija za sociologiju*, 4(2-3), 3-14.
13. Gadamer, Hans-Georg (2010), *Vaspitanje, to je vaspitati sebe*, Biblioteka Parega, Beograd
14. Gajić, Olivera. Biljana Lungulov (2012), "Uticaj masovnih medija na moralne vrednosti darovitih", u: Grozdana Gojković, Aleksandar Stojanović, (ur.), *Darovitost i moralnost*, Visoka škola strukovnih studija za obrazovanje vaspitača „Mihailo Palov“ – Universitatea de Vest „Aurel Vlaicu“ – Univerzitet „Sv. Kliment Ohridski“ – REVIVIS, Vršac, 335-347.
15. Glasser, William (2000), *Teorija izbora*, Alinea, Zagreb
16. Gudjons, Herbert (1994), *Pedagogija: temeljna znanja*, Educa, Zagreb
17. Hobbs, Renee, Richard Frost (2003), "Measuring the acquisition of media-literacy skills", *Reading Research Quarterly*, 38(3), 330-355.
18. Holloway, Donell, Lelia Green, Sonia Livingstone (2013), *Zero to eight. Young children and their internet use*, EU Kids Online, London
19. Ilišin, Vlasta (2003), "Mediji u slobodnom vremenu djece i mladih", *Medijska istraživanja*, 2, 9-34.
20. Jurčić, Daniela (2017), "Teorijske postavke o medijima – definicije, funkcije i utjecaj", *Mostariensia*, 21(1), 127-136.
21. Katz, Lilian G., Diane E. McClellan (2005), *Poticanje razvoja dječje socijalne kompetencije*, Educa, Zagreb
22. Klarin, Mira (2006), *Razvoj djece u socijalnom kontekstu*, Naklada Slap, Jastrebarsko

23. Kunić, Ivana, Marina Vučković Matić, Joško Sindik (2017), "Korištenje društvenih mreža kod učenika osnovne škole", *Sestrinski glasnik*, 22(2), 152-158.
24. Kušić, Siniša (2010), "Online društvene mreže i društveno umrežavanje kod učenika osnovne škole: navike Facebook generacije", *Život i škola*, 56 (24/2), 103-125.
25. Labaš, Danijel (2011), "Djeca u svijetu interneta: zatočenici virtualnog svijeta. Pedagoški modeli i otvorena pitanja", u: Lana Ciboci, Igor Kanižaj i Danijel Labaš (ur.), *Djeca medija: od marginalizacije do senzacije*, Matica Hrvatska, Zagreb, 35-64.
26. Livazović, Goran (2009), "Teorijsko- metodološke značajke utjecaja medija na adolescente", *Život i škola*, 1(21), 108-115.
27. Mandarić, Valentina (2016), *Zamke i opasnosti u čudesnom svijetu medija*, Franjevački institut za kulturu mira, Split
28. Maslow, Abraham H. (1982), *Motivacija i ličnost*, Nolit, Beograd
29. Milardović, Anđelko (2010), *Globalno selo: sociologija informacijskog društva*, Centar za politološka istraživanja, Zagreb
30. Miliša, Zlatko, Mirela Tolić (2008), "Određenje medijske pedagogije s komunikacijskog aspekta", *MediAnali: međunarodni znanstveni časopis za pitanja medija, novinarstva, masovnog komuniciranja i odnosa s javnostima*, 2(4), 113-130.
31. Miliša, Zlatko, Mirela Tolić (2009), "Moralni relativizam i medijska socijalizacija u razvoju interkulturalne komunikacije", *MediAnali: međunarodni znanstveni časopis za pitanja medija, novinarstva, masovnog komuniciranja i odnosa s javnostima*, 3(5), 143-162.
32. Miljković, Dubravka, Majda Rijavec (2002), *Kako se zauzeti za sebe*, IEP, Zagreb
33. Nikodem, Krunoslav, Jasna Kudek Mirošević, Silvija Bunjevac Nikodem (2014), "Internet i svakodnevne obaveze djece", *Socijalna ekologija*, 23(3), 211-236.
34. Okur, Alpaslan, Ozan Alevli (2018), "New Media Literacy Skills in Gifted Students", *Croatian Journal of Education: Hrvatski časopis za odgoj i obrazovanje*, 20(1), 265-289.
35. Pašalić-Kreso, Adila (2000), *Rano učenje: ili učenje u funkciji uvećavanja kapaciteta mozga*, Centar za obuku i obrazovne inicijative, Sarajevo
36. Pavelin, Goran (2016), *Arhiv, mediji, odnosi s javnošću*, Sveučilište u Zadru, Zadar

37. Pavićević, Olivera (2010), "Novi medij, nove generacije i društveni kapital", *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 29(1-2), 109-124.
38. Pianta, Robert C. (1999), *Enhancing relationships between children and teachers*, American Psychological Association, Washington
39. Potkonjak, Nikola M. i sar. (1989), *Pedagoška enciklopedija*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
40. Potočnik, Dunja (2007), "Mladi i nove tehnologije", u: Vlasta Ilišin i Furio Radin (ur.), *Mladi: problem ili resurs*, IDIZ, Zagreb, 105-136.
41. Raboteg-Šarić, Zora (1997), "Uz temu Socijalizacija djece i mladeži", *Društvena istraživanja*, 6(4-5), 30-31.
42. Radojković, Miroljub, Mirko Miletić (2006), *Komuniciranje, mediji i društvo*, Stylos, Novi Sad
43. Rašević, Dragana (2014), *Medijska kultura i medijska pismenost*, Markos, Banja Luka
44. Rot, Nikola (1972), *Osnovi socijalne psihologije: socijalizacija*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Srbije, Beograd
45. Slatina, Mujo (2006), *Od individue do ličnosti*, Dom štampe, Zenica
46. Slunjski, Edita (2013), *Kako djetetu pomoći da stječe prijatelje i razvija socijalne vještine*, Element, Zagreb
47. Tapscott, Don (2009), *Grown Up Digital: How the Net Generation is Changing Your World*, McGraw-Hill, London
48. Tolić, Mirela (2008), "Aktualnost medijskih kompetencija u suvremenoj pedagogiji", *Acta Iadertina*, 5(1), 1-13.
49. Tolić, Mirela (2009), "Temeljni pojmovi suvremene medijske pedagogije", *Život i škola*, 22, 97-103.
50. UNICEF (2017), *Djeca u digitalnom svijetu*, UNICEF, Odjel za komunikacije, New York
51. Valjan-Vukić, Violeta (2009), "Obitelj i škola – temeljni čimbenici socijalizacije", *Magistra Iadertina*, 4(4), 171-178
52. Vasta, Ross, Marshall M. Haith, Scott A. Miller, (2005), *Dječja psihologija*, Naklada Slap, Jastrebarsko
53. Zgrabljic Rotar, Nada (2005), *Mediji – medijska pismenost, medijski sadržaj i medijski utjecaji: Medijska pismenost i civilno društvo*, Media Centar, Sarajevo
54. Zgrabljic Rotar, Nada (2011), "Masovni mediji i digitalna kultura", u: Nada Zgrabljic Rotar (ur.), *Digitalno doba - Masovni mediji i digitalna kultura*, Biblioteka Digitalno doba, Zadar, 25-53.

SOCIALIZATION OF YOUTH IN NATURAL AND VIRTUAL CONTEXT

Summary:

With the development of technologies, virtual interaction contributes to the stronger virtual socialization of young people. This paper aims to examine how the virtual world influences the identity of young people. In the introduction, we reviewed the studies that dealt with virtual socialization, and then we presented a brief empirical insight into today's socialization of young people from 14 to 21 years of age. With the questionnaire, we tried to examine the "quality" of virtual socialization in the lives of young people. The tasks of our research are focused on questioning the values that young people adopt through virtual socialization, an assessment of the "image of their own" that is in the virtual world, and the compatibility of the virtual identity with the one built in the family and peer environment. Respondents expressed views that their lives matched a life that points to social networks, while they felt that their peers did not live a life that they sought to portray on social networks. The results showed that they feel more secure in online communication than in life. Also, opinions are that the values they adopt are influenced by public opinion, etc. We can conclude that educating youths about the virtual world should be in several directions: actuality, truthfulness, privacy, and freedom.

Keywords: youth; media; socialization

Adrese autorica

Authors' address

Edina Nikšić Rebihić
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
edina.niksic.rebihic@ff.unsa.ba

Amina Smajović
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
amina.smajovic@ff.unsa.ba

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.3.481

UDK 37.018.43:004

Primljeno: 22. 05. 2021.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Dejan Đorđić, Ruženka Šimonji Černak, Mila Beljanski

IZAZOVI ZA NOVU ULOGU I NOVE KOMPETENCIJE NASTAVNIKA: ISKUSTVA U NASTAVI NA DALJINU

U radu su predstavljeni rezultati istraživanja o nastavi na daljinu sa aspekta učitelja/nastavnika osnovne škole, sa teritorije Vojvodine (Srbija), tokom vanrednog stanja. Cilj je odgovor na pitanja kako ispitanici procenjuju kompetencije za nastavu na daljinu, zadovoljstvo poslom i koliko su im zahtevne različite platforme za učenje. Uzorak su činila 574 nastavnika i učitelja. Korišćen je upitnik Mišljenja i iskustva učitelja i nastavnika o nastavi na daljinu za vreme vanrednog stanja. Upitnik je distribuiran online. Podaci su prikupljeni od aprila 2020. godine do kraja školske godine. Ispitanici procenjuju da imaju tehničke i informatičke kompetencije, stečene u neformalnom obrazovanju i da su im potrebne dalje edukacije. Nastava na daljinu predstavlja profesionalni stres i izazov, a velika većina ispitanika preferira redovnu nastavu. Povećan je nivo stresa, obim posla, smanjeno je angažovanje učenika i jasnoća očekivanja od nastavnika. U nastavi na daljinu ispitanici su najčešće koristili već poznate kanale komunikacije: mejl i Viber.

Ključne reči: COVID-19; nastava na daljinu; nastavnici; kompetencije

1. UVODNA RAZMATRANJA

Zbog vanrednog stanja i pandemije korona virusa (COVID-19) od marta 2020. godine u Republici Srbiji kao i u celom svetu, nastavu u učionicama zamenila je nastava na daljinu. Zatvaranje škola odrazilo se kako na način obrazovanja, tako i na šire društvo,

i to je bilo vidljivije u nerazvijenim zemljama. UNESCO (prema Espino-Diaz et al. 2020) navodi sledeće aspekte koji su ozbiljno bili pod uticajem zatvaranja škola:

- pristup obrazovanju, u smislu da postoje deca koja nisu bila u mogućnosti da imaju pristup onlajn nastavi i učenju na daljinu iz raznih razloga;
- hrana: postoje deca koja su u školi imala možda i jedini topli i celoviti obrok tokom dana;
- neadekvatno obrazovanje roditelja: postoje učenici koji nisu imali adekvatnu obrazovnu podršku kod kuće zbog niskog obrazovnog statusa roditelja i neobučenosti roditelja za korišćenje digitalnih tehnologija;
- nejednak pristup informacijama i digitalnim tehnologijama u porodicama koje su ekonomski u neravnopravijem položaju od većine porodica u nekom društvu;
- nedostatak nadzora i adekvatnog rada sa decom zbog roditeljske zaposlenosti i dečijeg ostajanja kod kuće zbog pohađanja onlajn nastave. Ova situacija je postajala naglašenija u porodicama zdravstvenih radnika.

Tek u takvim okolnostima većina učitelja je počela shvatati da vaspitanje i obrazovanje dece i mladih za kvalitetan život u 21. veku mora biti usmereno na izgradnju uloga i kompetencija koje su nužno različite od onih dominantnih u prošlosti. Dakle, nastavnik u današnjoj školi mora da razvije uloge i kompetencije kako bi udovoljio zahtevima današnje škole. Kompetencije kao kombinacija znanja, veština, stavova, motivacije i ličnih karakteristika omogućavaju pojedincu da aktivno i efikasno deluje u određenoj specifičnoj situaciji (Baumert, Kunter 2013). One su, kao i učenje, dinamičan proces pa se pedagoška kompetentnost može definisati kao merilo visokog stručnog nivoa, u smislu kvalitetne pedagoške obrazovanosti i osposobljenosti koja se stiče pedagoškim učenjem i stalnim stručnim usavršavanjem (Lončarić, Pejić Papak 2009).

2. DIGITALNE KOMPETENCIJE I NOVE ULOGE NASTAVNIKA – NASTAVNIK ZA DIGITALNO DOBA

Jedna od glavnih determinanti uspeha i napretka u društvu je kvalitet obrazovanja pa je unapređivanje kvaliteta obrazovanja nastavnika jedan od značajnih ciljeva koje svaka država sebi postavlja (Baumert, Kunter 2013; Chai, Koh, Tsai 2013; Lachner et al. 2019; Lončarić, Pejić Papak 2009). Stoga biti učitelj u današnje vreme postaje sve veći izazov. Govori se o opštim kompetencijama: predmetnoj kompetenciji,

pedagoško-didaktičko-metodičkoj kompetenciji, psihološkoj kompetenciji (Jurčić 2014) socijalnoj i digitalnoj kompetenciji. U lepezi kompetencija koje učitelji treba da steknu u okviru svog obrazovanja i kasnijeg profesionalnog delovanja i usavršavanja za savremeno društvo su i digitalne kompetencije jer „digitalno učenje treba voditi pedagoški, pa su stoga ključni diferencijatori uspeha identifikacija digitalnih kompetencija koje su nastavnicima potrebne i pružanje obuke koja će im pomoći da steknu te kompetencije“ (Carrier, Nye 2017: 209). Po istom principu i drugi autori (Bürgener, Barth 2017; Ferrari 2012; Lie et al. 2020) su izvestili kako digitalno učenje menja ulogu učitelja. Na početku korišćenja digitalno učenje se nije toliko upotrebljavalo (smatralo se manje naprednim) od tradicionalnog učenja licem u lice, u učionici (Kidd, Murray 2020). Upotrebljavalo se u vrlo malo škola, najviše kao platforma za dodatne zadatke i unos ocena. Novonastala situacija prouzrokovana pandemijom korona virusa stavlja u prvi plan podučavanje učenika na daljinu i onlajn nastavu, koja se umnogome razlikuje od dosadašnjeg podučavanja u školskoj sredini.

Prinudni prenos nastave u onlajn prostor takođe je naglasio potrebu za nekim boljim i sistematskim razvojem digitalnih kompetencija prosvetnih radnika koji su u ovom polju (Allen et al. 2020; Viner et al. 2020; Zhang et al. 2020), do sada, uglavnom bili prepušteni sami sebi. Mnogi učitelji inhibirani svojim strahom od tehnologija, naglašavaju da učitelji ne treba da budu eksperti u digitalnom učenju (Giovannella et al. 2020) nego se zahteva od njih da koriste različite digitalne alate i resurse za rešavanje problema i primenu novih pristupa u nastavi i učenju (Huber, Helm 2020; Kidd, Murray 2020). Ovakvi dokazi sugerišu da digitalne tehnologije mogu pružiti nove mogućnosti za podučavanje i učenje (Lauerermann, König 2016). Istraživanja su pokazala da nastavnici, koji su već raspolagali softverskim resursima i koristili digitalne medije u nastavi (imejl, platforme, servis za poruke, društvene mreže), bili su u povoljnijoj situaciji prilikom zatvaranja škola zbog pandemije (König, Jäger-Biela, Glutsch 2020). Još neka istraživanja su pokazala da nastavnici koji vrše diseminaciju nastavnog materijala to najčešće rade preko mejla (Huber, Helm 2020) i da imaju potrebu za jakim i stabilnim internetom (O'Brien et al. 2020).

Nastavnici su jedan od važnijih faktora kada je u pitanju uspeh u učenju (Bürgener, Barth 2017), a takav uspeh omogućavaju nove uloge i kompetencije nastavnika koje stvaraju mogućnosti za učenje, kao što su znanja, uverenja, motivacija i samoregulacija (Baumert, Kunter 2013). Prema tome, ne samo da se postavlja pitanje da li prelazak rada škola na onlajn platforme u vreme pandemije i korišćenje digitalnih alata u nastavi na daljinu može učenicima i nastavnicima biti dovoljno da se gradivo savlada, nego je i pitanje kako korišćenje ovih alata doprinosi razvoju kompetencija

i mogućnosti za dalje obrazovanje nastavnika i pripremu za nove uloge (König Jäger-Biela, Glutsch 2020). Nastavnici time pokazuju „pedagošku spretnost“ (Kidd, Murray 2020: 542) u novonastalim okolnostima.

Rezultati malobrojnih istraživanja koja su sprovedena u periodu pandemije korona virusa (Giovannella et al. 2020; König, Jäger-Biela, Glutsch 2020; Viner et al. 2020) su pokazali da su strategije koje nastavnik koristi za povećanje interesovanja učenika za učenje bile da učenicima pruže razumevanje važnosti učenja, da materijal za učenje učini kratkim, jasnim i zanimljivim, da koristi jednostavne i zanimljive medije i da sprovodi redovne i kontinuirane evaluacije (Sutarto Sari, Fathurochman 2020). Pored nastavnih ciljeva, nastavnici su takođe imali zadatak da održavaju kontakt sa svojim učenicima (Allen et al. 2020). Stoga, učenjem onlajn, učenici dobijaju nešto zabavno, ali im nedostaje druženje sa prijateljima i vršnjačka interakcija (Judd et al. 2020; Quezada, Talbot, Quezada-Parker 2020).

Situacija u kojoj su se nastavnici našli dovela je do pojave svesnosti i percipiranja održivosti onlajn obrazovanja. Nastavnici su prepoznali važnost digitalne pedagogije i potrebe da se ona uključi u nastavne planove i programe za pripremu budućih učitelja i nastavnika (Giovannella, Passarelli, Persico 2020; Carrillo, Flores 2020; Zhang et al. 2020) kao i podizanje digitalnih kompetencija. Isto tako, potrebno je razjasniti ciljeve učenja u okviru digitalnih tehnologija (König, Jäger-Biela, Glutsch 2020) a nastavnici bi trebalo da uzmu u obzir relevantne nastavničke kompetencije potrebne za efikasnu upotrebu digitalnih tehnologija tokom daljeg delimičnog zatvaranja škola. U tom kontekstu treba razjasniti ciljeve koji se odnose na učenje učenika sa digitalnim medijima (Carrier, Nye 2017; König, Jäger-Biela, Glutsch 2020). Brzina kojom se tehnologije razvijaju, otežava nastavnicima da idu u korak s njima, pri čemu neke tehnologije zastave pre nego što nastavnici uopšte imaju vremena da ih upotrebe u učionici (Zhang 2020). Prelazak sa nastave „licem u lice“ na nastavu „ispred ekrana“ podstakao je ono što bismo mogli nazvati „temeljna digitalna revolucija“. COVID-19 je ubrzao digitalno podučavanje do te mere da su postojeći nastavni planovi i programi postali nepodesni za nastavu putem interneta (Van der Spoel 2020).

Isto tako je nastava na daljinu podstakla razvoj nove uloge nastavnika. Mnogi autori navode da proces učenja kod kuće nije funkcionisao efikasno (Sutarto, Sari, Fathurochman 2020). Dok su škole bile zatvorene, nastavnici širom sveta su se osećali izolovano i usamljeno, manje pripremljeno za nastavu „ispred ekrana“, a uz to i nedovoljno podržanim od strane institucija (Allen et al. 2020; Carrillo, Flores 2020; Giovannella, Passarelli, Persico 2020). Stepem do kojeg su nastavnici stekli

svoje digitalne kompetencije zavisi od toga da li su imali dovoljno prilika za obuku u toku svog radnog staža, za nadogradnju postojeće pedagoške kompetencije, kao i od načina na koji percipiraju svoj stepen učiteljske sposobnosti (Zhang 2020; Van der Spoel 2020). Sa druge strane, postoji mišljenje da su vrednosti nastavnika kao edukatora ipak ostale nepromenjene i pored nesvakidašnje situacije u kojoj su se našli (Kidd, Murray 2020) nastavnici širom sveta teže da prevaziđu brojne prepreke i rade velikom brzinom putem interneta ostavljajući za sobom svoje lične frustracije i profesionalne brige (Zhang 2020) te stalno se stručno usavršavajući. Rezultati su pokazali značajnu promenu u percepciji nastavnika kada je reč o potrebi za promenom dosadašnje uloge u vezi sa primenom tehnologija u okviru nastavnog procesa (Van der Spoel 2020).

U svetlu globalne pandemije održivost efikasnog učenja je identifikovana kao glavni izazov na svim nivoima obrazovanja (Lie et al. 2020; Moyo 2020; Quezada et al. 2020; Viner et al. 2020). Poboljšanje svojih digitalnih kompetencija nastavnici navode kao veliki izazov i podsticaj da integrišu svoja tehnološka znanja sa pedagoškim i sadržajnim znanjem kako bi razvili svoje tehnološko-pedagoško znanje u smeru profesionalnog razvoja (Lie et al. 2020). Škole treba da budu spremne za mešovito, kombinovano učenje, odnosno da razviju stratešku kombinaciju prisustva u školi i strukturiranih pristupa učenja na daljinu. Nastava na daljinu naterala je mnoge prosvetne radnike da ponovo vrednuju i preispitaju svoje nastavne metode u cilju profesionalizacije u usvajanju tehnologija, kao nove uloge nastavnika. Na to bi i buduća istraživanja trebala da se usmere.

3. METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

3.1. Predmet i problem istraživanja

Sprovedeno istraživanje bavi se ispitivanjem nove uloge nastavnika prilikom realizovanja nastave na daljinu. Pandemija korona virusa i uvođenje vanrednog stanja u Srbiji doveli su do prestanka neposrednog obrazovno-vaspitnog rada u školama i otpočinjanja nastave na daljinu od 17. 3. 2020. godine. Relizacija nastave na daljinu odvijala se paralelno preko specijalno snimljenih časova koji su emitovani na TV-u i putem raznih platformi za učenje, a komunikacija sa roditeljima i učenicima se, najčešće, ostvarivala putem raznih mobilnih aplikacija za komunikaciju i putem društvenih mreža. Novonastala situacija je pred nastavnike stavila nove izazove i dovela ih u jednu sasvim novu ulogu, koja se značajno razlikovala od one koju su

imali prilikom ostvarivanja neposrednog nastavnog procesa. Nova uloga zahtevala je od nastavnika veštine korišćenja savremenih tehnologija, digitalnih sredstava za komunikaciju, platformi za učenje, ali i posebne pedagoške kompetencije za realizaciju nastave na daljinu i praćenje i proveravanje napredovanja učenika. Problem istraživanja se može izraziti kao *Kako nastavnici vide svoju novu ulogu prilikom realizacije nastave na daljinu?* Specifično ispitivana je nastavnička samoprocena komeptencija za izvođenje nastave na daljinu, snalaženje u novoj ulozi, kao i zadovoljstvo poslom i koliko su im zahtevni različiti alati i platforme za učenje.

3.2. Instrument istraživanja

Za potrebe realizacije ovog istraživanja kreiran je od strane istraživačkog tima sa Pedagoškog fakulteta u Somboru (Srbija) upitnik *Mišljenja i iskustva učitelja i nastavnika o nastavi na daljinu za vreme vanrednog stanja u Republici Srbiji* koji sadrži 36 celina. U svrhu pisanja ovog rada odabrane su četiri celine i deo opštih podataka o ispitanicima. Celine koje su odabrane za ovaj rad odnose se na nastavničku samoprocenu sopstvenih kompetencija za nastavu na daljinu, nastavničku percepciju svoje uloge tokom nastave na daljinu, zadovoljstvo poslom u novonastalim situacijama i zahtevnost različitih platformi/alata za komunikaciju koji su korišćeni tokom nastave na daljinu. U okviru samoprocene kompetencija i sagledavanja svoje nove uloge prilikom nastave na daljinu, zadatak ispitanika bio je da izraze stepen svoje saglasnosti sa navedenim tvrdnjama na petostepenoj skali Likertovog tipa. U celini koja se odnosila na procenu zadovoljstva poslom, nastavnici i učitelji su različite aspekte zadovoljstva poslom procenjivali na tri nivoa – da su manje, podjednako ili više zadovoljni određenim aspektima posla. Na posletku, nastavnici su na petostepnoj skali procenjivali zahtevnost korišćenja određenih platformi, alata i sredstava za komunikaciju, gde 1 znači da im platforme, alati i sredstva nisu zahtevni u potpunosti, a 5 da su im zahtevni u potpunosti za korišćenje.

3.3. Uzorak istraživanja

Uzorak istraživanja sastoji se od 574 nastavnika i učitelja koji su zaposleni u osnovnim školama na teritoriji AP Vojvodine, od kojih 485 ženskih i 89 muških ispitanika. Prosečna starost ispitanika je 51 godina, imaju u proseku 19.9 godina radnog staža i rade sa 102.7 učenika u proseku.

Tabela 1 Eksploracija uzorka prema sociodemografskim varijablama

		N	%
Pol	Muški	89	15,5%
	Ženski	485	84,5%
Tip mesta stanovanja	Seosko	111	19,3%
	Prigradsko	70	12,2%
	Gradsko	393	68,5%
Uloga	Učitelj	206	35,9%
	Nastavnik	328	57,1%
	Nastavnik u specijalnoj školi	40	7%

3.4. Organizacija i tok istraživanja

Tokom meseca marta, nakon što je proglašeno vanredno stanje u Republici Srbiji, tim istraživača sa Pedagoškog fakulteta u Somboru je kreirao istraživački instrument, krenuo sa uspostavljanjem kontakata sa stručnim saradnicima – pedagogima i psiholozima, kao i direktorima osnovnih škola na teritoriji AP Vojvodine, a u cilju upostavljanja saradnje i sprovođenja istraživanja sa zaposlenim nastavnicima i učiteljima. Kreirani instrument je administriran elektronskim putem i to na način da su učitelji i nastavnici dobili link do upitnika preko stručne službe svoje škole. Na ovaj način smo želeli izbeći da upitnik bude popunjen od strane nekoga ko nije nastavnik ili učitelj koji radi u školi. Podaci su prikupljeni do završetka realizacije nastave na daljinu, odnosno do kraja školske godine. Dobijeni podaci su obrađeni u statističkom programu IBM SPSS for Windows verzija 23.

4. REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Ostvarivanje nastave na daljinu je od nastavnika i učitelja zahtevalo komeptencije koje nisu bile dominantno potrebne za ostvarivanje neposrednog nastavnog procesa. One se pre svega odnose na digitalne kompetencije za korišćenje obrazovne tehnike, obrazovnih platformi, različitih alata i platformi, kao i veštine vođenja, koordinisanja, motivisanja, proveravanja i ocenjivanja tokom nastave na daljinu.

Tabela 2 Kometencije nastavnika za nastavu na daljinu

	1	2	3	4	5
Smatram da sam dovoljno osposobljen/a za realizaciju nastave na daljinu.	15 (2,6%)	58 (10,1%)	156 (27,2%)	229 (39,9%)	116 (20,2%)
Kompetencije za realizaciju nastave na daljinu stekao/la sam u okviru formalnog obrazovanja na fakultetu.	215 (37,5%)	221 (38,5%)	74 (12,9%)	48 (8,4%)	16 (2,8%)
Kompetencije za realizaciju nastave na daljinu stekao/la sam putem obaveznog stručnog usavršavanja.	105 (18,3%)	162 (28,2%)	134 (23,3%)	143 (24,9%)	30 (5,2%)
Kompetencije za realizaciju nastave na daljinu stekao/la sam samostalno, kroz neformalnu edukaciju.	10 (1,7%)	17 (3,0%)	51 (8,9%)	291 (50,7%)	205 (35,7%)
Realizacija nastave na daljinu doprinosi unapređenju mojih kompetencija u vezi sa elektronskim učenjem i digitalnom nastavom.	16 (2,8%)	33 (5,7%)	84 (14,6%)	270 (47,0%)	171 (29,8%)
Smatram da bi dodatna edukacija u oblasti nastave na daljinu unapredila kompetencije nastavnika za realizaciju ovog tipa nastave.	19 (3,3%)	30 (5,2%)	109 (19,0%)	243 (42,3%)	173 (30,1%)
Škola u kojoj radim mi je omogućila edukaciju o nastavi na daljinu.	85 (14,8%)	123 (21,4%)	134 (23,3%)	177 (30,8%)	55 (9,6%)
Moje tehničke i informatičke kompetencije su dovoljne za realizaciju nastave na daljinu.	11 (1,9%)	45 (7,8%)	114 (19,9%)	238 (41,5%)	166 (28,9%)

1= uopšte se ne slažem, 2= ne slažem se, 3= niti se slažem, niti se ne slažem, 4= slažem se, 5= slažem se u potpunosti

Da su osposobljeni za realizaciju nastave na daljinu smatra 60.1% ispitanika, naspram 12.7% onih koji smatraju da nisu osposobljeni. Kompetencije za realizaciju nastave na daljinu nastavnici i učitelji najčešće nisu stekli tokom formalnog obrazovanja na fakultetu (76%), oko trećina ispitanika smatra da ih je stekla tokom obaveznog stručnog usavršavanja (23.3% je neodlučno), a najviše, čak 86.4% nastavnika i učitelja, kompetencije za realizaciju nastave na daljinu steklo je kroz neformalnu edukaciju. Nastavnici najčešće smatraju da poseduju tehničke i informatičke kompetencije koje su im potrebne za realizaciju nastave na daljinu. Ipak, više od dve trećine nastavnika (72.3%) smatra da bi im dodatne edukacije u oblasti nastave na daljinu unapredile kompetencije. Da im je škola u kojoj rade obezbedila edukaciju o nastavi na daljinu slaže se 40.5% ispitanika, 23.3% je neodlučno, a 36.2% izjavljuje da nisu dobili edukaciju o nastavi na daljinu.

Tabela 3 Nova uloga nastavnika u nastavi na daljinu

	1	2	3	4	5
Organizovanje i realizacija nastave na daljinu za mene predstavlja profesionalni izazov.	27 (4,7%)	38 (6,6%)	129 (22,5%)	249 (43,4%)	131 (22,8%)
Prilikom realizacije nastave na daljinu nailazim na izvesne poteškoće, koje za mene predstavljaju profesionalni stres.	65 (11,3%)	124 (21,6%)	143 (24,9%)	180 (31,4%)	62 (10,8%)
Realizacija nastave na daljinu za mene je značajan izvor zabrinutosti i nezadovoljstva svojim radnim mestom.	127 (22,1%)	181 (31,5%)	160 (27,9%)	79 (13,8%)	27 (4,7%)
Odgovara mi da radim od kuće i tu vidim prednost ovakvog vida nastave.	88 (15,3%)	145 (25,3%)	162 (28,2%)	120 (20,9%)	59 (10,3%)
Kod kuće imam sve uslove neophodne za rad od kuće (prostor, opremu...)	45 (7,8%)	79 (13,8%)	78 (13,6%)	210 (36,6%)	162 (28,2%)
Putem nastave na daljinu moguće je realizovati predviđene nastavne sadržaje u najvećoj meri.	74 (12,9%)	129 (22,5%)	162 (28,2%)	169 (29,4%)	40 (7,0%)
Realizacija nastave na daljinu umanjuje autoritet nastavnika.	68 (11,8%)	144 (25,1%)	164 (28,6%)	121 (21,1%)	77 (13,4%)
Realizacijom nastave na daljinu povećava se ugled nastavničkog poziva u društvu.	117 (20,4%)	142 (24,8%)	193 (33,6%)	96 (16,7%)	26 (4,5%)
Poredivši uslove rada i zadovoljstvo poslom u okviru redovne nastave i nastave na daljinu, prednost ipak dajem redovnoj nastavi	11 (1,9%)	20 (3,5%)	55 (9,6%)	179 (31,2%)	309 (53,8%)
Nailazim na poteškoće da podstaknem učenike da prate nastavu na daljinu i da rade domaće zadatke.	32 (5,6%)	191 (33,3%)	156 (27,2%)	163 (28,4%)	32 (5,6%)

1 = uopšte se ne slažem, 2= ne slažem se, 3= niti se slažem, niti se ne slažem, 4= slažem se, 5= slažem se u potpunosti

Za dve trećine ispitanika (66.2%) realizacija nastave na daljinu predstavljala je profesionalni izazov, dok njih 42.2% nailazi na teškoće tokom realizacije nastave na daljinu i one predstavljaju profesionalni stres za njih, ali samo 18.5% izveštava da realizacija nastave na daljinu za njih predstavlja izvor zabrinutosti i nezadovoljstva radnim mestom. Da im odgovara rad od kuće i da je to prednost nastave na daljinu slaže se 30.2% ispitanika, naspram 40.6% onih koji se ne slažu. Najveći broj

ispitanika kod kuće ima sve neophodne uslove za rad kod kuće (64.8% se slaže i 21.6% se ne slaže). Ispitanici se u 36.4% slučajeva slažu da je putem nastave na daljinu moguće realizovati predviđene nastavne sadržaje u najvećoj mogućoj meri, a njih 35.4% se ne slaže. Podjednak broj ispitanika se slaže da realizacija nastave na daljinu umanjuje autoritet nastavnika, a 45.0% se ne slaže da realizacija nastave na daljinu povećava ugled nastavničkog poziva u društvu (21.3% se slaže). Kada porede trenutne uslove rada i zadovoljstvo poslom 85.0% ispitanika prednost daje redovnoj nastavi nasuprot nastavi na daljinu.

Tabela 4 *Zadovoljstvo nastavnika poslom prilikom nastave na daljinu*

	Manje zadovoljan/a	Podjednako zadovoljan/a	Više zadovoljan/a
Kvalitet odnosa sa kolegama	100 (17,4%)	380 (66,2%)	94 (16,4%)
Kvalitet interakcije/komunikacije sa učenicima	204 (35,5%)	270 (47,0%)	100 (17,4%)
Obim posla	328 (57,1%)	173 (30,1%)	73 (12,7%)
Angažovanost i zainteresovanost učenika za nastavu	256 (44,6%)	241 (42,0%)	77 (13,4%)
Komunikacija sa roditeljima	125 (21,8%)	288 (50,2%)	161 (28,1%)
Nivo stresa u vezi sa poslom	268 (46,7%)	216 (37,6%)	90 (15,7%)
Jasnoća očekivanja koja se postavljaju pred mene.	260 (45,3%)	253 (44,1%)	61 (10,6%)
Uopšteno zadovoljstvo poslom	221 (38,5%)	251 (43,7%)	102 (17,8%)

Kada analiziram nastavničko zadovoljstvo poslom u različitim aspektima, može se primetiti da su nastavnici, u poređenju sa redovnom nastavom, sada znatno manje zadovoljni obimom posla (57.1%), angažovanošću i zainteresovanošću učenika za nastavu (44.6%), nivoom stresa koji je povezan sa poslom (46.7%) i jasnoćom očekivanja koja se postavljaju pred njih (45.3%). Kvalitet odnosa sa kolegama je aspekt sa kojim je većina ispitanika podjednako zadovoljna kao i pre (66.2%). Kada se gleda uopšteno, zadovoljstvo poslom 38.50% ispitanika je manje zadovoljno, 43.7% ispitanika je podjednako zadovoljno i 17.7% ispitanika je više zadovoljno poslom tokom realizacije nastave na daljinu.

Tabela 5 Zahtevnost korišćenja određenih alata i platformi za komunikaciju i realizaciju nastave na daljinu

	1	2	3	4	5	6
Google Classroom	145 (25,3%)	162 (28,2%)	96 (16,7%)	45 (7,8%)	13 (2,3%)	113 (19,7%)
Viber	330 (57,5%)	170 (29,6%)	32 (5,6%)	11 (1,9%)	14 (2,4%)	17 (3,0%)
Mail	310 (54,0%)	178 (31,0%)	40 (7,0%)	14 (2,4%)	8 (1,4%)	24 (4,2%)
Društvene mreže (Facebook, Instagram)	191 (33,3%)	129 (22,5%)	51 (8,9%)	10 (1,7%)	9 (1,6%)	184 (32,0%)
Zoom	91 (15,9%)	82 (14,3%)	98 (17,0%)	45 (7,8%)	10 (1,7%)	248 (43,2%)
Skype	127 (22,1%)	96 (16,7%)	80 (13,9%)	15 (2,6%)	8 (1,4%)	248 (43,2%)
Google drive	147 (25,6%)	129 (22,5%)	84 (14,6%)	38 (6,6%)	10 (1,7%)	166 (28,9%)
Moodle	59 (10,3%)	58 (10,1%)	108 (18,8%)	45 (7,8%)	13 (2,3%)	291 (50,7%)
Razgovor telefonom	282 (49,1%)	131 (22,8%)	48 (8,4%)	17 (3,0%)	19 (3,3%)	77 (13,4%)
Moja učionica TeslaEDU	54 (9,4%)	62 (10,8%)	102 (17,8%)	36 (6,8%)	17 (3,0%)	303 (52,8%)

1 = uopšte mi nije zahtevno, 2= nije zahtevno, 3= niti jeste, niti nije zahtevno, 4= zahtevno je, 5= u potpunosti je zahtevno, 6= nisam koristio/la

Kada poredimo odgovore ispitanika u kojima izražavaju zahtevnost pojedinačnih platformi, alata ili sredstava za komunikaciju i procenat u kome su odgovorili da ih nisu koristili, vidi se da su najčešće korišćeni Viber i mejl. Oni koji su koristili navedena sredstva, gledajući u proseku, nisu izveštavali da im je bilo zahtevno korišćenje platformi, dok su im umerno bili zahtevni Google classroom (16.9% onih koji su koristili označavaju da im je bilo zahtevno), Moja učionica TeslaEDU (19.6% onih koji su koristili) i Moodle (20.5% onih koji su koristili).

5. ISPITIVANJE RAZLIKA U ODGOVORIMA ISPITANIKA

Razlike u odgovorima ispitanika mogu da postoje s obzirom na određene socio-demografske varijable, te su ispitane razlike sa obzirom na pol, mesto stanovanja, ulogu (učitelj ili nastavnik) i godine starosti (do 45 i preko 45 godina starosti). Kako su grupe ispitanika po mestu stanovanja nebalansirane, a ANOVA zahteva balansirane uzorke, posmatrač se dve grupe ispitanika – jedna koja živi u seoskim i prigradskim

naseljima i druga koja živi u gradu. Isto je i sa raspodelom ispitanika prema ulozi, gde je samo 40 nastavnika u specijalnim školama, te će se razlike posmatrati na nivou učitelja i nastavnika. Ispitivanje razlika izvršeno je t-testom za nezavisne uzorke, koji je robustan na nebalansirane uzorke.

Tabela 6 Razlike između ispitanika različitog pola, mesta stanovanja, uloge i starosti prilikom samoprocene kompetencija za realizaciju nastave na daljinu
 T-testom za nezavisne uzorke uporedili smo samoprocenu kompetencija ispitanika

	Pol	Stanovanje	Uloga	Starost
Smatram da sam dovoljno osposobljen/a za realizaciju nastave na daljinu.	t=1,64 p=,57	t=-2,84 p=,00**	t=,25 p=,79	t=2,88 p=,00**
Kompetencije za realizaciju nastave na daljinu stekao/la sam u okviru formalnog obrazovanja na fakultetu.	t=,50 p=,62	t=-2,07 p=,04*	t=,39 p=,69	t=4,85 p=,00**
Kompetencije za realizaciju nastave na daljinu stekao/la sam putem obaveznog stručnog usavršavanja.	t=-1,84 p=,06	t=-,40 p=,69	t=1,15 p=,25	t=-1,91 p=,06
Kompetencije za realizaciju nastave na daljinu stekao/la sam samostalno, kroz neformalnu edukaciju.	t=-,82 p=,41	t=2,63 p=,01*	t=-,15 p=,88	t=-,15 p=,88
Realizacija nastave na daljinu doprinosi unapređenju mojih kompetencija u vezi sa elektronskim učenjem i digitalnom nastavom.	t=-3,61 p=,00**	t=,23 p=,82	t=,92 p=,36	t=,80 p=,42
Smatram da bi dodatna edukacija u oblasti nastave na daljinu unapredila kompetencije nastavnika za realizaciju ovog tipa nastave.	t=-1,36 p=,17	t=,65 p=,51	t=2,53 p=,01*	t=-1,49 p=,14
Škola u kojoj radim mi je omogućila edukaciju o nastavi na daljinu.	t=,93 p=,35	t=-,50 p=,61	t=- 1,03 p=,03	t=-,12 p=,90
Moje tehničke i informatičke kompetencije su dovoljne za realizaciju nastave na daljinu.	t=1,53 p=,13	t=-,22 p=,83	t=- 2,44 p=,01*	t=4,41 p=,00**

za rad u nastavi na daljinu kod ispitanika različitog pola, mesta stanovanja i uloge. Statistički značajna razlike prema polu pronađena je kod stavke *Realizacija nastave na daljinu doprinosi unapređenju mojih kompetencija u vezi sa elektronskim učenjem i digitalnom nastavom* ($t=3,61$, $p<.01$) i to u smeru da se ispitanici ženskog pola ($M=4,01$) češće slažu sa ovom tvrdnjom nego ispitanici muškog pola ($M=3,61$). Prema mestu stanovanja statistički razlika postoji kod stavki *Smatram da sam dovoljno osposobljen/a za realizaciju nastave na daljinu* ($t=-2,84$, $p<.01$) i *Kompetencije za realizaciju nastave na daljinu stekao/la sam u okviru formalnog obrazovanja na fakultetu* ($t=-2,07$, $p<.05$), gde ispitanici u gradu se češće slažu sa ovim stavkama, a kod stavke *Kompetencije za realizaciju nastave na daljinu stekao/la*

sam samostalno, kroz neformalnu edukaciju ($t=2,63$, $p<,05$) na kojoj više skorove postižu ispitanici sa sela. Statistički značajna razlika u odgovorima između učitelja i nastavnika postoji kod stavki *Smatram da bi dodatna edukacija u oblasti nastave na daljinu unapredila kompetencije nastavnika za realizaciju ovog tipa nastave* ($t=2,53$, $p<,05$), sa kojom se više slažu učitelji ($M=4,04$), nego nastavnici ($M=3,82$), i kod stavke *Moje tehničke i informatičke kompetencije su dovoljne za realizaciju nastave na daljinu* ($t=-2,44$, $p<,05$) na kojoj više skorove ostvaruju nastavnici ($M=3,95$) u odnosu na učitelje ($M=3,75$). Ispitanici koji imaju do 45 godina života smatraju da su više osposobljeni za realizaciju nastave na daljinu, da su kompetencije za realizaciju nastave na daljinu stekli tokom formalnog obrazovanja i da su njihove tehničke i informatičke kompetencije dovoljne za realizaciju nastave na daljinu, u odnosu na ispitanike koji imaju preko 45 godina života.

Tabela 7 Razlike između ispitanika različitog pola, mesta stanovanja, uloge i starosti u pogledu nove uloge

	Pol	Stanovanje	Uloga	Starost
Organizovanje i realizacija nastave na daljinu za mene predstavlja profesionalni izazov.	$t=-2,91$ $p=,00^{**}$	$t=-,42$ $p=,67$	$t=1,78$ $p=,08$	$t=-1,65$ $p=,10$
Prilikom realizacije nastave na daljinu nailazim na izvesne poteškoće, koje za mene predstavljaju profesionalni stres.	$t=-1,82$ $p=,06$	$t=,97$ $p=,33$	$t=-1,38$ $p=,16$	$t=,30$ $p=,76$
Realizacija nastave na daljinu za mene je značajan izvor zabrinutosti i nezadovoljstva svojim radnim mestom.	$t=,91$ $p=,36$	$t=,63$ $p=,64$	$t=-2,02$ $p=,04^{*}$	$t=1,19$ $p=,23$
Odgovara mi da radim od kuće i tu vidim prednost ovakvog vida nastave.	$t=,94$ $p=,35$	$t=-,01$ $p=,99$	$t=-,01$ $p=,99$	$t=-,29$ $p=,77$
Kod kuće imam sve uslove neophodne za rad od kuće (prostor, opremu...)	$t=1,06$ $p=,29$	$t=-,28$ $p=,78$	$t=1,32$ $p=,19$	$t=,23$ $p=,82$
Putem nastave na daljinu moguće je realizovati predviđene nastavne sadržaje u najvećoj meri.	$t=-,57$ $p=,57$	$t=-1,87$ $p=,06$	$t=1,10$ $p=,27$	$t=-,29$ $p=,77$
Realizacija nastave na daljinu umanjuje autoritet nastavnika.	$t=,02$ $p=,98$	$t=-,04$ $p=,97$	$t=-2,92$ $p=,00^{**}$	$t=5,56$ $p=,00^{**}$
Realizacijom nastave na daljinu povećava se ugled nastavnčkog poziva u društvu.	$t=,37$ $p=,57$	$t=-1,92$ $p=,05$	$t=1,87$ $p=,06$	$t=-1,00$ $p=,62$
Poredivši uslove rada i zadovoljstvo poslom u okviru redovne nastave i nastave na daljinu, prednost ipak dajem redovnoj nastavi.	$t=-1,38$ $p=,16$	$t=-,59$ $p=,56$	$t=,99$ $p=,32$	$t=,22$ $p=,82$
Nailazim na poteškoće da podstaknem učenike da prate nastavu na daljinu i da rade domaće zadatke.	$t=1,83$ $p=,06$	$t=-2,73$ $p=,00^{**}$	$t=-7,43$ $p=,00^{**}$	$t=2,60$ $p=,01^{*}$

Statistički značajna razlika između muških i ženskih ispitanika postoji kod stavke da im je organizacija nastave na daljinu predstavljala profesionalni izazov, i to je ona više predstavljala profesionalni izazov za ženske ($M=3,78$), nego za muške ispitanike ($M=3,43$). Ispitanici koji žive u gradskoj sredini statistički češće nailaze na teškoće da podstaknu učenike da prate nastavu na daljinu i da rade domaće zadatke ($M=3,03$), nego oni koji žive u prigradskim i seoskim naseljima ($M=2,77$). Nastavnici smatraju da je za njih realizacija nastave na daljinu značajan izvor zabrinutosti i nezadovoljstva radnim mestom ($M=2,54$), izvor umanjenja autoriteta ($M=3,10$) i češće nailaze na teškoće ($M=3,19$), nego učitelji za sve ove stavke ($M=2,35$; $M=2,80$; $M=2,56$). Ispitanici mlađi od 45 godina smatraju da nastava na daljinu narušava autoritet nastavnika ($M=3,25$) i imaju poteškoće da podstaknu učenike da prate nastavu na daljinu i rade domaće zadatke ($M=3,05$), u odnosu na ispitanike starije od 45 godina ($M=2,69$; $M=2,83$).

Tabela 8 Razlike između ispitanika različitog pola, mesta stanovanja, uloge i starosti u zadovoljstvu različitim aspektima posla

	Pol	Stanovanje	Uloga	Starost
Kvalitet odnosa sa kolegama	$t=,61$ $p=,54$	$t=,18$ $p=,86$	$t=,25$ $p=,80$	$t=2,77$ $p=,01^*$
Kvalitet interakcije/komunikacije sa učenicima	$t=,02$ $p=,98$	$t=-1,12$ $p=,26$	$t=,02$ $p=,89$	$t=2,31$ $p=,02^*$
Obim posla	$t=1,06$ $p=,29$	$t=,20$ $p=,84$	$t=1,18$ $p=,24$	$t=2,00$ $p=,04^*$
Angažovanost i zainteresovanost učenika za nastavu	$t=,62$ $p=,53$	$t=-2,65$ $p=,01^*$	$t=2,68$ $p=,01^*$	$t=,53$ $p=,59$
Komunikacija sa roditeljima	$t=,88$ $p=,37$	$t=-1,36$ $p=,17$	$t=4,23$ $p=,00^{**}$	$t=-1,09$ $p=,57$
Nivo stresa u vezi sa poslom	$t=,09$ $p=,92$	$t=,60$ $p=,55$	$t=,33$ $p=,74$	$t=,59$ $p=,56$
Jasnoća očekivanja koja se postavljaju pred mene	$t=,15$ $p=,88$	$t=,85$ $p=,39$	$t=1,46$ $p=,14$	$t=1,27$ $p=,20$
Uopšteno zadovoljstvo poslom	$t=1,67$ $p=,09$	$t=,18$ $p=,85$	$t=1,86$ $p=,06$	$t=,06$ $p=,95$

S obzirom na pol ne postoji statistički značajna razlika u zadovoljstvu ispitanika poslom za vreme vanrednog stanja i pre vanrednog stanja. Što se tiče mesta stanovanja ispitanici koji žive u gradu izveštavaju da su manje zadovoljni angažovanjem i zainteresovanošću učenika ($M=1,80$), nego ispitanici koji žive u selu i prigradskim naseljima ($M=1,60$). Učitelji su generalno zadovoljniji komunikacijom sa roditeljima ($M=2,22$) i angažovanošću i zainteresovanošću učenika za nastavu

($M=1,78$), u odnosu na nastavnike ($M=1,96$ za komunikaciju za roditeljima; $M=1,60$ za angažovanost i zainteresovanost). Ispitanici do 45 godina starosti više su zadovoljni kvalitetom odnosa sa kolegama, kvalitetom interakcije sa učenicima i obimom posla.

Tabela 9 Razlike između ispitanika različitog pola, mesta stanovanja, uloge i starosti prilikom samoprocene zahtevnosti upotrebe onlajn platformi i alata

	Pol	Stanovanje	Uloga	Starost
Google Classroom	t=-1,18 p=,24	t=-,54 p=,59	t=2,98 p=,00**	t=-3,03 p=,00**
Viber	t=,84 p=,57	t=-,34 p=,73	t=-,70 p=,48	t=-,33 p=,75
Mail	t=1,14 p=,26	t=-,33 p=,74	t=-,08 p=,93	t=-,27 p=,78
Društvene mreže (Facebook, Instagram)	t=-,25 p=,79	t=-,43 p=,66	t=-1,88 p=,06	t=-,31 p=,76
Zoom	t=-1,08 p=,28	t=-,87 p=,33	t=-2,08 p=,04*	t=-2,39 p=,02*
Skype	t=-,10 p=,92	t=-,72 p=,47	t=-3,14 p=,00**	t=-,93 p=,35
Google drive	t=-1,08 p=,28	t=-,50 p=,57	t=,86 p=,38	t=-3,75 p=,00**
Moodle	t=-,26 p=,57	t=-2,51 p=,01*	t=-1,35 p=,18	t=1,05 p=,29
Razgovor telefonom	t=1,61 p=,11	t=-1,59 p=,11	t=-4,09 p=,00**	t=2,64 p=,01*
Moja učionica TeslaEDU	t=-1,27 p=,20	t=-1,37 p=,17	t=-1,95 p=,05	t=-,59 p=,55

Razlike u zahtevnosti korišćenja određenih onlajn platformi i alata između ispitanika različitog pola, mesta stanovanja i uloge ispitali smo t-testom za nezavisne uzorke. Statistički značajna razlika pronađena je kod zahtevnosti platforme Moodle, za koju ispitanici koji žive u prigradskim i seoskim naseljima izveštavaju da im je zahtevnija ($M=4,62$), nego ispitanicima gradskih sredina ($M=20$), iako obe grupe visoko procenjuju zahtevnost korišćenja ove platforme. Nastavnicima je statistički značajno zahtevnije korišćenje Zoom-a ($M=4,08$), Skype-a ($M=3,95$) i razgovora telefonom ($M=2,95$), nego učiteljima ($M=3,73$; $M=3,39$; $M=1,91$). Ispitanici stariji od 45 godina izveštavaju da su im Google classroom ($M=3,17$) i Zoom ($M=4,16$) zahtevniji za korišćenje nego što to izveštavaju ispitanici do 45 godina starosti ($M=2,71$; $M=3,76$), dok je, sa druge strane, ispitanicima do 45 godina zahtevniji razgovor telefonom ($M=2,46$), nego ispitanicima preko 45 godina starosti ($M=2,08$).

6. DISKUSIJA

Digitalne kompetencije učitelja i mogućnost sticanja digitalnih kompetencija su instrument adaptacije u uslovima nastave na daljinu tokom vanrednog stanja. Uopšteno, velika većina nastavnika smatra da ima dovoljno tehničkih i informatičkih kompetencija, ali naglašavaju da im je potrebna dodatna edukacija za sticanje kompetencija koje su bitne za nastavu na daljinu. Iz toga možemo zaključiti da nastavnici razlikuju posedovanje tehničkih i informatičkih kompetencija od upotrebe tih kompetencija u samoj realizaciji nastave na daljinu. Najveći broj nastavnika smatra da su kompetencije stekli u neformalnom obrazovanju, a prema nekim istraživačima stepen digitalnih kompetencija je u korelaciji sa prilikama za obuku nastavnika tokom rada u školi (Zhang 2020; Van der Spoel 2020). Zato u primarnom obrazovanju nastavnika posebnu pažnju treba obratiti na primenu kompetencija u nastavi na daljinu, jer samo poznavanje IKT nije dovoljno za kvalitetan rad nastavnika u virtuelnom okruženju (Huber, Helm 2020; Kidd, Murray 2020). Učitelji slabije vrednuju svoje kompetencije za izvođenje nastave na daljinu i više osećaju potrebu za daljim edukacijama u odnosu na nastavnike. Razlike vidimo i u odnosu na starost ispitanika, budući da stariji ispitanici smatraju kako nisu u dovoljnoj meri kompetentni za realizaciju nastave na daljinu.

Rezultati sprovedenog istraživanja stoga mogu da pruže i implikacije za primarno obrazovanje učitelja/nastavnika i obavezno stručno usavršavanje. Potreban je dodatan kreativni iskorak u smislu da nastavnici umeju primeniti svoja znanja i veštine u oblasti IKT u nastavi na daljinu. Do sličnih rezultata su došli i u inostranim istraživanjima (Carrillo, Flores 2020; Giovannella, Passarelli, Persico 2020; Zhang et al. 2020). U programe stručnog usavršavanja bi bilo poželjno uvesti više seminara koji se bave realizacijom nastave na daljinu, izazovima i praktičnim rešenjima dominantnih problema, kao što su održavanje socijalnog kontakta sa učenicima i nastavnicima i priprema onlajn lekcija (König, Jäger-Biela, Glutsch 2020). Takođe, moramo biti svesni da je ovo iznuđeno, pandemijsko e-učenje potpuno drugačije od planiranog i organizovanog e-učenja u nepandemijskim okolnostima koje ima svoje prednosti, veće mogućnosti i kvalitet.

Nastava na daljinu za ispitivane nastavnike predstavlja profesionalni izazov i profesionalni stres, jer su se uslovi i način rada brzo i radikalno promenili. Posao nastavnika je izašao izvan škola, ušao je u svaki dom a samim tim je i podložan svakoj vrsti pohvala i kritika široke javnosti. Ohrabruje podatak da ta nagla promena ipak ne predstavlja izvor većeg nezadovoljstva i zabrinutosti kod nastavnika. Imali su

dovoljno ličnih i materijalnih resursa da se nose sa tim izazovima u poslu. Zonu komfora ipak predstavlja redovna nastava licem u lice sa aspekta uslova rada i zadovoljstva poslom, što je potvrđeno i u drugim istraživanjima (Tomović, Aleksić 2020). Nastavnici smatraju da novi izazovi, angažovanje drugačijeg tipa ipak nije doprinelo povećanju ugleda nastavničke profesije u našem društvu. Trećina nastavnika smatra da je nastavom na daljinu moguće realizovati sve predviđene sadržaje a trećina se ne slaže. Zanimljiv je podatak da mlađi nastavnici u većoj meri smatraju da nastava na daljinu umanjuje autoritet nastavnika i da imaju poteškoće da motivišu učenike. Verovatno je razlika u iskustvu i u opažanju uloge nastavnika doprinela ovim rezultatima. Kada je reč o nivou obrazovanja na kom rade, učitelji su zadovoljniji komunikacijom sa roditeljima i angažovanošću učenika u odnosu na nastavnike, zato što su starija deca već radila samostalno a mlađa deca su ipak trebala pomoć i kontrolu od strane roditelja.

Rezultati istraživanja koji se odnose na percepciju zadovoljstva poslom nastavnika u redovnoj nastavi i u nastavi na daljinu govore da su nastavnici najveću razliku primetili u obimu posla, a onda u nešto manjoj meri u angažovanosti i zainteresovanosti učenika, nivoom stresa u vezi sa poslom kao i u jasnoći očekivanja koje se pred njih stavljaju. Nastava na daljinu je povećala obim posla nastavnika, jer su morali brzo da se prilagode novim uslovima rada na "nepoznatom terenu". Sve to povećava nivo stresa, čemu je doprinela i velika vidljivost nastavničkog posla u porodicama. Nove i nepoznate okolnosti su postavile puno pitanja pred nastavnike, roditelje i učenike, a često na ta pitanja nisu dobijali pravovremene odgovore. A roditelji i učenici su očekivali odgovore na svoje nedoumice u vezi sa nastavom na daljinu od nastavnika. Nastavnici su takođe percipirali angažovanost i zainteresovanost učenika kao manje zadovoljavajuće, što predstavlja jedan od problema u nastavi na daljinu (König, Jäger-Biela, Glutsch 2020). Jedan od razloga je možda i percepcija preopterećenosti učenika zadacima, što je dobijeno kao rezultat na uzorku srednjoškolaca i studenata (Dragosavljević, Petković, Lugonja, Subotić 2020). Polovina nastavnika je izvestila da su podjednako zadovoljni komunikacijom sa roditeljima učenika. To je podatak koji daje dozu optimizma jer roditelji jesu značajan resurs efikasnosti nastave na daljinu i bili su umereno uključeni u proces, najviše kroz roditeljski nadzor (Zuković, Slijepčević, Stojadinović 2020). Mlađi nastavnici su zadovoljniji kvalitetom odnosa sa kolegama, kvalitetom interakcije sa učenicima i obimom posla u odnosu na starije kolege. Kada je reč o generalnoj oceni zadovoljstva poslom skoro polovina nastavnika je izvestila da je podjednako zadovoljna poslom, a 38% je bilo manje zadovoljno svojim poslom u uslovima vanrednog stanja i nastave na daljinu.

Ovaj prilično veliki procenat možemo objasniti povećanim obimom posla, nejasnim očekivanjima, nastavom na daljinu kao profesionalnim izazovom i kao izvorom profesionalnog stresa.

Za komunikaciju sa učenicima najviše su korišćene “klasične” platforme i alati za potrebe nastve na daljinu, nastavnicima od ranije poznate, kao što su mejl i Viber. Uz razgovor telefonom, bile su i najmanje zahtevne za upotrebu. Pretpostavljamo da su se mnogi nastavnici sa nekim platformama sreli po prvi put, kao što je slučaj sa Google Claasroom, Moodle ili TeslaEDU. Polovina nastavnika je izvestila da za potrebe nastave na daljinu nije koristila TeslaEDU, Moodle, Skype i Zoom. Stariji nastavnici percipiraju Google Classroom i Zoom kao zahtevne platforme. Možemo zaključiti da su se nastavnici/učitelji oslonili na one platforme kojima su već bili ovladali, a da su nove i relativno nepoznate platforme koristili daleko ređe, ali ne zbog njihove zahtevnosti. Verovatno nije bilo vremena da se nastavnici u dovoljnoj meri pripreme za rad kroz nepoznate platforme, da su im nedostajala praktična uputstva i tutorijali, organizovano prosleđeni kroz škole. Nije bilo dovoljno vremena pre i u toku vanrednog stanja da se nastavnici osposobe za pedagoški adekvatno korišćenje tehnologija i da se planski odabere i preporuči jedna platforma za nastavu na daljinu na nivou cele zemlje. Sve korišćene platforme imaju svoje dobre i loše strane. U istraživanju na uzorku nastavnika engleskog jezika (Tomović, Aleksić 2020) nastavnici su kao prednosti navodili jednostavnost upotrebe i komunikacija u realnom vremenu (Zoom, Skype, Google Classroom), mogućnost deljenja ekrana (Viber, Skype), rasprostranjenost aplikacije (Viber, Skype), mogućnost pisane komunikacije. Kao nedostatke su navodili: relativno kratko trajanje susreta (Zoom), ograničen broj učesnika (Skype), nemogućnost video poziva (Google Classroom), nemogućnost zaštite privatnih podataka kao što je broj telefona. Nastavnici su koristili besplatne platforme ili njihove besplatne verzije, što je uticalo na kvalitet i tehničke mogućnosti platformi.

Sprovedeno istraživanje ima svoje nedostatke koji se, najviše, ogledaju u tome da je uzorak odabran na teritoriji AP Vojvodine, te zaključke ne možemo generalizovati na nastavnike u celoj Srbiji. Još jedan nedostatak koji se može izvesti jeste da bi detaljnija analiza rezultata u okviru grupe učitelja i grupe nastavnika dala bolji uvid u specifičnosti nove uloge i kompetencija koje su bile aktuelne za vreme realizacije nastave na daljinu tokom zatvaranja škola od marta do juna 2020. godine. Takođe bi bilo zanimljivo videti da li su se i kako rezultati promenili u školskoj godini 2020/2021, što može da bude predmet nekih budućih istraživanja.

7. ZAKLJUČAK

Pandemija virusa COVID-19 uticala je na sve aspekte društva i ljudi su u novonastaloj situaciji bili suočeni s izazovom da reorganizuju svoje svakodnevne aktivnosti i da komunikaciju i interakciju sa drugim ljudima prilagode, najviše, onlajn okruženju. U ovom radu nas je najviše zanimalo kako su nastavnici doživljavali svoju novu ulogu i kompetencije koje poseduju za realizaciju nastave na daljinu i osvrnuli smo se na tri bitna aspekta – samoprocenu kompetencija, zadovoljstvo poslom i zahtevnost različitih platformi i alata za komunikaciju i realizaciju nastave na daljinu.

U vanrednim okolnostima pandemije bolesti COVID-19 kada je 185 država donelo odluku da se škole zatvore za neposredan obrazovno–vaspitni rad (Espino-Diaz et al. 2020), u prvi plan su dospela pitanja kompetentnosti nastavnika za izvođenje nastave na daljinu, njihove opterećenosti novom ulogom i obavezama, ali i pitanja tehničke opremljenosti škola, samih nastavnika i učenika. Nastava na daljinu koja se na teritoriji Republike Srbije odvijala od 17. 03. 2020. pružila je priliku, iako spolja nametnutu, učiteljima i nastavnicima da se isprobaju u novoj ulozi i da primene svoje digitalne kompetencije u radu sa učenicima. Sistem nastave i učenja koji je razvijenu prvom polovini 2020. godine može se označiti kao *privremeno obrazovanje na daljinu* koje je bilo odgovor na nadolazeću pretnju pandemije. Mere za nastavak obrazovanja u privremenom obrazovanju na daljinu navele su i one učenike, roditelje i nastavnike koji nisu želeli ili nisu umeli da koriste tehnologiju da je sada moraju koirstiti. Način na koji su to radili nastavnici zasigurno se razlikuje od načina kojim su se bavila istraživanja o upotrebi različitih tehnologija u nastavi u redovnim okolnostima. U literaturi u poslednje tri decenije pronalazimo različita razmatranja i određenja nastavničke digitalne pismenosti, digitalne kompetentnosti, digitalne fluentnosti i slično, ali je pandemija bolesti COVID-19 navela istraživače da dublje promišljaju o navedenim terminima i redefinišu ih u specifičnim društvenim okolnostima onlajn nastave.

Učitelji/nastavnici smatraju da imaju dovoljno tehničkih i informatičkih kompetencija, ali ipak osećaju potrebu za dodatnim edukacijama koje bi im obezbedile praktične kompetencije koje su konkretno vezane za realizaciju časova u uslovima nastave na daljinu. Kompetencije koje poseduju stekli su i razvili neformalnim putem, što je jedna od mogućnosti sticanja kompetencija, ali je teško neformalnim putem doći do pedagoškog aspekta IKT kompetencija i obezbediti sistematičnost i obuhvatnosti u sticanju kompetencija. Zbog toga bi bilo uputno više vremena i prostora posvetiti sticanju digitalnih kompetencija u formalnom

obrazovanju učitelja/nastavnika kroz inicijalno obrazovanje, obavezno stručno usavršavanje ili razne smernice i tutorijale u hitnim i vanrednim okolnostima kao što je bilo vanredno stanje zbog pandemije. Smernice i obuke su neophodne i u kontekstu upotrebe različitih platformi za sprovođenje nastave na daljinu.

U komunikaciji sa učenicima nastavnici su najčešće koristili njima već poznate kanale i načine komunikacije, kao što su mejl i razgovor telefonom, a koje imaju svoje manjkavosti sa aspekta realizacije nastave na daljinu. Interesantan je nalaz da skoro polovina nastavnika nije koristila Zoom i Moodle platformu tokom relaizacije nastave na daljinu, iako je Moodle platforma specifično osmišljena za te namene, a Zoom omogućava laku simultanu komunikaciju sa velikim brojem učesnika. Smatramo poželjnim da se na nivou cele države uniformiše način realizacije nastave na daljinu, da se realizuju opsežne obuke na realizatore, pripreme jasni tutorijali sa ciljem da se svi učesnici u nastavi na daljinu (učitelji/nastavnici, učenici, roditelji) uvedu u relativno nepoznat teren nastave na daljinu. Na taj način bi se kod nastavnika smanjio osećaj profesionalnog stresa i profesionalnih izazova, kao i percepcija povećanog obima posla, što utiče i na percepciju opšteg zadovoljstva poslom. Svakako smo svesni i praktičnog ograničenja mogućnosti za uniformisanje nastave na daljinu. U edukacijama posebnu pažnju treba posvetiti metodama motivacije učenika za angažovanje u nastavi i učenju na daljinu. Jedan od načina jeste korišćenje platformi za učenje koje omogućavaju živi kontakt u realnom vremenu, što je naročito značajno kod mlađih učenika.

Svakako, analizirajući aktuelno istraživanje i istraživanja sprovedena u svetu, treba sagledati i aspekte uticaja nastave na daljinu na nastavnike i njihovu profesionalnu ulogu i identitet u smislu: povećanog obima posla i profesionalnog stresa, lošijeg zadovoljstva poslom koje u kombinaciji sa sniženim subjektivnim blagostanjem može da ima efekte na psihički život nastavnika, kao i pitanja docilnosti nastavnika i sticanja neophodnih kompetencija za realizaciju nastave na daljinu.

LITERATURA

1. Allen, Jeanne, Leonie Rowan, Parlo Singh (2020), "Teaching and teacher education in the time of COVID-19", *Asia-Pacific Journal of Teacher Education*, 48 (3), 233-236.
2. Baumert, Jürgen, Mareike Kunter (2013), "The COACTIV Model of Teachers' Professional Competence", in: Mareike Kunter, Jürgen Baumert, Werner Blum, Uta Klusmann, Stefan Krauss, Michael Neubrand (ur.), *Cognitive acti-*

vation in the mathematics classroom and professional competence of teachers: Results from the COACTIV project, Springer, New York – London, 24-48.

3. Bürgener, Lina, Matthias Barth (2017), "Sustainability competencies in teacher education: making teacher education count in everyday school practice" *Journal of Cleaner Production*, 174, 821-826.
4. Carrillo, Carmen, Maria Assunção Flores (2020), "COVID-19 and teacher education: a literature review of online teaching and learning practices", *European Journal of Teacher Education*, 43, 466-487.
5. Carrier, Michael, Andrew Nye (2017), "Empowering teachers for the digital future: What do 21st century teachers need?", In: Michael Carrier, Ryan Damerow, Kathleen Bailey, (ur.), *Digital language learning and teaching: Theory, research and practice*, Routledge, New York, 208-220.
6. Chai, Ching Sing, Joyce Hwee Ling Koh, Chin-Chung Tsai (2013), "A Review of Technological Pedagogical Content Knowledge", *Educational Technology & Society*, 16, 31-51.
7. Dragosavljević, Slavko, Tamara Petković, Lana Lugonja, Siniša Subotić (2020), "Mentalno zdravlje, koping i školsko-akademske bojazni srednjoškolaca i studenata iz BiH u doba COVID-19 pandemije", u: Siniša Lakić (ur.), *Zbornik rezimea Banjalučki novembarski susreti 2020*, Filozofski fakultetu Banja Luci, Banja Luka, 63-64.
8. Espino-Díaz, Luis, Gemma Fernández-Camirero, Carmen-Maria Hernandez-Lloret, Hugo González-González, Jose-Luis Álvarez-Castillo (2020), "Analyzing the Impact of COVID-19 on Education Professionals. Toward a Paradigm Shift: ICT and Neuroeducation as a Binomial of Action", *Sustainability*, 12, 56-66.
9. Ferrari, Anusca (2012), *Digital Competence in Practice: An Analysis of Frameworks*, Publications Office of the European Union, Luxembourg
10. Giovannella, Carlo, Marcello Passarelli, Donatella Persico (2020), "Measuring the effect of the Covid-19 pandemic on the Italian Learning Ecosystems at the steady state: a school teachers' perspective", *Interaction Design and Architecture*, 45, 1-9.
11. Huber, Stephan Gerhard, Christoph Helm (2020), "COVID-19 and Schooling: Evaluation, Assessment and Accountability in Times of Crises-reacting Quickly to Explore Key Issues for Policy, Practice and Research with the School Barometer", *Educational Assessment, Evaluation and Accountability*, 32, 237-270.

12. Judd, Joel, Betty Ann Rember, Tony Pellegrini, Brian Ludlow, John Meisner (2020), *This is Not Teaching: The Effects of COVID-19 on Teachers*, dostupno na: https://www.socialpublishersfoundation.org/knowledge_base/this-is-not-teaching-the-effects-of-covid-19-on-teachers/
13. Jurčić, Marko (2014), "Kompetentnost nastavnika – pedagoške i didaktičke dimenzije", *Pedagogijska istraživanja*, 11, 77-93.
14. Kidd, Warren, Jean Murray (2020), "The Covid-19 pandemic and its effects on teacher education in England: how teacher educators moved practicum learning online", *European Journal of Teacher Education*, 43, 542-558.
15. König, Johannes, Daniela Jäger-Biela, Nina Glutsch (2020), "Adapting online teaching during COVID-19 school closure: teacher education and teacher competence effects among early career teachers in Germany", *European Journal of Teacher Education*, 43, 608-622.
16. Lachner, Andreas, Iris Backfisch, Kathleen Stürmer (2019), "A Test-based Approach of Modeling and Measuring Technological Pedagogical Knowledge", *Computers & Education*, 142, 1-13.
17. Lauermaun, Fani, Johannes König (2016), "Teachers' Professional Competence and Wellbeing: Understanding the Links between General Pedagogical Knowledge, Self-efficacy, and Burnout", *Learning and Instruction*, 45, 9-19.
18. Lie, Anita, Siti Mina Tamah, Imelda Gozali, Katarina Retno Triwidayati, Tre-siana Sari Diah Utami, Fransikus Jemadi (2020), "Secondary school language teachers' online learning engagement during the Covid-19 pandemic in Indonesia", *Journal of Information Technology Education: Research*, 19, 803-832.
19. Lončarić, Darko, Petra Pejić Papak (2009), "Profiliranje učiteljskih kompetencija", *Odgojne znanosti*, 11, 479-497.
20. Moyo, Nathan (2020), "COVID-19 and the future of practicum in teacher-education in Zimbabwe: rethinking the 'new normal' in quality assurance for teacher certification", *Journal of Education for Teaching*, 46, 536-545.
21. O'Brien, Wesley, Manolis Adamakis, Niamh O'Brien, Marcos Onofre, João Martins, Aspasia Dania, Kyriaki Makopoulou, Frank Herold, Kwok Ng, João Costa (2020), "Implications for European Physical Education Teacher Education during the COVID-19 pandemic: a cross-institutional SWOT analysis", *European Journal of Teacher Education*, 43, 503-522.
22. Quezada, Reyes Limon, Christie Talbot, Kristina Belen Quezada-Parker (2020), "From Bricks and Mortar to Remote Teaching: A Teacher Education

- Programme's Response to COVID-19", *Journal of Education for Teaching*, 46, 472-783.
23. Sutarto, Sutarto, Dewi Purnama Sari, Irwan Fathurrochman (2020), "Teacher strategies in online learning to increase students' interest in learning during COVID-19 pandemic", *Jurnal Konseling dan Pendidikan*, 8, 129-137.
 24. Tomović, Nenad, Maja Aleksić (2020), "Online nastava engleskog jezika u Srbiji tokom epidemije virusa COVID-19", *Komunikacija i kultura online*, 11, 241-250.
 25. Zhang, Chun (2020), "From Face-to-Face to Screen-to-Screen: CFL Teachers' Beliefs about Digital Teaching Competence during the Pandemic", *International Journal of Chinese Language Teaching*, 1, 35-52.
 26. Zhang, Wunong, Yuxin Wang, Lili Yang, Chuani Wang (2020), "Suspending Classes without Stopping Learning: China's Education Emergency Management Policy in the COVID-19 Outbreak", *Journal of Risk and Financial Management*, 13, 55-61.
 27. Zuković, Slađana, Senka Slijepčević, Dušica Stojadinović (2020), "Zadovoljstvo učenika nastavom na daljinu i roditeljska uključenost", u: Siniša Lakić (ur.), *Zbornik rezimea Banjalučki novembarski susreti 2020*, Filozofski fakultet u Banja Luci, Banja Luka, 93-94.
 28. Van der Spoel, Irene, Omid Noroozi, Ellen Schuurink, Stan van Ginkel (2020), "Teachers' online teaching expectations and experiences during the Covid19-pandemic in the Netherlands", *European Journal of Teacher Education*, 43, 623-638.
 29. Viner, Russel, Simon Russell, Helen Croker, Jessica Packer, Joseph Ward, Claire Stansfield, Oliver Mytton, Chris Bonell, Robert Booy (2020), "School Closure and Management Practices during Coronavirus Outbreaks Including COVID-19: A Rapid Systematic Review", *The Lancet Child and Adolescent Health*, 4, 397-404.

CHALLENGES FOR A NEW ROLE AND NEW TEACHER COMPETENCIES: DISTANCE TEACHING EXPERIENCES

Summary:

The results of researches on distance teaching from the teacher's aspect during the state of emergency are presented in this paper, there are the teachers of primary schools, from the territory of Vojvodina (Serbia). The aim is to answer questions about how the respondents assess competencies for distance learning, job satisfaction, and how demanding are the different teaching platforms. The sample consisted of 574 teachers. The questionnaire The teacher's and educator's thoughts and experiences on distance teaching during the state of emergency was used. The questionnaire was distributed online. The data was collected from April 2020 until the end of the school year. Respondents assess that they have technical and IT competencies, acquired in informal education and that they need further education. Distance teaching is a professional challenge and is stressful, and the vast majority of respondents prefer regular teaching. The stress level is higher, more work, student engagement, and clarity of expectations from teachers are reduced. Respondents most often used already known communication channels during distance teaching: mail and Viber.

Keywords: COVID-19; distance teaching; teachers; competencies

Adrese autora
Authors' address

Dejan Đorđić
Univerzitet u Novom Sadu
Pedagoški fakultet u Somboru
dejan.djordjic@uns.ac.rs

Ruženka Šimonji Černak
Univerzitet u Novom Sadu
Pedagoški fakultet u Somboru
ruzenka.simonji@uns.ac.rs

Mila Beljanski
Univerzitet u Novom Sadu
Pedagoški fakultet u Somboru
mila.beljanski@uns.ac.rs

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.3.505

UDK 004:371.214

Primljeno: 23. 05. 2021.

Pregledni rad

Review paper

Selma Porobić, Senada Mujić, Edina Malkić, Maida Dedić, Ksenija Mujčević, Mahir Bečakčić, Tarik Hasanić, Enver Tursunović, Almedin Rizvić

SAMOPROCJENA NASTAVNIČKIH KOMPETENCIJA O UPOTREBI INFORMACIONO-KOMUNIKACIONIH TEHNOLOGIJA U NASTAVNOM PROCESU

Pandemija COVID-19 je donijela mnoge izazove u obrazovanju, a jedan od njih je bio i prelazak na online nastavu tj. upotrebu informaciono-komunikacijskih tehnologija u nastavi. Cilj ovog istraživanja je bio ispitati subjektivni doživljaj nastavnika o ličnim kompetencijama upotrebe informaciono-komunikacijskih tehnologija u nastavi. Populaciju ovog istraživanja činili su nastavnici i nastavnice osnovnih škola sa područja Tuzlanskog kantona, a ukupan uzorak čini 138 ispitanika. Korištena je anonimna online anketa koja je distribuirana uz pomoć društvene mreže Facebook i facebook grupe pod nazivom Prosvjeta TK, koja okuplja prosvjetne radnike sa područja Tuzlanskog kantona. U istraživanju se krenulo od pretpostavke da nastavnici svoje informaciono-komunikacijske kompetencije procjenjuju pozitivnim, odnosno sebe smatraju kompetentnim u upotrebi istih u nastavnom procesu. Rad istražuje aspekte digitalnih kompetencija nastavnika kao bitnih za obrazovanje 21. stoljeća. Također su dati uvidi o ličnoj percepciji nastavnika po pitanju IKT kompetencija koje se uključuju u fundus dosadašnjih znanja i teorijskih spoznaja. Rezultati ovog istraživanja bi mogli pomoći u shvatanju i analizi daljih praksi, odluka o daljim koracima izgradnje nastavničkih IKT kompetencija u i za školu budućnosti.

Ključne riječi: informaciono-komunikacijska tehnologija (IKT); nastavnik; samoprocjena; kompetencija; obrazovanje

UVOD

Istraživanje čiji je cilj doći do potrebnih spoznaja o samoprocjeni nastavnčkih kompetencija u pogledu informaciono-komunikacionih tehnologija (u daljem tekstu IKT) podrazumijeva da se preliminarno izdvoje temeljni pojmovi koji u svojoj suštini opisuju procese između pomenutih činilaca – nastavnika i IKT-a u nastavnom procesu. Stavljajući u prvi plan dobrobit učenika u funkcionalnom i odgojnom smislu, ovo istraživanje predstavlja pokušaj da se na tragu savremenog, interdisciplinarnog i svrhovitog pristupa unaprijedi rad nastavnika fokusiranjem na njihovo samoopažanje, samoprocjenu i samosvijest. Nastavni procesi u didaktičkom trouglu nastavnik – IKT – učenici uveliko su determinisani kvalitetom upotrebe medija. Doba online nastave nametnulo je nastavnicima visoke zahtjeve. Pored nastavnika kao voditelja nastavnog procesa izazovima su izloženi i učenici, njihovi roditelji pa i društvo u cjelini. Stoga je iznimno važno ostvariti uvid u postojeću spremnost, znanje, snalažljivost i kvalitet upotrebe IKT kod nastavnika u online okruženju ali i van njega, kroz njihovo opažanje sebe, a sve kako bi se radilo na unapređenju i usavršavanju nastavnog rada u tome domenu.

Nastava je složen proces, planski organiziran i vođen, u kome učenici usvajaju znanja, stiču vještine i navike, psihofizički se razvijaju i svestrano odgajaju. Nastava je, dakle, odgojno-obrazovni proces zasnovan na društveno određenim ciljevima i zadacima koji se ostvaruju na didaktički oblikovanim sadržajima kroz raznovrsne oblike i pomoću različitih sredstava (Vilotijević 2001). Kada govorimo o dobrom nastavniku govorimo u prvom redu o profesionalcu visoke pedagoške i didaktičko-metodičke kulture. Međutim, nove funkcije škole zahtijevaju i novu ulogu nastavnika. On nije više osoba koja „drži časove“ već ličnost koja organizira, podstiče, vrednuje i djeluje (isto).

Dakle, nastavnik je osoba koja treba da posjeduje profesionalnost, stručnost i visoke lične i pedagoške sposobnosti u pogledu pripreme, realizacije i evaluacije svog i rada učenika, odnosno visoke organizacijske i didaktičko-metodičke kompetencije. Kompetencija je priznata stručnost ili sposobnost kojom neko raspolaže (Anić i sur. 2002, prema Vrkić Dimić 2014). Ipak, iako kompetencije podrazumijevaju razvijene sposobnosti određene vrste i razine, postizanje stručnosti u određenom području ljudske djelatnosti uključuje i razvijanje kompleksne mreže međusobno povezanih sposobnosti (Vrkić Dimić 2014). OECD (2007, prema Vrkić Dimić 2014), kompetencije definira kao složeni konstrukt različitih sposobnosti iz četiri temeljna područja:

- kognitivna kompetencija – upotreba teorija i koncepata te informalnog znanja razvijenog kroz praksu;
- funkcionalna kompetencija – sposobnost obavljanja posla unutar nekog specifičnog područja;
- osobna kompetencija – sposobnost odabira i modeliranja adekvatnog ponašanja ovisno o situaciji u kojoj se čovjek nalazi;
- etička kompetencija – sposobnost adekvatnog moralnog postupanja temeljem razvijenih osobnih i stručnih vještina.

Tokom historije nastava je evoluirala u mnogim segmentima, a jedan od njih je i tehnologija nastave. Savremeni naučno-tehnološki razvoj se odražava na tok i odvijanje nastave i kako se pronalaze nova savremena sredstva, tako se njihovo dejstvo provjerava i potvrđuje u nastavi. Istina, to se dešava prilično oprezno i postepeno, znatno sporije nego u ostalim segmentima društvenog života. Pa ipak pogrešno je tehnologiju nastave vezati isključivo za korištenje nastavnih sredstava, mada je to njena najčešće i najvidljivija strana (Halilović 2019). Nastavna tehnologija olakšava učenje kroz sistematski razvoj, organizaciju i upotrebu svih raspoloživih izvora učenja. Ona uključuje: razvoj nastavnog sistema, identifikaciju postojećih izvora, stavljanje na raspolaganje ovih izvora onima koji uče, organiziranje procesa učenja, kao i ljudi koji ih izvode.

Informaciona tehnologija (IT) je pojam kojim opisujemo dijelove (hardversku opremu) i programe (softver) koji nam omogućavaju pristup preuzimanju, organizovanju, manipuliranju i predstavljanju informacija elektronskim putem. Naprimjer, računari, skeneri, baze podataka, ekspertni sistemi. Komunikaciona tehnologija (CT) je pojam kojim opisujemo telekomunikacionu opremu pomoću koje možemo informacije slati, primati, tražiti i pristupati im. Naprimjer: telefon, fax, modemi i dr. (Delić 2008). Posljednih se godina upotreba IKT-a proširila tako da se koristi kao informacijski, komunikacijski i konstrukcijski alat. Softver, hardver i povezanost postali su sofisticiraniji u svrhu veće integracije IKT-a i prilagodbe načinima na koje učitelj poučava (Oakley, Lim 2013). Kako bi se omogućilo mladim ljudima da žive i rade u tehnološki razvijenom okruženju nužno je osposobiti ih da razvijaju vještine primjenjive i prilagođene različitim situacijama, IKT vještine potrebne za posao, sposobnost donošenja odluka, sposobnost nošenja s dinamičnim situacijama kao i za razvoj timskog rada (Kostović-Vranješ, Tomić 2014). Upotreba se IKT-a u obrazovanju može podijeliti na sljedeća područja (Tatković, Močinić 2012):

- predmet učenja,
- pomoćni alat (npr. u pripremanju ispita, komuniciranju i sl.),
- medij u procesu učenja i poučavanja
- alat za organizaciju i školski menadžment.

IKT osim što podupiru stjecanje osnovnih vještina, služe za cjeloživotno učenje i stjecanje kompleksnih vještina. Unutar obrazovnog procesa otvaraju se brojne nove perspektive i mogućnosti upotrebom IKT-a (Smiljčić i sur. 2017). Nastavničke kompetencije za djelotvornu upotrebu IKT-a u procesima učenja ističu se kao jedne od najkompleksnijih. Razvijanje IKT kompetencija kod učitelja za cilj ima postizanje obrazovanja u skladu s vremenom u kojemu živimo, ali i poučavanje koje omogućuje razvijanje takvih kompetencija kod učenika (Vrkić Dimić 2013). Kako bi svrsishodno koristili tehnologiju u nastavi učiteljima su potrebne dvije vrste kompetencija (Vrkić Dimić 2013):

- informatička pismenost koja se odnosi na nastavničke kompetencije za korištenje IKT-a na korisničkoj razini
- multimedijске didaktičke kompetencije koje se odnose na razvijene metode rada s IKT-om u nastavi i strategije rješavanja problema kao što su neaktivne aplikacije, restartanje računara i sl.

Učitelji koji uspješno integriraju IKT tehnologiju u svoju nastavu i poučavanje (Herring 2008: 15):

- potiču vještine i kvalitete povezane s kvalitetnim poučavanjem općenito, kao što je postavljanje visokih očekivanja, svrhovito interveniranje, uključivanje svih učenika i stvaranje stimulativne klime u razredu,
- koriste IKT za istinsko poboljšanje poučavanja i učenja,
- koriste IKT u shemama rada, upotrebom i prihvaćanjem nacionalnoga okvira usklađenog s individualnim potrebama,
- koriste IKT za provođenje poučavanja, učenja i ocjenjivanja predmeta kurikulumu,
- izrađuju i šire pristup IKT-u tokom cijeloga školovanja
- koriste IKT za stvaranje i prihvaćanje inovativnih izvora.

Tedla (2012) smatra kako većina nastavnika ne integrira IKT u nastavu zbog manipulativnih i nemanipulativnih razloga. Manipulativni se razlozi odnose na uvjerenja, vještine i predanost nastavnika, dok se nemanipulativni odnose na dob,

spol, religiju, obrazovno iskustvo, iskustvo na računaru, nacionalnu politiku i vanjsku podršku. Istraživanja pokazuju pozitivne aspekte korištenja IKT-a u nastavi kao što su buđenje motivacije, poticanje pozitivnoga ponašanja, razvijanje komunikacijskih i kongitivnih vještina te kritičko promišljenje učenika (Kostović-Vranješ, Tomić 2014). Pomoću IKT-a učitelji kreativno i inovativno nadopunjuju tradicionalne nastavne metode, sredstva i pomagala (Mateljan i sur. 2007). Korištenjem multi-medijske tehnologije stvaraju se sadržaji koji će jače angažirati učenike na nastavi. Ako je nastava olakšana i zanimljiva, učenici će bolje zapamtiti sadržaje koji su predavani (Noor-Ul-Amin 2013). Puček i Duraković (2015) navode i prednosti kao što su bliskost i dostupnost mladima, omogućavanje učenicima da aktivnije sudjeluju u nastavnom procesu, olakšavanje načina dobijanja, prerade, pohranjivanja i posredovanja informacija te dolaženja do konkretnih praktičnih ishoda, obogaćivanje učenikovih sveukupnih spoznaja.

Uprkos velikom broju prednosti postoje i nedostaci koji se vežu za uključivanje IKT-a u nastavu. Prema Bingimlasu (2009), ograničenja pri integraciji IKT-a u obrazovni sistem mogu se podijeliti u dvije kategorije – vanjska i unutarnja ograničenja. Vanjska se ograničenja odnose na pristup, podršku, resurse, osposobljavanje sudionika nastavnog procesa, a unutarnja se odnose na stavove, uvjerenja, praksu i otpor sudionika nastavnoga procesa pri integraciji IKT-a u obrazovni sistem. Lal (2014) smatra kako postavljanje razne tehnologije u učionice i škole neće samo po sebi osigurati efikasnu integraciju u nastavu. Iako IKT ima prednosti u pripremi nastave i njenom obogaćivanju, to ujedno i usložnjava posao nastavnika oko izbora i primjene medija u nastavi u odnosu na tradicionalni pristup (Lavrnja 2000).

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Cilj i zadaci istraživanja

Cilj ovoga istraživanja bio je ispitati subjektivni doživljaj nastavnika o ličnim kompetencijama upotrebe informaciono-komunikacijskih tehnologija u nastavi. Shodno tome, zadaci istraživanja su:

- Istražiti mišljenje nastavnika o upotrebi informaciono-komunikacijskih tehnologija u nastavi
- Istražiti koje oblike informaciono-komunikacijskih tehnologija nastavnici koriste u nastavi

- Istražiti koliko su nastavnici upućeni u korišćenje informaciono-komunikacijskih tehnologija u nastavi
- Istražiti mišljenje nastavnika o efektima primjene informaciono-komunikacijskih tehnologija na rezultate učenika u nastavi
- Istražiti spremnost nastavnika na dodatnu edukaciju o korištenju informaciono-komunikacijskih tehnologija u nastavi.

Hipoteze istraživanja

Generalna hipoteza:

H1: Pretpostavlja se da nastavnici svoje informaciono-komunikacijske kompetencije procjenjuju pozitivnim, odnosno sebe smatraju kompetentnim u upotrebi istih u nastavnom procesu.

Pomoćne hipoteze istraživanja:

H2: Nastavnici imaju pozitivne stavove o korištenju informaciono-komunikacijske tehnologije u nastavi.

H3: Nastavnici smatraju da je nastava podržana jednostavnim i besplatnim formama informaciono-komunikacijske tehnologije, dok se napredniji oblici uglavnom ne koriste.

H4: Nastavnici smatraju da posjeduju znanja i vještine iz područja informatike koje su im potrebne za korištenje informaciono-komunikacijske tehnologije.

H5: Nastavnici pozitivno percipiraju uticaj informaciono-komunikacijske tehnologije na rezultate učenika u nastavi.

H6: Nastavnici su spremni za dodatnu edukaciju o korištenju informaciono-komunikacijskih tehnologija u nastavi.

Tok istraživanja

Istraživanje je provedeno u periodu januar-mart 2021. godine nakon godinu dana realizacije nastavnog procesa pod posebnim uslovima u Tuzlanskom kantonu. Nastavno osoblje je dobilo link sa anketom te su popunili istu tokom definiranog perioda prikupljanja podataka. Nakon toga pristupilo se analizi podataka dobijenih iz ankete.

Uzorak istraživanja

Uzorak istraživanja činili su nastavnici osnovnih škola sa područja grada Tuzle. Ukupan broj nastavnika u uzorku je bio 138. U pogledu sociodemografskih obilježja primjetno je da većinu ispitanika čini ženski spol (82,6%), najviše ispitanika su nastavnici razredne nastave (31%), zatim slijede nastavnici matematike i engleskog jezika (23,7%), bosanskog, hrvatskog, srpskog jezika i književnosti (16,4%), islamske vjeronauke (13,7%), biologije i hemije (7%) historije, geografije i građanskog obrazovanja (6,2%), muzičke kulture (2%). S obzirom na godine staža u struci najveći broj ispitanika ima 25 i više godina radnog staža u obrazovanju.

Instrument istraživanja

U istraživanju je korištena anonimna online anketa, koja je kreirana pomoću Google Docs alata. Tim alatom omogućuje se jednostavno kreiranje upitnika. Za njenu je distribuciju korištena društvena mreža Facebook, konkretno grupa koja okuplja prosvjetne radnike i radnice sa područja Tuzlanskog kantona: Prosvjeta TK. Prije provedbe upitnika sudionici/-ice su upoznati s ciljem istraživanja i načinom popunjavanja upitnika, čemu su potom pristupili samostalno. Ispitivanje je bilo anonimno i vremenski neograničeno. Za obradu podataka uglavnom smo koristili jednostavnije metode deskriptivne statistike.

REZULTATI

Samopercepcija nastavnika smatrana je važnim prvim korakom u njihovom razumijevanju svoje informaciono-komunikacijske kompetencije. Naime, pretpostavka s kojom smo krenuli u istraživanje, a što je poslužilo i za formulisanje generalne hipoteze, jeste da nastavnici smatraju kako imaju dovoljno vještina, znanja i informaciono-komunikacijskih kompetencija, odnosno da sebe smatraju kompetentnim u upotrebi istih u nastavnom procesu. Uvidom u Tablicu 1 može se vidjeti da većina ispitanika smatra da je upućena u korištenje informaciono-komunikacionih tehnologija u nastavnom procesu (74,6%), dok manji dio njih nije siguran u kojoj mjeri ga poznaje (22,4%), odnosno smatra da ga uopće ne poznaje (3%). S obzirom da se ovdje radi o samoiskazima, pri čemu je često prisutna tendencija ispitanika da daju društveno poželjne i očekivane odgovore, visok procenat odgovora ispitanika da su upućeni u korištenje informaciono-komunikacionih tehnologija treba uzeti s

rezervom. Budućim istraživanjima, trebalo bi se detaljnije ispitati šta nastavnici podrazumijevaju pod poznavanjem pismenosti u području informaciono-komunikacionih tehnologija.

Tablica 1: Prikaz odgovora nastavnika: upućenost u korištenje IKT-a u nastavi

	Da	Nisam siguran/na	Ne
Upućen/a sam u korištenje IKT-a u nastavi	74,0%	22,4%	3%

Iz pokazatelja u Tablici 2 uočava se i činjenica da ispitanici u najvećem procentu koriste Viber (91,3%), Google Classroom, (50%), te e-mail (47,8% ispitanika). Facebook koristi 23,9% ispitanika a aplikaciju Zoom koristi 21,7% ispitanika. Od informacijsko-komunikacijskih sredstava najmanje su među ispitanicima zastupljeni MS Teams (13%), odnosno Google Teams (10,9%). Pri analizi odgovora na ovo pitanje potrebno je istaći da su bili mogući višestruki odgovori, zbog toga je procentualna disperzija odgovora asimetrična.

Tablica 2. Informacijsko-komunikacijske tehnologije koje ispitanici koriste u nastavi

	ZOOM	Google classroom	Google Teams	Viber	Facebook	Mail	MS Teams
Koje informacijsko-komunikacijske tehnologije koristite u nastavi	21,7%	50%	10,9%	91,3%	23,9%	47,8%	13%

Dodatno, učesnici su imali mogućnost dopisati koja je obrazovna platforma najpogodnija za nastavni proces. Rezultati pokazuju da 38% ispitanika misli da je Google Classroom najpogodnija platforma. Nadalje, 19% ispitanika je mišljenja da je Zoom najpogodnija platforma za realizaciju nastave, 12% misli da je to Moodle, dok 12% smatra MS Teams najpogodnijom aplikacijom za realizaciju nastave. Na kraju treba istaći da 19% ispitanika nije sigurno koja je obrazovna platforma najpogodnija za realizaciju nastave. Kada ove podatke povežemo sa obrazovnim platformama i alatima koji su preporučeni i korišteni tokom realizacije nastave na daljinu na Tuzlanskom kantonu (mart 2020. godine – januar 2021. godine) očekivati je da najveći broj ispitanika navodi Moodle kao najpogodniju platformu za realizaciju nastave. To, međutim, nije slučaj jer je samo 12% ispitanika navelo taj podatak, što je veoma nizak procenat imajući u vidu da je u vrijeme provođenja ovog istraživanja prošlo devet mjeseci kako se ista koristila u nastavnom procesu. Ipak, ovaj podatak samo je putokaz za sljedeće kvalitativno istraživanje – zašto su ispitanici dali takav

odgovor, imajući u vidu da je bilo potrebno u potpunosti revidirati i prilagoditi odgojno-obrazovni proces (realizirana je intenzivna nastava a nisu postojali ranije pripremljeni digitalni sadržaji za učenje), kako bi se smanjili negativni uticaji na odgojno-obrazovna postignuća učenika.

Podaci iz ankete kažu da najveći broj ispitanika koristi Viber kao jednostavnu i besplatnu komunikacijsku tehnologiju, zatim Google Classroom i e-mail, čime možemo potvrditi hipotezu da su zaista jednostavne i besplatne IKT u najvećoj mjeri podržavale nastavni proces. Ipak, razloge zašto je to tako nismo dobili ovim istraživanjem, tj. zašto je izbor bio baš za ove tehnologije, da li zbog niskih kompetencija nastavnika, učenika i roditelja ili dostupnosti ovih tehnologija najvećem broju svih aktera.

U prethodnim istraživanjima kao nedostatak online nastave isticala se tehnička spremnost koja je potrebna da bi se sudjelovalo u nastavi (McBrien i sur. 2009; Smart i Cappel 2006, prema Jukić 2017: 101). Većina ispitanika smatra da se ishodi učenja upotrebom IKT-a u nastavi teže ostvaruju u odnosu na tradicionalnu nastavu u učionici. Pretpostaviti je da jednostavne i besplatne IKT možemo dovesti u vezu sa težim ostvarivanjem ishoda učenja i to bi mogla biti polazna tačka za dalje istraživanje. Možemo se zapitati i da li jednostavne i besplatne IKT omogućavaju nastavnicima da izraze svoju kreativnost i kompetencije u nastavi.

Jedno od istraživačkih pitanja odnosilo se na to kako nastavnici percipiraju uticaj IKT-a na rezultate učenja u nastavi, te shodno tome postavljena je hipoteza pozitivne percipije nastavnika o utjecaju IKT-a na rezultate učenika u nastavi. Za provjeru i analizu hipoteze kreirana su pitanja i tvrdnje koje se odnose na percepciju nastavnika u pogledu kriterija ocjenjivanja, skale procjene o tome da li učenici bolje ili pak lošije uče koristeći IKT, samostalnost u pogledu korištenja IKT-a, kao i percepciju nastavnika o pripremanju učenika za buduća zanimanja. Rezultati ispitivanja pokazuju da su smanjeni kriteriji prilikom ocjenjivanja učenika i da 43,5% ispitanika smatra da učenici slabije uče u odnosu na redovno pohađanje nastave. Važnost samostalnosti u učenju je bitna odrednica nastavnog procesa, te većina ispitanika smatra da su učenici samostalni prilikom korištenja IKT-a. Međutim, kada su u pitanju samostalni radovi učenika, 43,5% ispitanika smatra da učenici nisu odgovorno pristupili realizaciji samostalnih zadataka. Ispitanici pozitivno percipiraju upotrebu IKT-a u pogledu pripremljenosti učenika za buduća zanimanja.

Neka od ograničenja istraživanja, a koja mogu uticati na adekvatniju interpretaciju rezultata istraživanja, ogledaju se i u nepostojanju ranijih istraživanja koja bi mogla poslužiti u svrhu kompariranja rezultata. Međutim, uzimajući u obzir dobijene

rezultate, može se primijetiti da ispitanici ne percipiraju pozitivno utjecaj IKT-a na rezultate učenika u nastavi, te samim time nije potvrđena postavljena pothipoteza. Nastavnici kao realizatori odgojno-obrazovne djelatnosti su upućeni na kontinuirano i permanentno usavršavanje u pogledu praćenja savremenih didaktičko-metodičkih i tehnoloških tokova. Jedan od izazova sa kojima se susrela nastavnička profesija jeste i realizacija nastave upotrebom IKT-a. Iskustva pokazuju da se mnogi nastavnici susreću sa takvom problematikom po prvi put. Jedna od pothipoteza istraživanja odnosila se na spremnost nastavnika za dodatnu edukaciju o korištenju IKT-a u nastavi.

Tablica 3: Percepcija ispitanika o dodatnoj edukaciji pri upotrebi IKT-a u nastavi

	Da	Nisam siguran/na	Ne
Smatram da mi je potrebna dodatna edukacija o upotrebi IKT-a u nastavi	61,2%	27,9%	10,9%

Rezultati istraživanja pokazuju da je 61,2% nastavnika spremno na dodatnu edukaciju u pogledu korištenja IKT-a u nastavi, te da velika većina navodi kako se želi dodatno educirati u tom segmentu, dok manji broj nastavnika navodi da im nije potrebna edukacija (Tablica 3). Besplatne aplikacije poput Vibera koriste se i privatno, te za upotrebu istih nije neophodna obuka, platforme poput MS Teams-a i Google Teams-a ipak zahtijevaju dodatnu obuku ili upute za korištenje. S obzirom na sve izazove sa kojima se suočava nastavnička profesija, ispitivanje je pokazalo da većina ispitanika (45,7%) smatra da su suočeni s velikim opterećenjem kada je u pitanju realizacija nastavnog procesa u uslovima pandemije. Najveći postotak ispitanika (47,8%) se samoinicijativno educirao kada je u pitanju primjena IKT-a u nastavi, što nije iznenađujuće s obzirom na dostupnost video i drugih edukativnih sadržaja na internetu. Imajući u vidu dobijene rezultate možemo zaključiti da je pomenuta pothipoteza potvrđena, odnosno da su nastavnici spremni na dodatnu edukaciju o korištenju IKT-a u nastavi.

RASPRAVA I ZAKLJUČCI

Promjene u savremenom svijetu utiču na sve aspekte ljudskog života. Odrzile su se i na školski sistem, utjecale su na odgojno-obrazovnu stvarnost. Godina 2020. nam je donijela mnoge neočekivane promjene uzrokovane pandemijom COVID-19, a koje su zahtijevale prilagođavanje na novonastalu situaciju. Povod za provođenje ovog

istraživanja je i bila nagla promjena u načinu realizacije nastavnog procesa u javnim osnovnim i srednjim školama. U istraživanju smo fokus stavili na Tuzlanski kanton kao najmnogoljudniji kanton u Federaciji Bosne i Hercegovine. Nakon naredbe da prelaze na online nastavu u martu 2020. godine uslijedila je prilično konfuzna realizacija odgojno-obrazovnog procesa. Ministarstvo obrazovanja i nauke Tuzlanskog kantona (TK) je izdalo naredbu i preporuke o realizaciji nastavnog procesa. U razrednoj nastavi realizirana je „TV škola“ – tim učiteljica je pripremao i snimao časove školskih predmeta po jedinstvenom rasporedu i planu nastavnih jedinica za razrede od prvog do petog. „TV škola“ je emitovana putem javnog medija Radio televizije Tuzlanskog kantona. Ostali (učitelji/ce) su pratili nastavne jedinice „TV škole“ te nastavljali/e raditi sa učenicima iz razreda – prvenstveno održavati kontakt, rutinu, dopunjavati sadržaj, ocjenjivati učenike/ce, i pružati podršku učenicima i roditeljima u danima i mjesecima do kraja školske godine. U predmetnoj nastavi i u srednjim školama uspostavljena je Moodle platforma kao jedina preporučena platforma za provođenje nastavnog procesa. Time su prosvjetni radnici bili izloženi još jednom stresu – rad na obrazovnoj platformi o kojoj su, prije pandemije, znali samo nastavnici informatike. Namjena platforme je bila susret u realnom vremenu, postavljanje materijala, komunikacija sa učenicima, provođenje kvizova i ocjenjivanja učenika/ca.

Korištenje IKT-a u nastavi je naša stvarnost i potrebno je IKT iskoristiti na što djelotvorniji način. Nastavnički poziv je postao interdisciplinarno polje djelovanja koje zahtijeva mnoštvo znanja i vještina. Da bi bili uspješni, nastavnici se moraju stalno educirati u novim tehnologijama i nastavnim praksama. Nastavnici koji su anketirani za potrebe ovog istraživanja žele da učestvuju na dodatnim edukacijama kako bi proširili svoje znanje i uspješnije obavljali svoj posao. Nastava koja je u današnje vrijeme inače pod pritiskom različitih izazova, s pojavom pandemije našla se u situaciji da je potrebno u potpunosti revidirati i prilagoditi odgojno-obrazovni proces. Škole su suočene sa mnogobrojnim izazovima i pitanjima: kako organizirati nastavu, posjeduju li nastavnici adekvatne kompetencije za realizaciju nastave putem online platformi, kakav je utjecaj online nastave na učenike, ostvaruju li se adekvatno ishodi i zadaci učenja, koje se prepreke nalaze pred učenicima, nastavnicima, roditeljima, i sl. Međutim, korištenje IKT-a u nastavi je otvorilo i nove mogućnosti za nastavnike da nastavu organizuju na kreativniji način. I učenici i nastavnici su pokazali veliki aktivitet. Veliki se broj nastavnika samostalno edukovao o primjeni IKT-a. U skladu sa navedenim neophodno je nastaviti istraživanja u ovom segmentu, kako bi se uvidjele prednosti i nedostaci pojedinih online platformi, zatim kakav je

utjecaj korštenja IKT na učenike i rezultate učenja i poučavanja. Potaknuti takvim stremljenjima istraživanjem koje smo proveli nastojali smo ukazati na korisne informacije koje mogu služiti u pravcu boljeg djelovanja, a nastavnicima, kao nosiocima izazova i promjena, olakšati razumijevanje trenutne situacije.

Ispitivanje je ukazalo na različite aspekte odgojno-obraznog djelovanja, a rezultati upućuju na to da korištenje IKT-a u nastavi ne doprinosi pozitivnoj percepciji uspjeha učenika u nastavi. Nastavnici smatraju da upotreba IKT-a zasad nema pozitivnu tendenciju napredovanja učenika, štaviše da učenici slabije uče, te da nisu u potpunosti samostalni i odgovorni u učenju korištenjem IKT-a. Iako su kriteriji prilikom ocjenjivanja učenika smanjeni, velika većina nastavnika smatra da ovakav način rada djelimično ipak priprema učenike za budućnost. Ispitivanje je pokazalo i spremnost nastavnika da se dodatno educiraju u pogledu korištenja IKT-a. Nepostojanje značajnih istraživanja o navedenoj problematici ukazuje na ultimativnu potrebu da se ovakva istraživanja aktueliziraju, jer je upotreba IKT-a u nastavi postala nužnost, a sama spremnost nastavnika za dodatne edukacije u tom procesu može poslužiti kao ohrabrenje da će nastava upotrebom IKT-a u budućnosti biti na kvalitetnijem nivou.

Istraživanje pokazuje da nastavnici pozitivno procjenjuju vlastite kompetencije u pogledu korištenja IKT-a, što također može poslužiti kao dodatna motivacija za dalje stručno napredovanje i usavršavanje, a samim tim i unapređenje odgojno-obraznog procesa. Potrebno je iskoristiti resurse online nastave u pravcu optimalnog razvoja učenika u datim okolnostima, kao i pripremanje učenika za budućnost. Informaciono-komunikacijske tehnologije omogućavaju nastavnicima različite strategije u realizaciji ciljeva poučavanja, ali bez obzira na okolnosti nikako ne treba zanemariti neposredni odnos nastavnika i učenika kako bi se ostvarivali stvarni odgoj i izobrazba. Korištenje IKT-a u tom pogledu ne smije biti ograničenje nego podsticaj.

LITERATURA

1. Bingimlas, Khalid Abdullah (2009), "Barriers to the Successful Integration of ICT in Teaching and Learning Environments: A review of the Literature", *Euroasia Journal of Mathematics, Science and Technology Education*, 5(3), 235-245.
2. Delić, Nedim (2014), *Informaciono-komunikacione tehnologije u obrazovanju*, Specijalistički rad, Panevropski Univerzitet Apeiron, Banja Luka
3. Halilović, Nezir (2019), *Informacijske tehnologije u životu djece i nastavi*, El Kalem, Sarajevo

4. Herring, James E. (2008), *Internetske i informacijske vještine*, Naklada Nediljko Dominović, Zelina
5. Jukić, Dina (2017), "Tehnička pripremljenost i motiviranost studenata hrvatskih sveučilišta za online oblik nastave", *Život i škola*, LXIII (1), 93-102.
6. Kostović-Vranješ, Vesna, Nikolina Tomić (2014), "Training teachers for the use of information communication technology in Science", *Školski vjesnik*, 63 (3), 287-307.
7. Lal, Chhavi (2014), "Attitudinal Study of User and Non-User Teachers' towards ICT in Relation to Their School Teaching Subjects", *Universal Journal of Educational Research*, 2(3), 213-218.
8. Lavrnja, Ilija (2000), "Obrazovna tehnologija i mijenjanje uloge nastavnika", u: Rosić, V. (ur.), *Nastavnik i suvremena obrazovna tehnologija: Zbornik radova*, Filozofski fakultet u Rijeci, Rijeka, 27-32.
9. Mateljan, Vladimir, Željko Širanović, Željka Širanović (2007), "Načela oblikovanja edukativnog multimedijskog sadržaja u online sinkronom Web okruženju", *INFuture 2007: Digital Information and Heritage*, Filozofski fakultet u Zagrebu, 483-492.
10. Noor-Ul-Amin, Syied (2013), "An Effective use of ICT for Education and Learning by Drawing on Worldwide Knowledge, Research and Experience: ICT as a change Agent for Education", *Scholarly Journal of Education*, 2 (4), 38-45,
11. Lim, Cher Ping, Grace Oakley (2013), "Information and Communication Technologies (ICT) in primary education opportunities and supporting conditions", In: Lee Yong Tay, Cher Ping Lim (eds.), *Creating Holistic Technology Enhanced Learning Experiences*, Chapter 1, Sense Publishers, 1-18.
12. Smiljčić, Ivana, Ivan Livaja, Jerko Acalin (2017), "ICT u obrazovanju", *Zbornik radova Veleučilišta u Šibeniku*, 3-4, 157-170.
13. Tatković, Nevenka, Snježana Močinić (2012). *Učitelj za društvo znanja. Pedagogijske i tehnološke paradigme bolonjskoga procesa*, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Pula
14. Vilotijević, Mladen (2001), *Didaktika 1: Predmet didaktike*, BH Most, Sarajevo
15. Vrkić Dimić, Jasmina (2013), "Kompetencije učenika i nastavnika za 21. stoljeće", *Acta Iadertina*, 10 (1), 49-60.
16. Zavod za informacijske studije (2014), *Informacijska tehnologija u obrazovanju*, Zavod za informacijske studije Odsjeka za informacijske i komunikacijske znanosti Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb

SELF-ASSESSMENT OF TEACHER COMPETENCIES ON THE USE OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN THE TEACHING PROCESS

Summary:

The COVID-19 pandemic, or better known as the coronavirus pandemic, brought many challenges in education, and one of them was the transition to online teaching, that is. use of information and communication technologies in teaching. Information technology is a term that describes parts (hardware) and programs (software) that allow access to download, organize, manipulate and present information electronically, and communication technology (CT) is a term that describes telecommunications equipment that can send, receive information, search and access them. This research aimed to examine the subjective experience of teachers about personal competencies in the use of information and communication technology in teaching. The population of this research consists of primary school teachers in the area of Tuzla Canton, and the total sample consists of 138 respondents. An anonymous internet survey was used, which is distributed with the help of social networks "Facebook" and a Facebook group called "Prosvjeta TK", which brings together educators from the Tuzla Canton area. In this paper, we assume that teachers assess their information and communication competencies as positive and they consider themselves competent in their use in the teaching process. It also explores aspects of teachers' digital competencies as essential competencies for 21st-century education. The paper will provide insight into the personal perception of teachers regarding ICT competence, which is included in the fund of previous knowledge and theoretical knowledge. The results of this research could help understand and analyze further practices, decide on further steps to build teachers' ICT competencies in and for the future of the school.

Keywords: information and communication technology (ICT); teacher; self-assessment; competence; education

Adrese autora
Authors' address

Selma Porobić
Univerzitet u Tuzli
Filozofski fakultet
selma.porobic@untz.ba

Mahir Bečakčić
Univerzitet u Tuzli
Filozofski fakultet
mahir1.becakcic@gmail.com

Maida Dedić
Univerzitet u Tuzli
Filozofski fakultet
maida.dedic10@gmail.com

Senada Mujić
Univerzitet u Tuzli
Filozofski fakultet
senada.m@windowslive.com

Tarik Hasanić
Univerzitet u Tuzli
Filozofski fakultet
tarikhasanic@hotmail.com

Almedin Rizvić
Univerzitet u Tuzli
Filozofski fakultet
almedin84@live.com

Edina Malkić
Univerzitet u Tuzli
Filozofski fakultet
suljicedina@gmail.com

Enver Tursunović
Univerzitet u Tuzli
Filozofski fakultet
tursunovicenver1@gmail.com

Ksenija Mujčević
Univerzitet u Tuzli
Filozofski fakultet
ksenija.mujcevic1998@gmail.com

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

PRILOZI IZ PSIHOLOGIJE

Mirsan Ferhatović, Amela Dautbegović, Marija Tiosavljević

PROTEKTIVNI FAKTORI MENTALNOG ZDRAVLJA RODITELJA

DECE SA TEŠKOĆAMA U RAZVOJU / PROTECTIVE FACTORS OF

MENTAL HEALTH OF THE PARENTS OF CHILDREN WITH

DISABILITIES 523

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.3.523

UDK 613.86:159.913

Primljeno: 27. 05. 2021.

Stručni rad
Professional paper

Mirsen Fehratović, Amela Dautbegović, Marija Tiosavljević

PROTEKTIVNI FAKTORI MENTALNOG ZDRAVLJA RODITELJA DJECE SA TEŠKOĆAMA U RAZVOJU

Kada je u pitanju obezbjeđivanje podrške djeci sa smetnjama u razvoju, tu ulogu u prvom redu preuzima porodica, a prije svega roditelji. Istraživanje je sprovedeno sa ciljem da se utvrde protektivni faktori mentalnog zdravlja roditelja djece sa smetnjama u razvoju, koji im olakšavaju ulogu roditelja. Uzorak je činilo 17 ispitanika, roditelja djece sa različitim smetnjama u razvoju koji su popunjavali online upitnik konstruisan za potrebe istraživanja. Upitnik je namijenjen za procjenu protektivnih faktora mentalnog zdravlja roditelja djece sa smetnjama u razvoju. Rezultati su pokazali da roditelji doživljavaju umjeren do visok nivo stresa kada je u pitanju njihova roditeljska uloga, dok brigu za dijete navode kao glavni izvor stresa vezan za roditeljsku ulogu. Socijalnu podršku ističu kao jedan od vodećih izvora podrške, pri čemu se mnogo češće oslanjaju na neformalne izvore (članova porodice, prijatelja, susjeda). Pored socijalne podrške, kao značajni protektivni faktori se izdvajaju i vjera u Boga i karakteristike kao što su strpljenje (smirenost), upornost, snaga (otpornost), optimizam i nada. Kao značajan protektivni faktor izdvaja se i destigmatizacija, odnosno roditeljsku ulogu olakšava potpuna prihvaćenost djeteta od strane okoline. Na osnovu dobijenih nalaza mogu se formulisati smjernice za planiranje i kreiranje programa pružanja podrške roditeljima djece sa smetnjama u razvoju. U ovom kontekstu bi bili značajni različiti programi psihosocijalne podrške koji su usmjereni na jačanje roditeljskih kompetencija i protektivnih faktora koji imaju značajnu ulogu u očuvanju mentalnog zdravlja roditelja djece sa teškoćama u razvoju.

Ključne riječi: mentalno zdravlje; roditelji djece sa smetnjama u razvoju; stres povezan sa roditeljstvom

UVOD

U Članu 1. Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom navodi se da „osobe sa invaliditetom uključuju i one koji imaju dugoročna fizička, mentalna, intelektualna ili čulna oštećenja koja u interakciji sa raznim preprekama mogu ometati njihovo puno i efikasno učešće u društvu na jednakoj osnovi sa drugima“ (Generalna skupština UN 2006: 1). U istom dokumentu naglašavaju se i djeca sa invaliditetom čije bi razvojne sposobnosti trebalo uvažavati i kojima je neophodna dodatna podrška u mnogim aspektima svakodnevnog funkcionisanja. Kada je u pitanju obezbjeđivanje dodatne podrške djeci sa invaliditetom, tu ulogu u prvom redu preuzima porodica, a prije svega roditelji. U ovom radu koristićemo izraze djeca sa smetnjama u razvoju, djeca sa teškoćama u razvoju i djeca sa invaliditetom kao sinonime.

Rođenje djeteta sa teškoćama je neočekivan događaj za roditelje. Vrijeme dok se ne uspostavi dijagnoza često se preživljava kao kriza koju prati period tugovanja (Marvin, Pianta 1996). Kada se dijagnoza uspostavi brojni roditelji manifestuju mehanizme odbrane, pa često negiraju i ne prihvataju problem. Majke su najčešće sklone da se preispituju šta su pogrešno uradile, šta su mogle bolje i da traže krivce zbog postavljene dijagnoze djeteta. Shodno tome, roditelji se kontinuirano suočavaju sa brojnim izazovima što postaje intenzivno u kasnijoj odrasloj dobi (Ha et al. 2008; Namkung et al. 2018). Sučavajući se s brojnim izazovima roditelji imaju emocionalne oscilacije koje koreliraju sa socijalnom stigmom njihove djece (Lefley 1989). Povećana izloženost stresorima može dovesti i do problema sa fizičkim zdravljem, a pokazalo se da roditelji djece sa smetnjama u razvoju imaju lošije cjelokupno zdravlje i više funkcionalnih ograničenja od roditelja djece bez smetnji u razvoju (Ha et al. 2008; Namkung et al. 2018). Uobičajeni stresori uključuju i finansijska opterećenja u vezi sa djetetovim stanjem, vremenskim zahtjevima i brigom o djetetovoj budućnosti – ko će preuzeti brigu o djetetu kada njih više ne bude bilo (Brehaut et al. 2011; Weiss 2002). Zatim, njegovanje djeteta sa smetnjama može uticati na kratkoročne i dugoročne ciljeve, zaposlenje roditelja i porodični budžet, jer mnogi roditelji u tim situacijama odustaju od zaposlenja ili se odluče da daju otkaz. Ukoliko je prvorodeno dijete u porodice dijete sa teškoćama u razvoju, mnogi bračni parovi će se oprezno odlučiti za proširivanje porodice. Možemo reći da dijete sa teškoćama u razvoju narušava čitavu dinamiku jedne porodice. Važno je uzeti u obzir da je i socio-ekonomski status povezan sa kvalitetom života porodice i produktivnošću zajednice (Bhopti 2016).

Roditelji djece sa poremećajima iz spektra autizma zbog češće izloženosti stresnim događajima imaju niži stepen kvaliteta života povezan sa psiho-fizičkim zdravljem

(Benson 2010; Johnson et al. 2011). U skladu sa navedenim, što je težina simptoma iz spektra autizma veća, to je prisutnija veća količina roditeljskog stresa (Hall, Graff 2012; Ingersoll, Hambrick 2011). Na osnovu podataka dobijenih iz upitnika koje su roditelji popunjavali (samoprocjena anksioznosti, depresije, opšteg stresa, stresa vezanog za roditeljstvo, kao i o karakteristikama poremećaja svog djeteta) pokazalo se da emocionalni i problemi u ponašanju djece predviđaju ukupni nivo stresa roditelja, ali ne i stres vezan sa roditeljstvom (Firth, Drier 2013).

Studije sprovedene u različitim kulturama ukazuju na veću prevalencu simptoma anksioznosti i depresije kod roditelja djece sa poremećajima iz spektra autizma u poređenju sa roditeljima djece sa tipičnim razvojem ili roditeljima djece sa Downovim sindromom (Piven et al. 1991; Almansour et al. 2013). Postoje razlike u prevalenci u odnosu na pol. U prilog tome govori i meta-analiza preko 200 studija kojom je dokazano da postoje rodne razlike u depresiji i fizičkom zdravlju roditelja, pri čemu su majke imale negativnije ishode (Pinkuart, Sorensen 2006). Takođe, istraživana je veza između stresa roditeljstva i zadovoljstva životom i pronađena je negativna korelacija između ovih varijabli majki djece sa smetnjama u razvoju (Cho, Hong 2013).

Na nivo stresa i blagostanje roditelja djece sa autizmom može negativno uticati socijalni pritisak u vidu predrasuda, stereotipa i nerazumevanja usmerenih prema djeci sa autizmom i njihovim roditeljima (Chan, Lam 2017; Kinnear et al. 2016). Takođe, brojna istraživanja su pokazala da roditelji djece sa neurološkim poremećajima, intelektualnim teškoćama, hroničnim zdravstvenim stanjima i invaliditetima manifestuju viši nivo stresa od roditelja djece tipičnog razvoja (Baxter, Cummins, Yiolitis 2000; Hauser-Cram et al. 2001; Norlin, Broberg 2013; Oelofsen, Richardson 2006; Brehaut et al. 2004; Breslau, Staruch, Mortimer 1982). Najčešći izvori stresa su: problemi u ponašanju djeteta, veći zahtjevi kada je u pitanju briga o djetetu, veća finansijska opterećenja i nedostatak podrške kako formalne tako i neformalne (Meppelder et al. 2015; Plant, Sanders 2007; Parish et al. 2004; Douma, Dekker, Koot 2006).

Kao što se može vidjeti, problemi sa kojima se suočavaju roditelji djece sa teškoćama u razvoju su brojni. Međutim, mnoge individualne razlike ukazuju na to da se neki roditelji znatno bolje suočavaju sa svim izazovima brige o djetetu sa smetnjama u razvoju koji im se nameću. Navedeno je motivisalo istraživače da se bave identifikovanjem faktora koji nekim roditeljima znatno olakšavaju brigu o djetetu sa teškoćama.

Kako postoje faktori rizika, koji negativno utiču na mentalno zdravlje roditelja djece sa razvojnim smetnjama, tako postoje i faktori koji mogu ublažiti efekat stresora

na njihovo mentalno zdravlje. Međutim, kada je u pitanju ova populacija, malo je istraživanja koja su rađena na sličnu temu. Većina postojećih studija je konkretno fokusirana na populaciju roditelja djece sa poremećajem iz spektra autizma. Istraživanja koja su do sada sprovedena pokušala su da identifikuju faktore povezane sa smanjenjem stresa kod roditelja djece sa razvojnim problemima. Među protektivnim faktorima najčešće se pominju: socijalna podrška, lične karakteristike roditelja, socioekonomski i obrazovni status (Ekas et al. 2010; Bromley et al. 2004; Eskow et al. 2011; Weiss 2002; Ogston et al. 2011; Ekas et al. 2016; Ekas et al. 2009; Dardas, Ahmad 2014).

Socijalna podrška podrazumijeva formalni (npr. pomoć lokalne samouprave) i neformalni (porodica, prijatelji i sl.) oblik i predstavlja pomoć roditeljima da se lakše nose sa izazovima koje briga o djetetu sa smetnjama obuhvata i može biti pružena iz različitih izvora. Ekas i saradnici (Ekas et al. 2010) su ispitali podršku prijatelja, porodice i partnera, pri čemu su zaključili da je podrška šire porodice (npr. od strane baka i deka, tetaka, ujaka, druge djece) kod majki djece sa autizmom bila povezana sa nižim nivoima depresije, stresa i negativnog afekta. Takođe, pored podrške šire porodice, podrška susjeda je povezana sa boljim mentalnim zdravljem roditelja djece sa autizmom (Bromley et al. 2004; Zablotsky et al. 2013). Nalazi istraživanja ukazuju da porodice koje primaju pomoć države izveštavaju da su boljeg emocionalnog i fizičkog zdravlja u poređenju sa porodicama koje nisu koristile državne usluge (Eskow et al. 2011).

Na osnovu dosadašnjih istraživanja karakteristike roditelja djece sa teškoćama u razvoju, koje se posebno izdvajaju kao protektivni faktori mentalnog zdravlja, su: optimizam, otpornost odnosno izdržljivost, nada, samosaosjećanje i samoefikasnost. Kada je u pitanju optimizam, Ekas i saradnici (2010) su otkrili da su viši nivoi optimizma (očekivanje pozitivnih ishoda u životu) pozitivno povezani sa pozitivnim afektom, zadovoljstvom životom i psihološkim blagostanjem majki djece sa autizmom. Otpornost kao dinamički proces i sposobnost osobe da adekvatno reaguje na stres se takođe ističe kao važan protektivni faktor. Weiss (2002) navodi da je visok nivo otpornosti – izdržljivosti povezan sa nižim nivoima depresije i anksioznosti kod majki djece sa autizmom. I nada kao složena emocija takođe predstavlja značajan protektivni faktor mentalnog zdravlja. Za majke djece sa autizmom visok nivo nade povezan je sa manjim stepenom brige (Ogston et al. 2011), manje depresivnih simptoma i nižim nivoima usamljenosti (Ekas et al. 2016). Takođe, kao protektivni faktor se izdvaja i samosaosjećanje, odnosno pozitivan stav prema sebi, koji odlikuje brižnost i saosjećajnost, a nastaje kada se osoba suoči sa određenim poteškoćama.

Neff i Faso (2015) ukazuju da je samosaosjećanje pozitivno povezano sa pokazateljima blagostanja, zadovoljstvom životom i nadom, a negativno povezano sa depresijom i stresom roditeljstva. Kada je u pitanju samoefikasnost (povjerenje u vlastite sposobnosti za ostvarenje ciljeva), Kuhn i Carter (2006) su otkrili da su majke djece sa autizmom sa većom samoefikasnošću doživljavale niže nivoe simptoma depresije i stresa. Ova istraživanja govore u prilog tome da karakteristike roditelja djece sa razvojnim teškoćama predstavljaju rezilijentne faktore njihovog mentalnog zdravlja.

Pored karakteristika roditelja, viši socio-ekonomski status i stepen obrazovanja su takođe zaštitni faktori zdravlja roditelja. Pokazalo se da su roditelji djece sa autizmom sa višim prihodima imali manje stresa i bolji kvalitet života u poređenju sa onima sa nižim prihodima (Dardas, Ahmad 2014). Obrazovanje majki djece sa problemima u razvoju takođe predstavlja protektivni faktor mentalnog zdravlja. Shu i saradnici (Shu et al. 2000) su otkrili da su simptomi psiholoških poremećaja manje izraženi kod majki djece sa problemima u razvoju koje imaju viši stepen obrazovanja i obrnuto.

Osnovni cilj ovog istraživanja je da se utvrde protektivni faktori mentalnog zdravlja roditelja djece sa smetnjama u razvoju, koji im olakšavaju ulogu roditelja. Ovim istraživanjem se žele identifikovati protektivni faktori koje su roditelji istakli kao značajne, i na osnovu toga napraviti smjernice koje bi i drugim roditeljima pomogle da se lakše nose sa stresorima roditeljstva djece sa smetnjama u razvoju.

METOD

Ispitanici

Uzorak istraživanja činilo je 17 ispitanika, roditelja djece sa smetnjama u razvoju, čija djeca su korisnici usluga Udruženja psihologa Novi Pazar, od čega je 88.2% majki i 11.8% očeva. Ovako neujednačen uzorak po polu ne iznenađuje s obzirom da u tradicionalnim društvima kao što je ovo, majke su te koje su od rođenja primarni staratelji i shodno tome provode više vremena brinući o djetetu, dok su očevi uključeni u manjoj ili većoj meri. Uzorak čine ispitanici od 25 do 58 godina, a prosječna starost ispitanika iznosi 43 godine. Kada je u pitanju obrazovni status, najveći broj ispitanika je sa završenom srednjom školom (52,9%), nakon toga slijede fakultetski obrazovani ispitanici i ispitanici sa višom školom (29,4%), dok je najmanje ispitanika sa završenom osnovnom školom (11.8%) i masterom, magisterijem ili

doktoratom (5.9%). Od ukupnog broja ispitanika čak njih 64.7% je nezaposleno, i po 17.6% je zaposleno puno radno vreme ili samozaposleno. Kada govorimo o materijalnom stanju, najveći broj ispitanika izveštava da je prosječnog materijalnog stanja („najčešće možemo da priuštimo sve što nam treba, ali se dešava da nemamo dovoljno novca“) i to 70.6%, zatim 23.5% ispitanika izveštava da je ispodprosječnog materijalnog stanja („uglavnom ne možemo da priuštimo sve što nam je potrebno“), dok svega 5.9% izveštava da je iznadprosječnog materijalnog stanja („možemo da priuštimo sve što nam treba“). Važno je napomenuti i da je čak 88.2% ispitanika stambeno situirano. Od 17 ispitanika u uzorku čak 82.4% ispitanika je u braku, 11.8% je razvedeno i 5.9% je udovaca/udovica. Najviše ispitanika ima troje djece (35.3%), po 23.5% ispitanika ima dvoje, odnosno četvoro djece, 11.8% ispitanika ima jedno dete dok, 5.9% ispitanika ima petoro djece.

Kada je u pitanju vrsta djetetove smetnje u razvoju, u uzorku je najviše roditelja čija deca imaju poremećaj iz spektra autizma, zatim, Downov sindrom, cerebralnu paralizu, lako umjerene do teške intelektualne teškoće, motorne i senzorne teškoće i sl. Uzrast djece čiji roditelji čine uzorak se kreće od 5 do 20 godina. 64.7% roditelja koji su učestvovali prisustvovalo je nekom vidu edukacije i/ili stručnog usavršavanja koja se odnose na roditeljstvo ili odgajanje djeteta sa razvojnim teškoćama. Na pitanje koje su to edukacije / stručna savjetovanja na koja su išli, karakteristični odgovori su: stručna savjetovanja kod psihologa (Udruženje psihologa Novi Pazar), u dnevnom boravku za djecu sa smetnjama (udruženje MNRO), u Zavodu za psihofiziološke poremećaje i govornu patologiju „Prof. dr Cvetko Brajović“ u Lipovici i sl. S druge strane, čak 35.3% ispitanika nije pohađalo edukacije i stručna savjetovanja.

MJERNI INSTRUMENTI

Upitnik za procjenu protektivnih faktora mentalnog zdravlja roditelja djece sa smetnjama u razvoju

Upitnik za procjenu protektivnih faktora mentalnog zdravlja roditelja djece sa smetnjama u razvoju konstruisan je za potrebe istraživanja. Pored ajtema koji se odnose na sociodemografska obilježja (pol, starost, stepen obrazovanja, stambena situiranost, radni status, materijalno stanje, bračno stanje, broj djece, vrsta smetnje u razvoju djeteta i uzrast djeteta sa smetnjom u razvoju), upitnik je obuhvatao i pitanja zatvorenog i otvorenog tipa.

Pitanja zatvorenog tipa su imala za cilj da otkriju koliko roditelji procjenjuju da su pod stresom (*U kojoj mjeri procenjujete da ste pod stresom kada je u pitanju Vaša roditeljska uloga?*), kako procenjuju podršku šire socijalne zajednice, porodice, prijatelja i partnera (*Kako biste ocijenili podršku šire socijalne zajednice?, Kako biste uopšteno ocijenili podršku svoje porodice i prijatelja?, Kako biste ocijenili podršku partnera?*), kao i kako ispitanici vrednuju sebe kao roditelje (*Kako biste vrednovali sebe kao roditelja, odnosno koliko smatrate da ste uspješni kao roditelj?*). Na sva pitanja zatvorenog tipa ispitanici su odgovarali putem petostepene skale Likertovog tipa.

S druge strane, pitanja otvorenog tipa su konstruisana sa ciljem da roditelji imaju mogućnost izvijestiti o ličnim izvorima stresa u roditeljskoj ulozi (*Molimo Vas da navedete najčešće izvore stresa sa kojima se suočavate u svakodnevnoj brizi oko djeteta.*) i da navedu protektivne faktore i izvore podrške koji su im najviše pomogli u borbi protiv stresa i na koji način (*Ko su osobe iz Vašeg okruženja koje su Vam najviše pružile podršku?, Na koji način su Vam osobe iz okruženja (porodica, prijatelji) pomogle da se nosite sa problemima vezanim za odgoj i brigu o djetetu?, Koje Vaše lične karakteristike su Vam pomogle da lakše prebrodite stresne situacije vezane za odgoj i brigu o djetetu? i sl.*).

Postupak

Istraživanje je sprovedeno u periodu od jula do septembra 2020. godine u Novom Pazaru. S obzirom da je istraživanje sprovedeno u doba pandemije COVID-19 virusa, postupak istraživanja je bio prilagođen situaciji u datom trenutku. Konstruisan je upitnik (pomoću programa Google Forms) koji je poslat svim ispitanicima (putem mejla) i za koji su imali period od deset dana da ga popune. Svi ispitanici su dobili precizna uputstva vezana za popunjavanje upitnika, kao i informacije o tome da će svi podaci biti strogo povjerljivi i čuvani.

REZULTATI I DISKUSIJA REZULTATA

Podaci dobijeni analizom odgovora na pitanja zatvorenog tipa obrađeni su u programu SPSS 19.0 (Statistical Package for the Social Sciences). Za pregled rezultata korišćene su metode deskriptivne statistike. Pitanja otvorenog tipa su kvalitativno procjenjivana.

Kada je u pitanju samoprocjena stresa izazvanog roditeljstvom, deskriptivni pokazatelji govore u prilog tome da roditelji doživljavaju umjeren do visok nivo stresa

kada je u pitanju njihova roditeljska uloga (Tabela 1). Rezultati ove studije se poklapaju sa već pomenutim istraživanjima koja su rađena na ovu temu čiji nalazi pokazuju da se roditelji djece se razvojnim smetnjama suočavaju sa brojnim stresorima vezanim za smetnje njihove djece (Ha et al. 2008; Namkung et al. 2018).

Tabela 1. Deskriptivni pokazatelji ajtema koji se odnosi na nivo stresa kada je u pitanju roditeljska uloga ispitanika

U kojoj mjeri procjenjujete da ste pod stresom kada je u pitanju Vaša roditeljska uloga?				
AS	SD	Medijana	Minimum	Maksimum
3.88	0.86	4	3	5

Kada su u pitanju izvori stresa vezani za roditeljsku ulogu, ispitanici kao najčešći odgovor ističu samu brigu za dijete. To se prije svega odnosi na brigu o zdravstvenom stanju djeteta, strah da se ne povrijedi tokom spavanja, tokom igre, zatim briga za budućnost i egzistenciju djeteta i slično. Kao izvore stresa roditelji često navode i emocionalne i probleme u ponašanju djece. Roditelji izvještavaju da nagle promjene u ponašanju, tvrdoglavost i slaba kontrola impulsa (pogotovo za roditelje djece u pubertetu) najviše doprinose stresu, jer se plaše da u tim situacijama ne povrijede sebe ili druge ljude. To je u skladu sa istraživanjima koja su rađena i u kojima su dobijeni slični nalazi (Firth, Drier 2013; Herring et al. 2006). Nekoliko roditelja je isticalo da i teška finansijska situacija značajno otežava brigu o djetetu, kao i stigmatizacija od strane okoline o čemu je već bilo riječi. Karakterističan je odgovor jednog roditelja:

Izvor stresa je manjak novca, nemam stalan i stabilan posao i ne mogu porodici da obezbijedim sve što je neophodno. Kad mi je sin bio mlađi, stresno je bilo i oko upisa u školu i to što su se mnogi sklanjali od njega kao da ima neku ozbiljnu bolest, jednostavno nerazumijevanje iz okoline, odbacivanje...“

Kada su trebali da navedu uopšteno, koji su to izvori podrške ili protektivni faktori njima posebno olakšali ulogu roditelja, dominantni su bili odgovori koji se tiču socijalne podrške. Posebno dominiraju odgovori koji se tiču neformalnog oblika socijalne podrške, odnosno najčešće se navode roditelji, prijatelji kao i bake i deke koji ne samo da najčešće pružaju instrumentalnu podršku (u vidu čuvanja djeteta i sl.), već pružaju i vrlo značajnu emocionalnu podršku pa tako jedna majka navodi:

Izvor podrške meni je bila moja baba, koja me je divnim savjetima uvijek gurala naprijed. Motivisana njom i njenim riječima ja sam itekako postigla dosta što se djeteta tiče.

Mnogi roditelji ističu kako su im i razgovori i druženja sa drugim roditeljima djece sa smetnjama značajno pomogli. Jedna majka čak navodi:

Druženje i prijateljstvo sa majkama djece sa autizmom, to je za mene nešto neprocjenjivo. Čini mi se da te niko ne može bolje razumjeti kao neko ko ima istu bol i to naše druženje i podrška jedna drugoj ne može se opisati.

Kroz ovakav vid neformalne grupe, roditelji imaju mogućnost da uče nove načine rješavanja problema i da kroz osjećanje empatije i altruizma rade na jačanju vlastitog identiteta. Međutim, ono što se izdvaja kao najznačajnije jeste emocionalna podrška koju bi članovi grupe dobijali jedni od drugih, a koja se i kroz ovo istraživanje pokazala kao značajan protektivni faktor. U inostranstvu su mreže podrške roditeljima djece sa smetnjama u razvoju mnogo razvijenije. U istraživanju Hensleya (2007) rezultati su pokazali da su najčešće usluge koje se pružaju roditeljima djece sa smetnjama u razvoju: individualno savjetovanje, grupe podrške, porodično savjetovanje i različiti treninzi jačanja veština roditeljstva.

Što se tiče formalnih oblika psihosocijalne pomoći i podrške šire socijalne zajednice, ispitanici su najčešće navodili stručnjake poput psihologa, logopeda i ljekara. Među oblicima podrške šire socijalne zajednice koje roditelji ističu kao značajne izdvajaju se: upis u redovan vrtić, upis u udruženje za djecu i odrasle sa smetnjama u razvoju (usluge defektologa, fizioterapeuta, logopeda, negovatelja), angažovanje ličnog pratioca i slično.

Prema deskriptivnim podacima koji se tiču ocjene podrške šire socijalne zajednice može se zaključiti da ispitanici nisu ni preterano zadovoljni ni potpuno nezadovoljni (Tabela 2). To znači da ima dosta prostora za napredak kada je u pitanju uključenost šire socijalne zajednice u pružanju podrške roditeljima djece sa razvojnim smetnjama naročito ukoliko uzmemo u obzir nalaze koji ukazuju na značaj socijalne podrške kod ove populacije (Eskow et al. 2011).

Tabela 2. Deskriptivni pokazatelji ajtema koji se odnosi na ocenu podrške šire socijalne zajednice ispitanika

Kako biste ocijenili podršku šire socijalne zajednice?				
AS	SD	Medijana	Minimum	Maksimum
2.94	1.03	3	1	5

Kada su u pitanju porodica i prijatelji, roditelji djece sa smetnjama u razvoju najčešće ističu važnost informacijske, emocionalne i instrumentalne podrške (u okviru koje je i često pominjana finansijska podrška). Kada govorimo o informacijskoj

podršci, tu se prije svega misli na pružanje saveta i informacija koje bi eventualno mogle da olakšaju stresne situacije kroz koje roditelji prolaze. Vrlo je značajna i emocionalna podrška, gdje porodica i prijatelji razumijevanjem, ljubavlju, zagrljajima i slično pomažu roditeljima djece sa smetnjama da lakše prebrode stresne situacije, pri čemu jedna ispitanica i navodi:

Što se tiče porodice ona mi je najviše pomogla. Tu sam crpila snagu za sve što nas je snalazilo...

Međutim, kao posebno značajna se ističe instrumentalna podrška, gde su članovi porodice i prijatelji uvijek tu kada je potrebno da se pričuva, nahrani, presvuče i prošeta dijete čime roditelji dobijaju i malo slobodnog vremena da se posvete sebi i svojim interesovanjima, što svakako pozitivno utiče na njihovo mentalno zdravlje. Kao karakterističan, ističe se sljedeći odgovor:

Porodica je uvijek bila tu da pričuva dijete, nahrani ga, igra se sa njim i šeta ga kako bih ja odradila neke svoje obaveze i zadovoljila lične potrebe. Prijatelji su bili uglavnom moralna podrška, ali nedovoljno dobra.

Finansijska podrška je takođe vrlo važna kao zaštitni faktor za roditelje djece sa smetnjama s obzirom da su i finansijski izdaci veći (lijekovi, pomagala, lični pratioci i sl.), što je i dokazano u par studija (Emerson et al. 2010; Dardas, Ahmad 2014).

Prema deskriptivnim podacima koji se tiču podrške porodice i prijatelja zaključuje se da ispitanici vrlo visoko procjenjuju podršku porodice i prijatelja kada je u pitanju odgoj djeteta sa smetnjama u razvoju (Tabela 3). Dobijeni rezultati su posebno značajni ukoliko uzmemo u obzir rezultate istraživanja Ekasa i saradnika (2010) prema kojima su viši nivoi porodične podrške bili povezani sa nižim nivoima depresije, stresa i višim nivoima zadovoljstva životom i psihološkog blagostanja kroz porast optimizma.

Tabela 3. Deskriptivni pokazatelji ajtema koji se odnosi na ocenu podrške porodice i prijatelja ispitanika

Kako biste uopšteno ocijenili podršku svoje porodice i prijatelja?				
AS	SD	Medijana	Minimum	Maksimum
4.29	0.99	5	2	5

Kada se o govori o partneru, izvori podrške su slični kao i u situaciji sa užom porodicom i prijateljima, gdje se posebno ističe značaj emocionalne, instrumentalne a naročito finansijske podrške. Kao karakterističan odgovor ističe se:

To je moja najveća podrška. Mislim da nas je ovakva situacija (kada dobiješ dijete sa poteškoćama) još više zbližila i to je neraskidiva veza... Pomagao mi je i bio rame uz rame sa mnom u našoj borbi. Toliko nas je taj naš problem vezao da nekada više nismo morali ni da pričamo šta da radimo, mogu da kažem da je bilo dovoljno da se pogledamo i znali smo šta mislimo.

Kada je u pitanju procjena podrške partnera, deskriptivni pokazatelji govore u prilog tome da su roditelji djece sa smetnjama u razvoju uglavnom zadovoljni podrškom koju dobijaju od partnera (Tabela 4).

Tabela 4. Deskriptivni pokazatelji ajtema koji se odnosi na ocjenu podrške partnera ispitanika

Kako biste ocijenili podršku partnera?				
AS	SD	Medijana	Minimum	Maksimum
4.12	1.45	5	1	5

Od karakteristika za koje su ispitanici izvještavali da su im pomogle da lakše prebrode stresne situacije vezane za odgoj i brigu o djetetu, najčešće se ponavljaju strpljenje (smirenost), upornost, snaga (otpornost), optimizam i nada. Već je u nekoliko istraživanja dokazan pozitivan uticaj otpornosti, optimizma i nade, na mentalno zdravlje roditelja djece sa smetnjama u razvoju (Ekas et al. 2010; Weiss 2002; Ogston et al. 2011; Ekas et al. 2016). Jačanjem optimizma, otpornosti i drugih karakteristika direktno možemo preventivno djelovati na pojavu stresa kod roditelja djece sa smetnjama u razvoju. Kao karakterističan odgovor se ističe:

Strpljivost. Upornost. Ne znam, jednostavno u problemu si i ideš dalje da ga riješiš. Ne osvrćeš se nazad i ne preispituješ možeš li više ili ne.“

Religioznost se u ovom istraživanju pokazala kao vrlo značajan protektivni faktor koji je roditeljima pomogao da lakše prebrode teške trenutke vezane za odgajanje djeteta sa razvojnim teškoćama. Od 17 ispitanika, njih 16 je istaklo važnost religioznosti u borbi protiv stresa roditeljstva. Ovaj rezultat je očekivan s obzirom na to da ispitanici potiču iz populacije u kojoj se poštuju tradicionalne vrijednosti i u kojoj religioznost zauzima visoko mjesto. Međutim, slični rezultati su dobijeni i u manje tradicionalnim društvima (Coulthard, Fitzgerald 1999; Ekas et al. 2009). Ove rezultate najbolje oslikava sljedeći odgovor jedne ispitanice:

Vjerujem da mi je u svemu ovome Gospod najviše pomogao i da bez njega ne bih uspjela. Vjera i nada mi je davala snagu i volju za nove pobjede. Bog sve vidi i uvijek nagradi sav trud i svu požrtvovanost, koju nesebično pružamo svom djetetu, na neki način. Ja sam uvijek realna u svojim molitvama i željama i Bog često usliši moje

molitve. Zahvalna sam na tome, pa makar to bila i sitnica. Vjerovanje je lijep izbor nakon što istinski prihvatimo životni izazov.

Kada su dobili zadatak da imenuju još neke izvore podrške koji nisu bili obuhvaćeni upitnikom, ispitanici su naveli destigmatizaciju. Pod time se podrazumijeva da bi roditeljima bilo znatno lakše da se nose sa izazovima roditeljstva kada ne bi bilo stigme od strane okoline. To samo govori da je potrebno preduzeti korake ka destigmatizaciji djece i odraslih osoba sa smetnjama u razvoju, pogotovo ukoliko uzmemo u obzir nalaze koji ističu negativne efekte stigmatizacije po mentalno zdravlje i djece i roditelja (Kinnear et al. 2016).

Analizirajući uzorak istraživanja konstatovano je i da su članovi udruženja, tj. učesnici u istraživanju isključivo roditelji djece koja imaju pet godina i više. Jedan od problema koji se često javlja kada su u pitanju djeca sa smetnjama u razvoju jeste i to što se roditelji kasno obraćaju za pomoć. Razlozi mogu biti strah od etiketiranja i stigmatizacije, kao i kasno dobijanje konačne dijagnoze (što je često u slučaju poremećaja iz spektra autizma). U prve tri godine života se formira najveći broj sinapsi kod djeteta pri čemu su rana iskustva ta koja najviše utiču na to koje sinapse će opstati i biti ojačane a koje će odumrijeti jer se ne stimulišu. Uzimajući u obzir ovaj podatak, možemo zaključiti da upravo u tom periodu dijete ima najveći potencijal za napredak, naročito kada su u pitanju govorne i motoričke sposobnosti, te su rane intervencije od ogromnog značaja. Roditelji često iz straha da se suoče sa realnošću, da se to zaista njima dešava, odbijaju da prihvate da problem postoji.

Kada je u pitanju samoprocjena ispitanika o tome koliko smatraju da su uspješni kao roditelji, deskriptivni pokazatelji govore u prilog tome da ispitanici izuzetno visoko vrednuju sebe kao roditelje (Tabela 5). To samo znači da su oni kroz svoje iskustvo sebi dokazali da se mogu nositi sa svim izazovima roditeljstva, što je svakako uticalo na njihovo samopouzdanje i samoefikasnost za koju je već dokazano da protektivno djeluje na mentalno zdravlje roditelja djece sa smetnjama u razvoju (Kuhn, Carter 2006). Međutim, to ne znači da oni nemaju padove i da ponekad ne sumnjaju u svoje sposobnosti.

Tabela 5. Deskriptivni pokazatelji ajtema koji se odnosi na samoocjenu ispitanika kada je u pitanju njihova uspješnost kao roditelja

Kako biste vrednovali sebe kao roditelja, odnosno koliko smatrate da ste uspješni kao roditelj?				
AS	SD	Medijana	Minimum	Maksimum
4.59	0.51	5	4	5

Na kraju, ispitanici su imali priliku da odgovore na pitanje u čemu posebno uživaju i na šta su ponosni kada je u pitanju njihova roditeljska uloga. Iz odgovora ispitanika se može zaključiti da su najviše ponosni na sreću i „osmijeh“ svog deteta, kao i na svaki njihov napredak, što najbolje ilustruju sljedeći odgovori:

Ponosna sam na osmijeh mog djeteta. Na njegovu sreću i bezbrižnost. Na to što nam svakodnevno pokazuje svu ljepotu različitosti. Ponosna sam i uživam u svojoj malo, jedinstvenoj porodici koju ništa ne može da poljulja u svojim željama i izazovima.

Ponosna sam na svoje dijete, moje malo mekano dijete puno ljubavi, zbunjenog pogleda, kada mu postavite pitanje, na koje morate sačekati da odgovori, na ljubav koju primam od njega.

ZAKLJUČCI I SMJERNICE

Rezultati ovog istraživanja pokazuju da postoje brojni protektivni faktori koji se izdvajaju kao značajni u očuvanju mentalnog zdravlja roditelja djece sa smetnjama u razvoju. Na osnovu dobijenih rezultata se već mogu izdvojiti neke smjernice koje bi mogle biti od koristi ne samo roditeljima već i uopšteno u oblastima u kojima se planiraju i kreiraju programi pružanja podrške roditeljima djece sa smetnjama u razvoju.

Dobijeni rezultati ukazuju da, kada su u pitanju protektivni faktori, kao najznačajniji se izdvaja socijalna podrška, kako formalna tako i neformalna. Što se tiče neformalne socijalne podrške, dominiraju informacijska, emocionalna i instrumentalna podrška kao protektivni faktori. To samo govori da je uključenost porodice posebno značajna u suočavanju roditelja sa stresorima koje sa sobom nosi odgajanje djeteta sa smetnjama u razvoju. S druge strane, kada je u pitanju formalna socijalna podrška, iako je njen značaj do sada već više puta dokazan (Eskow et al. 2011; Samadi et al. 2013), postoji dosta prostora za napredak kada je u pitanju pružanje podrške roditeljima djece sa smetnjama u razvoju. U ovom slučaju važnu ulogu imaju i različita udruženja uključena u aktivnosti koje podrazumijevaju fizičku pomoć i brigu o detetu, čime se roditeljima znatno olakšava svakodnevni život i obezbeđuje vrijeme i prostor za bolje balansiranje ulogama i kontakt sa drugim članovima porodice. Jedna majka ističe i kako izvor stresa predstavlja i briga o tome kako će dete u petom razredu samostalno ići od kabineta do kabineta. Tu su takođe izuzetno važni i lični pratioci i volonteri koji pružaju tu vrstu podrške djeci sa smetnjama u razvoju u vanporodičnom okruženju. Iako su i ovakvi programi prilično

korisni (naročito u pogledu instrumentalne podrške), u ovom kontekstu, osim neformalnih, zvanično ne postoje programi koji se bave psihosocijalnom podrškom roditeljima djece sa smetnjama u razvoju. Zbog toga bi bilo značajno raditi na kreiranju takvih programa, edukacija i organizaciji različitih seminara i radionica u koje bi se uključili ne samo roditelji, već i članovi porodice, čime bi se stvorio snažan sistem podrške. Od posebne koristi bi bilo i formiranje grupa podrške koje bi roditeljima djece sa smetnjama u razvoju služile kao sigurno mesto gdje mogu pronaći razumijevanje, informacije i utjehu među ljudima koji se nalaze u sličnoj situaciji.

Pored socijalne podrške, kao značajni protektivni faktori se izdvajaju i vjera u Boga te karakteristike kao što su strpljenje (smirenost), upornost, snaga (otpornost), optimizam i nada. U ovom kontekstu bi bili značajni različiti programi koji su fokusirani na jačanje optimizma i otpornosti, vježbanje strpljenja i slično, kojim bi se direktno podsticali faktori koji mogu preventivno djelovati na pojavu stresa kod roditelja djece sa smetnjama u razvoju.

U ovom radu se kao značajan faktor izdvaja i destigmatizacija, gdje ispitanici navode da bi im roditeljska uloga bila značajno olakšana kada bi njihova djeca bila više prihvaćena od strane okoline, bez ikakvih predrasuda. Veliki korak u borbi protiv stigmatizacije predstavljaju razni oblici inkluzivnih programa kojima se djeca i mladi nastoje što više uključiti u obrazovni i društveni sistem. Značajno bi bilo i kada bi se mediji više angažovali na polju promocije inkluzije i destigmatizacije, pogotovo ukoliko uzmemo u obzir uticaj koji masovni mediji danas imaju.

Često roditelji tek kasnije, kada dijete napuni 4-5 godina, ili više (kada krene u vrtić i kada im vaspitači i stručnjaci skrenu pažnju na problem), potraže pomoć, a do tada su mnogo toga već mogli uraditi. Zato je jako važno sa prvim znakovima smetnji tražiti pomoć, jer postoje programi kojima se u tom periodu može doći do optimalnog napretka, čime bi se u isto vrijeme znatno olakšao posao roditelja kada dijete bude starije. Upravo se blagovremeno javljanje stručnjacima za pomoć može smatrati značajnim protektivnim faktorom mentalnog zdravlja roditelja djece sa smetnjama u razvoju.

Iako su ovim istraživanjem dobijeni preliminarni rezultati u pogledu identifikacije protektivnih faktora mentalnog zdravlja roditelja djece sa smetnjama u razvoju, ne mogu se zanemariti ni određena ograničenja ove studije. Pre svega, usljed nedostatka sličnih istraživanja na ovu temu, većina istraživanja sa kojima se upoređuju rezultati sprovedene studije su korelacionog tipa. Zatim, glavni nedostatak studije ogleda su u prirodi upitnika koji je korišćen u ovom istraživanju. Upitnik u ovom istraživanju nije standardizovan, već je konstruisan za potrebe ovog istraživanja. I na kraju

ograničenja su prisutna i u pogledu veličine uzorka i nemogućnosti sprovođenja fokus grupa sa ispitanicima (zbog situacije izazvane pandemijom COVID-19 virusa), čime bi se kroz međusobnu interakciju ispitanika dobili još neki značajni podaci. Međutim, i pored metodoloških nedostataka, ovim istraživanjem su dobijeni rezultati od naučnog i praktičnog značaja.

LITERATURA

1. Almansour, A. Mohammed, Mohammed A. Alateeq, Mansour K. Alzahrani, Metab A. Algeffari, Homaidan T. Alhomaidan, (2013), "Depression and anxiety among parents and caregivers of autistic spectral disorder children", *Neurosciences (Riyadh, Saudi Arabia)*, 18(1), 58-63.
2. Baxter, Christine, Robert A. Cummins, Lewi Yiolitis, (2000), "Parental stress attributed to family members with and without disability: A longitudinal study", *Journal of Intellectual and Developmental Disability*, 25(2), 105-118.
3. Benson, Paul. R. (2010), "Coping, distress, and well-being in mothers of children with autism", *Research in Autism Spectrum Disorders*, 4(2), 217-228.
4. Bhojti, Anoo (2016), "Promoting the occupations of parents of children with disability in early childhood intervention services – Building stronger families and communities", *Australian Occupational Therapy Journal*, 64(5), 419-422.
5. Brehaut, C. Jamie, Dafna E. Kohen, Parminder Raina, Stephen D. Walter, Dianne J. Russell, Marilyn Swinton, Maureen O'Donnell, Peter Rosenbaum (2004), "The health of primary caregivers of children with cerebral palsy: How does it compare with that of other Canadian caregivers?", *Pediatrics*, 114(2), 182-191.
6. Brehaut, Jamie C., Rochelle E. Garner, Anton R. Miller, Lucyna M. Lach, Anne F. Klassen, Peter L. Rosenbaum, Dafna E. Kohen (2011), "Changes over time in the health of caregivers of children with health problems: Growthcurve findings from a 10-year Canadian population-based study", *American Journal of Public Health*, 101(12), 2308-2316.
7. Breslau, Naomi, Kathleen S. Staruch, Edward A. Mortimer Jr, (1982), "Psychological distress in mothers of disabled children", *American Journal of Diseases of Children* (1960), 136(8), 682-686.
8. Bromley, Jo, Dougal Julian Hare, Kerry Davison, Eric Emerson (2004), "Mothers supporting children with autistic spectrum disorders: Social support,

- mental health status and satisfaction with services”, *Autism: the International Journal of Research and Practice*, 8(4), 409-423.
9. Chan, Kevin Ka Shing, Chun Bun Lam (2017), “Trait mindfulness attenuates the adverse psychological impact of stigma on parents of children with autism spectrum disorder”, *Mindfulness*, 8, 984–994.
 10. Cho, Kyung Seu, Eun Joo Hong (2013), “A path analysis of the variables related to the quality of life of mothers with disabled children in Korea”, *Stress & Health Journal of the International Society for the Investigation of Stress*, 29(3), 229-239.
 11. Coulthard, Patricia, Michael Fitzgerald (1999), “In god we trust? Organised religion and personal beliefs as resources and coping strategies, and their implications for health in parents with a child on the autistic spectrum”, *Mental Health, Religion and Culture*, 2(1), 19-33.
 12. Dardas, Latefa Ali, Muayyad M. Ahmad (2014), “Psychosocial correlates of parenting a child with autistic disorder”, *The Journal of Nursing Research: JNR*, 22(3), 183-191.
 13. Douma, Jolanda C. H., Marielle C. Dekker, Hans M. Koot (2006), “Supporting parents of youth with intellectual disabilities and psychopathology”, *Journal of Intellectual Disability Research*, 50(8), 570-581.
 14. Ekas, Naomi V., Thomas L. Whitman, Carolyn Shivers (2009), “Religiosity, spirituality, and socioeconomic functioning in mothers of children with autism spectrum disorder”, *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 39, 706-719.
 15. Ekas, Naomi V., Diane M. Lickenbrock, Thomas L. Whitman (2010), “Optimism, social support, and well-being in mothers of children with autism spectrum disorder”, *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 40(10), 1274-1284.
 16. Ekas, Naomi V., Megan M. Pruitt, Erin McKay (2016), “Hope, social relations, and depressive symptoms in mothers of children with autism spectrum disorder”, *Research in Autism Spectrum Disorders*, 29-30, 8-18.
 17. Emerson, Eric, Andrew McCulloch, Hilary Graham, Jan Blacher, Gwynnyth M. Llwellyn, Chris Hatton (2010), “Socioeconomic circumstances and risk of psychiatric disorders among parents of children with early cognitive delay”, *American Journal on Intellectual and Developmental Disabilities*, 115(1), 30-42.

18. Eskow, Karen, Lisa Pineles, Jean Ann Summers (2011), "Exploring the effect of autism waiver services on family outcomes", *Journal of Policy and Practice in Intellectual Disabilities*, 8(1), 28-35.
19. Firth, Ian, Rachel Dryer (2013), "The predictors of distress in parents of children with autism spectrum disorder", *Journal of intellectual & developmental disability*, 38(2), 163-171.
20. Generalna skupština UN (2006), *Konvencija o pravima osoba sa invalidite*
21. Goffman, Erving (1963), *Stigma: Notes on the management of spoiled identity*, Penguin, Harmondsworth.
22. Ha, Jung-Hwa, Jinkuk Hong, Marsha Mailick Seltzer, Jan S. Greenberg (2008), "Age and gender differences in the well-being of midlife and aging parents with children with mental health or developmental problems: Report of a national study", *Journal of Health and Social Behavior*, 49(3), 301-316.
23. Hall, Heather R., Carolyn J. Graff (2012), "Maladaptive behaviors of children with autism: Parent support, stress, and coping", *Issues in Comprehensive Pediatric Nursing*, 35(3-4), 194-214.
24. Hensley, Chiharu (2007), Support systems for parents of children with special needs, *Paper based on a program presented at the Association for Counselor Education and Supervision Conference*, Columbus, OH <https://www.counseling.org/resources/library/vistas/2009-V-Online/Hensley.pdf>
25. Hauser-Cram, Penny, Marji Erickson Warfield, Jack P. Shonkoff, Marty Wyngaarden Krauss (2001), "The development of children with disabilities and the adaptation of their parents: Theoretical perspectives and empirical evidence", *Monographs of the Society for Research in Child Development*, 66(3), 6-21.
26. Herring, Sally, Kylie Gray, J. Taffe, Bruce Tonge, Deborah Sweeney, S. L. Einfeld (2006), "Behaviour and emotional problems in toddlers with pervasive developmental disorders and developmental delay: Associations with parental mental health and family functioning", *Journal of Intellectual Disability Research: JIDR*, 50(12), 874-882.
27. Ingersoll, Brooke, David Z. Hambrick (2011), "The relationship between the broader autism phenotype, child severity, and stress and depression in parents of children with autism spectrum disorders", *Research in Autism Spectrum Disorders*, 5(1), 337-344.

28. Johnson, Norah, Marilyn Frenn, Suzanne Feetham, Pippa Simpson (2011), "Autism spectrum disorder: Parenting stress, family functioning and health-related quality of life", *Families, Systems, and Health*, 29(3), 232-252.
29. Kinnear, Sydney H., Bruce G. Link, Michelle S. Ballan, Ruth L. Fischbach (2016), "Understanding the experience of stigma for parents of children with autism spectrum disorder and the role stigma plays in families' lives", *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 46(3), 942-953.
30. Kuhn, Jennifer C., Alice S. Carter (2006), "Maternal self-efficacy and associated parenting cognitions among mothers of children with autism", *American Journal of Orthopsychiatry*, 76(4), 564-575.
31. Lefley, Harriet P. (1989), "Family burden and family stigma in major mental illness", *American Psychologist*, 44(3), 556-560.
32. Marvin, Robert S., Robert C. Pianta (1996), "Mothers' reactions to their child's diagnosis: Relations with security of attachment", *Journal of Clinical Child Psychology*, 25(4), 436-445.
33. Meppelder, Marieke, Marja W. Hodes, Sabina Kef, Carlo Schuengel (2015), "Parenting stress and child behavior problems among parents with intellectual disabilities: The buffering role of resources", *Journal of Intellectual Disability Research*, 59(7), 664-677.
34. Namkung, Eun Ha, Jan S. Greenberg, Marsha R. Mailick, Frank J. Floyd (2018), "Lifelong parenting of adults with developmental disabilities: Growth trends over 20 years in midlife and later life", *American Journal on Intellectual and Developmental Disabilities*, 123(3), 228-240.
35. Neff, Kristin D., Daniel J. Faso (2015), "Self-compassion and well-being in parents of children with autism", *Mindfulness*, 6(4), 938-947.
36. Norlin, David, Malin Broberg, (2013), "Parents of children with and without intellectual disability: Couple relationship and individual well-being", *Journal of Intellectual Disability Research*, 57(6), 552-566.
37. Oelofsen, Natus, Phil Richardson (2006), "Sense of coherence and parenting stress in mothers and fathers of preschool children with developmental disability", *Journal of Intellectual and Developmental Disability*, 31(1), 1-12.
38. Ogston, Paula L., Virginia H. Mackintosh, Barbara J. Myers (2011), "Hope and worry in mothers of children with an autism spectrum disorder or Down syndrome", *Research in Autism Spectrum Disorders*, 5(4), 1378-1384.
39. Parish, Susan L., Marsha Mailick Seltzer, Jan S. Greenberg, Frank Floyd (2004), "Economic implications of caregiving at midlife: Comparing parents

- with and without children who have developmental disabilities”, *Mental Retardation*, 42(6), 413-426.
40. Pinquart, Martin, Silvia Sörensen (2006), “Gender differences in caregiver stressors, social resources, and health: an updated meta-analysis”, *The Journals of Gerontology: Series B*, 61(1), 33-45.
 41. Piven, Joseph, Gary A. Chase, Rebecca Landa, Maryann Wzorek, Jeanne Gayle, Delores Cloud, Susan Folstein (1991), “Psychiatric disorders in the parents of autistic individuals”, *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 30(3), 471-478.
 42. Plant, Karen M., Matther R. Sanders (2007), “Predictors of care-giver stress in families of preschool-aged children with developmental disabilities”, *Journal of Intellectual Disability Research*, 51(2), 109-124.
 43. Samadi, Sayyed Ali, Roy McConkey, Greg Kelly (2013), “Enhancing parental well-being and coping through a family centred short course for Iranian parents of children with an autism spectrum disorder”, *Autism*, 17(1), 27-43.
 44. Shu, Bih-Ching, For-Wey Lung, Yong-Yuan Chang, (2000), “The mental health in mothers with autistic children: A case-control study in southern Taiwan”, *The Kaohsiung Journal of Medical Sciences*, 16(6), 308-314.
 45. Torbet, Susanna, Michael Proeve, Rachel M. Roberts (2019), Self-Compassion: A Protective Factor for Parents of Children with Autism Spectrum Disorder, *Mindfulness*, 10(12), 2492–2506.
 46. Tunalı, Belgin, Thomas G. Power, (1993), “Creating satisfaction: A psychological perspective on stress and coping in families of handicapped children”, *Child Psychology & Psychiatry & Allied Disciplines*, 34(6), 945-957.
 47. Weiss, Mary Jane (2002), “Hardiness and social support as predictors of stress in mothers of typical children, children with autism, and children with mental retardation”, *Autism*, 6(1), 115-130.
 48. Zablotsky, Benjamin, Catherine P. Bradshaw, Elizabeth A. Stuart (2013), “The association between mental health, stress, and coping supports in mothers of children with autism spectrum disorders”, *Journal of autism and developmental disorders*, 43(6), 1380-1393.

PROTECTIVE FACTORS OF MENTAL HEALTH OF THE PARENTS OF CHILDREN WITH DISABILITIES

Summary:

When it comes to providing support to children with disabilities, this role is primarily taken over by the family, and above all by the parents. The research was conducted to determine which protective factors of mental health for parents of children with disabilities facilitate their parenting role. The sample consisted of 17 participants, parents of children with various disabilities who filled out an online questionnaire designed for the needs of the research. The questionnaire was intended to assess the protective factors of the mental health of parents of children with disabilities. The results showed that parents experience moderate to high levels of stress when it comes to their parental role, while they emphasize child care as the main source of stress related to the parental role. They point out social support as one of the leading sources of support, much more often relying on informal sources (family members, friends, neighbors). In addition to social support, significant protective factors include faith in God and personality traits such as patience (calmness), perseverance, strength (resilience), optimism, and hope. Destigmatization also stands out as a significant protective factor, ie the parental role is facilitated by the complete acceptance of the child by the environment. Based on the findings, guidelines and recommendations can be formulated for planning and creating a program to provide support to parents of children with disabilities. In this context, various psychosocial support programs aimed at strengthening parental competencies and protective factors that play an important role in preserving the mental health of parents of children with disabilities would be significant.

Keywords: mental health; parents of the children with disabilities; parenting stress

Adrese autora
Author's address

Mirsen Fehratović
Državni univerzitet u Novom Pazaru
Departman za filozofske nauke
mirsenefhratovic@gmail.com

Marija Tiosavljević
Udruženje psihologa Novi Pazar
marijat.np@gmail.com

Amela Dautbegović
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
amidzicamela@yahoo.com

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

KOMUNIKOLOŠKA I MEDILOŠKA ISTRAŽIVANJA

Amer Džihana

SOCIOLOŠKI PRISTUP NOVINARSTVU I MEDIJIMA: PROIZVODNJA
VIJESTI / SOCIOLOGICAL APPROACH TO JOURNALISM AND MEDIA:
NEWS PRODUCTION 545

Amina Vatreš

DEEPPFAKE FENOMEN: NAPREDNA FORMA LAŽNIH VIJESTI I
NJENE IMPLIKACIJE NA KREDIBILNO NOVINARSTVO / DEEPPFAKE
PHENOMENON: AN ADVANCED FORM OF FAKE NEWS AND ITS
IMPLICATIONS ON RELIABLE JOURNALISM 561

Maja Dedić

APSURD U FUNKCIJI POSTMODERNIH VIZUELNIH KOMUNIKACIJA
NA PODRUČJU BOSNE I HERCEGOVINE / ABSURD IN THE FUNCTION
OF POSTMODERN VISUAL COMMUNICATIONS IN
BOSNIA AND HERZEGOVINA 577

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.3.545

UDK 316.774:070

Primljeno: 15. 06. 2021.

Pregledni rad
Review paper

Amer Džihana

SOCIOLOŠKI PRISTUP NOVINARSTVU I MEDIJIMA: PROIZVODNJA VIJESTI

U ovom radu ukazuje se na značaj sociološkog pristupa izučavanju novinarstva i medija. U fokusu je sociološki pogled na proces proizvodnje vijesti. Na koji način organizacijski i profesionalni zahtjevi oblikuju i ograničavaju novinarski rad u proizvodnji vijesti? Prikazani su neki od glavnih koncepata i interesovanja sociološkog pristupa, kao što su *gatekeeping*, individualne karakteristike novinara, društvena kontrola u redakcijama, odnosi između novinara i njihovih izvora, pitanje novinarske paraideologije, a potom su ova pitanja prodiskutirana u kontekstu aktuelnog stanja u novinarstvu i medijima u BiH. Nalazi upućuju da je potrebno istražiti značenja koncepta *gatekeepinga* u svijetlu dominacije internetskih platformi; da još uvijek nemamo dovoljno dobru sliku o ljudima koji proizvode vijesti; da pitanje društvene kontrole u redakcijama treba biti preispitano u svjetlu smanjenja redakcija. Pored toga, potrebna su istraživanja o prirodi veza između novinara i njihovih izvora, a pitanje novinarske paraideologije u BiH treba ispitivati u kontekstu smanjivanja razlike između profesionalnog novinarstva i drugih oblika proizvodnje sadržaja, ali i u kontekstu nasljeđenih oblika patriotskog novinarstva.

Ključne riječi: sociologija novinarstva i medija; žurnalizam; proizvodnja vijesti; *gatekeeping*; karakteristike novinara; društvena kontrola u redakcijama; izvori informacija; novinarska paraideologija

UVOD

Sociologija kao nauka koja ima za cilj produbiti razumijevanje i ponuditi objašnjenja društvenog svijeta, položila je temelje te utabala staze i za istraživanja novinarstva i medija. Veliki broj naučnika koji su dali značajan doprinos istraživanjima medija i novinarstva po vokaciji su sociolozi. Međutim, sociološka istraživanja dugi niz godina su zanemarivana, a posebno u našem regionu, iako za njima postoji snažna potreba. Na jednoj strani, sveobuhvatna transformacija medijskog sistema u Bosni i Hercegovini koja je otpočela 90-ih godina prošlog stoljeća (Kumar 2006; Hozić 2008, Jusić i Ahmetašević 2013) donijela je ne samo nove zakone, institucije i pravila, već isto tako i nove norme, prakse i odnose unutar novinarstva i medija. Na drugoj strani, globalne promjene javnog komunikacijskog prostora na svjetskoj razini donose značajne izazove za novinarstvo i medije. Čini se da se promjene dešavaju na dnevnoj osnovi, da se novi digitalni projekti pokreću, a spekulacije o gašenju etabliranih medija nikad ne prestaju (Anderson 2019). Gotovo uvijek se novinarstvo i pojedine vrste medija (naprimjer štampa) vežu uz pojam krize. Izumire li štampa? Svjedočimo li kraju profesionalnog novinarstva? Ko su novi gatekeeperi? – neka su od pitanja koja postavljamo kada govorimo o novom digitalnom medijskom ekosistemu. U svim ovim poljima sociološki pristup proučavanju navedenih i brojnih drugih pitanja i problema bio bi od iznimnog značaja. Sociologija je primjenila različite koncepte na medije i novinarstvo (npr. White 1950, Breed 1956) – od pitanja uloge pojedinaca u radu redakcije preko društvene kontrole, društvene konstruiranosti medijskih poruka i organizacijskih ograničenja, pa do ideologije novinarstva – i u velikoj mjeri promjenila shvatanja odnosa između društva i medija.

Kada nastojimo definirati šta je to sociologija novinarstva i medija, nailazimo na iste probleme kao i kod pokušaja da definiramo samu sociologiju – različiti pristupi, stajališta, metode i vrijednosti. U sociologiji postoji bazična saglasnost da ova nauka proučava društvo, međutim postoje brojni prijevori šta se misli pod pojmom društva. Oxfordski riječnik sociologije (Scott i Marshall 2009) definira sociologiju putem osnovnog polja istraživanja, odnosno identificiranjem pristupa koji su različito definirali šta je osnovni objekt koji istražuje sociologija. Prema ovom riječniku (Scott i Marshall 2009: 720) postoje tri generalne koncepcije objekta sociološkog interesa koje se međusobno ne isključuju. Prema prvoj koncepciji zadatak sociologije jest proučavanje društvenih struktura. Pod tim se misli na obrasce relacija koji postoje nezavisno od pojedinaca ili grupa koji zauzimaju pozicije u ovim strukturama u bilo koje vrijeme. Zagovornici druge perspektive drže da objekt sociologije predstavlja

kolektivna reprezentacija, odnosno „značenja i načini kognitivnog organiziranja svijeta koji ima neprekinuto postojanje iznad pojedinaca koji su socijalizirani unutar njega“ (Scott i Marshall 2009: 720). Za predstavnike treće grupacije osnovni objekt koji treba zaokupiti pažnju sociologa čine smislene društvene akcije. Osnovna pretpostavka ovog pristupa jest da društvo uopće ne postoji već da se radi samo o pojedincima i grupama koji ulaze u međusobne relacije.

Na drugoj strani, kada govorimo o sociologiji novinarstva i medija, možemo kazati da općenito postoje dva osnovna polja interesovanja (McNair 1998). Prvo se odnosi na razumijevanje utjecaja koje mediji ostvaruju u društvu. Kako mediji utječu na pojedince, grupe i institucije? Da li doprinose društvenom razvoju ili potiču devijacije? Šta se može učiniti da se spriječe ili osnaže određene medijske aktivnosti? Evidentno je da se unutar ovog pristupa izučavaju medijske poruke, ali isto tako i medijske publike – na koji način one razumijevaju primljene poruke. Nasuprot tome, drugo polje se bavi time kako društvo u najširem smislu riječi utječe na medije. McNair (1998: 61) definira ovo kao osnovno polje kojim se bavi sociologija novinarstva. U središtu pažnje ovdje su karakteristike društvenog života, bilo da su one historijske, političke, ekonomske ili tehnološke, koje oblikuju, ograničavaju i utječu na formu i sadržaje medijskih proizvoda.

Imajući u vidu da je polje sociologije medija i novinarstva izuzetno široko, te da je potrebno dosta prostora da se o toj temi utemeljeno piše, u ovom radu, fokus je stavljen na neke od glavnih koncepata koje je sociologija razvila proučavajući novinarski proizvodni proces, u prvom redu one koji nastoje odgovoriti na pitanje kako organizacijski i profesionalni zahtjevi oblikuju i ograničavaju novinarski rad u proizvodnji vijesti. Ovi koncepti su kratko predstavljeni i uključuju više dimenzija i aspekata nego što je spomenuto u ovom radu. Naprimjer, jedna od velikih tema sociologije novinarstva – odnos između reportera i njihovih izvora informacija – skicirana je samo u kratkim crtama.

Proces proizvodnje vijesti kod nas je u velikoj mjeri neistražen, a izuzetno je važan jer su se, kao što smo naveli na početku, u posljednjim decenijama desile značajne promjene u bosanskohercegovačkom novinarstvu i još uvijek se dešavaju. U ovom radu prvo su predstavljena sociološka objašnjenja procesa proizvodnje vijesti, a potom je ukazano na relevantnost tih koncepata za izučavanje savremenih trendova u bosanskohercegovačkom novinarstvu. Ponekad se ovi koncepti mogu primijeniti u izvornom obliku, nekad je potrebno napraviti adaptacije, a ponekad ih je potrebno primijeniti na sasvim novo istraživačko polje.

SOCIOLOGIJA NOVINARSTVA: PROIZVODNJA VIJESTI

Ako na novinarstvo gledamo kao na skup praksi, što je jedan od pristupa izučavanja novinarstva (Zelizer 2004), sociološki pristup pokazat će se korisnim. Ovaj pristup novinarstvu zaokupljen je pitanjima kako prikupiti, prezentirati i prenositi vijesti. U ovoj tradiciji pažnja je posebno usmjerena na pojavu novih tehnologija i proučavanje njihovog utjecaja na promjene u novinarskim praksama. Kako su se pojavile nove tehnologije, tako su se izmijenile i novinarske prakse. Koju epohu novinarstva je obilježio određeni skup novinarskih praksi? Koja su simbolička značenja novinarskih praksi u određenom periodu? Šta određene prakse govore o društvu u kojem su proizvedene? Kako se prakse tabloidnog i alternativnog novinarstva razlikuju od modela dominantnog novinarstva?

Schudson (2002: 251) smatra da postoje tri perspektive proučavanja produkcije vijesti koje se međusobno prepliću. Prva se odnosi na makro sociologiju, a u što spada i politička ekonomija medija, koja povezuje rezultat proizvodnog procesa vijesti sa društveno-političkom i ekonomskom strukturom države, kao ekonomskim osnovama na kojima počiva medijska organizacija. Drugi pravac prvenstveno izvire iz sociologije, a posebno iz studija o društvenoj organizaciji, zanimanjima i profesijama. Ovdje se nastoji razumijeti na koji je način novinarski rad oblikovan i ograničen pravilima i zahtjevima koje postavljaju organizacija i profesija. Konačno, treći pristup usmjeren je na ograničenja koja dolaze iz šireg kulturnog okruženja i simboličkih sistema unutar kojih novinarstvo egzistira. Unutar ove koncepcije nastoje se kritički analizirati vijesti za koje se smatra da često nesvjesno inkorporiraju opće vrijednosti, pretpostavke i vjerovanja svojstvene sistemu u kojem novinari djeluju.

Sociologe interesiraju šabloni prema kojima funkcionišu redakcije kao i prakse i aktivnosti i interakcije koje se odvijaju među novinarima. Rana istraživanja novinarstva bila su usmjerena na specifične novinarske aktivnosti da bi se vremenom fokus pomjerio na šire okruženje u kojem novinari djeluju.

ZNAČAJNI SOCIOLOŠKI KONCEPTI

Jedan od prvih koncepata u proučavanju funkcioniranja redakcije bio je *gatekeeping*. David Meaning White (1950) primjenio je ovaj koncept na novinarstvo i proces proizvodnje vijesti. Koncept je izvorno nastao unutar socijalne psihologije za objašnjavanje kako ljudi donose odluke, pri čemu je prepoznato da u tom procesu postoje vrata putem kojih ljudi dopuštaju ili odbijaju ulazak informacijama u određeni

sistem. Nastojeći dobiti uvid u uloge koje *gatekeeper* ima u procesu produkcije vijesti, White je istraživao kako urednik agencijskih vijesti u jutarnjim novinama, takozvani Mr. Gate, odlučuje da prihvati ili odbije priče koje dobija od tri novinske agencije. Podaci pokazuju da on objavljuje oko 10 posto priča koje dobije, a ostalo odbija po različitim osnovama.

Ukratko, Whiteova studija pokazala je da urednici vrše selekciju dostupnih vijesti prema individualnim preferencijama i predrasudama. Ne objavljuju sve vijesti koje imaju na raspolaganju (to im ne dozvoljava prostor u novinama), niti nastoje napraviti selekciju vijesti koja bi vjerno odslikavala strukturu svih dostupnih vijesti. Ova studija postavila je veoma značajno pitanje: šta se dešava sa pričama kada uđu u proces proizvodnje vijesti? White pokazuje u kojoj mjeri ono što će se konačno pojaviti kao vijest u novinama zavisi od procjena, iskustva i stavova učesnika u procesu proizvodnje vijesti.

Vremenom, ova teorija bila je kritizirana ali isto tako i unapređivana. Gieber (1956) je ukazao da fokus u produkciji vijesti nije na pojedincu već da veću ulogu ima okruženje u kojem novinari rade, a kojeg karakterizira postojanje profesionalnih pravila i navika, kao i žurba da se vijesti uredi do određenog roka. Pamela Shoemaker (1991) ukazuje na kompleksnost *gatekeeping* koncepta koji uključuje višestruke čuvare kapija u procesu proizvodnje vijesti.

„Pojedinačni *gatekeeper* ima svoje preferencije u pogledu onoga što voli ili ne voli, ideje o prirodi svoga posla, načine razmišljanja o problemu, omiljene strategije donošenja odluka, i vrijednosti, a sve to utječe na odluku da se odbije ili odabere (i oblikuje) poruka. Ali, *gatekeeper* nije u potpunosti slobodan da slijedi svoj vlastiti ćejf; on mora djelovati unutar ograničenja komunikacijskih pravila da uradi poslove na ovaj ili onaj način. Sve ovo se mora pojaviti unutar okvira organizacije, koja ima vlastite prioritete, ali je isto tako stalno podložna udarima utjecajnih snaga izvan organizacije. Naravno, niti jedan od ovih aktera – pojedinac, profesionalna pravila, organizacija ili institucija – ne može pobjeći od činjenice da je povezan sa društvenim sistemom i da od njega dobija potporu.“ (Shoemaker, Vos 2009: 115-116)

Shoemaker je identificirala različite psihološke faktore koji utječu na *gatekeeping* i prepoznala da su medijske organizacije veoma čvrsto povezane sa društvenim sistemom unutar kojeg djeluju. Konačno, sam koncept *gatekeepinga* proširen je tako da uključuje ideju *kontrole informacija* (Zelizer 2004).

No, zainteresiranost sociologa za novinare i novinarku nije prestala sa Whiteovom studijom. Postoji bogata istraživačka tradicija koja pokušava odgovoriti na pitanje ko su, zapravo, novinari. Kakve su njihove socio-demografske karakteristike? Kolika

je zastupljenost manjinskih grupa u strukturi redakcija? (Weaver 2007) Da li oba spola ravnopravno učestvuju u proizvodnji vijesti i određuje li rod profesionalna gledišta novinarki i novinara? (Hanitzsch i Hanusch 2012) Na koji način novinari percipiraju svoje uloge? Kako te percepcije utječu na njihov rad? (Donsbach i Kloth 1993; Donsbach 2004; Skovsgaard i dr. 2013) Koje vrijednosti čine novinarsku etiku i da li one imaju univerzalnu primjenu? Na koncu, koje su osnovne profesionalne vrijednosti i u kakvom je odnosu novinar naspram njih? U osnovi, ove su studije produbile razumijevanje muškaraca i žena koji proizvode vijesti, njihovih stavova, vrijednosti, orijentacija i etičkih usmjerenja. One su također ukazale da novinari kreiraju standarde svoga djelovanja u saradnji s drugima, a da zauzvrat ti standardi postaju strukture koje oblikuju novinarski pristup proizvodnji vijesti (Zelizer 2004: 58).

Drugi značajan koncept jest *društvena kontrola* u redakcijama. Iako je prepoznata i u Gieberovoj studiji (1956), ona na velika vrata ulazi sa istraživanjem Warena Breeda (1955) koji ju je primjenio na novinarsku redakciju. Breed uočava da svaka medijska kuća ima vlastitu uređivačku politiku, koja nužno ne mora biti uobličena u pisanoj formi, te postavlja pitanje „na koji se način ta politika održava uprkos činjenici da je često suprotna novinarskim normama, da se osoblje često ne slaže s njom i da direktori ne mogu legitimno zapovijediti da se ona slijedi?“ (1955: 326). On identificira šest faktora koji odvrćaju potencijalno tvrdoglave zaposlenike od aktivnosti koje nisu u skladu sa općom politikom medijske kuće. To su: (1) institucionalni autoritet i sankcije; (2) osjećaji obaveze i poštovanja prema nadređenima; (3) aspiracije za napredovanjem; (4) nedostatak savezništva unutar konfliktne grupe; (5) ugodna priroda novinarskog posla i (6) pribavljanje vijesti postaje vrijednost.

Breed je ukazao na postojanje uglavnom nepisanih pravila koje novinari slijede u svome radu. Umjesto da se njihov rad bazira na širim društvenim i profesionalnim idealima, on se definira na vrijednostima nastalim unutar uske grupe novinarske redakcije. Novinari za svoj rad bivaju nagrađeni od svojih nadređenih i od drugih kolega, a ne od čitatelja. Zelizer (2004) je sumirala značaj i nedostatke ovog modela. Ona smatra da je Breedov rad bio koristan jer je doprinio razbijanju mita da novinari samo odslikavaju realni svijet. Naprotiv, on je usmjeren ka kritičkom gledištu po kojem novinari produciraju stvarnost na osnovu normativnih naputaka. S druge strane, kritike Breedovog pristupa ukazale su na redukcionističku sliku novinarskog svijeta, po kojoj novinari žive u svijetu nastanjenom samo novinarima i djeluju isključivo prema datim uputama, dok nemaju vezu sa publikom, širim društvenim i historijskim okruženjem.

Istraživanja organizacija, pravila koja u njima postoje i načina na koje organizacije oblikuju i ograničavaju novinarski rad vremenom su obogaćena. Značajni iskoraci napravljeni su sa Epsteinovom studijom *News from Nowhere* (1973) u kojoj je potcrtao da organizacijska i tehnička ograničenja rukovode proizvodnjom vijesti te pokazao „kako je ekonomska racionalnost osnažena birokratskim okruženjem omogućila da informacije sa određenih mjesta postanu vijesti i ohrabrila ne toliko tačnu interpretaciju pojava u tako dalekoj zemlji kao što je Vijetnam“ (Tuchman, Faberman 1980: 13). Prema ovom gledištu, novinarska konstrukcija svijeta nastaje kao rezultat odgovora na organizacijske zahtjeve. Tuchman (1972) također naglašava da vijesti predstavljaju društvenu konstrukciju. Međutim, ona odlazi korak dalje i pokazuje da novinarske ustaljene prakse imaju stratešku svrhu za novinare. Klasificiranje vijesti na *hard* i *soft* determinirano je prvenstveno potrebom da se planiranje televizijskog rasporeda učini predvidljivijim, a ne zato što odslikavaju inherentnu prirodu događaja. Verifikacija činjenica je i politički i profesionalni poduhvat. Objektivnost je strateški ritual kojim se novinari brane od potencijalnog kritizma (Tuchman 1972).

Na ovaj je način Tuchman uvela u istraživanja produkcije vijesti koncepte strategijskih rituala i povezala ih sa organizacijskim ustaljenim aktivnostima, a što su ostali relevantni koncepti i danas.

Gans (2004) je dodatno unaprijedio istraživanja u ovom području objašnjavajući radno okruženje novinara i njegove vrijednosti i prakse. Ne postoji jedno ili jednostavno objašnjenje vijesti, ali izbor izvora vijesti potencijalno ima najveću moć objašnjavanja. Većina vijesti zaokupljene su rutinskim aktivnostima vodećih javnih službenika. Ovi su izvori izabrani zato što imaju moć da osiguraju informacije, ali i da izvrše pritisak na medije u slučaju da ne budu prihvaćeni kao izvori informacija. Ovi izvori informacija ne samo da su moćni već su isto tako i efikasni. Tako organizirani odgovaraju na potrebu medija da i sami budu efikasni jer se od njih očekuje da objave najnovije vijesti svakoga dana u određeno vrijeme. Gans drži da efikasnost novinara predstavlja odgovor na tri izrazito oskudna resursa, a to su: ograničeno osoblje koje proizvodi vijesti, vrijeme potrebno da se proizvede program i vrijeme koje je na raspolaganju za emitiranje programa. Gans naglašava i moć publike kao objašnjenje zbog čega vijesti izgledaju kako izgledaju. Iako moć publike nije snažna kao moć izvora, potencijalno ona je i veća od moći ostalih izvora jer, u konačnici, ako publika odbije da gleda određene programe, sve strategije proizvođača vijesti i njihovih izvora padaju u vodu. Međutim, ovakav scenario i nije baš izvjestan jer podrazumijeva masovnu mobilizaciju publike, što i nije sasvim jednostavan

zadatak, pa ni u današnje vrijeme kada je zahvaljujući internetu horizontalna komunikacija među građanima puno raširenija negoli je to bilo ranije.

Efikasnost i moć međusobno su povezane. Mediji i novinari su efikasni kada poštuju moćne izvore informacija jer tako štede novac, vrijeme i trud koje bi morali uložiti da se odbrane od pritisaka koji bi usljedili. S druge strane, medij mora zadržati određenu veličinu publike ako želi da opstane u postojećoj formi. Svako značajno smanjenje publike dovelo bi i do unutrašnjih promjena, od rezanja budžeta, smanjivanja osoblja, pa do promjene formata programa. Između ova dva velika ograničenja postoji novinarska autonomija, ali ona nisu jedina. Novinari imaju slobodu da razmatraju važnost određenog događaja, ali prilikom tih razmatranja oni imaju u vidu i hijerarhijsku moć među izvorima informacija.

„Kao profesionalci koji polažu pravo na autonomiju, novinari se suočavaju sa realnošću moći time što je uključuju u opću procjenu vijesti. Oni na apolitičan način pristupaju izvorima informacija koji su ipak podložni političkoj moći; oni razmatraju kako treba izgledati konačni proizvod i time profesionaliziraju komercijalne imperatve njihovih kompanija; oni isključuju vrijednosne sudove kada izvještavaju a što na sličan način profesionalizira izbjegavanje davanja ocjena koje bi mogle uznemiriti moćnike; i u tom procesu oni sakrivaju postojanje moći čak i od sebe samih.“ (Gans 2004: 284)

Gans uvodi u sociološka istraživanja produkcije vijesti i analizu *paraideologije*. Pod ovim pojmom on podrazumijeva dugotrajne vrijednosti, svjesna i nesvjesna mišljenja, kao i ocjene realnosti prisutne kod novinara. Iako paraideologija dolazi od novinara, ona više izražava vrijednosti radnog mjesta i profesije nego lične vrijednosti novinara (Gans 2004: 203).

Ukratko, kako primjećuje Schudson (2002), ključni naglasak u ovim studijama je na ograničenjima koje organizacija postavlja pred individualnu autonomiju novinara. Iako novinari imaju vlastite namjere kada izvještavaju, oni su ograničeni organizacijskim i okupacijskim rutinama. Isto tako, ove su studije ukazale na neizbježnost *društvene konstrukcije* realnosti u bilo kojem društvenom sistemu pa tako i prilikom proizvodnje vijesti. Utoliko su vijesti manje izvještaj o činjeničnom izvanjskom svijetu koji postoji neovisno od novinara, a više proizvod koji se svakog dana mora iznova kreirati kako bi se prodao na tržištu. To utječe i na same činjenice, koje se definiraju organizacijski a ne kao da postoje u izvanjskom svijetu i da ih kao takve samo treba prikupiti.

RELEVANTNA PITANJA ZA SOCIOLOŠKA ISTRAŽIVANJA U BIH

Na početku rada ukazali smo na dugotrajnu transformaciju kojoj su izloženi mediji i novinarstvo u BiH, počevši od velikih promjena koje su uglavnom inicirane intervencijom međunarodne zajednice, pa do novijih globalnih promjena u javnim komunikacijama koje izravno utječu na status novinara i položaj medija u društvu. To nam omogućuje da vidimo kako bi neki od predstavljenih socioloških koncepata mogao da ponudi odgovore na neistražena pitanja, ili da postavi prava pitanja na koja je potrebno tražiti odgovore.

Prvo pitanje odnosi se na moderne *gatekeepere*. Koncept *gatekeepinga* u novije vrijeme veže se sve više za velike internetske platforme koje preuzimaju ulogu od tradicionalnih medija. Anderson (2019) jednu od faza u razvoju digitalnih vijesti naziva *platformska era*, referirajući na narastajuću zabrinutost u vezi sa ulogom internetskih platformi u urušavanju poslovnih modela za proizvodnju i distribuciju vijesti. Nielsen i Selva (2019), govoreći o izazovima koji se postavljaju pred novinarstvo, primjećuju da mediji još uvijek kreiraju sadržaje, ali ne i kanale putem kojih sadržaji dolaze do publike. Online pretraživači, društveni mediji i automatski agregatori vijesti, zapravo, u velikoj su mjeri već preuzeli tu ulogu od medija. Prema istraživanju Reuters Instituta (Nielsen i Selva 2019) u 2018. godini, na 37 tržišta širom svijeta gdje je provedeno istraživanje, 65% ispitanika je izjavilo da pronalazi vijesti na indirektan način, a oni do 35 godina to čine u 75% slučajeva. Suštinski, ovo znači da mediji nisu prestali da obavljaju funkciju *gatekeepera*, ali njihova kontrola i selekcija postaju od manje važnosti jer je velika vjerovatnoća da medijski sadržaji koji nisu prošli kontrolu internetskih *gatekeepera* neće ni dospjeti do publike. Iz ovoga možemo zaključiti da su nam potrebna nova saznanja o *gatekeeping* procesu koji se obavlja u internetskim platformama, a to nas dovodi i do famoznih algoritama i do pitanja odnosa društva i tehnologije.

Drugo relevantno pitanje jeste ko su novinari i novinarke u BiH. Zadnjih godina iz nevladinog sektora došle su određene studije o profilu medijskih profesionalaca. Naprimjer, studija *BH novinara* iz 2016. godine pokazuje da je udio žena i muškaraca u ukupnom broju zaposlenih na TV i radijskim stanicama u BiH dosta ujednačen (43,6% žene, 56,4% muškarci), ali da je udio muškaraca na glavnim upravljačkim pozicijama u bh. medijima znatno veći od udjela žena. Muškarci se nalaze na više od dvije trećine direktorskih i pozicija glavnih i odgovornih urednika (68,5%), dok je udio žena ispod jedne trećine (Džihana 2018). Ipak, još uvijek nemamo dovoljno dobru sliku o samim ljudima koji proizvode medijske poruke. Ko su novinari i

novinarke, kakvo im je obrazovanje, koliko novca zarađuju, koje svjetonazore imaju, na koji način percipiraju svoje uloge itd. Schudson (2019) navodi da je osnovna ideja zagovornika ostvarivanja veće reprezentativnosti u redakcijama da će to dovesti do transformacije samih vijesti koje se proizvode, da će pripadnici određenog spola ili određene etničke skupine na određeni način obojiti i vijesti unutar redakcije. Međutim, još nisu jasni učinci ovakvih promjena u redakcijama. Neki anegdotski dokazi ukazuju da su promjene u strukturi redakcija dovele do promjena u sadržajima koji se proizvode, a druge studije su ukazale da nije došlo do dramatičnih promjena u definicijama vijesti (Schudson 2019). No, ako ostavimo po strani pitanje učinkovitosti ovakvih promjena u redakcijama, i dalje nam ostaju zanimljiva istraživačka pitanja na koja nemamo odgovore, a to su pitanja o odnosu između onoga što mediji predstavljaju i ličnih karakteristika i uvjerenja novinara i novinarki. Centralna je ideja kod ovakve vrste istraživanja da kroz proučavanje profila novinara i novinarki možemo dobiti određena saznanja i o svijetu koji nam oni predstavljaju putem medija.

Pitanje društvene kontrole unutar redakcije, također, dobija novo značenje u digitalnom okruženju. Redakcije tradicionalnih medija su sve manje, a veliki dio medija koji su uspostavljeni isključivo kao online mediji obično ima male redakcije. Velika svjetska kriza iz 2008. je zatvorila mnoge medijske kuće (Anderson 2019), a urušavanja tradicionalnih modela na kojima su poslovali mediji dovela su do velikog pada medijskih prihoda. Između 2003. i 2015. godine, oglašivački prihodi novina strmoglavili su se za više od 50% (Anderson 2019). Slične efekte imala je pandemija koronavirusa. Više od 88% javnih i privatnih medija u BiH pretrpjelo je finansijsku štetu kada je u pitanju prihod od marketinga i drugih komercijalnih aktivnosti tokom pandemije COVID-19, pokazala je anketa Udruženja BH novinari (BH novinari 2020). Smanjenje redakcija nepobitno ukazuje da je došlo do drugačije unutrašnje organizacije redakcija, i da to ima posljedice i na način ostvarenja društvene kontrole. Schudson (2019) ukazuje da danas kada medijske organizacije smanjuju osoblje, vijesti se pojavljuju u štampi ili na mreži s manje uredničkih očiju. Organizacije su toliko male da je uređivački proces neumitno skraćen. Da li to znači da individualne preferencije novinara dobijaju na značaju, ili ove promjene nisu toliko bitne jer organizacijske vrijednosti i rutine će vremenom modificirati individualne vrijednosti?

Odnos između novinara i njihovih izvora predstavlja jednu od centralnih tema sociologije novinarstva. Studija za studijom potvrđuje da je centar proizvodnje vijesti veza između reportera i zvaničnika, i da glasovi vladinih zvaničnika dominiraju vijestima (Schudson 2019). Većina medijskih organizacija omogućuje

disproporcionalan pristup onima koji su već bogati, moćni i poznati (Schudson 2019). I istraživanja u Bosni i Hercegovini potvrđuju tezu da glasovi političara i zvaničnika dominiraju vijestima. Monitoring lokalnih medija iz 2020. godine pokazao je da je gotovo polovina medijskih sadržaja u lokalnim medijima rezervisana za lokalnu politiku ili za teme koje se tiču zabave i revijalnih sadržaja (Turčilo 2020). U osnovi, postoje istraživanja koja nam putem analize sadržaja ukazuju koje izvore informacija koriste mediji (npr. Medijske inicijative 2020), kao i određeni broj istraživanja o percepcijama građana – koliko povjerenje građani imaju u medije, kako percipiraju odnose medija i politike i slično (Turčilo, Osmić, Žiga 2017; Sokol 2021). Međutim, nedostaju nam informacije o tome kakva je priroda veza između novinara i zvaničnika, koje su motivacije iza tih veza i kako one u konačnici oblikuju medijske proizvode.

Konačno, pitanje paraideologije o kojoj govori Gans (2004) traži stalna propitivanja. Pretpostavka je da paraideologija prvenstveno izražava vrijednosti radnog mjesta i profesije. Definiranje i razumijevanje novinarske profesije izuzetno je značajno, pogotovo u kontekstu pojave građanskog novinarstva i drugih vidova javnog komuniciranja koji se natječu s novinarstvom. Čak je to jedno vrijeme bila centralna preokupacija naučnika – kako razlikovati novinarstvo od aktivnosti proizvodnje informacija običnih ljudi (Anderson 2019). U Bosni i Hercegovini to nije jedino pitanje koje utječe na definiranje profesije, već je bitno imati u vidu i nasljeđenu tradiciju patriotskog novinarstva (Džihana 2011). Novinari su u kriznim situacijama uhvaćeni u procjepu između nacije i profesije (Zendberg, Neiger 2005), a u BiH se krizni period nije završio s završetkom rata već se krize zasnovane na ratnim suprotstavljenostima neprestano generiraju.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

U ovom radu pokušali smo ukazati na potrebu primjene sociološkog pristupa izučavanju novinarstva u medijskim i žurnalističkim istraživanjima u BiH. Sociološke perspektive uveliko su obogatile naše shvaćanje načina na koji novinarstvo funkcionira, kako izgrađuje odnose s drugim relevantnim društvenim akterima i kako ti odnosi utječu na proces oblikovanja medijskih sadržaja. Zbog niza razloga, sociološki pristup novinarstvu je u BiH zanemaren, tako da smo često ostavljeni da zaključujemo o prirodi novinarstva isključivo na osnovu analize sadržaja i ispitivanja normativnog okvira za djelovanje medija i novinara. Pogled izbliza na novinarske prakse i rutine, novinarske percepcije, vrijednosti i razumijevanja nam nedostaje, a pojava drugih

aktera u polju produkcije i distribucije vijesti ukazuje da se savremeno novinarstvo sve više mora izučavati u njegovoj interakciji s drugim akterima. Način na koji su sociološki koncepti i interesovanja u sferi novinarstva i medija prezentirani u ovom radu ni na koji način ne iscrpljuje ovu temu. Svako od ovih područja zahtijeva dubinska istraživanja s višestrukim pitanjima. Namjera nam je bila ukazati na potrebu da se uđe i u ovakve vrste istraživanja kako bi se stekla cjelovitija slika o novinarstvu i medijima u BiH. Nadamo se da smo bar djelimično uspjeli u tome.

LITERATURA

1. Anderson, Chris W. (2019), "Journalism, online and offline", In: J. Curran, D. Hesmondhalgh, *Media and Society*, Bloomsbury Academic, UK, 227-244.
2. BH novinari (2020), "Covid-19 i ekonomske posljedice na medije u BiH", dostupno na: https://bhnovinari.ba/wp-content/uploads/2020/07/Anketa-sa-vlasnicima-medija_COVID-19-i-ekonomske-posljedice-na-medije-u-BiH-BHS.pdf, pristup ostvaren: 20. juni 2021.
3. Breed, Warren (1955), "Social Control in the Newsroom", *Social Forces*, 33(4), 326-335.
4. Donsbach, Wolfgang (2004), "Psychology of news decisions: Factors behind journalists' professional behavior", *Journalism*, 5(2), 131-157.
5. Donsbach, Wilfgang, Bettina Klett (1993), "Subjective objectivity. How journalists in four countries define a key term of their profession", *Gazzete*, 51(1), 53-83.
6. Džihana, Amer (2011), "Media Intervention and Transformation of the Journalism Model in Bosnia and Herzegovina", *Medijska istraživanja / Media Research*, Vol 17, No 1-2, 97-118.
7. Džihana, Amer (2018), *Žene i mediji: zaposlenice i upravljačke strukture*, Udruženje BH novinari, Sarajevo
8. Epstein, Edward Jay (1973), *News from Nowhere*, Random House, New York
9. Gans, Herbert J. (2004), *Deciding what's news: A study of CBS evening news, NBC nightly news, Newsweek, and Time*, North Western University Press, Illinois
10. Gieber, Walter (1956), "Across the Desk: Studz of 16 Telegraph Editors", *Journalism Quarterly*, 33(4), 423-432.
11. Hallin, Daniel C., Paolo Mancini (2004), *Comparing Media Systems: Three models of media and politics*, Cambridge University Press, Cambridge

12. Hanitzsch, Thomas, Folker Hanusch (2012), "Does gender determine journalists' professional views? A reassessment based on cross-national evidence", *European Journal of Communication*, 27(3), 257-277.
13. Hozić, Aida A. (2008), "Democratizing Media, Welcoming Big Brother: Media in Bosnia and Herzegovina", In: K. Jakubowicz, M. Sukost, *Finding the right place on the map: Central and Eastern European media change in a global perspective*, Intellect, Bristol, 145-164.
14. Jusić, Tarik, Nidžara Ahmetašević (2013), *Media Reforms through Intervention: International Media Assistance in Bosnia and Herzegovina*, Analitika. Sarajevo
15. Kumar, Krishna (2006), *Promoting Independent Media: Strategies for Democracy Assistance*. Lynne Reiner Publishers, USA
16. McNair, Brian (1998), *Sociology of Journalism*, Bloomsbury Academic, UK
17. Medijske inicijative (2020), "Analiza sadržaja medija: Kako su mediji izvještavali o korona krizi", dostupno na: <https://mediaplaninstitut.files.wordpress.com/2020/10/kako-su-mediji-izvjestavali-o-korona-krizi-1.pdf> , pristup ostvaren: 20. juni 2021.
18. Nielsen, Rasmus Kleis, Meera Selva (2019), *More Important, But Less Robust? Five Things Everybody Needs to Know about the Future of Journalism*, Reuters Institute, UK
19. Schudson, Michael (2002), "The News Media as Political Institutions", *Annual Review of Political Science*, 5, 249-269.
20. Schudson, Michael (2019), "Approaches to the sociology of news", In: J. Curran, D. Hesmondhalgh, *Media and Society*, Bloomsbury Academic, UK, 139-166.
21. Scott, John, Gordon Marshall (eds.) (2009), *Oxford Dictionary of Sociology*, Oxford University Press, UK
22. Shoemaker, Pamela (1991), *Gatekeeping*, Newbury Park: Sage Publications, London and New Delhi
23. Shoemaker, Pamela, Timothy Vos (2009), *Gatekeeping Theory*, Routledge, UK
24. Skovsgaard, Morten, Erik Albæk, Claes de Vreese, Peter Bro (2013), "A reality check: How journalists' role perceptions impact their implementation of the objectivity norm", *Journalism*, 14(1), 22-42.
25. Sokol, Anida (2021), *Polarizirano povjerenje javnosti u medije i društvene mreže u Bosni i Hercegovini*, SEENPM, Mirovni institut, Fondacija Media centar, Sarajevo – Tirana – Ljubljana

26. Tuchman, G i Farberman H. A. (1980) "Facts Of The Moment: The Study Of News", *Symbolic Interaction*, 3(2), 9-20.
27. Tuchman, Gaye (1972), "Objectivity as Strategic Ritual: An Examination of Newsmen's Notions of Objectivity", *American Journal of Sociology*, 77(4), 660-679.
28. Tuchman, Gaye (1973), "Making News by Doing Work: Routinizing the Unexpected", *American Journal of Sociology*, 79(1), 110-131.
29. Turčilo, Lejla (2020), *Lokalni mediji – kvalitet medijskih sadržaja i informacija za građane, pluralizam mišljenja i različitost izvora informacija*, Udruženje BH novinari, Sarajevo
30. Turčilo, Lejla, Amer Osmić, Jusuf Žiga (2017), *Mladi, politika i mediji, Priručnik za razvijanje političke i medijske pismenosti mladih*, Friedrich Ebert Stiftung (FES), Sarajevo
31. Weaver, David H., Randal A. Beam, Bonnie J. Brownlee, Paul S. Voakes, G. Cleveland Wilhoit (2007), *The American Journalist in the 21st Century: U.S. News People at the Dawn of a New Millennium*, Lawrence Erlbaum Associates, Mahwah - New Jersey - London
32. White, David Manning (1950), "The "Gate Keeper": A Case Study in the Selection of News", *Journalism Quarterly*, 27(4), 383-390.
33. Zelizer, Barbie (2004) *Taking Journalism Seriously: News and the Academy*, Sage Publications, Thousand Oaks – London – New Delhi
34. Zendberg, Eyal, Motti Neiger (2005), "Between the nation and profession:journalists as members of contradicting communities", *Media, Culture and Society*, 23(1), 131-141.

SOCIOLOGICAL APPROACH TO JOURNALISM AND MEDIA: NEWS PRODUCTION

Summary

This paper points out the importance of a sociological approach to the study of journalism and media. The focus is on the sociological view of the news production process. How do organizational and professional requirements shape and limit journalistic work in news production? Some of the main concepts and interests of the sociological approach are presented, such as gatekeeping, personal characteristics of journalists, social control in newsrooms, relations between journalists and their sources, the issue of journalistic paraideology, and then these issues are discussed in the context of current journalism and media in BiH. The findings of this paper suggest that the meaning of the concept of gatekeeping in light of the dominance of Internet platforms needs to be explored; that we still don't have a good enough picture of the people who produce the news in BiH; that the issue of social control in newsrooms should be reconsidered in the light of newsroom cutbacks. In addition, research is needed on the nature of the links between journalists and their sources, and the issue of journalistic paraideology in BiH should be examined in the context of reducing the gap between professional journalism and other forms of content production, but also through examination of inherited forms of patriotic journalism.

Keywords: sociology of journalism and media; journalism; news production; gatekeeping; personal characteristics of journalists; social control in newsrooms; news sources; journalistic paraideology

Adresa autora

Author's address

Amer Džihana

International Burch University

amer.dzhiana@ibu.edu.ba

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.3.561

UDK 323.266:316.774

Primljeno: 10. 05. 2021.

Pregledni rad

Review paper

Amina Vatreš

DEEPPFAKE FENOMEN: NAPREDNA FORMA LAŽNIH VIJESTI I NJENE IMPLIKACIJE NA KREDIBILNO NOVINARSTVO

U epohi novomedijski obilježene društvene stvarnosti proces diseminacije dezinformacija postaje sve obuhvatniji i intenzivniji. Kao jedan od tehnoloških novuma na tom polju izdvaja se i deepfake fenomen – hiperrealistična digitalna falsifikacija video i audio formata. Shodno činjenici da za svoju osnovu ima najsofisticiraniju tehnologiju, podržanu dostignućima u domenu umjetne inteligencije, deepfake nedvosmisleno predstavlja svojevrsnu prekretnicu u kontekstu produciranja i distribucije lažnih audio-vizuelnih sadržaja. U težnji da poliperspektivno ukaže na mnogostruke reperkusije navedenog fenomena, rad pruža uvid u definiciju i specifične faktore koji doprinose prihvaćenosti i širenju deepfakea, s posebnim akcentom na njegove implikacije na kredibilno novinarstvo i njegovu društvenu funkciju. U tekstu se artikulira uloga deepfakea u procesu kreiranja i recepcije medijskih sadržaja, kao i problem pojave erozije povjerenja javnosti unutar hiperrealnog medijskog okruženja.

Ključne riječi: deepfake; dezinformacije; lažne vijesti; erozija povjerenja; kredibilno novinarstvo

UVOD

U vremenima obmane, istina postaje revolucionarni akt.
(George Orwell)

Uprkos činjenici da manipulacija diseminacijom poruka unutar javnog diskursa ne predstavlja nov fenomen već svojevrsnu medijsko-društveno-historijsku kategoriju,

čini se da proces širenja dezinformacija nikada nije uzeo toliko maha kao danas. To je očito do te mjere da neki od savremenih teoretičara masovnih komunikacija poput Livingston i Bennett (2020) i Keyes (2004), recentno doba ne označavaju više kao informacijsko, već *ex adverso* kao doba dezinformacija ili doba post-istine. To se s jedne strane može pripisati bržem i jednostavnijem načinu distribucije informacija bez prethodne temeljite verifikacije sadržaja, dominaciji društvenih mreža, ali i sve značajnijem medijsko-tehnološkom progresu podržanom dostignućima na polju umjetne inteligencije. Jedan od najeklatantnijih primjera sinteze tehnoloških dostignuća u domenu umjetne inteligencije i kompjuterskih algoritama, generiranih iz velike baze internetski dostupnih biometrijskih podataka, jeste hiperrealistična forma videa nazvana deepfake. Zasnovan na najsofisticiranijoj tehnologiji, deepfake zasigurno predstavlja svojevrsnu prekretnicu u produciranju lažnih audio-vizuelnih sadržaja. Samim tim i izazov njegove identifikacije i dekonstrukcije postaje sve veći, kako za recipijente, tako i za same novinare.

Ne obilježavajući *a priori* deepfake fenomen kao malicioznu pojavu i ne umanjujući njegov zabavno-edukacijski potencijal, primarni cilj i naglasak ovog rada bit će propitati i poliperspektivno ukazati na njegove negativne reperkusije, a poglavito dugoročne implikacije na profesionalno novinarstvo, njegove postulate i njegovu društvenu funkciju.

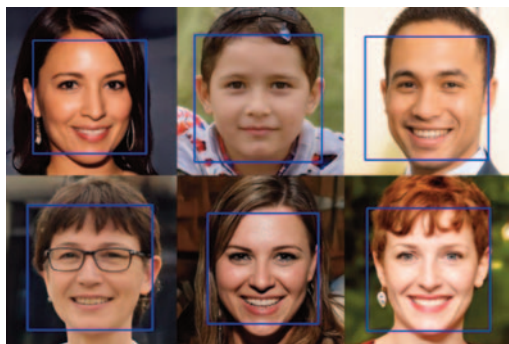
FIKCIJA ILI FAKCIJA: GRANICA IZMEĐU LAŽNOG I ISTINITOG U DANAŠNJEM (DEZ)INFORMACIJSKOM SISTEMU

Forma hiperrealističnog videa – deepfake – terminološki predstavlja složenicu nastalu spajanjem sintagme „deep learning“¹ i lekseme „fake“, a naziv potiče od anonimnog korisnika internetske platforme Reddit. Prema Calderi (2020) fenomen deepfake se može definirati kao hiperrealistična digitalna falsifikacija foto, audio i video formata. Jednostavno rečeno, posrijedi je vještački konstruiran video koji izrazito realistično prikazuje nešto što se nikada nije dogodilo manipuliranjem prethodno postojećih snimaka ili fotografija. Već uvodna kontekstualizacija problema deepfakea iziskuje da se barem ukratko ukaže na pozadinu nastanka i njegovog kvantitativno sve zastupljenijeg produciranja. Teoretičari poput Chesney i Citron definiraju ga kao „naprednu, visoko realističnu formu lažnih vijesti, omogućenu ponajprije rapidnim napretkom na polju umjetne inteligencije“ (2019: 1757). Umjetna inteligencija, kao

¹ Koncept „deep learning“ odnosi se na granu umjetne inteligencije u okviru koje softver uči kako prepoznati obrasce iz podataka. Softver počiva na realističnom modelu oponašanja ljudskog mozga i načina na koji on koristi neurone za razmišljanje. Vidjeti Hof (2013).

koncept čiji se društveni utjecaj u posljednjih nekoliko decenija sve više problematizira, u značajnoj mjeri počiva na velikoj bazi dostupnih podataka. Međutim, ono što se nerijetko zanemaruje jeste činjenica da je većina konzumenata Interneta, neposredno ili posredno, svjesno ili nesvjesno, involvirana u ovaj kompleksni proces. Naime, mnogo je besplatnih aplikacija koje omogućavaju plasiranje vlastitih lica kako u tijela drugih ljudi, tako i u različite ambijente, scene iz stotina filmova i slično. S tim u vezi, esencijalni problem je u tome da prosječni konzumenti ovakvih sadržaja i brojnih aplikacija nerijetko nisu ni svjesni činjenice da svoje privatne biometrijske podatke, svoja lica, a i glasove, javno plasiraju pristajući time i na njihovu zloupotrebu u različite svrhe. Deepfake upravo djeluje na principu prethodno prikupljenih podataka i umjetne inteligencije i to posredstvom dostupne baze podataka.

Do koje mjere je napredovala umjetna inteligencija pokazuju sljedeće fotografije, konstruirane kompjuterskom integracijom dostupnih biometrijskih podataka. Na njima su lica ljudi koji uopće ne postoje.

Slika 1. Fotografije fiktivnih ljudskih figura, nastale kao rezultat integracije umjetne inteligencije i kompjuterskih algoritama (izvor: <https://thispersondoesnotexist.com/>, pristupljeno 15. 3. 2021.)

Potrebno je ukazati i na distinkciju između spomenutih aplikacija i sofisticiranog deepfakea, a koja deepfake čini tako moćnim sredstvom manipulacije i diseminacije dezinformacija. Ona se, naime, sastoji u tome da je deepfake skoro nemoguće detektirati ljudskim okom. Deepfake se „odnosi na algoritamsku metodu koja se koristi za zamjenu stvarne osobe u videozapisu drugom osobom. Uprkos ovom procesu, videozapis izgleda poput originala“ (Temir 2020: 1012). Gotovo je aksiomatski očito da upravo odatle proizlazi i najveća prijetnja odnosno rizik glede ovog tehnološkog

fenomena u smislu utjecaja na individue, pa i društvo u cijelosti. Riječ je zapravo o nemogućnosti ljudske opservacije i dekonstrukcije ovog naprednog tipa lažnog sadržaja kao sprega vizuelne i auditivne komponente.

Tragajući za odgovorom na pitanje zašto deepfake postaje široko prihvaćen kod konzumenata Interneta i internetskih socijalnih mreža i platformi i iz čega proizlazi njegova najveća opasnost, identificirali smo tri faktora: 1) *uvjerljiva vizualizacija i auditivna podrška*, 2) *sveopća dostupnost*, 3) *nemogućnost povlačenja jasne granice između istinitog i lažnog*. „U rasponu od oko godinu dana, deepfake je napredovao do te mjere da se gotovo ne razlikuje se od autentičnih videozapisa. Koristeći mješavinu umjetne inteligencije i mašinskog učenja, tehnologija koja stoji iza njega samo će nastaviti napredovati“ (Caldera 2020: 178).

Vizuelno-kognitivni sistem ljudskoga mozga veoma jednostavno može postati predmetom manipulacije budući da čovjek u pravilu vjeruje onome što vidi, a primjer za to su optičke iluzije, slike s više figura, te mađioničarski trikovi koji nam pokazuju u kojoj to mjeri zapravo „vjerujemo svojim očima“. Ne treba zanemariti ni podatak da je posljednjih nekoliko decenija uočen pad povjerenja recipijenata u kredibilnost fotografije, shodno brojnim naprednim mogućnostima efektivne montaže (Westling 2019). S druge strane, prema Kietzmann et al. (2020), poznati glasovi kojima ljudi vjeruju, te sinteza vizuelnog i audio segmenta predstavljaju najznačajniju dimenziju koja deepfake diferencira od predašnjih dezinformacijskih formata u smislu uvjerljivosti i intenziteta utjecaja na publiku. Drugim riječima, deepfake naročito opasnim čini to što na implicitan način iskorištava prirodnu ljudsku tendenciju oslanjanja na opažanje posredstvom čula vida i sluha. Sveopća dostupnost, kao i mogućnost jednostavnog i uglavnom besplatnog kreiranja ovakvih sadržaja, također su bitan činilac široke rasprostranjenosti, ali i prihvaćenosti deepfakea prilikom recepcije. Sve prethodno rečeno vodi nas ka središnjem pitanju: *Šta se dešava u doba kada više ne možemo vjerovati ni onome što vidimo i čujemo? Šta se dešava kada se fikcija i faktografija sve snažnije isprepliću podrivajući uporedo s tim procesom i mogućnost kritičke valorizacije i empirijskog razlikovanja virtuelnog od stvarnog, laži od istine?*

Chesney i Citron (2019) zastupaju tezu da deepfake može biti posebno destruktivan budući da dolazi u trenutku kada je već teško razdvojiti činjenice od fikcije. Čini se da tehnološki progres pobuđuje i dobro i loše u ljudima, tjerajući nas naprijed, ali istovremeno i vraćajući nas unazad. U tom smislu deepfake nije izuzetak, baš kao i ostali tehnološki novumi imat će kako svijetlu, tako i tamnu stranu svoje pojavnosti (v. Baccarella et al. 2018). Kada govorimo o pozitivnoj dimenziji složit

ćemo se sa Chesney i Citron (2019) da deepfake može biti izuzetno koristan u domenu edukacije, umjetnosti, kao i zabavne industrije. Uistinu, on može poslužiti kao alat u pripremi edukacijskog materijala, a njegova upotreba u polju umjetnosti već je pokazala djelotvornost. Prema Chandleru (2020), koji pozitivnu stranu ovog novuma ističe u prvi plan, zahvaljujući deepfakeu ljudima će biti pružena nesvakidašnja mogućnost da vide stvari koje više ne postoje ili nikada nisu postojale. No, nipošto se ne smije zanemariti proučavanje i anticipiranje njegovih negativnih društvenih konsekvenci, posebice uzimajući u obzir to da je uz ovu naprednu tehnologiju iz malo bolje opremljenog studija moguće inicirati probleme i nesporazume svjetskih razmjera. Sposobnost stvaranja uvjerljivih deepfake formata zasigurno neće ostati u rukama tehnološki sofisticiranih ili odgovornih aktera (Vidjeti Dunaway 2018). Opasnost se u prvom redu ogleda i u činjenici da se ovakve forme dezinformacija i lažnih sadržaja u okviru internetskog i generalno novomedijskog diskursa uglavnom predstavljaju, pa shodno tome i percipiraju, kao zabavni formati, što je upravo prostor pogodan za manipulaciju i maskiranje potencijalno negativnog utjecaja, naročito kada se ima u vidu da je riječ o iznimno uvjerljivim audio-vizuelnim predstavama kakvi su deepfake sadržaji. U novomedijskom cyber-okruženju, obilježenom sveopćom dostupnošću i prezasićenošću informacijama koje zadobijaju viralnu dimenziju, deepfake, takav kakav jeste, može, van svake sumnje, izazvati višestruke negativne, potencijalno i katastrofalne učinke.

DIHOTOMNI PRISTUP DRUŠTVENIM REPERKUSIJAMA DEEPPAKE FENOMENA

„Deepfake nova je dimenzija problema povezanih s lažnim vijestima, a kao takva mogla bi predstavljati ozbiljan problem za nacionalnu sigurnost. Pogotovo sa širenjem društvenih mreža, broj i učinak lažnih vijesti značajno se povećao“ (Beridze, Butcher 2019: 332). O društvenim medijima govorimo kao o najčešćem kanalu i najosjetljivijem okruženju za cirkulaciju i distribuciju deepfake sadržaja. Razlog tome je prevažno dereguliranost ovog područja, kao i brzina diseminacije informacija bez prethodne verifikacije i valorizacije određene vijesti. Brown (2020) zastupa tezu prema kojoj je i sam potencijal brze viralne distribucije ovakve forme lažnih vijesti zabrinjavajući koliko i deepfake *eo ipso*. Razlog tome vidi prvenstveno u činjenici da ne postoji mogućnost promptne tehnološke dekonstrukcije deepfakea. Posljedično, čak i u situacijama kada njegova autentičnost nakon izvjesnog vremena biva opovrgnuta, šteta koja je već učinjena njegovom diseminacijom može biti

ireverzibilna. Ovo se svakako odnosi i na starije oblike diseminacije dezinformacija, poput klevete i manipulacije fotografijom. Bez obzira na regulaciju putem demantija, šteta je učinjena, no situacija s deepfakeom još je složenija uzmemo li u obzir uvjerljivu audio-vizuelnu predstavu posredstvom koje je određena dezinformacija distribuirana. Mjereći utjecaj deepfakea na političke stavove, u okviru eksperimenta koji su proveli Dobber et al. (2021) na uzorku od 278 sudionika, samo 12 njih je prepoznalo da je riječ o vještački produciranom videu, a skoro 75% učesnika nikada nije čulo za deepfake.

Osim uvjerljive vizuelizacije, nemogućnosti razlikovanja istinitog od lažnog i sveopće dostupnosti, o čemu je prethodno bilo riječi, prihvatanje deepfakea se usložnjava i u kontekstu interakcije s kognitivnom pristrasnošću recipijenata. Iz psihološkog rakursa promatrano, kao individue smo predisponirani da bez propitivanja prihvatamo nove informacije koje koreliraju s našim prethodnim uvjerenjima, predrasudama ili stavovima. „Pojedini gledaoci deepfakea mogu poduzeti akciju kao odgovor na lažnu informaciju prije nego ona bude dekonstruirana; drugi bi čak mogli odbiti dokaze da je snimak lažan, osobito ako njen sadržaj afirmira već postojeće predrasude ili pretpostavke“ (Brown 2020: 10).² K tome, ljudi su skloniji prihvatiti informacije kojima su konzistentno izloženi. Hambrick i Marquardt (2018) razmatrajući kognitivnu prijemčivost za lažne vijesti, navode da će recipijenti vjerovatnije prihvatiti lažnu informaciju kao istinitu pri ponavljajućem susretu s njom, čak i onda kada su inicijalno te informacije odbacivali kao lažne. Nedvojbeno je da će navedena psihološka konstitucija doprinositi kako povjerenju konzumenata prema takvim sadržajima, tako i procesu *peer-to-peer* širenja lažnih vijesti, čak i u slučaju da one nakon izvjesnog vremena budu dekonstruirane i demantirane. „Problem nije samo u tome što ova tehnologija postoji i neprestano se poboljšava, već upravo u tome što je jednom stvoren deepfake lako distribuirati, a teško iskorijeniti“ (Brown 2020: 16).

Potencijal digitalnih medija, podržan rapidnim tehnološkim dostignućima, da transformiraju i afektiraju društvenu stvarnost, značajno se odmaknuvši od tradicionalne uloge medija, predmetom je teorijskog promišljanja mnogih savremenih mislilaca. Karnouskos primjerice navodi: „Takve tehnološke mogućnosti imaju potencijal da preoblikuju digitalne medije, dok bi društvene implikacije također mogle biti ozbiljne jer potkopavaju povjerenje javnosti u ono što se vidi, čuje i na kraju vjeruje da je istina“ (2020: 138). Razmatrajući potencijalne posljedice deepfa-

² Sintagma „poduzeti akciju“ odnosi se na potencijalno djelovanje, odnosno radnju koju pojedinac poduzima u skladu sa sadržajem dezinformacije diseminirane putem deepfake videa. Primjerice, ukoliko je izvjesni politički akter predstavljen korumpiranim, to može utjecati na glasačko ponašanje individua izloženih navedenom deepfakeu.

kea, uočavamo svojevrstu dihotomiju reflektiranu kroz dvije implikacije dugoročnog utjecaja ovog tehnološko-medijskog novuma na medijski diskurs i društveni realitet³:

1. Reperkusije koje prirodno proizlaze iz koncepta deepfakea *per se*, odnosno mogućnost fabrikovanja potpuno imaginarnih događaja i situacija, zloupotrebljavajući prethodno prikupljene biometrijske podatke, pogotovo svjetski poznatih i utjecajnih osoba. Jasno je da implikacije široke prihvaćenosti i povjerenja u ovakve forme mogu rezultirati teškim posljedicama, kako unutar individualnog (narušavanje privatnog digniteta, krađa identiteta i dr.), tako i društvenog života. Propitujući potencijal deepfakea da afektira društvenu zajednicu, Chesney i Citron (2018) navode da bi dobro tempiran i osmišljen deepfake mogao odlučiti o rezultatima izbora, prouzročiti štetu za demokratski diskurs, izazvati nasilje u gradovima u kojima tinjaju građanski nemiri te pojačati postojeće ili čak stvoriti nove antagonizme i političke podjele. U tom smislu, jedna od posljedica može biti i povratak čovječanstva u stanje *bellum omnium contra omnes*, koje će sada biti podržano virtuelnom, bodrijarovski kazano, hiperrealističnom stvarnosti, unutar novomedijske paradigme.

2. Suprotno navedenom, oprečna stručna mišljenja zagovaraju stajalište prema kojem fenomen deepfakea ne predstavlja društveni rizik *per se*. Naime, sama upoznatost recipijenata s postojanjem fenomena deepfake ostavlja prostor za rezervu, u mjeri i na način da se čak i empirijska utemeljenost nekog događaja/izjave pripiše tehnološkoj konstrukciji ili zloupotrebi. Ali, u tom smo slučaju suočeni sa naličjem istog fenomena – stvarni događaji, afere, rizici i slične društvene pojave negativnog predznaka mogu biti negirane unutar javnog diskursa, što je podjednako opasan modalitet odnosno ishod manipulacije javnošću. Deepfake samo dodatno ohrabruje ljude da negiraju stvarne događaje stvarajući vlastite subjektivne realnosti koje su po mjeri njihove kognitivne pristrasnosti. U najkraćem, nerazlikovanje autentičnih od fabrikovanih videozapisa rezultat će mogućnošću da bilo koji oblik videozapisa bude klasificiran kao „lažna vijest“ (Caldera 2020: 178). Deepfake će se tako pokazati korisnim instrumentom u izbjegavanju istine i odgovornosti na jednako poguban način. Paradoksalno, akteri kojima je cilj izbjeći odgovornost za svoje stvarne riječi i djela postajat će vjerodostojniji kako javnost bude u većoj mjeri educirana o prijetnjama koje deepfake predstavlja sam po sebi.

³ Prema istraživanju provedenom u okviru izrade master teze *Uloga medija u konstrukciji društva rizika* (Vatreš 2020), društvene implikacije deepfake fenomena moguće je promatrati u okviru dvije distinktivne dimenzije.

Sve navedeno predstavlja i jedan od najvećih izazova za profesionalno novinarstvo, koje mora pronaći djelotvorne odgovore ireverzibilnom podripanju njegove društvene funkcije. „Uz mogućnost da lažno predstavi stvarnim, deepfake čini lakšim tvrditi da je i ono stvarno zapravo lažno. To može uzrokovati beskrajne probleme u politici, zakonu i društvenom životu“ (Temir 2020: 1015).

DEEFAKE KAO PRIJETNJA KREDIBILNOM NOVINARSTVU

Fenomen deepfake neki autori jednostavno definiraju kao „novi instrument za stari problem“ – dezinformacije (Lewis 2019). Shodno realnoj mogućnosti da se deepfake masovno producira i diseminira, prema Calderi (2020) krajnji rezultat mogao bi se očitovati i u svojevrsnoj „dezinformacijskoj oluji“. Kao što smo prethodno istakli, *differentia specifica* ove forme lažnih vijesti jeste sinteza audio i vizuelne komponente, čime se na efektivan način manipulira prirodnom tendencijom čovjeka da vjeruje onome što vidi i čuje.

U cilju ilustracije snage ove forme fabrikovanih videa, poslužiti ćemo se jednim od primjera deepfakea koji je izazvao pažnju medija i javnosti na globalnom nivou. Riječ je o izrazito realističnom deepfakeu koji manipulira figurom bivšeg predsjednika SAD-a Baraka Obame. Sjedeći ispred američke zastave, Obama u hiperrealističnom videu izgovara: „Ulazimo u eru kada naši neprijatelji mogu učiniti da bilo ko govori bilo šta u bilo kojem trenutku, iako nikada ne bi rekli takve stvari... Primjerice, ja koji govorim da je predsjednik Tramp totalni idiot“.⁴ U trideset i šestoj sekundi videa, zaslon se dijeli i postaje očigledno da zapravo nije riječ o Obami. Ovaj deepfake konstruirao je američki oskarovac i komičar Jordan Peele koji je želio ukazati na prijetnju i nesaglediv društveni rizik koju digitalna falsifikacija video formata uistinu može prouzrokovati. Koristeći umjetnu inteligenciju, manipulacijom prethodno dostupnih Obaminih izjava, stvorio je posve novi video u kome on izgovara ono što u stvarnosti nikada nije, odnosno ne bi rekao. Fabrikovana izjava utjecajne osobe, poput predsjednika SAD-a, iskorištena u maliciozne svrhe, u određenim uslovima socio-emocionalne klime može dovesti i do tragičnih, katastrofalnih ishoda. Rizici su u tom kontekstu svakako mnogostruki i, onkraj svake sklonosti za paranoične scenarije, sežu od difamacije određenih individua pa sve do stvaranja antagonizama i uzrokovanja sukoba koji mogu poprimiti globalne razmjere.

⁴ Izvor: BuzzFeedVideo, „You Won't Believe What Obama Says in This Video!“, YouTube (april 17, 2018) <https://www.youtube.com/watch?v=cQ54GDm1eL0>, pristupljeno 25. 3. 2021. U trenutku pisanja rada ovaj deepfake pregledan je više od 8 miliona puta, a emitirali su ga i medijski giganti poput BBC-a.

Slika 2. Uvjerljivi deepfake Baraka Obame iz 2018. godine (izvor: youtube.com, pristupljeno 25. 3. 2021.)

Međutim, ukoliko deepfake postane popularan unutar mainstreama, snaga i kredibilnost stvarnih videa neosporno će devalvirati. Valja pritom ukazati da je video format, sve do sada, bio relativno kredibilan izvor informacija, kako za recipijente, tako i za same novinare (Foer 2018). Foer (ibid.) ističe kako je videozapis kao forma vijesti prethodno stekao veliki autoritet te shodno tome i najveće povjerenje recipijenata unutar medijskog diskursa. Nemogućnost oslanjanja na video format vijesti nedvosmisleno bi prouzrokovala veliku štetu medijskom sistemu, a ništa manje značajno i novinarstvu kao profesiji. Valja podsjetiti i na to da su se različite mogućnosti manipulacije audio-vizuelnim tehnikama primjenjivale i prije opisanih novih fenomena, međutim njihova sofisticiranost i uvjerljivost nije bila ni blizu današnjoj. S deepfakeom i širenjem njegove popularnosti, te upoznatosti publike s mogućnošću realistične digitalne falsifikacije video formata, vrijednost bilo kojeg videozapisa, stvarnog ili lažnog, srazmjerno će opadati. Sve to implicira povećanje nesigurnosti i slabljenja povjerenja javnosti u različite sadržaje i vijesti. Erozija povjerenja može poprimiti takve razmjere da vidjeti više neće značiti i vjerovati.

„Kako deepfake postaje rasprostranjen, javnost može imati poteškoće povjerovati u ono što im govore njihove oči ili uši – čak i kad su informacije stvarne. Zauzvrat, širenje deepfakea prijeti padom povjerenja potrebnog za učinkovito funkcioniranje demokratije“ (Chesney i Citron 2019: 1786). Pored svih navedenih negativnih društvenih implikacija, koje su detaljnije razmatrane u prethodnom poglavlju, u ovom segmentu rada posebno ćemo se osvrnuti upravo na pojavu erozije povjerenja recipijenata. „Najveća prijetnja pojavljuje se kada građani počinju razumijevati da tehnologija omogućava stvaranje realističnog videa i njegovo korištenje u nezakonite svrhe. Povjerenje javnosti može pasti kada ne možemo vjerovati onome što vidimo“ (Brown 2020: 11). U kompleksnoj istraživačkoj studiji koju su sprovedli Vaccari i

Chadwick (2020) na uzorku od 2.005 ispitanika uočeno je da nesigurnost u vijesti na društvenim mrežama predstavlja kvantitativno zastupljeniju kategoriju, negoli sama manipulacija i obmana recipijentata dezinformacijama prezentiranim posredstvom politički motiviranog deepfakea. Naime, nakon emitirane četiri sekunde deepfakea, ispitanici su trebali dati odgovor na pitanje da li je riječ o stvarnom ili fabrikovanom videu, a čak 35,1% njih odgovorilo je da „nisu sigurni“. Nakon dvadeset i šest sekundi istog videa, taj procenat porastao je na 36,9%. Evaluirajući nalaze navedenog istraživanja, ističu: „Politički deepfake ne mora nužno prevariti individue, ali može povećati nesigurnost, što zauzvrat smanjuje povjerenje u vijesti na društvenim mrežama“ (Vaccari i Chadwick 2020). Na tom tragu, Zimmermann i Kohring (2020) su došli do zaključka da što manje ljudi vjeruju vijestima medija, veća je vjerovatnoća da će biti podložni dezinformacijama, što zauzvrat može utjecati na njihovo glasačko ponašanje.

Prema Brown (2020), erozija povjerenja recipijentata u vijesti, ali i medijske organizacije u cjelini, manifestirat će se na dva distinktivna, ali podjednako opasna, načina. Najprije, ohrabrit će ljude da osporavaju stvarne događaje zabilježene videozapisom kako bi sve intenzivnije producirali subjektivne realnosti. Sukladno tome, fabrikovanje vijesti ubitnome će doprinijeti snaženju već postojećih iskrivljenih uvjerenja, kao i različitih teorija zavjera uvećavajući masu njihovih sljedbenika. Kao argument u prilog ovome Chesney i Citron (2019) navode da u okruženju gdje snažni narativi o nepovjerenju javnosti u medije već postoje, provokativni deepfake nalazi dobar fundament i pripremljenu publiku. Drugi modus manifestacije erozije povjerenja javnosti očituje se u tome da građani u potrazi za istinom neće moći prepoznati koji su video dokazi kredibilni, smatra Brown. Ukoliko recipijenti ne mogu samostalno razlikovati autentične videozapise od intencionalno konstruiranih, oni postaju skloni nevjerovanju bilo kakvim oblicima video dokaza, makar da su prezentirani kao vijesti ili čak kao dokaz u sudnici. Kombinacija pada povjerenja i propadanja vrijednosti objektivne istine u značajnoj mjeri devalvira kako novinarstvo, tako i samu demokratiju u njenom fundamentalnom značenju. U tom kontekstu, Chesney i Citron ističu sljedeće:

„Kako se širi kapacitet proizvodnje deepfakea, novinari će se sve češće susretati s dilemom: kada neko pruži video ili audio dokaz o značajnom događaju, može li se vjerovati u njegovu autentičnost? To nije novo pitanje, ali će odgovor na njega biti sve teže naći kako se deepfake više širi. Medijske organizacije mogu odustati od brzog izvještavanja o stvarnim, uznemirujućim događajima iz straha da će se dokazi o njima ispostaviti lažnim.“ (2019: 1784)

Neosporno je da medijsko izvještavanje u realnom vremenu ostvaruje veliki utjecaj na društvo. Međutim, uzimajući u obzir činjenicu da danas i ova vrsta sadržaja može potpasti pod kategoriju deepfake, medijske organizacije i novinari nalaze se pred velikim izazovom. U opisanom informacijskom okruženju medijski subjekti mogu odustati od preuzimanja takve vrste društvenog rizika. S tim u vezi, u nedostatku validnih i brzih načina provjere autentičnosti audio i video izvora, novinarstvo će sve teže ispunjavati etičku i moralnu obavezu istinitog i društveno odgovornog izvještavanja, koja je još i prije pojave društvenih mreža i naprednih formi dezinformacija dijelom narušena kao rezultat djelovanja različitih političkih, ideoloških, ekonomskih i drugih faktora. Shodno rastu nepovjerenja u vijesti, pa u krajnoj liniji i u medije u cjelini, čak i stvarne značajne priče i društveno relevantni događaji ostvarivat će sve manji utjecaj na recipijente. Deepfake predstavlja „glavnu prijetnju našem društvu, političkom sistemu i biznisu, te vrši pritisak na novinare koji se trude filtrirati istinite informacije od lažnih“ (Westerlund 2019: 42). Konačno, prema Temiru (2020), navedeni izazovi dovode problem povjerenja i brzine do tačke koja nagovještava i sam kraj kredibilnog novinarstva. U tom smislu, Chesney i Citron (2018) izražavaju strah da ćemo iz doba lažnih vijesti veoma brzo preći u doba dubokih lažnih vijesti (*deep fake news*).

Prije nego je pojava i ekspanzija Interneta rezultirala demokratizacijom širenja informacija, ljudi su se u velikoj mjeri oslanjali na tradicionalne oblike elektronskih i štampanih medija pri recepciji vijesti i informacija. Tradicionalni masovni mediji u demokratskim liberalnim društvima primjenjivali su mehanizme verifikacije informacija, što u novomedijskom diskursu nerijetko nije slučaj. „Kada korisnici konzumiraju informacije iz netradicionalnih izvora, kao što su stranice na društvenim mrežama, teret verifikacije sadržaja prenosi se s novinara na njih“ (Brown 2020: 16). Napredni cyber obrasci širenja dezinformacija neuporedivo su efektivniji i dodatno usložnjavaju situaciju iz temelja mijenjajući konvencionalnu društvenu ulogu novinara kao „čuvara kapije“. Dodatni problem sadržan je u činjenici da korištenje drugih online medija kao kredibilnih izvora informacija, postaje dominantna praksa u okviru internetske medijske paradigme. Prema Brautović et al. (2020) novinari na taj način preuzimaju i doprinose širenju grešaka u izvještavanju drugih medija. Rezultati njihove analize sadržaja online medija pokazuju da je čak 69% analiziranih tekstova imalo određenu grešku, a temeljni uzrok tome pronađen je u korištenju sekundarnih umjesto primarnih izvora. U skladu s navedenim procesom tačnost i preciznost u izvještavanju nedvojbeno opada. Dodamo li tome nemogućnost brze i vjerodostojne detekcije i dekonstrukcije deepfakea, kao najnaprednije forme lažnih vijesti, situacija

u novomedijskom sistemu biva još kompleksnijom, a novinarska načela tačnosti, objektivnosti i preciznosti sve su teže ostvariva.

Obilježavajući koncept lažnih vijesti, deepfake i njima srodne kategorije kao destruktivne socijalne fenomene i najopasnije informacijsko oružje našeg vremena, Chudinov et al. (2019) navode kako deepfake narušava čak i krucijalni princip novinarstva – „nemoguće je prikazati ono što ne postoji“ (2019: 1851).

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Iako je riječ o relativno novom fenomenu u epohi izrazito novomedijski obilježene stvarnosti, u posljednjih nekoliko godina evidentan je porast interdisciplinarnog istraživačkog interesa za izučavanje deepfakea i njegovih društvenih reperkusija. Pozivajući se na Westerlund (2019), konstatujemo da dosadašnji naučni doprinosi identifikacije i dekonstrukcije sugeriraju da je borba protiv ovog tehnološkog novuma izuzetno kompleksna, ali hipotetički moguća u okviru sljedećih domena i područja djelovanja: 1) zakonodavstvo i regulacija; 2) korporativna politika i dobrovoljno djelovanje; 3) edukacija i trening; 4) anti-deepfake tehnologija koja uključuje detekciju deepfakea, autentikaciju sadržaja, kao i sprečavanje produciranja deepfakea.

U nedostatku dugoročnih pragmatičnih rješenja kada je riječ o regulatornom pristupu, kao svojevrsni imperativ u ovom trenutku nameće se poliperspektivno razumijevanje pozicije i reperkusija deepfakea. Ovim radom nastojali smo pružiti teorijski uvid u suštinu deepfakea, agense njegove prihvaćenosti, kao i njegovu dihotomnu socijalnu percepciju, uz poseban naglasak na implikacije po tradicionalnu društvenu ulogu novinarstva. Prvi korak u borbi protiv maliciozno motiviranog deepfakea je upravo edukacijsko ukazivanje na činjenicu da problem nije isključivo tehnološkog, već općedruštvenog karaktera. Kao „posljednje oružje u borbi protiv istine“ (Brown 2020) deepfake, orvelovski, potvrđuje da u vremenima obmane istina i njeno prepoznavanje uistinu postaju revolucionarni akti.

LITERATURA

1. Bacarella, Christian, Timm F. Wagner, Jan Kietzmann, Ian Paul McCarthy (2018), "Social Media? It's Serious! Understanding the Dark Side of Social Media", *European Management Journal*, 36(4), 431-438.
2. Bennett, Lance W., Steven Livingston (2020), *The Disinformation Age: Politics, Technology, and Disruptive Communication in the United States*, Cambridge University Press, Cambridge

3. Beridze, Irakli, James Butcher (2019), "When Seeing is No Longer Believing", *Nature Machine Intelligence*, 1(8), 332-334.
4. Brautović, Mato, Sandra Buratović Maštrapa, Romana John (2020), "Točnost u online medijima: Nedovoljne novinarske rutine u provjeravanju činjenica i ispravicima", *Medijske studije*, 11(21), 66-86.
5. Brown, Nina (2020), "Deepfakes and the Weaponization of Disinformation", *Virginia Journal of Law & Techology*, 23(1), 1-59.
6. Caldera, Elizabeth (2020), "Reject the Evidence of Your Eyes and Ears: Deepfake and the Law of Virtual Replicants", *Seton Hall Law Review*, 50(1), 177-205.
7. Chandler, Simon (2020), "Why Deepfakes Are A Net Positive For Humanity", *Forbes*, izvor: <https://www.forbes.com/sites/simonchandler/2020/03/09/why-deepfakes-are-a-net-positive-for-humanity/#3f950d2a2f84>, pristupljeno 17. 3. 2021.
8. Chesney, Robert, Danielle Citron (2019), "Deep Fakes: A Looming Challenge for Privacy, Democracy, and National Security", *California Law Review*, 107, 1753-1820.
9. Chesney, Robert, Danielle Citron (2018), "Disinformation on Steroids: The Threat of Deep Fakes", Boston University School of Law, izvor: https://scholarship.law.bu.edu/shorter_works/30, pristupljeno 16. 2. 2021.
10. Chudinov, Anatoly P., Natalya, N. Koshkarova, Natalia B. Ruzhentseva (2019), "Linguistic Interpretation of Russian Political Agenda Through Fake, Deepfake, Post-Truth", *Journal of Siberian Federal University Humanities & Social Sciences*, 12(10), 1840-1853.
11. Dobber, Tom, Nadia Metoui, Damian Trilling, Natali Helberger, Claes de Vreese (2021), "Do Microtargeted Deepfakes Have Real Effects on Political Attitudes?", *The International Journal of Press/Politics*, 26(1), 69-91.
12. Dunaway, Jaime (2018), "Reddit (Finally) Bans Deepfake Communities, but Face-Swapping Porn Isn't Going Anywhere", *Slate*, izvor: <https://slate.com/technology/2018/02/reddit-finally-bans-deepfake-communities-but-face-swapping-porn-isnt-going-anywhere.html>, pristupljeno 12. 3. 2021.
13. Foer, Franklin (2018), "The Era of Fake Video Begins", *Atlantic*, izvor: theatlantic.com/magazine/archive/2018/05/realitys-end/556877/, pristupljeno 27. 4. 2021.
14. Hall, Holly Kathleen (2018), "Deepfake Videos: When Seeing Isn't Believing", *Catholic Journal of Law and Technology*, 27(1), 51-76.

15. Hambrick, David, Madeline Marquardt (2018), "Cognitive Ability and Vulnerability to Fake News", *SCI. AM*, izvor: <https://www.scientificamerican.com/article/cognitive-ability-andvulnerability-to-fake-news/>, pristupljeno 17. 2. 2021.
16. Hof, Robert D. (2013), "Deep Learning", *MIT TECH. REV.* izvor: <https://www.technologyreview.com/technology/deep-learning/>, pristupljeno 4. 4. 2021.
17. Karnouskos, Stamatias (2020), "Artificial Intelligence in Digital Media: The Era od Deepfakes", *IEEE Transactions on Technology and Society*, 1(3), 138-147.
18. Keyes, Ralph (2004), *The Post-Truth Era: Dishonesty and Deception in Contemporary Life*, St. Martin's Publishing Group
19. Kietzmann, Jan, Linda W. Lee, Ian Paul McCarthy, Jan Kietzmann (2020), "Deepfakes: Trick or Treat?", *Business Horizons*, 63(2), 135-146.
20. Lewis, James Andrew (2019), "Trust Your Eyes? Deepfakes Policy Brief", Center for Strategic & International Studies, Washington D. C., izvor: <https://www.csis.org/analysis/trust-youreyes-deepfakes-policy-brief>, pristupljeno 22. 2. 2021.
21. Temir, Erkam (2020), "Deepfake: New Era in The Age of Disinformation & End of Reliable Journalism", *SELÇUK İLETİŞİM DERGİSİ*, 13(2), 1009-1024.
22. Vaccari, Cristian, Andrew Chadwick (2020), "Deepfakes and Disinformation: Exploring the Impact of Synthetic Political Video on Deception, Uncertainty, and Trust in News", *Social Media and Society*, 6(1), 1-13.
23. Vatreš, Amina (2020), *Uloga medija u konstrukciji društva rizika*, magistarski rad, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, izvor: <http://fpn.unsa.ba/b/wp-content/uploads/2021/02/ULOGA-MEDIJA-U-KONSTRUKCIJI-DRUSTVA-RIZIKA.pdf>, pristupljeno 18. 4. 2021.
24. Westerlund, Mika (2019), "The Emergence of Deepfake Technology: A Review", *Technology Innovation Management Review*, 9(11), 39-52.
25. Westling, Jeffrey (2019), "Deep fakes: Let's Not Go Off The Deep End", *Techdirt*, izvor: <https://www.techdirt.com/articles/20190128/13215341478/deep-fakes-lets-not-go-off-deep-end.shtml>, pristupljeno 21.1.2021.
26. Zimmermann, Fabian, Matthias Kohring (2020), "Mistrust, Disinforming News, and Vote Choice: A Panel Survey on the Origins and Consequences of Believing Disinformation in the 2017 Parliamentary Election", *Political Communication*, 37(8), 215-237.

DEEPAKE PHENOMENON: AN ADVANCED FORM OF FAKE NEWS AND ITS IMPLICATIONS ON RELIABLE JOURNALISM

Summary:

In the era of distinctly new media-marked social reality, the process of dissemination of disinformation is becoming an increasingly common phenomenon. As one of the technological innovations that stands out in this field is the deepfake phenomenon – a hyper-realistic digital falsification of video and audio formats. Since it is based on the most sophisticated technology, supported by achievements in the field of artificial intelligence, deepfake unequivocally represents a kind of turning point in the context of production and distribution of fake audio-visual content. To poly perspective point to the multiple repercussions of this phenomenon, the paper provides a deeper insight into the very definition and the specific factors that contribute to the acceptance of deepfake, with special emphasis on its implications on reliable journalism and its social function. The text articulates the role of deepfake in the process of creating and receiving media content, as well as the problem of the emergence of erosion of public trust within a hyperreal media environment.

Keywords: deepfake; disinformation; fake news; erosion of trust; reliable journalism

Adresa autorice

Authors' address

Amina Vatreš

samostalni istraživač

Sarajevo

amina_vatres@live.com

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.3.577

UDK 316.774:7.038.6

Primljeno: 20. 06. 2021.

Stručni rad
Professional paper

Maja Dedić

APSURD U FUNKCIJI POSTMODERNIH VIZUELNIH KOMUNIKACIJA NA PODRUČJU BOSNE I HERCEGOVINE

Ovaj rad nastoji ponuditi uvid u problematiku korealcije vizuelnih komunikacija danas i principa dade. Evidentno je da avangardni način oblikovanja vizuelnog sadržaja u području primijenjenih umjetnosti nije zaobišao ni Bosnu i Hercegovinu. Šok, apsurd i kognitivna disonanca kao tehnike reklamnog komuniciranja koriste intenzitet doživljaja, misaoni dizbalans i sposobnost čitanja i razumijevanja vizuelne poruke kao moćnog sredstva medijske manipulacije. Revolt, prkos, drugačiji pogled na svijet bitni su aspekti kreiranja simulakruma novih potrošačkih vrijednosti, navodeći posmatrača da se identificira sa umjetničkim sadržajem.

Ključne riječi: postmoderna; dada; efekat šoka; reklama; apsurd; vizuelne komunikacije; kognitivna disonanca; humanizam

UVOD

Poimanje vrijednosti u postmodernom društvu nezaobilazno računa na paradigme haosa, multiplikacije simulakruma i kritike kolektivne svijesti. Umjetnički iskaz je često refleks katastrofičnih, diskontinuiranih i paradoksalnih procesa u društvu. Komercijalno simulirani obrasci mišljenja i djelovanja svoju radikalnu pluralnost manifestuju u homološkom odnosu spram ustrojstva samoga društva. Tendencija postmodernističkog umjetničkog izraza oslanja se na negativnu dijalektiku i

dekonstrukciju, ali i na tradicionalno nasljeđe socijalizma, a historijske promjene koje se dešavaju, podrazumijevaju promjenu načina na koji sagledavamo, mislimo, proizvodimo.

Umjetnički oblikovane informacije su same po sebi svrhovite, služe za gledanje i za slanje poruke, a njihova svrha se ostvaruje u umu promatrača. Namjenski dizajnirane poruke služe kao spona u komunikaciji između korisnika (ne promatrača) i dizajnera odnosno proizvođača. Oblikovanje vizuelnih informacija namijenjenih masovnim medijima, štampanim ili elektronskim, treba da bude prilagođeno osnovnoj funkciji, čitljivosti, kao i masovnoj produkciji i konzumaciji. Svaka vizuelno oblikovana informacija ima četiri dimenzije.

Nulto dimenziji odgovara vrijednost osjeta. Ova dimenzija predstavlja prvi stepen informacione strukture i odnosi se na opažaj. U nultoj dimenziji znak biva shvaćen kao nositelj informacija i prestaje biti nešto samo za sebe. Nulta dimenzija odnosi se na čitljivost, sukcesivnu funkcionalnost niza znakova (slova).

Sintaktičkoj dimenziji odgovara vrijednost prijema. Sintaktička dimenzija bavi se uzajamnim odnosom znakova. Sintaksa obrađuje informaciju na temelju učestalosti kojom se pojedini znakovi pojavljuju u repertoaru znakova, iz čega proizlazi direktna recipročna povezanost između načina manifestovanja znaka i njegove informativne vrijednosti.

Semantička dimenzija podrazumijeva predstavljanje znakova te, u konačnici, stepen razumijevanja poruke.

Pragmatička dimenzija bavi se psihološkim i sociološkim djelovanjem znakova na osobu koja sudjeluje u komunikacijskom procesu. Vrijednost vizuelne informacije namijenjene masovnoj komunikaciji mjeri se prema sposobnosti posmatrača da opazi vizuelnu informaciju, da je primi pomoću vlastitog perceptivnog aparata, misaono spozna njenu sadržajnu vrijednost i praktičnu primjenu.

- Osnovni principi vizuelne komunikacije u području primijenjene umjetnosti su:
- privlačenje pažnje (najčešće inovativnim pristupom u oblikovanju forme i sadržaja);
 - jednostavnost poruke (ako poruka u vizuelnoj komunikaciji nije pronašla smisao na putu do promatrača smatra se nefunkcionalnom, dakle, u masovnim medijima zbog vremenske instance, prostorne ograničenosti i brzine prenošenja vizuelne poruke preduslov za opažanje i razumijevanje sadržaja je harmonija i jednostavnost forme);
 - identifikacija (kaže se da je ljepota u očima posmatrača, emotivni doživljaj posmatrača je veći što je veće poistovjećivanje individualnih karakteristika posmatrača i posmatranog);

- estetizacija (estetizacija sadržaja izaziva veći osjećaj ugone; raspored možemo primijeniti na svim vizuelnim informacijama od prezentirane tipografije, rasporeda teksta, boje, kompozicije do slika, fotografija i crteža; na estetizaciji prostora, itd);
- persuazija (oblik komunikacije kojom se pokušava utjecati na druge, a može se utjecati na oblikovanje, potvrđivanje i mijenjanje emotivnih reakcija u donosu na posmatrani sadržaj);
- kognitivna disonanca (namjerni dizbalansni prekid u kognitivnom procesu koji se može postići vizuelnom informacijom, verbalnom nelogičnošću ili promjenom stava, odnosno uvjeravanje u stav koji je suprotan ranije formiranom stavu; služi za emotivno inteziviranje poruke i ostavlja trag dugoročno u svijesti promatrača) (Miller 2000).

Estetičko-komunikacijske funkcije su pošiljalac, primalac, iskaz, kontekst, kôd i fizički kanal koji omogućava uspostavljanje i održavanje komunikacije. Ekspresivna ili emotivna funkcija stavlja naglasak na ponašanja subjekta u pogledu onoga o čemu on govori. npr. sposobnosti glumca da jednu istu poruku prenese u više izražajnih nijansi. Svojevrsna je svakom obliku estetskog iskazivanja. Konativna funkcija kao cilj ima da izvrši uticaj na primaoca. Svaka poruka nastoji da ostvari određene čuvstvene efekte na primaoca. U našem slučaju se estetički proces posmatra kao direktni komunikacijski čin koji pretpostavlja prisustvo primaoca. Poetska funkcija je prisutna svakom postupku koji se odvija nad formalnom strukturom iskaza ili građe izraza (reklama, kreativnost).

I u pogledu današnje umjetnosti suštinska stvar je prodrijeti u spužvasti mozak modernog promatrača. Jer tu je oduvijek prisutan misterij: u mozgu primatelja, u neutralgičnom središtu te uslužnosti pred umjetničkim djelom. U čemu je tajna? U sudioništvu između usmrćivanja na koje stvaratelj prisiljava "predmete" i usmrćivanja od strane potrošača samih sebe i svojih mentalnih sposobnosti. Tolerancija se u najgorem slučaju znatno pogoršala u korist tog općeg sudioništva (Baudrillard 2006: 102).

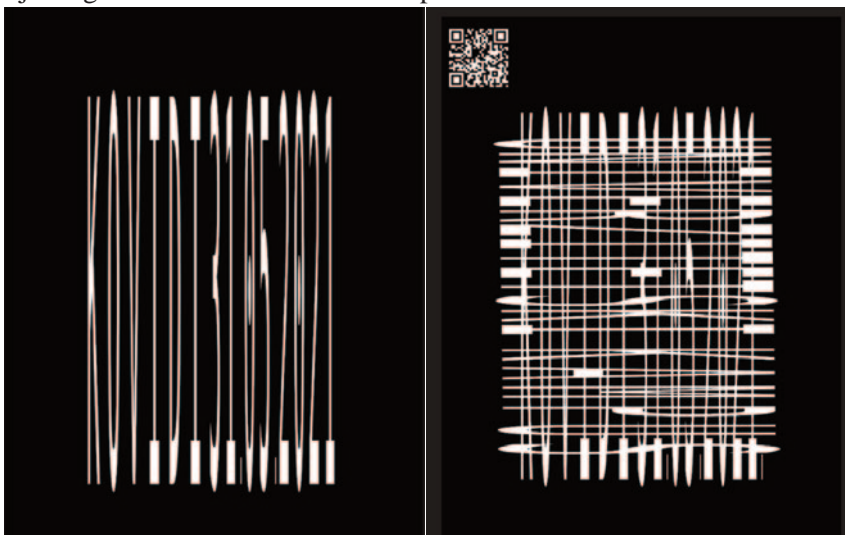
DADAISTIČKI PRINCIP KAO „OSNOVA SVAKE UMJETNOSTI“

Avangardna vizuelna komunikacija opstaje prkoseći postojećim konjunkturama i suprotstavljajući se dominaciji savremenog konzumerizma. Podrivanje smisla u tom je kontekstu svojevrsno vraćanje eklektičkom istraživanju i prirodnom stanju duha, ali i ritualna dekonstrukcija stvarnosti na osnovu slobodne interpretacije i spontanosti.

Na tom tragu događa se i reaktuelizacija avangardnog umjetničkog pravca dada koji se u umjetnosti zauzimao za bezgranični smisao uz ograničenje sredstava izražavanja, težeći da svemu dâ njegovo suštinsko mjesto (Béhar, Carrasou 1994: 14).

Umjetnost u ruhu neodadaizma ukazuje se kao dosta moćna alatka za subverziju istrošenih kapitalističkih ideala produciranih unutar medijske otupjelosti i vizije potrošačkog društva, koje frivolnu vizualnost, prerusenu u grafičko-semantička sredstva komunikacije, promiče u identitetski produžetak individualne i kolektivne svijesti u začaranom krugu medijske manipulacije. McLuhan zaključuje „da ljude odmah zadivi svaki njihov produžetak u svakom materijalu koji nije njihov dio“ (McLuhan 2008: 41).

Nasuprot tome, osebujna primjena teorije znakova u novim načinima artikuliranja medijske slike, prema mišljenju Jacquesa Derridaa, ne mora biti razumljiva sama po sebi ako ju je moguće dekodirati unutar okvira postmoderne društvene i kulturne interakcije.

Sl. br. 1. Plakat za izložbu “KOvidi“, kompjuterski tisak, autor: Nermin Brković

Umjetnik stvara novi konceptualni svijet suprostavljajući se funkciji znaka i označenog, kao i spoznajnom relativizmu stvarne i simulirane slike svijeta. U pokušaju nadvladavanja binarnog kôda, postmodernistička shvaćanja nisu nas dovela do razumijevanja složenih društveno-ekonomskih, političkih, kulturno-umjetničkih veza modernog i postmodernog, nego su nas odvela u ponovno preispitivanje zavaravajućih ideologija humanizma (Foucault) i ponovne dekonstrukcije (Derrida) misli današnjeg vremena. „U izvjesnim stanjima komunikacije traži se značenje, red

i upadljivost: u slučaju komunikacije za praktičnu upotrebu, od slova do vidljivog simbola ulične signalizacije, sve nastoji da bude shvaćeno univokno, bez mogućnosti nesporazuma i ličnih interpretacija. U drugim slučajevima, naprotiv, traži se vrijednost informacija, neograničeno bogatstvo mogućih značenja. To je slučaj umjetničke komunikacije i estetskog efekta – da traženje ključa informacije pomaže objašnjavanju, da ipak ne zasniva definitivno“ (Eco 1965: 148).

Uporedo sa avangardnim književno-teatarskim eksperimentima na čelu sa Beckettom, dadaisti će nastaviti prkositi ne popuštajući u uvjerenju da je reklama umjetnost. Plakat Nermina Brkovića za izložbu “KOvidi“ dekonstruktivistički razlaže linijsku strukturu skoro do neprepoznatljivosti, provocirajući posmatrača da uz dodatni napor i izmjenu ugla posmatranja dopre do čitljivosti. Apstrahovana kompozicija podređena je u potpunosti nepredmetnosti, iako, u osnovi sadrži ispisane riječi KOVIDI, tipografski prilagođene izduženoj formi i minimalističkom kontrastu. Perceptivna igra sa posmatračem i ostavljena mogućnost kombinatorike tipografskih elemenata stilski je bliska principima dadaističkog načina oblikovanja u području primijenjenih umjetnosti.

Sl. br. 2. Plakat “Made in Bosnia“, autor: Anur Hadžiomerspahić, 1998.

Kompleksnost vizualiziranja u složenom okviru mnoštva nazavisnih artefakata, kao i njihovo uzajamno djelovanje, manifestuju se kao filter kulturnih i socijalnih tendencija svojstvenih strukturi disfunkcionalnih tranzicijskih društava kakvo je i bosanskohercegovačko. Slika kao znak, i to specifična vrsta znaka, definirana je sredstvom kojim se izražava, načinom na koji se označeno vezuje s označiteljem. Ona je isto tako definirana odnosom koji postoji između njenih referencijalnih, ekspresivnih i konativnih funkcija kao i načinom na koji stvara kompletno značenje (Weltruski 1981: 137-150).

Plakat Anura Hadžiomerspahića “Made in Bosnia“, vizualizira torbu od ljudske kože, dovodeći apsurd do granica moguće prihvatljivosti. Njegov avangardistički način vizuelne komunikacije upućuje na kontinuirano obezvrjeđivanje vrijednosti ljudskog života u Bosni i Hercegovini i nakon rata. Drugim riječima, povijest umjetnosti više ne raspolaze neupitnim konceptom umjetničkog djela, jer se njegovo razumijevanje oslanja o slojeve koji izmiču intenciji umjetnika, a reprezentacija ovisi o promjenljivoj i relativno autonomnom skupu konvencija, te i sama recepcija umjetničkih djela ugrožava autentičnost vizualnog iskustva zbilje (Mijatović 2010: 87).

U postraumatskom društvu, gdje se masovna komunikacija estetizacijom brutalizma poigrava sociološko-kulturološkim i političkim konotacijama, stvoren je jaz između etičkih i estetičkih korelacija, što je siguran preduslov za komercijalnu privlačnost šokantnih ideja.

Sl. br. 3. Naslovna strana “Rudarart REBRANDING“, autor: Munever Salihović, 2004.

Kontroverzna polemika oko dekonstrukcije političkog djelovanja, nekad i danas, uspješno je vizualizirana ciklusom fotografija Munevera Salihovića pod nazivom “Rudarart REBRANDING“ (rudar i umjetnik u funkciji stvaranja ponovnog brenda), nastojeći artikulirati složeniji idejni koncept povezivanja sočrealizma i kapitalizma u eklektičnu postmodernu koegzistenciju. Izuzetno je inspirativno pratiti prelazak simboličkog motiva radničke klase (lika rudara) iz jednog ideološkog sistema u drugi, iz sistema kontroliranih preferencija u sistem simuliranih nekomercijalnih metoda brandinga. Padom socijalizma i pobjedom globalne tržišne ekonomije, na uštrb popularnih modela kao što su pop-artovska multiplikacija Marilyn Monroe ili postkulturalna verzija lika Josipa Broza Tita i druge, poželjni modeli brandinga postali su obični ljudi neobičnog zanimanja, npr. rudari sakriveni duboko pod zemljom kao

i vrijednosti koje oni simbolički predstavljaju. Portretna fotografija dokumentira stvarne osobe, realne gotove prizore iz određenog vremena i društvenog okvira. Ne podilazeći tendencijama avangardne estetike, vajmarskog Bauhauusa, italijanskog futurizma, ruskog konstruktivizma, američkog ekspresionizma, autor se citatno poziva na kulturno nasljeđe socijalizma uz realistički prikaz radničke klase u idejnom konceptu izvan komercijalne uslovljenosti.

ZAKLJUČAK

Beskonačna prelamanja različitih značenja i njihovi recipročni odnosi egzistiraju istovremeno i uporedo sa svijetom komercijalne uslovljenosti i virtualne hiperrealnosti prepunim zbunjujućih fenomena koji neprestano generiraju moralne dileme. Takav je kontekst iznimno blagorodan za konceptualizam u umjetnosti koji se ispoljava kroz cikluse pokretnih i statičnih radova citatnih u odnosu na tradicije i historijske sklopove obilježene kontradikcijama umjetnosti i ideologija.

Evidentan je tako funkcionalan uticaj dade na reklamu u Bosni i Hercegovini pod uticajem Duchampa, Care, Arpa, Picabije, Ernsta, Bretona i drugih. U glorifikaciji predmetnosti i avangardne estetike javlja se novi oblik izražavanja u području primijenjene Umjetnosti-reklame. Naoružana efektom šoka i apsurdna reklama u vizuelnoj komunikaciji postaje moćno sredstvo manipulacije.

Masovna produkcija slika i medijska multiplikacija u sistemu masovne komunikacije rezultat su činjenice da su metamorfoze savremenog svijeta neodvojive od vizualnih medija. Važnu ulogu u svemu tome ima i efekat šoka, estetski očišćen kroz filter vizualnih umjetnosti, asimiliran u procesu kognitivne disonance i redukcije semantičnosti, postajući djelotvoran posrednik doživljaja i osjećanja.

Nije više u prvom planu pitanje svrsishodnosti novih medija, nego pitanje posljedica društvenih i kulturnih promjena koje je sobom donijela ekstaza vizualnih komunikacija unutar koje sve dobija svoju novu šansu/ulogu uključujući i političko, socijalno, kulturno i umjetničko nasljeđe.

LITERATURA:

1. Baudrillard, Jean (2006), *Inteligencija zla ili pakt lucidnosti*, Naklada Ljevak, Zagreb
2. Béhar, Henri, Michel Carrasou (1997), *DADA - istorija jedne subverzije*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Novi Sad

3. Eco, Umberto (1965), *Otvoreno djelo*, Veselin Masleša, Sarajevo
4. McLuhan, Marshal H. (1978), *Understanding media – the extensions of man*, Random House, New York
5. Mijatović, Aleksandar (2010), "Vizualna kultura i kraj tumačenja slike ili: kako presubjektivna fascinacija postaje teorijom bez subjekta", *Umjetnost riječi: časopis za znanost o književnosti*, 54, 1-2; 83-105.
6. Miller, Bonnie (2000), *Komunikacija sa djecom*, ABC fabulas, Sarajevo
7. Weltruski, Jiri (1982), "Slika i značenje", u: Nenad Mišćević, Milan Zianić (ur.), *Plastički znak: zbornik tekstova iz teorije vizualnih umjetnosti*, Izdavački centar, Rijeka, 137-150.

ABSURD IN THE FUNCTION OF POSTMODERN VISUAL COMMUNICATIONS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary:

This paper should offer an insight into the issue of the correlation of visual communications today and the principles that are given. The avant-garde way of shaping the visual content in the field of applied arts has not bypassed Bosnia and Herzegovina either. Shock, absurdity, and cognitive dissonance as techniques of advertising communication use the intensity of experience, mental imbalance, and the ability to read and understand the visual message as a powerful means of media manipulation. Revolt, defiance, a different view of the world create a simulacrum of new consumer values, leading the observer to identify with the artistic content.

Keywords: Postmodern; dada; shock effect; advertising; absurdity, visual communication; cognitive dissonance; humanism

Adresa autorice
Author's address

Maja Dedić
Univerzitet u Tuzli
Akademija dramskih umjetnosti
dedicmaja2017@gmail.com

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

SPECIJALNA EDUKACIJA

Damir Markulin

UMJETNIČKA LIKOVNA DJELA KAO POTICAJ LIKOVNOM

IZRAŽAVANJU INKLUZIRANE DJECE – STUDIJA SLUČAJA /

WORKS OF FINE ART AS AN INCENTIVE FOR ARTISTIC

EXPRESSION OF CHILDREN WITH DISABILITIES IN INCLUSIVE

EDUCATION – A CASE STUDY 13

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.3.587

UDK 75:376

Primljeno: 02. 06. 2021.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Damir Markulin

UMJETNIČKA LIKOVNA DJELA KAO POTICAJ LIKOVNOM IZRAŽAVANJU INKLUZIRANE DJECE – STUDIJA SLUČAJA

U ovoj studiji istražili smo utjecaj kiparskih i slikarskih likovnih djela autora ovog članka kao poticaja motivaciji i likovnom stvaralaštvu inkluzirane djece¹ predškolske i školske dobi upotrebom kvalitativne metodologije opservacije u sve tri faze estetskog transfera: percepciji, recepciji i reakciji. Istraživanje je provedeno u CIERI (Centru za istraživanje, edukaciju, razvoj i izobrazbu) Sveučilište Hercegovina u Mostaru na uzorku od 15 inkluzirane djece od čega 7 dječaka (2 predškolskog i 5 školskog uzrasta) i 8 djevojčica (3 predškolskog i 5 školskog uzrasta). Primjenom slobodnog intervjua ispitali smo stavove i mišljenja o umjetničkim likovnim djelima kao poticaju motivaciji i likovnom stvaralaštvu djece na uzorku od troje edukacijsko-rehabilitacijskih stručnjaka i troje roditelja inkluzirane djece predškolske dobi. Metodom analize i usporedne analize utvrdili smo pozitivne utjecaje upotrebe likovnog djela na motivaciju i likovno stvaralaštvo inkluzirane djece bez obzira na uzrast: utjecaj na pojačanu motivaciju za rad, izbor motiva, intenzivnija upotrebu kolorita i tonskog slikanja, razigrana kompozicijska rješenja i izrada složenih likovnih volumena. Istraživanjem je utvrđeno da dječaci više preferiraju izradu trodimenzionalnih oblika od djevojčica. Istraživanjem smo utvrdili pozitivne stavove i mišljenja edukacijsko-rehabilitacijskih stručnjaka i roditelja djece prema umjetničkim djelima kao poticaju likovnom stvaralaštvu djece.

Ključne riječi: djeca s teškoćama u razvoju; umjetničko djelo; estetski transfer

¹ Pod pojmom inkluzirane djece, koji se koristi u ovom radu, podrazumijevamo djecu s teškoćama u razvoju predškolskog i školskog uzrasta, odnosno djecu koja sudjeluju u inkluzivnim obrazovnim programima.

UVOD

Likovna umjetnost ima osobni kompleksni jezik koji u suvremenom dobu naglašenih vizualnih medija i vizualne komunikacije zauzima značajan socijalni prostor svojim polivalentnim značenjima. „Likovnim stvaralaštvom mnogih ljudi ostvaren je ogroman fundus likovno-estetskih vrijednosti na kojima se razvija jedna specifična ljudska djelatnost koju nazivamo likovna kultura. Likovnom kulturom treba, dakle, smatrati sve one duhovne i materijalne vrijednosti koje je čovječanstvo ostvarilo i koje pridonose međuljudskom zbližavanju preko specifičnog jezika likovne (i vizualne) komunikacije“ (Karlavaris 1991: 7). Ona ima potencijal kreativnog prezentiranja i tumačenja individualne i društvene životne zbilje u svim njenim vidljivim i nevidljivim formama, bilo realnom ili apstraktnom oblikovnošću. U suvremenom dobu došlo je do evolucije shvaćanja likovne umjetnosti koja više nije samo sinonim ljepote i sklada, proporcije i simetrije, nego postaje vizualna komunikacija u kojoj recipijent interpretira oblikovne i sadržajne atribucije likovnog umjetničkog djela, ne samo u društvenom kontekstu, već i u autentičnom oblikovno-stvaralačkom kontekstu konkretnog umjetnika:

„Likovna ekspresija je način neverbalne vizualne komunikacije, izražavanje misli i osjećaja kroz kreativnu igru i aktivnost putem likovnih i kompozicijskih elemenata organiziranih u znakove i/ili značenja koja odašilju poruke. Interpretacija znakova, odnosno dekodiranje poruke likovnog djela traženje je i, u manjoj ili većoj mjeri, približavanje onom nevidljivom, energetskom zapisu duha, transmitiranom u djelu autora – umjetnika“ (Pivac, Ivelja 2009: 95).

Suvremenom dobu imanentna je naglašena vizualna komunikacija koja omogućava brzi prijenos i razumijevanje informacija. U tom smislu neprijeporno je značenje vizualno-likovnog odgoja i obrazovanja u okviru kompleksnog sustava odgoja i obrazovanja koji se nalazi u permanentnom i dinamičnom procesu prilagodbi novim potrebama učenika i društva. Vizualno-likovni odgoj i obrazovanje se ostvaruju u predmetnoj nastavi Likovne kulture i Likovne umjetnosti. Nastava likovne umjetnosti uglavnom se bavi stjecanjem i razvojem produktivnih sposobnosti, a manje likovno-aprecijacijskih sposobnosti. Duh, Čagran i Huzjak (2012) ističu da bi likovna kultura morala za cjelovit likovni razvoj učenika povezivati te istovremeno razvijati produktivne i receptivne likovne sposobnosti (2012: 625). U nastavi likovne umjetnosti jedno od važnih didaktičko-metodičkih pitanja jest upotreba likovnog umjetničkog djela jer utječe na razvoj produktivnih i likovno-aprecijacijskih sposobnosti, odnosno estetskog transfera. „Glavni naglasak kod metode estetskog transfera je na postupcima

prijenosa estetskih poruka koje umjetnička djela sadrže, na primatelju, tj. sudioniku pedagoškog procesa“ (Duh, Zupančič 2011: 42). Likovna aprecijacija podrazumijeva međusobnu povezanost procesa percepcije i recepcije umjetničkog likovnog djela:

„Izloženost djelima koja odražavaju drukčije okolnosti, i možda neusklađene na mjernoj ljestvici s gledateljevim vlastitim mjerilima, možda će zahtijevati privremenu prilagodljivost. Međutim, radi se o jednom od najdragocjenijih plodova estetskog opažanja. Promatrač je potaknut na doživljavanje razina na kojima sam obično ne djeluje. Takvo rastezanje je mnogo plodonosniji događaj, negoli puka izmjena iskustava“ (Arnhajm 2008: 324).

Upravo komunikacija s umjetničkim likovnim djelom djecu potiče na likovno istraživanje i stvaralaštvo te tako stječu nova likovna iskustva. *Susret djece s likovnim umjetničkim djelom* je od iznimne važnosti za razumijevanje i razvoj likovnog jezika, ukupan razvoj vizualne pismenosti i vizualno-prostorne inteligencije, te ostvarivanje balansa razvoja produktivnih i likovno-aprecijacijskih sposobnosti. Na taj način se djecu potiče na rješavanje likovnih problema i likovno istraživanje te se formiraju pozitivni stavovi prema likovnoj umjetnosti i umjetnosti općenito. Usvajanje vizualnog i likovnog jezika djece u okvirima vizualno-likovnog odgoja i obrazovanja odvija se putem osobnih likovnih izričaja i ekspresija, interaktivne vizualne komunikacije u susretu s umjetničkim likovnim djelima i različitim vizualno-likovnim sadržajima integriranim u suvremeno životno okružje. Suvremena likovna pedagogija akceptira potencijale likovne umjetnosti, odnosno značaj vizualno-likovne komunikacije u znatnom doprinosu svestranog razvoja djece. Susret s likovno-umjetničkim djelom ima intenzivan učinak na dječje emocionalne, asocijativne i intelektualne procese, te u konačnici razvija i proširuje likovni jezik te transferira estetske poruke i značenja. Također se u susretu djece s likovnim umjetničkim djelom inicira likovno izražavanje, izgrađuje likovni ukus i kritičko likovno mišljenje.

U ovoj studiji primjenom metode estetskog transfera u tri faze – percepciji, recepciji i reakciji – istražili smo utjecaj umjetničkih radova/djela, slika i skulptura na motivaciju i likovno stvaralaštvo djece s teškoćama u razvoju koja su uključena u inkluzivne procese. Također smo primjenom slobodnog intervjua istražili stavove i mišljenja edukacijsko-rehabilitacijskih stručnjaka i roditelja djece o umjetničkim radovima/djelima kao poticaju dječjem likovnom stvaralaštvu. Nastojanje da se dā doprinos području istraživanja razvoja produktivnih i likovno-aprecijacijskih sposobnosti djece s teškoćama u razvoju, koja su uključena u inkluzijske procese, stručno-metodološki i društveno opravdava sprovođenje ovoga istraživanja. Smatramo da će se ovim radom, na tragu istraživanja likovnih preferencija i susreta djece s li-

kovnim djelom, ostvariti doprinos kako likovnom izražavanju tako i saznanjima o dječjim likovnim preferencijama u kontaktu s djelima likovne umjetnosti, a što može rezultirati i novim spoznajama u vezi sa istraživanjem percepcije, recepcije i reakcije djece na umjetničko likovno djelo, te općenito suvremenim istraživanjima likovne pedagogije.

DOSADAŠNJA ISTRAŽIVANJA

U suvremenoj psihološko-pedagoškoj literaturi nailazimo na istraživanja preferencija i likovnog ukusa djece. Odnos djece prema umjetnosti i samom umjetničkom djelu tema je istraživanja suvremene likovne pedagogije. Navest ćemo neka od relevantnih istraživanja vezana uz tematiku preferencija i likovnih aprecijacijskih sposobnosti učenika koja su dala doprinos razumijevanju i razvoju percepcije, recepcije i likovnog stvaralaštva djece:

Savva i Trimis (2005) bavili su se istraživanjem reakcija predškolske djece na suvremenu umjetnost. Istraživanjem se željelo utvrditi: Kakve su reakcije i preferencije djece na suvremene umjetničke izložke u muzeju? Postoji li razlika u dječjim stavovima s obzirom na prethodna umjetnička iskustva? Kakav je utjecaj posjeta muzeju na dječje stvaralaštvo u razredu? Istraživanje je provedeno u osnovnoj školi na Cipru. Rezultatima njihova istraživanja utvrđeno je: većina djece više preferira trodimenzionalne konstrukcije nego slike te veće zanimanje pokazuju za djela na kojima su naslikani predmeti koji su im već poznati. Pri odabiru nekog umjetničkoga djela, djeca više preferiraju materijal negoli boju. Djeca se kod procjene slika prisjećaju ranijih iskustava koja su stekla u umjetničkim ateljeima. Više od polovine djece tijekom svojih likovnih aktivnosti koristili su kao poticaj djela koja su vidjeli u umjetničkim muzejima. Istraživanje je pokazalo da je dječji kontakt s umjetničkim djelima (uključujući suvremene izložbe u muzeju) važan dio njihova obrazovnog iskustva.

Acer i Omerodlu (2008) istraživali su utjecaj estetske edukacije na procjene šestogodišnjih učenika. Uzorak je obuhvatio sedamdeset i sedmero djece. Jedna skupina bila je kvalitetno dodatno likovno educirana, a program je bio fokusiran na upoznavanje likovnih djela djela Van Gogha, Chagalla i Klimta. Edukacija je trajala dva puta tjedno, a odvijala se unutar deset tjedana u trajanju od 1,5 do 2 sata. Unutar ove skupine učenici su se upoznali s elementima likovnoga jezika kao što su linija, boja, oblik, kontrast, ravnoteža, ritam, ton, kompozicija. U placebo skupini s 23 djece, odvijala se lažna estetska edukacija. Djeca se nisu bavila aktivnostima koje bi utjecale

na razvoj estetskih prosudbi. U trećoj, kontrolnoj skupini s 32 djece nije bilo nikakve edukacije. Rezultati istraživanja pokazali su da unatoč povećanju estetske procjene djece u eksperimentalnoj skupini, u kojoj se provodila kvalitetna estetska edukacija, ipak to povećanje nije statistički značajno u odnosu na placebo i kontrolnu skupinu. Također, utvrđeno je da nema razlike u testovima estetske procjene s obzirom na spol i socijalno-ekonomski status obitelji. Ovdje se edukacija nije pokazala djelotvornom u estetskim prosudbama djece.

Kontakt učenika s djelima likovnih umjetnosti istraživale su Brajčić i Kuščević (2012), a cilj istraživanja bio je ispitati reakcije učenika na djela Pabla Picassa. Istraživanje je pokazalo da učenici i učenice različito reagiraju na likovna djela kubizma, ali i da općenito prihvaćaju djela ovog umjetnika. Kroz pitanja otvorenoga tipa učenici su izražavali svoje dojmove o Picassovu slikarstvu.

Duh, Čagran i Huzjak (2012) istraživali su razvoj likovno-aprecijativnih sposobnosti učenika petih razreda osnovnih škola iz dvaju školskih sustava: slovenskoga i hrvatskoga. Razlika među njima je u tjednom broju sati nastave Likovnog odgoja / Likovne kulture i učiteljima koji taj predmet poučavaju učenike. Rezultati govore kako je razina aprecijativnih sposobnosti gotovo podjednaka, a jače razvijene aprecijativne sposobnosti imaju djevojčice. Kvantiteta sati nastave likovnog odgoja pozitivno se odražava na razinu likovne percepcije, a kvaliteta održane nastave likovne kulture bolje utječe na likovnu recepciju. Statistički značajne razlike u likovno-aprecijacijskoj sposobnosti učenika s obzirom na državu nisu primijetili.

Duh i Kljajić (2013) istraživali su nivo likovno-aprecijativnih sposobnosti učenika od prvog do trećeg razreda slovenskih osnovnih škola na uzorku od 140 učenika. Analiza rezultata pokazala je da s obzirom na uzrast i spol u prvom i drugom razredu ne postoje veće razlike u načinu na koji učenici gledaju, percipiraju i primaju umjetničko djelo. Isto tako, ni u trećem razredu ne postoji značajne statističke razlike između dječaka i djevojčica s aspekta likovne aprecijacije. Usporedba rezultata aritmetičkih sredina s aspekta spola u svim razredima ukazuje na nešto višu razinu likovne aprecijacije u djevojčica. Rezultati praćenja cjelokupne razine likovno-aprecijativnih sposobnosti učenika pojedinih razreda pokazuju da postoje statistički značajne razlike u dostignutoj razini likovne aprecijacije u korist starijih učenika. Cilj istraživanja bio je poboljšati likovno-pedagošku praksu i osvijestiti značenje likovne aprecijacije koja pridonosi boljoj percepciji i recepciji umjetničkih radova.

Kuščević, Kardum i Brajčić (2014) istraživali su preferencije učenika prema likovnim djelima različitih stilova i razdoblja na uzorku od 200 učenika nižih razreda osnovne škole. Rezultati istraživanja učeničkih preferencija slikarskih pravaca 20.

stoljeća, slikarskih pravaca do 1900. godine i likovnih reprodukcija bez umjetničke vrijednosti s obzirom na uzrast i spol iskazanih u ovom istraživanju ukazuju da učenici oba uzrasta (i prvi i treći razred) bez obzira na spol u velikoj mjeri preferiraju različite slikarske pravce do 1900. godine te da navedena likovna djela učenici u znatno većoj mjeri preferiraju od likovnih pravaca 20. stoljeća. Na isti način (bez razlika s obzirom na uzrast i spol), učenici su skloniji likovnim djelima bez umjetničke vrijednosti nego slikarskim pravcima 20. stoljeća. Od slikarskih pravaca 20. stoljeća, učenici oba uzrasta preferiraju fovizam, pop-art i nadrealizam u odnosu na kubizam i apstraktne umjetnosti. Iz navedenoga zaključili smo kako učenici od slikarskih pravaca 20. stoljeća preferiraju likovne pravce s prepoznatljivim motivom, čistim bojama i trodimenzionalnim prikazom oblika i prostora (fovizam, nadrealizam, pop-art), dok su manje skloni likovnim pravcima 20. stoljeća u kojima je teže uočiti prostorne odnose, koji su apstraktni ili teže figurativno prepoznatljivi (kubizam, apstraktno slikarstvo). Stariji učenici povoljnije ocjenjuju likovne pravce 20. stoljeća od mlađih. Učenici oba spola podjednako ocjenjuju slikarske pravce 20. stoljeća, izuzev nadrealizma koji sveukupno povoljnije ocjenjuju dječaci.

Brajčić i Jujnović (2016) istraživali su primjenu metode estetskoga transfera u nastavi likovne kulture. Metoda estetskog transfera primjenjuje se pri upoznavanju učenika s likovnim djelom. To je tip kvalitativne metode koja podrazumijeva opservaciju ili analitičko promatranje. Pri uporabi ove metode, prezentacija umjetničkih djela treba biti takva da promatrače (učenike) dovede u interakciju s umjetničkim djelom, kako bi im se doživljaji urezali u sjećanje, postali iskustvo, osjećaj i asocijacija. Osnovno pravilo vezano za reprodukciju umjetničkih djela jest da moraju biti realistična i visoke kvalitete, tako da se u reprodukciji ne gubi puno originalnoga sadržaja. U ovom istraživanju primjenom metoda estetskoga transfera u ovom su istraživanju zabilježene reakcije učenika trećih i četvrtih razreda osnovne škole na stvaralaštvo slikara Vincenta van Gogha. Istraživanje je provedeno na uzorku od ukupno 216 učenika, a u njemu su sudjelovali učenici trećih i četvrtih razreda osnovne škole, i to 105 učenika trećih razreda te 111 učenika četvrtih razreda. Među ispitanicima bilo je 117 dječaka i 99 djevojčica. Učenicima su bila prikazana četiri umjetnikova djela. Rezultati istraživanja pokazali su pozitivne reakcije djece na stvaralaštvo ovog umjetnika, ali i razlike u odnosu na spol i dob učenika. Istraživanje je ukazalo i na potrebu za širenjem likovnih spoznaja učenika kako bi njihov emocionalni, likovni i kreativni razvoj bio što uspješniji.

Brajčić i Perić (2019) istraživali su reakcije učenika nižih razreda osnovne škole na prikazana likovna djela suvremenoga kiparstva, u ovom slučaju poznatog hrvat-

skog kipara Ivana Meštrovića. Istraživanje je provedeno na području Splitsko-dalmatinske županije i obuhvatilo je 300 učenika osnovnih škola od 1. do 4. razreda, od toga 151 dječaka i 149 djevojčica. Učenicima su pokazana tri značajna djela ovog umjetnika koja se razlikuju po pristupu oblikovanja volumena i vrsti kompozicije. To su radovi "Majka i dijete", "Spomenik Indijancima" u Chicagu i "Zdenac života". Rezultati su pokazali su da s obzirom na dob i spol učenika postoji statistički značajna razlika u percipiranju i prihvatanju pojedinih djela Ivana Meštrovića. U pitanjima otvorenog tipa učenici su iznijeli svoje opservacije na pojedina djela poznatog umjetnika, koje svojom neposrednošću i originalnošću ujedno predstavljaju najvrjedniji dio ovog istraživanja.

U svom istraživanju Kušćević, Brajčić i Šipić (2019) pokušale su se otkriti reakcije učenika na umjetnička djela Marca Chagalla u nastavi Likovne kulture primjenom metode estetskoga transfera te animacijskih igara pri susretu učenika s umjetničkim djelom. U istraživanju su sudjelovali učenici prvoga i trećega razreda osnovne škole. Kroz metodu estetskoga transfera utvrđene su pozitivne reakcije učenika na Chagalova djela što je potaknulo kreativno izražavanje i estetske odgovore učenika.

Brajčić, Kušćević i Petric (2020) istražili su reakcije učenika na djela likovne umjetnosti XX. stoljeća. U istraživanju je sudjelovalo 300 učenika niže školske dobi od 1. do 4. razreda osnovne škole s područja Splitsko-dalmatinske županije. Cilj istraživanja bio je metodom estetskoga transfera ispitati reakcije učenika na likovna djela pop-arta – Andyja Warhola. Na temelju rezultata može se zaključiti da djeca niže školske dobi pozitivno reaguju na Warholova likovna djela. Istraživao se i emocionalni angažman koji u učenika pobuđuju promatrana djela. Rezultati u fazi recepcije pokazuju da učenici u većoj mjeri emotivno reaguju na promatrana likovna djela. Također, i likovni uradci u fazi reakcije pokazali su zanimljive kreativne varijacije na likovna djela poznatoga umjetnika, što znači da su učenike inspirirala na kreativan estetski odgovor. Utvrđeno je kako likovna djela XX. stoljeća mogu biti i dobar poticaj za artikuliranje vlastitoga likovnog izričaja učenika.

Pojam preferencije obično se odnosi na stupanj sviđanja ili ne sviđanja pojedinog likovno-umjetničkog djela (Salkind i Salkind 1997). Navedena istraživanja pripadaju području empirijske estetike ili psihologije umjetnosti. Pod pojmom preferencija podrazumijeva se veća naklonost prema nekom području, a ponekad se pojam preferencija izjednačava s dimenzijom sudova sviđanja. „Preferencija u istraživanjima obično operacionalizira preko kvantitativne dimenzije sudova sviđanja (u istom smislu psiholozi koriste termine "sudovi preferencija" i "estetski sudovi") pa se stimulus koji dobije najveću ocjenu smatra izabranim, ali i estetski vrijednim“ (Spajić 1989:

87). Mnogi faktori mogu utjecati na ispitivanje preferencija kao što su uzrast, spol, sociokulturni faktori, osobnost, okolina i obrazovanje.

U smislu ujednačenog učeničkog likovnog razvoja potrebno je razvijati produktivne i likovno-aprecijacijske sposobnosti. Proces percipije i recepcije umjetničkog djela su korelacijskom i interakcijskom odnosu:

„Opažanje i mišljenje jedno drugo nadopunjavaju. Pretpostavlja se da je zadatak percipije ograničen na skupljanje građe za spoznavanje. Pretpostavlja se da mišljenje, koje je na višem stupnju, stupa na scenu kad skupljenu građu treba preraditi. Bez razmišljanja opažanje bi bilo beskorisno, a razmišljanje bez opažanja ne bi imalo o čemu misliti“ (Arnheim 2008: 141).

Naime, nakon vizualne percipije likovnog djela aktiviraju se složeni procesi recepcije. Prema Pražiću (1989), okularni aparat je samo dio složenog aparata viđenja i spoznaje viđenog. Ove sposobnosti, dakle, viđenja i zapažanja, „međusobno su kontinuirani i dinamički su korelati koji postaju relativno predominantni samo razvojem“ (Pražić 1989: 46).

Upoznavanje učenika s likovno-umjetničkim djelima značajno je jer se suvremeni likovni odgoj i obrazovanje, kao dio cjelovitog razvoja djeteta te odgoja i obrazovanja učenika, temelji na dvije komponente: razvoju likovno-kreativnih sposobnosti (produktivni dio) i razvoju razumijevanja likovne umjetnosti (perceptivno-receptivni dio; likovna aprecijacija) (Eisner 2002; Duh, Zupančič 2013). Perceptivno-receptivni dio, odnosno likovna aprecijacija doprinosi razvoju likovno-estetskog senzibiliteta i komunikacijskih sposobnosti učenika, kreativnog i kritičkog mišljenja te pozitivnog odnosa prema umjetničkim vrijednostima općenito. „Prilikom analize odnosa djece s umjetničkim djelom možemo poći od psiholoških elemenata koji se javljaju prilikom promatranja. U takvom slučaju može se reći da djeca, kao ustalom i odrasli, sliku mogu intelektualno shvatiti i estetski doživjeti“ (Karlavaris 1991: 65). Na taj način se stvaraju uvjeti prijenosa estetskih značenja i poruka što bitno utječe na kvalitetu dječjih likovnih radova i formiranje likovnog ukusa. Općenito, neprijeporna je važnost istraživanja ovog područja jer doprinosi razvoju teorije i prakse vizualno-likovnog odgoja i obrazovanja.

LIKOVNA UMJETNOST U PROCESU INKLUZIJE

Inkluzivno obrazovanje podrazumijeva da se svakom djetetu omogući kvalitetan odgoj i obrazovanje uvažavajući njegove individualne želje i potrebe, učenje i razvoj u svim dimenzijama. Problem odnosa šire društvene zajednice prema djeci s teškoćama u razvoju ima svoju složenu povijest od diskriminacije do inkluzije. Ostvarenje

procesa inkluzije djece u odgojno-obrazovnom sustavu je imperativ najviše znanstvene i humanističke razine i pokazuje stupanj razvoja društva u cjelini. Strategija primjene inkluzije je nemoguća bez kvalitetnih zakonskih pretpostavki uz proaktivan, suvremen i interdisciplinarni pristup uporabe najnovijih znanstvenih dostignuća kroz procese stalnog usavršavanja nastavnika i edukacijsko-rehabilitacijskih stručnjaka raznih profila uz potporu najšire društvene zajednice.

Implementacija kompleksnog procesa inkluzije u predškolske i školske odgojno-obrazovne institucije izravan je pokazatelj razumijevanja potreba djece, posebice djece s teškoćama u razvoju. Prema Igrić (2015), inkluzija učenika s teškoćama u redovitome školskom sustavu zahtijeva obogaćivanje konteksta učenja koji uključuje učitelje i stručne suradnike, posebno pedagoga, i njihove uloge u razvoju kvalitetnije i učinkovitije prakse (Igrić i sur. 2015: 340-343). Projekti inkluzivne edukacije razvijaju kompetencije, interpersonalne i komunikacijske vještine stručnog osoblja i jačaju koncept suvremene inkluzivne škole. Zečić i Jeina (2006) ističu potrebu maksimalnog razvijanja nastavnika u polju njihove profesije uvažavajući njihove snage i slabosti kao šansu da inkluzivno obrazovanje istinski postane naša realnost i da se učini korak prema stvaranju društvene zajednice u kojoj su svi članovi ravnopravni i prihvaćeni (Zečić, Jeina 2006: 9).

Ljudska potreba za likovnim izrazom ima praiskonski karakter. Najdublje *ja* progovara kroz umjetnički jezik obojen bojama ljudskih emocija ostavljajući zapis nutrine čovjekova postojanja. Let čovjeka iz dubine sebe prema vanjskom svijetu nije jednostavan, ali je sigurno da djeca, oslobođena naučenih predrasuda, snažnije i slobodnije pokazuju obzore unutarnjeg svijeta. Umjetničko-kreativne aktivnosti djece u procesu inkluzije su važan faktor razvoja i oblikovanja ukupnog psiho-socijalnog profila, senzorno-motoričkih sposobnosti, kreativnosti, istraživačkog duha, percepcije i recepcije umjetničkog djela. Osim primjene umjetničkih sadržaja u nastavi, važno je organizirati kvalitetne izvannastavne aktivnosti i radionice u samoj školi i izvan nje, u različitim kulturnim asocijacijama, zatim posjete galerijskim i muzejskim prostorima, te uključivati djecu sa smetnjama i teškoćama u razvoju sukladno njihovim potrebama, željama i mogućnostima. Petrač (2015) ističe da je u likovnoj kulturi jedna od zadaća roditelja, odgajatelja i učitelja naučiti kako gledati neko umjetničko djelo te ponavljanjem i uspoređivanjem proizvesti u djetetu duhovno stanje i naviku, da shvati djelo, uživa u njemu, te se tako napoji idejom koja je oživotvorena slikarskim ili prostorno-plastičnim izrazom (Petrač 2015: 29). Poželjno je u navedene aktivnosti škole uključiti suvremene likovne umjetnike, odnosno njihova likovna djela s ciljem animacije dječjeg stvaralaštva najrazličitijih oblika putem estetskog transfera.

U pedagoškom likovnom radu s djecom treba uvažiti potrebe, želje i mogućnosti svakog djeteta, a dijete mora biti u centru tog procesa. Prema Karlavarisu i Kraguljcu (1981) u pitanju su različite likovne sposobnosti: vizualne, intelektualne, emocionalne i motoričke, a potrebno je da se odabrani sadržaji i pedagoška postupanja kontinuirano diferenciraju ovisno o likovnim sposobnostima, kreativnim faktorima i ritmu razvojnog procesa (Karlavaris, Kraguljac 1981: 23). Posebno je važno istaknuti pravilan izbor metode likovnog stvaralaštva ovisno o likovnim sposobnostima i individualnim potrebama djece kako bi se na primjeren način iskoristio njihov stvaralački potencijal. Likovni jezik kao neverbalni oblik komunikacije daje niz važnih informacija o osobnosti djeteta. Jednostavan i česti likovni izraz je crtež koji se koristi u odgojno-obrazovnom radu, ali i u dijagnostici i art-terapiji. „Dijete se likovno izražava kako bi prikazalo ono što ga zanima i uzbuđuje. S druge strane oduševljava ga materijal s kojim radi i sam proces rada te neposredna percepcija i pokreti. Za dijete su bitni doživljaj i akcija“ (Grgurić i Jakubin 1996: 27). Aktivna komunikacija djeteta s likovnim djelom omogućava efekte estetskog transfera na njegovo likovno stvaralaštvo. Tako se razvija sposobnost komunikacije i stvaraju uvjeti da dijete bolje shvati likovno djelo i vlastite preferencije, te pridonosi izgradnji stavova i mišljenja prema svijetu koji ga okružuje. To je osobito važno jer živimo u dobu naglašene vizualne komunikacije.

Djeca s teškoćama u razvoju teže verbaliziraju vlastita unutarnja stanja, stavove i mišljenja, a upravo sudjelovanje u likovnom procesu omogućava im oslobađanje unutarnjih kreativnih i stvaralačkih potencijala, razvija njihove komunikacijske sposobnosti, te izražavanje i shvaćanje sebe i svojeg životnog okružja. Inkluzija je kompleksan proces koji zahtijeva interdisciplinarni znanstveni pristup, visoku stručnost, senzibilnost, iskustvo i predanost, a nadasve suvremenu viziju i strategiju implementiranu u kurikulum nastavnih predmeta Likovne kulture i Likovne umjetnosti. S obzirom da u procesu inkluzije sudjeluju stručnjaci različitih profila od iznimne je važnosti visoka razina međusobne suradnje u pripremi, izradi i realizaciji individualnih programa, stalna edukacija i dinamika prilagodbe suvremenim pristupima i tehnikama specifičnog i zahtjevnog segmenta vizualno-likovnog odgoja i obrazovanja. Vizualno-likovni odgoj i obrazovanje nalazi se u procesu novih izazova te je osobito važno permanentno usavršavanje i cjeloživotno učenje nastavnika Likovne kulture i Likovne umjetnosti, ali i odgajatelja predškolske djece. U tom smislu nastavnici i odgajatelji moraju imati visoku razinu kompetencija za vizualno-likovni odgoj i obrazovanje djece, posebno djece s teškoćama u razvoju.

Nužno je razlikovati umjetničke aktivnosti od art-terapije kao jedinstvene i važne vrste psihoterapije u liječenju djece i odraslih. Prema Škrbini (2013) art-terapija je

integrativni, dubinsko-psihološki i hermeneutički pristup koji obuhvaća uporabu različitih elemenata umjetnosti s ciljem unapređenja zdravlja i bržeg oporavka pojedinca (Škrbina 2013: 45). U procesu art-terapije dolazi do rehabilitacije djece, ali i do oslobađanja njihovih unutarnjih kreativnih i stvaralačkih potencijala. „Likovna terapija može se provoditi individualno ili grupno, ali gotovo obvezno uz vodstvo iskusnog likovnog terapeuta. U svakoj osobi moguće je probuditi i osvijestiti njezino poznavanje vizualnog jezika“ (Brajčić i Kušćević 2016: 70). Prema Škrbini (2013), djeca se razvijaju u različitim osobnim i društvenim uvjetima, a djetetova sposobnost likovnog izražavanja urođena je, te je osnova za razvitak vizualnog, a poslije i likovnoga mišljenja (Škrbina 2013: 64). Kompetencije likovnog terapeuta su osobito važne u analizi likovnih radova i umijeću vođenja razgovora kako bi se identificirali određeni problemi i poteškoće djece s poteškoćama u razvoju te omogućila rehabilitacija. Istraživanje koje smo proveli nije takve naravi, nego ima intenciju utvrditi reakciju inkluzirane djece s teškoćama u razvoju na umjetnička likovna djela, odnosno utjecaj likovnih djela na motivaciju i stvaralaštvo djece.

METODOLOGIJA

U ovom istraživanju primjenom metode estetskog transfera u tri faze:

- percepcija: percepcija umjetničkih djela svim osjetilima
- recepcija: iskazivanje slike riječima
- reakcija: aktivnost, produktivne reakcije na umjetničko djelo (Duh, Zupančić 2011: 69)

istražili smo utjecaj umjetničkih likovnih radova/djela, skulptura i slika na likovno stvaralaštvo inkluzirane djece. U istraživanju su korištena originalni kiparski i slikarski radovi/djela autora ovog članka. Upotreba originalnih likovnih radova omogućava kvalitetniji kontakt i komunikaciju s umjetničkim djelom. Uzimajući u obzir kvalitetu, estetsku vrijednost, jasnu razumljivost u sadržajnom smislu i primjerenost dobi djece, odabrali smo 12 umjetničkih likovnih djela, šest skulptura oblikovanih u različitim kiparskim materijalima (mramor, drvo, terakota i alabaster) i šest slika u tehnici ulje na platnu. Motivi skulptura i slika su ljudske figuracije, razigrani konj, suncokret, jedrenjak. Intenzivni koloriti na slikama i tonsko slikanje, te jasan sadržajni prikaz karakteriziraju poetiku ovih slika. Skulpture su izvedene u razigranim formama s odmjenom upotrebom stilizacije i poetizacije. Upravo raznolikost likovnih djela,

specifična izvedba i upotreba kolirita su razlog izbora ovih djela. Naravno, akcent je na upotrebi umjetničkih djela kao poticaja likovnom stvaralaštvu djece.

Slijedom navedenog postavili smo *predmet istraživanja*: utjecaj kiparskih i slikarskih radova/djela na motivaciju likovnog izražavanja i likovno stvaralaštvo inkluzirane djece predškolskog i školskog uzrasta.

Cilj istraživanja jeste utvrditi utjecaj kiparskih i slikarskih radova/djela na motivaciju likovnog izražavanja i likovno stvaralaštvo inkluzirane djece predškolskog i školskog uzrasta.

Drugi cilj istraživanja je primjenom slobodnog intervjua ispitati stavove i mišljenja edukacijsko-rehabilitacijskih stručnjaka i roditelja o umjetničkim radovima/djelima autora ovoga članka kao poticaju likovnom stvaralaštvu djece. „Imamo slobodni i standardizirani intervju. Slobodni je sličan običnom razgovoru, a upotrebljava se kad se želi dublje prodrijeti u problematiku koja se istražuje, pa se ispitanik pusti da slobodno govori kako bi se oslobodio formalnih, sadržajnih i psiholoških ograničenja“ (Vujević 2006: 148). Ovu vrstu intervjua koristimo zbog njegove heurističke vrijednosti (otkrivanje novih činjenica i spoznaja) kako bismo prikupili kvalitativne podatke te ih interpretirali.

S obzirom na postavljeni cilj istraživanja postavili smo *istraživačka pitanja*:

- a. Utječu li kiparski i slikarski radovi/djela na motivaciju likovnog izražavanja inkluzirane djece predškolskog i školskog uzrasta?
- b. Utječu li kiparski i slikarski radovi/djela na likovno stvaralaštvo inkluzirane djece predškolskog i školskog uzrasta?
- c. Kakvi su stavovi i mišljenja edukacijsko-rehabilitacijskih stručnjaka koji su sudjelovali u istraživanju o umjetničkim radovima/djelima kao poticaju dječjem stvaralaštvu?
- d. Kakvi su stavovi i mišljenja roditelja inkluzirane djece o umjetničkim radovima/djelima kao poticaju dječjem stvaralaštvu?

Realizirano istraživanje temelji se na kvalitativnoj istraživačkoj metodi estetskog transfera, odnosno promatranju, opisivanju i tumačenju pojava tijekom sve tri faze estetskog transfera. Primjenom slobodnog intervjua ispitat ćemo stavove i mišljenja edukacijsko-rehabilitacijskih stručnjaka i roditelja o umjetničkim radovima djelima kao poticaju dječjem stvaralaštvu. Istraživanjem smo postigli novi uvid i razumijevanje istraživanog područja.

Uzorak istraživanja

U istraživanju je sudjelovalo 15 inkluzirane djece u mješovitoj grupi predškolskog i školskog uzrasta od kojih 7 dječaka (2 predškolskog i 5 školskog uzrasta) i 8 djevojčica (3 predškolskog i 5 školskog uzrasta).

Ispitali smo stavove i mišljenja tri edukacijsko-rehabilitacijska stručnjaka i troje roditelja inkluzirane djece. „Odabrani ispitanici predstavljaju uzorak iz populacije koja se proučava.“ (Brkić, Kundačina 2017: 352).

Način prikupljanja i obrade podataka

Podaci su prikupljeni primjenom metode estetskog transfera u istraživanju inkluzirane djece predškolskog i školskog uzrasta i primjenom slobodnog intervjua s edukacijsko-rehabilitacijskim stručnjacima i roditeljima inkluzirane djece. U obradi podataka koristit ćemo analizu i usporednu analizu.

Proces istraživanja

Istraživanje je provedeno u CIERI (Centru za istraživanja, edukaciju, razvoj i izobrazbu) Sveučilišta Hercegovina u Mostaru, prostorijama Fakulteta društvenih znanosti dr. Milenka Brkića u ožujku 2019. godine u vremenu od 10,00 do 13,30 sati. Prije početka istraživanja pripremljeni su materijalno-tehnički i prostorni uvjeti u prostoriji FDZMB (sala za sastanke). Postavljeno je 12 umjetničkih radova/djela: slike (ulja na platnu) i skulpture u različitim medijima (drvo, kamen, terakota i alabaster). Radni stolovi su porredani u krug, te je pripremljen odgovarajući likovni pribor i materijali za likovni rad:

- pribor i materijali za crtanje; pribor i materijali za slikanje vodenim i tempera bojama,
- pribor i materijali za kolaž tehniku,
- drveni štapići, lančići i ljepilo za izradu figurica,
- glinamol za prostorno-plastično oblikovanje; drveni valjčići, štapići i kiparski nožići za rezanje glinamola,
- školska ploča i krede.

U istraživanje su uključena inkluzirana djeca predškolske i školske dobi, tri edukacijsko-rehabilitacijska stručnjaka te troje roditelja djece. Uključenost roditelja u likovne aktivnosti jača samopouzdanje u djece te omogućava roditelju stjecanje određenih znanja za uspostavu likovne atmosfere u vlastitom domu.

I faza: Percepcija

U fazi percepcije nismo djeci objašnjavali izložena umjetnička djela kako bismo izbjegli sugestivne doživljaje te ih potaknuli na neposredni kontakt i samostalno istra-

živanje likovnih problema. Kod metode estetskog transfera prezentacija odabranih umjetničkih djela mora dozvoliti da promatranje umjetnine vodi do interakcije između promatrača (dijete, učenik) i umjetničkog djela, pri čemu je „osjetilni podražaj izravno povezan sa sjećanjima, iskustvima, osjećajima i asocijacijama“ (Duh, Zupančič 2011: 68-69). Djeca su promatrala umjetnička djela u aktivnom vizualnom i taktilnom kontaktu. U procesu vizualne komunikacije uočavala su jake kolorite i impasto uljne namaze te različite materijale i likovne tehnike. Istražujući volumen skulptura dodirivali su ih i vizualno proučavali. „Emocionalna reakcija u percepciji djela je bitna jer vodi do vizualnog iskustva i razmišljanja, i kao takva nastaje pri kontaktu s umjetničkim djelom. Pri kontaktu s umjetničkim djelom djeca sežu u svoj vlastiti raspon mentalnih sposobnosti“ (Brajčić, Kuščević 2016: 30). Novo vizualno iskustvo ih je potaklo na razmišljanje te su postavljali različita pitanja vezana za materijale skulptura, određenu stilizaciju ili poetizaciju ili pak vizualni sadržaj. U procesu percepcije umjetničkih djela djeca pokazuju iznimnu zainteresiranost za izložena umjetnička djela te različite preferencije. Naime, djeca školskog uzrasta pokazuju veći interes za trodimenzionalna likovna djela dok djeca predškolskog uzrasta pokazuju veći interes za slike. Djeca, bez obzira na uzrast, pokazuju interes za određeno likovno djelo te se duže zadržavaju u njegovu promatranju i proučavanju.

II faza: Recepcija

U fazi recepcije umjetničkih djela djeca su verbalizirala svoje doživljaje i zapažanja u vezi sa izloženim umjetničkim djelima. Zamjetan je međusobni kontakt djece bez obzira na uzrast i rasprava šta im se više sviđa i zašto. „Proces recepcije umjetničkog djela podrazumijeva postupno uključivanje svjesnih i racionalnih komponenti kao sastavnih dijelova sposobnosti zamjećivanja, no ne zanemaruje emocionalne i spontane komponente, jer se proces pristupa umjetničkom djelu zbiva na isti način“ (Duh, Zupančič 2011: 71). Neki od komentara djece su:

Dječak (10): „Meni ovaj kip slični na moju stariju sestru“.

Djevojčica (11): „Sviđa mi se slika jedrenjaka. Ja sam vidjela sličan jedrenjak u Makarskoj“.

Djevojčica (6): „Ja volim suncokrete i cvijeće. Njih ću slikati danas“.

Dječak (12): „Ja ću slikati svoju sestru isto kao na ovoj slici.“

Djevojčica (6): „Više mi se sviđaju kipovi od slika, najviše ovi u kamenu“.

Djeca, bez obzira na uzrast, živo su diskutirala o izloženim umjetničkim djelima iznoseći svoje dojmove i preferencije. Također u ovoj fazi djeca su razumijevala i tumačila sadržaj izloženih slika i skulptura pokazujući bogatstvo različitosti osobnih

unutarnjih doživljaja oblikujući tako novo likovno iskustvo. Svidali su im se motivi i različite likovne tehnike te su s lakoćom povezivali motive sa stvarnim životom i osobnim iskustvenim, asocijativnim sadržajima.

III faza: Reakcija

Djeca su raspoređena u grupe i parove za likovni rad, te su slobodno birala temu i tehniku slikovnog ili prostorno-plastičnog izraza. Uz stručno vodstvo edukacijsko-rehabilitacijskih stručnjaka počinje proces aktivnog likovnog stvaralaštva djece. Djeca započinju likovni rad tehnikama crtanja, slikanja, lijepljenja kolaž papira, oblikovanja i bojanja gline. Koristila se prigodna instrumentalna glazba s ciljem snaženja opuštajućeg radnog ozračja (Slika 1 i 2).

Djeca, bez obzira na uzrast, su na početku likovnog stvaranja pokazala visoku motivaciju. Većina djece, bez obzira na uzrast, započela je rad birajući motive koji su istovjetni ili slični motivima izloženih umjetničkih djela, dok manji broj djece bira druge motive. Vidljiva je uporaba jakih kolorita u izboru boja i toniranja, bez obzira na uzrast djece.

U likovnom radu djece, bez obzira na uzrast, primjetna su različita likovna rješenja u pristupu likovnom problemu. Primjerice, neka djeca is crtavaju osnovne oblike, a zatim ih boje različitim bojama, dok druga djeca boje dio po dio papira gradeći tako cjelovitu sliku. Također smo zamijetili da djeca, bez obzira na uzrast, primjenjuju tonsko slikanje (svjetlije i tamnije tonove iste boje). Djeca predškolske dobi se opredjeljuju za jednostavnije likovne kompozicije i forme dok djeca školskog uzrasta posežu i za složenijim likovnim kompozicijama i formama. Manji broj djece, bez obzira na uzrast, rade isključivo u jednoj likovnoj tehnici, primjerice slikanje, dok većina djece nakon završenog likovnog rada u jednoj tehnici prelazi na drugu tehniku i izradu novog likovnog rada, uglavnom novog motiva, dok je manji broj djece radio isti motiv u više tehnika, primjerice motiv cvijeća. Djeca školskog uzrasta, pokazala su veći interes za modeliranje u glinamolu i rad u kolaž tehnici od djece predškolskog uzrasta, te je nastao veliki broj radova zanimljivih likovnih rješenja.

Edukacijsko-rehabilitacijski stručnjaci tijekom likovnog stvaranja su bili u stalnoj komunikaciji s djecom pomažući im usvojiti i razvijati likovne tehnike, ali ne sugerirajući im likovna rješenja već su djeca samostalno istraživala likovne probleme. Troje roditelja djece predškolske dobi koji su sudjelovali u istraživanju su bili zainteresirani za usvajanje likovnih tehnika i rad s vlastitom djecom kako bi mogli uspostaviti likovnu atmosferu u vlastitom domu i dalje razvijati likovna umijeća svoga djeteta.

Slika 1: Modeliranje u glinamolu

Slika 2: Likovno stvaralaštvo djece

Djeca, bez obzira na uzrast, su radila u slobodi izbora tema i motiva, također i likovnih tehnika. Međusobna komunikacija djece je bila stalna i ona su slobodno cirkulirala radnim prostorom pokazujući interes za likovne radove druge djece i uspoređuju ih. Motivacija za stvaranje kod djece predškolskog i školskog uzrasta je podjednaka. Manji broj djece, dva dječaka i jedna djevojčica predškolske dobi, duže su se zadržala na izradi likovnih djela i više puta ih doradivala, dok su druga djeca radila niz likovnih radova u više tehnika. Kod djece, bez obzira na uzrast, koja su radila u više likovnih tehnika uočava se slabija upotreba kolorita i izrada jednostavnijih trodimenzionalnih oblika.

Tijekom istraživanja nije bilo slučajeva da djeca, bez obzira na uzrast, odbijaju likovni rad ili da pokazuju nezainteresiranost. Na slikama dječaka i djevojčica, bez obzira na uzrast, podjednako dominiraju motivi cvijeća, mora, broda, ljudskog portreta. Djeca predškolskog uzrasta muškog spola u tehnici modeliranja u glinamolu izrađuju jednostavnije oblike zdjelica, jagode, morske zvijezde i srca, dok djeca školskog uzrasta bez obzira na spol izrađuju složenije oblike poput skulpture djevojčice koju je izradila djevojčica uzrasta od 11 godina (slika 3). Dječaci, bez obzira na uzrast, su pokazali veće zanimanje za rad u trodimenzionalnim oblicima.

Na kraju procesa likovnog stvaranja djeca su izložila svoje radove (Slika 4). Broj radova djece potvrđuje veliku motiviranost i psihomotornu aktivnost, bez obzira na uzrast. „Kreativno povezivanje pojedinačnih faza metode estetskog transfera, koje je prilagođeno dobi djece ili učenika, može dovesti sudionike obrazovnog procesa od umjetničkog djela do novog estetskog iskustva. Primjena metode estetskog transfera na kvalitetan način može pozitivno utjecati na oblikovanje djetetovog ili učenikovog likovnog ukusa“ (Duh, Zupančič 2011: 72).

Slika 3: Skulptura djevojčice izrađena u glinamolu **Slika 4:** Izloženi radovi djece

Slobodni intervju

Primjenom slobodnog intervjua ispitali smo stavove i mišljenja tri edukacijsko-rehabilitacijska stručnjaka koji su sudjelovali u istraživanju o umjetničkim likovnim radovima/djelima autora ovoga članka kao poticaju dječjem likovnom stvaralaštvu.

Intervju 1. *Mišljenja sam da je upotreba umjetničkih djela u likovnom stvaralaštvu inkluzirane djece zanemarena, rijetko se primjenjuje. Djeca su pozitivno reagirala na likovne radove/djela. Primijećujem jaču produktivnu aktivnost djece i snažniju upotrebu kolorita u radovima djece u odnosu na prijašnje radove.*

Intervju 2. *Djeca koja inače nisu bila previše motivirana za likovni rad nakon susreta s umjetničkim likovnim radovima/djelima su bila vrlo aktivna, što pokazuje opravdanost ovakvog didaktičkog pristupa. Mislim da je tome doprinijela upotreba zanimljivih i originalnih umjetničkih djela, a ne reprodukcija. Slike su koloristički bogate, a skulpture veoma posebne.*

Intervju 3. *Stava sam da osim što susret s likovnim djelom oslobađa kreativne i emocionalne potencijale djece, jako pozitivno djeluje i na ponašanje djece. Primjerice dva dječaka blizanca, koji su prije odbijali likovni rad i imali otežanu komunikaciju s odgajateljima i drugom djecom, su bili iznimno likovno aktivni i komunikativni.*

Također smo primjenom slobodnog intervjua ispitali stavove troje roditelja inkluzirane djece koji su sudjelovali u istraživanju o umjetničkim djelima kao poticaju likovnom stvaralaštvu djece.

Intervju 1. *Oduševljena sam ovakvim pristupom u poticanju likovne aktivnosti mojeg djeteta. Prvi put se susrećem s ovakvim načinom rada. Pokušat ću primijeniti sličan način rada i kod kuće. Moje dijete je pokazalo neobičnu motiviranost za likovni rad u odnosu na prije.*

Intervju 2. *Moje dijete je bilo puno komunikativnije i lakše je izražavalo emocije. Prvi put se susrećem s ovakvim načinom poticanja likovnih aktivnosti djeteta. Moje dijete je bilo motivirano i aktivno sve vrijeme.*

Intervju 3. *Moje dijete inače voli likovne aktivnosti, ali primjećujem da sada drugačije koristi boje i nekako se slobodnije izražava.*

Analizom stavova i mišljenja edukacijsko-rehabilitacijskih stručnjaka i roditelja inkluzirane djece, koje su iznijeli primjenom slobodnog intervjuja, utvrđujemo veoma pozitivne reakcije na umjetničke radove/djela i na metodu estetskog transfera.

REZULTATI I DISKUSIJA

Istraživanje se sastojalo od opservacije inkluzirane djece predškolske i školske dobi u sve tri faze estetskog transfera: percepcija, recepcija i reakcija, odnosno praćenja ukupnog procesa likovnog stvaranja djece. Istraživanjem smo utvrdili da postoji utjecaj kiparskih i slikarskih radova/djela na motivaciju likovnog izražavanja i likovno stvaralaštvo inkluzirane djece predškolskog i školskog uzrasta, odnosno potvrdno smo odgovorili na prvo (a) i drugo (b) istraživačko pitanje. Primjenom slobodnog intervjuja s edukacijsko-rehabilitacijskim stručnjacima i roditeljima inkluzirane djece utvrdili smo pozitivne stavove i mišljenja u odnosu na upotrebu umjetničkih radova/djela kao poticaja likovnom stvaralaštvu djece (treće i četvrto istraživačko pitanje, c i d).

Primjenom tehnike analize i usporedne analize dječjih likovnih radova inkluzirane djece predškolske i školske dobi utvrdili smo učinkovitost metode estetskog transfera. Djeca su osobno vizualno-likovno iskustvo u kontaktu s kiparskim i slikarskim radovima/djelima transformirali u vlastito traganje i istraživanje likovnih rješenja. Likovna reakcija u djece je rezultirala likovnim rješenjima i radovima u kojima je vidljiv prijenos estetskih značenja i poruka.

Produktivna aktivnost (reakcija) predškolske i školske djece bez obzira na uzrast pokazala je veliki intenzitet reakcije na izložene umjetničke radove/djela, odnosno likovno stvaralaštvo djece nadahnuto djelima ovog umjetnika, a što se očituje u izboru motiva, upotrebi kolorita, tonskom slikanju i razigranim interpretativnim likovnim rješenjima. Naime, od ukupnog broja djece (15) kod jednog dječaka i jedne djevojčice predškolske dobi, te kod četiri djevojčice i četiri dječaka školske dobi vidljiv je utjecaj izloženih likovnih radova na njihovo likovno stvaralaštvo. Utvrđeno je da dječaci više preferiraju izradu trodimenzionalnih oblika od djevojčica. Slične rezultati dobiveni su u istraživanju umjetničkih djela Voje Radoičića kao poticaja likovnom stvaranju djece (Tomljenović Z. i Bratović K., 2020). Od ukupnog broja dječaka školske

dobi (5), četiri dječaka su izradili trodimenzionalne oblike; a od ukupnog broja djevojčica (5) školske dobi, dvije djevojčice su izradile trodimenzionalne oblike. Dva dječaka predškolske dobi su izrađivali jednostavnije trodimenzionalne oblike u glinamolu, dok tri djevojčice predškolske dobi nisu pokazale zanimanje za modeliranje već za slikarske tehnike. Predlažemo daljnje istraživanje ovog područja primjenom metode estetskog transfera, primjerice na zlostavljanju djeci.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Suvremenom dobu u kojem živimo immanentna je naglašena upotreba vizualnih komunikacija iz čega proizilazi jasna potreba da se u okviru kompleksnog procesa inkluzivnog obrazovanja posebna pozornost posveti razvoju likovnih vještina i sposobnosti djece. U nastavi likovne umjetnosti se uglavnom razvijaju produktivne, a manje likovno-aprecijacijske sposobnosti. Potrebno je dalje istraživati upotrebu umjetničkog djela kao poticaja motivaciji i likovnom stvaralaštvu djece metodom estetskog transfera. Na taj način ćemo ostvariti nove uvide u istraživano područje te stvoriti uvjete jačeg razvoja likovno-aprecijacijskih, a ne samo produktivnih sposobnosti djece. Djeca će tako lakše osloboditi svoje kreativne potencijale, jačati samopouzdanje, razvijati vizualno komunikacijska umijeća i emocionalne kompetencije te stjecati estetsko iskustvo i formirati likovni ukus.

U ovom radu apostrofirali smo važnost i potencijale likovne umjetnosti u procesu inkluzije, posebno upotrebu umjetničkog djela u poticanju likovnog izražavanja i stvaralaštva djece. Dali smo pregled dosadašnjih relevantnih istraživanja vezanih za dječje likovne preferencije i susret s likovnim umjetničkim djelom. Umjetničko djelo kao poticaj motivaciji i likovnom stvaralaštvu djece važno je pedagoško-didaktičko-metodičko pitanje koje je nedostavno istraženo. Upotreba metode estetskog transfera pokazala se učinkovitom i znanstveno opravdanom.

Istraživanjem su utvrđeni pozitivni utjecaji umjetničkih radova na motivaciju, likovno izražavanje i stvaralaštvo inkluzirane djece predškolskog i školskog uzrasta. Također je utvrđena pozitivna reakcija edukacijsko-rehabilitacijskih stručnjaka i roditelja koji su sudjelovali u istraživanju na upotrebu umjetničkih radova kao poticaja likovnom stvaralaštvu inkluzirane djece.

Držimo da smo ovim istraživanjem dali doprinos spoznajama percepcije, recepcije i reakcije djece na umjetničko djelo i susreta s umjetničkim djelom, te spoznajama o utjecaju likovnih djela kao poticaja motivaciji likovnog izražavanja i stvaralaštva inkluzirane djece predškolske i školske dobi.

LITERATURA

1. Acer, Dilek, Esra Ömerodlu (2008), "A Study on the Effect of Aesthetic Education on the Development of Aesthetic Judgment of Six-year-old Children", *Early Childhood Education Journal*, 35, 335-342.
2. Arnheim, Rudolf (2008), *Novi eseji o psihologiji umjetnosti*, Matica hrvatska, Zagreb
3. Brajčić, Marija, Dubravka Kuščević (2012), "Dijete i umjetničko djelo – Pablo Picasso", *Školski vjesnik*, 61(1-2), 133-153
4. Brajčić, Marija, Dubravka Kuščević (2016), *Dijete i likovna umjetnost – doživljaj likovnog djela*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu, Split
5. Brajčić, Marija, Ana Jujnović (2016), "Primjena metode estetskog transfera u nastavi likovne kulture – Vincent van Gogh", *Školski vjesnik*, 65, 201-217.
6. Brajčić, Marija, Maja Perić (2019), "Suvremena skulptura u očima djeteta – Ivan Meštrović", *Školski vjesnik*, 68(1), 205-222.
7. Brajčić, Marija, Dubravka Kuščević, Marija Petric (2020), "Doživljaj likovnog djela XX st. – Andy Warhol", *Croatian Journal of Education*, 22 (Sp. Ed.1), 239-261.
8. Brkić, Milenko, Milenko Kundačina (2017), *Mjerenje u istraživanju odgoja i obrazovanja*, Sveučilište Hercegovina, Mostar
9. Duh, Matjaž, Tomaž Zupančič (2011), "Metoda estetskog transfera – opis specifične likovno-didaktičke metode", *Croatian Journal of Education*, 13 (1), 42-75.
10. Duh, Matjaž, Branka Čagran, Miroslav (2012), "Kvaliteta i kvantiteta učenja likovne aprecijacije – Utjecaj školskih sustava na učeničku aprecijaciju", *Croatian Journal of Education*, 14 (3), 625-655.
11. Duh, Matjaž, Andreja Kljajić (2013), "Nivo likovno-aprecijativnih sposobnosti učenika nižih razreda osnovne škole", *Školski vjesnik*, 62 (2-3), 191-207..
12. Duh, Matjaž, Tomaž Zupančič (2013), "Likovna aprecijacija in metoda estetskega transferja", *Journal of Elementary Education / Revija za Elementarno Izobraževanje*, 6(4), 71-86.
13. Eisner, Elliot W. (2002), *Arts and the Creation of Mind*, Yale University Press, New Haven - London
14. Grgurić, Nada, Marijan Jakubin (1996), *Vizualno-likovni odgoj i obrazovanje*, Educa, Zagreb
15. Igrić, Ljiljana i sur. (2015), *Osnove edukacijskog uključivanja*, Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb

16. Karlavaris, Bogomil, Mira Kraguljac (1981), *Razvijanje kreativnosti putem likovnog vaspitanja u osnovnoj školi*, Institut za pedagoška istraživanja Beograd
17. Karlavaris, Bogomil (1991), *Metodika likovnog odgoja 2*, Hofbauer, Rijeka
18. Kuščević, Dubravka, Goran Kardum, Marija Brajčić (2014), "Visual Preferences of Young School Children for Paintings from the 20 th Century", *Creativity research journal*, 26 (3), 297-304.
19. Kuščević, Dubravka, Marija Brajčić, Luce Šipić (2019), "Using Marc Chagall's Visual Art in Teaching Visual Arts", *Revija za elementarno izobraževanje / Journal of elementary education*, 12, 2; 177-198.
20. Petrač, Luka (2015), *Dijete i likovno umjetničko djelo. Metodički pristupi likovno-umjetničkom djelu s djecom vrtičke i školske dobi*, Alfa, Zagreb
21. Pivac, Dunja, Branka Ivelja (2009), "Likovno umjetničko djelo kao poticaj likovnog izražavanja učeničkih emocija", u: Hicela Ivon (ur.), *Djeca i mladež u svijetu umjetnosti*, Centar za interdisciplinarnе studije – Studia Mediterranea, Filozofski fakultet u Splitu, 93-106
22. Pražić, Branko (1989), *Vid i privid umjetnosti, Psihološki ogledi iz likovne umjetnosti*, Mladost, Zagreb
23. Salkind, Leni, Neil J. Salkind (1997), "Gender and Age Differences in Preference for Works of Art", *Studies in Art Education*, Vol. 38, No. 4, 246-256.
23. Savva, Andri, Eli Trimis (2005), "Responses of Young Children to Contemporary Art Exhibits: The Role of Artistic Experiences", *International Journal of Education & the Arts*, 6(13), 1-22.
24. Spajić, Vedrana (1989), *Vrednovanje likovnog djela. Pristup pedagogiji umjetnosti*, Školske novine, Zagreb
25. Škrbina, Dijana (2013), *Art terapija i kreativnost. Multidimenzionalni pristup u odgoju i obrazovanju, dijagnostici i terapiji*, Veblecommerce, Zagreb
26. Tomljenović Zlata, Kristina Bratović (2020), "Vojo Radoičić's artwork as a stimulus for early and preschool-aged children's artistic creativity – case study", *Odgojno obrazovne teme*, 3(6), 93-115.
27. Vujević, Miroslav (2006), *Uvođenje u znanstveni rad*, Školska knjiga, Zagreb
28. Zečić, Sadeta, Zumreta Jeina (2006), *Nastavnik u inkluzivnom okruženju*, Štamparija Fojnica, Fojnica

WORKS OF FINE ART AS AN INCENTIVE FOR ARTISTIC EXPRESSION OF CHILDREN WITH DISABILITIES IN INCLUSIVE EDUCATION – A CASE STUDY

Summary:

In this paper we have explored the influence of sculptures and paintings by the author of this article as an incentive for motivation and artistic work of preschool-age and school-age children with disabilities in inclusive education through the application of the qualitative research method of observation in all three phases of the method of aesthetic transfer: perception, reception, and reaction. The research was carried out at CIERI (Centre for research, education, development, and training) at the Hercegovina University in Mostar on a sample of 15 children with disabilities in inclusive education, whereof 7 boys (2 preschool-age and 5 school-age children) and 8 girls (3 preschool-age and 5 school-age children). In research by using free conversation, we have examined attitudes and opinions about the use of works of fine art as an incentive for motivation and artistic expression of children on a sample of three experts in education and rehabilitation and three parents of preschool-age children with disabilities in inclusive education. By applying the method of analysis and comparative analysis we have determined positive influences of use of works of fine art on the motivation and artistic creation of children with disabilities in inclusive education regardless of age: influence on increased motivation to work, choice of motives, more intensive use of colors and tonal painting, playful composition solutions and the making of complex art volumes. The research has determined that the boys prefer making three-dimensional shapes more than the girls. The research has shown positive attitudes and opinions of the educational and rehabilitation experts and parents towards the use of the mentioned works of art as an incentive for the artistic creation of children.

Keywords: children with disabilities; work of art; aesthetic transfer

Adresa autora
Author's address

Damir Markulin
Evropski univerzitet Brčko Distrikta
Pedagoški fakultet
Doktorand
damirmarkulin66@gmail.com

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

ANTROPOGEOGRAFIJA

Jelena Lončar, Ema Špehar

GLOBALIZACIJA SPORTA NA PRIMJERU PET NAJPOPULARNIJIH
EUROPSKIH NOGOMETNIH LIGA S NAGLASKOM NA PREMIERSHIP
– GEOGRAFSKI OSVRT / GLOBALIZATION OF SPORTS ON THE
EXAMPLE OF THE FIVE MOST POPULAR EUROPEAN FOOTBALL
LEAGUES WITH AN EMPHASIS ON PREMIERSHIP - GEOGRAPHICAL
OVERVIEW

611

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.3.611

UDK 796.332:316.32

Primljeno: 02. 06. 2021.

Pregledni rad
Review paper

Jelena Lončar, Ema Špehar

GLOBALIZACIJA SPORTA NA PRIMJERU PET NAJPOPULARNIJIH EUROPSKIH NOGOMETNIH LIGA S NAGLASKOM NA PREMIERSHIP – GEOGRAFSKI OSVRT

Globalizacija je imala i još uvijek ima sveobuhvatni učinak na sve aspekte ljudskog života, pa tako i na sport i rekreaciju. Globalizacija je kroz širenje informacijsko-komunikacijskih tehnologija, posebno novih kanala širenja informacija (poput društvenih mreža), ali i procesa internacionalizacije, liberalizacije te modernizacije – omogućila dostupnost sportskih natjecanja i općenito prisutnost sporta u svim dijelovima svijeta. Posebno se to odnosi na nogomet kao jedan od najpopularnijih sportova. U ovom radu nastojat će se kroz studiju slučaja engleske nogometne lige Premiership (poznata i pod nazivom Premier liga), u usporedbi s drugim nogometnim ligama u Europi (njemačka Bundesliga, španjolska La Liga, talijanska Serie A i francuska Ligue 1, tzv. Lige petice) dati geografski osvrt na promjene u nogometu u globalnom okviru, utemeljen na konkretnim ekonomskim odnosno financijskim podacima vezanim uz sponzore, brendiranje, klubove i sl. Ujedno, nastojat će se pokazati koliko je cjelokupna transformacija kompleksna i sveobuhvatna, a tematika sporta u globalizaciji prisutna u praktički većini društvenih znanosti. U radu su postavljene tri hipoteze na koje će se istraživanjem dostupne literature i statističkih podataka nastojati dati odgovor. Kroz sve navedeno, rad za cilj istraživanja ima utvrditi da li je i koliko je nogomet, izašavši iz nacionalnih okvira, postao globalni sport i koliko se u tim navedenim modernim i internacionalnim okvirima transformirao.

Ključne riječi: globalizacija; sport; nogomet; Premiership; Lige petice

1. UVOD

„Sport je tijekom povijesti obuhvaćao pojmove “igra” i “zabava”, ali u današnje vrijeme predstavlja skup fizičkih, misaonih i logičkih aktivnosti natjecateljskog karaktera. Dakle, sport valja razlikovati od rekreacije, iako rekreacija također ima sva obilježja sporta, naravno, osim natjecateljskog. Kako se razvijalo društvo, tako se razvijao i sport, ali možemo reći da u određenoj mjeri vrijedi i obrnuto. Isto tako, razvojem društva i ljudske civilizacije razvijale su se i brojne sportske grane, discipline, regulacija, uloga i značaj sporta (Bartoš 2012: 159).

„Do omasovljenja sporta u 20. st. došlo je, razvitkom industrijskog društva i pripadajuće mu demokratizacije. Zaokret sporta, od elitizma u 19. stoljeću do demokratske pojave u suvremenom društvu, doveo je i do promjene teorijskog koncepta u njegovu istraživanju. Ta promjena se dogodila na dvije razine, na proizvodnoj i ideologijskoj. Na proizvodnoj razini promjena se očituje u razvitku automatizirane serijske proizvodnje. Serijska proizvodnja oslobađa sve više slobodnog vremena za sve šire slojeve industrijskog društva.

Nestajanje klasičnog industrijskog proletarijata manifestira se u stratifikacijskim procesima njegova pretvaranja u segmente narastajuće srednje klase, u tzv. *robite collars* (bijeli ovratnici)“ (Žugić, Delija 1997: 85).

Kulturalno-politička i ekonomska dimenzija suvremenog sporta, kao ono što potiče istraživački interes za sportske studije, prepoznat je između ostalog, u stalnim susretima, ali i sukobima, lokalnog i globalnog u području sporta (Biti 2008: 184). Globalni tokovi oblikuju svjetski sport te imaju nekoliko dimenzija, a neke od njih su: tehnološka, ekonomska, ideološka i medijska te međunarodno kretanje ljudi (Maguire 2008: 2). Obilježja utjecaja ekonomske globalizacije na sport podrazumijevaju razmatranje sporta kao globalnog javnog dobra u okviru trenutnih slabosti upravljanja svjetskim sportom i mogućnosti predviđanja radikalnog preusmjerenja u organizaciji svjetskog sportskog sustava (Ratković 2019: 39). U tom smislu i geografija se kao znanstvena disciplina može i treba uključiti u proučavanje navedenih globalnih tokova. Budući da je globalizacija pojava koja povezuje svijet u okvirima i opsegu u kakvima do sada još nije bio povezan, geografija može korisno poslužiti za analizu globalnih promjena pri čemu su za istraživanje u ovom radu uzete promjene u sportu, prvenstveno nogometu (koje se odnose na najpopularnije i najpoznatije europske lige), dok je kao studija slučaja uzet Premiership (engleska liga koju čini 20 klubova) i koja u postojećem formatu egzistira od 1992. godine. Riječ je o analizi koja se temelji na rastućoj popularnosti lige (kao i cjelokupnog europskog nogometnog sporta na svjetskoj razini) te djelomičnoj usporedbi klubova lige. U radu će se dati konkretni

ekonomski odnosono financijski pokazatelji te napraviti usporedbe među pojedinim ligama koje će doprinijeti razumijevanju njihove globalne popularnosti.

2. METODOLOGIJA I OSVRT NA NEKA PRETHODNA ISTRAŽIVANJA

U metodologiji ovog istraživanja dominira analiza literature dostupne na temu sporta, posebice nogometa. Literatura vezana uz sport, u najširem smislu, prisutna je gotovo u svim znanstvenim područjima i disciplinama, pa je uz određenu selekciju izdvojena ona koja se odnosi na društvene promjene u sportu, odnosno nogomet u užem smislu. Uz postojeću literaturu, konkretni podaci preuzeti su sa službenih stranica nogometnih klubova, liga i drugih dostupnih internetskih izvora (zadnja godina za koju su korišteni podaci je 2020.). U kasnijoj fazi istraživanja koristi se komparativna metoda, pri čemu će osnovna usporedba biti između engleskog Premiership¹ i drugih konkurentnih europskih liga (njemačke, španjolske, talijanske i francuske) budući da su europske tzv. Lige petice najpopularnije nogometne lige svijeta. U nekim slučajevima usporedba će ići i do razine odabranih klubova u okviru navedenih liga. Sljedeća faza komparacije bavi se usporedbom financijskih pokazatelja Premiershipa s drugim ligama. Kroz statističke podatke pet najvažnijih europskih nogometnih liga, analizirat će se procesi koji se najviše odražavaju, prvenstveno, na ekonomsku sferu nogometa, kako bi se osim deskriptivne analize u istraživanje uključili i kvantitativni pokazatelji. Navedene lige odabrane su zbog približno sličnih obilježja te kompetitivnosti nogometnih klubova u europskim natjecanjima. Geografski važan čimbenik istraživanja liga je i prostor budući da je riječ o europskim državama s najvećim ekonomskim i političkim utjecajem u Europi i svijetu.

U radu smo postavili tri hipoteze koje će se u okviru analize navedene problematike nastojati potvrditi ili opovrgnuti:

H1. Mediji u cjelini, a posebno elektronski mediji, u zadnjih trideset godina dali su veliki doprinos popularizaciji, a time izravno i globalizaciji sporta, posebice nogometa, što je omogućeno zahvaljujući digitalnoj revoluciji koja je također u samoj osnovi pokretanja i razvoja globalizacijskog procesa.

H2. Interes i prisutnost sponzora izrazito je važan pokazatelj globaliziranosti i atraktivnosti liga, posebno Premiershipa, te je s vremenom njihova uloga u profesio-

¹ Nogometni klubovi u Premiershipu u sezoni 2020/21: Arsenal, Aston Villa, Brighton & Hove Albion, Burnley, Chelsea, Crystal Palace, Everton, Fulham, Leeds United, Leicester City, Liverpool, Manchester City, Manchester United, Newcastle United, Sheffield United, Southampton, Tottenham Hotspur, West Bromwich Albion, West Ham United i Wolverhampton Wanderers.

nalnom sportu postala izuzetno velika i praktički neizostavna u rastu njihove ekonomske moći, prepoznatljivosti i promociji.

H3. Britanski Premiership se u odnosu na ostale najpopularnije europske nogometne lige (tzv. Lige petice), najviše profilirao na europskoj/svjetskoj nogometnoj sceni.

* * *

Jedan od prvih autora koji je u okviru geografije počeo istraživati geografiju sporta bio je Bale. On (1981) navodi dva zajednička segmenta geografije i sporta, a to su: prostor (*space*) i mjesto (*place*) u kojem se odvijaju sve promjene vezane uz glavne dijelove geografije: društvo, ekonomiju i politiku. Sva tri područja se međusobno isprepliću kroz interakciju klubova, igrača i navijača. Države iz kojih dolaze igrači i klubovi također imaju veliki utjecaj na politiku i ekonomiju lige, dok s druge strane lige utječu na ekonomiju određene države kroz prihode koje ostvaruju odigranim utakmicama, kupnjom igrača i porezima. Bale smatra prostor najvažnijom komponentom nastanka sporta budući da se nastanak prvih klubova veže za određenu lokaciju. Izgradnja stadiona i njegovih popratnih sadržaja uvijek se veže uz lokaciju kluba i njegovo poznato područje. Također veliku važnost imaju i prostorne interakcije poput putovanja navijača, upoznavanja različitih kultura i slično.

Osim spomenutog članka "Geography, Sport and Geographical Education", John Bale napisao je niz članaka i knjiga koji su važni za razvoj geografije sporta. Kao najvažnije djelo svakako treba izdvojiti knjigu *Sports Geography* (1989) u kojoj Bale istražuje već spomenute koncepte mjesta i prostora. Autor mjesto veže uz identifikaciju s određenim sportskom momčadi, a naglašava i utjecaj sporta na krajolik i okruženje u kojem se razvija, i obrnuto. Bale u svojoj knjizi istražuje primjere iz cijelog svijeta baveći se ključnim geografskim temama poput difuzije modernog sporta i ekonomskog utjecaja istog. Također, za proučavanje utjecaja sporta na prostor važno je spomenuti i Baleovu knjigu *Sport, space and the city* (1993). Autor u ovoj knjizi stavlja fokus na dvije teme: što nogomet znači različitim društvenim skupinama i implikaciju njihovih percepcija na budući oblik nogometne igre. Odgovor na glavna pitanja daje interpretirajući prostornu organizaciju nogometnih igrališta u Ujedinjenom Kraljevstvu i njihov utjecaj na urbani prostor u kojem se nalaze. Bale je pratio promjene u obliku i rasporedu nogometnih prostora tijekom tranzicije nogometa iz amaterskog sporta u profesionalni. Ujedno, dotiče se i značenja stadiona za određene skupine ljudi i negativnih utjecaja poput gužvi, huliganizma i slično.

Knjiga *Landscapes of Modern Sport* (1994) istražuje utjecaj sporta na kvalitetu života u prostoru u kojem se odvija te njegove pozitivne i negativne posljedice. Tu je i članak "In the shadow of the stadium: Football grounds as urban nuisance" (1990)

u kojem autor istražuje utjecaj nogometnih utakmica na susjedstva oko nogometnih igrališta. U ovome slučaju riječ je o ljudskoj percepciji nogometnih utakmica i navijača koju je tadašnja javnost vidjela kao svojevrsni početak huliganizma. Osim prethodno spomenutih, John Bale napisao je i druge knjige i radove slične tematike kao što su: *Geography and football: The use ideas from football in the teaching of geography* (1976), *The stadium and the city* (1995), *Running Cultures: Racing in Time and Space (Sport in the Global Society)* (2004) i druge.

U Hrvatskoj je geografiju sporta definirao Šterc (2015) ali ona kao takva nije dobro zastupljena u geografskim istraživanjima, a možemo reći da je čak i nezastupljena. U drugim društvenim znanostima i disciplinama o temi sporta i globalizacije i njihovim međuodnosima pisali su u Hrvatskoj Vučetić i Balaško (2013) kao i pojedini drugi ekonomisti koji su se bavili ovom tematikom uglavnom vezano za financiranje i upravljanje (management) u sportu i nogometu. Tu je i doprinos sociologiji sporta koji su svojim istraživanjima dali sociolozi Ozren Biti (2008) i Srđan Vrcan (2003) koji su se bavili sportom i nogometom kao kulturnim i društvenim fenomenima.

O inozemnih istraživanja, koja su ona obimnija i prisutna u većoj mjeri od kraja 20. st., ovdje ćemo navesti samo neka. Vezano uz navedenu tematiku, grupa autora Miller, Lawrence, McKay i Row u knjizi *Globalization and Sport: Playing the world* (2001) vide sport vidi kao sastavnicu univerzalne kulture koja prelazi jezične barijere i nacionalne granice te govori o sponama između sporta i kulture. Također, autori ističu da sport zbližava različite razjedinjene zajednice te stvara ekonomsko bogatstvo. Odnosom sporta i globalizacije, ali i nacionalizma bavio se Bairener u knjizi *Sport, Nationalism and Globalization – European and Northamerican perspectives* (2001). Također, važan prilog u području globalizacije sporta je i knjiga *Globalizing Sport* (2011) autora Georgea Sagea koja se bavi sportom kao velikom svjetskom industrijom. U cijeloj knjizi prožimaju se tri ključna pojma: globalizacija, globalno i sport. Sage potiče čitatelje na dublje istraživanje sporta i razumijevanje globalne dinamike sporta budući da sport ne podrazumijeva samo natjecanja. Globalizacija sporta stavlja sport u politički, socijalni i ekonomski kontekst te utječe na globalne fenomene poput migracija, trgovine i politike. Tu je i knjiga Alana Tomlinsona *Sport and Leisure Cultures* (2005) koja sadržava niz eseja o fenomenu suvremenog sporta te njegovog utjecaja na lokalnu, nacionalnu i globalnu kulturu. Autor istražuje promjene identiteta pod utjecajem globalizacije i sporta, analizirajući različite razine natjecanja: od utjecajnih kao što su Olimpijske igre ili svjetska prvenstva pa sve do amaterskih prigradskih utakmica.

Ističe se i knjiga Franklina Foera *Kako nogomet objašnjava svijet* (2006) koja

nogomet vidjeti kao idealan prozor u protustruje današnjeg svijeta, sa svim njegovim radostima i žalostima. Nogometni klubovi ne predstavljaju geografska područja – oni predstavljaju društvene slojeve i političke ideologije. To je sport s golemim utjecajem na društvo, sport koji je u stanju rušiti režime i poticati oslobodilačke pokrete. Autor opisuje svijet nogometa dekonstruirajući mitove o novom globalnom dobu pri čemu smatra da globalizacija budi uspavani tribalizam.

Thibault (2008) se bavi potiranjem geografskih granica, utjecajem medijskih konglomerata na sport, utjecajem sporta na okoliš i sl. Štraus (2009) se bavi odnosom nogometa i prava sa aspekta sportaša i EU odnosno politikom kojom su sportaši dobili veća prava u svojim klubovima. Knjiga *Gaming the World: How Sports are Reshaping Global Politics and Culture* (2013) autora Markovitsa i Rensmanna govori kako je profesionalni sport postao globalna sila, ali i dalje ostaje lokalan.

Uz navedene primjere tu su i drugi članci, knjige i literatura koja proučava sport i nogomet s različitih aspekata i različitih kutova znanstvenih viđenja, poput odnosa globalnog sporta i potrošačke kulture, neoliberalizacije sporta, odnosu sporta i turizma, sporta i politike itd.

3. RAZVOJ POPULARNOSTI NOGOMETA – PRIMJER PREMIERSHIPA

Beck i većina teoretičara globalizacije slažu se da je globalizacija proces gospodarskog, socijalnog, kulturnog i političkog djelovanja koje nadmašuje granice nacionalnih država (Milardović 1999). Pojava i širenje globalizacije povezani su sa modernim, elektronskim medijima i njihovim sve većim utjecajem na živote ljudi. „Bilo da je riječ o prijenosima na radiju, televiziji ili u novije vrijeme, internetu, najavama, ili pak o raznim izvještajima i analizama sa sportskih događanja, elektronski mediji imali su veliki utjecaj na popularizaciju sporta. Što se više zastupao pojedini sport na određenim medijima, rasla je i njegova popularnost (Bartoš 2012: 161). To je posebno izraženo kada je u pitanju nogomet.

Struktura europskog nogometa je dosta složena. Iako upravno tijelo UEFA nadgleda kontinentalna natjecanja, države su u mogućnosti upravljati svojim domaćim ligama i kupovima na način koji im najbolje odgovara. Time je stvoren niz različitih liga, kao i kvalifikacijski uvjeti za UEFA Ligu prvaka i Europsku ligu. Sve članice UEFA imaju svoj vlastiti sustav domaće lige. To se ponekad naziva i “piramidom”, s prvom nacionalnom divizijom na vrhu. Ispod toga, kako se piramida širi, stvari se počinju razlikovati. Ovisno o veličini populacije i broju klubova, divizije će ili ostati na razini države ili će se na kraju podijeliti kako bi postale regionalne. To stvara oblik

piramide u dijagramu. Fokusirajući se na najviši nivo, najčešći format sastoji se od toga da svaka momčad igra sa svakom dva puta – jednom kao domaćin i jednom gostima – od jeseni do proljeća.

Konkretno, kad se govori o engleskom Premiershipu, riječ je o najpopularnijoj nogometnoj ligi i najgledanijoj sportskoj ligi na svijetu, ujedno i jednoj od najbogatijih. To je najviša razina sustava engleske nogometne lige sa 20 klubova koji igraju ukupno 38 utakmica u domaćem i gostujućem formatu. Također se slijedi sustav promocije i ispadanja pri čemu tri momčadi dobivaju promaknuće u Premiership ili ispadaju u nižu ligu. Sezona engleskog Premiershipa traje od kolovoza do svibnja.

Dana 20. veljače 1992., 22 prvoligaška kluba masovno su se povukla iz Nogometne lige, a tri mjeseca kasnije, 27. svibnja, osnovan je Premiership (poznat još i pod nazivom Premier liga) kao društvo s ograničenom odgovornošću. U osnovi odluka je donesena jer su ti klubovi željeli iskoristiti unosan novi televizijski ugovor. Prvi televizijski dogovor postignut je s TV mrežom *BSkyB*, što je u to vrijeme bio radikalna potez, ali *Sky* je uvijek bio prisutan i igrao je ključnu ulogu u razvoju Premiershipa te utjecao na njegovu sadašnju razinu. Danas se utakmice Premiershipa prenose u 200 država te imaju potencijal da ih prati i do 4 milijarde televizijskih gledatelja.

Kampanja Premiershipa započela je, kako je već spomenuto, 1992. godine sa 22 kluba. Početna 22 člana novog Premiershipa bili su: Arsenal, Aston Villa, Blackburn Rovers, Chelsea, Coventry City, Crystal Palace, Everton, Ipswich Town, Leeds United, Liverpool, Manchester City, Manchester United, Middlesbrough, Norwich City, Nottingham Forest, Oldham Athletic, Queens Park Rangers, Sheffield United, Sheffield Wednesday, Southampton, Tottenham Hotspur i Wimbledon. Od toga je šest klubova uvijek bilo prisutno u Premiershipu: Arsenal, Chelsea, Everton, Liverpool, Manchester United i Tottenham Hotspur. Ipak treba napomenuti da, kada je formiran Premiership, postojala je namjera smanjiti broj klubova na 20 kako bi se promovirao razvoj. To je učinjeno na kraju sezone 1994./95.

U svrhu pojašnjenja, u odnosu na Premiership, *Championship* je druga najviša divizija u Engleskoj, ali najviša u Nogometnoj ligi. Prije osnivanja Premiershipa, bio je poznat kao Divizija II (*Division II*), a od 1992-2004. godine je poznat kao *The Football League First Division*. Trenutno se naziva *The Football League Championship* ili *SkyBet Championship*, uglavnom iz sponzorskih razloga. Iako je Premiership jedna od najbogatijih divizija u nogometu, Championship je najbogatija liga koja nije najviša divizija svoje države. To je ujedno i najgledanija drugoligaška liga u europskom nogometu.

Što se tiče Premiershipa, trenutno je njegova primarna uloga organizirati natjecanje između 20 nogometnih klubova s ciljem ostvarivanja financijskih prihoda budući

da Premiership prati više stotina tisuća navijača koji putuju državom, te milijuni navijača koji prate utakmice preko interneta ili televizije. Promjena je započela nakon nastanka nove lige (1992) i kupovine televizijskih prava. Već u 20. stoljeću, zahvaćenom digitalnom revolucijom, vidljiv je sve veći utjecaj medija u svim aspektima ljudskih života. Upravo je prodaja televizijskih prava na utakmice Premiershipa bila promjena koja je označila prekretnicu za ligu i publiku koje do tada nije imalo takvu mogućnost gledanja utakmica najdražih klubova putem televizije. Na taj način je globalizacija dotaknula i nogomet te označila promjene koje se do tada nisu mogle ni zamisliti. No nije sve teklo tako glatko kako se čini. Najveći problem bio je vezan za televizijska prava te borbe TV kuća oko nacionalnog programa. Najviše su u tome prednjačili *BBC*, *SKY Sports TV* i *Independent Television* (ITV). Bilo je sve jasnije da mediji počeinju biti „nasilni“ i sveprisutni u društvu.

Mediji su u 20. stoljeću imali snažnu ulogu u modernizaciji sporta. Već 1989. godine u Ujedinjenom Kraljevstvu započela je globalizacija tadašnjih medija jer su satelitske mreže preuzele prava na prijenos najvažnijih sportskih događaja. Prvi takav prijenos nije bio vezan za nogomet, ali bio je izrazito važan u sportskom svijetu. Riječ je o boksačkom meču između Mikea Tysona i Franka Brunoa (Williams 1994: 384). Televizija i profesionalni nogomet su u počecima često nailazili na međusobna neslaganja. Tako je sve do 1980-ih Engleski nogometni savez (FA) nastojao odbijati državne televizijske stanice koje su željele prenositi uživo najvažnije strane nogometne utakmice. No već pet godina kasnije, u Ujedinjenom Kraljevstvu prenosile su se nogometne utakmice iz različitih dijelova svijeta, pa i ostale europske lige. Kao što je i prethodno navedeno, prekretnica i početak globalizacije nogometa je 1992. godina i nastanak Premiershipa.

Da je zainteresiranost za prijenose nogometnih utakmica na britanskim kanalima bila velika dokazuje i činjenica da se nogomet 1993. godine od svih sportova najviše prenosio. Financijski aspekt u prijenosu nogometnih utakmica imao je presudan utjecaj na sve velike europske nogometne lige. To može predočiti podatak kako je prvi ugovor za prijenos nogometnih utakmica uživo u 1983. bio vrijedan svega 5,2 milijuna funti te je uključivao samo 5 utakmica, dok se 10 godina kasnije taj iznos povećao za čak 12 puta te se prenosilo 60 utakmica (Williams 1994: 385). To se poglavito odnosilo na velike klubove čija je popularnost još više rasla. Liga više nije bila samo lokalna već je dobila globalnu važnost, a time se povećala i baza navijača klubova, što je kasnije donosilo veću zaradu od sponzora i reklama. Mnogi su smatrali kako će ovakav opseg prijenosa utakmica dovesti do pražnjenja stadiona, što se nije dogodilo.

„Natjecateljska ravnoteža ključna je sastavnica sportske lige i konsenzus teoretske rasprave na terenu jest da liga kojom dominiraju jedan ili nekolicina odabranih klubova nije dovoljno atraktivan proizvod na tržištu. Otkrića navedenih autora pokazuju da je u okviru europskog profesionalnog nogometa to slučaj u četiri od ukupno pet liga (u Ligama petice) tijekom posljednjih 20 godina. To je ipak podređeno činjenici porasta prihoda od televizijskih prijenosa koja je više nego očita posljednjih godina“ (Ramchadani, Plumly, Wilson 2018: 15).

Osim ogromnog utjecaja medija, posebno televizije, velika promjena u Premiershipu bio je i porast broja stranih nogometaša i trenera, što prije nije bio slučaj, budući da su glavninu nogometnih momčadi činili Englezi. Tako je primjerice u prvoj sezoni novonastale lige 1992/1993. bilo registrirano 71% igrača iz Engleske, dok je samo njih 55 dolazilo iz država izvan Ujedinjenog Kraljevstva (Cable News Network). Koliko se situacija promijenila očito je iz podatka za 2007/2008. godinu kada se postotak domaćih igrača gotovo prepolovio, dok se udio stranih povećao te je iznosio čak više od 350 igrača koji su podrijetlom iz 60 različitih država. Do danas se situacija nije previše promijenila. U Premiershipu trenutno igra 384 stranih igrača što čini čak 61,6 % sveukupnog broja nogometaša koji igraju u Premiershipu (Premier League 2020).

Cable News Network (CNN) je analizirao promjene koje su pogodile Premiership, započevši analizu godinom njena nastanka te je iznio podatke o zastupljenosti stranih igrača i trenera, koja prije nije bila toliko prisutna. U 1992. godini glavninu stranih igrača činili su Skandinavci. CNN (2017) u svom članku iznosi podatak o odigranih 9.756 utakmica s preko 25 tisuća golova u čijim su akcijama sudjelovali igrači iz čak 113 nacija te Premiershipu kao globalnoj, a ne isključivo „engleskoj“ ligi. Zbog toga mnogi autori smatraju da jedino što je lokalno u Premiershipu jest domicilno mjesto samog kluba i njegova stadiona. Već 1999. godine Chelsea je postao prvi klub Premiershipa u čijem početnom sastavu nije bilo Engleza. U sezoni 2000/2001. bilo je registrirano 36 % stranih igrača. Taj postotak se u sezoni 2004/2005. popeo na čak 45 %. Porast broja stranih igrača nastavio se i u kasnijim sezonama te je 2008/2009. iznosio 59,3 %, što je u usporedbi s drugim europskim ligama bio najveći postotak. Usporedno s navedenim podacima, u prethodno navedenoj sezoni, njemačka liga imala je 50,2 %, talijanska 35,5 %, a francuska 30,5 % stranih igrača.

Jednom kada su strani igrači postali neizostavni, njihov priljev u Premiership nije se zaustavljao. Ovakav trend pratio je i rastući broj inozemnih trenera te je tako 2016. godine od 20 trenera samo njih 6 bilo iz Ujedinjenog Kraljevstva (Vamplew 2017: 13). Koliko je Premiership u svojim počecima bila lokalizirana liga svjedoči podatak o broju stranih trenera u prvoj sezoni 1992. godine. Naime svi nogometni klubovi

koji su se natjecali u Premiershipu te sezone imali su domaćeg trenera, podrijetlom iz Ujedinjenog Kraljevstva. Sadašnje stanje nešto je takvo da je u Premiershipu angažirano 9 domaćih trenera. Brojka se u odnosu na prethodne sezone povećala, iako se i dalje čini relativno mala (Premier League 2020).

4. USPOREDBA PREMIERSHIPA S OSTALIM EUROPSKIM LIGAMA

Sport je srušio mnogobrojne granice i otvorio neke nove vidike. Transfere pojedinih sportaša i otvaranje sportskog tržišta nitko nije mogao tako brzo očekivati (kineski sportaši u NBA, Brazilci u ruskoj nogometnoj ligi, afrički sportaši diljem svijeta, ruski i arapski kapital i vlasništvo u prestižnim engleskim nogometnim klubovima) (Vučetić, Balaško 2013: 1). Promjene u nogometu sastavni su dio globalizacijskog procesa i u tom procesu američki modeli i strategije imaju važnu ulogu jer se promoviraju kroz kapitalistički sustav (Štraus 2009: 13). Nogomet se kroz povijest razvijao od osnovne navijačke baze na lokalnoj razini do globalne popularnosti stvarajući tako novu nogometnu kulturu. Pri tome je i europsko nogometno tržište eksponencijalno naraslo tijekom posljednja dva desetljeća. Globalizacija se kao proces, s druge strane, teško može kvantificirati u cjelini. Međutim, za potrebe ovog rada analizirani su odabrani podaci iz njezine ekonomske sfere važni zbog određenih komponenata koje se mogu izraziti broječanim pokazateljima, te se na taj način lakše mogu prikazati razlike i odnosi između pojedinih liga.

„Globalizacija je proces koji rezultira produkcijom tzv. *treće* kulture koju je moguće opisati kao transkulturalnu i anacionalnu. Kako globalna kultura nije autoreferentna i namjerno izbjegava bilo kakav vremenski i povijesni kontekst, i moćne i slabe države suočavaju se s problemom pojačane kulturne nesigurnosti“ (Medić 2017: 423). Takvo stanje pružilo je nove prilike nogometnim klubovima i međunarodnim brendovima da pojačaju svoje financijske prihode zbog globalne popularnosti liga, nogometnih klubova i nogometaša. Razvoj postojećih i novih medijskih kanala omogućio je dostupnost nogometa većem broju ljudi po nižim cijenama. Danas se nogometni klubovi natječu za slobodno vrijeme i pažnju obožavatelja, ujedno potrošača, stvarajući priliku za sponzorstvo kroz vodeće svjetske brendove (KPMG 2020).

Lige petice ili „Velika petorka“ (*Big five*) predstavlja pet najuspješnijih nogometnih liga u Europi a čine je: Premiership u Engleskoj, La Liga u Španjolskoj, Bundesliga u Njemačkoj, Serie A u Italiji i Ligue 1 u Francuskoj. Kombinirani prihod ovih pet liga više se nego udvostručio u proteklom desetljeću. Zbog svoje atraktivnosti, lige petice i dalje su najprivlačnije za sponzorska ulaganja te je važno usporediti nji-

hove prihode (sponzorske ugovore, televizijska prava i prihode od prodaje ulaznica za utakmice) kako bi se utvrdila njihova globaliziranost.

Uz ekonomski aspekt globalizacije vežemo i multinacionalne tvrtke koje nadziru resurse, kapital i tehnologiju te koje na taj način stvaraju gospodarstvo bez gospodarskih i političkih barijera (Lončar 2005: 95). Multinacionalna tvrtka je svojevrsni međunarodni sustav koji obavlja niz poslova u velikom broju različitih država koje su međusobno povezane. Glavna svrha ovih korporacija je kretanje i razmjena dobara i usluga na velikim udaljenostima preko kojih se odvija većina financijskih tokova u svijetu (Hrvatska enciklopedija n. d.), a dio tih financijskih tokova usmjeren je i prema sponzorstvima nogometnih klubova koji se na taj način globaliziraju. Trenutno je u svijetu oko 60 tisuća multinacionalnih tvrtki koje kontroliraju više od 500 tisuća podružnica diljem svijeta. One su ukupno odgovorne za polovicu međunarodne trgovine. Zbog svog velikog ekonomskog i financijskog utjecaja, multinacionalne tvrtke su jedan od glavnih aktera na svjetskoj sceni, a dio te scene čini i ona sportska, u ovom slučaju nogometna.

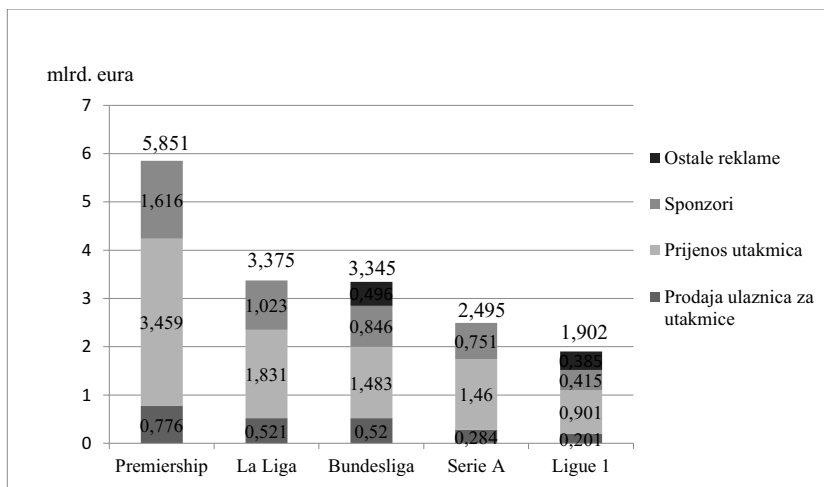
Zbog velikog utjecaja multinacionalnih tvrtki na globalnoj razini, njihova prisutnost u sportu je, dakle, neizostavna. Analizirajući pet europskih liga i uzevši u obzir podjelu gospodarstva na određene sektore², uočava se da najvažniji sponzori dolaze iz tvrtki (multinacionalnih kompanija) sekundarnog i tercijarnog sektora djelatnosti. U sudjelovanju takvih tvrtki u okviru europskih liga ukupno prevladavaju one iz automobilske industrije čija se godišnja vrijednost sponzorstva procjenjuje na oko 200 milijuna eura, dok drugo mjesto zauzimaju aviokompanije s ukupno 192 milijuna eura u 2019. godini (KPMG 2020). Kada se ovaj podatak uspoređi sa sponzorima Premiershipa uvida se razlika u gospodarskim sektorima iz kojih dolaze najvažniji sponzori. Dok u ligama petice prevladavaju tvrtke iz djelatnosti sekundarnog sektora poput automobilske industrije i aviokompanija, a neke od njih sudjeluju i u vlasništvu klubova (npr. Audi AG ima 8,3% udjela u vlasništvu FC Bayern München), glavni sponzori klubova Premiershipa su tvrtke iz područja igara na sreću i kockanja te financijskih djelatnosti. Važno je napomenuti kako je to posljedica većeg broja manjih klubova koji za glavne sponzore imaju tvrtke vezane uz igre na sreću i kockanje, dok veći klubovi preferiraju uglavnom bogatije sponzore poput prethodno spomenutih aviokompanija i divova automobilske industrije kako bi dodatno globalno brendirali klub.

Kao i u klubovima Premiershipa, tako i u ligama petice, kada je riječ o sponzorima opreme, dva sponzora su vodeća: Adidas i Nike. Vrijednost godišnjeg sponzorskog ugovora između Adidasa i nogometnih klubova je oko 404 milijuna eura, dok je drugi

² Primarni, sekundarni i tercijarni, koji se dijeli na kvartarni i kvintalni.

Nike s 275 milijuna eura (KPMG, 2020). Identična je situacija i s klubovima Premiershipa gdje Adidas zauzima prvo mjesto kao sponzor opreme najvećeg broja nogometnih klubova. Ujedno, Adidas AG (kao i ranije spomenuti Audi) sudjeluje s 8,3 % u vlasništvu FC Bayern Muenchena. To je u skladu s teorijskim tumačenjem da su u globalizacijskom procesu svijet i svjetsko društvo postali “mnoštvo bez jedinstva” (Beck prema Albrowu, u Milardović 1999.), gdje svatko gleda svoje interese, nastoji što više zaraditi i nadmašiti konkurenciju.

U daljnjoj analizi usporedit ćemo prihode pet najvećih europskih nogometnih liga u sezoni 2018/2019. (u mlrd. eura) kako bi se bolje razumjele razlike te odnosi među pojedinim nogometnim ligama sa svrhom utvrđivanja njihove prepoznatljivosti, a time i popularnosti. Iz ovih usporedbi očita je dominacija Premiershipa, a navedena se dominacija u odnosu na druge lige ostvaruje se preko financijskih prihoda od prijenosa utakmica i sponzora. O globaliziranosti najvećih europskih liga svjedoče i prihodi svih pet liga koji iz godine u godinu rastu. Zbog velike kompetitivnosti i neizvjesnosti tijekom natjecanja, Premiership u odnosu na druge lige prodaje medijska prava na svoje utakmice u najviše država svijeta. Također, o atraktivnosti klubova Premiershipa svjedoče veliki financijski prihodi od sponzora, uglavnom stranog podrijetla (sl. 1). Glavninu najbogatijih sponzora privlači vodećih (najvećih) 6 klubova Premiershipa, prvenstveno zbog tradicije igranja u europskim natjecanjima i klupskih uspjeha.

Sl. 1. Prihodi pet najvećih europskih nogometnih liga u sezoni 2018/2019.

Izvor: Deloitte UK, 2020.

S obzirom na navedeno potrebno je obrazložiti zbog čega je Premiership vodeća liga u odnosu na ostale analizirane u ovom radu iako „neke studije ne otkrivaju značajne promjene u konkurentnosti ravnoteža između europskih liga, uključujući njemačku, francusku i španjolsku prvu ligu, francusku i španjolsku prvu diviziju, nizozemsku prvu diviziju te francusku i englesku prvu diviziju. Drugi izvještavaju o padu konkurentne ravnoteže u nekim ligama, uključujući englesku i talijansku prvu diviziju (Goossens 2006), engleske, njemačke, talijanske i nizozemske prve divizije (Groot 2008) i španjolsku prvu diviziju“ (Montes i sur. 2014) (Ramchadani, Plumly, Wilson 2018: 4).

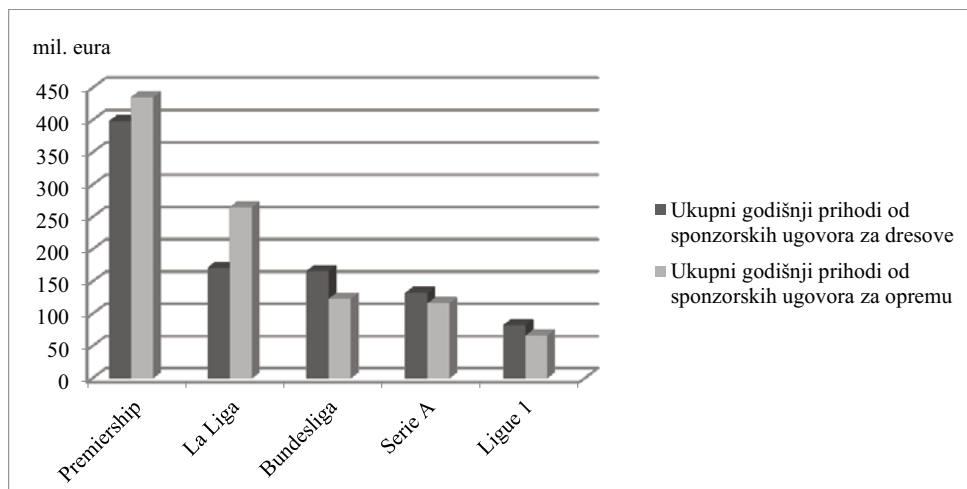
Financijska i tržišna moć liga petice velika je i u usporedbi s ostalim europskim ligama (Tab. 1). Ipak više je razloga zbog kojih je Premiership dominantna liga, barem kada su u pitanju financijski prihodi. Prije svega tu treba spomenuti dugu tradiciju igranja nogometa u Engleskoj koja je omogućila stvaranje određenog imidža Premiershipa kao natjecateljski najkompetitivnije lige, a ujedno i najgledanije nogometne lige na svijetu. Velika popularnost lige posljedica je i dolaska najvećih nogometnih zvijezda, uspjeha klubova u europskim natjecanjima te brojnih sponzorskih ugovora. Zbog svoje velike platežne moći, Premiership je atraktivan i za strane ulagače koji u ovoj ligi vide priliku za brz povrat uloženog novca i zaradu. Najviše prihoda Premiership ostvaruje kroz prijenose utakmica budući da je liga oduvijek kolektivno prodavala svoja prava na njih. Iako su kasnije i ostale lige pratile njihov primjer, nisu bile toliko uspješne. Premiership je daleko najuspješnija nogometna liga u prodaji domaćih TV prava. Prihod koji mogu ostvariti od prijenosa jedne utakmice gotovo je trostruko veći u odnosu na ono što ostale lige mogu postići. Po pitanju već spomenutih prihoda od prijenosa utakmica, očita je dominantnost engleskog Premiershipa koji je od sezone 2016/2017. do sezone 2018/2019. distribuirao 3,3 milijarde eura godišnje. Ipak najnovija situacija sa pandemijom COVID-19 utjecala je, do sada bez presedana, na logističke, regulatorne i financijske aspekte europskog nogometnog sustava. Svakako je imala utjecaj i na vrijednost klubova (i liga), ali se neposredni utjecaj još ne može kvantificirati (KPMG 2020).

Tab. 1. Tržišna vrijednost liga 2020. godine

Liga	Vrijednost lige (mlrd. eura)
Premiership	8,93
La Liga	5,05
Bundesliga	4,53
Serie A	5,10
Ligue 1	3,44
<i>Ukupno</i>	27,05

Izvor: Transfermarkt, 2020.

U usporedbi s drugim ligama, Premiership je vodeća liga i po godišnjim sponzorskim prihodima za dresove i opremu nogometaša u 2019. godini (sl. 2). Ostale konkurentne europske nogometne lige tu zaostaju u velikoj mjeri za vodećim Premiershipom. Privlačnost sponzora izrazito je važan pokazatelj globaliziranosti i atraktivnosti lige budući da rezultira velikim prihodima. U ovome slučaju može se tvrditi da je Premiership, zbog svoje atraktivnosti, popularnosti i tradicije, poželjniji za ulaganje od ostalih europskih liga što kasnije dovodi do većih financijskih prihoda.

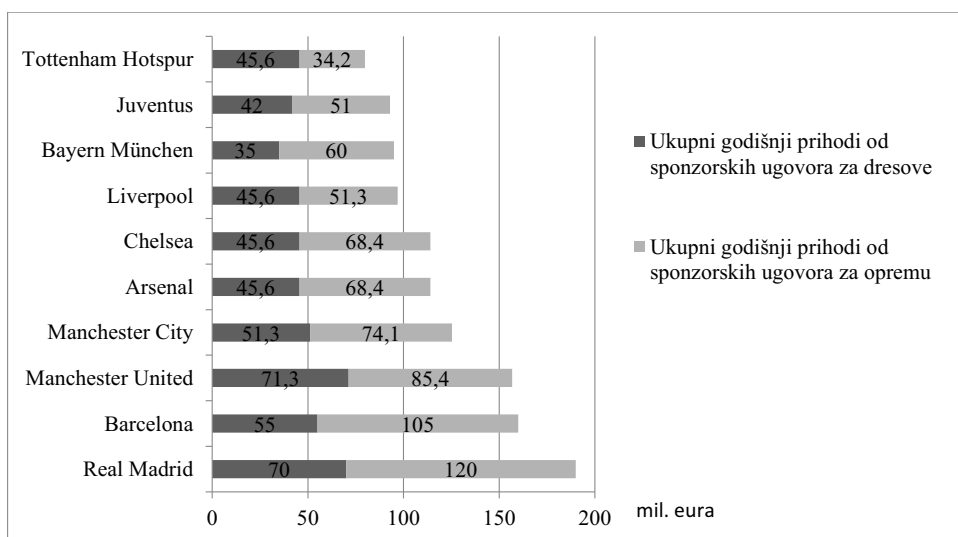

Sl. 2. Usporedba sponzorskih prihoda najvažnijih pet europskih liga u 2019. godini
Izvor: KPMG, 2020.

Trendovi na transfernom tržištu također su važan segment za proučavanje globaliziranosti lige. S obzirom na potrošnju novca u prijelaznim rokovima, može se uočiti koja od navedenih europskih liga troši najviše novca na dovođenje novih i kvalitetnijih nogometaša. Kada se uspoređi razdoblje prije COVID pandemije i sezona 2020/2021. uočen je trend smanjenja potrošnje u svim ligama petice za čak 50 % u odnosu na prethodnu sezonu. Unatoč tome, Premiership je i dalje ostao vodeća liga po potrošnji, najviše tijekom ljetnog prijelaznog roka, dok su ostale lige bile nešto umjerenije. Najveći pad uočen je u La Ligi gdje je potrošnja španjolskih klubova smanjena za čak 70 % u odnosu na prethodne tri sezone, dok je primjerice smanjenje ulaganja u Premiershipu umanjeno samo za 20 % (KPMG 2020).

S druge strane, kada se međusobno usporede vodeći klubovi svih liga po sponzorskim prihodima, stanje ide u korist klubova La Lige (sl. 3). Iako je u 10 vodećih klubova po sponzorskim prihodima najviše klubova iz Premiershipa, čak njih 6, najviša mjesta zauzimaju španjolski klubovi Real Madrid i Barcelona. Razlozi zašto ova

dva kluba imaju najveće prihode od sponzora ne mogu se utvrditi sa sigurnošću, ali se svakako od bitnijih faktora treba izdvojiti njihova globalna popularnost i sportski uspjesi. Također do prije dvije godine ova dva kluba su u svojim redovima imala dva najbolja svjetska igrača – Cristiana Ronalda³ i Lionela Messija čije su rivalstvo u utakmicama *El Clasica*⁴ gledali milijuni navijača. Preostale tri lige petice ostvaruju manje prihode od sponzora jer ne privlače u dovoljnoj mjeri najbogatije svjetske sponzore ili ih privlače uglavnom samo prvaci njihovih liga koji su u dovoljnoj mjeri atraktivni.

Sl. 3. Ukupan prihod od sponzorskih ugovora po klubovima u 2019. godini

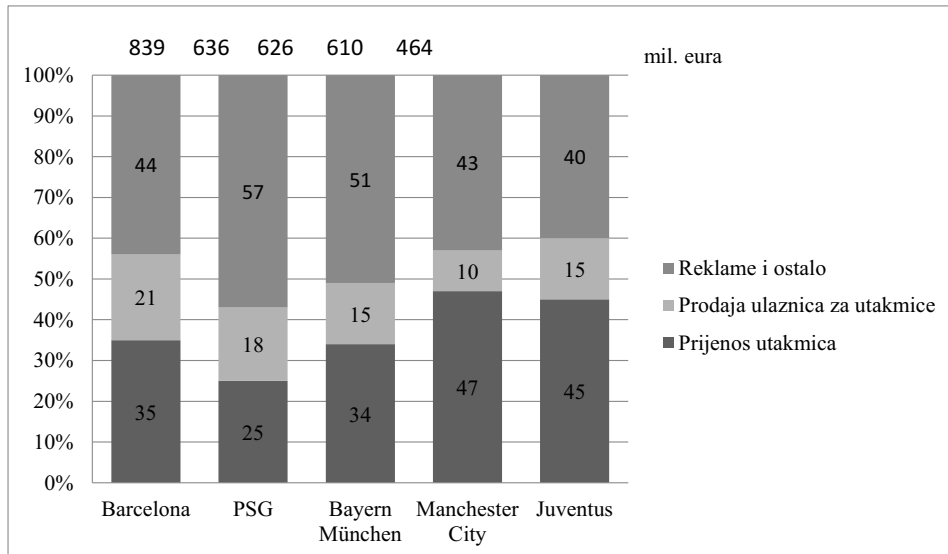
Izvor: KPMG, 2020.

Analizirajući prihode svih pobjednika liga u sezoni 2018/2019., najviše poslovnih prihoda od reklama, prihoda na dan utakmice i prijenosa utakmica imala je Barcelona. Ovakva situacija je posljedica njene velike globalne popularnosti u odnosu na druge pobjednike liga (sl. 4). Globalna popularnost kluba velika je zbog povijesnih uspjeha i duge tradicije nastupanja u europskim natjecanjima i njihova osvajanja, ali i prisutnost najboljeg nogometaša svijeta Lionela Messija privlači velik broj sponzora. Klubovi poput Barcelone, PSG-a i Bayern Münchena najviše su prihoda ostvarili preko reklama. S druge strane Manchester City, iako je svjetski poznati brend, najviše prihoda ostvaruje od prijenosa utakmica, s obzirom da Premiership u odnosu na ostale lige svojim klubovima daje najviši udio od prodaje TV prava. Iz tog razloga, prihodi

³ Cristiano Ronaldo je 2018. godine postao igrač Juventusa, dok je Lionel Messi i dalje nogometaš Barcelone.

⁴ Popularni naziv za derbi utakmicu Barcelone i Real Madrida.

od prodaje ulaznica za utakmice ne predstavljaju veliku zaradu klubovima Premiershipa. Iznimka je Barcelona, čiji je stadion među najvećima u svijetu te zbog toga ostvaruje znatne prihode u tom dijelu.

Sl. 4. Poslovni prihodi pobjednika pet europskih liga u sezoni 2018/2019.

Izvor: KPMG, 2020.

Važan segment o kojem ovise financijski prihodi kluba je i tržišna vrijednost momčadi koja može povećati zainteresiranost sponzora. Posljedično tome povećavaju se prihodi od sponzora i prihodi od prijenosa utakmica zbog veće zainteresiranosti publike za pojedine nogometaše. Kada se uspoređi tržišna vrijednost pet pobjednika glavnih europskih liga u 2019. godini, najveću vrijednost od 1,279 mlrd. eura je imala momčad engleskog Manchester Cityja, dok je drugo mjesto ponovno zauzela Barcelona, čija se vrijednost procjenjuje na 1,209 mlrd. eura. Treći je po redu francuski PSG s 957 mil. eura, zatim Bayern München s 879 mil. eura te Juventus s 859 mil. eura (KPMG 2020).

Iako društvene mreže nisu pokazatelj financijskog stanja klubova i liga, imaju važnu ulogu u brendiranju određenog kluba i širenju njegove globalne popularnosti i fan-kulture. Posljedično, utječu i na financijske prihode klubova. Tome u značajnoj mjeri pridonosi prvenstveno prisutnost odnosno broj pratitelja na društvenim mrežama. U ovome slučaju, u 2020. godini (Tab. 2) na društvenim mrežama najpopularniji su bili Barcelona i Real Madrid s preko 200 milijuna pratitelja svaki (uzete su u obzir tri društvene mreže tj. Twitter, Instagram i Facebook).

Tab. 2. Ukupni broj pratitelja pojedinih klubova na društvenim mrežama, ožujak 2020. godine (u mil.)

Klub	Broj pratitelja na Twitteru	Broj pratitelja na Instagramu	Broj pratitelja na Facebooku
Real Madrid	34.003.426	86.064.390	111.384.257
Barcelona	32.350.164	84.841.342	103.334.665
Manchester United	21.551.807	38.846.625	73.295.436
Arsenal	15.741.539	17.310.671	37.650.649
Liverpool	14.288.744	25.110.053	36.216.479
Chelsea	14.201.305	21.372.231	48.122.255
Juventus	7.955.939	38.491.749	40.979.600
Manchester City	7.851.498	18.274.030	39.633.488

Izvor: Soccerex, 2020.

Razlozi za toliku popularnost klubova vjerojatno leže u tradicionalnom ugledu, u osvajanjima europskih natjecanja, atraktivnom nogometnom stilu igranja i činjenici da u svojim redovima imaju neke od najboljih nogometaša svih vremena. Češća je pojava da klubovi poput Manchester Uniteda ili Liverpoola imaju veću tradicionalnu navijačku bazu, a time i veću globalnu popularnost nego primjerice Manchester City, koji je počeo dobivati na globalnoj popularnosti tek nakon većih ulaganja. Nakon tih ulaganja, u momčad Manchester Cityja dovedeno je nekoliko velikih nogometnih zvijezda zbog kojih se kasnije povećao i broj navijača kluba. Jedini segment u kojem Premiership gubi prednost nad španjolskom La Ligom usporedba je na temelju najznačajnijih nogometnih klubova lige, u kojem klubovi poput Barcelone i Real Madrida ostvaruju najveće prihode. Međutim Premiership ostvaruje prednost nad ostalim ligama zbog ukupnog broja klubova s većim prihodima čime se povećava njegovo cjelokupno financijsko stanje.

5. ZAKLJUČAK

„U razdoblju masovnih komunikacija, kada su nagli razvoj klasičnih medija i posebno pojava interneta svijet učinili McLuhanovim globalnim selom, mediji su ujedno postali najbolji „trgovci na daljinu“ te kreatori dobrih dojmova, predstava i imidža. Potreba svakog subjekta da komunicira s najširoom javnosti, bez koje ne može ili zbog koje i postoji, postavlja zahtjeve i pred svaki sportski subjekt, sportsku priredbu, ali i pred gradove i državu da na konkurentan način, identičan svakoj privrednoj korporaciji, komunicira sa subjektima, nužnim za njihov opstanak“ (Selhanović 2007: 98). „Sport je globalizacijom u novoj ekonomiji ispisao jezik kojeg svi razumijemo, otvorio je nove društvene horizonte te podigao kvalitetu i kvantitetu našeg življenja na

daleko viši nivo. Sve promjene na globalnom planu sporta i nove ekonomije odvijaju se enormno brzo i gubitak s takvim tendencijama i trendovima znači nestanak na sportskoj karti“ (Vučetić, Balaško 2013: 6).

Kada je riječ o sportskim sadržajima, postoje tisuće televizijskih i radio programa u svijetu, a još više različitih internet stranica koje se bave tematikom sporta. Taj ogroman potencijal koji donosi sport uočen je već odavno, ali uočen je i velik broj korisnika čiji interes za sportom jednostavno ne opada, nego samo raste (Bartoš 2012: 161). Utjecaj globalizacije odražava se geografski tj. prostorno, a u ovom kontekstu ta se prostornost odražava i na sport, konkretno nogomet. Ovim radom, u kojem smo za analizu uzeli nekoliko primjera nogometnih liga s naglaskom na Premiership, nastojali smo prikazati kako suvremeni globalni procesi (ulaganje sponzora u klubove, razvoj brendova, pojava svjetski popularnih igrača) drastično mijenjaju i svijet nogometa.

Također, osvrtom na postavljene hipoteze došlo se do sljedećih zaključaka:

H1 - Još od polovice 20. stoljeća dolazi općenito u svakodnevnom životu, pa tako i u sportu, do sve veće prisutnosti medija, najprije radija i TV-a. Situacija se drastično mijenja s digitalnom revolucijom, razvojem interneta i elektronskih medija. Oni su ubrzali povezivanje svijeta u jednu cjelinu i ostvarenje dobro poznate paradigme o „svijetu kao globalnom selu“. Nogomet je posebice postao je jedan od najpopularnijih, ako ne i najpopularniji dio društvenog života u okviru sadržajnog ispunjenja slobodnog vremena, na krilima globalizacije maksimalno iskoristivši sve njene prednosti. Mediji omogućavaju prisutnost nogometa, naročito onog evropskog, u svim dijelovima svijeta i u svim slojevima društava. To je osiguralo da svi segmenti vezani uz nogomet – treneri, igrači, sponzori, brendovi – budu globalno dostupni i prepoznatljivi, a velika je vjerojatnost da će tako ostati i u bliskoj budućnosti. Stoga je ova hipoteza potvrđena.

H2 - Kada je riječ o nogometu u kontekstu globalizacije, glavne promjene se događaju na ekonomskom planu, poput ulaganja sve više novca u transfere igrača, ali i npr. sve većeg udjela stranih vlasnika klubova iz ekonomski najrazvijenijih država. Time nogomet nije više niti vlasnički, niti, što se tiče navijača, usmjeren samo na Europu. Njegova „pozornica“ postaje cijeli svijet. Ipak, dominantna je borba klubova za sponzoriranje tj. privlačenje najbogatijih sponzora, uglavnom multinacionalnih kompanija, jer im oni donose ogromne prihode (i ligama u cjelini), što se očituje kroz isticanje na opremi, naročito dresovima, reklamama i sl. S druge strane tu je i neminovna korist za sponzore kroz reklamiranje, prodaju opreme, te zastupanje najpopularnijih nogometaša. Naročito se tu ističu proizvođači opreme poput Adidasa i Nikea. Usporedbom izabраниh ekonomskih odnosno nekih financijskih pokazatelja nogo-

metnih europskih liga, očito je kako prihodi svih pet najjačih liga rastu iz godine u godinu, pri čemu sponzori (uglavnom strani) imaju centralnu ulogu. Stoga je utjecaj globalizacije na povezanost sponzora, navijača, liga i klubova u svjetskim okvirima očit te je i ova hipoteza potvrđena.

H3 – Segmenti prostora i mjesta su izuzetno važni za prvotno stvaranje lokalnog nogometnog identiteta koji je s vremenom pod utjecajem izvana postao globalan. Određeni procesi utjecali su na pojavu globalnog u sportu pri čemu je moguće da globalizam u skoroj budućnosti postane još i izraženiji. Također, sportska infrastruktura sve je razvijenija i prisutnija, a društvo postaje mobilnije nego ikada što omogućuje dolazak i praćenje utakmica uživo i doprinosi razvoju svjetskog marketinga (npr. prodaja dresova), raznih vrsta prometa (avionski npr.) i turizma (dolasci navijača u pojedine države i gradove isključivo radi nogometa). Dakle, iako se svaki nogometni klub vezao uz neko mjesto (posebno u Engleskoj) te je imao prepoznatljiv identitet, pod utjecajem globalizacije dolazi do sveobuhvatnih promjena kojima ćemo i dalje biti svjedoci. Vezano za dominaciju Premiershipa može se zaključiti kako, usprkos tome što su neki europski klubovi i lige zbog pojedinih igrača prisutniji u medijima, oni u konačnici ipak financijski zaostaju za Premiershipom, pa je upravo engleska nogometna liga po svojim obilježjima na globalnoj sceni vodeća nogometna liga. Time je i treća hipoteza potvrđena.

LITERATURA:

1. Armstrong, Gary, Jon Mitchell (2009), *Global and Local Football*, Routledge, London
2. Bairner, Alan (2001), *Sport, Nationalism and Globalization – European and Northamerican perspectives*, State University of New York Press
3. Bale, John (1981), "Geography, Sports and Geographical Education", *Geography*, 66(2), 104-115.
4. Bale, John (1989), *Sports Geography*, E. & F.N. Spon, London
5. Bale, John (1990), "In the shadow of the stadium: Football grounds as urban nuisance", *Geography*, 75(4), 325-334.
6. Bale, John (1993), *Sport, space and the city*, Routledge, London
7. Bale, John (1994), *Landscape of modern sport*, Leicester University Press, Leicester
8. Bartoš, Allen (2012), "Značaj i utjecaj elektronskih medija na popularizaciju sporta", *Media, culture and public relations*, 3(2), 158-166.

9. Biti, Ozren (2008), "The Local and Global in Contemporary Sport", *Narodna umjetnost* 45(1), 183-197.
10. Foer, Frankil (2006), *Kako nogomet objašnjava svijet*, Celeber, Zagreb
11. Lončar, Jelena (2005), "Globalizacija – pojam, nastanak i trendovi razvoja", *Geoadria*, 10(1), 91-104.
12. Maguire, Joseph (2008), *Sport and Globalization*, dostupno na https://www.sportanddev.org/sites/default/files/downloads/81__sport_and_globalisation.pdf (posjeta 16. listopada 2020.)
13. Markovits, Andrei S., Lars Rensmann (2010), *Gaming the World: How Sports Are Reshaping Global Politics and Culture*, Princeton University Press
14. Medić, Ines (2017), "Neka pitanja državljanstva u sportu kao fenomen međunarodnog sportskog prava", *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, 54(2), 415-435.
15. Miller Toby, Geoffrey A Lawrence, Jim McKay, David Rowe (2001), *Globalization and Sport: Playing the world*, Sage Publication
16. Milardović, Anđelko (1999), *Globalizacija*, Pan Liber, Osijek – Zagreb – Split
17. Ramchadani, Girish, Daniel Plumly, Sophie Boyes, Rob Wilson (2018), "A longitudinal and comparative analysis of competitive balance in five European football leagues", *Team Performance Management*, 24(3), dostupno na https://www.researchgate.net/publication/324619778_A_longitudinal_and_comparative_analysis_of_competitive_balance_in_five_European_football_leagues
18. Ratković, Tamara (2019), *Razvojne mogućnosti sporta kao sastavnice nacionalnoga gospodarstva u međunarodnom poslovnom okruženju*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru, Zadar.
19. Sage, George (2011), *Globalizing Sport*, Routledge, London
20. Selhanović, Derviš (2007), "Sport – najsnažniji promidžbeni adut", *Medi Anali: međunarodni znanstveni časopis za pitanja medija, novinarstva, masovnog komuniciranja i odnosa s javnostima*, 1(1), 95-102.
21. Štraus, Jure (2009), *Globalizacija nogometa, Bosmanov proces in posledice na nogometnom trgu*, diplomsko delo, Univerza v Ljubljani, Fakulteta za društvene vede, Ljubljana
22. Šterc, Stjepan (2015), *Geografski i demogeografski identitet*, Prirodoslovno-matematički fakultet, Zagreb
23. Thibault, Lucie (2008), "Globalization of sport: The inconvenient truth", *Journal of Sport Management*, 23(1), 1-20.

24. Tomlinson, Alan (2005), *Sport and leisure cultures*, University Of Minnesota Press, Minneapolis
25. Vamplew, Wray (2017), "Creating the English Premier Football League: A Brief Economic History with Some Possible Lessons for Asian Soccer", *The International Journal of the History of Sport*, 34 (17-18), 1807-1818.
26. Vrcan, Srđan (2003), *Nogomet – politika - nasilje: ogledi iz sociologije nogometa*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb
27. Vučetić, Marcel, Miljenko Balaško (2013), "Globalizacija sporta i nova ekonomija", *Zbornik radova Međimurskog veleučilišta u Čakovcu*, 4(2), 135-139.
28. Williams, John (1994), "The Local and the Global in the English Soccer and the Rise of Satellite Television", *Sociology of Sports Journal*, 11, 376-397.
29. Žugić, Zoran, Krešimir Delija (1997), "Sociologija športa kao multiparadig-matska znanost: između scijentizma i novih spoznaja", *Revija za sociologiju*, 28 (1-2), 83-92.

IZVORI:

1. BUNDESLIGA (2021), https://www.bundesliga.com/en/faq/what-are-the-rules-and-regulations-of-soccer/__trashed-10568 (18. svibnja 2021.)
2. CNN (2020), How the Premier League became a global playground, <https://edition.cnn.com/> (15. rujna 2020.)
3. Deloitte (2019), World in motion. Annual Review of Football Finance 2019, https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/cz/Documents/consumer-business/cz_annual_review_of_football_finance_2019.pdf (8. studenog 2020.).
4. Football stadiums (2021), <https://www.football-stadiums.co.uk/leagues/> (18. svibnja, 2021.)
5. *Hrvatska enciklopedija* (2020), <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=26909> (15. studenog 2020.)
6. KPMG (2020), The European Elite, 2020. Football Clubs' Valuation, https://footballbenchmark.com/documents/files/KPMG%20The%20European%20Elite%202020_Online%20version_.pdf (25. studenog 2020.)
7. KPMG (2020), The European Champions Report 2020, https://www.football-benchmark.com/documents/files/public/KPMG%20Football%20Benchmark%20-%20European%20Champions%20Report%202020_WEB.pdf (25. studenog 2020.)

8. La Liga (2020), Sponsors, <https://www.laliga.com/en-GB> (3. prosinca 2020.)
9. Ligue 1 (2019), Sponsors, <https://www.ligue1.com/> (3. prosinca 2020.)
10. Premier League (2020), Players, <https://www.premierleague.com/players> (10. rujna 2020.)
11. Premier League (2021), <https://www.premierleague.com/history/origins> (18. svibnja 2021.)
12. Serie A (2020), Sponsors and Partners, <http://www.legaseriea.it/en> (3. prosinca 2020.)
13. Soccerex (2020), <https://www.soccerex.com/insight/articles/2020/premier-league-clubs-dominate-social-followers-ranking> (18. svibnja, 2021.)
14. Transfermarkt (2020), Most valuable players, <https://www.transfermarkt.com/> (24. listopada 2020.)

GLOBALIZATION OF SPORTS ON THE EXAMPLE OF THE FIVE MOST POPULAR EUROPEAN FOOTBALL LEAGUES WITH AN EMPHASIS ON PREMIERSHIP - GEOGRAPHICAL OVERVIEW

Summary:

Globalization has had and still has a comprehensive effect on all aspects of human life, including the part related to sports and recreation. Through the spread of information and communication technologies, especially new channels of information dissemination (such as social networks), but also the process of internationalization, liberalization, and modernization - it has enabled the availability of sports competitions, and the general presence of sports in all parts of the world. This is especially true of football as one of the most popular sports. This paper will try to provide a geographical and global framework for football change based on specific economic and financial data related to sponsors, branding, etc., through a case study of the English Premiership (also known as Premier League) compared to other football leagues in Europe (German Bundesliga, Spanish La Liga, Italian Serie A and French Ligue 1, the so-called Big Five). The paper presents three hypotheses to which the research of available literature and statistical data will try to answer. Through all the above mentioned, the research aims to determine whether and to what extent football has become a global sport by going beyond national frameworks and to what extent it has transformed itself in these modern and global frameworks.

Keywords: globalization; sport; football; Premiership; Big five leagues

Adrese autorica

Authors' address

Jelena Lončar

Sveučilište u Zagrebu

Prirodoslovno-matematički fakultet

jloncar@geog.pmf.hr

Ema Špehar

OŠ Ane Katarine Zrinski

Retkovci, Republika Hrvatska

ema.spehar10@gmail.com

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

PRIKAZI

Emina Dedić Bukvić

VAŽAN DOPRINOS RAZVOJU MEDIJSKE I INFORMACIJSKE
PISMENOSTI U BOSNI I HERCEGOVINI (*MEDIJSKA I
INFORMACIJSKA PISMENOST: ISTRAŽIVANJE I RAZVOJ*, EMIR
VAJZOVIĆ, UR., FAKULTET POLITIČKIH NAUKA U SARAJEVU,
SARAJEVO, 2020) 637

Izet Hadžić

PERSONALNA PARADIGMA BOSANSKOHERCEGOVAČKE
POLITIČKE ELITE U SOCIJALISTIČKOJ JUGOSLAVIJI (DŽENITA
SARAČ-RUJANAC, *BRANKO MIKULIĆ: POLITIČKA BIOGRAFIJA
1965-1989*, UNIVERZITET U SARAJEVU – INSTITUT ZA
HISTORIJU, SARAJEVO, 2020) 643

Anes Makul

ZA SCIJENTIZACIJU POLITIKE, PROTIV SCIJENTOKRATIJE (ESAD
ZGODIĆ, *NAUČNICI I UPRAVLJANJE DRŽAVOM I-III*, SLOVO
BOSANSKO, SARAJEVO, 2020) 649

Ikbal Smajlović

STILSKO-FORMACIJSKA VERTIKALA NOVIJEG BOŠNJAČKOG
PJESNIŠTVA (NEHRUDIN REBIHIĆ: *BOŠNJAČKA POEZIJA 20. I 21.*
STOLJEĆA, ZAVOD ZA KULTURU SANDŽAČKIH BOŠNJAKA U
REPUBLICI SRBIJI, NOVI PAZAR, 2020) 653

Amira Dervišević

PROFITIVANJE KULTURNOG PAMĆENJA KROZ INTERPRETACIJE
USMENE POEZIJE BOŠNJAKA (SEAD ŠEMSOVIĆ, *USMENA POEZIJA*
BOŠNJAKA, ZAVOD ZA KULTURU SANDŽAČKIH BOŠNJAKA U
REPUBLICI SRBIJI, NOVI PAZAR, 2020) 657

Dželaludin Hodžić

DA LI JE LOGOR PRAVILO I TRAJNA KATEGORIJA? (GIORGIO
AGAMBEN, *WHERE ARE WE NOW? THE EPIDEMIC AS POLITICS*,
PRIJEVOD S ITALIJANSKOG: VALERIA DANI, ERIS, LONDON, 2021) 661

UDK 316.774(497.6)(048)
001.102(497.6)(048)

Primljeno: 28. 04. 2021.

Stručni rad
Professional paper

Emina Dedić Bukvić

VAŽAN DOPRINOS RAZVOJU MEDIJSKE I INFORMACIJSKE PISMENOSTI U BOSNI I HERCEGOVINI

(Medijska i informacijska pismenost: Istraživanje i razvoj, Emir Vajzović, ur., Fakultet političkih nauka u Sarajevu, Sarajevo, 2020)

Medijska i informacijska pismenost: istraživanje i razvoj je djelo grupe autora publikovano 2020. godine u izdanju Instituta za društvena istraživanja Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu. U saradnji sa Uredom UNESCO-a i Uredom UNICEF-a BiH, te uz podršku Fakulteta političkih nauka i rektorata Univerziteta u Sarajevu, osmišljen je projekat, realizovane su njegove aktivnosti što je u konačnici dovelo do objavljivanja knjige.

Cilj knjige jeste predstaviti osnovne rezultate istraživanja i razvoja medijske i informacijske pismenosti radi boljeg razumijevanja kompleksnosti integralnog koncepta i holističkog pristupa ovoj oblasti. Knjiga se sastoji iz šest dijelova koje su pisali: Emir Vajzović ujedno i urednik, Mario Hibert, Lejla Turčilo, Amer Džihana, Amer Osmić, Lamija Silajdžić i Haris Cerić.

Prvo poglavlje ovoga zbornika donosi strateški pristup u promišljanju o medijskoj i informacijskoj transformaciji bosanskohercegovačkog društva. Autor Emir Vajzović sublimirao je napore tima domaćih stručnjaka koji su prethodnih godina vodili naučno-istraživačke, stručne, konsultativne procese na planu medijske i informacijske pismenosti. Tako je 2018. godine objavljena *Pregledna studija o politikama i strategijama medijske i informacijske pismenosti u Bosni i Hercegovini* koja je

predstavljala oslonac za četiri nove studije u prošloj godini. Zahvaljujući svemu tome Univerzitet u Sarajevu uvodi nastavni predmet *Informacijska i medijska pismenost* na ovoj visokoškolskoj instituciji od akademske 2019/20. godine.

Drugo poglavlje, koje nosi naziv "Kritička medijska i informacijska pismenost: Medijska i informacijska pismenost u školskoj biblioteci", potpisuje Mario Hibert. Prema mišljenju autora, školska biblioteka može biti komunikacijsko čvorište škole koje pruža podršku procesima (umreženog) učenja. Naime, sticanje vještina cjeloživotnog učenja i odgajanje aktivnih korisnika informacija jeste suštinska misija školske biblioteke. Učiti kako učiti, kritički promišljati, pronalaziti i vrednovati informacije, organizovati ih u adekvatne resurse znanja su vještine koje krasi savremeni kontekst obrazovanja. Da bi odgovorili na ove izazove, bibliotekari, kao stručni saradnici skupa sa članovima pedagoško-psihološke službe i sa nastavnicima, trebaju kontinuirano osnaživati vlastite vještine za upravljanje multimodalnim okruženjima, savremenim stilovima učenja i poučavanja, obrazovnim potrebama učenika „digitalnih urođenika“. Zbog toga je ključna kontinuirana pedagoška izobrazba svih odgojno-obrazovnih radnika kako bi odgovorili na potrebe umreženog društva. Ništa manji značaj imaju i njihova profesionalna partnerstva, jačanje školskih biblioteka i škola uopće. Kao prvorazredan ekspert iz ove oblasti Hibert nas vodi kroz sadržaj teksta donoseći mnoštvo fusnota, kojima potkrepljuje ključne teze o značaju partnerstva odgojno-obrazovnih radnika, a fokus je na dijalogu i podršci kojima se podstiče i olakšava razvoj čitalačkih navika u kontekstu nastavnih predmeta i ciljeva curriculumu, razvoj multimodalne pismenosti, istraživački vođenog učenja i prilika za interkulturalno obrazovanje i izgradnju multikulturalnih zajednica.

U trećem poglavlju, čija je autorica Lejla Turčilo, predstavljena je medijska i informacijska pismenost kao metakompetencija koja se razvija kroskurikularno, jer ju je nemoguće razvijati samo kroz predmetno orijentirano obrazovanje ili neki od oblika neformalnog učenja. To, naravno, ne isključuje njen razvoj kroz segmente formalnog kao i neformalnog učenja, ali i kao nužne komponente cjeloživotnog učenja. Medijska i informacijska pismenost ima za cilj ne samo kompetentne građane, nego i kvalitetnije medije, kvalitetniju ukupnu javnu sferu života kroz stvaranje pretpostavki za kvalitetnu javnu debatu. Kako bi se ostvarili ovi ciljevi potrebno je pomjeriti fokus poučavanja sa sadržaja na pojedinca koji je uključen u odgojno-obrazovni proces. Za tu promjenu potrebni su educirani pedagozi i andragozi, kao i komunikolozi, sociolozi i drugi stručnjaci koji će aktivnim sudjelovanjem osmisliti pristup u po(d)učavanju medijske i informacijske pismenosti utemeljen na postavkama cjeloživotnog učenja. Kako autorica navodi, koncept medijske i informacijske pismenosti je inkluzivan i kolaborativan, te nastoji osvijestiti, podržati,

razvijati mehanizme, vještine i kompetencije koji će omogućiti informacijsko-komunikacijsku interakciju s drugima.

U četvrtom poglavlju *Uloga medija u promociji medijske i informacijske pismenosti*, autor Amer Džihana nudi tumačenje uloge medija u promociji medijske i informacijske pismenosti. Kroz tekst otvara brojna pitanja koja potiču čitatelje na promišljanja i ujedno ih informiše kako o historijskim tako i o savremenim pristupima medijima i njihovoj ulozi u društvu. No, prepoznata su kao ključna dva pitanja. Prvo, da li mediji trebaju imati ulogu u promociji medijske i informacijske pismenosti, i drugo, kakva treba biti ta uloga. Odgovori se oslanjaju na teoriju društvene odgovornosti medija kao polaznu tačku u diskusijama o pravu javnosti da dobije adekvatnu uslugu od medija. Ukoliko se uspostavi povezivanje medijskih sloboda s društvenom odgovornošću onda sloboda medija ima instrumentalnu vrijednost i neophodno ju je zasnovati na određenim društveno poželjnim vrijednostima, kao što su jednakost, pravda, znanje i sl. U tekstu je istaknuta zapravo ključna uloga novinarske profesije u promociji medijske i informacijske pismenosti, ali i jačanju društvene odgovornosti povezane sa poželjnim vrijednostima. Naime, sticanje i očuvanje povjerenja građana omogućava medijima aktivno učešće u borbi protiv različitih oblika dezinformacija čiji suakteri mogu biti jedino medijski i informacijski opismenjeni članovi društva.

U petom poglavlju *Istraživanja o medijskoj i informacijskoj pismenosti u Bosni i Hercegovini* grupa autora predstavlja istraživanja o medijskoj i informacijskoj pismenosti u BiH. S namjerom razvoja medijske i informacijske pismenosti u BiH Institut za društvena istraživanja Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu sproveo je tri istraživanja čije podatke detaljno opisuju autori Emir Vajzović, Lejla Turčilo, Amer Osmić, Lamija Silajdžić i Haris Cerić. Analizom je utvrđeno da je od 2001. godine pa do kraja 2020. godine objavljen niz publikacija koje su se djelimično ili u potpunosti bavile medijskom i informacijskom pismenosti u BiH. U predočenim publikacijama zastupljene su sljedeće teme: medijska pismenost, informatička i informacijska pismenost, navike korištenja medija među nastavnicima, zastupljenost informatičke i informacijske pismenosti u inicijalnom obrazovanju nastavnika i kod nastavnika u praksi, uloga bibliotekara u razvoju informacijske pismenosti i unapređenje medijske i informacijske pismenosti studenata Univerziteta u Sarajevu. Značajni su i izvori čiji su autori stručnjaci iz susjednih zemalja, Evrope i svijeta koji također daju doprinos naučnom osvjetljavanju značaja medijske i informacijske pismenosti kako u BiH, tako i šire. Nalazi su pokazali da je ključno o medijskoj i informacijskoj pismenosti govoriti, pisati i po(d)učavati u okviru formalnog, neformalnog i informalnog učenja, te da je oblgatan interdisciplinarni i kroskurikularni pristup.

U okviru ovog poglavlja predstavljani su i rezultati istraživanja samoprocjene nastavnika i bibliotekara o kompetencijama za podučavanje medijske i informacijske pismenosti. Cilj je bio utvrditi njihove kompetencije za podučavanje medijske i informacijske pismenosti u osnovnim i srednjim školama. Pošlo se od pretpostavke da je samopercepcija učesnika istraživanja važan korak u razumijevanju stvarnih potreba njih samih i njihovih učenika o temama iz ove oblasti. Rezultati pokazuju da su učesnici iskazali visok nivo nesigurnosti kada je riječ o razumijevanju koncepta medijske i informacijske pismenosti, ali da prepoznaju važnost funkcionalne pismenosti u koju se ubraja medijska i informacijska pismenost. To jasno ukazuje da postoji mnogo prostora i potrebe za jačanje ovih kompetencija i razumijevanje njihove kroskurikularne prirode. Iako su sadržaji iz medijske i informacijske pismenosti slabo zastupljeni u obrazovanju na primarnom i sekundarnom nivou, učesnici su istakli da se medijskom i informacijskom pismenošću može poticati razvijanje kritičkog mišljenja kod učenika. Stoga je važno postaviti ishode učenja tako da učenici na kraju određenog nivoa obrazovanja mogu procijeniti postignute kompetencije iz medijske i informacijske oblasti s naglaskom na interdisciplinarnan pristup. Kada je riječ o promociji i uvrštavanju medijske i informacijske pismenosti u obrazovni sistem, učesnici istraživanja smatraju da osim njihove spremnosti i kompetentnosti da po(d)učavaju mlade, nisu potrebne druge investicije. U istraživanju je prepoznato da su nastavnici didaktički i metodički kompetentni i da mogu po(d)učavati učenike u ovoj oblasti kada je riječ o određenim temama, a za druge teme potrebna im je dodatna obuka kroz programe stručnog usavršavanja. Rezultati ovog istraživanja ohrabruju upravo zbog svjesnosti odgojno-obrazovnih radnika o važnosti medijske i informacijske pismenosti u savremenom dobu, te o njihovoj spremnosti da po(d)učavaju mlade o temama koje će ih pripremiti za društvo znanja.

U okviru petog poglavlja predstavljena su i istraživanja o nivou kompetencijama medijske i informacijske pismenosti roditelja i djece, kao i istraživanje o stanju medijske pismenosti djece na području Kantona Sarajevo. Oba prikaza ističu vrijednosti zbog kojih trebamo pisati, istraživati i po(d)učavati sve građane BiH temama iz medijske i informacijske pismenosti s namjerom kreiranja konstruktivne i stvaralačke misli koja će doprinositi unapređenju društva.

U šestom poglavlju *Prilozi* ponuđeni su značajni dokumenti koji će zadovoljiti apetite istraživačke i naučne zajednice. Publikacija, pred kraj, nudi i popis ključnih pojmova.

Vrijednosti ovog zbornika potvrđuju i recenzenti koji ga vide kao važan doprinos medijskoj i informacijskoj pismenosti u Bosni i Hercegovini, ne štedeći pohvale za interdisciplinarni tim istraživača i naučnika pod voditeljskom palicom Emira

Vajzovića. Urednik veli da je knjiga posvećena *dječijoj radoznalosti, mašti i istinskom istraživačkom duhu*, što potvrđuje činjenicu da je neophodno poticati kritičko promišljanje i kreativnost u odgojno-obrazovnom radu s djecom i odraslima, a to se može postizati izučavanjem medijske i informacijske pismenosti. To je imperativ savremenog poučavanja.

Adresa autorice

Authors' address

Emina Dedić Bukvić

Univerzitet u Sarajevu

Filozofski fakultet

emina.dedic.bukvic@ff.unsa.ba

UDK: 32:929(048) Mikulić B.

Primljeno: 23. 04. 2021.

Stručni rad
Professional paper

Izet Hadžić

PERSONALNA PARADIGMA BOSANŠKOHERCEGOVAČKE POLITIČKE ELITE U SOCIJALISTIČKOJ JUGOSLAVIJI

(Dženita Sarač-Rujanac, *Branko Mikulić: politička biografija 1965-1989*, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Sarajevo, 2020)

Postoje teme koje svojim obimom, težinom i značenjima nadilaze doseg potpune i konačne istraženosti. One ulaze u područje onih univerzalnih zapitanosti o čovjeku, a njihov historijski, sociološki, kulturološki i politološki značaj prevazilazi razumijevanje generacije koja je najizravnije zainteresirana za rasvjetljavanje takvih tema. Takve teme su vezane za prominentne historijske ličnosti koje su kreirale i oblikovale društvo, a među kojima je i Branko Mikulić.

Kao plod primarnog naučnog interesovanja i dugogodišnjeg istraživanja Dženite Sarač-Rujanac¹ objavljena je knjiga *Branko Mikulić: politička biografija 1965-1989*. Ovim radom autorica je svoju doktorsku disertaciju „Politička djelatnost Branka Mikulića od 1965. do 1988. godine“ dopunila, doradila, proširila, obogatila novim saznanjima i približila naučnoj i stručnoj javnosti kao i široj čitalačkoj publici.

Osnovna odlika ovoga djela je izuzetan broj pojedinosti i činjenica koje je autorica prikupila, kontekstualizirala i stavila u logičan narativni diskurs. Time je pokazala

¹ Dr. sc. Dženita Sarač-Rujanac rođena je 1982. godine. Na odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu diplomirala je 2004. godine, 2010. je magistrirala, a 2016. godine je odbranila doktorsku disertaciju. Primarno polje njenog naučnog interesovanja je bosanskohercegovačka i jugoslovenska povijest 1945-1990, politički, ekonomski i kulturni razvoj Bosne i Hercegovine tokom druge polovine XX stoljeća. Objavila je dvije knjige i više od četrdeset članaka i prikaza knjiga na bosanskom i engleskom jeziku. Bila je dio istraživačkog tima nekoliko domaćih i međunarodnih naučnih projekata. Od januara 2005. zaposlena je na Institutu za historiju Univerziteta u Sarajevu.

kako je istraživanje provodila sistematično i dugo. Knjiga *Branko Mikulić: politička biografija 1965-1989* rezultat je iscrpnog rada i odabira iz raspoložive obimne građe sadržane u 10 fondova (neobjavljeni izvori u arhivima) i iz objavljenih izvora (10 izdanja, 12 izvora štampe, 113 knjiga, 55 članaka, 11 priloga i 3 još neobjavljena rada). Studija pored uvoda sadrži šest poglavlja, zaključak, summary, popis izvora literature, priloge i popis priloga, skraćeniice, registar ličnih imena, registar geografskih pojmova, zahvalu te biografske podatke o samoj autorici.

U uvodu autorica nas upoznaje sa svojim opredjeljenjem za političku biografiju i daje odgovor na pitanje „zašto Branko Mikulić?“. Cilj je utvrditi njegovu stvarnu ulogu, značaj i doprinos usmjerenju bosanskohercegovačke politike i razvoja Republike. Zatim autorica pojašnjava konceptualna teorijska polazišta, navodi publicistiku i historiografiju o Branku Mikuliću, upoznaje nas sa njegovim političkim počecima i samom porodicom Mikulić. Uvod se završava sa popisom odlikovanja, pisanom riječi Branka Mikulića i sedam fotografija.

U prvom poglavlju pod naslovom „Prvi koraci u republičkom rukovodstvu, Branko Mikulić između četvrtog (1965) i petog (1969) Kongresa SK Bosne i Hercegovine“ je predstavljena politička aktivnost Branka Mikulića kao sekretara CKSKBiH. Argumentirano je utvrđen njegov doprinos privrednoj reformi, analizirano stanje Republike koja je zaostajala za jugoslovenskim prosjekom. Autorica nas upoznaje sa reformom i izborom Branka Mikulića za sekretara Izvršnog komiteta CKSKBiH, njegovim političkim sazrijevanjem i izborom za Predsjednika Izvršnog vijeća Skupštine SR Bosne i Hercegovine.

Drugo poglavlje nosi naslov „Na čelu Saveza komunista Bosne i Hercegovine“. Autorica nas upoznaje sa reformama jugoslovenskog društva posle četvrtog plenuma i smjene Rankovića, novim ustavom iz 1974. godine, privrednom reformom i reformom SK, kao i borbi da se ove reforme iskoriste za jačanje pozicije Bosne i Hercegovine u Federaciji kroz instaliranje kadrova iz BiH u institucije Federacije. Doprinos Branka Mikulića kao predsjednika SK BiH u osam godina rukovođenja je posebno izražen kroz jačanje i izgradnju državnosti i ostvarivanju ravnopravnosti SR BiH u SFRJ, jačanju bratstva i jedinstva i ravnopravnosti naroda i narodnosti. U ovom periodu je značajno poboljšan životni standard u BiH izgradnjom putne, elektro i vodovodne mreže, poboljšanjem zdravstvenog i obrazovnog sistema.

Treće poglavlje „Branko Mikulić u Predsjedništvu CK SKJ (1978-1982)“ obrađuje podršku Josipa Broza Tita Mikuliću kao predsjedavajućem Predsjedništva CK SKJ kao i zadatke koje je imao u jednogodišnjem mandatu. Potom su opisane mjere ekonomske stabilizacije, doprinos i zalaganje Mikulića u prevazilaženju krize kao i insistiranje na snažnoj partijskoj uključenosti u provedbi ekonomske stabilizacije. U

trećem podnaslovu akcentat se stavlja na pripremu prvog kongresa SKJ bez Josipa Broza i zadatke Mikulića u vezi s tim, kao i na Mikulićeve stavove o ulozi SK i angažovanosti u radu društveno-političkih organizacija. Također, ovdje Mikulić upozorava na propuste u radu Predsjedništva CK SKJ.

U četvrtom poglavlju „Branko Mikulić u Predsjedništvu SR BiH 1982-1984“ autorica obrađuje ulogu i doprinos Mikulića na čelu Predsjedništva SR BiH. Ovo je period jugoslovenske ekonomske krize, nestašice repromaterijala i energenata kao i porasta inozaduživanja. Također, predstavljena je Mikulićeva uloga i doprinos u uspješnom savladavanju otpora za održavanje najbolje organizovanih zimskih olimpijskih igara.

U petom poglavlju „Ponovno u saveznom centru 1984-1989“ fokus je na sljedećim temama: Mikulićeva politička aktivnost u Predsjedništvu SFRJ, mandatar novog Saveznog izvršnog vijeća, inicijative, mjere, programi i privredni „paketi“ Saveznog izvršnog vijeća, pisanje jugoslovenske štampe o Mikulićevim političkim aktivnostima i neuspjeh napora Saveznog izvršnog vijeća te kolektivna ostavka. Autorica nam uistinu živopisno približava ogromna zalaganja Mikulića za održanje jugoslovenskog društva mjerama SIV-a.

U šestom, po našem mišljenju, najvažnijem poglavlju „Ključna pitanja političkog djelovanja Branka Mikulića“ autorica je obradila sljedećih sedam tema:

1. Unutrašnje političko i društveno jačanje Bosne i Hercegovine;
2. Jačanje položaja Bosne i Hercegovine u Federaciji;
3. Branko Mikulić i međurepublički odnosi;
4. Branko Mikulić i nacionalno pitanje;
5. Unutarpartijska neslaganja i borba protiv „antisamoupravnih i nacionalističkih“ snaga;
6. Politički izazovi Predsjednika Saveznog izvršnog vijeća 1980 godina
7. Diplomatska djelatnost Branka Mikulića.

Političko i društveno jačanje Bosne i Hercegovine autorica povezuje sa Mikulićevim naporima u izgradnji, modernizacijom i rekonstrukciji 1710 km putne mreže u periodu 1967-1972. godine kao i podrškom planu do 1975. godine sa novih 606 km. Privredno jačanje Bosne i Hercegovine, dokazuje autorica, neodvojivo je od zalaganja Branka Mikulića kao Predsjednika CK SK BiH da se smanji razlika razvijenih i nerazvijenih djelova Republike, uz podršku nerazvijenim s osloncem na vlastite snage.

Afirmaciju bosanskohercegovačkog društva i ključni doprinos Mikulića autorica povezuje sa značajnim projektima kao što su: otvaranje sportskog centra Skenderija,

osnivanje Akademije nauka i umjetnosti, otvaranje Akademije likovnih umjetnosti 1972. godine i realizacija programa visokog obrazovanja i naučne djelatnosti.

Borbu Mikulića kao i drugih bosanskohercegovačkih političkih predstavnika za jačanje Bosne i Hercegovine u Federaciji i ostvarivanje ravnopravnog statusa autorica oslikava oštrim raspravama republičkog i saveznog rukovodstva u vezi sa izgradnjom pruge Sarajevo – Ploče, izgradnjom Aluminijske industrije Mostar, položajem rudarstva, devalvacijom dinara, obnovom Bosanske krajine od zemljotresa, odnosno borbom za sredstva iz Federalnog fonda. Bosanskohercegovačka politička elita sa ovom borbom i raspravama pokazala je svijest o značaju svojih kadrova na saveznom nivou kao i ustavnom jačanju državnosti Bosne i Hercegovine.

Autorica nam posebno iznosi stavove Branka Mikulića po važnim društvenim pitanjima kao što su: uređenje jugoslovenske federacije; ekonomska nadležnost federacije; investiciona politika federacije i druga pitanja. U podnaslovu „Branko Mikulić i međurepublički odnosi“ opisuje usložnjavanje političkih prilika u jugoslovenskoj federaciji, jačanje u susjednim republikama neprijateljskih snaga prema Bosni i Hercegovini, stavove Mikulića i bosanskohercegovačkog rukovodstva prema Hrvatskom proljeću i Srbijanskoj jeseni kao i pitanjima SAP Kosova.

Posebno je istaknut doprinos Mikulića u borbi protiv nacionalizma, doprinos nacionalnoj afirmaciji Muslimana (Bošnjaka), kao i suprostavljanje velikosrpskim i velikohrvatskim stavovima. Opisan je odnos prema Šešelju, stav prema muslimanskim nacionalistima kao i pokušaj Mikulićeve političke eliminacije 1980. pomoću Raselovog suda. Nadalje autorica uz podršku obimne građe i dokumentarnih izvora piše o brojnim unutarpartijskim neslaganjima. Ulogu i stavove Mikulića o ovim previranjima na opširan način argumentirano opisuje kroz slučaj Radovana Stijačića, razlaz sa Humom, Karabegovićem i Kapetanovićem te slučaj Pašage Mandžića.

Izuzetno težak i dinamičan politički angažman Branka Mikulića koji završava sa neuspjehom i podnošenjem ostavke na mjesto predsjednika SIV-a 1989. godine. Autorica u tom kontekstu potencira problem odnosa u SKJ, međurepubličko nepovjerenje, destabilizaciju bosanskohercegovačkog rukovodstva kroz afere Agrokomerc, Neum i druge konstruirane iz Beograda. Kampanja protiv Mikulića, koju je predvodila beogradska štampa uz podršku političkih funkcionera iz BiH, rezultirala je ostavkom na dužnost predsjednika SIV-a, a nakon sugestija iz rukovodstva SK BiH uslijedila je i ostavka na mjesto člana CK SKJ.

Ovo ključno poglavlje je po obimu veće od uvoda i prethodnih pet poglavlja. Autorica na 270 strana argumentirano u sedamnaest podnaslova izlaže ulogu, značaj, doprinos, stavove i zalaganje Branka Mikulića po pitanjima ključnim za razvoj Bosne

i Hercegovine i jugoslovenske federacije. Poglavlje završava sa značajnim predstavljanjem Mikulićevih desetogodišnjih diplomatskih aktivnosti iz kojih se može jasno uočiti veličina njegove ličnosti.

U zaključku na osam strana pojašnjen je cilj rada, doprinos rada, razlog konsultovanja što većeg broja izvora, kao i opredjeljenje za neutralan stav i suzdržavanje od zaključaka odbrane ili osude društvenog sistema i konkretno Branka Mikulića. Mikulić je jedna od najznačajnijih političkih ličnosti Bosne i Hercegovine. Može se ocijeniti i kao personalna paradigma bosanskohercegovačke političke elite 1960-1990 godine.

Na kraju ove vrijedne knjige predstavljen je summary na engleskom jeziku, zatim popis izvora i literature (495-509) na 14 strana gdje su navedeni neobjavljeni i objavljeni izvori, štampa i literatura. Zatim prilozi: Politička putanja Branka Mikulića; Crtnice iz recenzije prof. dr. Mile Lasića; fotografije, popis priloga, skraćenice; registar ličnih imena; registar geografskih pojmova; zahvala i podaci o autorici.

Knjiga *Branko Mikulić: politička biografija* omogućit će budućim istraživačima da lakše dođu do izvora i građe vezane za izučavanje savremenih društvenih, historijskih i političkih tokova bosanskohercegovačkog društva u okvirima jugoslovenske federacije.

Adresa autora
Authors' address

Izet Hadžić,
Univerzitet u Tuzli
Filozofski fakultet
izet.hadzic@untz.ba

UDK 321.01(048)

Primljeno: 15. 05. 2021.

Stručni rad
Professional paper

Anes Makul

ZA SCIJENTIZACIJU POLITIKE, PROTIV SCIJENTOKRATIJE

(Esad Zgodić, *Naučnici i upravljanje državom I-III*, Slovo bosansko, Sarajevo, 2020)

Nekoliko dana prije inauguracije novog predsjednika Sjedinjenih Američkih Država 2021. godine, online izdanje američkog magazina "Science" citiralo je novog predsjednika Joe Bidena, koji je kazao da će „naučnici i nauka“¹ predvoditi borbu protiv pandemije Korona virusa. Najava najmoćnijeg čovjeka na svijetu opisuje plan donošenja racionalnih odluka koje su zasnovane na naučnim saznanjima i u kojem će naučnici kreirati glavne smjernice za ublažavanje posljedica pandemije. Drugim riječima, ova najava bi se mogla tumačiti i kao scijentizam – vjerovanje da je jedino nauka mjerodavna dati odgovore.

Citat o nauci i naučnicima kao predvodnicima borbe protiv pandemije na dobar način oslikava aktuelnost knjige *Naučnici i upravljanje državom* profesora emeritusa Esada Zgodića, objavljene u tri toma, a koja će ovdje biti prikazana. Ovo djelo tematizira ulogu naučnika i upravljanje državom, ali i potencijalnu scijentokratiju – vladavinu naučnika, koji bi, barem teoretski, argumentirano i na naučnim saznanjima, donosili odluke za dobrobit države. Ipak, opširan pregled najvažnijih globalnih debata na 1295 strana i u 23 poglavlja ove knjige svjedoči da u naučnoj zajednici ne postoji jedinstveno stajalište o istini.

Knjiga počinje pregledom definicija religije i njene važnosti u društvu, a nastavlja se pitanjima o politici, gdje se pravi razlika idealizma i realpolitike te pitanjima na

¹ Bidenproposes a science-led New Deal to end pandemic suffering; <https://www.sciencemag.org/news/2021/01/biden-proposed-science-led-new-deal-end-pandemic-suffering>

koji način treba upravljati državom. Autor također donosi pregled razmišljanja značajnih naučnika o načinu na koji treba urediti državu. Tako, primjerice, navodi Pola Tagarda, koji zagovara liberalnokapitalističko uređenje u kojoj država treba osigurati minimum, ali da se ljudi trebaju boriti za sebe. S druge strane, navodi se primjer Alberta Einsteina, koji odbija svaku vrstu ekstremizma.

Zgodić, govoreći o naučnicima, naglašava da „... među njima nema saglasnosti oko toga što je to naučna istina u poimanju brojnih komponenti javnih politika: nemaju, podsjetimo, saglasnosti o tome što je naučna istina, na primjer, o genetskom inženjeringu i GMO-hrani, cjepivima, holesterolu, krvnom pritisku, liječenju tumora, izmišljenim bolestima, klimatskim promjanama te njihovim antropogenim i neantropogenim uzročnicima, nuklearnoj energiji i bioenergiji, značaju gena, eugenike i epigenike, preinakama ljudskog genoma, dizajniranju djece i kloniranju, početku ljudskog života, abortusu i eutanaziji, seksualnim orijentacijama, budućnosti ljudske reprodukcije uz asistenciju biotehnologije, državnim arhivama DNK, porijeklu i značenju siromaštva i socijalne nejednakosti, umjetnoj inteligenciji, perspektivama ljudskog rada, neuronaučnom oblikovanju mišljenja, volje, emocija i ponašanja ljudi, i sl.“ (I: 273-274).

Taj nedostatak saglasnosti sadržan je u debatama u poglavljima, te ih navodimo sve: Vrijednosti: Svrha i etika nauke, Stvarnost: Protuetičko ponašanje, Normativne zamisli: Dobra država, Pitanja: Šta preokupira?, Naučna politika: Stanovišta naučnika, Klimatska politika: Šta se događa, Energetska politika: Konsenzus i disenzus, Geopolitika: Sukobi oko vode, Demografska politika: Rast stanovništva i sterilizacija, Rasistička politika: Dekonstrukcija, Politika sigurnosti: Nadziranje i kontrola uma, Sekularna politika: Naučnici i religija, Obrazovna politika: Kritike i htijenja, Politika ljudskih prava: Prava ateista, Eugenistička politika: Obećanja i sporenja, Reproductivna politika: Kontroverze, Poljoprivredna politika: GM hrana i alternative, Zdravstvena politika: Istine i obmane, Konzervativna politika: O siromaštvu, Socijalna politika: Empatija, altruizam, solidarnost, Radna politika – Vještačka inteligencija i robotizacija, Scijentokratija: Mogu li naučnici zamijeniti političare, Za kraj: Moć – pouke političarima.

Broj i naslovi poglavlja upućuje na jednu širinu koju je autor ponudio čitaocu i koja zapravo daje veoma dobar pregled najvažnijih globalnih debata današnjice o temama kojima je knjiga posvećena. Svako poglavlje donosi pregled suprotstavljenih stajališta o pojedinim pitanjima. Tom prilikom autor navodi brojne primjere te citira brojne naučnike, čiji biografski podaci su važan dio djela, jer često upravo vlastito iskustvo naučnika determinira njegove stavove o određenim pitanjima. Knjiga otvara mnoga pitanja koja su i dalje relevantna. Koja je svrha nauke? Da li je nauka jedina

istina? Da li nauka treba biti „servis“ građanima, kako bi se na osnovu nje mogle donositi odluke za dobrobit svih? Na koji način treba iskoristiti stečena znanja?

Upravo pitanje o načinu korištenja stečenih znanja povlači za sobom pitanje etike, kao jedno od bitnijih na koja se autor osvrće. Ovo se prvenstveno odnosi na način upotrebe stečenih naučnih saznanja. Zgodić pledira da naučnici ne trebaju ostati etički neutralni, već se jasno trebaju odrediti, jer „...normativna etika odgovornosti nauke uključuje u sebe i njihovu obavezu da kroz javni aktivizam ukazuju političkoj i građanskoj javnosti na opasnosti koje se produciraju s naučnim otkrićima te s njihovim tehničkim, tehnološkim, ekonomskim i političkim primjenama, a ne samo na njihove dobre strane ili blagotvorne implikacije“ (III: 296).

Religija također u ovom djelu zauzima bitno mjesto, a posebno su bitna etička pitanja gdje se religija pojavljuje kao odrednica uvjerenja pojedinih naučnika ili donosilaca odluka koji koriste vlastito tumačenje religije kako bi potvrdili ili opravdali odluke koje donose ili stavove koje zastupaju. Također, kroz cijelo djelo autor povlači kritiku kapitalizma iz čega se može iščitati i ideja o svrsi nauke kao svojevrsnom servisu, od kojeg treba koristiti imati cjelokupno društvo. Ta kritika kapitalizma se proširuje i na naučnike koji svoje znanje i naučna dostignuća komercijaliziraju. Autor zauzima jasan stav i kada kritizira rasne teorije u poglavlju „Rasistička politika: Dekonstrukcija“ ili kada prihvata tezu da su klimatske promjene rezultat ljudskog djelovanja.

O ulozi nauke prilikom donošenja odluka u politici, autor navodi više primjera, od kojih ćemo navesti dva. Oba primjera se odnose na bivše predsjednike Sjedinjenih Američkih Država – jednog republikanskog, drugog demokratskog. Džordž W. Buš je, govoreći o vlastitom protivljenju abortusu i usvajanju mjera kako bi se otežao abortus, pojasnio na osnovu čega je donosio takve odluke. Navodi, „Moja vjera i moja savjest doveli su me do zaključka da je ljudski život svet. Bog je stvorio čovjeka na svoju sliku, dakle svaka je osoba važna u Njegovim očima. Meni se činilo da je nerođeno dijete, iako ovisno o svojoj majci, i dalje zasebno i nezavisno biće koje samo po sebi zaslužuje zaštitu“ (II: 365).

U predizbornoj kampanje Barak Obama je izjavio da u formatiranju državne politike sluša „... ono što naši naučnici imaju da kažu, čak i kad je neugodno... Zato je najvažniji cilj nauke potraga za znanjem, istinom i većim razumevanjem sveta oko nas. To će biti i moj cilj kad preuzmem dužnost predsednika“ (III: 302). Navedena dva primjera ukazuju ne samo na različite determinante koje određuju djelovanje i na koji način, odnosno, da li uopće koristiti naučna dostignuća, već i na ideološku borbu koja se vodi među predstavnicima dviju stranaka – gdje Republikanci zastupaju konzervativne stavove, a Demokrate liberalnije stavove.

Autor navodi da ovo djelo može „... sudjelovati u inoviranju etabliranih politoloških teorija koje se preokupiraju interpretacijama tvorenja javnih politika u savremenim državama“ (III: 274). Međutim, bilo bi pogrešno Zgodićevu trotomnu studiju ostaviti samo u politološkom okviru, jer ono izlazi iz tog okvira i predstavlja vrijednu literaturu koja može biti korisna svakom političaru koji obnaša neku javnu funkciju, jer, između ostalog, podsjeća na bitnost naučne pismenosti. A upravo se u svojim „poukama političarima“ i obraća njima. Osim toga, studija može biti i vrijedan dodatak općem znanju svakog pojedinca.

Autor zaključuje da bi scijentokratija bila nemoguća i nepoželjna, između ostalog, i zbog „relevantnog uticaja vannaučnih silnica na naučna istraživanja, interpretacije naučne istine i djelatnosti naučnika kao naučnika i građanskih individua...“ (III: 349), a bila bi i „antipod demokratiji: za proemancipatorsku politiku koja pluralističku demokratiju smatra svojim supstancijalnim određenjem to je, svakako, jedan od esencijalnih argumenata protiv htijenja da se ustanovi vladavina naučnika...“ (III: 350), te da „nauka i naučnici ne mogu biti supstitucija za političare, a scijentokratija za demokratiju“ (III: 353).

Godina izdanja knjige predstavlja koincidenciju s vremenom u kojem se svijet bori protiv posljedica pandemije Korona virusa, što naglašava aktuelnost knjige, jer se uporedo također vode debate o najboljem odgovoru na ublažavanju posljedica pandemije, ali i gdje naučnici „vode glavnu riječ“. Ipak, treba istaći, da je bilo koje vrijeme pravo vrijeme za ovakvu, poglavito zbog debata koje će postojati i u budućnosti, kada će prezentirane teme i dalje biti u fokusu naučnih rasprava, ali će se s novim saznanjima i razvojem novih mogućnosti otvoriti i neke nove debate, koje na kraju i jesu korisne jer podstiču naučnike da ostvaruju bolje rezultate.

Adresa autora
Authors' address

Anes Makul
Univerzitet u Tuzli
Filozofski fakultet
anes.makul@gmail.com

UDK 821.163.4(497.6).09-1“19/20“

Primljeno: 15. 02. 2021.

Stručni rad
Professional paper

Ikbal Smajlović

STILSKO-FORMACIJSKA VERTIKALA NOVIJEG BOŠNJAČKOG PJESNIŠTVA

(Nehrudin Rebihić: *Bošnjačka poezija 20. i 21. stoljeća*, Zavod za kulturu sandžačkih Bošnjaka u Republici Srbiji, Novi Pazar, 2020)

Iako prilično mlad, dr. sc. Nehrudin Rebihić dao je već značajan doprinos proučavanju bosanskohercegovačke i bošnjačke književnosti te je njegovo ime već prepoznatljivo u književnonaučnim krugovima. Dokaz tome jesu i brojne domaće i međunarodne književne konferencije na kojima je učestvovao, 30-ak objavljenih radova u priznatim naučnim časopisima (kako u Bosni i Hercegovini, tako i van njenih granica) te do danas, u relativno kratkom razdoblju, već četiri objavljene knjige (autorske, koautorske ili priređivačkog tipa). Priređivačkog karaktera jeste knjiga *Zeleni biseri – Izabrane pjesme, crtice i publicistički članci Džemile Hanumice Zekić (1917-2004)*, objavljena 2019. godine. Knjiga *Biti izvan kanona – Književno djelo Rasima Filipovića*, izašla 2018. godine, bavi se, kako to sugerira i sam njen naslov, ličnošću i književnim stvaralaštvom jednog iz plejade zaboravljenih i zanemarenih bošnjačkih autora iz perioda međuraća – pripadnika pokreta socijalne literature u novijoj bošnjačkoj književnosti te jednog od kvantitativno najplodotvornijih dramskih pisaca svog vremena. Osebuju je to i mukotrpan književnohistorijski poduhvat, uz koji je Rebihić ponudio i interpretacijski osvrt na Filipovićeve djela, oslikavajući nam njegove poetičke putanje, kao i njegovu poziciju unutar bošnjačke književnosti. Knjiga *Bošnjaci o Bosni i sebi* (2018) sadrži izbor zanimljivih književnih i esejističkih tekstova bošnjačkih autora (ne ograničavajući se, pritom, tek na bošnjačke autore unutar granica Bosne i Hercegovine); Rebihić je tu koautor, zajedno sa Seadom

Šemsovićem i Dijanom Hadžizukić. Četvrta i najnovija knjiga *Bošnjačka poezija 20. i 21. stoljeća* (2020), o kojoj će u nastavku biti riječi, bavi se pjesničkim opusima prominentnih bošnjačkih autora 20. i 21. stoljeća.

Dosadašnji Rebihićev rad podudaran je sa sve snažnijim trendom povratka kritičara faktografiji i početnom proučavanju književnosti. Drugim riječima, nakon postmodernističke / poststrukturalističke dominacije teorije, kritičari sada manje zaziru od arhivskih „iskopavanja“, klasičnih pristupa književnoj građi i sistematiziranja književne povijesti. Dakako, sve ovo ne znači radikalno odbacivanje teorije – ona je i dalje i potrebna i prisutna, ali je dokinuta njena prevlast te je svedena na potrebnu mjeru. Sve je očigledniji i zaokret ka kulturalnom modelu proučavanja i razumijevanja književnosti.

Podsjećajući „na dva lica kulture i književnosti – pojedinačno i univerzalno“, autor u **Uvodu** knjige naglašava kako se oni “ne tretiraju kao isključivosti nego kao mjesto dijaloga, simbioze i sinkretizma, odnosno nijedan od ova dva segmenta nisu predstavljeni kao nešto što treba da anulira svoju suprotnost“ (str. 10). Razumijevajući Bosnu i Hercegovinu kao prostor „susreta i prožimanja velikih kultura, civilizacija, pa i ideologija“, Rebihić, potpuno opravdano, i u njenoj književnosti vidi manifestiranja i „upisivanja“ takvih procesa, bez obzira da li se ona sama prema svemu tome „nekad odnosila pozitivno, a nekad negativno“ (str. 11), stvarajući u tom kompleksnom miješanju i preplitanju jednu *kaleidoskopsku sliku i kulture i književnosti*. Primjenjujući ovakve stavove na bošnjačku poeziju 20. stoljeća, Rebihić zaključuje:

Bošnjačka poezija 20. stoljeća od tih književnih i kulturnih natruha uspjela je oblikovati jedan specifičan poetski senzibilitet u kojem se, na jednoj strani, ljubomorno čuva duh tradicije kroz motive, teme, forme i oblike, dok, na drugoj strani, on se, bez bilo kakvog zazora, otvara prema novim, najčešće zapadno-evropskim stilsko-formacijskim utjecajima. I jedno i drugo daje joj osobeni kvalitet u kojem se istovremeno prepliću i egzistiraju poetski kvaliteti tradicije i novog, slavenski i orijentalno-islamski elementi sa zapadnoevropskim književnim i kulturnim sistemom. Stoga je i moguć Bašagićev, Humin, Dizdarev i Kujovićev poetski sinkretizam u kojem se spajaju elementi evropskog romantizma s orijentalno-islamskom i usmenom književnom tradicijom, modernistički (modernizam) pokreti sa srednjovjekovnom bosanskom kulturom i helenskim naslijeđem, postmodernistički tehničko-izvedbeni modusi s orijentalno-islamskim formama i oblicima, te, na koncu, grčko-rimska mitologija, Platonova filozofija, Eliot i Jejs s Mevlanom i Ibn Arebijem, s Kulinom banom i Derviš-pašom Bajezidagićem itd. (str. 11)

Gore spomenuto postmodernističko / poststrukturalističko tabuiziranje tradicionalnog književnokritičkog pristupa književnosti i književnoj povijesti djelimično je

i razlog nastanka ove knjige. K tome, zapostavljenost i rubna pozicija poezije te zazor od „interpretacije i književno-kritičke analize ovog književnog roda“ rezultirali su i pojavom da „nastavnici u školama nisu dovoljno ohrabreni, pa i osposobljeni, da analiziraju i interpretiraju poeziju zbog čega je izbjegavaju i planski istiskuju, a sve više pažnje posvećuju proznim tekstovima (pa i jeziku / gramatici)“, čime se, nažalost, dodatno cementira ovaj nezavidan položaj koji poezija danas zauzima, dovodeći do „lančane reakcije koja se kasnije prenosi na učenike ili studente koji se najvjerovatnije poslije nikada više neće valjano posvetiti ovom književnom rodu“ (str. 9-10).

Osim nastojanja da pokaže i približi *tehnike i metode analize poezije*, autor je na dvjestotinjak stranica, koliko knjiga sadrži, pokazao i kontinuitet bošnjačke književnosti te mijene kroz koje je ona prolazila u svom novijem višedecenijskom razvoju, istovremeno sugerirajući i njenu poziciju unutar šire jugoslavenske interliterarne zajednice, kao i kontinuiranu tendenciju da se približi i uključi u globalne književno-umjetničke tokove. Sukladan takvoj prirodi predmeta istraživanja je i Rebihićev pristup. On prvo daje općenite napomene o globalnim književnim strujanjima i izdvaja osnovne karakteristike (sagledavajući ih teorijski, kulturalno, ideološki...), a potom se spušta na regionalni i bosanskohercegovački nivo, demonstrirajući sve na pojedinačnim pojavama i konkretnim primjerima unutar bošnjačke književnosti. U pravilu opredjeljuje se za analize po dvije-tri pjesme odabranih kanonskih bošnjačkih pjesnika / pjesnikinja (njih ukupno 11) koji reprezentuju stilsko-formacijske metamorfoze, pokazujući „šta je svjetsko kod bošnjačkih pjesnika i pjesnikinja, odnosno šta je univerzalno i estetsko“ (str. 10). Tako se, u konačnici, jasno oslikavaju i poetički identiteti tih pjesnika / pjesnikinja, ali, istovremeno, i odjeci stilsko-formacijskih nanosa.

Knjiga *Bošnjačka poezija 20. i 21. stoljeća* sastoji se od zasebnih cjelina koje su bazirane na, kako to sam autor ističe, *vertikalnom razvoju* bošnjačke književnosti, prateći aktuelne globalne stilsko-formacijske tendencije: 1. **romantizam i moderna**: analizirane pjesme Safveta-bega Bašagića te Muse Ćazima Ćatića; 2. **avangarda**: Hamza Humo, Ahmed Muradbegović i Hasan Kikić; 3. **Modernizam**: Skender Kulenović, Mak Dizdar, Abdulah Sidrana i Bisera Alikadić, 4. **ratno pismo i postmoderna**: Zilhad Ključanin i Asmir Kujovića.

Da će stilsko-formativne aspekte poezije držati u prvom planu i u tako uspostavljenom okviru realizirati svoje interpretacije Rebihić je potvrdio već u prvom poglavlju knjige. Bašagićev odgovor na zahtjeve romantičarske poetike ostvaruje se u formatu južnoslavenskog etnoromantizma uz konstantno utapanje *individulanog JA* u *kolektivno Mi*. Modernist Ćatić pak „polazi od individue i njenog identiteta“ te, za razliku od Bašagića, „ne koristi poeziju kao sredstvo kako bi predstavio određenu

političku ideologiju ili historijsku istinu, već kao estetsko sredstvo koje se nalazi izvan historije i ideologije“ (str. 36).

I u nastavku knjige Rebihić kritički tumači pjesme odabranih bošnjačkih pjesnika i pjesnikinja, otkrivajući njihove poetičke putanje, ali i generalne mijene bošnjačke poezije, potencirajući istovremeno i zajednička obilježja njihovog pjesničkog identiteta sa stilsko-formacijskim pokretima širih, evropskih, razmjera. Autor je pokazao svu razuđenost i polivalentnost avangarde (njeni brojni *-izmi*) kroz poeziju Hume, Muradbegovića i Kikića (Humina *panteistička* slika svijeta i *psihologizacija vremena*; Muradbegovićevo *otuđenje* i *transmorfoza* u *trajno* i *nepovratno*; Kikićeve *etička utopija*); zatim modernistička oslobođenja od socrealističke uniformnosti (Kulenovićeva estetičke pretenzije; intertekstualnost i interkulturalnost Dizdareve poezije; Sidranov *dijalog sa tradicijom*; žensko – *eros* i *tijelo* – te ratno pismo – *krik* i *psovka* – B. Alikadić).

Na kraju, u znak potvrde o postmoderni kao trpezi historijskih poetika, a pišući o poeziji Asmira Kujovića, Rebihić će potencirati sličnosti njegove poetike sa poetikama prethodno obrađenih pjesnika „u kontekstu povijesno-razvojnih procesa bošnjačkog pjesništva“ te zaključiti kako „Kujovićeva poezija sobom nosi ponešto od Čatićeve moderne i Kulenovićevog visokog modernizma (estetska utopija, klasične forme stiha, jezičko-ritmička organizacija stiha), od Dizdarevog smisla za prošlost (mitologiju, religiju, kulture), od Humine avangardne poetike (dualitet svijeta i težnja nepovratu, kolaž, montaža), ali i od postmodernih tehnika (intermedijalnost, intertekstualnost)“ (str. 191).

Knjiga *Bošnjačka poezija 20. i 21. stoljeća* bit će neizostvan materijal ne samo učenicima i studentima (u smislu upoznavanja sa tehnikama i metodama analize poezije), nego i općenito svima koji se zanimaju za bošnjačku književnost, a posebice onima koji nastoje razumjeti i tumačiti bošnjačku poeziju kroz metamorfoze njenih razvojnih procesa te nastojanja da se uključi u savremena svjetska književna strujanja.

Adresa autora
Authors' address

Ikbal Smajlović
Univerzitet u Zenici
Filozofski fakultet
ikbal.smajlovic@unze.ba

UDK 21.163.4(497.6).09

Primljeno: 15. 05. 2021.

Stručni rad
Professional paper

Amira Dervišević

PROFITIVANJE KULTURNOG PAMĆENJA KROZ INTERPRETACIJE USMENE POEZIJE BOŠNJAKA

(Sead Šemsović, *Usmena poezija Bošnjaka*, Zavod za kulturu sandžačkih Bošnjaka u Republici Srbiji, Novi Pazar, 2020)

U okviru edicije *Interpretacije iz bošnjačke književnosti* krajem 2020. godine objavljena je knjiga Seada Šemsovića *Usmena poezija Bošnjaka*. Knjiga je rezultat autorovog dugogodišnjeg naučnoistraživačkog i predavačkog rada na Odsjeku za književnosti naroda Bosne i Hercegovine Filozofskog fakulteta u Sarajevu i namijenjena je, u prvom redu, nastavnicima književnosti u osnovnim i srednjim školama. Knjiga je strukturirana u tri cjeline: "Lirska pjesma", "Balada" i "Epska pjesma", a ukupan broj poglavlja je sedam.

U prvom poglavlju autor smješta bošnjačku usmenu lirsku pjesmu u kontekst južnoslavenske usmene lirike i naznačava razlike i sličnosti. Uspavanka kao samostalni žanr usmene lirike u fokusu je drugog poglavlja. Uvidom u sve značajnije zbirke Šemsović izdvaja tri skupine ovih pjesama: uspavanke sastavljene od jedne ili dvije pjesničke slike, uspavanke sa uspostavljenim tematsko-motivskim lancem i uspavanke razvijenog tematsko-motivskog lanca. Donoseći najuspjelije primjere koji oslikavaju poetičke osobitosti žanra, Šemsović ukazuje na različite motive i kulturalne fenomene koji mogu biti polazna osnova novih interpretacija ove lirske vrste. Treće i najobimnije poglavlje *Sevdalinka i pamćenje najstarijih slojeva* propituje fenomen kulturnog pamćenja. Analizom odabranih primjera koji čuvaju slojeve prošlosti: mitološkog kulturnog sloja, predslavenskog, starobosanskog i orijentalno-islamskog, autor ukazuje na razvojni put sevdalinke kao najreprezentativnijeg usmenoknjiževog

lirskog izraza na bosanskom jeziku. Autor smatra da je sevdalinka „izvanredni materijal za izučavanje kulturne historije Bošnjaka“ (str. 42) i na temelju toga propituje ašikovanje, žensku odjeću, ženski glas, kletvu i prostor grada u sevdalinkama. U prvom potpoglavlju naslovljenom *Ašikovanje* ukazuje se na važnost ljubavnog razgovora – ašikovanja – za nastanak sevdalinki. Prikazi ljubavnih susreta sačuvani u sevdalinkama slikovito dočaravaju prošlost i okolnosti nastanka ovih pjesama. *Ženska odjeća u sevdalinkama* naziv je drugog potpoglavlja u kojem autor istražuje sliku odjeće u pjesmama i zaključuje da su u postupku propitivanja modela pamćenja prošlosti upravo sevdalinke najzahvalniji korpus usmenoknjiževne lirске građe. Kroz odabrane primjere pjesama u potpoglavlju *Ženski glas* ističe se snaga artikuliranih ženskih stavova i postupaka koji se suprotstavljaju stereotipima o bosanskoj muslimanskoj ženi. Pored lokalnih obilježja, za autora su i kletve osobitosti pjesničkih uobličjenja balada i sevdalinki. U potpoglavlju *Mjesto kletve u sevdalinci* autor se bavi analizom kletvi i njihovom manifestacijom u dva usmenoknjiževna žanra i zaključuje da se kletva u sevdalinci pojavljuje u mnogo širem značenjskom opsegu, nego što je to slučaj u baladama. Interpretacija jednog od najprominetnijih pjesničkih uobličjenja bošnjačke lirске usmene pjesme, sevdalinke o Ajki Fazlagića, u središtu je potpoglavlja *Na Obhođi prema Bakijama*. Ova sevdalinka je interpretirana na tragu ideje o pjesmi kulturnomemorijskoj jezgri usmene historije Bošnjaka. U dijelu knjige *Mostar u sevdalinci* govori se o preplitanju zbilje grada i zbilje pjesme. Prohodeći kroz vrijeme autor otkriva kulturne slojeve i upoređuje zapamćenje Mostara u najstarijim zabilježenim primjerima sa onima koji po svom nastanku pripadaju samom kraju usmenog života sevdalinke. U posljednjem potpoglavlju *Sandžak u sevdalinkama* Šemsović analizira i interpretira pjesme u kojima su prisutni sandžački gradovi. Uočava da je topos grada raznoliko uobličen, primjerice kroz kulturne osobenosti ili kao sjetno prisjećanje sretnijih vremena. Prva cjelina knjige zaokružena je propitivanjem prisustva sevdalinskog čulnosti u drugim žanrovima usmene lirike. Osebnost senzibilitet koji je temeljno poetičko svojstvo sevdalinke prisutan je i u nekim primjerima rodoljubivo-patriotske pjesme što je autora potaklo da zaključi kako je općenito bošnjački lirski izraz potčinjen snazi čežnje i uzdaha, bez obzira da li se radi o dragoj ili domovini, što razlikuje ove pjesme od rodoljubivih pjesma drugih južnoslavenskih naroda.

Druga cjelina knjige predstavlja Šemsovićevo *Čitanje Hasanaginice*. Na tragu nastojanja da se istraži fenomen kulturnog pamćenja autor i ovoj lirskonarativnoj pjesmi pristupa kao izvoru za izučavanje kulturne historije Bošnjaka.

Treća cjelina strukturirana je u dva poglavlja. U poglavlju naslovljenom *Osobenosti bošnjačke usmene epike* upoređuju se historijski prototipi epskih junaka,

historijske teme i njihovi odrazi u epskim pjesma, potom se na temelju ovih analiza promišlja o osobenostima usmene epike Bošnjaka u cjelini. U posljednjem poglavlju knjige autor se fokusira na strukturu i poetiku pjesme *Derzelez Alija, carev mejdandžija*, uočavajući njenu i općenito važnost epske pjesme za razumijevanje kulturne historije naroda.

Knjiga *Usmena poezija Bošnjaka* donosi drugačija čitanja reprezentativnih primjera usmene balade, lirske i epske pjesme. Interpretacije Seada Šemsovića, utemeljene na savremenim književnoteorijskim spoznajama, približavaju čitaocima umjetničke vrijednosti bošnjačke usmenoknjiževne tradicije i pozivaju na nova čitanja i slušanja usmene poezije.

Adresa autorice
Authors' address

Amira Dervišević
Univerzitet u Bihaću
Pedagoški fakultet
d.amira.0106@gmail.com

UDK 321.01(049.3)
141.7(049.3)

Primljeno: 01. 06. 2021.

Stručni rad
Professional paper

Dželaludin Hodžić

DA LI JE LOGOR PRAVILO I TRAJNA KATEGORIJA?

**(Giorgio Agamben, *Where Are We Now? The Epidemic as Politics*,
prijevod s italijanskog: Valeria Dani, ERIS, London, 2021)**

Giorgio Agamben (Rim, 1942) jedan je od najutjecajnijih italijanskih filozofa i autor čije se djelo može smatrati „temeljem biopolitičke teorije“ (Krivak). Originalnošću teza o *homo saceru*, suverenu, vanrednom stanju i koncentracionom logoru kao ključnoj odrednici modernog zapadnog društva, Agamben ne samo da je načinio iskorak u odnosu na opća mjesta Foucaultove biopolitike nego je omogućio prevrat u savremenoj političkoj filozofiji otvorivši put za novo mišljenje i razumijevanje politike.

Knjiga *Where Are We Now? The Epidemic as Politics* najvećim dijelom sadrži Agambenove osvrtne na ključna pitanja biopolitičke stvarnosti, potaknuta i dodatno ogoljena okolnostima pandemije, a koje je autor prvobitno objavljivao na web stranici svog italijanskog izdavača Quodlibet. Većina tih osvrtne, pisanih u formi kratkih članaka, sabrana je i objavljena u Italiji u 2020. godine pod naslovom *A che punto siamo? L'epidemia come politica*. Ovaj prikaz nastaje na temelju prijevoda na engleski jezik Valerie Dani, u izdanju britanske izdavačke kuće ERIS, koji je iz štampe izašao početkom marta 2021. godine. Osim spomenutih članaka u knjizi su ponovno objavljeni i intervjui koje je Agamben u proteklih godinu dana dao renomiranim svjetskim medijima ("The State of Exception Has Become the Rule", *Le Monde*, 28. 3. 2020. godine) kao i neobjavljeni tekst "Pravo i život" (*Law and Life*) ali i tekst "Gdje smo sada?" (*Where Are We Now?*) koji je, prema autorovoj napomeni,

najprije napisan na molbu italijanskog dnevnog lista *Corriere della Sera*, da bi na kraju, ipak, bio odbijen. Neizmjenjen je objavljen u ovoj zbirci.

U svim člancima i intervjuima Agamben, ustvari, razrađuje i osnažuje svoje osnovne teze i stavove iz ranijih djela. Stanje pandemije i potezi javnih vlasti najprije u Italiji ali, pokazat će se, i širom svijeta do kraja su razotkrili mnoga značenja ranijih Agambenovih razmatranja, posebno iz kapitalnog djela *Homo sacer: Suverena moć i goli život*. Takav je slučaj s Agambenovim pojmom *golog života (bare life)*. Teško je zamisliti da postoji pojedinac koji značenje golog života do kraja nije spoznao, razumio i na vlastitoj koži osjetio u proteklih godinu dana. To ponajmanje podrazumijeva da je značenje golog života osjetio tek u ravni prijetnje po vlastito zdravlje. Iskustvo pandemije, i uvijek s njime povezane rekacije javnih vlasti, pokazalo je kako je ideal zdravlja uzdignut na poziciju neupitne vrijednosti, neovisno od šireg konteksta koji konačno suodređuju značenje dobrog, odnosno, ispunjenog života. Radi se, naime, o tome da onda kada smo spremni zbog zdravlja odreći se svih drugih elemenata ispunjenog života, nepovratno život svodimo na голу biološku činjenicu.

S tim u vezi neminovno se aktuelizira i Agambenova teza o normi ispražnjenoj od značenja, odnosno, pravu koje važi, a ne znači. Po vokaciji pravnik, Agamben je ovom formulacijom odredio ključni izazov i dao nemjerljiv doprinos savremenoj filozofiji prava i pravnom mišljenju koje se odvija u uvjetima tehno-znanstvenog ili tehno-medicinskog despotizma. Konačno, zar u reakciji Evropske unije na naglo širenje zaraze, posebno u zatvaranju granica i negiranju vlastitih izvorišnih principa, nije jasno potvrđena Agambenova misao o Zapadnom gradu kao paradigmi modernog logora. Kao i u svakom logoru, tako i ovdje, u Evropi napadnutoj virusom, najprije je važno sačuvati vlasiti život, po svaku cijenu. Drugi i Drugačiji sada se jasno pokazuje kao opasnost, bilo da je potencijalni prijenosnik virusa ili neko ko će oteći za sebe spasonosnu dozu cjepiva. U logoru nema mjesta idealima humanizma, solidarnosti, jednakosti i otvorenosti.

Logor je, jasno, vezan uz vanredno stanje, koje prerasta u pravilo i trajnu kategoriju. Ljudi su naprosto naviknuti da žive u uvjetima konstantne krize da, naprosto, više nisu u stanju osvijestiti trenutak, odnosno, tačku u kojoj se njihov život svodi tek na biološku ili, još jasnije, životinjsku dimenziju. To znači ne samo da smo izgubili političku dimenziju nego i elementarne ljudske kategorije. Savremena politika u potpunosti je biopolitika: centralna kategorija takve politike je biološki život kao takav. Novum je sadržan u činjenici da zdravlje postaje pravna obaveza prvog reda, koja mora biti ispunjena bez obzira na cijenu. To nas dovodi do nove faze

u kojoj znanost kao religiju modernog čovjeka sada parcijalno odmjenjuje medicina. To se, uostalom, potvrđuje u nedodirljivosti i dogmatskom statusu epidemiologa i članova različitih kriznih štabova. Odluke koje nisu podložne propitivanju zaogrću se sakralnošću i završavaju na mjestu religije.

Na kraju, za one koji ne poznaju Agambenova ranija djela, nego se s njim upoznaju po prvi put preko ove serije tekstova, moguć je dojam o teoriji koja graniči sa populističkim ili zavjereničkim. Naprotiv, sve vrijeme kod Agambena je riječ o naporu na ponovnom zadobijanju značenja (najprije etičke ali i pravne norme), na odbrani ili ponovnom osvajanju slobode koja čovjekov život izdiže iznad puke biološke činjenice i na reafirmaciji političkog mišljenja koje je jedino moguće na moralno-etičkim temeljima. Odatle je jasan i njegov poziv, očekivanje i nada da će se intelektualci, kao i do sada u povijesti, suprotstaviti dogmi i ući u konflikt (str. 74). Na tom tragu, kakvi izazovi stoje pred studentima i njihovim profesorima kao i pravnicima Agamben uvjerljivo govori u tekstovima "Rekvijem za studente" (*Requiem for the Students*) i "Pravo i život" (*Law and Life*).

Agamben zaključuje kako svjedočimo epohalnim promjenama. Kriza demokratskih institucija i naslijeđa ljudskih prava, ustava i parlamentarne demokracije neumitno blijedi i gubi svoje temelje (str. 96). U svakom slučaju, riječ je o kraju epohe začete s industrijskom revolucijom, koja je, pored ostalog, iznjedrila dva svjestka rata i totalitarne režime. Insistiranje na biosigurnosti i teroru zdravlja samo su posljednja nastojanja koja neumitni krah, kako ga Agamben najavljuje, nastoje prolongirati. Za takvim svijetom ne treba žaliti ali, istovremeno, s jednakom odlučnošću valja odbaciti goli život i religiju zdravlja koju promoviraju vlade. To, naravno, ne znači da treba očekivati novog Boga ili novog Čovjeka. Štaviše, na ruševinama starog svijeta, ovdje i sada, valja ponovno graditi ponizniji i jednostavniji život. Onaj kakvog se sjećamo i koji nije fatamorgana, iako ga snage koje slave biološki život snažno guraju u zaborav.

Tako shvaćena biopolitika Giorgia Agambena razumijeva se kao kritika savremenog društva, a ne puka deskripcija i pristajanje uz neku od postojećih konstelacija globalizacije, biotehnologije ili postliberalne politike.

To da je naslov knjige formuliran kao pitanje nije, naravno, slučajno. Tek je s pitanjem moguće bilo kakvo kretanje. Agamben reafirmira pitanje koje je okrenuto repolitizaciji, odnosno, novoj filozofskoj politici s one strane saveza bioetike i prava, koji (savez) dozvoljava ono što je nedopušteno u ravni univerzalne moralnosti. Zaključno, Agambenovo pitanje gdje smo sada sadrži u sebi sve strahove ali i nade savremenog čovjeka. S tim na umu valja prići i aktualnoj zbirci koja nas tjera na

pitanja o sebi i svijetu oko nas. A to, uostalom, i jeste jedini način na koji se intelektualac može dosljedno odnositi prema svijetu: kao da je stvoren samo da bi ga se dovelo u pitanje.

Adresa autora
Authors' address

Dželaludin Hodžić
Univerzitet u Sarajevu
Pravni fakultet
dzalaludin@gmail.com

UPUTSTVO ZA AUTORE

DHS – *Društvene i humanističke studije* časopis je Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli. U časopisu se objavljuju radovi iz društvenih i humanističkih nauka. Radovi mogu imati do 30.000 znakova, bez bjelina. Objavljuju se samo ranije neobjavljeni radovi koji dobiju dvije pozitivne recenzije. Radovi se kategoriziraju. Časopis nije u mogućnosti isplaćivati autorske honorare pa se samim slanjem rada u časopis autori odriču autorskog honorara, a ujedno daju saglasnost za objavljivanje sažetka ili cijeloga svoga rada na internet stranici časopisa i u bazama podataka u koje će časopis biti uključen. Časopis izlazi dvaput godišnje i besplatan je.

Radove treba slati e-mailom na: nir.ff@untz.ba.

Radovi se šalju u standardnom formatu A4 (Times New Roman, veličina slova 12, prored 1,5). Bilješke treba da budu na dnu stranice. Rukopis treba urediti i numerirati na sljedeći način:

- 0. stranica:** i e-mail autora, a za autore bez zaposlenja samo mjesto stanovanja i e-mail;
- 1. stranica:** naslov, podnaslov, ključne riječi i sažetak na jeziku kojim je rad pisan (odnosi se na rasprave i članke);
- 2. stranica i dalje:** glavni dio teksta.

Ako je tekst pisan na bosanskom jeziku, na kraju teksta treba dodati naslov teksta i sažetak na engleskom jeziku. Ako je tekst pisan na engleskom jeziku, na kraju teksta treba dodati naslov teksta i sažetak na bosanskom jeziku.

Popis izvora i literature počinje na novoj stranici.

Na kraju rada treba dodati sve posebne dijelove koji nisu mogli biti uvršteni u tekst (crteži, tablice, slike i sl.).

Ako se u radu numeriraju odjeljci, treba nastojati da se koriste najviše tri nivoa. Nivoje treba označavati arapskim brojevima (1. / 1.1. / 1.1.1.) i za različite nivoje treba upotrebljavati različite tipove slova:

- 1. Masnim slovima (Times New Roman)**
 - 1.1. Broj masnim slovima, a naslov masnim kosim slovima (Times New Roman)**
 - 1.1.1. Broj običnim slovima, a naslov kurzivom (Times New Roman)

Prije novog odjeljka s naslovom treba ostaviti dva prazna retka, a između naslova i odjeljka po jedan prazan redak.

Podaci o autoru citiranog teksta pišu se u zagradama a sastoje se od prezimena autora i godine objavljivanja rada, te broja stranice nakon dvotačke i bjeline, npr.: (Matthews 1982: 23). Ako broj stranice nije značajan, navodi se samo prezime autora i godina objavljivanja rada (Matthews 1982).

Kraći citati počinju i završavaju se navodnicima, a duži citati oblikuju se kao poseban odjeljak – odvajaju se praznim redom od prethodnog dijela teksta, pišu se uvučeno, bez navodnika, kurzivom i veličinom slova 10.

Kad se u radu navode primjeri koji se normalno ne uklapaju u rečenicu, oni se označavaju arapskim brojkama u zagradama i odvajaju od glavnog teksta praznim redom.

Ako je primjere potrebno grupirati, oni se mogu označavati brojkom i malim slovima, npr.: (1), (1a), (1b), (1c) itd.

Na posebnoj stranici na kraju teksta navodi se naslov **Literatura** a ispod naslova navodi se korišćena literatura

Bibliografske jedinice navode se abecednim redom prema prezimenima autora. Svaka bibliografska jedinica piše se u zasebnom odjeljku a drugi i svaki naredni red je uvučen. Između bibliografskih jedinica nema praznih redova. Radovi istog autora redaju se hronološki – od ranijih radova prema novijim. Ako autor ima više radova objavljenih u jednoj godini, oni se obilježavaju malim slovima, npr.: 2010a, 2010b, 2010c itd.

Ako se u radu navodi više od jednog članka iz iste knjige, onda tu knjigu treba navesti kao posebnu bibliografsku jedinicu pod imenom urednika, pa u jedinicima za pojedine članke uputiti na cijelu knjigu.

Imena autora u bibliografskim jedinicama treba pisati u cijelosti.

Svaka bibliografska jedinica treba biti napisana tako da ima sve sljedeće elemente, redoslijed i interpunkciju:

- prezime prvog autora, ime, ime i prezime drugih autora (odvojeni zarezom od drugih imena i prezimena);
- godina objavljivanja napisana u zagradi nakon koje slijedi zarez;
- naslov i podnaslov rada, između kojih se stavlja dvotačka;
- uz članke u časopisima navodi se ime časopisa, godište i broj, zatim zarez i nakon zareza brojevi stranica početka i kraja članka;
- uz članke u knjigama navodi se prezime i ime urednika, nakon zareza skraćena ur., potom naslov knjige iza koga slijedi zarez i nakon zareza broj stranica početka i kraja članka;

- uz knjige i monografije po potrebi se navodi izdanje, niz te broj u nizu (po potrebi), izdavač, mjesto izdavanja;
- ako neka publikacija ima dva ili više izdavača, onda se između podataka o izdavačima stavlja pravopisni znak tačka-zarez;
- naslove knjiga i nazive časopisa treba pisati kurzivom;
- naslove članaka iz časopisa ili zbornika treba obilježavati navodnim znacima.

Primjeri:

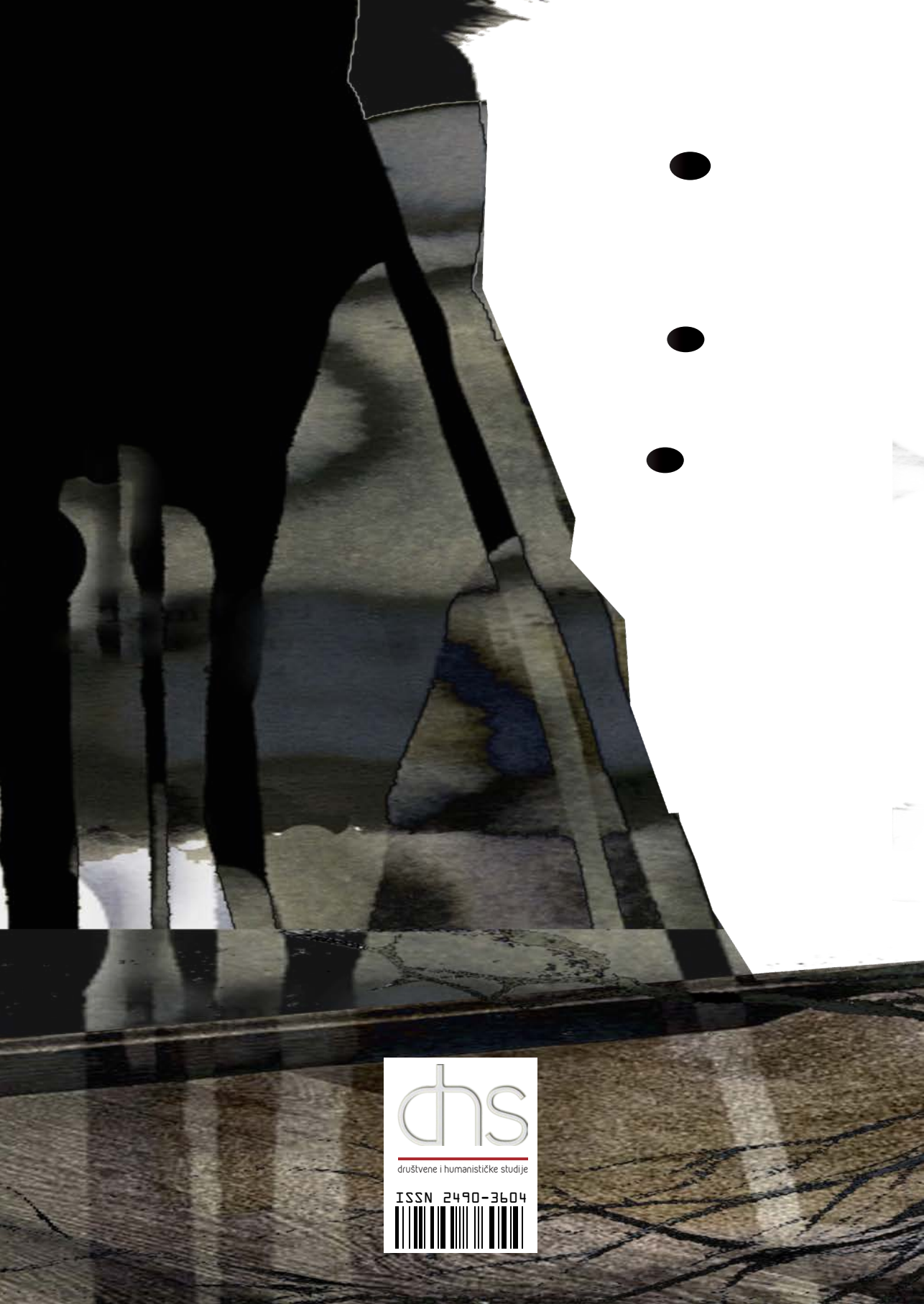
Škaljić, Abdulah (1989), *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, 6. izdanje, Svjetlost, Sarajevo

O'Grady, William, Michael Dobrovolsky, Mark Aronoff (1993), *Contemporary Linguistics: An Introduction*, Second Edition, St. Martin's Press, New York

Tošović, Branko, Arno Wonisch, ur. (2009), *Bošnjački pogledi na odnose između bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika*, Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz, Graz; Institut za jezik Sarajevo, Sarajevo

Šator, Muhamed (2008), "Jezička politika u vrijeme Austro-Ugarske", *Bosanski jezik* 5, 103–131.

Vajzović, Hanka (2005), "Alhamijado književnost", u: Svein Monnesland, ur., *Jezik u Bosni i Hercegovini*, 175–215, Institut za jezik u Sarajevu, Sarajevo; Institut za istočnoevropske i orijentalne studije, Oslo

chs

društvene i humanističke studije

ISSN 2490-3604

